ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

ТАҢДАМАЛЫ

ҮШ ТОМДЫҚ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ

ТАҢДАМАЛЫ

ҮШ ТОМДЫҚ

БІРІНШІ ТОМ

ПОВЕСТЕР мен ӘҢГІМЕЛЕР

АЛМАТЫ — 1980

84Каз7
М 88

Баспаға әзірлеген филология ғылымының докторы
Әбілхамит НАРЫМБЕТОВ

М $\frac{70700\ \ 158}{402(05)80}$ 3—80 4702230200

© «ЖАЗУШЫ» 1980.

Old

АЛҒЫ СӨЗ ОРНЫНА

Мен бұл үш томнан құралған прозалық шығармаларымға жазғалы отырған «Алғы сөзіме» өмірбаянымнан да, еңбектерімнің қалай туып, қалай жазылған жайларынан да бір ауыз сөз қоспағалы отырмын. Оның себептерін түсіндіре алсам оқушы жұрт кешірер деймін.

Енді оқушыны алдаусыратпай-ақ сол себептерге келейік...

Мен үстіміздегі ғасырдан екі-ақ жас кіші адаммын. Қысты күні солтүстіктің аязында киіз үйде туыппын. Үстіміздегі ғасыр деген сонау-сонау Әлмисақтан бергі барлық ғасырлардың бір де бірімен салыстыруға да, теңестіруге де болмайтын ерекше бір ұлы ғасыр.

Егер, зәуі — сайтан, адам жаралған бір ғасыр болған болса сонымен ғана салыстыруға болар еді. Ондай ғасыр болған емес. Адам деген киіктің миллиондаған ғасырлардың туындысы көрінеді. Солай бола тұрған күннің өзінде де ол кісіқыз ой өрісі, сезім терендігі, адалды, ар-ұят, мінез-құлық жақтарында әлі де біраз сүргілеуді керек ететін сияқты. Орны келгенде айта кетуге болатын шығар — заманаларға адамды жасаудан гөрі адамға құлайды жасау анағұрлым оңай болыпты.

Осы ұлы ғасырлармен бірге жасасып келе жатқан адамдарды, олардың ішінде өзімді де мен бақытты буын деп санаймын: біз енді қайтып оралмас заманды көрдік, ата-бабаң арман ете алмаған заманды жасасып келеміз. Қуырған бидайды бір үйлі жанға ағаш қасықпен бөліп беріп отырған әжем еске түскенде, бір күпінің астында түн бойы тырналанып жататын төрт еркек бала көз алдыма келгенде әлі күнге дейін тұла бойым дір ете түседі. Патшаның суретін күн бойы сүйретіп мылжалағанымызды қолма-қол көз алдыма әкелуге асығамын.

Қазақ даласының қуанышы маған сол патшаның суретін соқырайғанша сүйрелеп мылжалаған күннен басталған сияқты. Содан кейін талай-талай патша мен корольдардың астындағы алтын тақтары, бастарына киген таждары ұша бастады. Ұлы Октябрь революциясының аркасында батыс халықтарының ішінде ең артта қалғаны саналатын Ресейде ең жаңа, ең ұзақ

қоғамдық құрылыс орнады. Оның аты — социализм, оның аты — бүкіл адам баласының болашағы!

Өзінің өмірбаянын жазған қартаң жазушы осы сияқты екі өмірдің астасқан, айқасқан, жеңілген, жеңген шағына соқпай өте алар ма еді? Жоқ, өте алмас еді! Өте алса, сол ұлы кезең қай жазушының алақандай «алғы сөзіне» сыя қояр еді? Сыя алмас еді!

Ұлы революцияның дүниені сілкіндірген әсерінен туған таптық, ұлттық, отарлық күрес майдандарында бұқаралық күштердің жеңісі және мемлекеттер құрумен аяқталды. Өткен ғасырмен салыстырсақ қазіргі дүние жүзіндегі мемлекеттер саны екі еседен артық көбейген екен. Россияда осы ғасырдың ішінде он бес одақтас республикалар туды. Бұрын Россияның отарлығында болып келген елдер тәуелділіктен құтылып, өз алдына толық праволы мемлекет болды. Солардың бірі 1979 жылғы миллиард үшін бүкіл совет халықтарының алғысын алған біздің Советтік Социалистік Қазақстан аталады.

Бұл бір кезде құырған бидайды жан басына қасықпен бөліп беретін күндері де болған, қазіргі кезде жылма-жыл мемлекетке миллиард пұт астық беруді айнымайтын эталон етіп алған Қазақстан!

Бір қасық бидай мен бір миллиард пұт бидайдың арасында ерлікпен, қажырлы қайратпен алған алпыс жылдық жеңістер жылы жатқан жоқ па? Ғасырымен құрдасқа жақын қол ұстасып өмір сүріп келе жатқан жазушы осы алпыс жылдың ішіне кірмей, сыртында отырып өмірбаянын жаза алар ма еді? Жоқ, әрине. Алпыс жылдың айбынды асқар белдері қандай жеке адамның өмірбаянына сыйып кете алар еді? Сыя алмас еді.

Біз ортағасырлық көшпелі елдердің дәрежесінде қала барып, экономикалық негізі жердің түгі мен малдың өнімі болған ел едік. Қазір бірнеше ғасырды бір-ақ аттап өтіп, әрі ірі өндірісті, әрі мол өнімді ауыл шаруашылығын жасап алған елміз.

Біз XV ғасырда «Қазақ» деген ел болып біріккенімізді жазумен емес, ұлы таудың көк тасына қашап басқан ру таңбаларымен куәландырған ел едік. Бірігеміз, бір ел боламыз деп анттасқандары да сол, конституциялары да сол — тасқа басылған таңба! Бұл кезде көне шығыс елдері өз алдына, батыс халықтары мәдениет өркендеуінің талай қырларынан асып алған. Біз ат үстіндегі ел едік.

Жақында ғана айтқан бір ойымды қайталағым келеді: біз ұлттық әліппемізді осы ғасырдың 10—12 жылдарында жасап алдық. Зейінді де зирек, алғыр ел екенбіз. Арада он жылдай ғана уақыт өткеннен кейін құрылған Қазақ республикасының басқаруында өңшең өрімдей қазақ жігіттері отыра қалды. Газет-журналдар, баспа орындары туды. Республика сияқты Россия топырағына орнаған жаңа өкімет құрамын басқарған адамдардың мен көбін білемін. Солардың бір де бірін қабілетсіз еді дей алмас едім. Бұл арада айтпай қалдыруға болмайтын жай — XIX ғасырдың орта шенінен ауған соң Саратов, Орынбор, Тюмень, Омбы сияқты үлкен қалалар қазақ жастарын оқуға тартуға көп еңбек сіңіргенін көреміз.

Советтік ел болып еңсе көтерілгеннен кейін алты жыл өткенде қазақ драма театры құрылды, он төрт жыл өткен соң опера-балет театры құрылды, жиырма алты жыл өткен соң Қазақ Академиясы құрылды, бұл ешбір елдің

тарихында болып көрген емес. Одан кейін сегіз жыл өткен соң тыңды қолға алдық. Республикамыздың алпыс жаска толар қарсанында Қазақстан Леонид Ильич Брежнев жолдас арқылы айтылған барлық совет халқының алғысын алды!

Осы алпыс жылдың ішінде мен ең берісі Қазақстанда болған өзгерістердің ортасында болдым. Әсіресе, баспасөз, көркемөнер, көркем әдебиет майдандарының бірінің басында, бірінің қасында болған жылдарым аз емес Сондықтан, сонша қат-қабат өзгерістердің біріне қолың тиіп кетсе әрі тармақтанып, әрі біріне бірі жалғасып шұбала беретін сияқты.

Мен жиырма жылдан аргығырақ совет әдебиетін басқарушы тобының ішінде келемін. Сол шамада батыстық мәдениет қоғамының мүшесімін. Сол шамада Азия-Африка әдебиет қозғалысының ортасындамын. Осы айтылғандардың оннан бірі алғы сөз көлемінде еске алуға сыя алмаса керек. Өмірбаяныма соға алмаған себептерім осылар.

«Алғы сөз» жазбасам да алғы сөз орнына бір-екі ауыз сөз жазғым келген **себебім екеу:**

1. Қай ақын-жазушының болса да жылдар өтуіне байланысты, оқушының талап-талғамы, мәдениеті, білімі өсуіне байланысты мазмұндық нәрі сұйыла бастаған, көркемдік ажары оңа бастаған шығармалары болуы мүмкін. Мүмкін ғана емес, болған, бар, болады. Сондай ескірген еңбектері барын жұрттан бұрын жазушының өзі сезінетін сияқты. Кезінде белгілі дәрежеде маңызды болғанымен енді ескіре бастаса ондай шығармаларын баспаға ұсына беруге жазушының өзі тоқтам салса қандай игі мінез болар еді деймін. Жазушы еңбегі түптеп келгенде санымен емес, сапасымен бағаланатының жазушы қауымы жақсы білеміз. Бір ғана кітабымен, бір ғана драмалық шығармасымен, бір ғана поэмасымен дүниежүзілік классик болған ақын-жазушылар барын да білеміз. Ішетін шайымызға тұз түсіп кетсе, жейтін етімізге қант түсіп кетсе қалай тыржыңдарымыз да белгілі. Солай болатұрса да «іштен шыққан шұбар жыланды» өз қолыңмен бауыздау да оңай емес, әрине.

Мен осы ойларымды өзімнен бастағым келіп прозалық шығармаларыма аздаған екшеу жасап, ескірді-ау дегендерімді осы үш томдыққа кіргізбедім, бұдан былай кіргізбекші де емеспін. Бұдан сегіз жыл бұрын шыққан бес томдыққа да біраз шығармаларымды кіргізбеген едім. Әдебиет зерттеушілері бес томдыққа кірмей қалған он шақты еңбектерімді көрсетіп еді, бұл жолғысымен он бестен асты (төртеу-бесеуі аяқталмаған повесть тектес, өзгелері әңгіме). Енді оларды не аяқтап, не қайта өңдеп үйірге қосқым келмейді.

2. Шығармаларымның басыла жүре әртүрлі кемшіліктерге ұшырап келгені бар. Мысалы «Оянған өлке» романының бірінші басылымында бар бір тарауы кейінгі басылымында түсіп қалып жүрінті. Түсіп қалған, ауысып кеткен жолдар да бар екен. Корректор қателері, баспадан кеткен қателер де баршылық болып келді. Осы жолы тәнірі жарылқағыр әдебиет ғылымының докторы Әбділхамит Нарымбетовтың қадағалауымен әрбір сүйекті шығармаларымнан 100—150, әрбір әңгімеден 10—15 қателер тауып түзетіп жібердік. Кейбір қате кеткен сөздерді оқушы дегып көрмегеніне, сыпшы дегып

көрсетпегеніне таң қаларлық екен. Әсіресе, «сіңісіп», «сыйысып», «сыйымды» деген сөздердің айналасында қате көбірек. Өзімнен кеткен кателер де табылды. Бір сөйлемнің ішінде кейбір сөздер екі қайталаныпты. Сондайларынан тазарған, 1979 жылға дейінгі прозалық шығармаларымнан бұдан былай баспаға ұсынарым осы демекпін.

Автор.

25. 12. 1979. Алматы.

ТУЛАҒАН ТОЛҚЫНДА

I

Қара суға иек сүйей, керілген теңіздің қалың қарауына арқасын тіреп отырған — Итемген ауылы аталады. Ауылдың төр жағындағы биік маялары бар үй, осы Итемгендікі. Есік алдындағы мұз науада сұлы жеп тұрған ақ-көк аттың қасындағы сетік танау, шапыраштау жігіт Итемгеннің үлкен баласы Күдербек. Оқтаудай жұмыр көк атты сипап, мәпелеп, Күдербек жеңіл-желпі жесірге бағалайды. Сетік танау жақ ерніне бір алақан насыбайды жымқырып алып, былшылдатып түкіреді де тұрады... Қасына жақындап кетуің мұң, ауызы насыбайға толып тұрса да, сенің насыбайшы емес екеніңді біліп тұрса да, «Насыбайың жоқ па?» деп бір айтпай қалмайды. Сырын біліп алған адамдар Күдербектің бұл сұрауын елең қылмайды, өтіп жүре береді... Оған Күдербек те өкпелемейді: өн бойын өрлей бір қарайды да, баяғы қалпында қала береді. Мұны жұрт нағашы жұртына тартқан деседі... Бірақ мұның інісі Омар, ондай емес. Отпен кіріп, күлмен шығатын епті жігіт. Бір түнде тоғыз ауылдың итін үргізіп, тоғыз үйдің босағасын тырнап, мазасын алу қолынан келеді.

Көтібардың Итемгені тығыршықтай тығыз, шертіп қалсаң шырт ете түскендей, ашуланшақ адам. Екі танаудың алдын таңқита қырқып тастаған. Берекесіздеу шыққан қара мұрты екі езуінде мысықтың мұртына ұсап селтиеді де тұрады. Тымағын бастыра киіп алып шарбақтың ішіне Итемген кіргенде, мал жайласып жүрген балалар да, жұмыскерлер де аяқтарын қаздаң-қаздаң басады.

Бұзау-мұзауды ат қағып жіберсе де, қойды сиыр сүзіп қалса да Итемген үйдің маңайын басына көтереді. Байбалам салып, барлық жанын бір уыс қылады. Ауыл қатындарының биі атанған Сағила да, Итемген ашуланғанда, қипаландап, жым болып кетеді, Итемгеннің үй ішінің аппысын қуырмай отыратын бір күні жоқ.

Әкесі Көтібар аттыға жол, жаяуға сөз бермепті. Бертін келе атаның қалың дәулеті сұйықталып, Итемгенде ата дәңкымен ғана жүрген қаумыт бар. Бірнеше жылдан бері ауылнай болғысы келгенімен, қайтқан бақ қайрылыңқырамай жүр. Бірақ, Итемгеннің өз ойынша, одан өзгенің көбі-ақ «Уақытша өкімет» сияқты әшейін бір әруақ қонбаған кездейсоқ, мұндай «әруақты» ата өзгелерде жоқ.

Ауыл Итемген ауылы атанғанмен, ішінде бұратанасы көп: бір кездегі Көтекеңнің қоңсылары, аз аталы шеттен келгендер. Ауылдың босаға жақтарын алып жатқан, жапырайған жер үйлер солардың үйлері. Оларда үйілген қамыс пен қоян жонданған тезектен басқа мүлік те жоқ.

Көбінің кәсібі барқынында отырған жалпақ теңіздің балығын аулау. Күндік еңбек — күндік тамақтан қалмайды. Сұрғылт өмірдің құшағынан бұрыла алмайды. Бұлар осы ауылдың көпшілігі. Бірақ ауыл Итемгендікі.

Ну ормансыз, қалың жамылған қайқаң белеңсіз, камсақты теңіздің бойында ызғырық ойнап тұрады... Алыстан қарағанда Итемген ауылы да азынап тұрған жел ойнағы — жыртық үй секілденеді. Ауылдың маңайы үскіріктің ойнағы тәрізденеді. Қалың қарау қамыстарды алып қалған ақ күртік, біреуді тұншықтырып жатқан жынды ақ бура секілденіп, дөңкиіп шөгеді де жатады. Шұбаландап, жыбырлап жүрген әйелдер, бүгжеңдеген аш иттер, бәрі де ертең қардың астында қалатындай көрінеді. Бәрінің де тағдырлары ұйтқыта соққан боран, құтырған желдің қолында секілденеді... Әсіресе ауылдың «кірмелері» отырған жағынан қарасаң, топырағы ұшып, тозып жер боп бара жатқан ескі молаға ұқсайды.

Сол шеткерірек жермен жексен болып жатқан жер үйдің біреуі Қалиша қатындікі. Теңізді жағалай біткен қарау қамысты жастай салынып, үстірт қарағанда, сол қараудың бір құлақшасы екен деп қаласың. Өйткені, Қалишаның үйі мен қорасынан үйген қамысы көп. Қалишаның үйі дейтін жер үйдің үстін сипай ақ тау жүріп кеткен. Кішкене ғана қорашық, оған жалғастырыла салынған жер үйшік қарын жамап қойса да, жел азынап тұратын төрт көзді терезе. Терезе мен көсектің арасынан жылу шығып, тоқпақтай мұздар терезені бітеген балдырды ұстап қалған.

Ақ күртіктің үстімен келе жатқанда әуелі Қалишаның үйін көрмейсің, үйдің төбесінде жатқан пештің мойнын жабатын күл дорбаны көресің. Дұрысында күл дорбамен жабатын жерінде де, «пештің мойны» дерлік дәнеме жоқ: пұшықтың мұрнындай үңірейген бір қара тесік көзіңе түседі. Сол ақ күртіктегі қоян жымындай адам ізі сені кемпірдің аузындай бәлжиіп жатқан қамыс қақпаға әкеледі. Одан әрең сыйып өтіп қора деген үңгірге кіресің. Даладан келген көзге, қораның ішінен түк нәрсенің пернесі көрінбейді. Қап-қарацғы үңгірде

аяғын тұрақтай алмайды. Қарманған қолына, әуелі кожыр-кожыр аша түседі. Одан әрі жер үйдің қабырғасын соқыр адамдай сипалап жүріп, ызба жіп өткізген есікті тауып ала-сың... Бейғам адам болсаң, үйге кіріп болмастан бұрын, төбекеңнен бір түсіп алып, буалдыр, сұрғылт үйдің ішіне содан кейін әрең кіресің... Өйткені, дәл табалдырықтың алды қылқан-кескен тамшыдан қатқан мұз. Арық түйедей бақырған аласа есіктен қысылып әрең өтіп, доп-домалақ шойын қара құманды аяғынмен домалатып кетпеске шараң жоқ тіпті. Көзі мөлиіп, іші бұралып жатқан көк итті баса-маса, ілгері қарай екі аттасаң, сығырайған терезенің қақ алдына да келіп қала-сың. Үйге кіру әлегімен аптыққан бойыңа дәл бүйіріңнен Қалишаның амандасқан дауысын естігенде, селк ете түсесің.

Көз үйреніп, ішіндегі адамдарын анық түстегеннен кейін бұл үйде қорқарлық дәнеме жоқ. Кәдімгі кедей адамның үйінің іші. Үйдің қақ жартысын алып, шөгіп жатқан соқпа пеш; үсті-басы тілім-тілім. Жаққан қамыстың бұрқыраған күлі аузынан шығып, үйге төселген шөптің үстіне лықсып төгіледі де жатады. Қамыстың түтінінен, пештің аузы да қап-қара. Төбе ағаш та, төбе ағаштың арасынан салбырап тұрған қамыс та қап-қара құрым. Пешке қарсы тұрған жарымжан бір кәрі төсек-ағаш. Оның кейінгі жағында аузы былжиған қара сандық пен бір қу кебеже. Нан илейтін астау, қырма қара табақ, бір ағаш шелек, қара қазан, қара құрым тұтқыш, бір ағаш ожау секілді нәрселерді қоспағанда, Қалишаның бар мүлкі осы ғана. Төрінің алдында жатқан қомша киіз ала таншаның терісі, төсек үстінде жүні бұрқырап жатқан екі қызыл жастық —«төсек-орын» деп аталады.

Құсниярөліп, Қалиша «жесір қатын» аталғалы, Қабысан мен Шәйза жетім бала аталғалы алты жыл толуға жуықтап келеді. Қабысанды тоғызға келген соң Итемгеннің ұстаған молдасынан азғана жыл оқытқан. «Жарықтық» сары молданың алды жақсы болып, Қабысан едәуір «оқу» оқып қалған.., Осы күні дәм артынан ылғи әкесіне аят оқи алады. Жасы он үште. Көрбалалау болып өскен, үлкен үйге бата алмайды, кіші үйге кіре алмайды. Қасқа өгізге мінгізіп жіберсе, қасқа сиырды суатқа айдап барып келерлік қана жайы бар. Аз ғана суық болса, шолақ қу тонда түк жылу жоқ, аузы-басы бозарып, үйдің қақ жартысын алып жатқан соқпа пештің алдынан кетпейді. Отқа жағатын қамыстың уілдірігін сыдырып алып, «торс» еткізіп ойнайды да отырады... Екі танауды сүйкей-сүйкей жеңінің аузынан білегіне дейін жып-жылтыр. Жеңінің аузын көмкерген шұбар сисаның жұрнағын, жеңінің ішкі жағынан ғана танырлық. Онда Қабысанның жұмысы да жоқ, мұрынды бір тартып, тері малақайды бастыра түсіп, шешесі теріс қарай бергенде «торс» еткізе түседі.

— Қой, қағынғыр, суық шақырмай!.. Үйіңде шөбің тіреліп

тұр ма еді, суық шақыратын?.. Ойдан-қырдан тауып әкелетін әкең тірі отыр ма еді?.. Боққа жарамай отырып, қара қағынды келгірді қарасайшы!.. Екі терезенің біріп қар алып қалғаны қыстың басында еді... Үйдің үстімен жүріп кеткен қардан қамысыңды да қопарып ала алмай отырсың... Балықшы Ілияс болмаса, көрер ем кешегі боранда не болғаныңды!.. Қырылып қала жаздаған жоқпыз ба? Енді екі-үш күнде ұн таусылады. Тауып әкелерсің!.. Екі сиырың көтеремнен өліп қалса, суықты шақырарсың сонда... Оназа, жасық неме, пештің аузынан кетпей отырып, суық шақырғанды не қылады екен!.. Оспан да қараспайды... Не қылсын!.. Итемгеннің бәйгесіне тігілген бір сорлының қызын қорқытса да алады... Қайбір тең көріп отырғаны қалып барады... Пұшпағы қанамаған қара бәйбішенің отыншысы, сушысы қылады... Көріңде өкір-ау, Итемген!.. Ұлы-қызыңның алдына келсін!.. Сонан басқа не айтайын!.. Илайым да бүйірің шықпасын!..

Осымен бірді айтып, бірге кетіп, ащы өмірдің уын тамшылаған зармен төгіп, Қалишаның күндері де өте беретін... Барлық запыран аузына келіп, барлық уайым қабаттасып, барлық қайғы шумақтасып, Қабысанға ашуланғанда бір төгілетін. Бұл көптен бергі әдет болып кеткен... Зәрін төгіп болады да, сорлы шеше баласын қайта еркелетеді: арқаға қағады, тамақ береді.

Дәл осындай ашудың үстінде Қалишаның көз алдына Құснияр келеді. Ол тіріде аштық, жалаңаштық көрем деп ойлап көрмеген Қалишаның көзіне осы күні үнемі қорқыныш елестейді. Қысы-жазы аулаған балығымен, шапқан қамысымен, Құснияр үй ішіне көп жұт кірізбейтін, соларды ойласа Қалишаның ашуы жайылып, уайымы ыдырағандай болады...

Қалиша сұрғылттау келген, ашулы, бірақ қайтуы тез әйел. Оның ашуының арты зілді болмайды. Біреуге ашуланып тілін тигізсе, артынан өзі өкініп, жайып-жуғанша асығады... Ауыр тұрмыс бет-аузын айғыздаған. Көп жылау көздерін қызартқан. Мінезінде жесірліктің, кедейшіліктің салған таңбасы бар. Ағайын ішінде әсіресе Итемгеннің тізесі Қалишаға батқан, сол жасытқан. Қайратты Қалиша тұрмыс тепкісінен жасыған.

Шәйза Қалишаның екі көзінің бірі. Жасы он жетіде. Жалғыз әйнектің жарығына сығырайып шешесінің, Қабысанның, өзінің қырық жамау киімдерін жамаудан қолы бір босамайды, жамау қабат-қабат қалындай түседі; кедейлік жамауды көбейте түседі.., Шәйза қара көздерін түнертіп, әлденеден айырмай ұзақ отырады. Басын жоғары көтермейді... Өмірдің уы Шәйзаның балаң ойына түгел жайылғандай, уланғандай болады. Қоңыр көлеңке үйдің қоңыр сәулесі Шәйзаны да қоңырландырып, сұрғылтқа таңдық түс береді. Үй де қоңыр, көлеңке де қоңыр. Қоңыр үйдегі тұрмыс та қоңыр. Қоңыр үйдегі Шәйзаның ойы да қоңыр. Қоңыр ойлы Шәйзаның әні де қо-

ңыр... Қоңырлатып, ынырсып өлең айтып отырады. Өлең емес, қоңыр күймен ішіндегі зарын төгіп отырады...

Шәйзада шаншудай қадалатын бір ащы уайым бар. Қалың қасіреттің ойнағы етіп, Шәйзаны ауыр тұрмыс илегендей... Бірақ, бұлардан Шәйза мұқалмаған; қайғыға қарсы тұрған тұла бойы қайнаған қайрат тәрізді... Әйел баламын деп үйде отырмайды. Алдында ағасы жоқ. Қабысанның тұрпаты анау. Терезені алып қалған ақ күртікті қопаратын да Шәйза, қамыс қопаратын да Шәйза. Екі сиырдың астын тазалап, шөбін салатын да Шәйза. Шәйза мұның бәріне де қабақ шытпайды. Қайта, сығырайған қоңыр үйшіктен жарық дүниеге шыға келіп, сояу қамысты қос қолдап суырғанда, шері тарқағандай болады. Алқымына тығылып тұрған бірдеме лықсып төгіліп. Шәйзаның кеудесі босағандай болады... Екі қолдың қаруы талай суырманы тұмсықсыз, талай күректі сапсыз қалдырды. Шәйзаның үсті-басы қайнаған қайрат.

Киім арқасында қыз болып жүрген Итемгеннің Жәмиләсі, Пірәдәр үйінің Нәзиләсі Шәйзаның қасында семпелеңдеген, жоны қазылған, көздері сүзілген арық сиыр сықылды. Бірақ амал не, бұлар Шәйзаны менсінбейді... Ыбылжып отырып, ойын болса төрді бермейді. Шәйза ұсақ қыздар жақта, төмен отырады.

II

Шегірткелінің құба жонында, кілемдей көк майсаға жаңа ғана қонған Шынтемір ауылы. Құжынаған қалың мал, екі дөңнің астын алып, көрпедей жауып жатыр. Алалы сиыр, ақтылы қой қотанды ыңырсытады. Ауылдың төріндегі өңкей ақ ордалар, Шынтемір тұқымынікі: бірі үлкен үйі, бірі отауы, бірі үлкен отау болса, бірі жас отауы. Әйтеуір он шақты ақ үйлерде Шынтемір тұқымынан басқаның түк ортағы жоқ...

Маң-маң басқан зеңгінің дәуміттері, бұзау арбаларының маңайын бермейді. Әр үйдің сыртында екі-үш қатын сиыр сауып жатады. Әр үйдің маңында таншадай бір-бір төбет. Әр үйдің алдында тойған төбетке ұсаған көздерін май басқан бір-бір жуан...

Бұл ауылдың осы күнгі адамы Оспан болыс. Өткен сайлауда болыстыққа таласқан Мырзалы тұқымын ақшамен ұрып жығып, қансыратып отырып, болыстықты тартып алған. Желкесі жап-жалпақ, кеудесі қаңқайған. Кеудесімен тұтасып кеткен күждей мойында бір қазан етті бас. Екі көздің құйрығы, екі елідей қысылған. Қара табақтай жалпақ бетті. Таңқиған саңырақ танау, таңқы мұрт, бұйра қара сақалды. Арам майы сыртына шығып, киген киімі жып-жылтыр, ала дамбалдың ауы өмір бойы тізесінен кетпейді. Семіз балтыры мәсінің қонышын сөгіп жібереді де, бір жағы қайрылып о да үнемі жалбырап жүреді. Ала дамбалдың кір-кір ала бауы, о да өмір бойы Ос-

панның тізесінен бір жоғары шықпайды. Екі кісі бас қосса, дыбырлап, ық-жөнді көп елең қылмайтын дарақы адам, бірақ, бұл Шынтемірдің Оспаны!.. Бұл баққа «лайық», мың үйлі елді билейді!.. Бұл жұртты жалмауыздай жалмайды. Бұл Оспан болыс!.. Мұның үйінде күн-түн салпақтап он бес-жиырма жалшы, сауыншы жүреді, бұларды Оспан қоса-қабаттап сорады. Оспаннан қалғанды жалшылар жейді, есік алдында жатқан төбеттер жейді... Бұл атақты бай, Шынтемірдің Оспаны...

Оспанның бір тума қарындасы тәрізді, өзіне ұқсас, өзімен тұтас, қара бәйбішесі бар. Қара жабағының күзем құйрығынан сақал-мұрт жапсырып беріп, Оспанның киімін кидірсе, айырса танығысыз! Жалғыз-ақ бойы аласарақ. Сыртынан қарағанда қара бәйбіше алты бөлек буылған нәрседен құрастырып, дәл қыр арқаның ортасынан арқанмен бір тартылған тәрізді. Бунақ-бунақ керсеңдей, бөлек-бөлек май. Бөксесі артына қарай қайқайып, кеудесі алдына қарай шығып, алқыммен тұтасып кеткен. Оспаннан аз ғана айырмасы: оң жақ көзінің үстінде бармақ басындай қара меңі бар, бет-аузы жыбыр-жыбыр етіп отырады... Өмірінде пұшпағы қанамаған, қара қайыстай қатты, кесіп алса қан шықпайды, «қайқы бас қара бәйбіше» атанған кісі. Оспан екеуі қосыла дабырлағанда, үй тола отырған адамнан үш-ақ адам дұрыс түсініп қалатын. Түсінетіндердің бірі почтабай Сұлтан, бірі Оспанның өзі. Енді біреуі Оспанның қара қатыны. Одан басқа шалалау бірдеме ұғатын хатшы Петра. Әйтеуір жөндеп түсінбейтін болғасын дауыстың ыңғайына қарай, біреуінің көзі түсіп кетсе, басып изей салатын. Оспанның үйінде кәрі шешесі мен қара бәйбішесінен басқа жаны жоқ.

Кешкі самалдың есе бастаған кезі еді. Қалың малдың ішінен қатты ағызған пәуеске ауылға қарай төтелеп бұрыла берді. Пәуеске айқын көрінгесін-ақ, ауылдан көріп тұрғандар таласа бастады: біреуі Қажының үйінің күйеуі деді, бірі Түбектегі құдасы деді. Енді біреулері Айғаныстың төркіні десті. Бірін-бірі кекете, сөз жарыстырып тұрғандардың әлегімен келіндер жаулықтарын тастап, шалы бүркенісіп алды...

Пәуеске жақындаған сайын ат-саймандың қаланыкі екені байқалып, төркін де, күйеу де, құда да еместігі көрінді. Пәуеске ауылдың төріндегі Оспан үйіне қарай ойысты. Кешқұрым ауылға қонақ келсе, аты қазақ оның кім екенін тезірек білгісі келіп, аңтарылып тұратыны қандай, манадан құр таласып тұрғандар Оспан үйіне қарай аяндады...

Пәуеске Оспан үйіне тіреліп тоқтады. Аттар әбден сабылған. Танауратып дем алады. Пәуескеде екі кісі қара киінген, мойындары ғана ағарандайды.

Үйден шайқаланған Оспан шықты. Қара сақалы қоқып, таңқиып кеткен. Іркілдеген қарны ышқырды сырып мықыны-

нан төмен түсіріп жіберген. Ала дамбалдың ауы мен бауы екеуі де баяғы қалпындай дәл тізеде жүр. Омырауы ашық, жеңсіз қара қамзал түймеленбеген. Ала дамбалдың балағы мен мәсінің жалбыраған қонышының екі арасынан семіз қара балтыры көрініп тұр, тұрпайы жүрісімен қаңқайып, тура алдыңғы пәуескеге келіп:

— Е, Қази екенсің ғой... Аман-есен жүрсің бе?.. Ойбай-ау... Мынау Алексей? Алексей ғой!.. Здрасти!.. Е, мама живой... Поклон сказал!?.. Әй, әй... Алексей знаком...— деп, әлде неге өкінген адамның түсін көрсетіп, бақандай қолын ұсынып, қол алысып амандасты.

— Түсіңдер, шырақтарым... Қаладан бүгін шықтыңдар ма? Шөлдеген шығарсыңдар... Әй, Жамақ, шақыр хатшыны.., Алексей жалғызсырамасын!..

Оспан апалақтап, аузына келген сөзді бірін қалдырмастан айтып жатыр... Тексерген адамға Оспан айтқан сөздің керектісінен керексізі көп еді.

Пәуескенің жақтауын керней екі төре түсті. Божы ұстаған жігіт арбадан төсек-орын, чемодандар түсіріп жатыр.

Көлемі үлкейіп, нарттай болып жанған қызыл күн ұясына енуге атты кісінің бойындай ғана қалған. Арбадан түсіп жатқандардың көлеңкелері Оспанның ақ үйінің күлдіреуішінен асып түсіп тұр. Кейбір көлеңкелер қотанға жетті. Ішін ағашпен су әкеле жатқан келіншектер Оспанның көлеңкесін дәл басынан басып өтіп барады. Әдейі басатын сияқты. Көлеңкенің Оспандікі екенін таныған ересек әйел «көтек-ай» деп ыршып кетті. Сөйткенше болған жоқ, үйге қарай жөнелген Оспан, көлеңкесін келіншектердің аяғының астынан өзі суырып әкетті.

Ауыл түріне сынай қараған екі төре, сықыр-сықыр басып үйге кірді. Төсегінің алдында бет-аузы жыбыр-жыбыр етіп отырған қара бәйбішенің қолын алып амандасты. Уықтың қарынан келтіріп, айнала жиған жүкке арқаларын сүйей төрелер отырысты. Оспан дыбырлап, қара бәйбішеге бірдеме деді, төрелер түсінбеді...

Ұзамады, қымыз сапырылды. Ағытылған қалың жылқының суға айдалып бара жатқандағы дүбірі үйдегілерге естіледі. Шам да жағылды... Қара үйде бағылан былқыды. Хатшы Петра келіп, төрелермен ығысқандау түрмен амандасып, Алексейдің қарсы алдына қарай барып отырды... Жақын ауылдардың атқамінерлері де келіп, төрелермен атша шұлғып амандасып жатыр.

— Е, төрелер, жол болсын! Қаладан келесіздер ме? Жол шеті? Не ретпен шығып едіңіздер? Жай ма, тыныштық па, әйтеуір?

Қази төре азырақ күрмеліңкіреп қалды да, қолындағы аяқты, төрт қабаттап төсеген көрпенің үстіне қойып, бір шы-

Северо-Казахстанская областная
БИБЛИОТЕКА
023022

лымды тұтатып алып, жауапқа кірісті... Тамағын кернеп жіберіп әр сөзді бір шұқып, қазақша жақсы білуді ұят көретін төре берер жауабына орала алмай ұзақ әуреленді. Қысқа ғана жауап бере қоюды шолақтау көреді де, ұзатып, мәнерлеп айтуға тілі жетер емес...

— Тыныштық. Қаладан келеміз. Осы арадан қайтамыз: бір азырақ жұмыс болып шығып едік... Иә, естіп жатқан шығарсыздар... Патшадан құтылып, бұрын ала алмай жүрген автономияны өз қолымызға алып... Қазақ елін өз алдына, баяғысындай ел қылмақшы болып... Алты алаштың басын қосып... Алаштың ордасын қайта тігіп алып... Қазақтан шыққан данышпандарымыз, көсемдерімів, осы күні Алаш Орданы басқарып билеп отыр... Сібірді Колчак билегелі істің беті түзеліп... Не сұрағанымызды алып... Аты өшуге айналған Алаштың алтын ордасын қайта тігіп алып... Ал енді өз алдына автономия алып, бөлек ел болып отыру оңай жұмыс емес. Өзіңді өзің қорғай алмасаң, ешкім сені күзетіп отырмайды.... Оның үстіне бізді қоршаған жау да аз емес. Құлақта бар сөз шығар, большевик дегендер бар. Олар Орталық Ресейді бүлдіріп жатыр... Айта берсе сөз көп, мен қысқа айтайын... Ертең осы араға он шақты қазақ азаматтары келеді. Бастығы Жақаш, мына автономиямызды, «Алаш Ордамызды» қорғау үшін, қазақтан әскерге жастарды алу жұмысы бар...

Қази дәл осы арада күйбеленіп, қызарды да нағыз қиыннан епте өтіп алғасын, тағы созып кетті:

— Сол туралы шығып едік. Біз мына болысекенді хабарландырып, арғы күнге қол астындағы халқының бірін қалдырмай жинатуға, және үй тіккізуге бұрынырақ жүріп кеттік. Мына көршілес болыс та, арғы күнгі жиылысқа осы көл басына келеді. Бәріміз бір келмекші едік, Жақаңның балдызы бақшадан басым ауырды деп қайтып, содан шыға алмай қалды. Жақаң шыға алмаған соң, басқалар да шыға алмады, біз атымыз жегіліп қалғасын жүріп кеттік...— деп, Қази өзінің «шабарман» ретінде келмегенін де аңғартты. Тағы бір шылым тартып алып, маңдайын сүртken болып, әркімнің бетіне қарады...

Отырған жұрт әртүрлі ойға кіре қалды. Қара бәйбіше бір тамсанып «салдат алады десейші!» деп жыбыр ете түсті. Өзге жұрт тым-тырыс. Бірі төрелерге, бірі Оспанға қарады. Оспан таңырайып қара бәйбішеге қарады. Қара бәйбіше ауызын бір сылп еткізді...

Қымыз сапыру «солдат алынады» деген мезгілде-ақ қойылған.

Отырғандардың әрқайсысы өз жақынын ойласа қалды. Қимылдаған адам айып тартатындай, ешкім тырс етіп дыбыс шығармады. Үшінші жылғы патшаның солдат алам дегенІ де келіп қабаттасты. Көзбен көріп, қолмен ұстаған түгіміз

жоқ, кімді қорғаймыз? Кімді, не үшін күзетеміз?— деген сұраулардың жауабын күтісіп отыр. Бірақ, ол жауап төрелердің өзінде де жоқ екен. Ой бірден бірге жылжып, өкпелескен адамдай жантайысып отырысты.

Жалғыз-ақ хатшы Петраның көзі жайнап:

— Солдат алдақашан алатүгін кирек. Жастар барады. Бәрібір, большевик килсе үйде улоді,— деп төрелерге жағынған түрде жылмиып бір қарады.

Жасы үлкен болғанымен ата-тегі жағынан кірме саналатын Сандыбай карт тымағын басыңқырай киіп, үн шығармай, төрден көрі босағаға жақынырақ отыр еді. Басқалар үндеспей қалғанда сол шалдың бурыл мұртына бір жымың кіргені байқалды. Өздері әр кезде бой тасалап отыратын атқамінерлер Сандыбайдан сөз күтетіндерін байқатты.

Ондай шалдар орынсыз бірдеме айтып, сөгіс сөз естіп қалса да, олардың несі кетіп барады. Шалды көздерімен түртіліп, «айт!», «сөйлеп жібер, тайынба!» деп айтақтайды.

— Шырағым Қази, ата-тегің құлағымызда бар... Қәрі әкең тірі болар, саламат болсын... Сол әкеңнен сұрап па едің. Алаш дегенің кім өзі? Оның ордасы қай елде, қай жерде, қашан болған екен?— деді.

Қази елінің өміріне де, жаңа өміріне де шорқақ жігіт екен, шалға жауап қайтара алмады.

— Сен шал, немене тік көтеріле атқа қонған алаштың азаматы адасып жүр демексің бе?— деп шалдың өзіне дүрсе қоя берді. Жүзі қызарандап кетті.

Шал оған қысылған жоқ:

— Бірді-екілі баламыз бар... Сұрап келіп отырғаның солар көрінеді, шырағым. Қорғайды деп отырған ордаң қай орда, кімнің ордасы дегенге бекер шамданасың!— деді.

Қази бұған да шамдана жауап беруге оқталып еді, шал қайта киіп кетіп:

— Автономия алдық, ту тіктік дедің, соныңның өзі қай жерде, не істеп жатыр? Күні кеше Қалшақтың бес салдаты келіп он бес атымызды тартып әкетті. Жаяу қалдық... Өкімет болсаң сол аттарымызды қайырып әпере аласың ба?— деді.

Қази біржола қысылып болысқа қарады:

— Мына бір зар-жақты әдейі шақырғанбысың?

Сандыбай Оспанның зекуін естігісі келмеді:

— Ойбай, желбуазым-ай... Бетіңнен жарылғасын,— деді де шығып кетті.

— Қап, мынаны-әй!

— Бәле шықса, осылардан шығады!— десіп, атқамінерлер даурығысып қалды. Бірақ, әңгіме жалғаспаған күйі қала берді. Қази мырзаның бір қараңғы шалдан жеңіліп қалғанына біреуі назаланып, біреуі қуанып атқамінерлер отыр да, оның салмағы өзіне түсерін сезіп, сасқалақтап Оспан отыр.

Ұзамады, ұзын астауға салынып, былқыған бағланның еті келді. Бүгілген тізелер жазылып, көсіліп мінгескен аяқтар жиналды. Еріндегі насыбайлар қол жудыруға әкелінген жез легенге былш-былш түсіп кетті. Екі құлағы қалқайып, езуі ыржиып, таңдайы көрініп жатқан қозының басы мен теңкиіп жатқан сары қазысы бар ұзын астау ақ май ортаға келіп сылқ етс түсті. Қос құлағы мен ауыз, мұрнынан айрылған бас, қасына қазының қабырғасын, ортан жілік, жамбасты ертіп алып, Оспанға қарай бет алды...

III

Түндік мана ашылған. Жез леген алдында бір атқамінер дәрет алып жатыр, енді бірі дәрет алып болған, бет сүртетін орамалмен аяғын сүртіп отыр. Тоқ жатып, қатты ұйқыдан көзі ісіңкіреген қонақтар мәсінің ішінен шұлғауларын суырып алып, екі қолмен екі шетінен керіп ұстап, сілкіп-сілкіп шұлғанып жатыр.

Шай, қымыз... Бірі келіп, бірі кетіп жатқан жұрт: қайта-қайта шұқылап, сұрайтындары «Солдат мәнісі». Түн бойы елге хабар берген почтабайлардың құрыққа сырық жалған, сықпыртқандары көрініп тұр. «Түндегі почтабай былай деп еді», деп айтып отырған сөздерді тыңдасаң, тамтық жоқ. Көп өтіріктің ішінде: «жиылысқа келмегендердің балаларын солдат келіп айдап кетеді; жиылысқа келгендердің балаларын қазынаның қара жұмысына алып қалады-мыс» деген өтірік те бар. Үйге кірген адам бірдеме сұрамай қоймайды. Көбі-ақ өз жақындарын жанастыра сұрайды. «Қәрі кемпірдің баласы алынбайтын шығар? Списокте жасы не артық, не кем болып шыққан адамдар ілікпейтін шығар?» десіп тәсіл қарастырған сұраулар да көп.

Үрейленген елдің үрке күткеніндей-ақ, өңкей үш ат жеккен пәуескелер дөңнен құлап келеді. Үш-үштен жеккен өңкей ақ боз, өңкей қара, өңкей жирен жегілген... Күнмен шағылысқан ат-тұрмандар... Әр пәуескеде екеуден отырған. Түрлі-түсті қалпақ, қара киім, ақ жаға.

Қара жорғаны тенселтіп, қасында шоқытып келе жатқан салт аттылар бар, Оспан төрелердің алдынан шықты. Алдыңғы пәуескемен азырақ тілге келіп, оңаша тігілген екі ақ үйге қарай алып келеді. Дөңнен құлаған өңшең пәуескені, алдарынан салт шыққан Оспанды, екі ақ үйге келіп түсіп жатқан өңкей қара киімділерді көл басындағы алты ауыл түгел көріп тұр.

Пәуескені сықырлата төрелер түсті. Сықырлаған «әмірқан стіктер» күнге шағылысты. Оспан абыржып бақандай қолын әркімге бір ұсынады. Сол екі арада ол топқа Қази мен Алексей де келіп, былтырдан бері көріспегендей, арсалаңдап қол алы-

сып жатыр. Оспан байқамай оларға да қол ұсынып қалады.

Қасында тұрған Қазидан:

— Мына кісі кім, болыс емес пе?— деп сұрады бір қара сұр дембелше.

— Ие, бұл кісі осы елдің болысы, Оспан Шынтеміруұлы,— деді Қази.

— Ө, сәламатсыз ба? Болыс екенсіз ғой! Қалай, жақсы жүріп жатырсыздар ма? Бұрынғы болыстардай емес, өз тізгіндеріңізге өздеріңіз ие шығарсыздар?..

Тағы-тағыларды айтып, сұр жігіт тізбектеп кетті. Ұзын ырғасы: «осы күні қой үстіне боз торғай жұмыртқалап, қазақ еліне баяғы кеңшілігі орнады ғой...» дегенді аңғартты. Бірақ Оспан көбін аңғармай қалды... Бір жағы сөзге жалпы орашолақтығы, екінші жағынан алқынып сасқандығы бар, Оспан төре айтқан сөздің оннан бірін әрең барлап қана алды. Сонда да арғы түбі жарамсақтану ниетімен әр сөздің басын қосып, белгілі дыбырлаққа сала жөнелді:

— Ие, енді... Құдайға шүкір, шүкір... Ел есен... Әзір... Әзір жұрт тыныш қой, тыныш қой... Сіздердің арқаларыңызда... Құдай деп... Мойынға салған жұмысты істеп жатырмыз.., Жүргізіп. Қансарал... Мөр-знак... Мөр-знакты беріп қойғасын, обезін болып қызмет қылып жатырмыз... Обезін деген жұмыс ауыр... Ауыр... Ауыр ғой... Қиын екен... Қиын ғой... Жақсылап істемесең, обезін бас кетеді!.. Бас кетеді! Басың екеу емес, біреу!.. Біреу... Бас кетеді... Мен сізге айтайын, бас кетпей ме?..

Кешегі тәнселіп жүрген Қази, бүгін зыр жүгіріп жүр... Теңселгеннің әкесі мынада екен; үйге кіргенде иығымен соқтықпаған, маңдайшаға басын соғып қалпағын түсіріп алмаған, қалтасын босағаға іліп алмаған, иықтарынан шекпендері ұшып кетпеген төре аз болды. Он төре жиырма кісінің орнын алып, сүлдері құрыған адамдай, төрге жете бере серейіп-серейіп жата-жата кетісті. Ақ жастықтар арқаға топылдасты. Қалталардан алтын сағат суырылып, сырт-сырт бұралып жатыр.

Төр алдында мойны иығының ішіне бықырая кіріп кеткен, кішкене көздері жерді сүзіп алатындай ойнақшыған, қалың қабақ, шот маңдай, кең танау дембелше келген, қатқан қара сұр адам.

Оған таяна лақ текеше көзі шарасынан шыға бақырайған, он-он бес талдан аз-ақ асатын шоқша сақалы бар, тыртиған арық, саусақтары ілбиген, жауырыны құшық, көксау адамдай қуарған біреу отыр.

Бұлардан басқа бес-алты төре, бәрі де қырымпаздана киінген. Бірақ төрдегілердей маңызды емес, ұшқалақтау жігіттер.

Төрелер жайласқаннан кейін орнатулы тұрған қара сабаны пісіп-пісіп күміс шараға екі жігіт қымыз қотарды.

Шарадағы қымызды Оспан сапырып отырғанда, сәлем беріп елдің өз қулары да келді. Төрелерге жағалай қолын беріп

амандасып болғасын Оспанның қасына жиналыңқырай отырысты. Оспанның дәл қасында сүйек күткен иттей жылмаңдап хатшысы отыр. Оспанның үйіне төре келгендегі үнемі әдеті, хатшыны қасынан шығармайтын.

Өйтетіні: бірсу-міреу закон-макон сұрап қала ма деп қорқатын...

Шұңғыл сары аяқтар төрге қатарлап тізілді. Бір-бір жұтып төрелер шылым суырды, түтін бұрқырады... Үй толып отырған жанның көздерімен атып отырғандарына шыдамады білем, белдемше қара сұр жігіт:

— Қази, ел жиналып жатыр ма?— деп, кеңеске қарай айналды...

Қазидың реттеп айтуына Оспан қабаттасып, дыбырлап:

— Ие, енді... Ел жиналады ғой... Жиналады ғой... Ие, әйтеуір... Әйтеуір, түннен почтабайларды жан-жаққа... Жан-жаққа шаптырдық... Қази да әйтеуір тықыршып... Тықыршып... Түн бойы тықыршып отырды... О да қайтсін... Қайтсін... Бұрын келгесін закон бойынша елді жинатып тұрғаны дұрыс қой... Асықтырды... Асықтырды, не дегеніңіз, неге асықтырмасын? Құдай бұйырса бүгін кешке жұрттың алды осы араға келіп қонар... Шаруаның кезі... Шөптің уақыты... Бірақ бұйрыққа... Законға қарсы бола ма, елдің бәрі келеді... Мен сізге айтайын, бірі қалмас... Ертең жұмыстарыңыз бітер...

Оспан әрең тоқтады.

— Жарайды, болыс аккуратный кісі екен... Бұрын болыс болып па едіңіз? Еліңіз неше ауылнай?— деді біреу.

— Е, енді қазынаның жұмысы болғасын... Куратный болмаса қызмет бола ма... Куратный болмаса... Әркім обезін жұмысына әзір тұрмаса, гатовай тұрмаса...— деп, Оспан тағы қабаттасты да, соңғы сұрауларды ұмытып кетті... Оның орнына:

— Біздің болыс жеті ауылнай; бұл кісі болыс болғалы екінші жыл,— деді, атқамінерлердің бірі.

Алғашқы аяқты босатып беріп, ауызына шылымын қыстырып алып қара сұр жігіт Оспанмен әңгімеге кірісті.

— Сіздің атыңыз Оспан ғой. Біздің келген жұмысымыздың жайын естіп, біліп жатқан шығарсыздар... Ертең де біраз айтылар...Хабар ел ішіне тараған болар... Бірлі-жарымды келген ел адамдары болса, елдің ауқыметі қалай көрінеді? Ана жылғы патшаға істеген қарсылықты, ел өзінің Алаш Ордасына да істер ме екен? Болмаса өзінің алтын ордасын таныр ма екен? Біз елге сенуліміз: қазақ елі ел болам десе, оқығандарының артынан ерер деп ойлаймыз. Былайғы болыстардың басты адамдары жиналып қатты уәделеріп беріп отыр. Ақтөбе, Орал, Орынбор жақтарының, мынау Торғай жағының жі-

гіттері алдақашан алынып, ойнатылып жатыр... Әперген бостандықты өзің күзетіп алмасаң, ешкім күзетіп қорғап бермейді...

Ұзақ сөйлеген сөздің жауабын бере алардықтай Оспанның шамасы жоғын Байғұтты қу қашаннан білетін. Сондықтан күні бұрын әзірленіп отырды да, сұр жігіт сөйлеп біте бергенде, Байғұтты көлденеңдеп сөзге қатысты. «Қішкене!» деп, тамағын бір кенеп алып, Оспаннан күтілген жауапты бере бастады. Дұрысында түнде «салдат алынады» дегеннен түршіге қалған қулар бүгін басқа түрге айналып, пышақтарын жалақтатып алған еді. Оспан Байғұтты не айтса, соған басын изеп, өзі айтқандай ырза болып отырды...

— Қішкене!.. Бұл жұмысты болысекем әнеугі қалаға барып қайтқан жолда-ақ айтып келген. Келе сала ауылнайларды жинап алып, ішінде басты-басты ел адамдары да бар, бәріне де айтылған. Бәріміз де ішінде болдық... Қолдан сайлап қойған адамдарымызды «сен ғана күй!» деп, отыруымыз жөнге келе ме, бәріміз де осы істің басы-қасында болмақшымыз. Тек өздеріңізге алла тағала абырой берсін... Ел адамдарының әр түрлісі бар. Кейбіреулері автономиядан ешнәрсе білмейді де, құр ойбайлап «салдат» деген атынан қорқады. Өзіміз неде болса, көзі ашық оқыған азаматтарымыздың дегенін орындасақ екен дейміз... Өздеріңіздің жиылыстарыңызға барып жүрген Сүлеймен молда бесеуіміз осы тілектеміз... Не десеңіздер де бітуәнәнің ішінде болғымыз келгендіктен алдымен келіп жүрміз... Құданың құдіреті, «қазақ өз алдына ел болды» дегендеріңізді естігенде сай-сүйегіміз сырқырап, соның жолында өлгіміз келеді. Ішімізге сақтап келген құпиямыз осы, мырза...

Байғұтты сөзін аяқтап, әдетінше маңызданып, отырған жұртқа айнала қарап бола бергенде, Итемген сөзді іліп әкетті.

— Ие, қазақ болып, оңаша ел боламыз, жұрт боламыз дегенге, елдің бірсыпыра атқамінерлері қуанышымыз. Соның жолынан барлық мал-жанымызды аяйық деп отырғанымыз жоқ. Елдің білмейтіндері қорқады, салдат алайын деп жатқан қазақ емес, орыс деп те өсектейді. Қарманға[1] әкетеді деп те айтысады. Ел болғасын өсек аз бола ма?.. Бірақ осы күні ел жуасыды ғой, бұйрыққа кім қарсы тұра алады. Мылтығы бар екі салдаттың төбесі көрінсе-ақ елдің сөзі қойылатын болды ғой... Құдайдың құтты күні келіп жүрген салдат, ат-айғыр, ту биелерімізге қол сала бастады. Одан да өзіміздің қазақ алсын... Өйтпесе өзімізден салдат болса, бізге кім тиеді?.. Өзіміз бір ауыздан уәде қылғандардың біріміз, әркім өз елінің жастарын жасырмай, қағаздан бермекшіміз... Зәуде әлдеқалай бұзақылық шығарып көнбегендер болса, үлкенге білдіріп,

[1] Германия дегені.

жазасын бергізейік дестік. Дәл осы жолда қарсылық қылған адамның оңбайтынын іші сезеді!.. Болыс айтып отыр ғой, обезін деп, біз де сондаймыз!..

Шырт түкіріп Итемген де тоқтады.

Бұл отырғандар ел ішінде Оспанды ықтап алған кулар еді. Әрқайсысы әр елдің «адамы» атанып, Оспанға қай жолмен болса да дегендерін істететін залымдар еді. Түбі солдат алынбай қоймайтын болса, алдын ала қамшылап, әуелі өз жақындарын сақтап қалып, оның үстіне мал тауып қалу ниетіне де әбден кіріскендер болатын. Кеше түршігіп отырған кулар, бүгін жылман-жылман етіп, қазақ елінің «бостандығына», «көмекші» болыспақ!.. Бұл мінездерін, айла-тәсілдерін келген төрелер де түсінді, бірақ, беттерін қағар емес.

— Бәрекелді... Ел адамдары, сіздерге рақмет! Мұндай жәрдем көрсетіп жүрген елдің адамдарын ешуақытта ұмытпақшы емеспіз... Қайтадан тігіліп жатқан Алаштың Ордасына уық шанышқан адал еңбегін аямаған адамдарды, аруағы күңіренген Алаш ұмытпас! Тарих ұмытпас! Сарыарқаны жайлаған Алты алаштың атынан сіздерге рақмет айтамын... Түбінде жастарды ала бастаған күнде де, басы-қасында болып жәрдемдеріңізді тигізерсіздер... Болысекеңнің беделі бар көрінеді, ізіміз теріс болмас дейім... Тек мына отағасылар аман болсын!..— деп аяқ жағын арам күлкіге айналдырып барып, қара сұр төре сөзін аяқтады... Бірін бірі жақсы танып, біріне бірі бөгет болмайтындарын ұғынысты. Өзгесін былай қойғанда, дардай деген азаматтар көріне көзге ескі ауылдың барлық батпағына оп-оңай батып бара жатты.

Анау-мынау әңгімемен отырғанда шаңырақтан салбыраған аспа шам жағылды. Гүрілдескен кеңес «салдат». Үйдің іші көгілдір шылым түтіні. Оқтын-оқтын, топ-топ адамдар келіп-кетіп жатыр. Бірін-бірі қайталаған баяғы бір әңгіме. Кейбіреулер мұңайып кетіп жатыр, кейбіреулер масайрап кетіп жатыр... Кісі саябырлап, кеңес ыдырағанда өлең айтылды. Ән... домбыра... «Н... жанға», «Жәмила», «Қаламқас», «Ер түрік ежелден»...

Ет те келді, мойнақ шынылар да шыға келді. Ұрланып қана стақандар сыбырласты. «Жарықтықты»ептеп жылжытып, жас етпен қабаттап, «тамақ жібітісіп» қояды. Дастарқан артынан, кәдуілгідей «дәм қайырып» езулерін жырта-жырта тістерін шұқып, төрелер кейін шалқайысты... Ет артынан тағы қымыз, тағы шай... «Жақсы ас қалғанша, жаман қарын жарыла берсін...»

Төрелердің отырыс-тұрысынан ең үлкені қайсы, одан соңғысы, оған таянғаны, одан кішірегі, ең кішісі айтпай-ақ біліпіп тұр. Мұны ауыл адамдары да байқамай қалған жоқ. Жоғарырақ отырған төртеуінен басқалары «төккке ат қинап»

келгендер сияқтанады. Әсіресе, кешегі төре Қази ат-шабар сияқтанып қалды.

Тігілген үйден алысырақ кетіп күңкілдескендердің ішінде Қази, Итемгеннің Омары, почтабай, соңғы келген төрелердің бір жастауы бар... Әңгіме сыбыр-сыбыр... Рабиға деген қыз... Мына ауылда бір келіншек... Қыздың шешесі... Кемпірі... Иті сақ...— дегендері ғана естіледі. Осыдан басқа сөз өзін-өзі ұрлап-жұтып тұрғандай, естілмейді...

Түн ортасы ауа бергенде, сырттағы ауылдан бір ащы дауыс шаңқ ете түсті...

— Арқанымды кескілеп... Босағамды бұзып, кімді басынасыңдар, көргенсіз немелер! Бейбастақ!.. Мұнысы кім өзі!.. Бок жеген, қай оңбаған. Мә, саған кім де болсаң!— деп әлдекандай сұйықты әлдекімнің желкесінен төмен қарай сорғалатып жіберді. Әкенің аузына дейін ағытып-шашып кемпір қала берді де, үсті-басы ақ айран, қара-ала сәурік сияқтанған Қази оңаша үйлерге қарай қашып берді...

IV

Оспанның ауылы күндегіден анағұрлым өзерген. Күндегі жер қайыстырып, құжынаған малдың орнында, топырлап қайнаған адам. Үй-үйдің сырты сынсыған арба, салт ат, ерсіліқарсылы ағылысып, бейне есінен айырылған адамдай, аңғалсаңғал болып, мең-зеңденіп жүрген көп жұрт... Дәл шаршы түс. Қалың киімнен бықсып терлеген жан. Ондап-бестеп ауыл желкесінде кеңесіп отырғандар... Әңгіме жалғыз солдатта емес. Қадама-қадама ескі дауларын қоздырып отырғандар да бар. Күн аса ыстық болмағанмен, қайнаған жұрт еріксіз ысыққандай. Қай үйге кірсең де, төр жақта шонжарлар, молда, пірадарлар. Есік жақта ығы-жығы сіресіп отырған кедейлер. Өзге жұрт қатар-қатар отырса, олар сыйысқанынша сығылысып, бірін-бірі қысып отыр. Төрдегілердің ауыздарына қарайды. Өзара кеңестері:— жалғыз баламыз, күн көріп отырғанымыз. Алдымен біздің балалар кететіні белгілі ғой...

Қай үйдің алдында болса да, буы шығып жатқан бір қазан ет. Қара аяққа құйып алып, сорпаны үстінен ішіп жүрген қатындар...

Төрелердің әмірлерімен жұрт дөңнің басына қарай ағыла жөнелді. Әуелі төмпе айналасындай ғана болып дөңгеленген жұрт, бара-бара ауыл қотанындай жерді алды. Үйме-жүйме болып, қайнаған қазандай сапырылысып, төрелерді күтіп отыр. Әлдекімдердің «кер тартқан» сөздері даурығып шығып, жұрттың көбінің құлағы соған тігулі...

Жұрт төрелерді асығып күтіп отыр. Көбінің ойы алдарына ұстап келген «ел адамдары» амалын тауып, солдаттан елді аман алып қалады деп сенеді. Болмаса, төрелерге мән-жайды

айтып, шуласып құтылмақшы. Әрине, бұл қалың нашарлардың үміті. Олар қашан іс болып біткенше, буалдыр үміттен қолдарын айыра ма!.. Қазір шаруа уақыты, балаларымызды жетсеңдер қырылып қаламыз деспек... «Балта көтергенше, дәнбек жал таппақ...» Шекпендерін иықтарына салып, кейбіреулері қалпақтарын қолына ұстап, ақ үйден төрелер де шықты. Айналасы ауылнай, би-болыс, орталарына алған бір талай ақсақалдары, мырза-шоралары бар, отыздан артық адам маймандасып келе жатыр.

— Әй былай, әй, былай тұрыңдар, төр жақты ашық қойыңдар... Жолдан былайырақ!.. Ортаны да ашық қойыңдар... Әй-әй, былай, былай!

Мұны айтпаған бір адам қалмады білем, дөңнің басы былқ-былқ естілген «былай-былай» болып кетті. Сайдауыттай сайланған, өңшең қазақ төрелері төрге келіп бір-ақ тоқтады. Жалпы амандасқан болысты... Таңырқағандай болып, көпке көздерін жіберіп шолып шығысты... Сонау отырған көптің қазір шулап қарсы болатындарын күні бұрын-ақ сезеді... Өйткені сөзсіз икемге келетін іс болса, осынша қалың нашарлар келмейтінін төрелер де білетін. Ондайда: «біз қайда барады дейсің, өздерің біле берсеңдерші!»— деп кедейлер ауылда қалатын ғой...

Шекпендерін жерге қойып, бір-бір шылымды тұтатып алып айнала қарап, өзара күбірлесіп төрелер тұрды. Жұрт күтініп тына қалды. Бір уақытта, төрелердің ішінен бір ұзын бойлырақ ашаңдауы ортаға таман келіп:

— Қалайық!.. Азырақ сабырланыздар!.. Сіздерді неге шақырғанымыз, жаңа өзіміздің неге келгеніміз туралы келген адамдардың бастығы Жақаш Дәуітұлы сөз сөйлейді... Ие, Жақаңды көрмесеңіздер де, сыртынан таныс шығарсыздар... Сол кісі мынау!..— деп, Жақаңды халыққа дәріптей таныстырды.

Жұрт қол ұрған жоқ, қошемет көрсеткен жоқ, бұрынғысынан да тына түсті. Ешкім тырс етпеді. Ортаға қарай жақындаған дембелше қара сұр жігіт, көз қарасымен де, аяқ басысымен де айла тоқып келе жатқандай көрінді. Тұла бойы, пішіні, әсіресе мысықтай жымып аяқ басқаны арбау-алдаудың тәсілін ойлап келе жатқандай арамы көрінді... Тамағын бір кенеп алып:

— Әлеумет!..— деді Жақаң... Жым-жырт жұрт түйіле қалғандай болды.

— Әлеумет!.. Өздеріңізге мағлұм... Залым патша Некалайды құлатқалы міне үш жыл болып барады... Қашаннан қорлықта келе жатқан елдердің иықтарынан ағаш қамыт алынғалы да мінекей үш жыл толып келеді... Біздің қазақ, башқұрт секілді бұратана елдердің, Некалай заманында көрген күндері қараңғы болатын...

Сол патша заманынан бері қарай-ақ, қазақ елін бөліп ала-

мыз деп, атқа мінген азғана қазақ оқығандары болатынбыз... Бірақ, қазақ елін бөліп әкетуге жол болмайтұғын, ерік бермейтұғын, орыстар өз тізгінімізді өзімізге қимайтын. Қазіргі күнде орыс халқының көзі ашық көсемдері қашаннан көксеген автономиямызды беріп, «өз тізгінің өзіңде, өзіңді өзің қорғап ал, ел бол!» деп отыр. Біз ел болып, ер тудырып көрген елміз. Өзімізді өзіміз күзетіп, өз алдымызға бөлек ел болып отыра аламыз.

Бөліп алған автономиямызды, жаңадан көтерілген Алаштың Ордасын құлатып алмау ең қиын мәселе. Көп күш, қару, құрал керек. Қазақ елінің бірауыздылығы, бір жағадан бас, бір ауыздан сөз шығаруы керек... Еркек кіндікті қазақтың жастары қару асынулары керек!..

Бұл арада Жақаң азырақ кідіріп, айнала жұртқа көзін салып еді, шоғырланған көп жағы қозғалысып, наразылықтарын білдіріп отыр екен. Жаңағы сөзге ұйыған бір адам байқалмайды. Сөз құлаққа кірмеген. Жақаң әліден гөрі де төпеленкіреп жөнелді:

— Сонымен, осында жиналған халық бәріңіз де Алаштың баласысыздар... Бәріңіз де, Алаштың Ордасы қайта тігілді дегенде, қара дауылда жығылған өз үйлеріңіз қайта тігілгендей қуануларыңыз керек... Бәріңіз де сол ордаға бір-бір уық шаншуларыңыз керек!.. Өйтпеген адам Алаштың ұлы болып, қазақ атанып жүруінен не пайда? Баяғыдан бері ұйықтағандарың жетер...— дегенде қалың топ жағы шу ете түсті:

— Осынша қорлап тұрып, бізді несін ел дейсің!

— Ел дегенің айналаңдағы би-болыстар ғой! Соларға-ақ айт! Ұйықтағандарың жетер деп қорлағаны несі!

— Адыра қалсын аптономияң!

Төрелермен жекпе-жек сөз жарыстыруға, өресі жетпейтін қара үйлі көпшілік көп боп, көп даусымен қарсылық айтып жатыр. Шама келсе ешнәрсені естімегендей, ырық бермей түгел көтеріліп, аттанып кетпек.

— Әлеумет!— деп Жақаң дауыстайды.

— Әперген бостандығың қайсы?

— Қолымызға ұстатқаныңды, көзімізге көрсеткеніңді айтшы!— деп жұрт айғайлайды.

Бір сәт «Орда!», «Керек емес!», «Кетейік!» деген дауыстар бірін-бірі кезек жауып кетті. Көптің даусы көміп барады, жеңіп барады...

«Алаш» адамдарының халдері тым мүшкіл еді. Қолдарында ауылнайдың құдіретіндей құдірет жоқ. Автономия «берер» арқа сүйерлері Колчак пен Дутов. Керенский «алдап кеткен». Бостандық алдық дегенде не алғандарын өздері де айта алмайды, елдің ертеңгі күніне сілтер жөні, берер уәдесі де жоқ. Ондайды өмірдің күнделігімен, ішер ас, киер киім арқылы, көзге көрінер іс арқылы ұғынатын шаруа жұрт «құрғақ

қасық ауыз жыртып», түңіліп болған. Жалғыз қауіп — болысы бар, биі бар, Колчагы бар, Дутовы бар ел жастарын күшпен әкетеді-ау деп қорқады. Әйтпесе Алаштан ығысар ел жоқ. Алаш болса, әйтеуір амалдап әскер жасап алып, Колчактан автономия сұрағанда беделдірек те салмақтырақ отырып сөйлескілері келеді.

Болыс-би, төрелері болып жұртты бір тыныштырған кезде кешегі кежір шал Сандыбай киіп кетіп:

— Шырағым, сөзшең екенсің, оныңа құлдық, шырағым... Сенімен сөз жарыстырмаймын... Бір сұрауға лұқсат етесің бе?— деді.

Шалдың ыңғайы біліпіп-ақ тұрса да, Жақаң амалсыз «Лұқсат!»— деді.

Сандыбай лұқсатты төрелерден сұрап алса да, айтарын ортына қарай бұрылыңқырап, жұртқа айтып кетті:

— Жұртым-ау, осы кісілер, өз алдымызға ел болдық, ел боламыз дейді, сонда қандай ел боламыз? Кім билейді, кімге бағынамыз? Мен осыны сұрайын деп едім,— деді.

Бұл Жақаңның әр кезде күтетін сұрауы екен, кідірмей жауап берді:

— Осы отырған өздеріңіз билейсіз...— деді де айналасындағы болыс-билерге қарады.— Қандай ел боламыз деген сөз бола ма екен! Бұрын қандай ел едік, сондай ел болып, қалпымызға келеміз де!

Алаш бұрын қандай ел болсақ, сондай ел боламыз деген жалпы сөзден әрі аса алмайтын. Асуға ойы да жоқ-ты. Бұл бір ел ойына қонбай қойған сөз. Баланы уатар ойыншық құрлы көрінген емес. Арқасына бұрынғының ері батқалы ғасырлар асқан ел бұл жолы қатты шырығып кетті.

— Бәсе!

— Ойлаған жерден шыға келгеніне болайын!— десті.

Бірінен соң бірі сөйлеген төрелердің сөздері желге кетіп жатыр. Әуелі үрпиіскен жұрт енді бойы үйреніп, сықақ-салжың айтысып, бірі жүріп, бірі тұрып деген секілді салақсып кетті.

Аузына келгенді жұрт қайтарып жатқан жоқ. Жалғыз-жалғыз да айтып жатқан бар. Жамырап, қосыла шулап жіберіп жатқандар да бар. Алаш төрелері қанша қысталаса да жұрттың беті бұрылған жоқ. Аяғында әр жерден шулап:

— Ел деп келгендерің рас болса, сол ел ойланады да, айтады да кезінде. Патша емеспіз, өзіңмін деп тұрсыңдар ғой, басымызды алмассыңдар... Сапарларың оң болсын...— деп жұрт ыдырай бастады.

Елдің осындай бір енжар мінезінде көп қиястық жататының Жақаң жақсы білетін. Айналасындағы болыс-билерден арқа сүйер әмір үнін күтіп еді, олар бой тасалап қалды. Бармақ басты, көз қыстыға қандай септі болса, ашық белдеске бі-

реуі де шыкпай қойды. Жақақ қанша айлалымын десе де шыдай алмай кетті білем:

— Әлеумет! Бұл былқылды қоясыңдар! Солдат алынады. Солдат шығарып, жастарыңды мұрнынан тіздіріп алдырамыз!— деді.

— Е, бәрекелде, шынынды айттың ғой! Мұрнымыздан тізеді екесің ғой! Одан басқа нең болсын сенің! Бетіңнен жарылғасын!— деп, жұрт күле келекелеп, тараса берді. Аттарына мініп алған соң тіпті қатты күлісіп барады...

Төрелер аяндап қонақ үйге келді. Атқамінерлер болыстың үйіне қарай тойтарылды. Ел қанша туласа да бұлардың аузы біріккен. «Солдат шығарамыз» деген сөз бұларға ең қымбат сөз екен. Ауыл айналасы сыбырға тола бастады.

Солдат шығаруға уәде етіп төрелер аттанды...

V

Жеті қараңғы түнде, ауылдың ту сыртында Итемген мен Оспан отыр. Оспан үлкен қара өгіз секілді де, Итемген үлкен өгіздің қасында мұрнын шүйіріп қорқып тұрған көпей торпақ секілді. Бұрын нығызданатын Итемген, бұл жолы олай емес, жампаң-жампаң етіп Оспанның тесік жері болса, кіріп кеткендей болып, бейғам Оспанды сықырлап отыр. Бұрынғы «едәуір» салмағынан тұк қалмаған. Оспанды дөңгелетіп, кейде көпшік қойып мақтап, төрелердің де ырза болып аттанғандарын айтып көттекіленеді...

Төрелердің айтпаған сөздерін де «айтты» деп, Оспанды үрлеп отыр... Өзінің Омарының кісі күтугеептілігін айтады. Тірі болса Омарымды сенің қолыңнан алмаспын деп едім дейді.

Оспанның тапсырған «ана бір жұмысы да» есінде жүргендігін, епте басы бері қайырылғандығын, осыдан үйге бара тағы қолға алып, «орындадым» деген хабарын беретінін де айтады. Оспан маужырап, ұйып қалыпты. Қаңқайған кеудесімен Итемгенді басып қалардай болып, аңсағайланып төніп барады.

— Бізден екі бала дәл тұр ғой...— деді Итемген бір кезде. Аузына болашақтың тәтті дәмі келіп, аптығып отырған Оспан, жалма-жан қапалақтап:

— Тәйірі... Тәйірі... Сіздің балаларды... Сіздің балаларды... Қойшы. О, не дегенің... О не, дегенің... Омарды почтабайлыққа маған беріп кет... Күдербегінді үй иесі... Үй иесі дерміз... Тірі болсақ, сенің балаң... Менің балам... Менің балам емес пе? Тек өздерің ертең жігіт... Жігіт аларда тізе... Тізе-тізе айырмандар... Қасымда болыңдар... Салдатқа кісі белгілі ғой!.. Белгілі емес пе? Әркім өз маңайына ие болыңдар... Елде жігіт аз емес қой... Берерміз. Жалғыз-ақ сен мына жұмысымды тез орында, тез орында... Ауылыңдағы бір жесір қатынға шаман келмей... Шаман келмей жүргені... Қатын да қартайып... Қартайып кетті... Қәріліктің алдында қызық-қызық кө-

ріп, төсек жақтыртайын деймін ғой. Осы күнге дейін ретім келмей, әрі бәйбішем де көнбей келді, көнбей келді... Мені қимады... Енді тұк қорқынышым жоқ, әзірмін... Әзірмін. Осы жолы шын уәдеңді беріп кетсең, жесір қатын қайда барады... Қайда барады... Сенен шыға ала ма?.. Бірдеме әперерсің... Өзің біліп менен бірдеме әперерсің... Мен әйтеуір сені білем...

Оспан жиып-теріп осыны айтты. Итемген жұтынып-жұтынып алды. Көз алдына Оспаннан аларының құлағы да, тұяғы да келді...

— Уәдем — уәде... Сол екі баланы да, қызды да сенің қолыңа берем... Тіпті жай бердім... Өлтірмессің.:: Сенің сарқытыңды жесе де өлмес...— деді Итемген.

Оспан жалпақ алақанымен Итемгеннің тізесін қысты.

Ертеңіне кең қорабына жан торсықтай жантайып мініп, Итемген ауылына қайтты. Жол бойы өзінің «ретін тапқанына» мақтанып, сүйінді. Өзінен басқа ешкім де екі баласын бірдей орындап қайта алмағанына мардамсиды. Оспанмен «дәмдес» адам болғанына көріктей көтеріліп, айдалада жер-көкке сыймай келеді. Жарықтық қайтқан «бақ» жаңа қайрылайын дегеніне қуанып, еріксіз жымиып күледі. Шәйзаны Оспанға бермекші болып қайтқанын бұл жолы «бітірген» үлкен ісінің бірі көрді. «Өзі жесір қатынның қызы! Оспан бір елдің болысы! Несі бар? Оспанның қарына іліккен қайта таланды неме емес пе?

Ауылға жақындай бергенде шошайып тұрған Қалишаның қара үйіне көзі түсіп, ішінен «оңбаған неме, енді жетіліп, Оспанға қыз беруге жарайын деп тұрсың-ау!..» деп, Қалишаны Оспанға қимай, қатты қынжылды. Ауылына жақындағанда шайқаландаған арбамен бірге денесін шайқаландатпақшы болып еді, қол тоқпақтай дене шайқаландау орнына шошаң-шошаң етті.

Ауылда қалған ұя бөріктер, шал-кемпірлер жүгіріп Итемген үйіне жинала қалды. Жабырлап Итемгенге сұрауды жаудырысты. Айнала сұрайтындары: «Салдат бермекші болып қайттыңдар ма? Біздің ауылдан кім ілікті?»

Қамзол, шалбарын шешіп, мәсін сыпырып тастап, дамбалдың екі балағын тізесінен асыра түріп тастап Итемген жауапқа кірісті:

— Келгендер ылғи қазақ төрелері екен. Барлығы да жоғарыдан келіпті. Бастығы Жақаш деген жігіт, шешен көрінеді. Жиылған жұртқа доклат берді. Қайсыбірінің сөзін ұғамыз, сөздерінің төркіні қазақтан салдат алуға приказ бар көрінеді. Күллі эмпериянын барлық төрелері қол қойып, тастай бекіткен екен. Ана жылғыдай емес, қарсы болуға ешкімнің жүзі шыдамады. Бермейміз десек, жастарды айдап кететін болды. Сонымен беремізге байланды. Салдат алынады. Жұмыстың кейінгі жағын болысқа тапсырып, біраз уақыт кеңші-

лік сұралды. Шаруаны жинап алайық десті. Соған сөз байлап қайттық. Біздің болыстың салдат алу жұмысын Оспанға тапсырып, өзін қалаға қонаққа шақырып кетті. Оспанды бәрі біледі екен, қанша айтса да орындағы адамды білмей қоя ма? Оспанды төрелер мақтап кетті. Осекең жақын арада қалаға баратын шығар... Осы күнгі қаптап жүрген салдатқа қарсы тұра алмайтынына жұрттың көзі жетті де «береміз» деп тарқасты... Өзіміз барғаннан сол төрелердің қасында болдық... Салдат алатын орыс емес, өзіміздің қазақ. Сол келген төрелер, бас-көз болып өзіміз салдаттармен бірге жүреміз деді. Большевик дегендер тыншытпай тұр дейді. Сол большевиктерден Алаш Орданы күзету үшін, автономия ретінде салдат алынбақшы боп жүрген мәнісі осы екен!.. Автономия тәртібі болғасын, кәдуілгі өз кранынды өзің күзетіп тұрсаң керек. Мұның бәрі приказда тайный бар көрінеді! Кімде кім салдат жұмысына қарсылық қылған болса, фоетонмен Итжеккенге айдалатын болды. Жашнай ұрлықтан бұл көп жаман көрінеді. Прямо үстірікке айдайды екен!.. Өзімізге, осы жұмысты орындауға, ақсақалдар, обезінсіңдер деді.

Жұртта дегбір қала ма, бәрі кәнсаралға жиналып, қатшыны ортаға алып, спесік қаратып жатыр. Бірақ спесік қаратуға әлі ерте. Жаңа тәртіп ретінде қайтадан спесік ала ма, оны әлі кім біледі. Біздің Омар да сонда, Оспан өзінің қасына ертіп жүретін почтабайы қылып алыпты.

Отырған жұрт жабырлап тағы көр-жерді сұрады. Алдағы күндердің буалдыр көленкесі көз алдарына келіп, әркайсысы өз баласының солдатқа кететіндігін сезгендей болып тарқасты. Иықтары салбырап, кебістерін іліп алып үйден шығысты.

Ертеңіне кешке таман жайылып жатқан қойдың ішінде, иіріліп отырған он шақты адамға Итемген тағы бір бітірген ісін айтты. Ол болысқа бір қыз беріп, барлық ауылдың жігіттерін арашалап қалыпты. Ол Шәйза деген қыз, жесір Қалишаның қызы. Жиылған ауыл «бәлі» десіп Итемгенді жақтады. Оның өз балаларын ғана арашалап келгенін білген жоқ.

Қалишаны шақырып алып, ауыл еркектері түгел қамалады. Бірі ананы, бірі мынаны айтады. Мынау қойдай тізілейін деп тұрған жас жігіттердің жолына бір баланы қияйық, өлімге бара жатқан жоқ. Ағайын болып отыратын болсаң, баланды Оспанға бер! Қор болмайды, бара бәйбіше,— оң қолын алтынға малып отырады деген осы! «Балдан тамады, байдан жұғады». Сен кем болмайсың, қызың сол үйдің иесі болады. Тым болмаса баламыз аман қалар ма екен, бір баланы берейік. Өзі болыс, барлық жұмыс соның қолында. Шынтемірдің ордасы. Байлық анау, бас анау, саған құдай берді. Шынтемірдің ордасына бала беруге жарадың. Сен қатын шайпау болатынсың! Бұл жолы оны қой!

— Теңіне берем, өзім секілді біреуге берем. Оспанның үйіне мен қайын енесі болып, қасқа сиырды жегіп барып отырмақпын ба? Жалғыз Шәйзамды Оспанның қара қатынына күндікке бер дегендерің сұмдық тағы! Мұны не деп айтып отырсыңдар? Бұл сұмдықты мен-ақ естиін, баламның тіпті жүрегі жарылып кетер!..— деді Қалиша.

Тағы-тағыларды тізбектеп Қалиша шырылдады. Аналық жүрегі тайдай тулап, қызғыштай байбаламдап, маңына жуытқан жоқ. От болып жанып тұрған қызының күл тасыған күң болары көз алдына келді. Іші-бауыры елжіреп, сорлы шеше балапанын қорғады. Қалықтаған қарақұс, жалпылдаған жас балапан, қамқор шеше...

Итемген жекіп тастады.

— Мен уәде қылып келдім! Ауылдың қыршындарын тізіп беріп, сенің қызыңа қарап қалмақшымыз ба? Қызыңды осы ауыл ошағына тас қылмайды! Біз сені адам деп ақылмен айтып отырсақ, орай маңына жуытпайтын сен кім едің?.. Көнбесең ауыл болып, Оспанның арбасына салып береміз! «Иттің басын сары табаққа салсаң, шоршып түседі» деген осы-ау.

Сөз доғарылды. Көндірдім деген Итемген, көнбей кеткен шеше. Шәйзаның басы байланды деген ауыл... Қызыңды Оспанға бер деп күштегендердің көбі-ақ үйлеріне іштерінен налып келді. Озбырлық кесімін іштерінен мойындарына алып, сорлы қатынды, жас Шәйзаны аяды.

Тұла бойы шымырлап, төбе шашы жиырылып бара жатқандай болып, Қалиша да үйіне жөнелді. Өкпе-жүрегі аяғына түскендей, талған буындарын баса алмай келеді. Тал түсте көрсетіп отырған қорлық булықтырып барады. Қорлық-зорлыққа қанша көнбіс көрінсе де, ана жүрегі қарсыласпай қоймақ емес. Тұла бойы дуылдап, екі шекеге ыстық қан шапшығандай болады. Қай-қайдағы қайғы түйіншектері шешіліп, өн бойына жайыла түсті, ұлғая түсті. Қамқор шешенің балапанына жайған қанатының көлеңкесі балапанын жасыра алар ма, жоқ па... Әр адымы айлық жолдай болып, Қалиша үйіне әрең келді...

Шәйзаға батып айта алмады. Бірақ бұлақтай құйылған көз жасы тыйыла алмады. Шәйзасын құшақтап өксіп-өксіп жылап, қара құрым үйін дауыс қып басына көтерді. Барылдап шеше даусы, шыңылдап қыз даусы шықты.

«Құлыным-ау!»— деп Қалиша құшағын жайып құшақтай алғанда-ақ, Шәйза өзіне деген бір сұмдықтың болғанын сезініп еді. Өксіп еңіреген анасы дауысын бәсеңдетіп, Шәйзаға не күйге ұшырағанын айтты. Шәйза әуелі аң-таң болып, қатып қалып еді. Бауырына қысып-қысып жылаған шешенің ыстық жасы бетін жалындай шалды. Сол кезде даусы да шығып кетті, көзінен жас та барлап кетті. Қосыла жылаған мұңды жетімдердің көз жастары таң атқанша құрғаған жоқ...

VI

Күз келді. Көзі қызарған ауыр қыстың ызғары түсе бастады. Берген уәде орнында сияқтанып Итемген мен Оспан мәз. Қалиша Оспанның үйін де, өзін де әлі көрген жоқ. Көрермін деп ойламайды да. Құда да, күйеу де Итемген болып кетті. Бірақ, Оспан жіберген бір-екі сиырды Қалиша қайтарып жібере алмады. Бір дорба қағаз ақша жіберген екен, оны да сандықтың түбіне тықты. Сөйте-сөйте дүниесі құрғырға қызығып, Оспаннан шын дәме ете бастады. Соңынан қалмай жүрген жоқшылық, жесір-жетімдік Қалишаны малға еріксіз қызықтырды. Қалың малдың қанша екенін Итемген Қалишаға әлі айтқан емес. Бар айтатыны: «Оспан сені байытатын, барғың келсе өз қолына да көшіріп алам дейді. Бар ауыртпалығыңды Оспанға артып тыныш отырасың. Оспанның көп малын өзіңдікіндей көр».

Итемген осылай Қалишаны біржола байытып қойды. Көкейін мал тескен сорлы жесір кейде ашуланып та қалады.

Ауыр қыстың ортасы ауды. Жуан жіңішкеріп, жіңішке үзілуге айналды. Бұл аш-арықтың екі бүктетіліп кетер шағы. Одан Қалиша қайдан аман қалсын. Ит ашыққан, бит тойынған шаққа ол байғұс елден бұрын кездесті.

Мұндай қысылшаңға қашаннан қанық Оспан мен Итемген қыз мойнына қыл бұғауды тастап жіберді. Шана қалмай, қар кетпей тұрып, жын ойнақ жазға іліктірмей, қалыңдықты алып кететін болды.

Марттың аяғына таман Оспан ұзатылар қызға лайық жасау артып, бір кәрі көк азбан жіберді. Өгіз шанаға артылған той жабдығы келді.

Шәйзаны алатын албастының сәулесі енді мықтап елестей бастады. Үйге әкеліп жиналған нәрсенің бірі көзіне түсіп кетсе Шәйза селк ете түседі. Жақындап кетсе, бас салатындай, Шәйза жасау дегеннің орай маңына жуи алмады. Сол нәрселердің ішінде Оспан тығылып жатқандай көрінді. Шәйзаның түсінісінде, Оспан кеңкиген қара кісі; қара бурыл сақалдарының арасы қатпар-қатпар, өмірінде су тимеген. Сыртына майы шыққан нас, арам денелі бір албасты болып елестеді. Көзін, мұрнын, басқа сипаттарын жекелеп көз алдына әкелуге Шәйзаның көңілі бармайды. Ауыл қызы — ауыл қызынша ойланды: кездескенде көзін алмайтын құрбыларын еске алды.

Итемген ауылының дәл өкпе тұсында, Обаған теңізінің арғы бетінде, нақ жардың қабағында «Кірме Біржан» отырады. Бар шаруасы екі сиыр, бір ат, төрт-бес қой-ешкі. Үй толған қызыл аяқ жас бала, арығы жетіп, қаусап отырған кәрі әкешеше... Біржанның қасында «саңырау Кірбас» деген көршілесі бар. Біржанның әкесімен үйір-шүйір болып, қашаннан бірге отырып келе жататын, о да кәдуілгі «сірі тақым» жылтырдың

өзі... Біржанның етегінен ұстап, балық аулап күнін көріп отырған бейшара адам. «Ұзын қатын» атанған Дәмелі деген әйелі бар,— дүние көшіп бара жатса да елең қылмайтын адам... Біржан мен Кірбас екеуінің екі кішкене жер үйлері бар. Жарқабақтың басында тұрған мола тәрізденіп, болмаса бір үйген қамыс тәрізденіп, көрініп тұрады.

Біржан жасында азғана оқыған да, жақын қаладағы бастауыш мектепті бітірем деп жүргенде, шолақ шаруа оралымға келмей оқудан шығып кеткен. Қартайған әке-шеше, өлген ағасының шиеттей жетім балалары аяғын тұсаған.

Содан кейін тамтықсыз шаруа қорланбай, қоректі шаруасы — балық аулау болып алған. «Күндіз-түні басқаны қаза, баққаны балық, тоқығаны қамыс. Темір күрек, балта, шиден тоқыған «морда», арқалаған ау, міне, Біржанның саймандары...

Кемдігі кедейлігі, іргелі елге «Алшын Біржан» болмаса, «Екі үйлі Біржан», тіпті болмаса «Кірме Біржан».

Әйтеуір басқа Біржандардан айыру үшін, іргелі ел осы үшеуінің біреуін қосып атайтын. «Баянның Біржаны» десе ешкім түсінбейтін. Өйткені Біржанның әкесін ең көп болса жақын отыратын үш-төрт ауыл ғана жақсы біледі. Одан кейін «недонмке» жинайтын ауылнай ғана біледі.

Біржанның өзімен теңдес шеттен келген, әр ауылдың «кірмелері» оны өзіміздің Біржан дейді.

Іргелес ауылдағы Шәйзаны Біржан бала күннен бері қарай біледі, жасынан таныс. Талай ойында бірге де болғаны бар. Талай рет әзілдесіп, сөз жарыстырып та көрген... Құлық-мінез екеуінде де үйлес секілденіп, әзілдері жараса беретін. Екеуінің ойын әзілдерінің аяғы тәтті қиялға сүңгіп, кейде екеуі де жасырын сырға берілетін. Екеуінің бірінен-бірі жасырып, ойлайтындары бір ой болып шығатын. Екеуінің де өз кедергілері бар секілденіп, әңгіме ойлаудан әрі ашыла алмайтын. Олардың тірелетін асқары, туйықталатын бөгеттері «болмайтын іске бас сұқпау» да. Түсі ашылып, ортаға түспеген сырлары, өз ойларында ғана көктеп, сағым көлеңкесіндей болмашы үміттен аса алмайтын. Бір ретте Біржан Шәйзаға: «Мен не ойлап отырмын?» дегенде, Шәйза: «Ойлауға орны бар, байлауы табылмайтын бір нәрсені ойлап отырсың»— деген... Қазақтың кейбір қызы оспақ сөзге қандай жетік келеді, Шәйза да оспаққа зирек еді. Біржанның ойлағаны өзі екенін сезе қойып, ол ойдың орындалуы қиын екенін аңғартқан еді. Бұдан былай екеуі де туйыққа тірелгендей тоқтап қалып еді.

Бұл ойларының бұдан айқын ашылуына қарғылы заманның заңы жол бермейтін. Аты бар, заты жоқ «бостандықтар» елдің есігінен де қарамаған кез. Қазақ әдетімен бас байлауға, келте тондық, іргесіздік кедергі бола беретін. Іштен тынып, қыбын табарлық мезгіл аңдығандай, Біржан жүретін. Бұл екеуінің

өшпес армандары өкпешке соққалы келе жатқанын көрші-Ілияс жақсы білсе де іштен тынып, ойланып қоюшы еді. Бір күні ол әлденеге бел байлағанын көрсетті.

Ілиястың әйелі босанып, шілдехана жасады... Шәйзаны қалай көрем деп жүрген Біржан, ойынға сап ете түсті. Балашаға, қыз-қырқын, қатын-сатын болмаса кедейдің шілдеханасына кім келсін! Ойынның көркі Шәйза мен Біржан ғана болды. Шуылдаған бала-шағаның ортасында Шәйзамен кеңесіп Біржан отыр. Ілияс екі езуі құлағында, балалармен «алақан соқпақ» ойнап, қатындарға ұпай салып, өзімен өзі мәз. Шәйза мен Біржан ұзақ әңгімеде.

Көптен күткен әңгіме, ертеден сүрлеуі бар әңгіме, басқа ушуды естіртпеді... Оның есесіне улаған-шулағандар бұлардың кеңесін де естімеді...

— Түнеугүні кез болғанында «қайырлы болсын!» дегеніңатып жіберген оқтан жаман тиді. Жаман өкпеледім. Біржанай, өзге айтса да сен айтпас деп ойлаушы ем...— деп Шәйза өкпесін айтты.

— Ойынды білейін деп, әдейі ыршытып айта салып едім. Сенің ондай «қайырды» іздемейтініңді білемін ғой. Жарылып кетердей жаным күйіп келіп едім...— деп Біржан Шәйзаны жұбатты...

Сөз ашылды, сыр ақтарылды. Келіп жатқан нәрселер, шана қалмай «ұзатамыз» деп қамданушылық бары айтылды... Дігерлеп жатқан Оспан, әзірленіп жатқан Итемген... Бәрі сөйленді. Шәйза көзі қажырлы қайрат іздейтін сияқты. Күн таянып келіп қалғанын Біржан да жақсы біледі. Екі көз қадалысып, қасық қанымызды қиысайық дегендей болады... Сөзге шорқақ, уәдеге берік дала жастары ант етісіп отырғандай ойын барын, қайда отырғандарын ұмытып кеткен.

Манадан «алақан соқпақ» ойнап, өз бетімен отырғандай Ілияс бәрін сезініп, бәрін ішке түйіп отыр екен, «тос алақаныңды!» деп Біржанға жақындап келді де:

— Ертең түнде не батыр атан, не қатын атан!— деп Біржанның алақанына өріп алған белбеумен сарт-сарт соғып жіберді.— Екінің бірі, екінің бірі!

Қазақ жасының салтына кірмеген «бұзақылық» қыз-жігіттің екеуін де қинап отыр еді. Ілияс демесіні шақпақ отындай жарқ еткен екен:

— Тұрдым!— деді Біржан. Шәйза жүзі алқызылданып, көз оты жарқырап кетті. Бір болыс елдің тағдырын ұстап отырған Оспан да ұмытылған. Бүкіл ел боп жабылар, ел атынан қарғар, қара қамшы — озбыр күш аяй білмес — бұл да ұмытылған...

— Мазасызданып жатырмын... Ойыныңды тараттың..:— деп, Ілиястың әйелі еріне қарады. Ілияс күле сөйлеп жүріп

бала-шағаны тез таратып, енді қайтейін дегендей әйеліне қарап еді, ол күлімсіреп тұра келді де:

— Тамақ піскен шығар... Қолдарыңды жуыңдар... Біржан, Шәйза, сендерге асқан тамақ...— деді.

— Құдай қосса бір-екі күнде шын шілдехана болар...— деп Ілияс ыржиды.

VII

Қос торыны көсем жеккен, үлкен шананы лық толтыра, жалғыз өзі әрең сыйып отырған, алдында божағы бар Оспан Итемген үйінің алдына келіп тоқтады. Айқара тасталған қасқыр ішік, аузы-басы қарабурыл жүн болып, семіздіктен ыңқылдап, жарылып бара жатқан ұнның қабындай болып Оспан шанадан әрең түсті. Екінші шанадан күйеу қосшылар түсіп жатыр. Дара жеккен тағы бір шанадан бір жігіт пен бір ала саулық қой түсіп жатыр. Тойға союға арналған тарғыл тайыншаны тілін салақтатып айдап және біреуі келді. Томпаңдап қуылып келген тарғыл бейшара, аузы ашық тұрған бір қораға еніп те кетті. Өзінің көгін салт мініп, бір шағыр қара қасқаны жетектеген Омар да келді... Келген күйеулер де, әкелінген ырым-жырым, ілулер де Итемгеннің үйіне кіріп жатыр... Түлкі тымағын бастыра киіп, түйе жүн күпісін желбегей салған, Оспанның қасында Итемген тұр. Екі көзі қылмаң қағып, еркелеген итке ұсап, қалтиып қалыпты... Қипалақтап, жарамсақтанып:

«Сіз жас күйеу емессіз жеңге күтіп тұратын: сіздің жеңгеңіз мен боламын ғой, енді үйге кірейік...» деп, Итемген күйеуді үйге алып кірді.

Қыз-келіншек толып жатқан ырым-жырымдарын алуға жиналып жатыр. Сыртынан қарағанда ойынға жиналған секілді. Ішінен кіріп қарасаң соп-солғын. Шай ішіп, тымтырыс болып отырған қыз-келіншектер. Домбыра өлеңсіз тыңқылдайды. Ауылдың бірлі-жарымды тамақсау жігіттері мен ұя бөріктері болмаса еркек иісті жан жоқ. Үйге сыймағандықтан терезеден айғайлап жүретін балалар да жоқ. Үнсіз бір қарсылық, қорықса да қостамайтындық бары ауыл иттеріңің бұлкіл үрулерінен де аңдалатындай. Ит құтырынып, балалар құтырынып кететін той лебі байқалмайды.

— Жас бозбала емес... Үлкен кісіден ұят болар! Алатындарыңды алыңдар да, қыз-қатын, тараңдар. Ертең жүретін бала барған жерінің қызығын көрер... Ол ел біздің елдей емес, сауықкой...— деп Итемген жұртты тез таратты... Оспанға Шәйзаны көрсетіп жібермекші болып жүрген қатындар ғана жалақтап, айналақтап жүр. Манадан шымылдық ішінде отырған Шәйза да үйіне қайтты. Екі жас қатын әкеліп салып, «Қазір тағы келеміз ғой» деп күлісіп қайта кетті.

Шәйзаның бұл күн қара тұманды күні болуы керек еді. Бірақ ол қабағын да шытқан жоқ. Ойында отырғанда да жайнап, күліп отырды. Үйіне қайтқанда да көңілді қайтты. Қатындар: «бәлекет, ашық қой, міз бақпауын қарашы!» десті.

Біржан кешкі ойынға келген жоқ-ты. Ертеңге қалса кәдік... Баптап жүрген аты жегулі, керек-жарағын әзірлеп, далаға бір кіріп, бір шығып, ойын тарқайды-ау деген мезгілді күтті. Қасында жалғыз Ілияс бар.

— Көз қырынды сала жүр,— деп, үй ішін соған аманат стеді. Жалғыз үйлі Біржанда қасына ерер серік те жоқ. Оспан мен Итемгенге қарсы шығып, бой көрсетер адам аз. Оның үстіне өз отына басқа біреуді күйдіргісі де келмейді.

«Не де болса нар тәуекел. Осы жолда неге де болса бас байладым! Желкемді қылыш қиып бара жатса дыбыс шығарман!» деп, жас жігіт тас бекінген.

Мұндайда көлденең кедергі көбейетіні қандай!.. Оспанмен бірге жел ере келгендей екен. Біраздан бері мұз бетіндегі қызыл су астына түсіп, өзен беті іркілдей бастаған еді.

Мұз әне түседі, міне түседі, деп жұрт күтініп тұрған. Дәл күн бата үілдей жөнелген қара желге қарлы-жаңбырлы боран қосылып, жер-көк әлем тапырық болып, бұрқырай жөнелді. Оспанмен бірге бүгінгі күні қайнына баратын «дәу пері» бардай-ақ, жел құтырынып, азынап кетті.

Әлем астан-кестен...

Қамыстың маңайы ұлыған иттей болып, ауылдың үстімен, қалың ел көшіп бара жатқандай сықыр-сықыр. Желге қосылып қу қамыс та ұлиды. Түн ортасы болмай-ақ қара жел мұзды астан-кестен қиратып, э, дегенше-ақ теңіздің беті сеңге толды. Жағадан асып су атқылады. Салдыр-гүлдір әлем тапырық... Міне оңбаған жол!.. Біржанға дауылды жол ұшырады.

Жегулі атпен өзеннен өтуге Біржан келгенде мұз қозғалып көшіп барады екен. Су жиекке атып шығып, сытырлап сынған мұздың ғана дауысы келеді. Үстінде талай сақы сүйреткен мұздар, сықырлап сынып, қоштасып у-шу болып жылжып барады. Ойлап тұруға уақыт қайда? Салы суға кеткендей, аңырып қалды.

Қайта қайтып қайығы мен еспесін қылының тұсына әкеліп, аударып тастады да, атын үйіне апарып қораға тыға салып, қайта жүгіріп қайыққа келді. Қайықпен әрі өтіп, Шәйзаны алып қайтып, даяр атпен қалаға тартып кетпекші болды. Мұз түсіп кеткен соң Итемген ауылының арғы жақта қалатыны да күдікшіл көңілге үлкен демесін береді.

Біржанның ойына бақытсыздық пен бақыттылық екеуінің таласып тұрған суреті елестегендей болады... Қайықты сүйреп, суға салып, тәуекелді ескек етіп үйренген балықшы қисаң-қылтаң қара судың тұсынан суға кіре жөнелді. Есе жө-

нелгенде-ақ, жылжып бара жатқан мұз қайықты тұс-тұсынан ұра бастады.

Көзге түртсе көргісіз қараңғы, ұлыған ызғырық жел. Оңды-солды бетке шапалақтап тұрған қарлы-жаңбыр. Қопарылған мұз, сеңмен алыса-алыса әрең жүріп келеді. Кейде есіп, кейде мұздың бетімен қайығын сүйреп, аржаққа әрең өтті. Қылыдан салынған қайық, әлдеқайдан барып шықты. Қайықты сүйреп жиекке шығарып тастап, уәделескен қарауға қарай жүгіріп келеді. Келген бетіне Шәйзаға кездессе, айналасы бір сағатта бақытты бола қалғандай болды. Барлық дүние мұның сөзін сөйлеп, болысып тұрғандай. Біржанның есіне қауіптің көлеңкесі де елестеген жоқ...

Қарауды айналып Шәйзаны іздеді. Бірте-бірте Қалишаның үйіне де жақындады. Әлі жан көрінбейді. Бұғып жүрген Біржанды сықақтап, қамыстар күлгендей болады... Кейде шоғыр, кейде бұлдыр адам пернесі де көрініп кеткендей болып, Біржан жалт етіп қалады.

«Сақтан!», «Ұсталдың!», «Қорықпа!» деген сөздер естілгендей болады... Біржан — Біржан деген адам емес, Біржан деп аталып кеткен екі көз, екі құлаққа ғана ұқсап қалды. Бар күшін екі көзі мен құлақтарына салды. Он екі мүшесінің ішінен қысылыста қызметке жарағаны көз, құлақ қана сияқты. Ауыл жақтан көп адам жүгіріп, Біржанның өзін ұстауға жабырлап келе жатқандай да болып кетеді. Желдің толқыны қай-қайдағы сыбырласқан ақырын дыбыстарды да әкеліп естіртіп кеткендей болады. Жүрек аттай тулап, құлағын салса түк естіртпейді. «Апыр-ай, Оспанның тырнағына ілегіп қалды ма екен? Әйел басы тәуекелден тайып, болмаса қорқып шыға алмай отыр ма? Бір рет шығып көзге ілегіп қалып, қақпанға мықтап түсіп қалды ма?»

«Енді қайтем? Ауылға шеттеп барып білсем бе екен?» деп тұрғанда, көмескілеу адам пернесі қылаң ете түсті... Шәйза екен. Біржан жүгіріп барып құшақтай алды. Қыз қойнына сорғалап су құйылды. Қыз мойнына сүп-суық мұрын тиді. Дірілдеген тілсіздік. Құр ыңырсу, үнсіздік...

Қараңғы түн, түнерген аспан, ішін тартып уілдеген жел бұларды ешкімге сездірмей шымылдық болды...

Көп тұруға екі жақ бірдей қорқыныш. Қол ұстасып жүгіріп қайыққа келісті. Қатындардың тәлкегінде жүрген Шәйза су тасып кеткенінен хабарсыз екен. Қылының сағасында жатқан қайықты, сытырлап уатылып, жылжып бара жатқан мұзды, гүрілдеп жатқан суды көргенде ұшып кете жаздады. Жаны ыршып кетті. Көзіне ойран-ботқа болып, тамтығы қалмаған дүние, үмітсіз өмір елестеді... Қырсық сапар елестеді.

— Қорықпа, мен жаңа осы қайықпен өттім, мұз әлі тегіс түсіп болмаған секілді. Кейде қайықты мұздың үстімен сүйреп отырдым. Арқанды ұзынырақ етіп, белге байлап алсақ, кару-

лы қолдың күші, жас тілегіміз арқасында, ар жаққа аман өтерміз... Қорықпа, ар жаққа өткесін атым даяр тұр,— деп Шәйзаға Біржан қайрат берді.

VIII

Белдерінен қайыққа арқандалып, тәуекелге бел байлап, көзді жұмып, жалынды жүректер, қайыққа мініп, суға кірді. Су сақылдап күлді... Әлі жел... Әлі гуілдеп ұлып тұр... ішін тартып азынайды... Ұлиды. Қара тұман қайғы айтады... Тебін торып, торыққан аш қасқырдай ұлиды. Манағыдан да күшейіп алған... Жер-көкті шайқап тұрғандай. Мұз да манағыдай емес, әбден қопарылып кеткен. Сең сықырлап соғыса бастаған. Толқын да, ағыс та күшейген... Сеңдер соғысып, бірін-бірі күл-талқан қылып жатыр. Бірінің үстіне бірі шығып кетеді. Қайыққа келіп те соқтығады. Қайықты теуіп те жібереді. Қайық орғып анадай кетеді. Былай түзелген бет, екінші жаққа да айналып қалады. Басың айналып, естен танарлық. Түн қап-қара, ине көзіндей ағараң жоқ. Жер-көк жылжып, тұтас бір жаққа көшіп бара жатқандай... Оң жақ, сол жақ деген қалып, қай жағы екенін адам айыра алмастай, әлем тапырық. Асты-үстіне келіп, қопарылып қалған дүние секілденеді... Сеңмен бірге өздері қалай ағып бара жатқандары да білінбеді. Қайықты қылыдан салғанда, жел оң қабақтан бір қырын, көшкен сең, судың ағысы сол жаққа қарай еді. Қазір ешнәрсе айырып аларлық емес. Алға қарай да, артқа қарай да жылжып кетеді. Сабалаған қарлы-жаңбыр бетке ұрады. Сең бүйірден де соғып кетеді. Артқа қарай теуіп жіберсді. Сең сықырлап сынады. Кейде кептеліп тұра қалғандай болады. Біржан мен Шәйза қайда кетіп бара жатқандарын айыра алмауға жақын. Өзен бұларды айдаған бойы теңізге алып кетсе, онда өмірден де үміт жоқ. Қалай қарай бет бұру керектігінен де жаңылды. Сең, толқын, қайық тұтас көшіп барады. Жолы бір, жөні бір, тілектері басқа, біріне-бірі жау жолдастар осылар екен.

Қап-қара түн бастарын айналдырды. Езуі көпірген толқын, жылжып бара жатқан сең мен су. Артыла соққан күшті жел, беттерін түзеттірмейді. Екі қолдың барымен қайрат қылып, енді жиекке жақындаймын-ау дегенше, бүйірден соққан сеңді толқын қайықты ыққа айдап әкетті... Ағыстың күшті жеріне кез келіп, біраз жер айдалып ілгері кетті. Тағы сеңге соқтықты. Қайық тебіліп екінші жаққа кетті... Толқынмен толқып, қайықпен қалқыған екі жас көшкен теңізбен көшіп кете барды...

Босқа кеткен күшті көп төкті, Біржанға жел, су, толқын, сең — бәрі жабылды. Біржан әлсіреді, қалжырады. Рақымсыз құшаққа жаңа мықтап іліккендей болды. Енді қайтып бет

түзей алмады. Қылыдан айдалып шығып толқын сеңнің тепкісінде екі жас теңізге қарай жақындап келеді. Кезектесіп соққан сең мен толқын қайықты суға толтырды. Қайық секіріп тулай бастады. Екі басы кезек-кезек шоңқайып суға батуға айналды. Сеңнің астына кете жаздады... Ашынған жандар от елестеген көздерінің ақтық қайратымен, кейде секіріп сеңге, кейде қайыққа міниеді. Бет түзеу былай қалып, арыстандай арсылдаған ажалмен алысты, әл азайды, үміт азайды...

Біржан жалма-жан қайықты тазалайды, суын төгеді, қайтадан қайыққа мініседі. Соққан толқын қайықты қайта суға толтырады. Қатарласа жылжып бара жатқан сеңге секіріп мініседі... Сең сеңді соғады. Бірін-бірі сындырады. Сынбағаны жылжып кете береді. Тағы соқтығады. Толқын толқынды айдайды, толқын сеңді айдайды. Сеңді, толқынды, қайықты азнаған жел айдайды... Ағыс желге қосылады...

Көп соққы күшті әкетті. Шәйзаның күші бітіп, Біржанға екі салмақ бірдей түсті. Суға малшынған дене қалтырады, тоңды, Шәйза жаурады. Қозғалуға дәрмені қалмады. Буындары бүгілуден қалды. Тістері сақ-сақ етіп тырп етер шамасы келмеді. Сөйлеуге аузы әрең келеді. Ойлаудан қалып бара жатқан сияқты. Бөксесінен суда, бүрісіп қалшылдап әрең отыр. Қайық бұлталаңдағанда ауып қала жаздайды.

Қайықтан жан сақтай алмайтындары айқындалды. Біржан үлкен сең іздеді, енді сеңді өзі қуды. Беліндегі арқанын қолына алып, бүйірден соға берген сеңге, секіріп кетті. Сең қайықты теуіп жіберді. Қайық ыршып анадай кетті. Шәйза аз-ақ ауып түспеді. Біржан арқаннан айырылмады... Алғашқы екпінді толқынды өткізіп жіберіп қайықты өзіне қарай тартты... Тартып өзі тұрған сеңге тигізді. Шәйзаны қағып, сеңнің үстіне алды. Қайық тебіліп тағы кейін кетті. Біржан қайықты жібермеді. Тағы да қайықты тартып сүйреп сеңнің үстіне шығарды. Сең жалпақ та үлкен екен, қауіп азырақ сергіді.

Мінген сеңдері ауыл қотанындай жалпақ. Талай сең соқтығып күл болып кетіп жатыр. Бұл сең қозғалмайды. Енді жүрек орнығып, жаңа ғана кебінін сүйретіп қастарында жүрген кәрі ажал кетіп, шіркін өмір тағы елестей бастады. Үмітшіл де тілекшіл адам баласы ғой, Біржан Шәйзаны арқаға қағып, бір құшақтап қойды. Шәйза жылынып кеткендей болды:

— Құтылдық қой!— деді.

Қайықтың суын төгіп, сеңнің үстіне қойып, Шәйзаны қайыққа отырғызды. Қайықты қырынан қойып, Шәйзаны ығына отырғызбақшы болды да, сең уатылып кетер деп қорықты. Қайықты суда жүргендей дұрыстап қойды. Біржан сырт киімін шешіп Шәйзаны орады. Екі қолын уқалады. Кебіс-мәсісін шешіп суын төгіп қайта кигізді. Етек жақтарының суын сығып, қолынан келгенін істеп, жылытпақшы болып жүр. Алдына алып

құшақтап-қозғап, Шәйзаны жылытып отыр. Өзі аң-таң. Бұл не деген, күтілмеген күн! Қайда кетіп барады? Қашан таң атпақшы, қашан бұлар теңізден құтылмақшы? Қалай құтыла алады? Біржан шеше алмай отыр. Үміт шіркін көкке шапшиды. Шәйза жылынды ма? Жаңа ғана Шәйзаның мәсісін шешіп, аяқтарын уқалағанда, жылылық белгісі жоқ болатын. Енді ығына алып тербетіп, құшақтап отыр.

Жел әлі азынап тұр. Сең жүруі үдеді. Айнала түнерген қара түн. Толқын сарқырап ешнәрсені естіртпейді. Қарлы емес, қара жаңбыр оқтын-оқтын құйып, сабалап кетеді. Теңіз сақылдап күліп, у-шу, азан-қазан соғылысқан сеңдер сыңғырлап сынады... Толқын ырсылдап, сеңді айдай түседі...

Біржан енді ғана есін жиып, ананы-мынаны барлай бастады. Шамасы, қазір таң қараңғысы тәрізденді, жер-көк тұтас көшіп бара жатқан жоқ, тасыған су, қопарылған сең ғана, олармен бірге өздері ғана кетіп бара жатқанын айырды... Астарында сеңнің әрі үлкен, әрі нық екеніне сенді. Арқанды қолына ұстап, олай-бұлай жүріп қарады. Ақ сеңнің үстіндегі қара қайықтың ішінде дірілдеген Шәйза... Шәйза да есін жиды. О да аң-таң. Құшақтап отырған Біржанға тығыла түсті.

— Оспанға барғанымша, өмір бойы қорлықта шіріғенімше, ақ сеңнің үстінде, теңіз құшағында өлгенім артық та,— деді Шәйза.

— Оспанға кеткеніңді көріп тірі қалғанымша, ақ сеңнің үстінде, сені құшақтап отырып өлгенім артық та,— деді Біржан.

— Екеуіміздің денеміз су түбіне бірге кетсе де, толқынмен жағаға шығып қалып, бірге табылса да армансызбыз,— деді екеуі де.

Бір кезде түнерген түн серпіліп, бозалаң тартты. Түн бойы үстін басқан қараңғылық әрең ауып бара жатқандай. Үйлеп азнаған жел де тына бастады. Аспан ала қаншықтанып, бірлі-жарымды таң жұлдыздары көріне бастады. Жаңбыр да толастады. Қара бұйра бұлттар да ыдырап барады. Төңкерілген толқындар бәсеңдеді. Жалғыз-ақ сүзіскен бұқадай, бірін-бірі нұқыған сеңдер қалды. Үсті-басы су, түн бойы жанталасқан Шәйза қалғып кетіп отыр.

Біржан күшін түгел жиып алды. Кейде жас дене қызып та кетеді. Таң бозаландаған сайын жердің шамасын барлады.

Ілезде-ақ айнала ағарып, таң атты. Қоқыр-соқыр... Қарайған қопалар көрінді... Біржан дауыстап:

— Әне қопа!.. Қопа!.. Құтылдық!..— деді.

Баладай ғана болып бүрісіп отырған Шәйза тұра келді. Аңтаң... Айналаға қарап, көрінген қопаны танымай таңданған сияқты. Таныс қыстаулардың көрінісіне ұқсамайды. Жағада шоғырланған адамдар да бөтен сияқты.

— Сәулешім, неге таңдандың?— деді Біржан.

— Таңданбағанда қайтейін... Осы біз не істедік? Шыпымменен-ақ Оспанның құрығынан құтылып кеттік пе?

— Осының аты құтылған емей немене?

— Апыр-ау, біздің елде мұндай бұғаудан құтылып сүйгенімен қосылған қай қыз бар еді? Бәрі де зар қағып кете бармап па еді? Жалғыз бақытты мен болғаным ба? Осыған таңданып тұрмын,— деді Шәйза.

Енді Біржан таңданып қалды. Шәйза өз бостандығы емес, басқа қыз біткенге, қазақ қызы дегенге босану жолын ашқандай екен.

— Жоқ, сәулешім, қорықпа! Құтылдық, құтылдық! Сенің салған жіңішке сүрлеуің өзге қыздарға күрең жол болады!— деді Біржан. Даусын көтере, сеніммен айтты.

Тісіне тісі тимей тұрып Шәйза езу тартты. Біржанның айғайлағанынан гөрі, қыздың езу тартқанында көп қуаныш, көп сенім бар еді...

IX

Судың тасуын өзен бойындағы ел ылғи күтіп тұрады. Өкпек жел ішін тартып, үре бастаса-ақ, ел артынып қырға тасынады: судың тасуы, жауын-шашын қара желмен қабаттаса жүреді де, су бойындағы елдер ылғи әлекке ұшырайды. Қыраңға қамыс тасып қора да жасайды. Бұл кез, ең бір жаман уақыт. Қыстан аман шыққан елдердің, осы қарбаласта жұтап қалатындары да болады... Гүрілдеген судың дыбысы естілсе-ақ қырға көше бастайды. Күн-түнге қарауға мұршасы да келмейді. От пен су тілсіз жау... Су келіп қалса қорасын тастай жөнеледі. Қатты таситын өзендер көп науыт жасайды.

Түн бойы бала-шағаны, мал-жанды қырға көшіріп, қарбаласта жүрген ауылдың айғайы Біржанға естіле бастады. Түнгі жанбырдан қары кетіп, қара жолақ болған азғана ауыл да айқын көрінді. Үлкен сең ағыспен ағып сол ауылға қарай бет алып келеді. Жағаға соққан мұздың алды тоқтаған сияқты. Сең-сеңге қарғып мініп, иірім жағада мұз тау болып қалыпты... Ауыл әлі алыс. Екі ара жосыған сең. Жиекке шығып көлкіп кеткен су. Өз беттерімен теңізден шыға алатын емес. Біраз жер сеңнің үстімен жүріп, ар жағына тағы қайықпен өту керек. Біржан бәрін көріп келеді. Сең біресе жағаға қарай ойысып, енді бірде теңіздің ортасына қарай жылжиды. Жалғыз жақсылық жел тынды.

Дауыс жетеді-ау деген мезгілде Біржан қыстауларға бірнеше рет айғай салды. Үсті-үстіне салған айғай жағадағы елдің құлағына да шалынды. Шулап, көшіп жатқан ауылдың еркектері жағаға қарай аяңдады. Сеңде келе жатқан адамды көріп, тұс-тұсынан қайықпен түсе-түсе қалды. Екі-екіден мінген үш қайық иірімге келіп, тұйықталып тоқтады. Үйілген мұз жол берер емес. Бір қайық қайтып арқан әкелді... Арқаннан

ұстасып, иірілген көк сеңнің үстімен, Біржанға қарай екі жігіт жүгіріп келеді... Қалықтап, қырындай келіп, көп мұзға соқтығып, Біржанның сені де тоқтады. Алдынан шыққан адамдар түс-түсынан арқан лақтырып жатыр. Кейбір өжет жігіттер бұлардың сеңіне секіріп түсіп, қастарына да келіп қалды... Келгендер Біржанды танымаса да жан ашыр жәрдемдерін аяр емес. Ажал алдында жөн сұраса ма, қашқындарды тез құтқарып алды.

Шәйзаны бір-екеуі көтеріп әкетіп барады. Қайықты сүйреп, Біржанды да сүйемелдеп, жағаға алып шыққан соң ғана жөн сұрасты. Түн бойы торыған өліммен осы арада қоштасып, Біржан мен Шәйза ауылға келгенде алтын күн қызарып, көкжиектен кеудесін шығарып келе жатыр еді.

Ауыл азғана үйлі балықшылар еді. Көбінің үйі судың ортасында қалған, қалқып бара жатқандай көрінеді.

Біржан мен Шәйза қыраңдағы бір жылы үйге кіргізілді. Су киімдерін шешіп, құрғақ киіндіріп, құрт езген көже беріп жатыр. Қазақ білетін қара жәрдемнің бәрін істеп, балықшылар бәйек болып қалды. Еркектер жағы Біржанның кім екенін сұрастырып болғанша, әйелдер жағы бұлардың қандай жолаушы екенін де біліп алды.

— Ойбай-ау, Оспан болысты шоңқайтып кеттің бе?

— Шоқ, шоқ, шоқ!

— Сіздің жақтың қыздары бәрі де бостандық алды ма?— десіп, әйелдер Шәйзаны қамалап алыпты. Құшақтап жатыр, сүйіп жатыр.

Отпен кіріп, күлмен шығып жүрген Шәйза енді өзін үлкен бір жаңалық сүрлеуін салғандай сезінді. Ол сүрлеу әуелі су бетіне қайықпен салынып, білінбей қала беріп еді, енді міне, елге жеткен соң, әрбір қыз-келіншектің жүрегіне түсіп жатқандай екен. Әлі күдігінен арылып бола қоймаған, тоңған, қалжыраған қыз бір сәтте жайнап сала берді. Барлық қыз-келіншектерге босану жолын көрсете алардай күш сезінді.

Балықшылар аулында екі түрлі тілек бір жерге тоғысты. Еркектер жағы Біржанның Оспан болыстан қорықпағаны дәріптеп әкетті. Олар үшін бостандыққа ұмтылған қыз жоқ, Оспанның алайын деп отырған қызын алып кеткен ер жігіт қана бар. Әйелдер жағы сүйгеніне еріп кетуден тайсалмаған қызды қошеметтейді:

— Жүрегіңнің түгі бар екен, қарағым! Бір қыз сендей-ақ болар! Аспаннан салбырап түссе де сенен аспас. Бетіңнен жарылғасын!

Осы екі тілек бірге қосылды да балықшылар аулы қашқынға қолдан келерін аяған жоқ. Арық аттарын қос-қостап жегіп, бір-ер жігіт салт атпен қосылып Біржан мен Шәйзаны Қостанайға алып кетті.

«Балықшы балықшыны қиядан көреді» дейтін орыс мақалы бойынша, дала балықшылары қала балықшысы қауға сақал Матвей шалдың үйіне әкеліп түсірді. «Қызды ұрлап әкеліп тұрғандарын» білсе де Матвей бойын аулаққа салған жоқ. Оспаны жоқ, Итемгені жоқ қалаға келіп Біржан мен Шәйза жарық дүниеге жаңа шыққандай болды.

X

— Қарағым-ау, бұл қайда кетті?.. Күйеуге апарады деп тығылып қалды ма?..

— Жеңешемнен сұрайықшы... Қызғаншақ болатын еді, құшақтап жатып алып, айтпай жүрмесін!

— Жігітжан! Жігітжан! Келе қойшы бауырым, қайда кеттің?.. Ешкім тимейді... Келе қойшы!..

— Ойбай-ау, енді не бетімді айтайын? Қәдесін алып қойып, қызымызды апара алмаған сұмдық тағы!..

— Қәдесі құрсын... Анау-мынау кісі емес, өлім десейші!..— деп шуласып қатындар сасып, Шәйзаны таба алмай жүр. Қарамаған қораның іші қалмады... Жүгірісіп Қалишаға келді...

— Жеңешеке-ау, айта қойшы, Жігітжан қайда? Манадан іздеп таба алмай жүрміз... Айта қойшы, жеңешеке... Тірі ұят болды ғой. Әбден жаурадық, айта қойшы, жеңеше!.. Қарлыжаңбыр соғып тұр... Болыс күйеуің де бораннан жаман бұрқырап жатыр... Қыз қайда, жеңеше?..

— Қызы несі? Мен ойынға барып па ем?.. Мен қайдан білейін... Өздеріңді жын қағып жүр ме, әлсін-әлсін келіп, менен сұрайтындары несі? Бір қызды бердім ғой... Пісіріп жесе де... Енді менде не алмақтарың бар?.. Осында келгені несі, түге!..

— Көтек-ау, жеңеше шын айтасың ба?.. Шын таба алмай жүрміз... Үйге барып жатам деп осы ауыз қорада кіріп кеткен... Өзіміз әкеліп салғамыз...

— Алатын жемтіктеріңе үймелегенде жақсысыңдар, қызға не ғып ие болмадыңдар... Жүр әрмен, әрі басымды ауыртпай... Онсыз да қуарған құрғыр қақсап жатыр!..

— Құдай-ау, енді не бетімізді айтамыз?.. Қайда кетті дейміз?..

Қәде аларда жайрандап, дарақыланып кеткен қатындар енді кірерге тесік таба алмай жүр.

— Жігітжан-ау, қайда кеттің? Осы қарлы жаңбырда тоңып өлемісің!.. Апаң шақырып жатыр. Апаң... Апаң... Үйге келіп жата ғой, бауырым!.. Апырмай, жоқ қой... Бір сұмдық болмаса игі еді!

— Мана ойында бет-аузы сазарып, бірдеме ойлап отырған адамдай еді... Қаңғырып кетіп бір жерде өліп қалмасын!..

— Ол қыз одан да тайынбайды... Мана шымылдық ішінде отырып Оспанға ернін шығарған!.. Суатқа түсіп кетуге бар!..

Үсті-бастары су, іннен шыққан тарақ құйрықтай жылмиып қатындар Итемгеннің отауына келді, жамырап айтып жатыр.

— Әлгі қызды тағы да таба алмадық... Жоқ... Мана ойыннан кейін үйіне апарып салғамыз... Қорасына кіріп кетіп еді, сол қыз қазір жоқ... Шешесі көрмепті, келген жоқ дейді...

Бұл әйелдердің екінші рет оралып келіп айтқандары еді. Итемген үйі абыржи бастады. Әлденені сезінгендей Оспан да түнеріп кетіпті.

Қасына екі-үш жігіт ертіп алып, Омар далаға шықты. Ауылды айнала іздеп, тінтпеген жер қалдырмай қарады, таба алмады. Ұзамады, ауыл болып іздеуге кірісті, тесік қалдырмай тегіс тінтті. Үйілген қамыс, шошайған тезекке дейін қопарып тастады. Жоқ Шәйза қайдан табылсын?.. Бұл кезде олар кезектесіп соққан сең-толқындармен, сұрапыл желмен арпалысып жүрген жоқ па?..

Оспанға «жоқтың» шет жағасы естіртілді. Әуелі, «тығылып таптырмай жүр» деп, бірте-бірте шын жоқты естіртті... Оспан қап-қара болып, түтеп кетті. Танауы таңқиып, желпілдеп, кеудесі бұрынғыдан жаман қаңқайып, ауызға келген ақ ит пен көк ит біріне-бірі жол бермей, булықтырып барады. Әркімге бір қарайды. Кім үміттенерлік сөз айтса, Шәйза соның қойнында тұрғандай — түймесін ағытса-ақ шыға келетіндей көріп отыр. Бүгін түн бойы «Шәйзаны қалай құшақтап жататынын» ойлап отырған Оспан, қазір, қыздың қойнынан шығып кеткенін білмей қалған адамдай. Оспан бір ақтарылса жарылып кетердей, түнерді де қалды.

Іздемеген қамыс, тінтпеген тезек қалмады. Тебен көзіндей тесік, күшік сыятын қуыс, бәрі қаралды, ұрсу естімеген жан қалмады... Жоқ Шәйза, жоқ болды...

Түнерген түн, үйлдеген жел, сабалап тұрған қарлы жаңбыр күдік туғызды... Күдік ұлғая берді. Суға түсіп өліп қалды ма деген ой жеңе берді. Оспан әлсін-әлсін далаға шығады. Іздеп жүргендердің даурыққан дауыстарын тыңдайды. Үміттенерлік сөз ести алмайды... Жоқ Шәйза, жоқ...

Тасыған су қотанды көлкітіп әкетіп барады. Жағаға жақын үйлер дүрлігіп көше бастады. У-шу, азан-қазан, қырға тасынып жатыр. Қалишаның балшық үйіне су кіріп, табалдырықтан келіп тұр... Қырғақтағы Итемген үйіндегі «күйеулер» сабылып Шәйзаны іздеуде. Ізделмеген жер қалмады... Қорқыныш ұлғая берді... Жоқ Шәйза, жоқ...

Ақылсыз қыз суға түсіп кетті деп жорысты. «Күйеу» састы. Аттанып кетсең де еркің, «тоқалдан» көлеңкедей де үміт жоқ. Енді ол кісі өліміне жауапты боларын сезінгендей. Ең бәлесі осы болады да!

Таң атты, Оспан састы. Оспаннан жаман Итемген састы

Бәрінен жаманы кеше түнде алған кәделерін қатындар қайтып әкеліпті. Көздері бұлаудай, алғандарын күйеу қосшының алдына тастап, кетіп жатыр.

«Күйеулер» қайтпасқа амал қалмады. Атқан таңның астымен, хабар даурықпай, ел естімей тұрғанда Оспан үйінен шықпақ болды. Қалың қабағын қарс жауып, тасталқан тулап ашуланды. Бірақ, әккі қу аржағын ойлаған екен:

— Мен келген жоқпын, той-мой болған жоқ. Қыздарың өлсе өз бетімен өлді. Осыны ұмытпа!— деді Итемгенге.

Жоқ, Шәйза, табылмады. Табылмаған Шәйза алынбады...

— Бұл таңбаны сүйегіме басқызып қойып тегін жата алман!— деп, Оспан аттанды...

Итемген ауылы жылжып, қырға шығып кетті. Қопа белуардан суға кетті. Қорада тірі жан қалған жоқ. Жалғыз-ақ Шәйзаның көленкесі қалғандай, ауыл көпке дейін үміттеніп жүрді...

Қалиша Шәйзаны өлді деп жүрді. Шашын жайып, жоқтап жылап жүр. Таң ата бергенде қопаға келіп, айғайлап Шәйзаны шақырады. Егіліп зарлайды. Ботасы өлген іңгендей боздайды. Екі көзі парлап, ыстық жасты ағызады да тұрады... Соңғы минутын көріп, амандаса алмай қалғанына өкініп жылайды... Жүрегіне бір басып сүйе алмағанына қабырғасы сөгіледі, үнемі боздайды... Тына алмайды, егіледі. Күйінген ана, баласын елжіреп сағынады... Зарлайды... Екі көзі қантала кеткен... Итемгенді қарғайды... Қайдағы қасірет қабаттасады... Кейде Оспанға бармай «өлгеніне» сорлы шеше уанады да!.. Ауыл әйелдері алыстан аңыраған ана зарына үйде отырып, сыр сауып отырып қосыла жылайды.

Он күн өтті. Ел құлағы елу... Бір қазақтың құлағы елу... «Біржан жоқ» деген дүңк ете түсті... Аты жегулі қорасында қалыпты... Өзі жоғалып шығыпты... Тірі жан білмейді...

Сөзге сөз жалғанып, Біржан туралы түрлі өсек тоғыз саққа жүгіртіп, тоқсан құбылды... «Бір қыз, бір жігіттің денесі табылыпты» деген өсек те жүрді. «Бір қыз, бір жігіттің жаяу кетіп бара жатқандарын бір жолаушы көріпті» деп те айтып жүрді... Өлсе өлді, өлмесе тірі, әйтеуір Шәйзаны Біржан әкетті... Жұрт әбден осыған ден қойды... Итемген Оспанға хабар жіберді...

XI

Көпке дейін Матвейдің үйінен Біржан шыға алмады. Жұмыс істеп пайда табайын десе де, жүрек үсіне берді. Біреу көріп қалар деп қорықты. Матвей қанша кедей орыс болғанмен ауырсынбады, барын бөліп берді. Біржанның Шәйзаны «ұрлап әкелгенін» білсе де Матвей Біржанға болысты. Артынан құрындар келсе бермей алып қалатынын айтты. Дұрысында, бермей қаларлық Матвейдің шамасы да бар еді. Өйткені Мат-

вей үшін, қатардағы орыс адамы үшін, қалың мал деген, әйелді сату деген, қашаннан бері тағылық саналады.

Біраз бойы үйреніп алғасын Біржан қаланы кезіп, күндеп жұмыс істеуге кірісті. Көбіне вокзалда вагон артып, вагон босатып жүрді; жаяу жұмыскерлерге қосылды. Бастапқы кезінде тиіп-қашып жүрсе де, біраздан кейін сол жұмыскерлермен ұдайы бірге істесіп кетті. Вагон артады, вагон босатады... Біржан күн көрістен тарықпады. Тамақтан артқанына Шәйзаны киіндірді... Дәл екі ай өтті... Басқа дүниеге бой үйрене бастады... Кейде елді сағынады, елде қалған үйін, кәрі әке-шешелерін есіне алады. Олардың не болып жатқандарын біле алмай аңсайды. Бірақ ешбір қазаққа көрінбейді. Қазақ көрінсе тасаланады.

Шәйза да шешесін сағынды. Жалғыз бауыры — інісін сағынып, кейде жылап та жүрді. Оспан болыс шешесі мен інісін тентіретіп жібергендей көреді...

Бір күні Матвей балық аулап әкелуге, елге бармақшы болғанын айтты:

— Обаған теңізіне барамын... Сенің ауылыңа барамын,— деді Біржанға. Шәйза қуанып кетті.

— Сіз бұрын ол теңізге бармайды екенсіз... Бұл жолы қалай бармақ болдыңыз?— деді Біржан.

— Жұмыс бар, жігітім... Достас бір адамдарым бар еді... Солардың бірі сорға ұшырасып қалыпты... Соны да біле келемін,— деді де тез жүріп кетті. Біржан мен Шәйза өз үйлерінің жайларын тапсырып қалды. Шал құлақ сала тыңдады да:

— Реті келсе сіздің ауылдарға да барармын,— деді.

Балықшы шал үйіне қайтқан кеште Біржан әлі жұмыстан келген жоқ еді. Шал үйіне кіре бере:

— Қонақты қарсы ал!— деді кемпіріне. Кемпірі есікке қараса қазақтың бір кемпірі келе жатыр екен!

— Кіріңіз, келіңіз!— деді ол.

Келген кемпір табалдырықтан аттаған сайын самауыр қасында бір қырын отырған Шәйзаны көріп, солқылдай жылап бас салды.

— Күнім, құлыным! Өкпем, жүрегім!..

Шәйзаның аң-таң қалғаны сонша, әуелі шешесін тани алмай қалды.

Іші елжіреп жылағысы келеді, бірақ жылау орнына, жынданған адамдай, сақылдап күле берді. Шеше жылап егіліп тұр, қызы шешенің құшағына кіріп алып, дір қалтырап, күле береді.

Матвей қыз жайын түсіне қалып, зекіріп жіберді:

— Тоқтат! Жи есіңді!

Шәйза сонда ғана күлкісін тиып, түйіліп қалған жан-жүйкесі босағандай, жылап жіберді.

— Апам, апам!..

Бұлар жыласып, құшақтасып тұрғанда Біржан мен Ілияс кірді.

— Сіз менің әкем екенсіз, ең қымбатты әкем екенсіз,— деп, Біржан Матвей шалды құшақтап алыпты.

— Әке болғанда қандай!— деп Ілияс қостап қояды.

Ожарлар мінезі белгілі, Оспан Біржан мен Шәйзаның үйін тас-талқан етіп, шауып алған. Иттерінен басқасын айдап әкеткен. Сол жайды жеткізуге Ілияс Қостанайға келіп, Матвей шалдың үйін тауып алғанда, шал оны Біржанға жолықтырмады. «Қызу жігіт, естісе өзі барып отқа түседі» деді де, елге жүріп кетті. Не бітіргені белгісіз, әйтеуір қанғырып қалған Қалишаны ала келіпті.

Бұ түні Шәйза шешесімен бірге «напалатта» жатты. Шерлі шеше ескі боғжаманы ақтарғандай, жасынан көрген бейнетін түн бойы айтып, тауыса алар емес. Әсіресе, Оспан болыс пен Итемгеннен көрген қорлық-зорлығын жіпке тізе берген екен. Ара-тұра:

— Енді қайтесіңдер? Өстіп қашқын боп кетесіңдер ме?— деп сұрайды. Шәйза мырс етіп:

— Қашқыны несі, біз енді қаланың адамы болдық. Темір жол Біржанға пәтер беретін болыпты. Енді баяғы ит тепкі ескі ауылға бармымыз келмейді,— дейді.

Шеше көңіліне бұлар бір елден қуылған сияқтанып жатыр.

— Балшық үй әлі суға толып тұр... Құдай қосса бүргелері қырылған шығар... Күзге қарай қайта түзетіп алмасақ, төлбосаға құлайып деп тұр... Ендігі құлаған да шығар... Елде биыл ойын-той көп болатын сияқты...

— Жоқ, апа, сен де бізбен бірге қалада боласың!..

— Моншасы демесең, қалада маған не қызық бар? Қіммен сөйлесіп отырам?— Шеше ананы айтып, мынаны айтып әйтеуір ауылға тартып жатыр.

Қора төбесінде қалған азғана шөптің үстінде Біржан мен Ілияс таң атқанша сөйлесумен шықты. Оңбас топ ұсаққа үйір, Оспан мен Итемген Ілиястың үйінде болған өтірік шілдехананы да біліпті. Біржан мен Шәйзаны таныстырғаны үшін Ілиястың жалғыз атын тартып әкеткен. Ашынған Ілияс Қостанайға соның күйігімен келген екен. Қазір ол күйік басылып, Матвей шалдың адамгершілігін айтып жатыр:

— Бұл өзі баяғыдан қазағуар болатын... Келген бетінде сенің үй ішіңді теңіздегі балықшылар ауылына алып барды. Асырайсыңдар деді. Ол ауыл сендерді көрген екен, қынқ еткен жоқ. Шәйзаның шешесін үйіне алып келіп отырғаны мынау...

Осылай, екі жерде екі-екіден әр кім өз мұңын айтысып жатқанда вокзал жақтан тарс-тарс мылтық атылды. Біржан орнынан атып тұрды да киіне бастады.

— Сен үйге кір!— деді жолдасына.

Біржан темір жол жұмысына кіргелі бір-ақ ай өтіп еді.

Зерделі жас ол уақытты бос өткізбеген екен. Ананы-мынаны аңғартып, тез өзгертер, тез ширатар кезеңге кездескен жігіт тез өзгеріпті. Бірге жүрген жұмыскерлермен дос болып алған... Бірте-бірте жұмыскерлерде бір жасырын сыр барын байқаған. Анда-санда бір қара былғары киген келіп кететін... Біржан оны теміржол төрелерінің біреуі деп ойлайтын. Кейде он, он бес адамның басын қосып, кеңесіп отырады, ұзақ кеңеседі... Ойнайды, күледі... Біржан көпке дейін оның қасына бармады: таныс жұмыскерлерімен ғана отырған төре мен барсам жекіп, қуып жібере ме деп бой тартты... Ұзамады бір күні әлгі «қара киім» Біржанның қасына да келіп, шатпақтап қазақшылап жақындасты... Біржанның қолын қысып, арқаға қағып, күн сайын көбірек әңгімелесіп үйір болып алды, күн сайын жақындай түсті... Біржанның қайдан келгенін, теміржол жұмысына қалай кіргенін білген соң, тіпті ішке тартып әкетті. Анда-санда болатын әңгімелеріне шақырды. Соңғы бір жетіге дейін осыдан басқа жаңалық қосылған жоқ. Керек десең, Біржан оның атын да білмейді. Саша ма, Алексей ме? Басқа жұмыскерлер оны осылай екі түрде атайды. Ол екеуінің қайсысы дұрыс екенін білмей-ақ, Біржан да осыған үйреніп кетті. Ол ылғи Қолчақтың үкіметін сөге сөйлейтін. Ел демей «еңбекші ел» дейтін. Біржанның атын жеке атамай «Жолдас Біржан!» дейтін.

Осыдан бір жеті бұрын Саша тағы келе қалды. Кештетіп келді. Жұмыскерлер жұмыстарын бітіріп қайтайын деп жатыр еді. Алқынып терлеген, түймелерін ағытып жіберіп: «Мен сендерге жаңалық әкелдім» деді. Жұмыскерлер анталап шоқтарыла қалды... Ортаға кіріп алып, Саша сөйледі. Демдерін іштеріне тартып, жұмыскерлер тыңдап қалды...

— Жаңалық бар, жолдастар, қызыл майдан алға басуда. Оралдан бері асып, тез ілгерілеп келеді. Құлашын кең жайып, ақтарды ысырып келеді. Ақтар ылғи жеңіліп, бері қарай қашуда. Біз де қарап жата алмасақ керек. Жақын арада қалаңы қолға алуға міндеттіміз. Бұл арадағы ақтардың күні санаулы... Енді өздерің сақ ұйықтандар... Екі-үш күнде Қостанай төбесінде қызыл ту желбірейді. Біздің күш қорланып келеді. Селебе, Қызылжар да әзірленуде. Торғай туы жығылған жоқ! Қалада күзет күшейе бастағанын байқаған шығарсыңдар!.. Бейсауат жүрген адам, яки жиылып, сөйлесіп тұрған адамдар қатерге ұшырайды. Мен сендерге бұдан былай сирек келемін... Әсіресе сендерді мықтап күзетер. Таңертең ерте, яки кешке келіп-кетіп жүрермін... Қай күні керек боласыңдар әзір тұрыңдар. Түнге қарай ебытырамай бір жерде болыңдар. Біржан, сен бізге қан аяспас жолдас болдың... Барлық сырымызды білдің... Басқа адамға аузыңнан шығарып алушы болма... Біз сендей кедейлер, жұмыскерлер үшін қан төгісіп соғысамыз. Бұрынғы патша үкіметі де, мына Кол-

чак үкіметі де байлардікі!.. Біз оларды қуып, Кеңес өкіметін орнатпақпыз. Өзің неге тығылып жүрсің? Осы ақтардың үкіметі, өздеріңнің Алашордаларың байға болысқасын тығылып жүрген жоқсың ба? Біздің қызылдар келгесін, сен секілді кедейлер байдың кеудесіне мінеді... Байларды құртамыз. Сен алған қызыңмен еліңе барып тұрасың. Анық бостандық сонда ғана болады. Талап әкеткен малдарыңды қайтып аласың. Осы күні еліңе барсаң ақтар сенің алған қызыңды да ана бай қазаққа тартып әпереді... Қаладан кетпе! Жолдастар, сендерге осыны әдейі айтайын деп келдім. Енді бұрынғыдай бейғам болмаңдар... Күн демей, түн демей, атыс естілсе-ақ бағзалға ұшыңдар!— деген.

Біржанға әлденелер елестеп кетті... Қызылдар байларға шын қас па екен? Біз елге барып тыныш отырар ма екеміз? Оспаннан тендік алатын заман да туар ма екен?.. Сұрау үстіне сұрау жабырлап, кейде қуанып, кейде болмашы қиялдың сәулесіне ғана еліктегендей болды. Ойы алысқа бара алмайды... Бірақ, адам жақсылық жағын баса ойлайды, келетін қызылдар байларға қас, кедейге дос екен деп, иманын бекітті. Біржан осыған ұялады. Қайтып келіп түнде Шәйзаға айтты...

XII

Содан бері айналасы бір жұма өткен жоқ, қала тынысы тарыла бастады. Көше бойлап шапқылаған әскер көбейді.

Дамыл жоқ, шапқылаған солдат... Кез келгенді тексере бастайды. Завод, вокзал бойларында кісі атылу жиіленді. Аттаған адымыңды қате бассаң, қамшы жейтін болдың. Күн-түн көшеден солдат арылмайды. Қысым күн сайын күшейе түседі... Елдің семіз айғыр, ту бие, жақсы аттарын айдап әкететін шықты. Ат-айғырының соңынан іздеп келген қазақтар, астына мінгендерінен айрылып жаяу қайтатын болды.

Қаланың тынысы тарыла берді. Сенбі күні тыныш секілді еді, араға түскен жексенбі әлденені өзгертіп жібергендей, қаланың іші тағы қатаңдана түсті... Күн-түн сатырлап шауып жүрген солдат, күн батса көшеге қарай да алмайсың... Қамшы жейсің, болмаса жабылып қаласың... Сауда сату мүлде тоқтап, әркім өз барын қорек етіп ортақ дүниеден қол жазып қалды. Қаланың әр көшесі түгіл, әр үйінің өмірі өз алдына болып кетті... Кемпір-шал, бала-шаға болмаса, өзге адам араласа алмады... Анда-мында тінту көбейді. Көшеде кездесіп, екі ауыз сөз сөйлескен адам атылып қала беруі оп-оңай болды... Күн санап жаны алқымына тығылып, ақтар шақырайып, ысқырынып кетті. Өлетін сонадай кез келгенді шақты. Өзінің тынысы тарылғанын өзі білдірді.

Біржан жүгіріп көшеге шыққанда таң атып келе жатыр екен... Улаған-шулаған, құты қашып, өзінен-өзі үрейленген

қала халқы ерсілі-қарсылы ағылып жүр. Тобыл өзені тасып кетіп, содан сасқандай... Сол ағылыс өсе берді... Қала шулап қайнай берді... Ық-жөн жоқ әйтеуір бір қарбалас... Айғай-ұйғай, сарт-сұрт... Шапқылаған солдат... Бейне жаудан қашып, түнде көшіп жатқан ауылға ұқсайды... Бірақ мөңіреген сиыр, үрген ит, жіп-шу іздеген айғай жоқ... Адам толқыны қаланың тұс-тұсына қарай түгел бет алған. Әскер мен тұрған жұрт араласып кеткен. Тексеру, пропуск сұрау деген көбейіп еді, қазір сенде ешкімнің жұмысы жоқ. Не бәрі қашып бара жатқандай, не бәрі қуып бара жатқандай жанталас та қарбалас...

Келе жатқан қызылдардың кімге қас, кімге дос екендігін Біржан көзімен көріп келеді. Байларды құртып, кедейлерге тимейтініне бұдан артық не дәлел керек?

Қала тынысында бір аптығыс барын Біржан көптен сезетін. Бүгін сол аптығыс алқымнан алған сияқты. Әшейінде есерлене, мақтана, дүбірлете шабатын әскери адамдар бүгін дүрліктіре шауып жүр. Қысыл-таяңдық бар, шошып оянғандай шала ұйқылық бар.

Тас үйлердің, үлкен магазиндердің тұстарынан пар-пар ат жегілген повозкалар қаладан шығып барады. Асыққан да артынған арбалар...

«Игілік банкасының» тұсынан бір атқа жайдақ мініп үштөрт атты жетекке алған қазақ жігіттері Тобыл өзенінен ат суаруға кетіп барады. «Игілік банкасының» қасында екі қабат қонақ үй бар. Қазақ байлары ылғи сонда түседі. Дау қуғандар, саудагерлер, шенге таласқандар — бәрі сол маңайдыториды. Қала тынысы қанша тарылса, қырдан келген жігіттер ауылдағы бейғам қалпында кетіп барады.

Асығыс келе жатқан Біржан:

— Әй, қайда қашып бара жатырсың?— деген дауыстан абыржып, жалт қарады. Итемгеннің қу аяғы Омар екен. Әсем ақ-көк атты жайдақ мініп, екі торыны жетекке алып, бұл да өзенге қарай кетіп барады.

— Бәлем, көзге бір түстің бе! Енді қайда қашып құтылар екенсің?— деді Омар.

— Ә, қайсымыз қашарымызды құдай білет те... Күпілдемей тұра тұр...

— Жоқ, сені байлап әкететін болармыз...

— Жә, әкете ғой байлап!

— Жүр, ер соңымнан! Болыстың алдына айдап апарайын!

— Мен ерем бе саған?

— Ермесең, өз сорың, полиция айдап әкеледі.

— Е, көрерміз сонда!

Омар қанша қожандайын десе де Біржан ығыспады. Қол салысуға келсе, Біржан өзін аттан жұлып алып итше тепкілеп кететін түрі бар. Ауылдағы айбын адыра қалып тұр.

— Бәлем, тоқтай тұр.., әкеңнің аузын... тұрып, байлатып

алмасам ит болайын!— деп, Омар өзенге қарай шоқыта жөнелді.

— Әй, өзіңнің де әке-шешең барын ұмытпассың!— деді Біржан.

Көптен көңілде жүретін түйсік ашылып қалды. Соңына жарық алып түскен Оспан болыс ұяластарын ертіп қалаға келгені де. Жаңағының «байлатып әкетем!» деп тұрғаны жай деймісің! Ақтың төрелері ондайдан тайынғаны бар ма! Байлап беретіні рас. Бақыртып тұрып дүре соғатыны да рас. Өзім жоқта Шәйзаны алып кетер ме екен, үйге қайтып, сақтандырсам ба екен деп ойлады Біржан.

Бірақ, вокзал жақтан мылтық дауысы шықса тез жетсіңдер деген тапсырыс жеңді. Біржан артына бұрылған жоқ.

Біржан жүгіріп вокзалға жеткенде, Саша мұны тосып тұрғандай қарсы алды. Қасында тағы үш-төрт адам бар. Қол сермесіп, тез-тез, екпінді сөйлесіп тұр. Саша Біржанды таныстырғанда қасындағылары үстірт амандасты да бұрынғы әңгімелеріне ойысып кетті.

Біржанға жүзтаныс теміржолшылардың көбі келіп қалыпты. Келіп жатқандар тіпті көп. Жүздеген адамдар мылтық асынып, қылыш байлап алыпты, әлдеқайдан қару артқан арбалар келіп жатыр.

Біржан енді аңғарды — вокзалдың алдында жаңа келгендерге қару беріп жатыр екен. Саша бастаған топ сол жұмысты да басқарып тұр.

— Анда бар, қару ал!— деп, Саша солай қарай нұсқады.

Бұл күнге дейін тілектестік білдіріп, кейде тіпті кіжініп жүрсе де шын мәнінде күреске кіргенін Біржан осы арада ұғынды. Ортадағы топтан қару үлестіріп жатқан жерге дейін неше адым болса, Біржанның шын күреске қарай жасаған алғашқы адымдары да сол еді. Ол күрестің мәні неде екенін Біржан өзі түсініп тұрса да қару тапсырып тұрған таныс теміржолшы тағы бір қайталады:

— Мынаны мойныңа іліп ал!— деді ол, сояудай ұзын қылышты ұсынып тұрып.— Байлардың басын кесуге ең қолайлы болат. Мынаны қолыңнан түсірме, ақтарды атасың, байларды атасың! Мылтық!.. Жігіт болсаң, атты өзің тауып ал!

— Жақсы...— деп, Біржан кейін бұрылды да Саша Бораздиннің қасына келіп айналақтап қалды.

— Ие, қаруланып алдың ба?

— Атты өзіміз тауып алу керек екен...

— Әрине... Бізде қайдан ат болсын...

— Үш-төрт кісі берсеңіз, елу адамға ат тауып әкелер едім...

Бороздин азғана кідірді де бір топ қарулы жұмыскерлерге — Барыңдар... Біржан Елеманов жолдасқа еріңдер! Ат тауып әкеліңдер!— деді.

Игілік қазақта бірінші болып банк ашқан кісі. Қазақ бай-

ларының басын құрап, Қостанайда ашқан банкасы базар сайын қалың елді бір тонап қалады. «Бексіл» беріп, ақша алып, келер базарда өсімін өтей алмай зар қағатын қыр қазағы Игілік банкасына арқандалып қойғандай, бәрібір бұл маңнан кете алмайды.

Банканың қасында екі қабат қонақ үй бар. Онда саудагерлер мен байлар, алып-сатарлар мен қарташылар түседі. Қашанғы әдеті бойынша Оспан болыс, соңына ерген ұяластарымен бірге бұл жолы да осында түскен еді. Жаңа ғана іш дәретін алуға құманды ыңғайлай бергенде ат суаруға кеткен жігіттер қатты дүбірлетіп келіп қораға кіре бастады. Алдымен келе жатқан өзінің атшысы Аяп екен.

Жайшылықта да есерлеу Аяп жаңа ғана суарылған аттарды ентіктіріп әкеліпті. Оспанның тап бір ұнатпайтын мінезін істеген.

— Уа, не бар? Неменеге асықтың, аттарды соншалықтырып? Әкеңнің асына шақырып келіп пе ең?— деді Оспан, барынша зәрлі дауыспен.

— Болысеке, сабыр етіңіз, кімнің әкесі екенін қазір естісіз,— деп, Аяп аттан секіріп түсті де, суарудан бұрын әзірлеп кеткен сұлы дорбаларын аттардың басына іле салып Оспанға келді. Ол екі арада Оспан оны екі рет боқтап жіберді. Бір жолы әкесін, келер жолы жеті атасынан бері... Ат суаруға кеткен басқа жігіттер де қатты жүріп келе жатыр.

— Уа, не болды?— деп Оспан тағы айғайлап қалды.

— Қаланы большевиктер алып жатыр,— деді Аяп.

— Әгі аман аттана алсақ- жарар еді,— деді әлі атынан түспеген Омар.

Жүресінен отырып, оң қолымен жез құманнан сол алақанына құйған судың сыр-шыр етіп жерге төгіліп жатқанын Оспан а дегенде байқай алмай қалды. Алақаны әлі толмағандай құманды тоңқайта берген күйі әлі отыр. Ол тілге келіп, есін жиғанша қонақ үйге түскен ел байларының бәрі де қорага шығып үлгірді. Қаланың жайына да түсінісе қалып:

— Жегіңдер аттарды!

— Тез! Жылдам!— десіп у-шу болды.

Құманды қылжита салып, ақ дамбалдың ауын уыстай бүріп Оспан орнынан тұрғанда ұры итше өтірік жылмиған Итемген қасына келді.

— Әлгі Біржан күшік қызыл болып кеткен екен ғой. Омар көріпті. Ол мені оңдырмайды... Мен енді аттанамын...— деді.

Басқалар өз алдына, Оспан болыс Біржанды ұстатып түрмеге жаптырмақ болып келген. Ұры да қары, бұзылған да большевик деп ойларына келген жаманаттың бәрін жауып, оязға акты жасап тапсырған. Қолчақ қойған Ояз бастығы Біржанды ұзатпай қолға алуға уәде берген еді. Оспан тобы қалада осымен тоқталып жатыр. Барлық болыс-бидің байыр-

Ақ әскерлер бір оқ атпай қалаға жақындай берді.

Енді бір кезде Бороздиннің өзі әлдеқайда шауып кетті.

— Бұлар әлі келісе алмаған ғой!

— Қостанайдан айрылмаған неміз қалды?— деп теміржолшылар күйзеле бастады.

— Көрерсіңдер, соғыспай жатып өлеміз әлі!

Бірақ, бұлар соғыспай қалған жоқ. Шабуылға үш рет барып, үш рет шығындап қайтты. Түс ауа ең ауыр күйге ұшырасты. Мылтықта оқ жоқ, мылтық үндемейді. Оқ жоқ, пулемет үндемейді. Жау қолы ағыл-тегіл. Командирлер үндемейді.

Желяев шегініп кетіпті деген хабар тарады. Таран жараланып қалған деген хабар жеткенде Бороздиннің оң қолынан оқ тиіп, ол жараланып қалды. Ақтар қала төбесінен зеңбіректен ұрып жатыр. Таранның жаяу әскері шегініп кеткен. Жау пулеметі Бороздин эскадронын атқылай бастады.

Қаланың солтүстік жағынан ақ әскерлер кіре бастады деген хабар келді.

Ұзамады, Бороздин Тобыл өзенінің арғы бетіне өтуге бұйрық берді. Өзі шауып тағы бір жаққа кетіп еді, эскадроны Тобыл көпіріне жеткенде қайта келіп қосылды.

— Жолдастар, бет алысымыз Торғай... Ақтөбе майданына барып қосыламыз. Енді Қостанайға оралмаймыз. Оны біліп аттаныңдар,— деді.

Сол-ақ мұң екен, жұмыскер эскадроны шу ете түсті.

— Онда үйімізге барып қоштасып аттанамыз! Лұқсат ет, командир!

Мүмкін кейбіреулер келмей қалар... Бірақ, ерікті әскер табанын тап баса алмағандардан тазарғаны дұрыс та. Бороздин қарсы болған жоқ.

Сол қалаға қайта оралғандардың ішінде Біржан да кете барды. Бороздиннің қасында азғана топ қалды.

Біржан қораға кіріп келгенде Шәйза аңдып тұрғандай тез шыға келді. Көзінде қорқыныш та бар, қуаныш та бар. Біржан Омардың атын тартып алғалы Шәйзаға бір күш біткендей, көңілі көтеріңкі жүретін. Оқ қанша суылдаса да соғыс қаупінен қаперсіз адамдай, ашық жүзбен келіп ақ-көк аттың шылбырынан ұстай берді. Ол оқ біткенді қызылдар атып жатыр деп ойлайтын. Қаланы ақтар алып қойғанынан да хабарсыз еді.

Біржан осы жайды айтқанда Шәйза қатты сұрланып кетті:

— Апырау, енді қайда барамыз?

Біржан өзінің қайда баратынын айтты.

— Мен ше? Маған қайда қал дейсің?

— Қал дегім келіп тұр деймісің, жаным!

— Қал демесең, ат ала келмес пе едің!

— Ат оңай ғой...

— Әлде қызылдар әйелге лұқсат етпей ме?

— Сұраған жоқпын... Бірақ қуанып қарсы алатын сияқты... Орыс әйелдері толып жүр ішімізде.

Көшенің арғы басынан салдыр-күлдір, тарсыл-тұрсыл, ақ әскер кіріп келеді. Көше бойлап зуылдаған оқтар солардікі екенін Шәйза енді ұғынды.

Көлденең көшені өрлеп бір топ ақ әскер шауып өтіп барады.

Үйге кіріп қоштасар да уақыт жоқ... Үйден Шәйзаның шешесі шығып:

— Шай пісіп тұр. Кіріңдер тезірек!..— деді.

Матвей шал есіктен басын көрсетіп:

— Естімей тұрмысың? Қаланы ақтар алып болды емес пе? Не қылып тұрсың?— деді.

Біржан сол жақ үзеңгісін Шәйзаға тосып, аттың басын бұра беріп еді, шып-ширақ қаршығадай оңтайлы қыз ақ-көк аттың арқасына қонып та қалды.

Ақ-көк ат атылып қорадан шықты да көпірге қарай құлаштай жөнелді.

— Жолдарың болсын, жаңа жолға шыққан жаңа тілектегі жас ұрпақ!

Бурабай. IX. 1927 ж.

«Тулаған толқында»— менің ең бірінші жазған әңгімем еді (1927 ж). Бұдан қырық жылдай бұрын жазылған нәрсені қопара өңдеуді лайықсыз көрдім. Тек бір оқушыдан ұялар жерлерін кестім: Босаңдығы да, баландығы да жеткілікті екен. Аяғы бұрын жеңістен кейінгі Біржан мен Шәйзаның бақытқа жеткенімен бітетін. Соның өзін тым олақ жасаған екемін, бұл жолы оған жеткізбей, бостандық күресіне аттануларымен аяқтауды дұрыс көрдім.

ҚОС ШАЛҚАР

Міне, біз екі шалқардың арасында тұрмыз. Қоңыр құйқалы, құнарлы шиыр. Адырсыз, жотасыз жазық алап. Керілген кең тақта. Қуаң тартқан қалың қау.

Батыс жағын қапталдай өскен қалың жал, көк жиекті көміп, кең жазылған кереге тәрізденіп иіліп келіп екі көлге тіреле тоқтаған. «Қос шалқар» қос босағаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жадырап жатқан су ақырын ғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді...

Ақырын соққан самал шалқар көлдің ақша бетін аймалап сүйгендей болады. Сүйген жерінде ирек із қалады. Шалқар шімірігіп ышқынғандай болады.

Көшпелі көк бұлт көленкесін көлге түсіріп, айнаға қарап

ғы әдетінше, елге әскер алып келіп, кежірі көп, кесірі көп кедей ауылдарды тағы бір қызыл жон етпек еді. Итемгеннің арбасына Шәйзаны да оп-оңай салып әкетпек-ті. Енді міне, жол қырсыға бастаған сияқты.

— Апырау, оязға шапсаңдаршы!— деді Оспан.

— Оязы құрысын, елге жетейік, мына мылтық жай атылып жатқан жоқ.

Осы кезде қораға мылтықтарын көлденең ұстаған алты адам келіп кірді. Түстері суық-ақ. Мылтықтары да құлағы қайырулы, тек көздеп қалуды күтіп тұрғандай.

— Аттарды алып шығыңдар!— деді, дудардай шашы жел қалай қарай соқса солай ұйтқыған кеспелтек қара торы жігіт Біржан. Өзі қасына бір адамды алып қақпаның аузында қалды.

Қару асынып алған теміржолшылар тілге де келген жоқ. Аттарды жетелеп алып сыртқа шығарып байлайды да қайта оралады. Тағы да үшеу-төртеуден алып кетеді. Тағы оралады, тағы алып кетеді...

Ақ-көк атты оңашарақ байлап, ер-тұрманын қасына апарып, ерттеуге әзірленген Омарды мылтықтың ұш жағымен кейін шегіндіріп, сақал-мұрты кірпідей теміржолшы ақ-көк атты шеше бастады.

—Ол атқа тиме!— деді Біржан.

— Бауырым-ай, осы жақсылығыңды ұмытпаспын!— деп Омар Біржанға қарай жүгіріп келеді.

— Тоқта! Ертте әдемілеп!

— Е, ертте, ертте...— деп, Итемген де қосарлана кетті. Қора толы аттарды түгел тысқа шығарып болған соң, Біржан ақ-көк атты өзі шешіп алды да шыдамсызданып, тыпыршып тұрған жарау атқа қарғып мініп алып жөнеле берді.

Ол манадан бері әлденені көріп, қабағы қатулы болса да көзі күлімдеп тұрғандай еді. Енді соны ішіне сыйғыза алмапты. Қақпаға таяп келіп ақ-көк аттың басын тартып артына қарады да:

— Болысеке, дамбалыңыздың бауын байлайтын уақыт болған шығар!— деді де шауып жөнелді.

— Бәрекелді-ай, әлі байлаған жоқ па едіңіз...— деді Итемген.— Мазақтап кетті-ау...

Біржанды большевик деп акты жасап, қол қойысқан байлар қаталаспаған екен, оның алғашқы шеңгелі дәл тиді, өздеріне тиді.

Бір қора болыс-билер жаяу қалды.

— Әй, мынауың аямас!

— Таныс үйлерге тығылып жан сақтамасақ, қайта оралса қан қылар!

«Тыратата... Татата... Та... Та...» естілді... Қорадағылар үрпиісіп қалды. Ұзамады, бырт-бырт естілді... Соғыс қой!..

Жай мылтықтың дауысы жететін жерге келіп қалыпты ғой!.. Бырт та бырт, бейне бір жүн сабаған тулақ дауысы секілді. Іле қопарылған сұрапыл, гүрілдеген гүріл қаланың үстін түгел жауып кетті. Әркім өз подвалының астына түсіп, бірі ақтың тілеуін, енді бірі қызылдың тілеуін тілеген күн туды. Көше-көшені қыдырып оқ суылдайды. Көше-көшені қопарып зеңбірек оқтары түседі. Көше-көшемен бытырай қашып қазақ байлары зытып барады...

— А, құдай, Біржанның бетін аулақ қыл!..

XIII

Қостанай большевиктерінің бұл жолғы көтерілісі жеңіспен аяқталса да баянды бола алмады. Ақтарды оңай айдап тастап еді, қаланы қалай басқаруға келгенде ырың-жырың, алауыздық көбейіп кетті. Ақтардың көк желкесінен бұрқ ете түскен көтеріліс Сібірді түгел билеп тұрған Колчактың өзін де қатты састырып еді, әттең ұзақ жасаған жоқ. Өз іші дүрдіараз, өз іші әрі-сәрі көтеріліс Орынбордан ығысқан ақтар келіп қалғанда қаланы оңай босатып берді. Қаланы ақтардан босатып алғанда көтеріліс басшылары бір ауызды еді, қаланы қорғауға келгенде көтеріліс басшылары екі айрылып кетті.

Неше жиналыстар өткен, неше сағат сөздер сөйленген, бүгін тағы да керісіп жатыр. Біріне түсініп, біріне түсінбейтін Біржан айтыс сырын түгел ұға алған жоқ.

Орта бойлы, мөлдір қара көк көзді, маңдайының қақ ортасынан тіліп түскен терең әжімді, көбінесе сол қолын сермей сөйлейтін Таран бұл көтерілістің мәні үлкен екенін, Қостанайды қолдан шығармау керектігін дәлелдеп еді, оған Желяев деген адам қарсы шықты:

— Сен көтерілісті жалғыз жасаған адамша сөйлейсің-ау! Біз де бар шығармыз. Менің жеті жүз адамым болмаса, сен басыңды да көтере алмайтын едің! Менің адамдарым сенің Қостанайыңды күзетуге келген жоқ. Мен оларға жұмыс тауып берем... Қаланды өзің қорғап ал!— деді.

Ұзамады, біріне-бірі:

— Анархист!

— Синдикалист!

— Эсер!— десіп қалды.

Бороздин шығып Таранды жақтай сөйлеп еді, Желяев оған да шабаланды. Қасында бір топ қызыл-кеңірдегі бар Желяев, ысқырып-айғайлап, жиналысты тастап кетті.

Осыдан кейін бастықтар кездесіп, келісті ме, оны Біржан білмейді, тақ ала сәуледе Бороздин эскадронымен қаланың Тройск жақ бетінен орын алды.

— Бас эскадрондар біздің сол жағымызда. Желяев оң қолымызда. Ұзамай шабуылға көшеміз!— деп еді Бороздин. Күн көтерілгеншс ешбір шабуыл болған жоқ.

сыланады. Кешкі күн екі көлге кезек шомылып, жарқ-жұрқ етеді. Біз таза ауаны тойғанша жұтып, колхоз егісінің ортасында тұрмыз... Бұл Қосымның «Қос шалқары». Қарақас бәйбішеге ас бергенде қара қасқа аттың бәйгесіне Қанікей деген жетім берілген. Сондықтан «Қанікей шалқары» деп те аталады.

«Телпектердің», «Ит аяқтардың» терліктей мәйегін Қосымның қалың жылқысы «үйтіп» жатқанда, иг аяқтар «Қос шалқардан» атын да суара алмайтын.

Бұл өзіміздің күйгелек Тәпел күзетіп жүретін «Қосымның Қос шалқары да...»

Мен «Қос шалқарды» өмірімде үш-ақ рет көрдім. Бірінде, он шақты бала жидек теруге келдік. Белшемізден шыққа батып ала сәуледе ағашқа кірдік. Киіуін ұрланып кірсек те, көңілді көкке көтеріп, қылп еткен сыбдырға жаңғырығып тұрған нуға кіргесін, айғайламасқа, дәтіміз шыдасын ба! Керексіз жерде-ақ сақылдап күліп, қарға адым жерден айғайлап сөйлестік. Жидек бізді сүйрей берді.

Жидекті қуып ұзасқан сайын айғайымыз басымдап, Тәпелі «құрғыр» естіп қалыпты гой. Осындай ғана қасымызға келіп ақырып кеп қалғанда талайымыздың-ақ қабық шелекшеміз «қайып боп» кетті. Өзі ұзындау, өзі бейғамдау Әбзи деген бір жолдасымыз аңырып қаша алмай қалып еді, қуалай жонына шыбыртқы шып-шып етіп қалды. Қамшыдан қайқалақтаған Әбзидің арық қабырғасы ыржың-ыржың етіп, екі қолымен арқасын уқалай «ағатайлаған» дауысы тым ащы шықты. Сонда да қаша алмады. Өзгеміз зытып отырдық.

Бір-бір шелек жидек теріп алып, «Қос шалқардың» біріне шомылып қайтпақшымыз да. Ол болмады: «Ауылға дейін қумас па екен» деген адамша артымызға қарай-қарай ауылға тарттық.

Міне бұл «Қос шалқарды» бірінші көргенім...

«Қос шалқарды» екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді. Алдынан санағанда он жетінші, артынан санағанда жиырма екінші өгіз арбасында едім. Байғұс қара өгіз, көзіне шыбын үймелеп, аузынан сілекейі шұбырып, митің-митің аяңдап келеді. Екі доңғалақты қазақ арба дағдылы ойбайын салып о да келеді. Ұзын қораптың ішінде мен іменен төрт адам. Менен басқалары шөп шабатын жүздікшілер. Мен өгізді алып қайтуға келем. Басқа арбадағылар да сондай. Арба біткенің артында жалт-жалт еткен ақ орақтар. Тұмсықтары салбырап, көк майсаға тістерін қайрап келе жатқандай.

«Қос шалқарға» жөнелсін деген хабар келгесін, жаңа ғана барған жайлаудың қызығын тастап, жігіттер жүздікке жөнелген. Бұлар Қосым байдан әр кезде өсімге алған үш сом ақша, екі шана шөп, биенің сүті, аттың майы деген сияқты борыштарын өтеуге келе жатыр. Бәрінің де іші ауырған адамдай

қабақтары қатыңқы, көңілдері кірбікті. Үмітсіз өкініш барлығы түстерінен-ақ білініп келеді. Жаңа ғана барған жайлаудың қызығы артта қалғаны жігіттерге қатты батып келеді. Жымжырт. Насыбай сұрасқанда болмаса, тіс жарып жадырас-пайды.

Жүздікшілерді бастап келе жатқан Жантық тарантас арбаға ат жеккен сопадай алдымызда отырады. Тұра қалған жерде Қосымның жабдығын сөз қылады. Қосымды иемденс сөйлейді. «Қос шалқардан» екі мың қидырсам, «Қыз кеткеннен» бір мың қидырсам деп бастайды. «Қеренаулық қылып, жаңбырға тидіріп жастай жинап жүрмеңдер! Өзім көрмей шошаққа тартпаңдар!.. Үйтсеңдер өкпелеменңдер!»— дейді. Не керек, өзіне тиген үкімді істеп, жүздікшілерді билеп келеді.

— Осы ит-ақ түбімізге жетер,— деп жігіттер өзара күңкілдеседі. Қосыммен қосақтап Жантықты да сыбап алысады, сүйтіп, «жарты патша» Жантықтың үкімінде тәулікке тарта жүріп келеміз.

Ертеңінде шаршы түс табанында «Қос шалқарға» жеттік. Ыстықтан қаталаған өгіздер, тілдерін кере құлаш шығарып, солықтап тұр. Жантық жігіттерді иіріп алып ауыл ауылға бөлді. Айналасы ат шаптырым алаптың ортасына бір жан түсірмеді. Алапты айналдыра түсірді. «Қос шалқардың» жағасына да жақындатпады. «Ауыз суға томар су да жарайды» деп ешкімнің айтқанына мойымады. Жігіттер амалсыз бытырап-бытырап кетті. Қос-қостың арасы атпен қатынасатындай алшақтанды. Жақын түссе қыдырыс көбейеді деп, әдейі осылай істеді.

Біздің қос'сегіз адам болып бір жерге түсті. Шалшықты томаршадан сасық су әкеліп шай қайнаттық. Күлімсі сасық шайды ішіп алып, орақшылар қатар-қатар жол тарта жөнелді. Сары бас араласқан қалың қаудың жолдары жыбырлай бастады. Рахмет шыңдаған ақ орақтар күнге шағылысып жарқ-жұрқ етті. Күшті білектер, маңдайдан моншақтаған ащы тер, отты көріктен шыққан ақ орақтар, Қосымның ырысын кеңітіп, қалың қауды қарш-қарш құлатты.

Кешкі салқынмен өгізшілер қайттық. Жүздікшілер жаутаңдасып қала берді. Өзге емес, біздің қайтқанымыз батқандай, ананы-мынаны айтып арбаға біраз иірілісіп тұрды. Қысылғанда алған жүздік ақшасы, соның салдарына сонау жайлаудан келіп шыжыған шілдеде шөп шауып жатқандары, Жантықтың айнала әмір етіп жүргені, біздің қайтып бара жатқанымыз бәрі қосылып жігіттердің жанын жеп тұрғандығы кейіптерінен білініп тұр.

Рахмет марқұм бір мінез еді: «Кет шапшаң, мыналарды қынжылтпай... біздің қатынға айт, қолыма биялай, бір-екі сабақ тарамыс беріп жіберсін. Ендігі астан қалдырмай ала кел!..» деді.

Қазақ арба ыңырсып барып айқайын түзеп жүре берді. Кең алапқа айнала тиісіп жатқан жүздікшілерге қарай-қарай біз де кете бардық. Кешкі тымықта зу-зу еткен орақ дауысынан ұзай бердік. Қосым мен Жантықтың осынша иттігінің мәнісі не екенін ажырата алмадық. «Қос шалқарға» тағы да шомыла алмадық. Қотыр басқан теңбіл денеге тұнық шалқар тағы бұйырмады.

Міне бұл «Қос шалқарды» екінші көргенім...

Бүгін «Қос шалқарды» үшінші рет көріп тұрмын. Астымда ат, қасымда Күсен мен Болжық бар. Мана ерте келіп көп жерді араладық. Ағаштың ішінде еркімізше жүрдік. Қосымның ырысы болған «Қос шалқардың» қойнау-қуысын қалдырмастан араладық. Кіші шалқарға бөленіп тұрып шомылдық.

Баяғы көрген Тәпел де жоқ, Жантық та жоқ. Есіме түскені болмаса, бірі де ұшыраған жоқ. Қуар-ау, сабар-ау деп те ойлағаным жоқ...

Күз... Кәдуілгі қарбалас жабдықтың қабындаған уағы. Күн әлі ерте. Қораның баурайына күн жаңа түсе бастады. Көлеңкеде өскен қалың шөптің шығы буға айналып, ізін білдірмей жоғалып барады. Сарғылт тартқан салаң көде жылы күнге кеудесін тосып, түнгі ызғарды тебендеп шығара бастаған сәскелік. Жаңа ғана білек қызып, тер моншақтап жұмыс өне бастады. Істеген сайын қимылың басымдап, ұрған құлашыңа өзің де қызығатын мезгіл...

Күсен қолын сермеп, айнала көрсетіп:

— Анау қалың жалдан, сонау қызыл байлаған діңгекке дейін... мына жағымыз, қалыңның арғы етегіндегі қара жолдан «Қыз кеткенге» дейін, «Қос шалқарды» ішіне ала... біздің жер...— деді.

Күсен жарқылдап күледі. Күсен екіленіп сөйлейді. «Қос шалқарды» айтқанда көзінен жасы домалап кетеді:

— Ертең өлсем арманым жоқ,— дейді.

Қуанышын айтуға тілі жетпейді. Тоттанған кәрі жүрегіне жас, қызыл қан жорғалағанын білдіреді. «Қос шалқармен» байланысты әңгіменің бәрін айта жөнеледі. Баяғы жүздікшілердің талайының ішінде болғанын, Жантық пен Қосымның талай қылықтарын тізбектеп ағытады. Бірақ шымбайына батқан батпан қылықтарды қанша толық айта алса да, «Қос шалқар» тигеннен кейінгі қуанышын айтып жеткізе алмайды.

— «Қос шалқардың» бізге тигеніне таңым бар, таңым бар...— дей береді. Әңгімелесіп келеміз.

— Неше үйсіңдер?

— Он бір үйміз. Келеміз дегендер толып жатыр. Қалай болып шығады деп алмай жүрміз. Өзіміз биыл ғана коллектив болған соң, аяғы қайтып кетеді деп жүрексінеміз.

— Неше ауылдан жиналдыңдар?

— Тіпті неше ауыл дейтін емес, толып жатыр. Ішімізде бір

ноғай, бір «бәлебай» мешері де бар. Машина жағында жүретін Мекайла деген орыс бар. Бізді жұрт коллектив ауылы дейді. Бастабында ерсі көріп жүрдік, осы күні жұрттың бәрі де «Коллектив ауылы» болғысы келетін көрінеді. Біз коллектив ауылы болып отырғанымызға қуанып қоямыз. Жазғы ауыл түгіл, қысқы қыстауды да бірге салдық. Коллектив болғалы жылға жақындады. Әлі бір ұрсысып көргеміз жоқ. Ана жылғы коллективтер жанжалдаса беріп, аяғында бытырап кетіп еді. (Онда жалғыз Ордабай ғана байып шықты ғой.) Біз бірге туғандаймыз. Ылғи кедейміз ғой, шырыш бұзатын бір жалқау бар еді. Әрі-бері түзелер деп қарадық та, болмағасын шығарып жібердік.

— Коллектив боларда Қосымның балалары талай лоблыты-ау! Соның кесірінен көп кедей кіре алмай қалды. Коммунис болып кетесіңдер, «түбінде қазынаға бәрін алады» деп, жаман азғырды...

— Осы күні шаруаларың қандай? Машина саймандарың бар ма?

— Ойбай, қарағым-ай, не шаруа сұрайсың. Бәріміз де түгіміз жоқ кедей емеспіз бе! Бәрімізде 7-ақ бұзаулы сиыр, 6-ақ жылқы, 13-ақ қой бар еді. Қазір байып алдық: қазынадан он өгіз, алты ат, бес бірішке, екі тілді үш соқа берді. Бенке, Сенке, Реске деген машиналарымыз және толып жатыр. Бәрін де кейін өтерсіңдер деп, тегін беріп жатыр. Ауылнай мен болыс хабар береді. Біз барып алып келеміз. Өзгесі не керек, жазғытұрым жүз сексен пұт тұқым берді ғой. Отыз жер егін салдық. Бір-бірінен жүз пұт түсетін!.. Әлгі айтылған жалқау, Бәйкен деген жігіт: Қосымның баласына екі жердің тұқымын беріп жіберіп, артынан қоймай жүріп, қайырып алдық. Өзін де жерге тығып жібере жаздадық...

Жылда егін дегенді кім салып көрген. Биыл үй басына екі жүз, үш жүз пұт егін алайық деп отырмыз! Үй басы елу пұттап қорға шығарамыз деп сөйлесіп қойдық. Тұттай жалаңаш едік, кооперативке бидай беруге уәделесіп, жақын арада киініп алдық.

— Шөпті қанша алдыңдар?

— Сұрама, шырағым. Мынау алаптан Қосымға екі мың шөп шауып беретінбіз ғой. Осы алап бізге тигесін шөпсіз болармыз ба! Қазынадан алған екі машинді салып жіберіп едік, бір айда үш жылға жететін шөп түсірді. Алдақашан үйіп алдық. Енді егінге қол қойдық. Қазір көресің.

— Газет, журнал оқисыңдар ма?

— Оқығанда біз оқиық (бірақ кейде газетіміз жоғалып кетеді. Осыны түземей-ақ қойдыңдар. Кітап ала алмаймыз. Ауылнайға айтып едік, неге әпермей жүргенін білмеймін). Кешке таман жұмыстан келгесін біздің үйге жиналып аламыз да, Сембек оқиды, біз тыңдаймыз. Көбіміз хат білмейміз ғой.

Қыстығүні оқу үшін, Болжықтың бір бөлмесін үлкенірек етіп салдық. Жаздығүні ауылнай, комсомолдар келгенде далаға жиналушы едік. Қыстығүні әлгі бөлмеге жиналамыз ғой дейміз.

Өзіміз кооперативке мүшеміз. Бірақ кооператив басындағылар жаман-ау, жаман... Мата келсе алдымен өздері алады. Жақындарына береді. Кейде құр қаламыз. Қосшыға, е... МОПР-ға мүшеміз. Мына екі белгі біреуі Ленин ғой. Біреуін өзім де білмеймін. Шемберлиннің жауабы дей ме, қорғау деген бірдемесі бар ма, әйтеуір сондай бірдеме... тағып алғаным. Қамзалымды түнде басыма жастамаймын. Ленин қадаған өңірін үстіне қаратып басыма іліп қоям...

Осы кеңесумен отырып Кіші шалқарға жаздай салынған қыстауға да келіп қалдық. Күсекем сөзге жарытты.

Болжық та қосарланып қояды.

Бұл қыстау өзге қыстаулардан анағұрлым өзгеше, ортасынан көше қалдыра салған он бір балшық үй. Есік, терезесі орнатылып, іші-сырты майланған. Сыңғырап тұр. Қазақ кедейлерінің қыстауында қос терезелі, тақтай еденді үйді өмірімде бірінші көруім. Шошайған шошаланы емге іздесең де жоқ. Бір-бір «саманный» азбар. Көше де, үйдің айналасы да таптаза. Әрбір үйдің қасында сандықтап үйілген сары мая. Болжықтың үйіне кіргенде:

— Мына тақтайға енді түкіре береміз бе?— деді Күсекең.

Үйлерден өтіп моншаға келдік.

Кәдуілгі қаланың моншасы. Сыңғырлап тұр. Барлық керегі даяр. Күсең моншаны біраз жыр қылды:

— Осы монша бізге мешітіңнен артық көрініп тұр. Бір тайынша шығарып, керек-жарағын алдық та, сыртын өзіміз салдық. Әлгі Мекайла бәрін біледі екен. Ішін сол жөндеді. Енді кір дегеніңіз маңымызға жолар ма екен? Енді біз кірлі қазақ болармыз ба екен? Жұма сайын түсіп тұрамыз.

Моншадан өтіп қыстаудың шетіндегі қырманға келдік. Далиған кең қырман. Айналдыра үйілген егін, алтынмен қаптап қойғандай жалт-жұлт етеді. Ең биік маяның төбесінде қызыл жалау. Болмашы желге желбіреп, «Кел мұндалап!» тұр. Алтын маялардың арасы қыбыр-қыбыр жан. Құймышағынан майы шыққан өгіздер, жегуге әзірленген аттар. Әлеңкідей жалаңған жігіттер. Көйлегін ышқырлығына қыстырып алған әйелдер. Бірінде айыр, бірінде тырнауыш, бәрінің де езуі құлағында. Әр үйде ернін сылпылдатып отыратын әйелдер, мінекей, егін соғысып жатыр!..

Күн шағырмақтанып көтеріле бастады. Айналмаға аттар жегіліп, ұзын шыбыртқы шарт ете түсті. Анадай жердегі жалғыз дөңгелек зырқырай жөнелді. Әжемнің ұршығындай емес, көз ілестірмейді. Тынып жатқан шаң аспанға будақтады. Машина гүр-гүр етті. Таудан құлаған судай гүрілдеді. Алтын

бауларды қылқып жұтып, қызыл маржанды қап-қап ағытылдырды. Еңбек күйі, еңбек буы жеті қырға жетті. Қара жер солқылдап биге басты. Аспан қосыла гүрілдеді...

Бір жағынан тасылып жатыр. Бір жағынан соғылып жатыр. Қырман басы ұлы дүбір той!.. Гүр-гүр-гүр!.. Гүрілдеген сайын маңдайдан шыққан ащы тер, қызыл маржан болып қапшыққа құйылады. Буы бұрқыраған еңбек күйі аспанға өрлейді. Жер мен аспан қосыла билейді. Аспандағы алланың асты солқылдайды... періште біткен зым-зыя, басын қайда тығарын білмейді...

Түс ауа еңбек ерлері демалды. Дабырласқан бойымызбен ауылға келдік. Тоғыз қараша үй. Шет жағында екі күрке бар. Маңайда қара-құра жоққа жақын. Тізілген қызылды-жасылды машиналар. Ауылдың барлық көркі де, салтанаты да солар. Басқа ауылдың сырты желілеген құлын, үйірлеген жылқы, тізіп тастаған қазақ арба болса, бұл ауылдікі оған үйлеспейді. Өз алдына бір көрініс, бір салтанат. Ата мұрасы қазақ арбалар, жүдеп-жадап кеткен, әр жерде біреуі шойырылып жатыр. Оның орнына: «он бесің бір ширегіме тұрмайсың» дегендей абажадай көк арбалар тұр.

Жалма-жан түскі тамақтарын іште. Самауыры жоқтары барына жүгіріп барды. Тәжікелесіп отырып демалысты.

Қайтадан қырманға жөнелді. Тағы да гүр-гүр. Машина «коллектив» күйіне басты. Оған «коллектив» мүшелері қосылды. Қос босағадағы «Қос шалқар» қосылды. Қарауытқан қалың жер толқынданып билейді.

Үйінде отырып осыны естіген Қосымның баласы: «Қос шалқар!», «Қос шалқар!» болды... батшағар, осының арты не болып кетер екен!..— деді.

Бұл сұрауының шешуі алыс еместігін сезе алмады.

АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР

ӘР ҮЙДЕ

Жантықтың төрт баласы төрт бұрышқа отырып алыпты. Төртеуі төрт ауылнайдың төр ағасындай-ақ біріне-бірі бағынбайтын, күжірейіскен пішінде. Жер үйдің төрт бұрышына шегеленіп қалғандай, қалт етіп қозғалар емес. Бірінің күпісі, бірінің тоны, бірінің шекпені түгі шығып түксірейіп тұрғандай, бұлардың онсыз да суық кескіндерін түксите түседі. Сырт бейнесін тұтас алғанда біріне-бірі үйлес сұрғылт беттері сазарып алыпты, қозғалмайды. Қалың ойға, ауыр бейнетке, қатты ашуға ерттеп мініп алғандай, төртеуі де тас-түйін. Қысық көздері бұрынғыдан да қысылып ағы мен қарасы тұтас қошқыл түске айналып алғанда, не ойлап отырғандарын болжатпайды. Күнге, суыққа соқтығып қарайған қабақтары қос қабаттасып, бірді-екілі білеуленген маңдай қыртысы қас пен қабақтың айқас-

пасынан құлап келіп, мұрнының шүйіріндісіне дейін жоғары тартып әкеткен. Езудің жымимасы да білеуленген, бұлтиған бірдемеге айналып барып, қалт тоқтап, қатып қалған...

Бір қарағанда бұлардың арасында ойды төңкеріп, ақылды қажытқандай бір мәселе бар секілді. Бірақ, мәселе қу, бұлардың ызғарынан ығысып, ортаға түсуге бата алмай, тайсалып, қорғалап, біреуінің қойнында бұғып отырғандай... Егер ол қу, қылаң етіп ортаға түсе қалса, төртеуі төрт жақтан төпелеп, керіп тастағандай, қауіпті халде...

Енді бір қарағанда бұлар өзді-өзі ажырайысуға да әзір отыр. Төртеуі төрт бұрыштың төбе биіндей-ақ күжірейісіп, иық теңестіріп отыр деуге жарарлық. Төртеуінің де түнерген түстері, қимылсыз беттері, жымырып алған қалың еріндері, жуыр маңда қозғалып, жайдары қалыпқа келер деп үміттенерлік емес. Не қажырсыздыққа, не қайратсыздыққа, не орасан апатқа өкінгендей тым-тырыс. Елеуреген әлсіз шам, буалдыр көленкеге ораған үйдің обадан пернесі, томсарған ашуды күшейте түседі.

Кәрі шеше төрт ұлына кезек жаутаңдап, біреуі жарылып кетпесе еді дегендей ірі әбігерлікте. Қолындағы бар етін асып, жылы-жұмсағын осыларға тосып, түнерген ашуды бір тарқатып жіберуге бәйек болып жүр, бірақ... кебежесі құрғырда еті құрғырдың етегі ашылып жатыр... Әйтсе де төртеуінің жарылып кетпеуіне, бадырайысып қалмауына кәрі шеше өзін едәуір дәнекер көреді. Бұл әбігерліктің түк дәнекерлігі болмаса да, кемпір байғұс соған сенім артып, қылт еткенді босқа жібермей, аңдып отыр.

Екі келіні құрдай жорғалап, мысықтай жымып аяқтарын ұрлап басып, дыбыссыз қозғалады...

Белінде балтасы, қолында күрегі, сақалына қауғадай қар қатқан, есіктен Жантықтың өзі кіріп келді. Долы тентектік, ызғарлы ызаның жайдарлылыққа көшетін бел асары Жантықпен бірге келгендей, үйдегілер көзін Жантыққа тіреді. Бірдеме үміттенгендей, бәрі де орындарынан бір-бір жылжып қойды. Бірақ, Жантықтың күнде белінде келетін балтасы, күнде күректей мұз қатып келетін сақал-мұрты ешбір жаңалықтың белгісін бермеді. Күндегі ызбарлық, салқындық...

Белгі де қайдан болсын-ау? Жантық ала қыстай арық жылқыға тамақ беріп, қармен алысады. Оның көретіні де, сөйлесетіні де жылқы ғана. Жылқы не айтушы еді: кеше тоймаған арық-тұрақ бүгін де тойған жоқ. Бар шабынды жөндеп шаптырмаған, бар шабынды жөндеп шаппаған, шапқан шөпті далада шіріткен колхоз басқармасы мен колхоз жалқауларын қарғағандай болып, қабақтары салыңқы тұнжырайды да тұрады. Қыс бойы соны көріп келе жатқан Жантықтың ойлайтыны да осы. Қазір Жантықта да «арық жылқының ғана тілеуі бар» деуге жарайды.

Әйтсе де Жантық мұқалған ақылдың барлығын жеғін «осындай халге қайдан ұшырадық?» деген сұраудың жауабын іздеулі еді. Жоқты барға, азды көпке айналдыратын еңбектің неше асқарын көрген кәрі шөңге, өз колхозының өрескел бассыздығынан бірнеше қорытындылар шығарған да болатын. Дәл осы кезде ол қорытындылары ықшамдалып, ортаға салуға да жарайтын қалыпта еді. Қауға сақалдың қатпар мұзын сындыра-мындыра сыпырып тастады да, қалың қабақтың астымен төрт ұлын бір шолып өтті. Балаларының қажып отырған қалыптарын көрді де:

— Балалар... бұл не... жаурап отырғандарың?— деді, байсалды қоңыр дауыспен.

Балалары тіс жарып сөз қатпағанмен жұмыстан өздерінен соң қайтқан кәрі әкелерінен қаймыққандай болып, бірі басын, бірі желкесін қасып, бірі басын көтеріп, бірі жөтеліп, қайткенмен үнсіздік сетіне бастады. Шалы келген соң кемпір байғұстың да арқасы кеңіп сала берді. Еркіндей басып, үсті-басына қотыр шыққандай күлге аунаған теңбіл бет нанымен, мұрынсыз самауырын әкеліп, саршалап шайын ағыза бастады...

— Балалар,— деді Жантық ұртын толтыра шайды ұрттап алып:

— Балалар, қабақтарың салбырамасын, ұнжырғаларың түспесін. Үйде отырып босқа тұнжырағанмен шаңырақтан шапан жаумайды... Неге осындай күйге ұшырадық, білесіңдер ме өздерің?— деді қайтадан шыныаяққа иек сүйей беріп.

Жантық осыны айтты да, қалт тоқтай қалды. Үйткені ол өз ойын балаларына әлденеше рет айтқан болатын. Балалары тұрсын, соңғы жиналыста да сөйлеген. Тұрмыста бір қалыпты, бір бағытты адамдардың ой өрісі де бір мезгілде, бір көлемде піседі ғой, оның ойы да колхоздың өзі қатарлы мүшелерімен үзеңгілес шыққан. Ол ойы балаларына белгілі болғасын, қайталауды орынсыз көрді.

Ақсу шай тез-ақ сорапталып болды. Шұнақ шыныаяқтар шылдыр қағып кісінесті де, пұшық самауырға еріп ауыз үйге шығып кетті. Үйдегілердің ажарына жөнді өзгеріс кірмеді, бәрі де күндегі орындарына көсіле кетіпті. Бұлардың жабырқау ойлары, жер үйдің соқыр түніне қосылып, қараңғылана түсті. Манағы мәселе қу бұларды жеке-жеке айналдырды...

«Жаңа асу» колхозының қай үйінде болса да, осыдан артық хал жоқ еді...

БАСҚАРМА

Түн ауғалы қашан... Жиналыс жаңа ғана жабылды. Қара темекінің қошқыл түтіні «қызыл бұрыштың» ішін әлі кернеп тұр. Түтінге араласқан ащы тер, тері тонның иісі әлі мұңкіп тұр. Үйді басына көтеріп керілдескен қатты дауыстар, өңешті

жыртқан қатты айқайлар әлі құлақта, «қызыл бұрыштың» бұрыш-бұрышына әлі сіңіп болмаған секілді...

Мұрнын тарта түсіп Нәжім әлі күнге протоколын жазып бітіре алмай отыр. Біреудің сөзін біреуге жазып қойдым ба деп, жазғандарын қайта-қайта оқиды. Нәжімнің жазатын қаулысы колхоз мүшелерінің сөйлеген сөзі ғой, сондықтан, тарап кеткен жұрттың орындарына қарайды да, әркімнің не сөйлегенін, қай жерде қалай отырып сөйлегенін есіне түсіреді.

«Шәріп анау терезенің алдында тұрып сөйледі. Сөйлей-сөйлей орнынан қозғалып сөзін бітіруге жақындағанда, жылжи-жылжи үстелге келіп, үстелді бір-екі рет жұдырықтап жіберді... Иә, Шәріп сөйлегенде оң жағындағы Кәрім мен сол жағындағы Рақима қосыла сөйледі... Алдыңғы қатардағылар әуелі жапырылып артына — Шәріпке қарады... Отырғандардың көзі Шәріп қалай қозғалса, солай қозғалып, Шәріп ентелеп үстелге келгенде, артына бұрылған жұрт Шәріппен бірге бұрыла-бұрыла бізге қарап қалды... Иә, Шәріпті жиналыс бір ауыздан жақтады! Рақымжан, Кәрім, Өтеміс, Рақималар да соны айтты, бірақ бұлар жеңе алмады. Дұрыстық неге жеңбейді осы?.. Ескендір ше? Олар?.. Олардың не айтқаны белгілі... Өй, олар жиналысқа неге келе береді?.. Келгені келген, сонша керілдесіп сөйлегендері несі? Оларға кім сөз берді? Ә-әй, Рамазан-ай!.. Қайыр мен Төміржан жаңа адамдар, бұлар танымайды...»

Нәжімнің көз алдына жиналыс қайтадан жиналып бара жатқандай, қызыл бұрыш қайтадан толып бара жатқандай болады. Үйдің іші жалпылдаған жең, үсіген-қарайған бет, жаман күпі, жалба тымаққа қайтадан толып бара жатқандай, манағы жиналыс суреті қайта елестейді. Нәжім еріксіз есікке қарайды: келе жатқан ешкім де жоқ.

Бір қолы маңдайында, бір қолы белбеуінде Қайыр жоғалған бірдемесін таба алмай жүргендей төмен қарап тұқырып алып, бір тоқтамастан шарқ ұрып жүр. Қызыл бұрыштың бұрыш-бұрышына әлденеше рет барып оралды. Ернін жымқырып, көзін сәл қысып алған. Алдақашаннан алынбаған аз ғана сақалы тікірейіп, жалбыр басын анда-санда шайқап қояды. Екі қастың арасын ысқылап, желкесін қасып, шырайын бұзады. Әлдеқандай бір сұрау айналасын орап алғанда шешуі қолға түсе қоймай жүрген секілді... Тарап кеткен дүние көп...

Бірақ, не центнер, не килограмм, не пұт есебімен жазылмаған.

Ақша жағына келсең, оның шатағы да өзінше: алынған ақша ма, берілген ақша ма, қайдан келген, кімге берілген, ол қағаз бетіне түспеген. «Жаңа асу» колхозының ақша есебі» деген кітапқа «пәлен сом» деп тізіле берген бір ұзын есеп. Егер бұл алатын ақша болса «Жаңа асу» колхозы жиырма трактор алуға шамасы келеді; егер бұл берешек ақша болса, «Жаңа

асу» колхозын сабақты инесіне дейін сатсаң да, өтелетін нәрсе емес. Егер бұл әрі алашақ, әрі берешек, әрі алынған, әрі берілген ақшаның бәрінің жинағы болса, Теміржан мұны шынында да айырып аларлық емес...

«Жаңа асу» колхозының еңбеккүн есебі деген бір кітап және бар. Ол тіпті «әдемі» жазылған: әуелі колхоз мүшелерінің бәріне де жылдың үш жүз алпыс күні мұрыннан тізіліп бір жазылыпты. Бұған қарағанда колхоз басқармасы, «барлық мүше жыл бойы жұмыс істеу керек» деп ойлаған болу керек.

Содан кейін ол цифр өшіріліп, апрельдің он екісі күні бірсыпыра адамға бір-бір таяқ қойылыпты. Осы қалыппен апрельдің жиырма тоғызына дейін бір-бір таяқ алған адам елу болып келеді де, таяқ үлестіру тоқтайды.

Одан әрі қарай екінші тәртіп басталады. «Мақанның орнына Ақан баратын болады», «Самраттың орнына Қиналған барады», «Едігенің орнына Ескендір мен Жұмаш жүреді»,— деп бірнеше адамды жұмыстан босатқан да, басқалар баяғы таяқтарын ұстап тұрып қалған.

Июльдің бесінен бастап үшінші тәртіп кіргізілген. Мұның түрі мынадай:

1. Қәрім Шораұлы шөп шапты, 1,11 еңбеккүн, 5 июль.
2. Ақын Жантықұлы шөп жиды, 1,13 еңбеккүн, 5 июль.
3. Рақила Ақан қатыны ас пісірді, 0,7 еңбеккүн, 5 июль.
4. Жәмила Ақан қарындасы ас пісірді, 0,8 еңбеккүн, 5 июль.

Осыдан әрі қарай қыр асып түсіп жатқан ұзақ тізім ұзара береді.

Осы тәртіп июльдің бесінде басталып, жиырма жетісі күні тоқтатылыпты. «Хатшы бала Нұрқан оқуға кетіп қалғандықтан, бұдан былай мұны жазып отыратын кісіміз жоқ деп қаулы қыламыз» деп аяғына Рамазан, Исақмет, Жаңғали үшеуі қол қойыпты.

Ал, енді «еңбек төлеу» деген бір кітапта мынадай тізім бар:

1. Ақан Жантықұлы.
2. Рақила Ақан әйелі.
3. Жәмила Ақан қарындасы.
4. Шардабай Ботанұлы.
5. Назила Шардабай келіншегі.
6. . . . . .

Барлығы 151 колхоз мүшесі.
Қолдағы астық мың жарым пұт.
Соны бірдей қылып бөліп бердік.

Рамазан, Исақмет, Жаңғали.
18 октябрь, 31 жыл.

Міне, Теміржанды бір жұма айналдырып, енді болмаса миын айналдыруға жақындатқан цифрлар осылар еді...

Теміржан мен Қайыр келгелі екі жиналыс өтті. Теміржан жиналысқа цифрларды олай да салып, былай да салып қарады. Бірақ, ешкім ашып бере алмады. Цифрды атаған сайын колхоз мүшелері ереуілдеп, ұшып тұра келіп, басқарманы түтіп жібергісі келеді...

Басқарманың жанын сақтап тұрған да, цифрлардың араласып кеткендігі еді. Цифр шатағы қалай анықталса, солай күлі көкке ұшатынын басқарма да сезетін. Сондықтан:

— Ол цифрды агроном жазған.

— Ана цифрды жазған былтырғы хатшы.

— Мына цифрды жазған әнеугі хатшы.

— Ана қол одан бұрынғы хатшынікі болу керек.

— Мына біреуін біз тіпті білмейміз.

— Мына жазу алдыңғы жылдікі шығар...— деп ылғи «алмисаққа қарай» сілтеп келген.

Бір құшақ қағазды асты-үстіне келтіріп Теміржан отыр. Теміржанның бір жұмадан бері аяғына жете алмай жүргені — осы бір құшақ қағаз. Қағаздың іші біріне бірі қайшы келіп жатқан қиян-кескі цифр. Цифрдың іші толған бидай, сұлы, тары, арпа, жылқы, сиыр, қой, ешкі, бұзау-торпақ. Бұлардың саны қағаздың бір бетінде біртүрлі болса, екінші бетінде тіпті өзгеше. Көп жерінде әуелі қара қарындашпен жазылып, үстінен қызыл қарындашпен түзеген, бұзылған. Біраздасын ол цифрлар қайта көшіріліп жазылған, көшірілгенде тағы өзгерген. Әйтеуір қиян-кескі. Қағаздың бас жағына қарасаң малдың да, астықтың да саны мол. Қағазды аударған сайын азайып, соңғы беттерге келгенде қардың көленкесіндей құлдырап барып, араласып кетеді. Нақ қай цифрмен тоқтайтынын Теміржан әлі тапқан жоқ. Цифрдың соңына түсіп тексере берсең, колхозда бір уақыттә көп жылқы, көп сиыр, көп астық болған. Бірақ сол көп жылқы тебісіп-тебісіп өлгені өліп, өлмегені бір жаққа ауып кеткен секілді. Көп сиыр сүзісіп, бірін-бірі мүйіздеп, жарып, қалғаны үркіп кеткен секілді. Ал енді, қой, ешкіге келсең, бұлардың ізі-түзін адам айыра алар емес. Бұлар, не бір жауында ығып кеткен де, не болмаса ұялы қасқыр ұшырасып, біржола айдап әкеткен. Қой, ешкінің қардағы ізін айыру қандай қиын болса, «Жаңа асу» колхозындағы ізі де сондай қиын. Астық жайы тіпті қызық. Октябрьдің оны күнгі цифрда «жинағы 2 мың центнер» деп бір жазылған; түрге бөлгенде — алты жүз центнер бидай, 4 жүз центнер сұлы, төрт жүз арпа...» делінген. Ал, енді октябрьдің 27-сіндегі цифрға қарасаң, «центнер» қалып, «пұт» кірген. Түрге бөліну қалып, «жинағы он бір мың пұт» деген де, аяғына Рамазан, Исақмет, Жаңғали үшеуі қол қойған. Ноябрьдің он бірі күнгі цифрға қарасаң:

«Науқанға берілгеннен қалғаны алты жүз килограмм тары, 90 килограмм арпа, 17 килограмм күнбағыс, 90 килограмм кукуруза» деп әлгі үшеуі тағы қол қойған.

Сонымен килограмға келеді де ізін жоғалтады. Тұқымға шығарған астық — жүз елу галық бидай, 50 галық сұлы, 70 галық тары, 40 гаға арпа деген тағы бір жазу бар. Жиналыс болса «басқармалар» бұрынырақ жиылып кететін. Қайыр мен Теміржан күнде ізденіп басқарманы тауып алса, «бәлен қағаз бәленде еді, түген қағаз үйде қалыпты, соларды жинап әкелейік» деп тағы тайып кететін. Үйлеріне баратын да, «ауырып» қалатын. Сонымен Қайыр мен Теміржан келгелі өткен он бес күн, осы шатақпен өтіп бара жатқан. Жаңағы тараған жиналыс та, шатақты ашуға арналған жиналыс еді.

— Мұғалім!— деді Қайыр кенеттен тұра қалып.

Нәжім көзін кілбитіп Қайырға қарады да, түтінге тұншығып тұрған шамды аздап көтеріп қойды. Қайыр тағы жүріп кетті. Нәжімнен ешнәрсе сұрамады да, айтпады да, терезеге барып біраз үңіліп тұрды да:

— Әлгілер тағы да үйлеріне кете барды-ау, әй— дей салды.

— Олар ылғи сүйтетін әдеті емес пе...— деді Нәжім жазуын тоқтатпастан.

Қайырдың сұрайын дегені бұл еместігін, хатта не сұрайтынын да, ол сұраудың жауабын да Нәжім жақсы біліп отыр еді. Үйткені ол сұрауды колхоз мүшелері жаңағы жиналыста да айтып, шешіп беруге де жақындатқан.

Бірақ, сұраудың түсі сондай суық. Үйткені бұл бүгінгі өмірдің сұрауы. Ең болмағанда бүкіл колхозды бір сілкіндіріп, ақтап-аластап алмай шешілетін түрі де көрінбейтін еді.

Оның үстіне бұл сұрау... жылдың аяғында қойылып келеді. 30 жылдың аяғында қойылғанда:

— Тәжірибесіздіктен болды ғой бәрі де...

— Білмедік, ескере алмадық қой...

— Кезінде ойлаппыз ба?..

— Ол кезде біліппіз бе?..

— Колхоз болдық, бітті дедік қой...

— Қалай істейтінді кім білген...

— Егін де шықпады ғой...

— Мал да өле берді ғой...

— Қыдыру да көп болды ғой...

— Егін шыға қалса ма!..

— Енді берік болайық...

— Иә, әңгіме алдағы күнде ғой... деген өңкей бір мардымсыз жауаптармен, қоңырқай бейбітшілік болған.

Ал енді, биыл ше? Сұраудың қабағы салыңқы, түсі суық, тиген жеріңді қарып жібергендей. Аузың барып атай да алмайтындай. Сондықтан аз күннің ішінде болған жиналыста

әрең дегенде бас-аяғы жиналып, отыр. Күндегі өмірдің шет пұшпағынан құралып, қазір тұтасып бетіне қаратпай тұр.

— Дұрыс-ақ, біріккен күштің ісі де, берекесі де, жемісі де көрнекті келеді. Мұны көрші колхоз «Балға — орақтан» көріп отырмыз. Бұған дау жоқ. Ал, енді бізде, біздің «Жаңа асуда» олай болып шықпайды,— деген сөзінің аяғында Оразбек колхозшы.

— Атты біріктірдік, сайманды біріктірдік, күшті біріктірдік. Бұрын үй басына бір гектардан сала алмасақ, биыл мүше басына бес жарым гектардан айналды. Сол егін қайда кетті? Он жеріміз бір жерге тұрмады ма? Сөз шығын қылудың керегі жоқ, жай көрініп тұр...— деген Сандыбайдың Жанұзағы.

— Жаным-ау, өткен күзге қарсы төрт жүз қой, үш жүз ірі қара бар еді. Не жау шапты бұл малды? Қазынаға бергеніміз 58 қой, қырық төрт сиыр екен, өзгесін жер жұтты ма? Топан соқты ма? Үш жүзден артық қой, екі жүзден артық ірі қараның орны қайда?— деген бақташы Қасым, үстелді төпелеп тұрып.

— Егін екпік, мал өсірдік, еңбек сіңірдік. Бар күшімізді бірлестірдік. Колхоздың жылдық кірісі қайда? Мүше басына шаршы орамалдан келмеген бұл не деген сұмдықтарың?— деген бір топ адам.

— Ала жаздай сиыр саудық, картоп екпік. Ала қыстай бұзау күттік. Бетім шіркін, Салпы ерін-ау, не бетіңмен беретін түгіміз жоқ дейсің? Сендердің қатындарың түк істемесе де, үлде мен бүлдеге оранып, ішкені шай, жегені май, ақ майды алақанынан ағызып отырғанда, біз сендердің сатып алған күндерің бе едік, құлаққесті құлдарың ба едік?— деп шулаған бір топ әйел, «Рамазан басқармаға» төніп.

Колхоз басқармасының баяндамасын тыңдағаннан кейін, осындай сұраулар қарша бораған.

Колхоздың осы у-шуын естіген, сол «басқарма» мен құшақтасып алған Есілбай мен Сүгір молдалар құрдай жорғалап жүріп көп үйге кіріп те шыққан.

— Тілді алмасаңдар, алмаңдар, тек айтқанымыз келгенін көздеріңмен көрсеңдер болғаны... Қит етсе байсың, молдасың, тап дұспанымызсың деп жазғыра бастайтындарың бар ғой бізді. Міне, кім қас, кім дос екенін айырдыңдар ма? Колхоз деген қара пәле әкеледі. Туырлықты тоқымға алады, шаңырақты отынға алады. Қала болдың, мола болдың деп едік. Осынымыз келмеді ме? Қәне, кімдікі қастық екен?— деп улы тістерін сұқылаған.

Басқарма баяндамасынан көңілі қайтқан колхозшылар Есілбайдың сөзіне ерген де болатын. Біраз адам колхоздан шығып, біразы колхоздың атын мініп алып, басқа жаққа да тайып кеткен. Колхоздың көпшілігі, тоскауыл токсан жаудың үгіті екеніне түсініп, Есілбай мен Сүгір молданы сәлдесінен

бастап иманына дейін сыпыра боқтап, үйіне де бір қуып тыққан. Бір-екі рет желкебай да беріп жіберген.

Оларға қосылып Рамазанды жұндемекші болғанда ұя хатшысы Қайыр мен ауыл кеңес ағасы Теміржан әрең дегенде тоқтатқан.

Неше жиналыстар шақырып, басқарманы көрдей қысқанда, «басқармалар» басы бүтін бір жауап бере алмаған:

— Қайтейік... Солайырақ болып шыққаны рас... Не болып кеткеніне өзіміз де таңбыз, әйтеуір бірдеме болды. Егіннің орташалау шыққаны да рас, күзге қарай малымыздың көп болғаны да өтірік емес... Біраз жылқы аяғынан кетті... Біразы өлді... Оған не дауа бар?.. Бірлі-жарымды қараны союға лұқсат ет дедіңдер... Егіннің біразы піспей қалды. Біразы тасылмай қалды. Біразы соғылмай қалып еді, оны мал жеп қойыпты... Біз қайтейік, қолымыздан келгенше істедік... Енді өздерің петпесеңдер...— деген «басқармалар».

Колхоз мүшелері сұраған сайын, басқарма бастығы жауап берген сайын, сұрауға қосылып, ұсаққа ұсақ жамалып іріленіп, сұрау біткен тоғысып, дәл осы кезде білеуленіп болған кезі еді. Колхозды тұтас алғанда сұрау біткенді жинап, бір жерге қойып, бір ауыз сөзбен атай алмай, әр сұраудың өзі алатаудың аңғарындай көрініп, етектеніп алған еді.

Біреулер: «Барлық бәле — егін сала білмейміз» деп, біреулер: «Көп бірігіп жұмыс істеуші ме еді» деп, біреулер: «Барлық қылмыс басқармада» деп, біреулер: «Барлық пәле колхозда» деп, біреулер: «Колхозымыз құлады» деп, енді біреулер: «Басқармаға қосып Есілбай мен Сүгірді жойсақ, сонда көзіміз ашылар еді!» деп, әйтеуір мәселе шисленісіп, колхозшылардың ұнжырғасы түсіңкіреп, колхоз жұмысы бұрынғысынан да жетімсірей түсіп тұрған кезі еді.

Жаңағы жиналыс өте қызу өтті. Колхоз мүшелері сұрау біткенді суырып салып, жүндей түтті. Басқарманың бес мүшесін тулақтай сілікті:

— Басқарма мен деп бөшкедей гуілдеп ала жаздай шабуылдағанша малды қырып, егінді ұрлап жатқанда, соны неге тоқтатпадың? Өзің көрсең бұрылып кетіп, біз айтсақ құлақ салмадың. Әуелі малды бірлестіруден қашып қырды. Артынан бірлестік деп жаздырып қойды да, өздері соя берді. Сұмдар, мал сойған үйге қонақ болумен жүрдіңдер... Егін соққанда қап-қап ұрлап жатады, оның үстіне сендер және үлестіресіңдер. Осындай басқарма бола ма екен? Бұл Есілбай мен Сүгірдің басқармасы емей немене?— деді Шәріп.

— Колхозда сексен еркек, елу әйел жұмыс адамы бар. Күнінде ең көп болғанда алпыс адам жұмысқа шығып отырыпты. Ешкімнің еңбеккүні дұрыс жазылмапты. Әуелі бір-бір

таяқ қойып жүрді. Одан кейін, өзгесі жетісіп сонысы қалғандай, бір шатақ оқуды шығарды: екі он жеті, он тоғыз жүздік деген бәленің аты не? Мына қарашы әпеугі хатшының маған жазып берген қағазын: «Қәрімнің егін еккендегі еңбеккүні он жеті, он бір жүздік. Егін тырмалағандағысы — тоғыз, жеті ондық. Шөп шапқандағысы — жиырма бір, он екі жүздік. Шөп тасығандағысы — бес, сексен, бір жүздік. Қатыны Зағипаның бақша еккендегі еңбеккүні он бір, тоғыз жүздік. Бақша суарғанда — он жеті, он үш жүздік. Егін орғанда — алты, екі ондық... Мінекей, мына қағаздың беті толған осындай қиян-кескі бір цифр. Жаным, мыналарынды түсіндіріп беріңдер, деп қағазды Рамазанға көрсетсем:

— «Жұмыс істемеген адам жоқ. Бәрің де бірдейсіңдер. Колхоз болғасын айырма болмайды. Барды-жоқты бірдей көрсеңдер!»— дейді.

Қәрім қолындағы қағазын желпілдетіп-желпілдетіп жиналысқа бір көрсетті де, «президиумге» лақтырып жіберді. Рамазан жерден алып, сүзеген текеше бір түксірейді де, Қайырға берді.

— Ол — ол болсын, тұқымға алып қалған астығымыз қайда? Былтырғыдан екі есе артық егеміз деп, күздің қара басынан-ақ тұқым алып қалмадық па еді? Бидайдың орнына тары, сұлының орнына жүгері мен арпа қайдан келіп тұр? Күздігүні тұқымға деп шертіп жүріп алып қалған тұқымымыздың көкше болып шыққаны қалай?— деген Біржан бригадир, екі қолын ербелендетіп тұрып:

— Ат қайда десеңдерші! Ат, ат, ат! Жаздыгүні екі жүздей ат бар еді, қазір жүзге жетпей қалыпты. Қалғанның қақ жартысы қара қантал, жауыр мен қотыр. «Басқарманың» аты деген бір үйір аттан бір-ақ ат қалыпты. Егінге деп күткен бір ат жоқ. Қолдағыдан тебіндегі жылқының реңкі тәуір. Орыста, қазақта, бізден басқада осыны көргендерің бар ма?— деген жылқышы Мақан.

Жиналыс бастығы неше рет сөзді тоқтатайық десе де, батпандап кірген зар, мысқалдап шығып болмай, іштегісін айтып болмай колхоз мүшесі тоқтай алмайтындығын білдірген. Түннің алдақашан ауып кеткеніне, жиналыстың кәдуілгідей жарияланып жабылғанына қарамай, колхозшылар топ-топ боп гуілдеп, шығып барып қайта келіп, қайта кіріп, қайта сөйлеп, тағы келіп, тағы сөйлеп, тағы айқайлап әрең дегенде үйлеріне тарасқан.

Қайыр, Теміржан, Нәжім үшеуі осы жиналыстың етекжеңін жинап отыр еді...

Түн ауғалы қашан... Екінші бір жиналыс жаңа ғана басталды. Пештің қыр арқасына мініп алған бестік шам, өз айналасына ғана жарығын түсіріп, үйде отырғандардың бетін көрсете алмай тұр. Шамның осылай тұруының өзі бір керек жұмыстай, ешкім шамды орнынан қозғамайды да. Жарыққа үңілмейді, қайта қабырғаға қарай қабыса түседі. Екі елі қырау басқан терезеден үңілген адамға, буалдыр буып, қара көленкеге көмілген үйдің ішінде он шақты адам бар секілденеді.

Дұрысында да бұл жиналыстың адамы онға толмады: бесалты еркек, бір-екі кексе әйел бар. Сыртқа шығып тұрған белгісі болмағанмен, жиналыс өте шат. Аспанның асты ақ отау, жердің беті жасыл кілем, өздері сол отаудың ішінде, сол кілемнің үстінде, сары қазысын тіліп, сары қымызын сапырып отырғандай қуанышты... Біріне-бірі шұлғысып келіп ерін тиіскенде, күпілеріне дейін бүлкіл қағып күледі.

— Иә,— дейді «қазды аяқ» қара кемпір көзін ашып-жұмып:

— Иә, деймін-ау, Жұмаштың кіндік әжесі: мына Тоқпақпай шалдың ішіне не сыйып жатпайды екен десейші... Айна қатесі жоқ, айтқанның бәрі келіп тұрған жоқ па? Сы-р-ра-ғым, бөтен бала емессің, асықпа әлі, қыстығүні көреміз деп, талай айтатын ғой атам атты Салпы ерінге; сол айтқаннан келмей қалғаны бар ма? Бір ай болды, «колхоздың» іші ойран ботқа болып жатыр емес пе? Малдан мал, жаннан жан қалса менің атымды «Жолды аяқ» қойыңдар деп еді. Болмаған несі қалды?..

Отырғандар үлкен әулиенің қасиетін көздерімен тағы бір көргендей, ол әулие өзгеден емес, әсіресе колхоздан емес, өз арасынан шыққанына төбелері көкке екі-ақ елі тимей отыр. Бірінен бірі асыра сөйлеп, ендігі күн түгел өздеріне тигендей, арқалары кеңігендей, тақымдағы бұрау алынғандай, енді ол бұрауды колхозға салуға айналғандай қуанады.

— Мені ағайынға қастық ойлайды деп құдайдан безген, аруақты аттаған-ақ адам айтар. Ана бірдемені істесе сал, мына бірдемені қайырыса сал, менікін өзіңдікіндей көр. Азғана «Азнабай» желіңе жарамасам, ығына паналармын. Ағайын, тәтті бол, тату бол. Бірің бас, бірің мойын. Құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады. Құлдай қыл, бидей іш. «Береген қолым алаған» дегеннен басқа ағайынға не жазығым бар еді? Колхоз деген қара пәле әкеледі. Әкені баладан, ағаны ініден, ағайынды бауырдан айырады дедім бе? Туырлықты тоқымға алады, шанырақты отынға алады. Қала болдың, мола болдың. Жабыдан жасауыл, тырнадан қарауыл. Жылқыны жылан жайлайды, сиырды қылаң жайлайды. Еккенің картоп, жегенің картоп, ақтылы қойдан, алалы сиырдан айырыласың,— дедім.

Осымда менің не қастық бар? «Азнабайды» тастап, «Жаңа асу» деп еді, жаңа жолымен де жүріп болған шығарсыңдар дейім... Әлі де көрмегендерің алдарында. Екі үйге бір тауық, бес үйге бір ешкі қалғанда «Есеке!» деп алдыма келмесеңдер, мен Азнабайдан тумай-ақ кетейін!— деді Есілбай, шарта жүгініп алып.

Отырғандар дір қалтырап кеткендей, өз ойларындағы ақыр заманның жетпей тұрған жерін Есілбай жалғап жібергендей ауызын ашып, көзін жұмды. Отырған әйелдер, кәдуілгі алмисақтан келе жатқан әдеті бойынша, ауыздарын тағы бір сылп еткізді. Тағы да өзді-өзі шұлғысып келіп тұрғыңдасқанда, жер үйдің бұрыш-бұрышы түгел күңкілдеді.

— Бұл құданың бұйрығынан өзгеше болады дегенді құлаққа алмаңыздар!— деді жантайып жатқан Сүгір молда басын көтеріп алып. Алдақашан тығып тастаған сары таспырын жеңіне тығып ала келген екен, сырт-сырт еткізіп бір-екі рет қағып та жіберді. Өзі де қотыр ешкідей жыртиған екен, кезеңі келіп қалғанда, тағы бір тепсеңдеп қалайын деген адамша, тізесімен жорғалап бәрінің алдына шықты:

— Пайғамбардың қадысы, әнбиелердің уасияты, заман ақырдың белгілерін құданың ең сүйікті құлдары мұсылман қауымына алдақашан-ақ білдірген... Е-ә-ей, құдіреті күшті құдайым! Осы бәленді жібергеніңе шүкірлік... Осыны көріп отырған ағайын, енді де колхоздан кетпесе...— деп жыртиған бетін қойнына тықты...

Сүгір молда жылады ма, күлді ме, болмаса әлсіздігін өз серіктерінен де жасырды ма, ол белгісіз еді. Отырғандар өзара тағы шұлғысып кетті.

Ентігіп Ескендір, Жұмаш келді. Отырғандар бүкіл денелерімен бұрылып есікке қарады.

— Сөйлей беріңдер!— деді Есілбай, түн бойы күтіп отырғандарын білгізіп.

Ескендір насыбайды ерінге қағып жіберді де, тымақты алып ұрып, көтеріңкі дауыспен:

— Не сөйлейтіні бар? Колхоз да жоқ, «Жаңа асу» да жоқ. Азнакемнің аруағы жаңа бір аунап түскен шығар, деймін... Ертеңнен бастап «Азнабай» ауылы қайта атанбаса, әкпел қолыңды! Колхоз у да шу: мал таусылды, тамақ жоқ. Биыл бір түйір егін сала алатын емес. Мал өлімі былай тұрсын, жан өлімі сөз болып жатыр. Сөйлемеген адам жоқ. Бәрі де «біттік, таусылдық» дегеннен басқа сөз айтқан жоқ. Жатпай-тұрмай жарым күн бір қимылдап жіберсек — колхоздың күлі көкте ойнағанын көрерсіңдер!— деді екіленіп.

— Иса мен Әмірелер бүгін түнде-ақ бес-алты атпен жоқ болып шықпас па екен?— деді Жұмаш.

— Байғұстар, сиырларын қайтеді?— деді, жұлып алғандай қара кемпір.

— Қайтушы еді? Сойып әкетеді. Сиыр жанынан қадырлы ма? Колхоз құртпай жатыр ма? Ертең қазынаға деп алып келетін сиыр емес пе? Тіс тисе — бұйырғаны. Одан артықты кім тілеп отыр осы күні!— деді Ескендір, үй ішіндегілерге түгел жауап бергендей болып.

— Басқармалар әзір шатасқан жоқ па?— деді Есілбай баласына.

— Е, жоқ-е. Сырдан сынар аяқ өткен Рамазан шатаса ма, кооперативтің түйесін түймедей жұтатын Жаңғали шатаса ма? Анасын көргеніміз жоқ, мынасын білгеніміз жоқ, олай емес, былай шығар, хатшының былықтырып кеткені шығар деп, бұлталақтап, әлі бір сөзден ұстатқан жоқ. Шіркін, жігіттер-ақ қой!— деді Ескендір.

— Ассалаумаликөм,— деп ұры тышқанға ұсап, бет-аузы тұтас жымиып, аузы-басы ыржиып, өзіне-өзі ырза болған пішіні бар, есіктен «Рамазан басқарма» кіріп келді.

— Ап-бәре-кел-де-е, ә!— деді Есілбай.

— Осы күнге дейін бұзылмай, құдайдан қорқып, аруақты сыйлап жүретін балалар — осылар-ақ... Сендер аман болсаңдар Азнабайдың аруағы аунақшымас... Тек беттеріңнен жарылғасын,— деп көзін төбеге, қолын көкке көтергенде, Сүгір молда да шұлғып қоя берді... Үйдің іші манағыдан көрі де рухтанып, жігерленіп, бұлк-бұлк қағып сала берді. Әлденеге таласып, әлденені тексеріп, әлденемені жоспарлап жатты...

АҚБОЗ АТ

Түн ауғалы қашан... Енді бірер сағаттан соң таң да атады...

Қиналған мен Ақан колхоз ішіндегі екі момыны, екі «ақсағы», екі «соқыры», екі «жаманы». Қиналған мен Ақан колхоз ішіндегі жұмсай білсең істей беретін, ыңқ деп тіл қатпайтын, орысша «ноны» білмейтін, қазақша қара танымайтын, жұмыстан күш сарықпайтын, айтқанға көне беретін, жоспарды артығымен орындайтын, кәдуілгі «дұрыс келген ырыскелді». Күндіз бұлар шөп тасып әкелді. Шаршап келіп бақайшақтарына дейін терлеп-тепшіп бір самауыр шайды тауысты. Екеуінің қатыны да қайбір пысық сұңқарларым, жөндеп күте де алмады. Екеуінің ағасы да қайбір елгезектерім, Қиналған мен Ақанға арқа сүйеп, туысқандық қанауын істеп қалғандар емес пе? Жылқы күзететін кезек екеуінікі екен, біреуі:

— Осы бір шаншуым ұстап отырғаны.... Ақан, күзетке сен бара қойшы... Ертең мен нетейін...— деді, қоздайын деп отырғандай мекіреніп. Біреуі:

— Қиналған, күзетке сен бара қойшы... Менің бір терім ұстап отырғаны. Келесіде мен нетермін...,— деді күпісіне орана түсіп.

Ақан да, Қиналған да күзетке барғылары келмей, үндей қоймап еді, екеуінің қатыны да аяқ астынан әкімдікке қандай тап берме:

— Неге үндемей қалдың... Сенен басқа адам жұмыс істемеп пе екен? Шаршап көрмеп пе екен?.. Қабағың салбырап кетті ғой!— деп жеппелетіп, Ақан мен Қиналғанды бастырып, састырып тастады. Жоқ жерден жөндем бола қалып, Ақанның аузын ашырмады. Ақан кейіген дауыспен етігінің су болып қалғандығын айтып келе жатыр еді, қатыны Сақып есік жақта жатқан бір етікті әкеліп, Ақанның алдына алып ұрды. Ең мықты дәлелі қоруыш болуға жарай алмағасын, Ақан әуелі бір тон, оның сыртынан бір күпі, оның сыртынан бір шекпен киіп, бәрінің төбесінен сеңсең тымақпен бір бастырып, белін қайыс белбеумен сірестіріп тұрып тартты да, қорбаңдап күзетке жөнелді. Бұл күйінде Ақанға, етек Сібір түгіл, орта Сібір, арғы Сібір, одан да арғы Сібірдің бәрінің суығы жабылса да, мұртын қисайта алатын емес еді. Тек, жалғыз бір кішкене қауіп, жазатайым болып, Ақан тайып жығылса, өз бетімен орнынан тұруы екіталай еді...

Қиналған да осы түрде киініп, осы түрде буынып, осы түрде ренжіп, осы түрде қатынына өкпелеп, осы түрде қорбаңдап күзетке жөнелді. Оның қатыны да бір өкшелегенде жеңіре өкшелейтін ғой:

— Таңертең қайтқанында бір жағым отын ұсақтай сал. Салиқаның үйіндегі қол дерменді ала қайт. Мұз әкелетін бір ат ала кел. Шай ішкесін бір шана мұз әкеліп, сосын біржола ұйықтарсың... Ержанның сүйменін ала кел!— деп Қиналғанның үстіне үйе салған...

Ақан мен Қиналған күзетке бір мезгілде келді. Екеуі де бірін-бірі сонадайдан танып:

— Ақанбысың?

— Қиналғанбысың?— десті. Осыдан басқа тіл қатыспастан жылқы қорасының аузын ашып, ішіне кірді. Уәделесіп қойғандай екеуі де бірдей барып, екі құшақ шөп әкеліп, қақпаға жақын жерге төседі де қоржиып отыра кетті. Сүйтіп бұл күнгі күзетте Ақан мен Қиналған болды... Жылқы қорасының жайы жақсы емес-ті. Төбеден шығарған төрт «жел соғардан» қыс бойы түскен қар, жіп-жіңішке болып сорайып төбеге жақындаған. Сондықтан оны «жылқы қорасының ақ киімділері» дейтін. Жіңішкерек біреуін қызға ұсатып «Мағастың ғашық жары» деп те айтатын. Үйткені жылқының астын тазалағанда ылғи соған барып шүмектетіп тұратын. Оның үстіне қора тазалайтындар қандай еріншек, ол қарды күреместен «жылқы жеуге жақсы болады» деп, айналасын қомақтап тастайтын. Сүйте-сүйте «ақ киімділердің» айналасы биіктеп кеткен. Мақайына жылқы симей тұра ма, айналасы әрі тайпақ, әрі тайғақ болатын. Қар жеймін деп, мойнын созып, тілін жылтыңда

тып, ернін жыбырлатып төніп келген жылқы тайып бір жығылатын да, ауыз тие алмай кейін кететін.

Қораның өзі суық. Іші жақсы тазаланбаған, тайғақ. Арық жылқы шөпке таласып тебіскенде, тырандап жығылады да қалады. Жылқының тұяғына тиген құмалақ, шерткен асықтай шымырлап сонадай жерге кетеді...

Ақан мен Қиналған күзетке келіп, бір-бір құшақ шөп әкеліп астарына төсеп, қатындарына өкпелеп қорбиысып отырған түні де қораның жайы осындай еді. Бұлар ашуын басып азғана отырды да, қораның жайсыздығы жамбастарына батып, екеуі де тұра келді. Жылқының ішін аралады, шөбін аударыстырды. Бір-екі тай қағажу көріп шетте қалған екен, оларды ауызға қарай әкеліп, оңашада шөп салды. Қорадағы жүзге жақын жылқы тұяғынан бос жүретін ғой. Дамыл-дамыл тебісіп, тістесіп, тайғанап құлап, күзетшілерге дамыл бермеді. Онсыз да өз жұмысына тиянақты «екі ырыскелді» қораның ішін ылғи аралап, қағажу көрген жылқыны бөлектеп, түн бойы кірпік қаққан жоқ. Екеуара сөйлесулері де көбейді. Бірақ, көбінесе екеуі екі жерде тебіскен, жанжалдасқан жылқылармен көбірек сөйлесті. Солардың арасына бітуана айтудың өзі жеткілікті болды.

Таң қараңғысы — жылқы жусауға айналды, Тістес, тебіс сіреп, қораның іші тыйшыға бастады. Күзетшілер шөп төсегінің үстіне келіп жантайысып отырды да: үркердің алдақашан өтекке түскенін, кішкенедесін Шолпан туатынын, таң атқасын жылқыға кететіндерді оятып үйлеріне қайтатындарын, кешегі шөп әкелгендерін, соқыр көктің күштілігін, бастырық болмай арқанмен таңған шананың ауа бергендігін, жүген табылмай екі ат шөпке «жаланбас» барып келгенін, колхоздың құрал-сайманы құрып бара жатқандығын, жылқыны бос қоймай, байлап қою керектігін, жылқы басына бөлек-бөлек орын керектігін, ана төрт «ақ киімдіні» алып тастау керектігін, түнге қарай қораның ішіне шам жағып қойса қандай болатындығын, күзетке де үнемі белгіленген адамдар керектігін ұзақ айтып, аяғында «басқарма Рамазанды» жеті атасынан бері қарай бір сыпырып боқтап түсті. Оңашада екеуі де ешкімнен иненіп көрген пенде емес қой, сол бағытпен басқарманың заңынан титтей шімірікпестен, басқарманы түгелімен сыбап алды. Екеуі де колхоздың жетім бұзау, қотыр лағына дейін ентаңба, түсі-түгін түгел білетін ғой, бармақпен санап отырып, көп малдың жоқ болып кеткенін айтысты. Әрі-бері ежелесін болғасын ендігі жиналыста жоқ малды бармақпен санап беруге қаулы жасасып, енді «қатын иттердің» қылығына ырза болмай, соларға көше беріп еді, көше жақтан:

— Үй-ө о-по-ой— деп, жылқы кісінеді.

— Дәуде болса әлгі шолақ белсенділердің біреуінің мінген аты ғой, қаңғырып жүрген,— деді Қиналған.

— Солардікі емей, кімдікі дейсің!— деп Ақан Қиналғанды қостады. Екеуі де тұрып, қақпаны ашып далаға шықса, бір ақбоз қақпаға келіп тұр екен.

— Айттым ғой, әлгі шіріктер жайдақ мініп жүрген Далабайдың ақбоз аты ғой! Ей, жануарым-ай! Әлде қай жерден қайтып келдің екен? Ит-құсқа, ұры-қарыға шалдықпай аман келгенің айтсайшы!— деп күзетшілер қабаттаса сөйлеп атқа жақындай берді.

— Үстінде жабуы бар ма, немене?— деді Қиналған қараңғыда толық айыра алмай.

Жетектеп қораға кіргізуге Ақан аттың мойнынан ұстай бергенде, ақбоз ат басын тоса берді. Ақан аттың басынан ұстай бергенде, аттың басы үзіліп қолына келді.

— Ойбай,— деп Ақан шалқасынан түсті.

Басы жоқ ақбоз ат бұрылып көшеге түсті де, ақырын жортып кетті. Қиналған да құлап қалды. Лезден кейін Қиналған есін жинап, Ақанның қасына келсе, Ақан жылқының бір қу басын құшақтап жатыр екен...

ТҮЛЫП

Түн ауғалы қашан... Шөпке тойсын-тоймасын қора толы сиыр ыңырана түсіп ата кәдесі бырт-бырт күйсін быртылдатып жатыр. Қора тып-тыныш...

Мал деп, шіркін, сиырды айтсайшы. Мал болып, мал болғанда сиыр болып, жарықтық күтім «керек» еткен бе? Мінезі қандай қазаққа жайлы. Сүті қандай! Майын айтпасаң да болады емес пе?

Оған қойдан қалған да ас, жылқыдан қалған да ас. Керек болса жылқының тезегі де ас. Түнде қандай тиыш. Бұзаулайтын кезде болмаса, күзетшінің ұйқысын бөлгені бар ма? Кімге болса да жарықтық бір қолайлы мал ғой, әйтеуір...

Жұныс пен Шәкібай шалдың білмейтіні жер астында ғой. Біз «сиырдың түнгі күзетін аламыз!» деп, күздің қара басынан-ақ зар қағып жүріп, ақыр осы жұмысқа шыққан. Содан бері бұлардың түнгі ұйқысы түнемелше ұйып, бір бұзылып көрген емес. Қақпаны тас бекітіп алып, шөпті төсеп жіберіп ұйқтайды да жатады. Бұлардың шөп төсектері қалыңдай-қалыңдай қазір біп-биік болыпты.

Кесер басынан басқа денесін шөптің арасына көміп жіберіп, бұлар бүгін де «Әзірет әлінің» ұйқысына басып жатыр...

Кенеттен ту ала сиыр тұра келді. Тұра салып артқы аяғын сатыр-сұтыр сілікті де, жанында жатқан қара сиырға сүйкенемүйкене, ала торпақты бөксесінен аттай өтіп, ала бұқаның қасына барды. Ала бұқа ұйқысын бұзғанды ұнатқан ба:—«У!» деп, жатқан күйі жайқап жіберді. Ала сиыр әлгіден көрі де сипаландай басып, қара өгіз, тарғыл тайыншаларға соғып түк-

пірде жатқан қасқа бұқаға барып паналады. Қасқа бұқа қай бір елгезегім:

— Тәйір алғыр, неменс, күйлеген байталша сумаңдап жүргенің... У!— деп барлық пәрменімен.

Әшейінде Алатаудай пана көріп жүретін ала бұқа мен қасқа бұқа мынадай мінез көрсеткесін, бұрыла салып қораның екінші қабырғасына қарай жөнелді. Арт жағынан бірдеме ілесіп қалмай, жүрісін жылдамдатқан сайын өзіне жақындай түскесін, ала сиыр жүгіре жөнелді. Жүгірген сайын құйрықтағы пәле жер тырнап, сырылдап, кейде тақымына да ауыз салғандай болды. Енді ала сиыр тұрсын ба? Қораның ішін шырық айнала жүгірді. Жатқан сиырдың бәрін оятып, ала сиырдың құйрығындағы ала бәлені сиырдың бәрі де сезді. Сол сол-ақ екен, ала бұқа тұра салып өкіріп жіберді. Қораның дыңдай ақсақалы ала бұқа өкіргесін, басқа сиырға не жоқ, өкіріске өкіріс жалғап, қораның іші жау тигендей азан-қазан болды.

Жұныс пен Шәкібай да шөп төсектерінен сырғанай түсіп айғайға басты. Бұлардың айғайы да шуды көтере түсті. Екеуі сиырдың өкіруін тоқтатпақшы болып қорбаңдап қарап еді, дүрліккен сиыр екеуін екі жерге домалатып кетті. Екі шал әрең дегенде, шөп төсектеріне өрмелеп шығып алып: «қасқыр, қасқыр!» деп айқайлаудан басқа ешнәрсе істей алмады. Өгіздер өңеңдеп, бұқалар бұрқыратып, өкірісті аспанға шығарды. Әлдене заманда Шәкібайға ес кіріп, жалма-жан қораның қақпасын ашты. Дүрліккен сиырдың құлаудан аманы бірін-бірі мүйіздей, бірін-бірі итермелей, иін тіресіп далаға шықты.

Кең дала көшеге шығып алғасын өкіріс манағыдан да еркіндеп, жөңкілген, өкірген сиыр, көше-көшені бойлап, бүкіл қаланы басына көтерді. Үй-үйден жүгіре шыққан колхозшылар, түс-түсынан қамалап, әрең дегенде сиырды қорасына қамады. Он бір тайынша мертігіп, төрт сиыр жарылып, он шақты сиыр ақсап қалған екен. Үш торпақты дүрліккен сиыр шекқарнына дейін ақтарып, жарып кетіпті. Колхозшылар басқарманың үрім-бұтақ, зәу-затынан бері қарай сыпыра боқтап жүріп, қораның ішін қарап шықты. Сиырдың жалпы саны түгел, өкірудің неден басталғаны белгісіз. Көзі сынғасын сабан тығып қойған терезелер болатын еді, солардың көше жақтағы біреуі жерге түсіп мүлде қирап қалыпты. Басқа бір белгі жоқ. Қасқыр түссе оның мінезі белгілі, біреуін қапсырмай қалар ма? Ұры түссе, оған сиыр өкіре ме? Колхозшылар тексеріп-тексеріп келіп:

— Осы қорбаңдаған шалдардың өздері бірдеме ғып үркітіп алған ғой. Әйтпесе не келіп қалды дейсің?— десті. Осынша апатты өздерінің қорбаңдауларына алғысы келмеген екі шал:

— Жоқ, жоқ... Біз өзіміз, сиырдың өкіргенінен ояндық...— деп қысылғаннан түн бойы ұйықтайтындарын да айтып қойды.

Жарылған төрт сиыр мен үш тайыншаны бауыздап, мертіктерін басқа жерге шығарып, колхозшылар үйлеріне тарады. Жұныс пен Шәкібай шал да шала-шарпы мертігіп қалған екен, оларды босатып, орнына бір-екі адам қалды. Ешбір із, ешбір белгі жоқ... Жалғыз-ақ үйіне жақындай бергенде Амантай бір қатқан, қыржиған тұлып тауып алды. Үйіне әкеліп қараса, ақ бүйрек қара бұзаудың терісі. Ішінде жазғы боздан тығылған бір азғана шөп бар. Терінің бауыздауында мықтап тұрып байланған сілемдей ала жіп... Ертеңіне ту ала сиырдың құйрығында да жарты метрдей ала жіптің үзігі жүрді...

МОЛАДА

Түн ауғалы қашан... Шолпан иыққа асылып, таң да сіберлей бастады. Кәрім, Дайыр, Дәйкеш, Шардамбай төртеуі сегіз атпен шөпке кетіп барады. Колхоз басқармасының қылығы қараңғы болса, істің бәрі шек-қарындай ақтарылып жататын әдеті ғой. «Жаңа асу» колхозы да сондай, колхоз екеу болса — бірі де, біреу болса,— соның өзі болатын. Қара жерде шөбін тасып алмай, егінін жинап алмай, былығатын да жататын. Шөпті қыс бойы тасып жеумен келе жатқан.

Шөпшілер «Тәсібектің» алдымен, «Қара еменді» басып, Қалқаман-Мұлкаманның ескі қорасының етегімен өте берді. Оң жақта ескі қыстаудың орны үңірейіп:

«Біз енді өлдік... Шіркін, Есеней ақсақалдың дәуірі, келіп-келіп, жардан құлағандай бір-ақ күрс ете түсетін»,— деп ыңырсып жатқандай болды.

Сол жақта шығысқа қарай қисайып барып, жантая кеткен Есенейдің ескі мешіті. Оның айналасы Есенейдің әкесі Естемес, Естеместің әкесі Сеит, ол Сеиттен бергі өлген өліктің қалың моласы, қара қарғаның ұясындай жыбыр-жыбыр етеді.

Моланың түбінде жол екі айырылып барып, моладан өткесін қайта қосылатын. Шөпшілердің әрқайсысы екі шананы басқарып, арасы үздік-үздік келе жатыр еді. Бәрінің алдында Кәрім, оған таяу он арқан бойы Шардамбай, Дайыр мен Дәйкеш екеуі жарты шақырымдай кейін келе жатқан.

Кәрім моланың дөңіне шықты да, арттағыларды тосып алу үшін атын тоқтатты. Бір-екі минут ішінде Шардамбай қуып жетті. Екеуі қосылып кейінгілерді тосып алмақшы болып еді, бірақ олар екінші жолға түсіп, моланың арғы бетімен кетті. Олардың арғы жолмен кеткенін білгесін Кәрімдер де жүріп кетті. Қалың молаға әбден қабырғаласып келгенде шыңғырған бір дауыс естілді... Аттар үркіп, жолдан шығып қалың қарға омбылап барып тұрып қалды. Содан кейін жапырайып жатқан кәрі мешіт жылағандай, күлгендей, налығандай, қаңқылаған ың-жың, у-шу болды.

Шөпшілер кенеттен ұшырасқан уақиғадан орасан сескеніп,

жан таласып қашуға айналды. Жолдың молаға ең жақын өтетін жеріне келгенде, Есенейдің қара моласынан ұп-ұзын бір «ақ киімді» шығып, екінші бір молаға кірді. Одан шығып тура жолға қарай бет қойғанда, шөпшілер аттарын сабалап, тырбандатып шауып кетті...

Моланың ар жағындағы жолмен кеткен Дайыр мен Дәйкеш те, осындай дауыс естіп, олар да «ақ киімдіні» көрді. Олар да қорқып қашты. Моладан шақырым шыққанда ғана шөпшілер бірін-бірі қуып жетіп, көрген-білгендерін айтысты.

— Азырақ кідіре тұрып, таң әбден атқасын осы молаға барсақ қайтеді? Осында бір сыр бар ма дейім!— деді Қәрім...

ДҮРЛІГУ

«Жаңа асу» колхозы — «Жаңа асу қаласы»— екеуі бір ғой. Қолхозшылар көбінесе «колхоз», «қала» деген жалғандыны қоспай-ақ, «Жаңа асу» деп атайтын. Есілбай мен Сүгір молдалар олардың үрім-бұтақ, қанат-құйрықтары кісі жиналған жерде «колхоз қаласы», «Жаңа асу қаласы», «өзіміздің қала», «өзіміздің колхоз», «Азнабай қаласы», «Азнабай ауылы» деген атауларды айнала шатастырып, кісі жоқ жерде тап-таза «Азнабай ауылы» дейтін. Олар қайткенмен де Азнабайдың атын сынадай қыстырып жіберуге жанталасатын. Азнабайдың атының өшіп қалмауын көксейтін.

«Жаңа асу» дұрысында толық қала да болып жеткен жоқ. Бірақ ,бұл «ауылдықтан» алдақашан қол үзген. Мұның ауылдық пішіні алдақашан қираған да, қалалық қалпына толық көше алмай келе жатқан. Бұлардың колхоз болғандығы алға қарай сүйресе, ескі ауылдың ескілігі кейін қарай тартып тіресіп, тұсау бола беретін. Сондықтан, «Жаңа асу»,— ауылдық пішінің, ауылдық салтын әлі жойып болмаған, жаңа туған колхоз қаласы еді.

Дәл бүгін, әсіресе түске дейін «Жаңа асу» колхозынан көрі «Азнабай ауылы» жағы басым болып тұрды.

— Сұмдық-ай, сұмдық десейші... Бұдан артық керемет қашан көргендерің, қашан естігендерің бар?.. Аппақ, ақбоз ат, дейді... Әуелі үш қайтара кісінепті... Одансын оқыраныпты. Одансын жер тарпыпты!.. Әлгі садағасы кеткір ақсақ Ақан, оны ұстаймын деп жалына жармаса бергенде, жарықтық басын тоса беріпті. Содан басқасын шірік неменің өзі де білмейді (ол ақсақты тірі тастап кеткенше кеудеге бір теуіп өлтіріп кетсейші десейші)... Содасын барып дейт, жануар басын ұстай алғанға шектеніп дейт, басын тастапты да дейді, өзі жортып жүре беріпті дейді (кереметімді көрсін деген ғой, жарықтық!)...

— Шөлтаңдап Қиналған албасты да жақындай берген екен, жануар жалымен желпіп оны құлата салыпты... Сүйтіпті де, «Үреген атаң» үйінің алдымен күнбатысқа қарай жортып

жүре беріпті... Салпы еріннің әжесі қандай сергек, таң қараңғысында далаға шықса, бір ақбоз ат сол үйдің қасынан өтіп бара жатыр, дейді. О кемпірдің көзі әлі жіті ғой: «Басы жоқ екенін анық көрдім, ойбай-ау, ондайды кісі көргіш болады ғой, содасын не болып кеткенімді білмейім, әйтеуір үйге кіріп: Рамазан, енді мен өлетін шығармын!— деуге ғана тілім келді», деп айтады, дейді... Ақыр заман, ақыр заман десейші!..

— Қалқоз-қалқоз деп ағайын иттей ырылдасып бара жатқаны да сол ғой... Сүйтіп жүріп ақыр заманның келгенін бірақ біліп қалмақпыз да, ағайын қайта табысуға мұрсақ да келмес әлі...

— Ойбай, қайнағаның үйіндегі шешей-ау, бұдан артық не болады деп отырсың!.. Осы қаланың бәрі көріпті: «Бұзау атаң үйінің баласы да ,«Шикіл» шалдың қатыны, үлкен баласы да, «Төрттен астам» үйінің келіні де ,«Таза жіп» үйіндегі солбыр да, сәтсіз күн үйіндегі «Шаппа» да көріпті. Жарықтық-ай десейші, қаланың шетіне шыққасын үш қайтара кісінепті де, ғайып болыпты дейді, енді біржола кеттім дегені ме екен, неменесі екен? Кісінегенде, дейді, даусы құлыншақтың даусындай, дейді... Құрысын, бүйтіп отырып болған колхозы. «Колхоз болып, күнде ақбоз ат көріп қалай отырамыз, берсе атынды үйге әкел, бермесе атың да кетсін, сиырың да кетсін, өзің үйден шықпа, колхозға барма!» деп Қабдештің баласын үйге отырғызып қойдым. Атына да барған жоқ, күндегі жұмысына да барған жоқ, жатыр үйде...

— Жасаған-ай, бәрінің бір келуін қарасайшы. Зеңгі баба да тегін мал емес қой, түн бойы өкірді, қаладан шығып кете жаздаған жоқ па тіпті... Пірәмі кісіге ұмтылады, дейді. Күзетші екі шалды мүйіздеп-мүйіздеп өлімші қылыпты. Кооператив күзетшісі көріп қайырам деген екен, сиыр біткен өзін ортаға алып, ол бейшара сарайға тығылып әрең құтылыпты... Біздің атам көп жасаған адам емес, қара жер — қара жер болғалы қорадағы сиырдың түнде өкіргенін естіп көрген жоқ едік, бұ да бір заман шығар, дейді...

— Сиыры құрысын, өлмесе өрем қапсын, керек болса ауылнайдың өзі асырап алар, енді ол қораның маңына барма деп, «әлгіні» үйден шығармай қойдым...

— Е, енді қайтсын, бәрінен өз жаны қымбат-тағы...

Осы секілді ығы-жығы жоқ әңгімелер бүгін өрбісіп кетті. Қанша құрметтейін десем де, осы әңгіменің көбі әуелі әйелдерден басталғандай болды. Бүгін олар құдық басына күндегіден анағұрлым ерте барды. Бірін-бірі тосып алып, бастары құралғасын шелектерін тастай беріп, естіген-білгендерін айтысты. Бақытқа қарай, түндегі дүрлігістің бірде-бірін көзімен көргендер жоқ екен, сондықтан шу дегенде ешқайсысы үйлескен, қисындасқан ұзақ әңгіме етіп әкете алмады. Бірақ бәрі де бірдеме естіп, естімесе де білгенге ұсап, біріне-бірі жалған,

жамай-жамай, бастап жиналған бір топ әйелдің өзі-ақ бір шелек су алып қайтқанша, әңгіменің желісін сызып, бағытын белгілеп алды. Одан артықты керек қылмайтын, керек болса өз жанынан-ақ толықтырып жібере алатын, кейбір өзіне сенген жеңгейлер, әңгіменің ұзынырғасын естігесін, суын тезірек алып, тезірек басып үйге жөнеліп кетті. Бірақ, үйіне де тұрған жоқ, суын төгіп-шашып самауырына құя салып, қайтадан көшеге шықты. Әлі су алуға құдық басына барып хабарланбаған әйелдерді жолдан тосып алып, бірдеме айтқысы келгенін сездіріп, қыпылдап тұрды. Онысын да сезбей, сезсе де қайырылмастан өте берген кейбір «меңіреулер» болса:

— Естідің бе-ей, түнде жаман болыпты ғой...— деп еріксіз тоқтатып, әңгімесін тындатты.

Түндегі әңгімені басынан гөрі де әрегіректен бастап, айғағынан гөрі де берегіректен тоқтатып, тоқтату былай тұрсын, бұл әңгіменің мұнымен бітпейтінін ескертіп, «аяғын соңыра» айтатын болып, ана әйелдің келіп тындайтынына уәде байлап қалды.

Кейбір «ақпа құлақ сұқкарлар» бір қатыннан естігенде түгел ұғына алмай, екіншіден сұрап, екінші оған екінші түрде айтып, олар одан жаман шатасып, шатасқандарына назаланып, қайтсе де анығын білуге үшінші біреуден сұрап, ол одан жаман шатастырып, әйтеуір «ақпа құлақтар» анығына жете алмады. Мұндайда олардың «әлгілері» де үйде бола ма, анықтап айтып беретін. Сондықтан бұлар суларын үйлеріне апарып тастады да, құдық басына қайтып келді. Қашан әңгіме әбден тарап, енді ескіруге бет алғанша, олардың таңертеңгі самауырыны да қойылған жоқ. Өздері, бәрібір әңгімеге тұтас тойынған да жоқ.

Ақан мен Қиналғанның қатындары қайбір сөзуарларым. «Қерметті» көзімен көрген осылардың байы болса да, бұлар ешкімге ешнәрсе үйлестіріп айта алмады.

— Көтек... Көргенде қайтсын... Өздері де қорыққан білем... Не екенін біз қайдан білейік... Бізден сұрайды ғой... О несі екен...— десті ортаға алған қатындарға.

— Өй, албастының әруейі басқыр, мегежіндер-ай!.. Жиіп, естігендерін айта алмай тұрғандарын... Ат не қылыпты? Кісінеп пе? Оқыранып па? Әлгі бастың көзі бар ма екен? Құлағы ше?— деді басқа қатындар мәселені қабырғасынан қойып.

— Құбас дейді ғой. Біз қайдан білейік...— деді екі жеңгей, ешкімнен ұялмай-ақ....

Қайта олардан көрі Жұныс пен Шәкібай шалдың кемпірлері асырды:

— Сиырлар өкіргенде көздері от болып жайнап кетеді екен, дейді. Қораның ішінде бірдеме ырыс-ырыс етті де жүрді, сасқанымыз ғой «аруақ-аруақ!» дей беріппіз, дейді, біздің шалдар...

Колхоздың бірсыпыра еркектері де әңгіменің осы жағы көтерілуіне себеп болды. Кейбіреуі Есілбайлардың ұғындыруымен, кейбіреуі өз қатындарының ықпалымен еріксіз өсекке қатынасып, әрі-беріден соң белшесінен батпаққа батып кетті...

Ал, енді, еркек жағының көпшілігі бұған ерген жоқ. Әуелі біраз қобалжығандай болса да, артынан беттерін түзеп алды. Бұлардың көбінің әйелдері де өздерінің ауанына көшті.

Әсіресе ертеңгі шайдан кейін ұя хатшысы Қайыр мен ауыл кеңес ағасы Теміржан колхозды жинап алып түндегі уақиғаның қайдан шығуы мүмкіндігін түсіндіргесін, «бір сыр бар екеніне» көздері жеткендей болып, сенімдері нығайды.

Қайыр түндегі «кереметтердің» қайдан шығатындығын айта келіп, сөзінің аяғында:

— Түндегі көрініп жүрген «ақ боз ат» та, сиырдың өкіруі де — бәрі де адам істеген іс. Мұнда құдайдың құдіреті де, кереметі де, дәнеме де жоқ. Бұл біздің жауымыз — байлардың ісі, солардың қолы. Мұны біз сендерге кешке дейін-ақ ашып берейік!— деген еді.

Отырғандар оны неден шығарып қорытып отыр екен дегендей, көздеріне көрсетіп, қолдарына ұстатқан ешбір дәлел келтірмегенін олқысынып сәл аңыра қалып еді, Теміржан үстелдің артынан түндегі тұлып пен «ақ боз аттың басын» суырып алып:

— Мына бас пен тұлыпты танитындарың бар ма?— деді жиналысқа. Жиналыс қоғадай жапырылып бас пен тұлыпқа үңілді де, ешқайсысы танымайтындығын білдіріп, бастарын шайқады. Жиналыс екі минуттай үн шығармай, үңілді де тұрды. Тұлыпты тауып алған Амантай, тұлыпты ерсіл-қарсыл аударып тұрып «неғып танымайсыңдар?» деген адамша айнала бір қарады. Амантайдың айнала қарауы жиналысқа бірдемені ұғындырғандай, ұмытқан бірдемені естеріне салғандай болып, төрт-бес адам бір ауыздан:

— Өй, мынау... Кімнің үйінің...

— Жаздыгүні...

— Өлетін...

— Ақ бүйрек...

— Қара бұзауы емес пе?..— деді әрең-әрең ауыздары барып.

— Кімнің үйінің?— деді Қайыр, жиналғандарға қарап.

Амантай өз ойын Қайырға алдақашан-ақ айтып қойған ғой, сондықтан бұл арада үндемеді. Басқа таныгандар бір минут шамасы біріне-бірі қарасып тұрды да:

— Өзіміздің... Кімнің... Рамазан басқарманың,— деді бірі-не-бірі жалтақтасып қарап. Бұлардың біріне-бірі жалтақтасып айнала қарасуында, «Рамазаннан бізді өздерің қорғар-

сыңдар...» деген қорқу бар еді. Бірақ дәл осы арада Рамазанның болмауы бәрінің де буынын бекітті.

«Рамазан басқарманың!» дегенде жиналыс бір уақиғаның үстінен түсіп, бір қараңғы қылықтың ізін тапқандай, ереуілдеп тұра келді. Саспай, сақтықпен басып, тұлып пен басты тағы да айналдырып қарасты. Сүйтті де, Рамазанның ақ бүйрек қара сиырының барлығын, оның былтыр ақ бүйрек қара бұзауы болғанын, ол бұзаудың жаздығүні өлгенін, оның енесін жаз бойы тұлыппен сауғанын естеріне түсіріп, бірін-бірі толықтырып болғасын:

— Сонікі, сонікі... Рамазандікі.. — деді бір ауыздан.

Басты да айналдырып қарап-қарап:

— Осы бас дәу де болса картоп суаратын суаттың сол жағында, жалғыз ағаштың қасында жататын бас... Керек болса бұл, былтырғы Күлжамал үйінің арам өлетін қара кер биесінің басы!— деді бақташы Тасбай.

Жиналыс басты тағы айналдырып қарап, қараған сайын Тасбайдың сөзі дұрыс секілдене берді. Анықтау үшін «Суат көлге» бастығы Шәріп қылып үш адам жіберді. Басқалары тұлып танылғандығына, анық Рамазандікі екеніне акты жасады. Актыға қол қойып жатқанда сиыр күтуші Мәзит, ту ала сиырдың құйрығындағы жүрген ала жіпті шешіп әкелді. Әкелген жіпті тұлыптың мойнындағы жіпке салыстырып қарап еді, бірінің бірі үзігі болып шықты. Қатта жіптің үзілген тілдеріне дейін біріне-бірі жалғаса кетті.

Сол екі арада «Суат көлге» кеткен Шәріптер де келді. Олардың әкелген хабары:

— Рас, сол бас болып шықты! Өткен түнде ғана салт біреу барыпты да, атынан түсіп тұрып, басты алыпты. Жаңа із сайрап жатыр. Бастың жел жағына жиналған қар да, бастың астындағы көде де, салт аттың ізі де жап-жаңа күйінде ап-айқын жатыр. Жолмен барып, бұрылып басты алыпты да, қайтадан жолға түсіпті. Біз ешнәрсені қозғағанымыз жоқ. Біздің үш аттың ізі бір бөлек жатыр. Аттан түспестен бастың жатқан жерін айналдық та, кейін қайттық...— деді .

Қолхозшылар істің астарына өздері де анық түсінгендей гүілдесіп кетті. Сондықтан Қайыр мен Теміржан жиналысты таратты да:

— Істің ізін өздерің де көріп отырсыңдар. Ауыздарына берік болыңдар! Бүгін кешке дейін бәрін ашамыз!— деді. Сүйтті де, дереу Рамазанды шақыртты. Одан басқа он шақты адам ертіп алып, бас жатқан жерге барды. Бұлар да аттан түспестен түндегі ізді баспастан жүріп, істі анықтады. Күн бұлыттанып жел тұра бастағасын қаладан үш-төрт кереге алдырып, бастың жатқан жерін, аттың, басты алуға түскен адамның ізін айнала қоршап, үстінен киізбен жауып тастады. Бес күн боран бола қалса да, анау ізді жауып кете алмайтындай етіп қым-

тады да, басына күзетші қалдырып, өздері қалаға қайтты. Тағы да көргендеріне, істеген істеріне акты жасап, бәрі қол қойды. Қолы сәл қалшылдап тұрып Рамазан да «Итбасұлы» деп иректей салды.

— Сенің колхозың не болып бара жатыр өзі?— деді Қайыр, Рамазанға көзінің құйрығын қадап.

— Қайдан білейін, сендер білмесеңдер...

— Түндегі дүрлігісті не деп ойлайсың?

— Ештеңе деп те ойламаймын... Тіпті зейілім жетпей тұр... Мен, осының бәрін де өтірік пе дейім... Қайдан келген ақ боз ат? Күзетшілер өш біреуіне жала жапқысы келіп ойлап шығарып жүргендері. Қазақтың әдеті белгілі емес пе, асқа өкпелесе пәле жаба бастайтын. Содан басқа түк те жоқ. Осыған біреу ақтан күймесе қара да тұр... Ол болмаса ендігәрі күзетке бармаймын деп істеген айлалары.

Бұл оңбағандардың бәрі де колхоз жұмысы десе аза бойлары тік тұрады. Бұларды колхоз қыламыз деп, босқа қызыл май болып жүрміз...

Рамазан қызыңқырап, азырақ қызарыңқырап, екі түрлі ой тастап, белгілі бір із тастай сөйледі. Мұны басқалар да андамай қалған жоқ, бірақ, бірден кесіп тастамайық деген адамша, үндемеді.

— Сиыр өкіруін неменеге жорисың?— деді Қайыр.

— Е, сиыр өкірсе өкіре береді. Шұбатылған екі шал өздері үркітіп алды, онан басқа дәнеме де жоқ... Мұны қопақардай сөз қылуларының өзі...— деп Рамазан күмілжіді де, сұп-сұр болып кетті. Қайыр да басқа нәрсе сұраған жоқ.

— Ана бір қазандарыңды тезірек жөндесейші, кешкі жиналысқа керек болады. Есебіңді де дұрыста...— деген секілді бірдемелерді айтып Рамазанды әрі кідірте берді, әрі көңілін басқа мәселеге аударды. Басқаларды жұмысына таратты.

Ауыл кеңесі де, тұқым тазалаушылар да, бәрі де өзді-өзінің жұмысына кірісті. Рамазан оңаша қалған Қайырға:

— Сен біздің елді жақсы білмейсің ғой. Бұл жанжалмен ауызданып, даумен көзін ашқан ел. Осының бәрін ойлап шығарып, Қорқыттың көрін қолдан жасап жүрген біраз бұзақыларымыз бар... Бір-бір көк айыл қатындарын қосып алады да, қаланың ішіне қара өрт шашады да жүреді... Осы елді колхоз қылам деп атқа мінгеніме үш жыл болды. Ылғи алысумен келеміз. Бұлардың айтқанына иланып, өздеріне сене-сене менің абыройым да айрандай шашылып болды... Менің аяғымды құшып жүрмесең болғаны...— деді, сөзінің аяғын зілдендіріп.

— Ол бұзақылар кім?

— Бастығы Кәрім мен Шәріп, оларға қосылатын Қасым, Дайыр, Рақила дегендер...

Рамазанды маңдайға соғып жіберетін талай сөздер алқымына тығылып келіп-ақ қалса да, Қайыр үндемеді. Оның өз

жоспары өзін билеп отырған кезі еді, оны бұзғысы келмеді. Сондықтан:

— Жарайды, көрерміз... Жұмысыңды істей бер. Бас-аяғын тезірек жинасайшы,— деп сенім көрсеткендей болды. Рамазан аз да болса демесін алғандай болып есіктен шыға бергенде:

— Әй, тұра тұршы... Мынаны таныстың ба?— деді Қайыр жайдары дауыспен.

Рамазанның қаупі де, күткені де осы сұрау ғой. Бұл сұрауға тоқсан түрлі жауап та әзірлеп келген. Бірақ, жайдары дауыспен кенеттен қойылған сұраудың ешбір әзір жауабы аузына түспей қалды. Бір жағынан бұл жөндегі сөзге шама келгенше қатынасқысы да келмей, шама келгенше бойын аулаққа салайын деген ойы да бар ғой. Сондықтан, Қайырдың сұрауын естіген соң, бұрылар-бұрылмаста-ақ:

— Танымайым. Қай тұлыпты түстеп қойыппын...— деді.

Бұл жауапты бергенде Рамазанның көзіне тұлып жөнді ілгіге де қойған жоқ еді. Бірақ, сұрау тұлып туралы екенін Рамазан қалай да сезді.

— Осында біреулер тұлып сіздің үйдікі дегенді айтты.

— Болмас-болмас...

— Егер болса?

— Болса, мен білмеймін...

— Енді кім біледі?

— Онда, маған қастық қылайын деген біреудің жұмысы болады... Ондайлар бұл қалада толып жатыр...

— Тұлыптан не қастық табылады?

— Қайдан білейін...

Сұрау да, жауап та осымен тоқтай қалды. Біріне-бірі қадала бір қарасты да, бірін-бірі түгелімен ұғынғандай болды. Рамазан шығып кетті. Қайыр отырып қалды .

Жиырма минуттан кейін сүргіш мөр басылған пакетті бір салт адам аудандық тексерушіге алып кетті...

ҮШІНШІ ЖИНАЛЫС

Қазір жиналыс деп ешкім хабарландырған жоқ, «қызыл бұрыш» өзінен-өзі аузынан шығып, лық толып барады. Жиналыс, әрине, әлі ашылған да жоқ, айтыс қойны-қонышқан ағытылып барады. Колхоз мүшелері ышқынғандай. Ілгерілеудің орнына кейін аттап қалғандарын ашық көргендей. Енді арт жаққа бір қарамаса, болған қателерді мұрыннан тізіп, көзден бір өткізбесе мықтап тұрып бір сілкінбесе болмайтынын әбден ұғынғандай.

Ұрылса жығылады, құрылса болады деп, өткен күндер ащы зарды тұла бойды тұтас улап болғанын колхозшылар анық түсінгендей.

Төрт бұрышта да топ, төрт терезеде де топ. Топ арасы да топ. Топ іші толған мәселе. Толқынды топ шешіп жатыр...

Ұя хатшысы Қайырдың: «Қане, жолдастар!» деуі-ақ мың екен: бірін-бірі кимелеп, ұлтарақтай болса да ілгері қарай ұмтыла түсіп, колхозшылар қоғадай жапырлап, аласа үй аузынан шығып, үйге сыймағандары есік пен терезеден үнілді.

— Басқарманың баяндамасын естідіңдер ғой... Сондықтан, сөйлейтіндерің болса, сөйлей беріңдер!— деді Теміржан, колхозшыларға қарап.

Қолхозшылардың бұрынғы қазақтан ірі бір айырмасы, бұлар не істеп отырғанына, қайда бара жатқанына, негізінде ашық түсінеді. Бұлар «сөйлей беріңдер», «кім желпініске шығады», «кімнің ұсынысы бар», «сұрақ бітті, енді желпініс бітті, ұсыныс», «президиум», «асыра сілтеу», «апартоншыл», «үлкен кісі айтқан белсенді» деген сөздерді тымақтай сілкіп, пайдалана біледі. Кейбіреулері, «оңшыл-солшыл апартун болмайын десең!», «асыра сілтейін демесең!» деп те жібереді...

Олар «Әлекеңнің аузы қалай қарай қисаяр екен», «Жанекеңнің түтіні қалай ұшар екен» деп отырмайды да.

Бұл жиналыста да осылай болды. Бригадир Кәрім тура салып келіп ағытылдырып еді дейім сөзді, отырғандардың айызы қанып, құмары сонша тарқады білем, Кәрім сөйлеп біткесін алақан шартылдаумен бірге:

— Өй, өркенің өссін!..

— Өй, мың жаса!..

— Ұл туса, өзіңдей болып тусын!— деп жиналыс гу-гу етті...

Кәрім колхоз ішіндегі басшы жігіттердің бірі. Өз ісіне тыянақтылығы былай тұрсын, барлық істің ағынын түзеп, барлық іске жөн сілтей алатын жайы бар. Бұл қара дүрсін «есті жігіттердің» біреуі ғана емес. Ол жалыннан жалқынды, белдестен жағаласты, араздықтан жаулықты, ағайындықтан таптықты дұрыс айыра алатын.

Ол шөпке бара жатып көрген «ақ киімдіні» де өзінше жорыған. Ешбір құдайға, ешбір аруаққа, ешбір кереметке байланыстырмай «бұл Есілбай мен Сүгір молданың жұмысы» деген ішінен. Қасындағыларға барайық деп осынша жалынғанда, олардың табаны тұрмай сырғи берген. Әсіресе, Шардамбай қандай бір мойын (ол қорыққанда да бір мойын болатын ғой), «байлап апармасаң бармаймын!» деген, келтесінен қайырып, жалғыз болса да баруға бір ойланғанда, моладағылармен жанжал болса (жанжал болатыны даусыз еді), оларға ешнәрсе істей алмайтынын біліп, басын шайқай кете барған.

Шөпті алып қайтқанда молаға соғып, мешітке кіріп еді, ешнәрсенің ізін таба алмады. Үйткені түске тармаса алай-түлей боран болып, бұлар шөптен қайтқанша ізді жауып, күртік жүріп кеткен еді. Сондықтан әрі ойлап, бері ойлап жолдастарына:

— Тіс жарып ешкімге ештене айтушы болмандар, әуелі қо-

йындарындағы шүйке бастарынан сақтанындар!— деп мықтап шегелеген де, қалаға келген.

Келе сала, оңашалап Қайыр мен Теміржанға айтып еді, олар да тірі жанға сездірмеуін мақұлдаған. Сондықтан жаңа сөйлегенде Қәрім колхоздың жұмысын асты-үстіне келтіріп тексерсе де, «ақ боз ат», «ақ киімді» деген сөздерге ат шалдырмастан өте шықты.

Қәрімнің түндегі орасан уақиғаға тоқтамай өткендігі басқаларға түсініксіздеу болды. Бірақ, «мынау оны сөз қылмағаны дүрлігісте жөнді мән жоқ екен ғой»... деген ой тудырды. Қәрімге керегінің өзі де осы еді...

Қәрімнен кейін Ақан, одан кейін Қиналған, одан кейін Үркия, Әбен менен Әмина, бірін-бірі түзеп, біріне бірі сөз қосып, бірінен бірі сөзді жұлып алып, бірін-бірі кимелеп, бірін-бірі итермелеп, үй толы жан бәрі сөйледі. Соншама малмен, соншама жанмен, соншама күшпен отырып, «Жаңа асу» колхозы неден кер кетуге айналғаны ашылды. Көптен көкірекке орнап, шешуі табылмай жүрген «неге» осы жиналыста күрмеудей шешілді:

— Найзаны бойлата, сапыны сағасынан сұғатын жеріміздің бірі — біздің колхоздың «Азнабайлығы», «Жаңа асудың» көпшілігі жалғыз «Азнабай» руынан. Аласыз «Азнабай», айшықсыз ру бардай-ақ жұбымызды жазбастан, арамызды ажыратпастан жинала қалыппыз. Төрт үй «Түрікпен», үш үй «Қызыл бас», екі ноғай, насыбайшы Степан, тілік бет Павлдан басқаның бәрі «Азнабай». Соңғылары әрі аз, әрі жаңада қосылды. «Азнабайға» қараған жейдедей болса, мыналарды шапандай сыртқа ұстап отырамыз. Басқарма бұларға шет қақпай жасап, өгей шешенің баласындай шеттетіп, тек тапсырынды жұмысты істетіп келді. Басқа рулардан жиырма шақты үй келеміз, колхоздарына ал дегенде:

— Ойдан-қырдан арық-тұрақ жинайтын шамамыз жоқ. Даяр тамаққа ие болғылары келеді ғой... Алмаймыз!— деп, Рамазан мен Жаңғали бет бақтырмады.

— Қала салғанда өзіміз тымып беріп көштік те, колхозда жоқ кедей, орташаны тастап кеттік. Керек болса төрт-бес үй колхоз мүшелері де қала барды. Бұлардың бәрі де руы басқалар еді, ешкімнің жаны ашып шақырмағасын, амалсыз басқа колхозға көшіп кетті. Ал енді Азнабайдың «жеке салығын» да, молдасын да, жақын туғандары көшіріп әкеліп үйіне кіргізіп отыр. Керек болса, басқарманың иек көтеруімен оларға үй де салысып берген колхозшылар бар. Бастығы басқарманың ағаінілері болып, колхоз жұмысын тастай беріп, Есілбайдың үйін салып берген жоқ па? Сүгір молда Жаңғалидың иесіз үйіне кіріп алған жоқ па? Алдақашан бай-құлақ қаласына кететін Есілбай мен Сүгір молда, Рамазан мен Жаңғалиды жамбастап, талтаң-талтаң етіп ортамызда отырған жоқ па?

— Қолхоздың жұмысына жаны ашығаң болып Есілбай ылғи «ақыл» айтып келе жатыр. Рулас колхоз, бірінен бірі шыға алмай (әсіресе басқарма), Есілбайдың сөзіне құлақ асады. Есілбайды жиналыста жақтайтындардың көбі, оңашада әкей-үкей болады. Рамазан, Жаңғали, Исақмет басқармаларымыз Есілбайдың дегенін істейді...— деп Жантық шықты.

— Көлік болса әлсіз, тамағы нашар, жер болса құрғап барады; алдымен бидай, сұлыны салып алайық,— дедік Рамазанға әдейі келіп.

— Егінді менен бұрын қайсың салып едіңдер, әуелі тарыны, огородты, картоп пен күнбағысты, жүгеріні салып алған жақсы. Қар жауа ма, жер қайта қата ма, боз қырау түсе ме, нете ме, кім біледі... Құдай берсе бидай мен сұлыға майдың ортасынан әр жағы жақсы болады... Көкке тойынған көлік те тыңайып қалад оған дейін... Сүйтіңдер!— депті Есілбай.

— Рамазан мен Жаңғали кеңірдектеп жүріп соның дегенін істетті. Бидай мен сұлы кеш салынды. Топырақ қуаң шаңдақ болып жатты. Кеш салынған егін, құрғақ топырақта бас тартпастан қалды, бас тартып өскені болса, қар жауғанша піспей көк балғын күйінде қалды. Егін кезінде Рамазанға:

— Есілбайдан алған ақылыңның тап... дедім әбден кейіп кеткендігімнен. «Басқармаға» бағынбады, деп Рамазан мені жиналысқа салып аупырым деп жаным қалды...— деді Шәріп.

— Газеттен оқи сала-ақ «ал ертең қар тоқтатуға аттанайық!» дедік бірсыпырамыз қыстығүні. Балтамыз бен күрегімізге дейін әзірлеп, «біреуі келіп тереземен айқайлар» деп дайын отырдық. Бір күн отырмыз, тереземіз тықылдамайды, екі күн отырдық — тықылдамайды, бақсақ:

— Егінді қар бере ме, құдай бере ме? Жылы келсе өзі де шығады. Қайта, қар тоқтатқан жер су басты болып шөп шығып кетеді. Оны көреміз ғой...— депті Есілбай мен Сүгір.

— Біздің басқармалардың миына осы ақыл орнығып қонғансын болушы ма еді, қар тоқтаттырудың орнына, қала қыдырып елге бір жаңа шыққан «бес бармақ» деген, «май палау» деген тамақ жасатып жүріпті...— деді Біржан.

— Шөпті пісіріп шапқан жақсы, піспеген шөп қазақ малына ас болатын ба еді? Орыс көктей шапса, шөмеледе кептіреді, күтуін біледі; орыстың малы да көк шөпке үйренген — тышқақтамайды. Қазақ маяға үйеді. Көктей маяға үйген шөп шіріп кетеді. Қазақ малы оны ас қылмайды...— депті Есілбай.

Рамазан мен Жаңғали екі жорғаны мініп алып, бір жұма шабынды байқаумен жоғалып кетті. Онда бітіргендері арақ ішу, карта ойнау, қыз-келіншек аулау болыпты. «Жалтырға» барып бір шомылғандарын көрген кісі бар да, басқа шабынның маңына да барғанын жан білмейді. Екі жорғаның арқасын ошақтай, мойнын пышақтай, санын қалақтай етіп қайтып келді де:

— Шөп шабуға әлі ерте екен, қауда қалыңдай түссін, көл құрғай түссін... Ауданнан машина-сайман келсін... Содан кейін бір-ақ дүр еткізе түсеміз!— деді.

Шөпке кеш түстік. Шөпті орталамай жатып, егін пісті. Шөпті тастап егінге жабылдық. Шабылғаны үйілмеген, тасылмаған, көп шабын шабылмаған күйінде шөп қала берді...

Егіннің ерте піскенін орып болғанда, кеш егілген бидай мен сұлы күзге дейін көкшеледі де тұрды. Басқа колхоздар бидай сұлысын алдақашан жиып алып, соғып жатқанда, біз көкшені күтіп отырдық та қойдық. Сүйткенше күздігүні көк жаңбыр ағыл-тегіл соқты да кетті. Егін де қалды, шөп те қалды. Шегіміз шұбатылып, ішіміз ақтарылып былғандық та қалдық. Үстіп істеген жұмыста не береке болсын? «Рамазан басқарма» Есілбайдан үйренген «бұйырмағанға не дауа бар?» ды айтты. Басқа басқармаларымыз «әрине, енді не дауа болушы еді?» деді.

Міне Әзнабайдың ақ сақалы — Есілбайдың ақылы. Міне, біздің басқарманың бас ақылшысы!

«Біз колхоз едік қой, колхозшылардың айтқанын да бір істейікші!» деген басқарма болды ма?— Жоқ, жоқ. Есілбайдың елшілері!..— деді Мақан.

— Бізде жаздыгүні жүз елу ат болды. Осы күні жүзге жетпейді. Осы қалғанның қырқы қара қаптал, қырқы жауыр, қалғаны көтерем. Басқарманың жұмысқа салдырмай жүретін он жеті аты бар еді, соның қазір біреуі-ақ қалыпты. Өзгесінің үшті-күйлі орны жоқ: біреуі байлауда қатқан, біреуі аяғы сынып өлген, біреуі жамандатқан, біреуі мүрдем кеткен — әйтеуір бәрінің орны басқа жерден табылған. Рамазан мен Жаңғали, Молдаш пен Сағит мінген аттың бірде-бірінің қайтып үйірге қосылғаны жоқ. Неше атты соқадан алды, неше атты машинадан алды. Неше сайманды жұмыстан босатып алды. Қазір бірде-біреуінің қолында бір жүген, не бір сілемдей жіп қалсайшы! Күнде келіп біреуіміздің сайманымызды алып кетеді!

Бізге деген «жұт жеті ағайынды» болса, Рамазанмен сегіз ағайынды, Жаңғалимен тоғыз ағайынды, Исахметпен он ағайынды, Молдашпен он бір ағайынды, Сағитпен он екі ағайынды болып отыр! Осынша ер жеткен ұлдары бар «жұт», Есілбайдың қолына түскесін, бізді қалай оңдырсын? Құрт аурудай қуалай жеп, құрытып барады...— деді біреуі.

— Бізде жұмыс та көп, жұмыс істеуші де көп. Бірақ, істеген жұмысың оңбайды, жұмыс істегеннің бүйірі шықпайды.

— Басқармасыз бір шөптің басын сындырмайсыңдар!— деді ғой Рамазан басқарма. Ал сындырмадық! Сең соққан балықтай теңселіп, сандалдық та отыра бердік. Басқарма «жұмыс тәртібін» жасап жатырмыз деп, егіннің он шақты күнін өткізді. «Тәртіп» те бітпеді, жұмысқа да шыға алмадық, ая-

ғында аудан басқармаға тақым бұрау сала бастағанда «тәртіпсіз-ақ» жұмысқа кете бардық. Рамазан мен Жаңғали көшеге шығып алып:

— Колхозда қастықтарың болмаса, егінге аттаныңдар,— деп бір уыс қылды. Қай жерге, қалай егеміз, не егеміз, қашан егіп боламыз — бұл жағынан жөні бүтін ауыз сөз сөйлестік пе екен?— Жоқ.

Содан бастап кетті дейім былығып, сол былықтан былық, аяғы міне бүгінге келіп отыр. Біреуге ана жұмысты, біреуге мына жұмысты тапсырып қояр болар еді, содасын соны бақылар болар еді, бұларда ол жоқ:

— Ойбай, бүгін жабылып жыртыңдар!

— Ойбай, бүгін жабылып тырмалаңдар!

— Ойбай, бүгін жабылып себіңдер!— міне біздің басқарманың ісі осы болды.

«Жабыл!» дегенде жабыла кетеміз. Кісі артық қалады, ат бос қалады. Не жұмыс жетпей қалады, не жер жетпей қалады. Қанша адам бей-берекет, аз ғана жұмыстың соңында жүреді де қояды.

Біреуді бүгін соқаға жіберсе, ертең тырмаға жібереді, одан арғы күні себуге жібереді. Бір атты бүгін соқаға жектірсе, ертең боранаға жібереді, арғы күні «басқарма» мініп алып «ауданға» кетеді. Бүгін бір бригадада болсаң, ертең бір жерде боласың, арғы күні баяғы бригадаңа келіп қалғаныңды білмей де қаласың...

— Қара өрттің дөңіне жабылыңдар!— деді басқарма. Жабылып кеп кеттік. Үш күн айырғанда «Қара өрттің» тас-талқаны шығып, өрт шалғандай болды. Енді соны он күн бойы тырмалап, тұқымын шашып үлгіре алсақшы. Жер кеуіп кетті, сол дөң осы күнге дейін қара өрт шалғандай қап-қара бойы жатыр!

— Жұмысты да, атты да, соқа-саймандыда бригадаға бөліп алайық. Жұмысты бөлініп-бөлініп істейік. Бір жерде жүрген көп адам біріне-бірі оралғы болады...— дедік басқармаға.

— Жоқ, колхоз болғасын бірге істеу керек. Бар атты сендер мінбегенде, кім мінеді. Бар соқаны сендер жекпегенде, кім жегеді, бар жұмысты сендер істемегенде, кім істейді. Жабылып істей беріңдер!— деп басқарма әмір қылды.

Ана жұмысқа да жабыламыз, мына жұмысқа да жабыламыз. Кез келген атты ұстап алып, өз соқамызға жегеміз.

Тәуір ат, тәуір соқаға таласамыз. Тәуір ат, тәуір соқаны қалай көбейту керек, тым болмағанда қалай тәуір қылып ұстау керек, бұл жағын ешкім маса шаққандай елең қылмайды.

Басқарманың әмірі он бес күнде-ақ тәуір атты жауыр ат, тәуір соқаны іске алғысыз етіп шығарды...

— Біздің бір қызық жеріміз, көк жалқаудың көбі «белсен-

ді» болып алыпты да, жұмыс істемей, желбегей салып, ауылүй қыдырудан босамайды. Қайдағы бір жөргекте соққан бұзақы болса, ерте кезде байды сағалап жүретіндер болса, соның бәрі оңай жұмыс «белсенділікке» көшіп болды. «Жай белсенді», «қара белсенді», «ауыл белсенді», «көлденең белсенді»— осының бәрі колхоздың ырысына біткен адамдар емес. Бұлар өз арамызда «белсенді болса, басқа жерге барса «өкіл» боп шыға келеді. Мұндай «өкілдер» белсендіден құралған басқарманың қолына түссе, қандай колхозды болса да көк иық қылып шығарады.

Өзгені қойып өзіміздің колхозды қарандаршы:

Рамазан мен Жаңғалидың топтан таңдап алған екі-үш белсендісі бар: біреуі керсиген Молдаш, біреуі кер ауыз Сағит, біреуі кер жайдақ Шери. Бұл үшеуі белгілі бек-бикелер емес пе? Түске дейін тұяқ серппестен ұйықтайды. Түстен кейін бүкіл қаланы бір қыдырып шығады. Қыдырып жүріп әмір етіп жүреді. Қызы бар үйде күн бойы қылжаңдап, келіншегі бар үйді қара құстайториды. Үшеуінің қолында үш ат бар, кез келген үйдің босағасында қаңтарылады да тұрады. Болмаса кім көрінген бала-шаға мініп алып шабуылдап жүргені ..

«Белсендінің» әңгір таяғы әбден ойнақтап болған ғой Сәлмен деген колхозшы әуелі «белсенді» жоқ па екен деп айнала қарап, қыбыжықтап тұрды да:

— Белсенді демекші, Етекбай байғұс та босқа күйіп кетті ғой...— деп бастады сөзін. Одан кейін де әркімге қалтақтап, сөзін төгіп-шашып тұрды да:

— Ол күні «белсенділер» осы арадан елу шақырым жерде, «Жаланаштa» қонып жатқан...— деп бір демін алды. Содан кейін, енді айтпаған нем қалды деген адамша, буынын бекітіп, тамағын кенеп алды да, сөзіне кірісті:

— Қәдуілгі сырдан сынар аяқ өтетін Қапашты білесіндер ғой, «белсенділер» соның үйінде қонып жатады. Олардың қарасы алыстағасын біз де тишыққамыз. «Белсендінің» бәс әдеті біздің атты мініп, біздің асты ішіп жүріп атқа мінердің дегенін істеп, байдың бәйгі болады ғой. «Ұрыға ұры намазшамда кездесед» дегендей, қайдағы қараңғы жұмыста бұлар бірін-бірі иіскеп біледі десең де болады. Жайлы ұясына қонғасын, бейбарақат жадырап, көйлек-дамбалдан басқаның бәрін сыпырып тастап карта ойнайды. Қапаштың семіз еті мен ақ мойнақ арағы алдарында тұрады... Кенже төре «белсенді» кәдімгі жарлы Етекпайдың қызына хат жазады. Істің насырға шабатынын қайдан білсін, қыз мазаққа көнбейді:

— Не қылған көргенсіз ит өзі. Әрі жүрсін!— дейді. Хат апарған жігіт қайта келгесін:

— Ты песма нести?— дейді Кенже төре белсенді.

— Каторай депке песмо?— деп сұрайды хат тасушы.

— Да... да... Ты малшай! Аята песма секретнай... Што гатоба?— дейді Кенже төре.

— «Депко песмо не шытайт. Не сагласнай...»

— Как не сагласнай?

— Собака, гаварит...

— Покажым боржой депке!— деп Кенже төре «белсенді» түнере қалады... Ертеңіне Етекпайдың үй ішін түгелімен «обалы қызына» деп кәнпескелейді де жібереді. Егер аудан анығын ашпағанда, Етекпайың байлар қаласынан бір-ақ шығатын еді... Міне «белсенділердің» жәрдемі!..

Бір уақытта желпініске Ақан мен Қиналған да шықты. Бұлар жиналыста да тасалау бір жерде қатар отыр еді. «Әуелі біз де сөйлесек қайтеді?» деген адамша біріне-бірі салқын бір қарасып қойды. «Сөйлесек, сөйлейік!» деп келісімге келгендей жымиып тағы бір қарасты...

— Сен сөйле, бір байпақты бұрып тоздырдың ғой!— деді Ақан, Қиналғанның ойына түсіне қалып.

— Әй, тәйір алсын, сені! Осы күні үлкендік бар ма!.. Сен сөйле!— деді Қиналған қып-қызыл болып.

Дұрысында екеуінің де сөйлегісі келіп, бірақ бұрын сөйлеп көрмегесін, ұялып отыр еді. Бұларға ең қиыны: «маған сөз бершi!» деу ғой, одан бірақ аржағы оңай секілденіп екеуі де қозғалып қойып отырды. «Маған сөз бершіні» айтуға әлденеше рет оқталса да, ерні құрғыр ұялшақтыққа салып, айта алмайды. Сонымен он шақты адам сөйлеп қойды. Бұл екеуі андасанда бір қимылдап қойып әлі отыр.

Бір мезгілде бір колхозшы сөйлеп бола берген еді, Қиналған тұра салып жалғастырып алды да кетті.

— Тәртіппен сөйлеңдер!— деп президиум тәртіпке шақырып еді, Қиналған оны естімеді. Аттай тулаған өзінің жүрегі, асығыста өрескелдеу шыққан өзінің даусы, астын-үстін келтіріп жиылыста тұңғыш сөйлеп тұрған сөзі «тәртіпті» естіртпеді. «Өзгеге қарап тұрсам жаңылып кетермін» деген адамша көзін қасындағы Ақанға қадап алды да:

— Осы мен өзгені білмейім, біздің қызыл ту сиыр қайда кетті?— деді сөзінің пісімілдасы.

— Жын ұрып кеткен бе өзіңді, мен қайдан білейін!— деді Ақан сасып қалып. Өзі терлеп те қоя берді.

Ақанның не айтқанын Қиналған тағы ести алмайды, сондықтан:

— Қанапияның шабдар биесін кім сойып жеді?— деді Ақаннан көзін алмастан.

— Ендеше менің кер биемді сен сойып жеген шығарсың?— Өй, өзің, менде нең бар? Не оттап тұрсың?— деді Ақан да тұра салып. Сүйтті де:

— Мыналарың құтырған шығар өзі... Басқармадан сұра-

май, менен сұрағаны несі? Кер байтал мен мұқыл тарғыл сиырды және бір шолақ өгіз үшеуін, Сәрденнің ала белі мен төртеуін Рамазан сойған... Қанапияның шабдар биесін, Жаманкенің тор атын, Соқыр шалдың қызыл сиырын Жаңғали сойған.., Оны менен несін сұрайсың?— деді.

Екеуі аздап ілегісті де, аздан соң бірі түсініп:

— Өй тәйір алсын сені!..— деп екеуі де күліп жіберді. Содан кейін әрбір орны жоқ малдың ең таңбасына дейін, қай күні барын, қай кеште, қай жерде түнеп шыққанына дейін, қай күні жоқ болып кеткенін жіпке тізіп, төпелеп тұрып айтып берді. Бірінің жаңылғаны болса, бірі түзеп, ұмытылған сөз болса қосып, әйтеуір қосарланып тұрып көп нәрсенің шынын ашты.

Бұлардың сөзі көркемдік жағынан «әдеби сынды көтере алмайтын» болса да, ниеттері түзу еді, сондықтан біраз жерін келтіруді мақұл көрдік.

— Әлімнің алқа бел торысы мен Жәментіктің қара аласын, Ақыметтің қоңыр өгізін бастатып, он малды Исақмет сойды. Менің кер бием мен Нарғожаның күрең байталын бастатып, он малды қосып Молдаш сойыпты... Сәдудің жирен байталын, Қәрімнің көк атын бастатып, он шақты қараны Сағит сойыпты. Рамазан мен Жаңғалидың қанша мал сойғанын, сойылған мал мен сойған пышақ білмесе, ешкім біле алмайды. Тірідей сатамыз, сойып сатамыз деп, қанша малды айдатып жүрді, олардың не болғанын біз білмейміз. Әйтеуір біз білген малдан басқарманың сойғаны елуден артады...

Осыдан кейін Қиналған сөзіне қорытынды жасауға кірісті. Қасқа сиыр, ала биелерді айту қандай оңай болса, сөзін қорыту сондай қиын болды:

— Колхоз болғанда бір жағадан бас шығарып, бір жеңнен қол шығару керек емес пе? Біздің колхозда ол жоқ... Қолхоз болғасын жұмысты тәртіппен істеу керек емес пе? Біз сен салар да, мен салар, атқа жемді кім салар деп жүре береміз... Бастықтарымыз колхоздың жұмысын қараудың орнына «өз қолым өз аузыма жетті, болды» деп, қамының қара басынан басқаны ойламайды... Аспандағы атқан таңды ғана көзімізбен көреміз ғой деп, келе жатқанда, біздің басқармалар үрерге ит, сығырға бит қалдырмай барады. Бұлар ойына істегенін қыла берді... Енді мынау, екі мұрнымызға екі қолымызды тығып отырғанымыз... Сосын осындай колхозда аптарит болсын ба, жұмыс оңсын ба? Менің пікірімше, осы басқармалардың пиғылдары жаман. Осылардан құтылу керек!— деді Ақан мен Қиналған. Екеуі қалай бірге сөйледі деген дау болмау үшін түсіндіре кетейік: сөйлеген Қиналған, бірақ Ақан сөйлесе де осыны айтатын еді. Оның үстіне Қиналған сөйлегенде үнемі Ақанға қарап тұрды да, Ақан басын изеп, мақұлдап отырды. Сондықтан бұл екеуінің сөзі деп ұғындық...

Бұрынғылардың бәрінен көрі тал түсте мөлдіретіп, мойнына салып тұрған, мынау ұрлық басқармаға жаман батты. Мойындарына мініп тұрған соғымдар қара құрым ілгендей масқаралады...

— Егін салсаң егіншің, мал өсірсең бақташың болу керек. Бізде мұның бір де бірі жоқ.

— Үйренген жерден мал кеткен бе еді?— дейді біздің басқармалар. «Мал кететін бе еді?» деп отыра берді де, көпке дейін бақташы шығармады. Күз бойы аяқты мал бағынсыз жүрді. Отыз бие, он бір жабағы аяғынан жоғалып кетті. Қасқыр жеді ме, ұры алды ма, оны ешкім білмейді.

Басқарма неше малдың болғанын, неше малдың қалғанын, бір малдың ен таңбасын білмейді. Бұлардың білетіні:

— Есімнің қоңыр жорғасы...

— Қасымның сар бауыры...

— Алып жирен.

— Ақ құйрық... Қасқыр күрең, Ақ тобық еді...

Қазір бұлардың түбіне де жетіп болды. Алды бір айда, артын екі айда мүрдем кетірді. Енді келіп «өлгенге не дауа, жоғалғанға не шара?» деп тұрғандарын көрмейсің бе?

Күздігүні барлық мал бір қораға қамалды. Аузына күзетші де қойылған жоқ. Ішкі қоралардың қақпағы болмай, кез келген керегені сүйей салып жүргенде, әлденеше рет сүйкенген мал керегені құлатып кетіп, төрт түлік түгел араласып кетті. Тебіс те сонда, сүзіс те сонда, бұзау тастау да сонда, жарылу да сонда, мертігу де сонда, өлу де сонда болды. Үш күн мал араласып кеткен түні төрт сиыр, он торпақ, жиырма екі қой өліп шықты.

Егіннің жайы анау, жау талағандай болып, көзің көріп, қолың ұстамаған. Құрал-сайман анау, кез келген қырдың басында қарға көміліп жатқан: нешеуі бар, нешеуі ұрланды, қаншасы бүлінді, онда басқарманың жұмысы жоқ.

Қолхозымыз мынау ескі шапандай тігісінен сөгіліп бара жатқан. Отыз шақты үй басқа жерге көшіп кетті. Шығамыз деп лобылып жүргендер де аз емес.

Алдағы егіске түк әзірлік жоқ. Ат-көлік қиратылып тұр. Қырқын мінсең қыр асыратын түрі жоқ. Күтуге әлі қойылмаған. Басқармалар күнде бір тәуірін міниі алып, ертеңіне сенделтіп әкеп тастайды. Жиналған тұқым шашылып кеткен.

Осының бәрі неден болып отыр, бас бәленің аты кім? Мұның аты біздің тізгінімізі де, шылбырымыз да Есілбайдың әлі де қолында. Соның дегенінде, соның жетегінде келеміз. Бізді жау, жауымыздың елшілері шірітіп бара жатыр.

Біздегі бар пәле — ішімізде отырған Есілбай мен Сүгір молда, солардың үрім-бұтақтары. Солардың елшілері. Осы кесапатқа ұшыратып отырған Рамазан, Жаңғали, Исақмет басқармалар жаудың елшісі емей кім?

Жиналыс әрі де толқыды, бері де толқыды. Қайнаған қазандай бұрқылдап, асып төгілуге талай жақындап барып, күшпен қайтып тұрды. Ұя хатшысы Қайыр:

— Жолдастар, сабырлаңдар! Әңгіме осының бәрін бұрқыратып айтып-айтып тарап кетуде емес. Бүлінген істі түзетуде. Колхоз денесінде не мерез болса да, соны сылып тастауда. Жауға олжа, дұспанға таба болмайтын жол табуда. Күн жаумай су болып былжырамай жаудың түпкі азуын суырып алуда. Тәжірибенің аз кезінде, жаудың жағаласуы үдеген кезде бір шалдырып қалып отырғанымыз анық. Бірақ, мұны түзейтін де, жауды жоятын да осы отырған өзіміз. Аспаннан шұға жаумайды. Неғұрлым осы кемшілікті терең ұғынып, тезден қимылдасақ, біз алмайтын қамал жоқ! Осы жағын сөйлесейік. Партия ұясы басшы бола алады!— дегенде колхозшылардың алқымға тығылған ашулары тарап, долылық басылып, іскерлікке айналып тұрды. Шулаған айғай алдақашан құлақ құрышын қандырып болған ғой, бұдан былай не істеу керек, колхозшылар тура осыған көшті. Осыны айтқан кезде ұсыныстар сондай топырлады дейім, ешбір екі қолды хатшы да жазып үлгіре алмайтын болды. Сондықтан, жиналысты басқарып отырған Теміржан, ұя хатшысы Қайыр, мұғалім Нәжен, шын белсенді Қәрім, төртеуі төрт жерден отыра қалып, колхозшылардың ұсыныстарын әрең жазып алды.

Ұсыныста да, қаулыны да ертеңге әзірлеуге өз мойындарына алып, жиналысты таратты.

— Қарағым, Қайыр, менікі жазылмай қалмасын...

— Теміржан, меніқін ұмыта көрме...

— Аттың жайын мықтап жазыңдар!

— Тұқым, тұқым, тұқым!..

— Басқарманы, басқарманы, басқарманы!..

— Жұмыстың жайын!.. Жұмыстың жайын!.:— деп айқайлай-ұйқайлай колхозшылар әрең тарады...

Жиналыстың ертерек тарауында бір мән бар еді. «Басқарманың» барлық пәлесі ашылып, барлық күнә мойындарына қойылып бара жатқан кезде, кеуделеп отырған Рамазан жоқ боп кеткен. Оның орынбасары Жаңғали «ауырып» келмей қалған, «Исақмет басқарма» ертемен ауданға кетіп қалыпты деген, Есілбайдың Ескендірі мен Сүгірдің Жұмашы мойындарына түскен тұқым қорын «тауып әкелуге» жүрейін деп жатыр деген сыбыс естілген.

Оның үстіне колхоз басқармасының жабайы екі мүшесі Жамақ пен Сәбит кешке таман Қайырға келіп бір жаңалық айтқан:

— Біз болсақ ер қара, атай салған атанды басқармамыз ғой. Бізге анау үшеуі сырын да айтпайды. Іс те тапсырған

емес. Атымыз басқарма демесең, колхоздың басқа мүшелерінен тұк айырмамыз болған жоқ. Біз ылғи далада жұмыстамыз. Басқарма болып ат мініп, ел қыдырған, ет жеген емеспіз. Басқарма болып бір қағазға қол қойған жоқпыз. Бізді мүше сайлағалы бір жыл өтсе де, тым болмаса бір рет басқарманың жиналысына да шақырылған емеспіз...

Бірақ, бізді шетке тебулері тегін емес. Ол үшеуі Есілбаймен қолдас. Кейде басқармамыз ғой, үзеңгілеспіз ғой деген болып Рамазанның болмаса Жаңғалидың үйіне бара қалсақ, ылғи Ескендір мен Жұмашты көреміз. Осылардың қылығы да, ұрлығы да бір... Кешеден бері осылар күн бойы сапырылысатын болып кетті, қашып кетпесін, сақ болыңдар...— деген.

Осының бәрін еске алып, Қайыр жиналысты тезірек таратты да, екінші іске кірісті. Есілбай мен Сүгір молданың маңайын қызыл иірден-ақ аңдытып қойған еді, енді басқарманы бақылайтын кісі жіберді. Есілбайды аңдушылар, жиналыстың орта кезінде келіп:

— Шана-саймандарын әзірлеп, аттарын қораларына тығып әзір отыр, олар да айнала торып жүр!— деп сыбырлап кеткен.

— Олай болса екі атпен екі жігіт әзір тұрыңдар, қайда барар екен — екі елі соңынан қалмаңдар... Хабарын жиі-жиі беріп тұрыңдар!— деген дерек алып, аңдушылар қайта кеткен.

Басқарманы бақылап жүрген жігіттер бір сағаттың ішінде екі-үш түрлі хабар әкелді. Әуелі барған жігіт:

— Рамазан үйіне барған жоқ. Қайда екені белгісіз. Қатыны жиналыста жүр деп айтты,— деп келді. Енді бір аздан кейін:

— Рамазан үйіне барып шамын сөндірді де, Есілбайдың үйіне барды,— деген хабар әкелді.

Жаңғалидың үйіне барған жігіт: «Жаңғали ауданға кетіпті, аты да, шанасы да үйінде жоқ»,— деген хабар әкелген.

Қайта-қайта тексеріп келгенде, Есілбай мен Рамазан, Жаңғали үйлерінің арасында ерсіл-қарсыл жүріс, ірі бір дүбірлес барлығы анықталды, Рамазан мен Жаңғалидың аттары да бір аздансын Есілбай үйінің қорасына барып кіріпті. Түнгі боран алушы мен аңдушының арасына шымылдық бола берсе де, аңдушыларға әңгіме ашық айқындалды.

— Сен екеуің Рамазанның үйін, сен екеуің Жаңғалидың, сен екеуің Исақметтің үйін, сендер Есілбайларды аңдыңдар! Біз қызыл бұрыштан кетіп, Теміржанның пәтерінде боламыз...— деп колхоз белсенділерін қаз тұрғызды да, Қайыр жиналысты таратты...

...Түн ауғалы қашан... Сібірдің жігін ашпастан бір жеті соғатын жынды бораны өңешін жыртып, үйлдеп тұр, колхоз

қаласының сирек-сирек салынған жер үйлері анда-санда бірақ қылаң етіп қалады. Жаяу адам көзге де ілігер емес... Түн қашушыларға да, аңдушыларға да қолайлы...

Аздан кейін, екі иығынан демін алып, Имақ колхозшы келіп хабар берді:

— Ескендір мен Жұмаш, Есілбай мен Сүгір үш шана болып, Есеней жолына түсіп кетіп барады. Үйлерінен шыққанда төрт адам еді, қаланың шетіне барғанда бірталай адам болып кетті...

— Аттаныңдар соңына. Екі елі кейін қалмаңдар. Бізден хабар алғанша ешнәрсе істемеңдер... Алыстан аңдып, ере беріңдер!

— Исақмет пен Жаңғали пар ат жегіп алып, жолсызбен қаладан шығып барады,— деген хабар әкелді аңдушылар.

— Аттаныңдар, артынан ере беріңдер, бізден хабар алғанша ешнәрсе істемеңдер!

Сонымен аңдыған адамның бәрі де қаладан шығып болды. Жалғыз-ақ Рамазанның қайда кеткені анықталмады. Бірақ, мұны анықтап отыруды уақыт көтермейтін болды. Сондықтан енді істелетін шараны аяқсытпай, етек-жеңін жинау ғана қалды.

Дереу Есілбай мен Сүгір молданың үйінде қалған жандарын айдап әкеліп күзетке салдырды. Басқа жаны кеткен, екі үйінде екі кемпір. Ескендірдің қатыны, бір-екі жас бала қалыпты. Одасын «басқармалардың» үйлеріне күзет қойдырды да, он жігіт алып Қайыр мен Теміржан да қаладан шығып кетті.

Бұлар қаладан шықты да, екі «штабқа» бөлінді. Біріпің бастығы Қайыр «Есеней жолымен» кетті де, Теміржан бастаған «штаб» жолсызбен кеткен Жаңғали — Исақметтің соңына түсті. Екі штабтың арасына екі жігіт байланыс қойылды. Бұрынғы кеткен аңдушылармен де байланыс жасалды...

Түн түнеріп төніп тұр. Қатты ызғырық, боран. Олар да кетіп барады, бұлар да кетіп барады...

Жолсызбен кеткен Жаңғали мен Исақмет қаладан шығып алғасын-ақ Есеней жолына түсті. Олар келіп жолға түскенде, Қайырдың «штабы» алдында еді де, Теміржанның «штабы» артында еді — қашқындар екі штабтың ортасында қалды. Жолға түсе сала аттарын айдай жөнелгенде қашқындар он минуттың ішінде алдыңғы «штабты» қуып жетті. Екі штаб байланыса алмай қалды...

Қашқындар, қарайған қараны өздерінің адамдары деп келе жатқан ғой, төніп келіп қалғанда салт адамдардың үстінен шыққандарын бір-ақ білді. Бұрылуға болмады. Аттарын тартып, кейін шегінгілері келіп еді, салт аттылар ортаға алып тұра қалды:

— Бұл кім?

— Біз...
— Жанғалимысың?
— Біз...
— Қайда барасыңдар?
. . . . . .
— Сендер ауданға кеткен жоқ па едіңдер?
— . . . . . .

Кейінгі «штаб» та келіп жетті. Ұсталғандар үн шығарып ешнәрсе айта алмады. Бұлардың жаттығы, жаулығы, жауынан рақым күтпейтіні сонша: «қателесіп едік, кешіңдер!»— деп те айтқан жоқ. Жақтары қарысқандай, тілдері күрмелгендей, ақылдары айныгандай болып қатты да қалды.

Бұл «штаб» аз ғана кеңесті де, ұсталған екеуін өздеріне ертіп алып, ілгері қарай жүріп кетті. Тағы да жарты сағаттай уақыт өтті. «Штаб» үн шығармастан келе жатыр. Ұсталғандарда да үн жоқ... Алдыңғы аңдушылар:

— Ескендірлер Есеней мешітіне тоқтады. Аттары ағаш ішінде, өздері көп адам көрінеді... Ағаш ішінде бұрынғы тұрған шаналар да бар секілді...— деген хабар жеткізді.

«Штаб» тура мешіттің ығындағы ағашқа кіргенде, қашқындардың алты шаналы бір салт аттары да сонда тұр екен. Бұлар да аттарын ағашқа байлай тастап, қалай қамаудың жайын кеңесті. Мұндайда керістен керексіз нәрсе бар ма, Қайыр мен Теміржан екеуі кеңесті де, басқаларға соны орындатты. Мешіттің екі қабырғасына төрт салт кісі аттандырып, өзгелер турадан-тура молаға жаяу тартты, ұсталған екеуін бірге ала жүрді...

Бұлар қалың моланың ішіне кіргенде шеткі моладан біреу ақырын ғана ысқырып қалды. Қайыр да ысқырып жауап берді. Моланың ығында отырған жігіт ұшып тұра келді.

— Бұл кім?— деді Қайыр мылтығын кезеп тұра қалып. Жанғалидың жиені Әлмырза екен. Қолында мылтық, бас қарауылда тұрған түрі екен.

— Жүр бері, тұқымың құрығыр! Алып жүр аналарыңа!

Әлмырза солбырайып қалың моланың ішіне қарай тартты, Есеней тұқымының шатырлаған, мұнаралаған көп бейіті болатын, қашқындар соның үшеуін қазып жатыр екен. Үшеуінің бетін ашыпты. Төртіншінің қарып ғана қазып үлгірген. Қазып жатқан жеті адам: Есілбай, Сүгір, Ескендір, Жұмаш, Рамазан, Жұмаштың балдызы, Рамазанның қайнағасы, моланың ығында оранып екі-үш әйел де отыр...

— Көтер қолдарыңды! Доңыздар!— деді Қайыр бар даусымен ақырып.

Басқалары темір күрек, кетпен, балталарын тастап қолын көтергенде:

— Не бар қолында өлмейтін, өңшең оңбағандардың!— деп Ескендір күректі ала-ақ ұмтылды Қайырға.

Ескендірдің төбесін сипай бес атардың бір-ақ оғы зу ете түсті. Ентелеп келе жатқан Ескендір отыра қалды қарға. Жұмаш та тастай берген балтасына жармаса беріп еді, мылтық гүрс еткенде, қайтадан тастай берді. Қатындардың бірі қарғап, бірі сілеп, бірі жылап, моланың іші ың-жың болды. Есілбай, Сүгір, Рамазан үшеуі тіл қатпастан қалшиды да қалды...

Моланың біреуі лық толы бидай, біреуі лық толы сұлы, енді біреуі кебеже-кебеже ет, төртіншісі толы өлі бұйым екен. Шай да, қант та, топты кездеме де, ішік-кілем де бар...

Моланы күзетуге қарулы төрт адам қалдырып, «штаб» қашқындарды алып қалаға қайтты...

СОНДЫҚТАН ҚАУЛЫ

Уақыға қаланы да, колхозды да қаз бастырды. Колхоз мүшелері көзін тырнап аша сала-ақ «қызыл бұрышқа» жүгірді. Жиналыс тағы да өзінен өзі жиналып, барлық ұласқан былықтың үсті-құйрығын мықтап бір кесіп тастауға, алақандарына түкіріп, дуылдай бастады.

Ауыл кеңесі әлсіз, партия ұясы жоқ, комсомолдардың көбі «белсенді» кезінде «Жаңа асуда» талай оқияс істер бола беретін. Бұған ұқсас талай істер болғанда, қала да, колхоз да артынан бір-ақ біліп қалып:

— Қап, бәрекелді-ай!..— деп таңдайын қағатын да, қала баратын. Оны ұмытып болмай жатып екінші бір көлденең кездесетін. Оның оқиястығы да олқы болмайтын. Оған таңдайын қағып болғанша үшінші бірдеме ұшырасатын. Сонымен «Жаңа асу» мұндай оқиястарға еті үйреніп, ешуақытта сырын аша алмай келе жатқан. Соңғы кездерде, еті үйренгені сонша, «төрт-бес қой өліп қалыпты», «екі-үш сиыр жарылып қалыпты», «екі-үш үй көшіп кетіпті», «пәленше атын сойып алыпты», «басқарма біреуді сабапты», «бүгін астық ұрланыпты» деген хабарларға:

— Е, не болмас дейсің...— дей салатын күйге де ұшырап бара жатыр еді.

Дәл осы істей басынан аяғына дейін дұрыс болжалып, дұрыс өткізілген бір істі колхозшылар бұрын көрген емес-ті. Қанша гуілдеп, қанша айқайлағанмен, қанша тырысқанмен осындай бір тиянақты етіліп іс істеліп, басынан аяғына дейін айқын болған бір істі бірінші көрулері.Теміржаннан бұрынғы ауыл кеңесінің бастығы да, колхоз басқармасының бастығы да Рамазан болатын ғой. Партия ұясы жоқ та. Ауданнан талай адам келіп, талай дауырықса да ат үсті істе береке бола ма, бірдемені бастай беріп, тастап кете беретін. Ауданның ең тауып істеген бір жұмысы — Рамазанды түсіріп, ауыл кеңесіне Теміржанды жіберіп, бұл күнге дейін ұйыстырылмаған партия ұясын құрып, хатшысына Қайырды жібергені еді. Міне

осы істің бәрі он бес күннің ішінде осы екеуінің басшылығымен басталып, қазір аяқталып келе жатқан істер болатын.

Бұл істің айналасындағы әңгіме де «қызық» болды. «Ақ боз атты», «ақ киімдіні» көбіктей көпірткен жеңгейлер, бұл уақиғаны қалай құр өткізсін, құдық басына анаугіден де ертерек жиналып, анаугіден де өрескелдеу әңгіме етіп шығарды.

Күннің боранына да, сақылдаған суығына да қарамай-ақ суға келген әйелдер, мұрындарын жеңдеріне тығып тұрып-ақ, әңгімені аунақшытып, құлпыртып-құлпыртып алды. Әңгіменің өңін айналдырып, астарын астан-кестен қылып жіберді. Өзара ерегісіп, жанжалдасуға да айналды.

— Сіліп! Не бетімді айтайын, жеңеше-ау, өткен түні тіпті керемет болыпты ғой... Биылғы астықтың бәрі де дейді, молада тығулы екен дейді. Тау-тау болып дейді, үйіліп жатыр дейді. Тіпті, оны әкелгесін дейді, мың-миллион егін салам десең де еркің, сала бер, тұқымың шаш-етектен келетін дейді...

— Оны айтады ғой, биылғы жоғалған малдың бәрін дейді, бәрін деймін-ау, бәрі қайда, бәрінен де көбін солар сойып, бейітке апарып тыға беріпті, тыға беріпті дейді. Бітеу сойылған семіз жылқының, семіз сиырдың, семіз қойдың еті мола біткеннің бәрінен де табылыпты. Мола біткеннің бәрінен деймін-ау, бәрі қайда. Қара ағаштың бауырына дейін жаңадан қазып ет, астық тыққан мола, дейді... Қара шешейдің бейітіне де, Бүкір атаң үйінің бейітіне де, апаугі өлген Соқыр шалдың бейітіне де, мына қатынның атасының бейітіне де, бәріне де астық тығылыпты, дейді...

— Кім айтады, аузына не келсе соны айтатының не? Біздің үйдің бейіті аман дейді. Бірдеме болса-ақ бізді ала кеткің келеді де тұрады-ау... Рамазанға бір ата жақынбыз деп қиман қышып тұра ма?.. Соқыр шалдың бейіті де, біздің шалдың бейіті де аман дейді. Астық тығылған ана «Жекейге» қарағанның бейіті де, етті мына «Төрттен астамға» қарағандардың бейітіне тығыпты... Жанымыздағы үйдің жігіті-ақ барып келді ғой...

— О несі екен-ей, бидайды біздің тұқымның бейітіне тыққаны... Біздің өліктерді ұры қылғысы келгені ме екен... Жаласын бізге жабайын дегені ме екен?.. Тап Ескендір мен Рамазан иттің істеп жүргені ғой осының бәрі, әйтпесе өз өліктері жетпеп пе?...

Осы күнге дейін ауыл әйелдерінің бір нашар мінездері, олар бір өзгеріс бола қалса-ақ, соны қапыл-құпыл, өрт сөндіріп жүргендей, өте тез, өте қомақты қамтиды. Бірақ, бірден дұрыс ұғына алмайды... Құрыққа сырық жалғау былай тұрсын, бітеу бөренені жалғап жібереді. Ескі ауылдың әдеті бойынша өз жанынан бір-екі ауыз сөз жалғамай айтқысы да келмейді. Сондықтан, әйелдердің сөзі көбінесе анықтау тілеп тұрады. Қейде мұның іске пайдасы тисе, көбіне зияны тиеді.

Одан соң әйелдердің бір қасиеті, жұрт алдында шалабы шайқала бастаған адамды жүндей түтеді. Бұрын біреуі опорынсыз-ақ «Төре жігіт», «Жалқы жігіт», «Ауылнай», «Тентек ғұм», «Ортаншым», қайнаға деп, атын атамай «сыйлап» жүрсе, оның мысы шыққан минутта-ақ атын атап, атына атақ қосып жібереді. Қайдағы-жайдағы бірдемелерді үстіне үйгенде, тек қайқаңдауыңды ғана біл...

Түндегі уақиғадан кейін әйелдер былай соқты:

— Бәрін бұлдіріп жүрген әлгі кәрі күшік Есілбай. Кәрі ит, осы күнге дейін кәмпес болып бай қаласына жіберілмей отырғасын, қайтушы еді? Ала тайдай бұлдіріп бара жатқаны емес пе? Сол сақалың... кәрі шошқаның көзі жойылса, бір тыйшығар едік...

— Ойбай, Рамазан кәуілдегің де қай бір оңған ит еді. Онса сол Есілбайдың жиенін алар ма еді. Екі күннің бірінде Есілбайдың отынымен кіріп, күлімен шығып жүрген жоқ па?.. Ақыры ұялас иттей бірге қолға түсіп отыр ғой...

— Олардан Сүгір молда да кем түсіп отырған жоқ. О да бір төрт аяқты доңыз. Баяғыда ұрлығы шығып, осы доңыз бір шабылып қалып еді.

— Бәрінен де ұры ит секілді Жаңғалиды айтсайшы. Ойпырым-ай дейім, бет-аузы жылтырап, күлімдеп алады да, барлық пәле содан өрбиді. Әуелі кооперативті тонады. Бізге бір суыртпақ бермей жүргенде, өзінің қатындары сәтен көйлек, дүрия камзолдатып қандай көлеңдетті! Жүгі толған кілем, абдырасы толған ішік, соның бәрі былтырдан бері жоқ болып кетіп еді, бәрі де моладан табылыпты ғой!

— Бәрі де сау сиырдың боғы емес. Үш басқарманың үшеуі де бірдей. Бәрінің ұрлығы бір. Әлгі қан сорғыш дейтіндер осылар шығар өзі... Осы колхоздың әзірейілі де осы үшеуі: анда бар, мында бар, сөзімді қайтарсаң кәмпес қылам, бір ауыз сөз айтуға ақың жоқ деп, милициядан жаман дікілдейтін де жүретін емес пе еді?

Әйелдер алғашқы қарқында әңгіменің осы жағымен айналысып әрі-бері ереуілдесті де, аздасын «өзара сынға» көшті. Күні кеше «ақ боз ат» жайындағы әңгімелерінің көбі дәлелсіз болып шыққандары естеріне түсіп, өз сөздеріне дәл сене алмады. Осының үстіне «ақ боз ат» әңгімесіне қосылмаған әйелдер, бұларға нос көрсеткен ғой, мынау әңгіменің де неге соғарын кім біледі. Сондықтан, әйелдер біріне бірі қуыстанып бір қарасты да:

— Осы бүгін жиналысқа барып, анығын білейікші... Қызықтың әкесі жиналыста болады, арам сиақтар қолға түсті, деп жүр ғой еркектер...— десті. Осыған уәде байлап үйлеріне тарасты. Ертенгі шайды шала-бұла атқара салып жиналысқа кетіп те қалды...

ШҰҒЫЛА

Көркем сөз шебері
Би-ағаға арнаймын.

Біз Қостанайдан шыққалы он төрт күн. Жоқ, он төрт күн, он төрт түн. Өйткені біз түнде де жүріп келеміз. Жүрмесек аттар да тонады, өзіміз де тоңамыз.

Батпақты ауданының жеріне кіргелі жеті күн. Жеріне кірдік, елі қайда кеткенін біле алмай келеміз. Әлі бір адам кездескен жоқ.

Қостанайдан қашава шанаға жегілген пар атпен шыққанбыз. Аттар арықтады, жол екі күннен кейін жоғалды. Көшпелі күртікті есепке алмағанда табандап бекіп қалған қардың өзі аттың тізесінен келеді. Атшымыз аттарды жетектеп отырады да өлке мен облыстың екі уәкілі шананың артынан жаяу келеміз. Үстімізде етегі сүйретіліп қар сызып отыратын қара тон, аяғымызда қара пима, әйтеуір жылжып келеміз.

Күн құлақтанып тұрған, суық. Сібірдің атақты суығы бетімізден сүйсініп сүйгені сонша, үшеуміз де қара қожалақпыз. Атшының төменгі ерні торғай шұқып кеткендей қып-қызыл жара, аракпен емдеп келеді...

Батпақтының күні қаңғырған қайыршыдай әлдеқайдан, алыстан көрінеді де ақшаңдақ аязға оранып алады. Бізді жылыту түгіл өзі тоңып жүргендей бүкшеңдеп, белуардан жоғары көтеріле алмай, қуалдыр аязға тез батып кетеді. Нан қойнымызда, колбаса қойнымызда, арақ қойнымызда. Суықтан қатып қалған азығымызды осылай жылытып жеп күн көріп келеміз.

Батпақтының айы мұндай арсыз болар ма! Шығырық атып аспанға шығып алады да, ыржаңдайды да тұрады. Күннің өзі көтеріле алмаған биікке шығып алғанына мастанып жүргендей.

— Жолсыз қалың қарда темір табанды кашавамен шыққандарың қандай ақылдылық болған!— деп бізді мазақтайтын сияқты.

Тастап кеткен қыстаулар кездеседі. Ондай иесіз қалған мекенге не қонып, не түстеніп паналамай өте алмаймыз. Көнді қыстауларға қалың шыққан бидайық неше жылдан бері шабылмай қала берген екен! Аттарды ағытсақ болды — тұра қалып қар тебеді. Өзекті-ойпатты жерлердің шабылмай қалған шөбі одан да қалың. Аттарымыз осылай күн көріп келеді.

— Ел жиі отыратын жер еді. Батпақты мен Торғай даласында мал басы миллиондап саналатын еді ғой!— дейді жолдасым Ескожа.— Қазір қаншасы қалғанын кім білсін...

— Әне бір шұғыла көрінеді!— деді алда келе жатқан атшымыз.— Шұғыла!..

— Шұғыланың бізге не керегі бар? Тезектің түтіні көрінеді десең қандай қуанар едік...

— Әйтеуір адам жасаған бірдеменің көрінгені жақсы ғой!— Атшы бізді қатты ұялтып тастады. Асыға аяндап, шұғылаға қарай тез жүріп кеттік.

Жазық даланың ойпаттау бір жерінде кесек қардан қаланған «аққала» көтеріле берген күнге шағылысып шұғыладай жарқырап көрінді.

«Аққаланың» қасында осы араға келіп қайтқан шананың ізі бар, ішінде бір сиыр дірдектеп жатыр. Әуелі оны қара ала сиыр ма деп қалып едік, қара ала емес, мойны мен қыр арқасының жүні түсіп ақ құйқаланып қалған қара сиыр болып шықты. Безгегі ұстағандай қалшылдап тоңып жатыр. Қаншырдай қатқан арық. Дәл жаялығында «Алып» деген күйдіріп басқан таңбасы бар. Бір мүйізі сынық. Астына жаялықтай ғана қарақұрым киіз төсепті де иесі тастап кетіпті. Тоңып-қалшылдап жатқан бейшара сиыр тұра салып жүгіріп кететіндей ілгерілікейінді сырғып қояды. Бұл, әрине, шегіне жете жіңішкерген тіршілік. Сиыр байғұс соның өзін де қия алмай шолақ құйрығын қысып алыпты.

— Бір кезде «Алып» колхозының сиыры болған ғой!— дейді Есқожа.

— Бір кезде дегенің немене?

— «Алып» құрылған жылы-ақ құлап қалған.

Шанамызда келе жатқан «сақтық қорынан» сиырдың алдына шөп тастап едік, жей бастады. Ыңылдап қойып жалмап жатыр.

— Өлмей бақ, ақ құйқа!— дедік те жүріп кеттік.

Сиырын тастап, шанасын сүйреп кейін қайтқан адамның ізіне әлі қылау түрмапты. Сайрап жатыр. Сол ізге түсіп екі сағаттай жүрген соң қар басып қалған ауылға кездестік. Бір ит үріп шыққан жоқ. Ойнап жүрген бала да кездеспеді. Үй-үйдің арасында адам іздері де жоқ.

Аяғында жалпақ табан шолақ шанғы, иығында бір-екі қоян, бір-екі қақпаны бар шал ауылға оралып келеді екен. Біз оған қол бұлғап едік, шал бізді алыстан орап өте беріп:

— Бастықтың үйі анау... төтеншеміз де сол... анау!— деп ұзай берді:

— Анау!..

Бастықтың үйіне кірдік. Ауыз үйде семіз торы ат. Бізді көріп оқыранып қалды.— Шөп әкелдіңдер ме дегені болар. Төр үйден әйел даусы шықты:

— Қайдағы қазақ, қайдан қаңғыра береді екен осы!..— деді.

Жас әйел бөксе жағын пешке қапсыра тірей жатыр екен. Саусақтарында істікке шанышқандай алтынды-күмісті сақи-

па мұнша көп болар ма! Шашы дудырап кеткен, ұйпа-тұйпа... Өзі де ұйпа-тұйпа. Бізге наразылық білдіруге қалай ерінбегеніне таң қалғандайсың. Семіруге, ұйықтауға әдейі арналып жаралған адамдай екен. Ұйықтап тұрып тамақ жейтін болар, тойып алып қайта ұйықтайтын болар деген ой келеді. Мына денеге көп ұйқы, көп тамақ сыятын сияқты.

Үй иесі-бастық — төрде мамық төсектің үстінде, кеңсірік дейтін кең алқаптан ызғырық сияқты үн беріп ұйықтап жатыр. Бас жағында беті жабулы ағаш табақта қазының қабырғасы көрінеді.

— Бұл жолдас жай жатыр ма?

— Жай...

— Оятуға болмас па екен?

Жас әйел орданда барып бүйірден түрткілеп еді, бастық оянбады.

— Ғойсайшы, әй... болды ғой...— деді де теріс айналып жатты.

Енді оның үні сыбызғы үніндей сынсып шыға бастады.

— Оятыңыз!— деді Есқожа барынша қатқыл үнмен.— Тұрсын!

Әйелі қайта оята бастады. Бастық шоқпардай жұдырығымен укалап көзін әрең ашты. Бізге сын көзімен қарап, қалай сөйлесуді ойланып қалғандай мелшиіп әлі жатыр. Біздің олпы-солпы тондарымыз, қырынбаған қара қожалақ бет-аузымыз оған беделсіз көрінетін сияқты.

Есқожа сыртқы тонын сыпырып тастап еді, белінідегі Бельгия браунингі көрінді. Сары ұлтаннан жасалған қабы қалтқысыз әсер етті білем, бастық басын көтерді.

— Е, мырза, бұл не, тал түске дейін жатқаныңыз?

— Мырза деп, қайсың менің қойымды бағып едіңдер?— Бастық ықтамай сөйлесуге бел байлаған сияқты.

— Мырза болмасаң, қай кедейдің түске дейін жатқанын көріп едің?— Есқожа да даусын көтере бастады.

Бастық жұмсауға бет алды білем:

— Бәріміз де Совет өкіметінің аркасында жүргесін еркелейміз ғой,— деді жарамсақтана жымиып.

Есқожа жібіген жоқ.

— Сен өзің қанша уақыт болды деп ойлайсың?— деді.

— Тоғыз!— деді бастық,— қабырға сағатына қарап.

Қабырға сағатының ұзын тілі тоғызды, қысқа тілі он екіні басып тұр екен.

— Тоғыз емес, он екі!— деді Есқожа.

— Тоғыз!— деді бастық.— Біз де сағат көрмей жүрген адам бола бермеспіз...

Аяқтап келгенде ашылған сыр — сағаттың екі тілі қай цифрдың үстін бірге басып тұрса бастық үшін сол сағат болатыны анықталды.

Бастық еріксіз ықтай келе бізге жол болсын айтты. Қайдан келгенімізді білген соң оқыс әбігерленіп кетті.

— Шәй қой, ет ас!— деді әйеліне. Иығы тарыла бастаған, жеңі қысқара бастаған ши барқыт қамзолын қапыл-құпыл киіне сала, жаңа ғана өзі жамылып жатқан батсайы көрпені төрдің алдына төсей бастады.

— Төрлетіңіздер!

Сасқалақтай жүріп дамбалының балағымен қазының қабырғасын іле кетіп, аударып тастағанын білген жоқ. Бір тұтам қазысын сүйрей келіп, майы сорғалаған қабырға батсайы көрпенің үстіне аунап түсті.

Шай мен ет біздің он төрт күн, он төрт түн көрмеген тамағымыз. Шешініп төрге шыға бастадық.

Ұзамай атшымыз да келді.

— Аттарға шөп болар ма екен? Өзім қарастырып көріп едім, таба алмадым,— деді.

— Болады, болады. Қазір әкеледі,— деді үй иесі.— Шайға кел!

Әуелі өзімізге рай бере коймаған үй иесі енді атшымызға да қошемет көрсете бастады.

— Аттарыңды қораға кіргіздің бе? Шанаңды да қораға кіргіз. Қанғымалар көп...

— Әуелі аттарымыз бірдеме шайнап тұрса деп едім...— Атшымыз дүмді жерден келгенін аңғартып үй иесіне безере қарап тұр.

— Шайнайды, шайнайды. Шөп қазір келеді,— деді үй иесі.— Өзім ауданда екі күн айналып қалып түнде келіп едім. Шөп таусылып қалған екен. Кісі жібердім, қазір әкеледі.— Бастық біздің атшымызға толық есеп бере жауап қайырды. Атшы да оның ығысқан түрін танып көрдең басып келіп шайға отырды.

Үй иесімен шай үстінде таныстық. Бұл алдыңғы жылы құлаған «Алып» колхозының бастығы екен. Колхозы бұдан екі жыл бұрын құласа да өзі кеше ғана құлапты. Оның үстіне үш жылдан бері осы өңірге ауданнан жіберілген төтенше уәкіл екен. Ол қызметінен әзір түспеген адамша сөйлейді.

— Жә, бұл кезде төтеншенің кәсібі не?— деп сұрадық.

— Әуелі жұрттың сал бөкселігіне жол бермей колхозға тарту еді. Одан соң елді бытыратып алмау сарпылтаңына кездестік...

— Қазір колхоздарың бар ма? Нешеу?

— О, қайдан болсын... бәрі де құлап қалды. Үшеу еді.

— Енді елің не кәсіп істеп отыр?

— Тарап кетті...

Сақал-мұртына мұз қатқан еңгезердей бір адам әлде ғана біз көрген аңшыны үйге сүйрей кірді. Қақпандары мен қоындары аңшының мойнында әлі жұр...

— Мұның не, әй, сірі тақым? Шөп ұрлап жатыр ма екен?— деді үй иесі.

— Бұл менің актым!— деді еңгезер.— Актым! Айтсын өзінің көз алдында! Айтсын!..

Содан соң аңшыны тағы бір ілгері итеріп қойып:

— Сен менің күн шықпай қара сиырымды жегіп алып шөпке кетіп бара жатқанымды көрдің ғой?— деді.

— Көрдім.

— Өзім шанаға мінбей сиырымды жетелеп бара жатпадым ба?

— Иә, жетелеп бара жаттың.

— Жаңа ғана шанамды жаяу сүйреп қайтып келе жатқанымды тағы көрдің ғой?

— Көрдім.

— Сонда менің сиырым қайда?

— Е, мен қайдан білейін.

— Жоқ, сен менің актымсың! Турасын айт! Айтасың!

— Далада қалған шығар...

— Міне, міне, далада қалды! Сойып жегенім жоқ. Қардан аққала жасадым да, соның ішіне тастап кеттім. Енді сен кете бер!

— Еңгезер аңшыны есікке қарай итеріп жіберді де, үй иесіне қарады.

— Өзің естідің ғой, төтенше бастық жолдас. Сиырым далада қалды. Торы ат аш болмайды. Бір атты жаяу болсам да асырап шығам. Ана арам қатқыр сиырды енді менен сұрамайтын болшы, әке-құлдық!..

Еңгезер көзі алақ-бұлақ еткен қорқақ адам тәрізді. Бастық «естідім» дегенше есінен танып қала жаздап тұр.

Ескожа шыдай алмады.

— Аққалаңды біз де көрдік. Сиырың тірі. Алдына шөп салып, бір уыс тары төгіп кеттік. Жеп жатыр. Алып келіп жылы қораға қойсаң мал болып кетеді,— деді.

— Жарайды... бірдеме қылармыз. Бара бер,— деді үй иесі. Еңгезер шығып кетті. Біраз үнсіз қалдық. Шай суынып, дәмі кете бастады.

Түлкі малақайлы, қызыл бет, семізше жігіт үйге жүгіре кірді. Арт жағында бейберекет шуласқан әйелдер дауысы ере келе жатыр.

— Ойбай, бастық жолдас, төтенше бір шара қолданбасаң мына қатындар мені жеп қоятын!— деді түлкі малақай. Қара көлеңкелеу жер үйде бізді енді ғана абайлап, тоқтап қалды.

— Қоя тұр, қоя тұр!— деді үй иесі.

Топырлап әйелдер де үйге кірді.

— Өлтірмесеңдер... біржола құртайын демесеңдер...— десіп келеді.

Бәрі де азған-тозған, арығы жеткен, ашыған әйелдер. Ма-

лақайлы жігіт кете алмады. Төтенше бастық үндей алмай қипақтай берді. Әйелдермен біз сөйлесе бастадық.

— Қәне, жеңгейлер, келген жұмыстарыңызды жайлап айта бастаңыздаршы,— дедік.

— Жұмыстарыңызды деп мазақ қыласыңдар ма? Бізге қандай жұмыс беріп қойып едіңдер!— деп бір әйел шап ете түсті.

— Жайлап деулерін қарашы!.. Жайлап отыратын қандай жайымыз қалды біздің? Жай сендерден басқа кімде қалды!— деп екінші әйел де шаптыға қосарланып еді, содан кейін бәрі қосыла шуласып кетті. Бір сәтке сөз ұшығын ұстай алмай қалдық. Әйтеуір наразылық, әйтеуір ашынғандық, әйтеуір аянбай салғыласуға келгендік аңғарылады.

— Әй, шағаладай шуламай қоя тұрыңдаршы!— деп бір мосқал әйел ілгері жылжып берірек келіп отырды.

— Жайлап дедіңдер ғой, өздерің де жайлап тыңдаңдаршы!— деді бізге.— Бір шана астықты мына түлкі малақай пірканшік өз үйіне жөнелтті емес пе? Жөнелтті! Жөнелткен жоқ деңдерші, кәне!.. Ол бізге деп берілген қазынаның астығы емес пе? Тағы бір шанасын мына жарылайын деп отырған қатынның үйіне жібердіңдер ме? Жіберген жоқпыз деңдерші, кәне!

Әйелдердің бәрінің сұқ саусақтары төтеншенің өз әйелін нұсқап қалды:— Мына қатынның!

— Неге үндемейсіңдер?

Төтенше мен пірканшікте үн жоқ. Пірканшік төтеншеге ығыса қарайды, төтенше бізге ығыса қарайды. Әйелдердің айыптауына мойындасып отыр. Ешкім үндей алмаған соң әйелдер енді біздің шанамызға келіп тиісті.

— Жаңа ғана осы үйге пар атпен келген қайсыңның жақындарың? Тағы бір шана астықты түнге қарай әкететін шығар!

Шай тамақтан өтпей қалды. Арам ас жеп отырғандаймыз. Ұрының үйінде отырғандаймыз.

Бізді осындай қиындыққа ұшыраған аудандарға жәрдем беруге жіберер алдында өлкенің ең үлкен басшысы едәуір сөз сөйлеген:

— В Казахстане ни карипов, ни касиров, ни джесиров нет!— деген.

Ауыл адамдарына партия бағыты дегеннің бет алысын аңғарту үшін мына екі жігіттің қырын сындыру керек сияқты.

— Сен, бастық, атыңды жегіп қазір әлгі адамның сиырын әкеліп бер!— дедік үй иесіне. Ол тез жөнеліп кетті. Пірканшік деген түлкі малақайға:— сен, бізге магазініңді көрсетші,— деп орнымыздан тұрдық. Әйелдер бізге ере жүрді.

— Лапке дегеніміз осы,— деді түлкі малақай, талдан тоқылған сарайдың есігін ашып жатып.

Екі терезесіне ішінен де, сыртынан да әртүрлі темірден айқыш-ұйқыш тор ұсталыпты. Сарайдың сырты сыланбаған еді. Ішкі жағы сыланған екен. Жер еденде ауыр жүк өлшейтін кір жатыр. Бір бөшке қара май, бір-екі қамыт, он шақты сырланбаған доға, бір қап тұз бар...

— Сен, әй, сұркия-сұрдың сұмырай байы, мына кісілерге өтірік лакпеңді көрсетпей, шын лакпеңді көрсет!— деді әлгі мосқалдау әйел. Біздің қайдан келгенімізді аңдап қалған екен, енді қатты кетуге бөгет алғандай тепсініп тұр.— Бұл лапкең адыра қалсын!..

Әйелін сұркия сұр, өзін сұмырай дегенге пірканшік шамдана алмады. Бейпіл ауыз әйелдің сөзін елемейтін, кең мінезді, кешірімді кісім болып күлімсіреді де:

— Қайдағы лапкені айтады?!— дей салды.

— Шошалаңа жапсыра салған лакпеңді айтамын. Жүр, мына кісілерге сонынды көрсет!— деді әйел.

— Склатты айтамысың?.. Склатты лакпе деп тұр!..

Қора жақтан ашына шыққан әйел даусы келді:

— Ойбай, Дәулетбек, талап жатыр, талап!..

Бәріміз де далаға шықтық. Кең ауладан баршылық белгілері танылады. Жер-қарада үйіп алған орташалау мая шөп. Төбесі жартылай жабылған лапаста қомы алынбаған атан түйе тоқмейіл күйсеп жатыр. Жабуланған семіз торы ала ат, он шақты қой-ешкі шөпте тұр. Біздің аттар да сол шөпке келіп қадалып қалыпты. Аулада шуылдасқан көп әйел шұбырып жүр.

Сұрғылт түсті бойшаң әйел қолында темір айыр, шошала жаққа жанды жақындатпай қорғап тұр.

— Жақындағанынды түйреп тастаймын!— деп айбат көрсетеді.— Өңкей өлімтік!— деп қорлап та қояды.

Азған-тозған, ашынған әйелдер де біз жақындаған соң арқаланып кетті. Олар да айыр ұстаған әйелді көп ауыздан жабыла сыбап кетті.

Әйелдердің алма-кезек салғыласқандарынан едәуір нәрсені аңғарып қалуға болатын еді. Жалмауыз саудагердің қызы... жалмауыз сұмырайдың жалмауыз қатыны! Сенің атың Ұркия еді, сұркия-сұр деп жай атанған жоқсың, сен салдақы...

Ұркия деген әйел бір мінезіне қарай сұркия-сұр атанып кетсе, оның аржағында «салдақы» деген бір кең шиыр тағы жатқанға ұқсайды.

Әйелдердің үшеуін ғана ертіп шошалаға кірдік. Азық-түлік иісі аңқып тұр.

— Жасырын есігіңді аш!— деді мосқал әйел. Дәулетбек үйілген тері-терсекпен жасырып қойған есікті ашты — складқа кірдік.

Бұл жылдарда, қар басып қалған азғана ауылдарда мұндай көп астық болар деп ойлау қиын еді. Ауыл аш. Мынау

складта қазына қабымен жатқан бидай, тары, ұн, шай-қант үйіліп жатыр.

— Склатында қанша астық бар?— деп сұрадық.

— Елу қап шамасы болар,— деді Дәулетбек.

— Ой, қаптың астында қалғыр, сұмырай! Кем болса жүз елу!— деді москал әйел. Елу мен жүз елудің арасында үш есе айырма барлығына Дәулетбек әзір қысылмай тұр.

Әйелдер қаптарды қолдарымен түрте жүріп — мынасы тары, мынасы ұн, мынасы қант!— десіп қалады.

— Мына қаптардың астында қамбасы тағы бар! Оны да ашгырып көріңдер!— дейді әйелдер.

— Бұл қайдан келген, қашаннан бері жатқан қаптар?

— Қазынаның беріп жатқан жәрдемі ғой...

— Таратып бермеген бе едің?

— Келгендері алды, келмегендері алған жоқ.

Ауыл сыры әйелдерден жасырына алмайды. Үлкен қалаларда да, алақандай ауылдарда да солай. Біздің қасымыздағы әйелдер енді тіпті еркіндеп кетті.

— Сен өзің қанша үйге, қанша адамға деп жәрдем әкелесің?— деп сұрады москал әйел.

— Қанша адам болса сонша сұраймын да!— деді Дәулетбек.— Артық беріп жатқан кім бар деп тұрсың!..

— Жоқ, антұрған, өтірік айтасың. Сен үш жүз үйге деп жәрдем астығын аласың. Сағаң қарайтын үй саны жүзге толмайды. Өзгесі әлдеқашан тарап кеткен. Мына қаптар сол жоқтардың несібесі.

— Ауылнай қанша үй бар десе, мен соған жәрдем әкелемін. Менің жазығым не?— деді Дәулетбек.

Жергілікті қызметкерлер өлке басшыларының жоқты бар дегізіп отырған ынғайына көндігіп алыпты. Өлісі-тірісі белгісіз, әйтеуір аудан көлемінде жоқ адамдарды бар деп жәрдем алады. «Өлі жандардың» несібесі өлік тонаушылардың несібесі болып жатыр. Тірі жандар қоса тоналып жатыр.

* * *

Біз қара сиырдың иесі Сатығұлдың үйінде отырмыз. Маңағы өжеттеу жеңгей Сатығұлдың әйелі Уәзипа жік-жапар болып шақырып әкелді.

— Төтеншенің қою шайын шала-пұла іштіңдер... Пірканшіктің үйіне де кірген жоқсыңдар. Осы ауылдан құр ауыз кетесіңдер ме!.. Тым болмаса біздің үйдің ақ-су шайынан ауыз тиіңдер,— деді.

Он төрт күн, он төрт түн жүріп келген біздің де бір ыстық шай ішетін уақытымыз болған екен. Бас тарта алмадық. Қара сиырды әкелген екен. Әлі дір қалтырап ауыз үйде жатыр. Әйтеуір алдында шөп бар. Сатығұл қара сиырдың жырын бастағалы жарты сағаттай болды.

— Мұндай міпіске берік мал көрген емеспін!— деп бастап еді,— қызығы енді келе жатыр!— деп, шайды бір-екі ұрттап алды.

— Қызығы енді келе жатыр... бұл өзі менің сиырым болатын. Сауырына «Алып» деген таңба басылған соң колхоздың ортағы болды. Сол кездегі төтенше уәкіліміз мені ауданға жұмсады:

— Мынау «найзағай-телеграм» деген нәрсе!— деді маған.— Рапорт! Райком — Ыбырайдың өз қолына тапсыр!

«Алыптың» малы сол күні таңбаланып жатыр еді — сиырыпа таңба бастырып ал да мін де жөнел!— деді.— Таң атқанша қайтып кел!

Сол кезде «Райком өзіпе райком, төтеншеге түк қыла алмайды!» деген заком шығып, төтеншеге қарсы бір ауыз сөз айта алмайтын болғамыз. Мен де жүре бердім. Төтеншенің бір жұмысына жарап кеткеніме ренжіген де жоқпын. Кім біледі, сөйте-сөйте белсенді қылып алар деген ой да жоқ емес...

— Сені ме!?— деп, осы арада Уәзипа жеңгей бір сөз қыстырып қалды.

— Қызығы енді келе жатыр... Райкомға ертеңіне таң ата жеттім. Біресе сиырымды жетелеп алып жүгіріп отырамын. Біресе сиырыма мініп алып аяғымды суытып аламын. Ауданға дейін қырық шақырым жер. Сиырды жетелеп алып жүгіріп-жүгіріп алмасам, таң атқанша қайдан оралып келе алам? Ылғи жүгіріп отыруға өзім қайдан шыдайын! Әйтеуір, таң ата жеттім-ау... Ауданға да жеттім, қапалақтап қар да жауып кетті. Найзагай-телеграмды райкомға тапсырдым да кейін қайттым.

Қар әлі жауып тұр... Луданнан он шақырым шықтым ба, шықпадым ба, үш салт атты кез болды. Сиырды жетелеп алып, қабырғаласа жүгіріп келе жатқамын.

— Тоқта!— деп ақырып қалды біреуі. Тұра қалдым. «Қош бол, қара сиыр, дедім ішімнен. Қош бол, Сатығұл!» дедім.

— Қайда қашып бара жатқан қазақсың?

— Райкомға найзағай әкеліп қайтып барам.

— Райкомнан алған қағазыңды көрсет!

— Қағаз берген жоқ...

— Сиырды қайдан ұрлап әкеле жатырсың?

— Өзіміздің «Алыптың» сиыры. Кеше ғана басқан таңбасы бар, міне!

— Сиырыңның қағазын көрсет!

— Базарға апарғанда болмаса қазақтың сиырында қағаз бола ма, қағазы жоқ,— дедім.

— Бас жібін бері әкел!— Бір белсенді сиырымды жетелей жөнелді, екінші белсенді дәл таңба басқан сауырдан қамшымен осып жіберді.. Қара сиыр мықшиып қала жаздады.

— Өзімді де бір тартып қалды демейтін бе едің?— деді Уәзипа жеңгей.

— Өзімді қойшы, тәнірі... Менің аркам не көрмеген арқа! Қара сиырға жаным ашып кетті. Қолымда туып, қолымда өскен дөнежін сиырым ғой.

Сиырды белсенділер әкетіп барады.

— Тым болмаса сиырымды алғандарына өздерің қағаз беріңдерші!— деп мен жүгіріп зарлап келем.

Сиырымды тартып алған, кейін білдім, осы Егізек төтенше екен. Мана өздерің келіп бірінші түскен үйдің иесі, осы күнге дейін төтенше бастығымыз болып отырған жігіт. Қасындағы екеудің бірі жаңағы пірканшік. Оны да кейін білдім, аты Дәулетбек екен.

Егізек төтенше атының басын тартып азырақ бөгелді де:

— Аулыңа сәлем айт: мен Егізек төтеншемін!— деді.— Сиырың «Теріс аққанның» малына қосылады. Қағазды сонда келіп аласың!

Сиырым желе жортып ұзай берді, мен қала бардым...

«Теріс аққан» киіз үйден жасалған қала екен. Бұрын бөлек-бөлек отыратын ауылдарды бір жерге жинап қондырыпты да «Қала» деп атапты. Қәдуілгідей көшелері бар: Қалашокін көшесі, Елтай көшесі, Құрамыс көшесі... Үйлердің мандайшасында қағазға жазып жапсырып қойған номерлері де бар. Ең шеткі үйдің қасында ат ерттеп жатқан бір жігітке кездесіп «Теріс аққанның» бастығы қайда тұратынын сұрадым.

— Қалашокін алпыс, Елтай жиырма жеті!— деді ол жігіт. Одан әрі сұрауға бата алмай жүре бердім.

Қаланың орта кезінде әрлі-берлі біраз қаңғып жүрдім де бала аркалап келе жатқан бір қатыннан «Қалашокін алпыс» қайда болады деп сұрадым.

— Адыра қалғыр, Қалашокін алпыс деп сәнденбей-ақ бастықтың кансаралы қайсы деп сұрамайсың ба!? Әне, анау үй... түндігінен түтін будақтап жатқан...

Түтін будақтап жатқан үйден керісіп-кергілескен еркек дауыстары да будақтап шығады. Кіруге бата алмай, сол үйдің айналасынан ұзай да алмай, күн батқанша жүрдім де қойдым.

Бұл үйде аудан көлеміндегі барлық төтеншелердің съезі болып жатыр екен. Сол съезге арыз айтамыз деп келген мен сияқты көлденең күйіп кеткендер де жиырма шақты адам болды. Бәріміз арқамызды киіз үйге сүйеп жүрелеп отырып, съезге құлақ салдық.

Киіз үйде сыр жасырына ма, үйдің ішінде не болып жатқанын түгел естіп отырмыз.

— Ыбырай жолдас, сен қатенді мойныңа ал!— дейді бір өктем дауыс.— Ат арқандар оты жоқ, бұзау ішер суы жоқ

жерге киіз үйден қала салдыра ма екен? Қыс мынау келіп қалған. Барлық малды иіріп бағып, айдап барып суарып отырсыңдар, тал түсте қырып алмайсыңдар ма?

Ыбырай райком да бас сауғалап жатыр:

— Күзден қалмай жүз процент колхоздасып болсын деген бұйрық берген өздеріңіз емес пе?— дейді.— Ол бұйрықты алғанымызға екі-ақ жеті болды. Міне, орындадық! ТОЗ құрмандар, ірі болсын дедіңдер, орындадық. Колхоздарымыздың алып емесі бар ма? Біз өз бетімізбен ешнәрсе істеген жоқпыз!— деп бар күнәні өлкеге аудара сөйлеп отыр.

Бұл керіс ұзаққа созылып барып, пышақ кескендей тоқтады. Ыбырай райком болмай қалды. Үйден салбырап шықты да, атына мініп алып жалғыз кетті...

Оның артынан біздің Далабай төтенше үйден шықты. Оның да босап шыққанын сезіп, мен қасына да бармадым. Одан кейін де екі-үш төтенше салбырап шығып жалғыз-жалғыз кетіп жатыр. Енді бір-екі жігіт, колхоз бастықтары болу керек, осы бәледен құтылғанымыз жақсы болды,— деп кетіп барады.

Өлкеден келген адамның Егізекке жан тарта сөйлегені естіледі:

— Егізек, сен «Алып» колхозына бар... Төтенше болып қала бер, төтенше бастық бол!— дейді. Егізек оған алғыс айтып, қасында Дәулетбек, үйден жайрандап шықты. Атып тұрып сәлем бердім.

— Өй, сен манағы қара сиырдың иесімісің? Мен «Алыпқа» бастық болдым. Сиырынды тауып алмай қайтпа!— деді. Қуанып кеттім.

Сол түні «Теріс аққан» қаласы құлап та болды-ау деймін. Орталықтағы малдарынан көлік алып, әр ауыл өз мекеніне көшті де кетті. Колхоз бастығы Есентай ауылына көшіп кетіпті.

Қызығы енді келе жатыр... Мен Есентай ауылына келейін. «Теріс аққанның» бастығы бір кеудем соқ жігіт болып шықсын. Мен одан сиырымды сұрайын, ол маған өзің осы колхозға кіресің десін!

— Неге?— деймін ғой.

— «Алыптың» жаңа бастығы Егізекпен келістім. Интернационал колхоз жасайтын болды: «Алыптан» отыз үй біздің колхозға көшеді. Бізден отыз үй «Алыпқа» көшеді. Сен өзің «Алыптың» бас білетін белсендісі көрінесің. Осы жұмыстың басына қоямын. Сиырды қайтесің, астыңа ат берем, үйіңді де, сол отыз үйді де көшіріп әкелетін бол, белсенді қоям!

Белсенді қоям дегенге ішім бұрылып та тұр, қорқып та тұр. Бірақ, бастық маған сөз беретін түрі жоқ. Қасыма бір жігіт қосып берді де:

— Колхоздың жылқысынан қалаған атын ұстап бер! Әйда!— деді.

Қалаған атын ұстап берсе, оның аржағында қазақтың арманы бола ма, жігітке еріп жүре бердім. Бір торы бесті ат, пай-пай-ой, құлағы шекесінде, әлдекімнің бір қызға балаған аты болды екен, ойқастап көзіме түсе берді.

— Осыны ұста!— дедім, ұстады, міндім де жүре бердім.

Аяғын шекіп басады. Шабыс қандай, көзіңнен жасыңды ағызады. Желіс қандай, жел қайық па дерсің. Егізектің ауыз үйінде тұрған торы атты көрдіңдер ғой. Сол ат. Қазір жетісі толып, сегізге шықты. Бір он шақырым аттың қызығымен келе жаттым да қара сиырым есіме түсіп кетті. Қой, мұндай ат менің мандайыма сыя бермес. Түптердің түбінде әрі атсыз, әрі сиырсыз қалсақ, мына қатын менің басымды үйтіп жер дедім де «Теріс аққанның» сиыр малдарын аралап жүріп сиырымды тауып алдым. Соным дұрыс болған екен... Торы атты көрген жерден-ақ Егізек тартып алды. Сиырым әлі өз қолымда... Одан бері не көрмедік!.. Жаз бойы өзім Егізектің анда бар, мында барында жүремін. Қыс бойы торы аттың шөбін тасимын... суын әкелем... соны күтем...

— Енді ол бейнеттен құтыларсың. Егізек орнынан алыныпты,— дедік Сатыұлға.— Енді оның орнына бір дені дұрыс адам келетін болар.

Сатыұл біздің сөзімізге әуелі сене алмады, одан кейін қорқа бастады:

— Ай, шырақтарым-ай, осы сөзді басқа бір үйде айтсаңдар екен... Біздің ауданда жақсы адамдарды оңай құлата салып, қолынан түк келмейтін құр қыл-ауыз, қызыл өңештерді қорғаштай беру әдет болып кетті. Әй, Егізек төтенше құлай қоймас... Екінші, біздің ауданда орнынан құлаған адамнан гөрі соның орнына қойылған адам жөнсеу болып шығады. Бұл да әдетке айналып кетті. Әй, Егізек құламас!— деді.

Біз әңгімемен отырғанда пірканшік Дәулетбек Сатыұлдың үйіне бір шана шөп әкеліп беріп кетті. Сатыұлдың сенімі енді ғана тұрақтағандай болып — қа-тен!— деді әйеліне.

* * *

«Батпақтыны» қыс тіпті қимайды екен. Оңтүстығынан күн қарды солқылдатып-ақ ерітіп келсе, солтүстығынан қалың қар қайта жаба салады. Бүгін тоқымдай жер қарая қалса, ертең бел етектен қар жауады. Үскірік соғады. Қанша қимаса да ақ көрпе іріп-шіріп жыртылды-ау әйтеуір...

Маныздаңып-назданып, еріне басып Сібірдің жалқау жазы да келді.

Сай-саланы су басып, арықтаған елді қыр басына қуып шықты. Бұл қысты күні келгің келмесе, жазға қарай кеткің келмейтін жер екен. Күн жылына келе жайнап кетті.

...Сатыұл соқасына келсек, бұлар бір қотыр атан, бір тыриған көк байтал, қара сиыр үшеуін қатарлап жегіп жүр

екен. Соқаға үш көлікті қатарлап жегуге болмайтынын естімеген де болар. Уәзипа жеңгей көлік жетелеп жүр де, Сатығұл өзі соқаның сабағын қысып ұстап алыпты.

— Ау, еңбек өнімді, егіс шығымды болсын!..

Жүргізіп қарасақ, мұның соқасы да «солшыл» екен. Екі борозданың арасында атжал қалып отырыпты.

— Соқа неге солға тартады?

— Білмедік не мәнісі бар екенін... Анау күні бурыл бас райком келіп түзеп берген соң төрт күндей сызықтай аударылмаған жер қалмап еді... Енді бұзылып тұрғаны...

— Қашаннан бері?

— Үш күн болды, бір гектардай жеріміз бүлініп қалды.

— Оның алдында оңға тартатын еді, райком түзегеннен кейін сауығып кетіп еді, үш күннен бері тағы да бұлдіріп жүргені...

Қарасақ кіндіктің тетікті винті жоқ екен. Сондықтан түпкі көлік аударып отырса соқа солға кетеді де, шеткі көлік аударып отырса оңға кетеді. Оны бақылап отыруды бұлар білмейді. Білгенге бір минуттық жұмыс, білмеген бұлардың барлық егінін шығармай тастауға жетерлік себеп.

Соқаны түзеп, өз білгенімізді түсіндіріп «соп» дегенімізде, қара сиырдың шолақ құйрығы көзге түсті.

Бұл, кәдуілгі, қысты күнгі ақ құйқа сиырың. Қотыры жазылған. Жып-жылтыр қара сиыр болыпты. Өзі күйлі. Арбиған атан мен тырбиған көк байталдан гөрі бұл басым тартады. «Батпақтыда» болған бір қызық, арық жылқы мен еркектер жоспарды кем орындайды да, сиыр мен әйел артығымен орындайды. Жегуге төселіп қалған қара сиыр да жоспарын артық орындап жүр.

Қара сиыр соқаны сүйрей жүріп, күйсей жүр, шолақ құйрықты сүйкей жүріп, күйлей жүр!..

— Бұқа керек!..— дейді Сатығұл.

1933

АЗ ЕСКЕРТУ

«Шұғыла» 1933 жылы жазылып, келер жылы жарияланған, бәйге алған әңгімем еді. Ескіргендігі көрініп тұрса да сол бір тұстағы сорақылықтарды көрсетуге арналған жалғыз әңгімені мүлде жауып тастауды лайықсыз көріп, қырық екі жылдан кейін болса да қайта жариялауды дұрыс көрдім. Аздап өңделді, шұбалаңдау екен, біраз қысқартылды. Идеясы мен мазмұнына қол сұққаным жоқ.

Ғ. М.

ЖЕҢІЛГЕН ЕСРАФИЛ

I

Жылысып өткен алты ай жаз алдап кеткен сияқты... Құйрық тістесе қыс келерін, алай-түлей боран боларын, қабағын түйсе қаһар төккен ақпан менен қаңтар барын айтпай кеткен...

Үлкен-кіші тегіс мәз, есіл жаз енді еске түскендей...

Төрт тораптан түре соққан сұрапыл көз аштырмағалы, міне екі аптадан асты! Барлық дауыл байлаудан босанғандай, барлық долы бас қосқандай тынары жоқ бір ұлу! Қарға адым жер мұң болар деп кім ойлаған ол кезде, енді мынау, ну қалың жал белуардан қарға шөгіп, иіліп басы, төгіліп шашы дір қалтырап, мүлгіп тұр.

Жұрттың бәрі ақ танау, ақ кірпік, ақ ауыз. Алдырмаған мұрын, шалдырмаған бет мыңнан біреуде ғана қалған. Түкірік жерге түспейді. Осынша кең далада дем аларлық ауа жоқтай! Жұлынған боран ауа орнына түйір-түйір мұз тығады мұрныңа! Ақ теңіздеп Арқаға дейін домалап келгендей ақ қар бытырадай тиеді бетіне.

Ойды-қырды қалың жапқан ақ көрпені үсті-үстіне үйе түсіп, ояң қалған жері болса қымтай түсіп, мың батпанмен соғып-жаншып, асыр салып азынаған аяз тұр. Ақ тауларды ықтай жылжып, құмырсқадай қыбыр-қыбыр, мыңдаған жан Есрафилмен алысқалы, міне, екі ай! Кімнің қолы бұрын тиер алқымға — бұл алыстың жалғыз дауы осында! Мүлгіп тұрған орман-тоғай жеңіс күйін кімге ойнар, мың толқытып, жүз бұралтып таратуға әлемге жел біткеннің ең жүйрігі кермеде тұр, о да әзір!..

Алты ай үйген жалменен салған жолды құлай құшып, табандаған қар жатыр. Құлаған құз денесінен кесек-кесек ойып алсаң, бір былқ етер ниет жоқ! Осы ақ таудың астында елдің қолқа тамырындай жаңа салған жол жатыр!

Ақмола мен Қарталының ит өлген жер арасы. Бұл Арқаның құба жоны — сұрапылмен алыс салған қан майдан. Бірі ежелгі атақты алып алты ай қыс, бірі біздің зұлмат күші қозғалса да бір жасқанбай кісендейтін, алып ел! Әлем айғақ, бұл алыста аясу жоқ, алдау, арбау, арзан айла жанасарлық жай емес! Адал күрес, күші асқаны-ақ алатын. Алыптар жүр қара жерге белуардан батысып, бірін-бірі лақтырғанда белден белге кетеді! Арқалардан бұрқырап бу қонып жатыр бұталарға мұз боп барып жабысып... Сарыарқаның құба жоны мың жара, ойды қырға теңей кеткен, ен далада екі арыстан алысып!

Арқасына салған асыр батқандай, жер қайқаңдап, анда-

санда бір ынқ етіп қалады. Төңірісіне тасбиық айтып бар дүние, бұталарға қонған мұзды тасбиығындай ақырын сыртсырт қағады... Қарағайлар қақ айрылып, қайың жасын төгелі. Көкте бұлттар қозғалмастан ақ қар болып етек жайып, құлай кетіп жол үстіне жалп етіп: жаңа ғана аршылған жол бойына тағы да ақ тау шөккен нардай көлденеңдеп жатқаны...

— Алармын!— деп, алқымына Есрафилдің қол салғанда біздің ел, зікір тоқтап, дүние тыныш, үрейленіп бұлтқа бұққан күн де шыға келеді. Бірақ, әлі Есрафилдің астыңа түсер ойы жоқ! Қайсар тентек күнге қарап, құр сақылдап күледі. Мойындауға тегі долы қан ішер, кежегесі кейін тартып, отты көзден мұздай суық көк ұшқындар шашқанда, тиген жерін қарып түсіп, күш алғандай қайтадан!

Бұл қайсар жау, бұл үлкен дәу, күшің асса-ақ алатын!

Алты ай үйген ат жал менен салған жолды құлай құшып, табандаған қар жатыр, қар астында елдің қолқа тамырындай жаңа салған жол жатыр! Күш сынауда, сөз таласта, сиынарың, жүгінерің өзіңсің!

Мүлгіп тұрған орман-тоғай жеңіс күйін кімге ойнар! Мың толқытып, жүз бұралтып таратуға әлемге, жел біткеннің ең жүйрігі кермеде тұр, о да әзір!..

Қарта боран қайта-қайта ай мен күнді тұтқынға алған күндерде, санылаусыз кердей қара долы дүлей түндерді елең қылмай, бір тартынбай ерлік еткен жандар бар, сақылдаған сары аязда белуардан суда тұрып көпір салған осылар, ақындардың жырлар жыры, осы да!

«Қайрақтының» осы жақ беті Жалтыртөбе, ит байласа тұрғысыз бір ызғырық; оң жақ беті аңырайған кең аңғар. Осы аңғарға, қар астында қалған жолды аршуға бір топ адам барыпты, Есрафилді солар жеңіп, жолды тартып алыпты.

Тіл жете алса, сүрінбесе айтар кезде болған істің шындығын, ұлы демей, кіші демей, соны айтқымыз келеді...

II

«Қайрақтының» осы тұсы жалпақ жатқан жапан дала, құла дүз болып келеді. Жазды күні томпиған бір төбелер тұратын еді, онда олар қалың қарға батып кетті де, жалтыр төбелері қар тұрмайтын сырғанақ болып қалыпты: сол жалтырдан сырғанаған қар мынау аңғарға келіп бір-ақ демін алады.

Тоны жылы қасқыр мен қарсақ болмаса, бұл жерде аң да қалмаған. Басқа андардың бәрі де қыстың ынғайын қабағынан танығандай, әлдеқашан шұбарға қарай сырғып кеткен. Бұл тұста таяқ тастам отыратын ел де жоқ.

Мылқау түнек солтүстіктің бар суығын осы араға айдап әкелгендей көз аштырмай, ес жидырмай қойғалы табандатқан екі ай! Боранның өзі де ашыққан, көрінгенге тап беріп, қарды қауып, тас тырналап, күні-түні ұлиды. Бұл жерде шуылдарлық қамыс, гүілдерлік орман да жоқ, аш өзекке жем түспей, күр ұлиды, босқа ұлиды.

Жұмыс барағынан екі адым шықсаң, ел қай жақта, жел қай жақтан, оны айыруың екі талай-ақ. Жұмыска алысырақ баратын адамдар қолдарына арқан ұстап, қосақталып кетеді. Мұндай ықпас боран, құтырған сұрапыл суықты ешкім көрген емес.

Ана бір көрінгенде күннің өзінің беті де үсіп кеткендей боп-боз еді, енді көрінуді де қойып алды. Ай дегенді айында бір көрсең қуанып қаласың.. Жұлдыз дейтін күл-күрне біржола үркіп кетсе керек.

Темір жолдың тап осы тұстағы бір үзігін жалғаудың осынша сынға айналғаны да осыдан еді. Қанша топ жақын келе алмай, қанша топ аяқ сала алмай қайтқан.

Міне, осы аңғарға жақындап келіп «жылан бауыр» трактор тоқтады да, тіркелген ұзын шаналардан көп адамдар түсті: аңғарды кесіп өткен ат жалдың етегіне келіп, қиыр-шиыр ақ тауларға қарап тұрғанда, бұлар бір үлкен шоғыр сияқты еді, ашыққан боран жұтып жібергендей, «ә» дегенше жоқ болып кетті.

— Арқаннан айрылма!

— Қада күректі!

— Уа, антұрған, қорбаңдамай ұмтыла түссеңші!— деген дауыстар ғана естіледі.

— Қазаның оттан түспесін!— деп, «аспазшыға» бір айғайлады да, бригадир Есім ақ таудың төбесіне шықты. «Аспазшы» Қасен «қайдағы қазан!» деп, мыңқ етіп қалғанын Есім естіген жоқ, оның ойы жұмысшылардың ыстық тамағы үшемі әзір тұрсын деген еді.

Бұл келген ерекше бригада! Ерекше болғанда ойдан-қырдан таңдап алған, топтан озған сар кездік, саңлақтар емес, кәдуілгі оның тоғызы, екінің бірі дегендей, қатардағы жол салушылар. Ешкім оларды ерекше шыңдап, айырып баптаған да емес. Бригадир Есім — аузына алғашқы түктер жаңа ғана білініп келе жатқан комсомол. Сейтен — алпыстың алтауына шыққан адам, маңдайында қатар жатқан алты сызық әжімі, артта қалған алты қырдың белгісі сияқты. Асбасшы Қасенді — екі жарым-ақ пұт салмағы бар деп, жолдастары ылғи қалжыңдап жүреді.

Петр Семоныч Капица — Наталья жеңгейдің алдында үн шығарған адам емес деседі. Ал, үйде мықты Наталья, мына майданда не істей алады!.. Миша мен Сережаға келсек — экскаваторшы Лидаға екеуі бірдей ғашық болып, екеуі де:

— Жол біткенше уақытым жоқ!— деген қысқа жауап алған жігіттер... Іс үстінде білдірмейтіндері болмаса, екеуі содан бері әрі бақас, әрі күндес деуге боларлық. Осы бригадаға екеуінің басын қосқан да сол бақастық болуы мүмкін.

Бригаданың ерекшелігі — ең әуелі адам аздығында. Екінші, сол аз адамның ішінде темір жол салу ісінің ең кемінде екі түрлі мамандығын білмейтін біреуі жоқ. Күрекші шығар дегенің — шпал төсегіш, рельс салғыш, бекіткіш деген секілді, әйтеуір тағы бір табанды іске ие болып шыға келеді. Бұл бәрінің бойындағы ерекше бір қасиеті!.. Үшінші, бұл бригаданы солтүстік түбекке аттандырғандай жақсы қамдап, керекті жеткізе берген еді, бар ерекшелігі осы-ақ...

Бұлардың осындай сұрапылда, осы дүзаққа келе қоюларына түрткі болған —«Обаған» өзенінің бойында болған бір қимыл еді. Таңертең жол бойында болған жаңалықтардың хабарын айтқанда, ойды ерекше толқытқан сол хабар болды. Өзіміздің Торғай құласа батпайтын «Обаған» өзені, осы жолдың тұсында үлкен бір кәдеге жарапты: күндік жерден көрініп тұратын көпір салғызыпты үстінен. Сол көпірді салған күндерде дауыл күші түйе жыққандай, аяз күші тас жарғандай екен. Белуардан су кешіп, сыбай қаққан көпіршілер, үш тәулік бойы белдерінен арқандаулы тұрып, көпірді солай салып шығыпты. Әйтпесе, сұрапыл жел жұлып алып, адамды қаңбақтай айдап әкететін халге жеткен екен. Мына бригада осы ерлікке ерлерше жауап беруге тура келді.

— Ал, бала?— деді Сейтен қарт. Есімнің бетіне бетін тақап тұрып. Есім ақ тауларды нұсқады, үндемеді. Қіші-гірім таудай боп, кесе-кесе, қия-қия жатқан қарды әрең дегенде бір барлап алды да, қолындағы арқанды жұлқып-жұлқып қалды. Бұл «әзірленіңдер» деген белгі еді.

Ауыздан шыққан үнді көмекейге қайта тығып, боран тұр құтырып. Бір мұрынға, бір бетке сап аузын, аяз тұр жұтынып!

Есімнің не айтқанын жұрт оның қол қозғалыстарынан ғана ұғынды. Екі қабырғаға арқанды керіп жіберіп, он адам қаз-қатар тұра қалып, ақ тауға қол салды: кесек қарлар төмен сырғып, етекке қарай кете бастады.

Таудың үсті үйме-жүйме, апыр-топыр алысқа айналды. Темір күрек қант сияқты қатты қарға карш-карш кіріп, қоң етінен сандықтай ғып ойып алып, жанар таудың төбесінен атқан тастай, ақ кесекті атып жатыр аспанға. Боран да ішін тарта түсіп, ойдан-қырдан айдап әкеп, үйіп жатыр қайтадан. Өшіккен жау алай-түлей, осы араға төгіп жатыр бар күшін. Борай соғып, орай сілтеп қалғанда, бір өнірдің барлық қарын бір-ақ әкеп тастайды. Қайта айналып, қанаттарын жайғанда «Мағырып» пен «Машырыққа» жеткендей, сыпырған-

да қайдағы қар бауырына кіреді... Сол күйімен опыр-топыр айдап әкеп, үйіп жатыр аянбай!..

...Осы алысқа екі сағат өткеннен кейін, Есім істелген іс пен жұмсалған күштің не бергенін білгісі келіп, шаншулы тұрған «кез ағашқа» қарап еді, айран-асыр болды: қар манағысынан бір метр биіктеп кетіпті!

Бригаданың қимылы әлсіремегенмен, бірақ манағыдай аспанға ұшып, төмен сырғып кетіп жатқан кесек қар көрінбейді. Бұрынғы қатты қардың үстінен жүріп өткен әрі жұмсақ, әрі құрғақ жаңа қар күрекке аз ілініп, көтере бергенде тарыдай сусып, қайтадан бұрқырап бұрынғы орнына түседі: ұйлықтыра соққан боран қарды ешқайда жібермеске қалқан...

Қардың биіктеп кеткенін, күн бойғы алыста жеңіс боран жақта болғандығын «кез ағаштан» көрсетіп, Есім жолдастарына қарады:

— Мынаны біреуің қозғап қойған жоқ па едіңдер?

Жолдастары бастарын шайқады. Бұл шайқауда бір жағынан Есімге қайтарған жауап болса, екінші жағынан таңданғандық бар еді.

— Енді қайтеміз?— деді Есім тағы да.

Жолдастары тағы бастарын шайқады...

Бұл кезде «аспазшы» Қасеннің халі тіпті ауыр еді... Бригада Қаратауға қол салғанда, Қасен тамақ жабдығын ойлап, ықтырма жасағысы келіп, тау қардың етегіндегі бір жарларға апарып күрегін шанышқан-ды. Қайта оралып, киіз палатканың тіреу ағаштарын жеткізген. Келесі жолы ас пісіретін, шай қайнататын, оты шалқымайтын бітеу кухняны да аман-есен алып келген. Бір-бірлеп басып, азық жәшіктерін де, тас көмір салған қапшықтарды да, жарлаудың қуысына жеткізген. Содан кейін, қол тисе-ақ ұшуға жатқандай бұлкілдей берген палатканы, Қасен қозғамап еді.

Ақырында Қасен палатканы бастырып қойған көмір қапшығын сүйреп тастап, бір бұрышына жармаса бергенде, желі құрғыр да осыны аңдып тұр екен, палатканы жұлып алды да жөнелді... Палатка арқан бойы ғана сырғанап барады делегейленіп, аспанға бір-ақ ұшты...

— Қусам, қайтер?— деп, Қасен ұмтылып та қалып еді, палатка көрінбей кетті. Қасен палатка кеткен жаққа аз ғана қарап тұрды да күдер үзді. Көмір салған қапшықты сүйрей ықтасынға қарай жүгірді...

Қасенді бұл жерде де бәле аңдып тұр екен. Ол палаткамен әуре боп, жәшіктерді тасып жүргенде, жоғарыдан сырғытқан кесек қарлар дәл келіп Қасен паналаған жарлауды жанай өтіп жатыр еді. Бірінің артынан бірі жұбын жазбай келе жатқан текше қарлар Қасеннің жәшіктеріне, кухнясына келіп соға да бастады. Бір кесектің тіреліп тоқтауы-ақ мұң

екен, кесекке-кесек тоқтап, әдейі жиналған жүктей биіктей бастады. Боран айдап жұмсақ қарды әкеліп, текшелердің арасын шегендеуге кірісті. Екі өкпесін қолына ала, сүйреп келе жатқан қапшығын тастай сала, Қасен жеткен кезде, шаншулы тұрған күректің сабымен кухняның мойны ғана қылтиып қалған еді.

Енді бір жерде консерві жәшігіне жапсырылған қағазда өгіздің тұмсығы ғана көрінеді: өгіз тұншығып бара жатқандай көрінді Қасенге...

Қасен әрең дегенде күрегін жұлып алып, тірелген қардың алдын босата бергенде жоғарыдан сырғып келе жатқан кесектер бар екпінімен кеп соғып, Қасеннің өзін ұрып жығып, ала жөнелді де, әлдеқайда төмен апарып тастады. Айғай салудан пайда жоқ, құйрық тістесе келе жатқан кесектерден бір оңға, бір солға жалтарып, Қасен кухня маңайына тағы жақындады. Бұл жолы үстіңгі қарды қозғамай, жәшіктердің қасынан өзі сырдай жерді ойып жіберіп, аяғын нық басқаннан кейін ғана жоғары қарады. Не істеу керек?

Тіреліп тоқтаған кесек қардың биіктігі үш метрдей, арт жағынан тағы келіп жатыр. Тоқтар ма осылай, тағы да сырғып төмен кетер ме? Қалайда бірдеме істеу керек. Бригаданың азығын бермеу керек боранға!

Қасен жалғыз арыстандай алысты. Алысында бір мін жоқ, айналасын астан-кестен қылып, азық жәшіктерін қар астынан босатып та алды. Әттең мылқау жау, күшті жау, қапы іздемесе қайтетін еді. Құш сынасса, адал алысса еді, көз жұмып қорқауланбай, әділ сынасса нететін еді!.. Ол болған жоқ, жоғарыдан үздіксіз ағылып кеп, екпінмен соққан кесектер алдыңғы қатарды айдай жөнелгенде, үш метр қар Қасеннің үстінен де жүріп кетті...

Етбетінен түскен бойы зілдей салмақтың астында Қасен қалды. Күректен айрылған, басы төмен, аяғы жоғары жатыр. Астындағы қар жұмсақтау болса керек, үстегі салмақ басқан сайын, Қасен де төмен бата береді.

Екі шынтақпен, аяқпен бұлқынып байқайды: үсте жатқан ақ буралар мықтап шөккен, қозғалтар емес.

III

Қаз-қатар шөккен ақ буралар орнынан қозғалар емес... Жайлы жерді жаңа тапқандай, шудалары желкілдеп, уақыт өткен сайын ақ иректер де өсе береді... Бүгінгі бәйгені боран әкеткесін, бригаданың алғашқы қайраты қайта қалғандай, қажыры мұқалғандай, енді құр күйбеңге түсті. Тауалы шағылып, көңіл қайтқандай, бригада тұрған жеріне ұйлығып қалды. Боран оған қуанғандай, дүниедегі бар ұлудың бәріне басып, құлаштай ұрып, қарсылық болмағасын еркін ескек-

тей, үйіре соғып, енді бригаданың өзін жауып тастағысы келетін сиякты. Суық аяз сүйген жерін ойып алғандай.

Аздан соң Сейтен шал Есімге бұрылып:

— Неғып тұрмыз? Құдай қолын созар, боран рақым етер деп тұрмыз ба?— деді айғайлап.

Бойға қуат, ойға жөн сілтеп дауыс бәріне де естілді. Әркім-ақ ішінен «Бәсе, мұнымыз не?» дегендей, күрегін қарға тағы да сала бастады. Жалғыз Есім күрегін қарға салмады. Ол жолдастарына қолын бір сілтеді де, тау қардың шоқтығына отыра қалып, төмен қарай сырғып кетті. Оның артынан Петр кетті сырғанап, одан кейін барлық бригада құлай-сырғанай етекке түсті.

Есім не ойлағанын төменге түскесін ғана айтты. Тамақтанып, күш жинап алайық та!— деді.

— Пісіп тұрса, дұрыс-ақ!

Тамақты ауызға алғасын, іш біткен ұли бастады...

— Қасен! Уа, қайдасың?

Айнала тып-типыл. Қасен түгіл, Қасеннің ізі де жоқ. Таңертең әкеліп түсірген шпалдар, рельстер де көрінбейді. Азықтүлік жәшіктері, кухня, о да бір топ болып қалып еді, оның қайда жоқ болып кеткені де белгісіз.

— Қасен! Қасен! Қасен!— деді, барлық бас, баритон бірге үн қосып. Аязды тіле, боранды есе Натальяның жіңішке дауысы да шықты. Жоқ Қасен қайдан жауап берсін, ешбір үн естілген жоқ.

— Әлде біз басқа тұстан түстік пе?

— Олай болмаса керек еді.

— Ендеше Қасен қайда?

«Қасен қайда?» қорқыта бастады.

— Қаңғып кетпесе еді...

— О, құтырып па!

— Енді қайда?!.

Бригада жұбын жазбай жүріп Қасенді іздеді. Не от иісі, не тамақ иісі мұрынға келмейді.

Текшелеп үйген шпалдарға рельстің біреуін сүйеп кеткендері есінде еді, жобалап келіп, Есім соны тапты:

— Табылды! Табылды!..

— Не табылды?

— Қасенді қалдырған орнымыз табылды...

— Өзі қайда?

— Көрінбейді...

— Біз де көре алмай тұрмыз...

Бригада тұра қалып сол маңайдың астан-кестенін шығарды. Екі метрдей қазып түскесін, Қасенді қалдырған орын да табылды: біраз ғана қу отын, екі ауыр жәшік қалыпты.

— Өзгесі қайда мұның?

— Қасен жолдас бір жаққа тасып, тыққан болар ма?..

Енді Қасеннің атына жолдас дегенді қоспасаң, әлде қандай халге ұшыраған адамнан ерсі болатын сияқты көрінді.

Дегенмен екі жәшік көзге түскенде, қарын дауы да бой бермей барады екен, бәрі жәшікке қол қойды. Әттең мұндай жерге өкініш араласпай жүре ме, жәшіктің ішінде балта, балға, ожау, темір тарелке сияқты ыдыстардан басқа, тамақ затынан өркеш тұз ғана табылды.

Петр Капица тұздың бір түйірін ауызға салып жіберіп: «қалай дәмді еді!» деуі-ақ мұң екен, «солай ма екен!» деп, басқалар да тұзға қолды салып-салып жіберді.

Екінші жәшікті тағы ашып, енді соған үймеледі: консерві қалбырының үстінде көкпеңбек боп мөлдіреп екі литр спирт жатыр екен, жұрт бас салды. Петр бір қолымен бутылканың мойнынан қысып, екінші қолымен түбінен ұра бергенде:

— Тимеңдер! Бұл спирт!— деп, Есім бутылканы жұлып алып, жәшікке қайта салды.

— Қасенді іздейік те!— деді бар даусымен.

— Ие, Қасенді іздеу керек...— десті бәрі де.

— Ал қалай іздейміз?

Күн бойы көптің бірі болып, ешбір жөн сілтей алмағанына ұялғандай, Есімнің бет-аузы дуылдап кетті. Бетінде қара қожалақ болмаған түймедей жер қалса, қып-қызыл болғандай еді. Сондықтан, оның дауысы ширақ, команда сияқтанып шықты:

— Қар үстінен іздеп те керек жоқ!— деді ол,— тапсақ қар астынан табамыз... Мына жәшіктер екі метрдің астынан табылды ғой, олай болса осы терендіктен Қасен де табылуға тиіс... Мүмкін одан да төменіректен кездесер. Бір топ адам осы арадан тура тартып ат жалға қарай қазайық. Енді бір топ ат жалдың бойын өрлей, ақ таудың етегін ала қазсын. Терендігі екі метр, көлденеңі бір жарым!.. Наталья, сіз қазған қардың терендігін өлшеп, теріс кетпеу жағын бақылаңыз. Және, спирт жәшігіне ие болыңыз!— деді.

Бригада екіге бөлініп, бір топ ат жалды етектей, екінші тобы тура ат жалға бет қойып, ақ тауды қаза бастады. Кесек-кесек қар тағы да төмен қарай сырғып, адам күшіне жол берді. Ат жалға қарай он метр барғанда бірінші табылған нәрсе тас көмір салынған қапшық болды.

— Қасеннің жөні көрінді!— деді Петр Капица,— адам деген осылай да жасырынады екен!..— деді тағы да.

— Дұрыс айтасың.. Азық-түлікті бір-бірлеп тасыған ғой осылай қарай... Осы қапшықтың аузы қалай қарап жатса, солай қарай қазуымыз керек... Әй, бері келіңдер!— деп Есім бригаданы қайта қосып, көлденең жатқан ат жалға қарай тура салды.

— Есі бар адам басқаша істер ме!— деп Наталья да Есімнің сөзін мақұлдады.

Қуаныш белгісі берілгеннен кейін, бригада таңертеңгі қайратқа қайта мініп, ақ тауды талқандап, ілгері қарай тезірек жүріп кетті. Бірақ, боран да бәсеңдейтін түрі жоқ. Бригаданың қанша терең ғып қазған жерін, ізінше-ақ көміп тастап тұр.

Опырып-жапырып алда келе жатқан Петр Семеныч:

— Наталья!— деді айғайлап.

Бұл оның Наталья жеңгейді қуантарда, не болмаса ерлік сияқты бірдеме істеп салғанда шығатын дауысы еді.

— Немене, Петя?..— Бұ да Натальяның сүйінгенде ғана аузынан шығатын жылы сөзі болатын.

— Күрегім тіреліп тұр!

— Болды!.. Жетер мақтануың! Не таптың?— Петр Семеныч бұл жерде босқа мақтанған жоқ екен: күрегі бітеу кухняның мойнына келіп тіреліпті.

Бригада енді осы араға үймелеп, қар астынан жәшіктерді, кухняны суырып алды.

Сол кезде:

— Әй, кухняны қиратып ала көрмеңдер!— деп, айғай сала, қар астынан Қасен де шыға келді...

Қасен қар астында біраз жатқасын жылынып, әрі-беріден соң түрегеп те алған. Қар астында адам тұншықпайды екен. Адамның демімен қар еріп, бастың айналасы кеңи береді екен. Күртік нығайған сайын, қар өз салмағын өзі көтеріп, езе беруді де қойған. Бірақ, қолда күрек жоқ адам, қарды қанша тесіп аз ғана әрекет істей беріп еді. Қанша әуреленгені белгісіз, әйтеуір бір кезде үстіндегі салмақ жеңілейе бастағанда қар астындағы Қасен де тулаған... Енді міне, үйіріне қосылды. Жолдастарын бір-бір құшақтап болғасын, Қасеннің бірінші айтқаны:

— Қар астында боран жоқ екен!— деді. Жолдастарының сақылдап күлгеніне қарамай:

— Жер үйден жылы десем иланбассыңдар, барақтан жылы екеніне жанымды берем!— деді тағы да.

— Өзіңді аман алып қалғасын мақтай бер, Қасен! Біз сені боран айдап кетті ме деп қорқып едік... Салмағыңның қанша екені мәлім ғой...— деп жолдастары үйреншікті әзілге айналдырды.

— Қасендікі дұрыс. Бастан талай кешкен болатынбыз,— деп, Сейтен қарт Қасенге қосылды. Бұл кісі әлденеге назаланғандай, күн бойы аузын бір ашқан жоқ еді.— Қасеннің неге айтып тұрғанын білесіңдер ме? Тыңдай байқаңдар әуелі. Содан соң күлерсіңдер!— деп Қасенге айта бер деген пішінмен қарады.

— Жолдастар, қалжыңды қойып тыңдасаңдар, мен бір ұсыныс жасар едім,— деді Қасен қысылыңқырап.

— Айт, айт!

— Ақыр заманды да көргеміз деген секілді, қар астын көріп қайттым... Осы арадан ойып тұрып маған бір үңгір жасап берсеңдер, мен тамақ ішер едім... Қар астынан артық баспананы бүкіл жол бойынан таба алмаймыз... Өз қара басым қар астында қыстап шығуға бармын!— деді Қасен.

Сейтен карт Қасеннің ұсынысы шалалау болды-ау деген адамша азырақ қырын қарап кетті де, өз ойындағысын тап бұл жерде айтпады. Оның ойында Қасен ұсынысының жалғасы жатыр еді де, өлшеп-пішіп айтуға үйренген карт ол ойын тағы бір салмақтап алғысы келді:

— Қасен дұрыс айтады. Ақ таудың астын үңгірлеп тұрып кіруіміз керек. Тыста боран ұли берсін!— деді де қойды.

Ашыққан бригада Қасеннің ұсынысымен ақ таудың астын үңгірлеп жіберіп, желсіз, борансыз, суықсыз, ақ сарайдың астына кірді де кетті. Біраз үңгіп, ойылған қарды сыртқа тасып, әрі кең, әрі терең туннельмен бригада түгел тау астына түсіп кетті.

Сыртта боран әлі ұлып тұр. Енді аузыма түскен шығарсың деп, сақ-сақ күлген сұрапыл, бар адамнан біржола айрылып, ойды-қырды астан-кестен қопарып, оя жүр таба алмай.

— Осында кірсең, шығармастың!— деп, бригаданың ақ тау астына кірген үңгірін де бітеп тастады. Үйіп жатыр тағы да!

— Алды-артынды түгел орап, құшағымнан шығармайын!— деп, қара түн де орнады.

Ақ таудың астында Қасен де кухнясына от берді... Қалжыраған, жауыраған, ашыққан жандар киімдерін шешіп, үстібастарын қағына бастады.

Тыста боран мен аяз бұларды іздеп, дүниедегі бар ұлудың бәріне басып, ұлып жүр. Өшіккен жау, ашынған долы алай-түлей борай соғып, сол түбектен бергі қардың бәрін айдап әкеліп — иіріп жатыр, үйіп жатыр...

IV

Қысқы ұзақ түн... Бет-аузы айғыз-айғыз қабырға сағат ұзақ түнді оңай өткізгісі келгендей безектеп тұр. Асығыс-ақ соғады, амалы не, ауыр түн қозғалар емес.

Әлде ғана ашылған терезені қар тағы да бітеп кетті. Ұлыған боран тыста әлі өңештеп тұр. Аласа ғана жер үй ұлыған боранмен бірге әлдеқайда көшіп бара жатқандай сезіледі. Темір пештің ішінде сөніп бара жатқан қызыл шоқтар көзін қысып, күлге оранып, ақырын ғана ұйқыға кетіп барады.

Гуриннің кірпіктері де жанаса кетсе-ақ жабыса кеткелі отыр. Бармақтай ғып орап алған үсті-үстіне сорып, будақтаған көк түтінді, әдейі көзіне қарай жіберіп отырған сияқтанады. Екі көзін қос жұдырықтап әлсін-әлсін уқалап қояды.

Сағаттың бір қалыпта шықылдап тұрғаны әрі беймаза, әрі ұйқыны келтіріп тербетіп барады. Гуриннің алдында скамейкада қара тонға оранып отырған Динаның ұзын қара кірпіктері алдақашан айқасып, басы бұлғандай бастады. Жылынған денесі балбырап, еріксіз ұйқыға әкетіп барады.

— Дина, қалғымай тұра тұршы... Не істейміз? Сен ойынды айтшы!..— деді Гурин, ақырын ғана.

Дина селк етіп көзін ашты да:

— Мен бе?.. Айттым ғой көргенімді. Қорытындыңызды өзіңіз шығара беріңіз... Менде шама қалмай барады, тұла бойым қорғасындай,— деді.

— Мен Маркиннің сөзіне сене алмай отырмын. Тоңғақ болатын еді, көп іздеуге шыдамай, босқа көпіртіп қайтты ма дей берем... Өзің білесің, сөз арзаны аузына оңай түсе кететін жігіт қой ол,— деді Гурин есігі ашық тұрған екінші бөлмеге қарап.

— Оның рас шығар!— дегендей, ол бөлмеде алдақашан ұйықтап қалған Маркин кеңсірігін жара тағы бір қор етіп қойды.

— Маркин жалғыз емес, бригадир Саржанов үшеуміз бардық қой? Еш нәрсенің ізін таба алмадық. Біз үн ести алмадық... Сол алапта дәл үш сағат жүріп трактордың қасына келсек — майы қатып қалыпты. Өзің не істей алар ең? Трактор қала барды... Өзіміз адаса-адаса қаланы әрең таптық. Менің айтарым да сол: олар боранда жұмыс істей алған жоқ, қалаға қайтамыз деп адасып кетті. Қалай таң атса, солай іздеуге шығуымыз керек...— деп, шылым тартпайтын Дина да темекі орай бастады.

— Тартпа, Дина... Бар, ұйықтай тұр,— деп Гурин оның қолындағы шылымын алды.

Қара тонын сүйретіп, екі аяғын әрең басып, Дина шығып кетті.

Тонды жамылған бойы, шешінбестен барып скамейкаға құлай кеткені сезілді.

Гурин участкелердің бәріне мынадай телеграмма жазды:

«Кеше таңертең Қайрақты қаласына барған ерекше бригада әлі күнге хабарсыз кетіп барады: барлығы он жеті адам еді. Іздеп шыққан адамдарымыз ешбір ізге ұшыраса алмай қайтты. Адасып кетті деп жорамалдаймыз. Таң ата іздеуге шығамыз. Түс-түсынан жәрдемдесіп, іздесе көріңіздер. Участок начальнигінің орынбасары Гурин».

Телеграмманы жан-жаққа жіберді де, Гурин телефонға отырды.

— Қима! Қима!.. Қима!..

Қима оңай тіл қатсын ба!

«Құдай қол астында» телефонмен сөйлесудің бір қиын жері болса — ол осы Атбасар мен Қимада деп біліңіз! Телефон-

дағы қыздар өліп бара жатырмын десең, оңай жауап бермес! Өмірде жөн сөйлеп көрмеген адамдар сияқты.

Сен:— Атбасармысың?— дейсің, өздерінің тәртібі бойынша.

Ол:— Атбасар емей кім деп ең?— дейді. Бұл кімнің тәртібі екенін, әрине, білмейсің.

Қима демейді, «Қима» дейді, әрі мұрындарынан сөйлейді. Екі ауыз сөзге келмейсің, ұрысысып қаласың. Ең қызық жері — керісе қалсаң, сен білетін орысша, татарша, қазақша үш тілдің үшеуіне де бой бермейді. Сіленді қатырып, тұқырта жеңіп барып тоқтайды.

Гуринге де осыны істеді:

— Қорин болсаң қайтейік! Бола бер!.. Немене, соншама. Ерігіп отыр екесің! Мұндағы жұрт бораннан көз аша алмай отырса!— деп жерлеп алды әуелі. Гуриннің ұйқысы шайдай ашылды.

Өлдім-талдым дегенде екі жермен әрең сөйлесіп, ешбір хабар ала алмай, Гурин далаға шыға келгенде бозаландап таң да атып келеді екен. Әр үйдің таң тауығы да шақыра бастады. Әлдеқайда бүлкілдеп қана бір-ер ит үріп жүр.

Дереу екі ЧТЗ-ны әзірлетіп жіберіп, Гурин қаладағы бар адамды қаз бастырды. Бәрін де бригаданы іздеуге шығарды.

— Бір трактормен сен жолдың оң қабырғасын сүзе отыр, мен оң қабырғасында боламын. Екі арамыз атты жаяу адам болады. Түйісер жеріміз «Қайрақтының» қаласы болсын.

Түнде қалжырап жүрген Дина енді құландай ойнайды. Кешегі талғандықтың бәрі ұмыт болыпты. Гурин де ширақ көрінгесін, «о да дем алған екен» деп ойлады ол.

Бұлар қаладан шыға бергенде күн сияқты бірдеме көзге ілініп қалды да жоқ болды. Дауылды боран түн бойы дем алып, тынығып қалғандай, ішін қайта-қайта тартып, ұйтқи соғып, қайта құтырынып кетті. Көп адамның бет-ауызын қаладан шықпай жатып-ақ қарып әкетті.

Жайылып іздеген көп адам жол бойын сүзіп отырып «Қайрақтының» қаласына жеткенде күн батардың аз-ақ алды еді. Күн бойы жүргендері тоғыз-ақ километр! Оның үстіне күн бойы ешкімнің көзі ешнәрсені шалған да жоқ.

— Сезілді ме ешнәрсе?

— Жоқ. Өздерің ше?

— Жоқ...

Түйіскен жердегі сөйленген сөз осы-ақ болды... Басқа сұрау көп те, бірақ жауабы жоқ еді соның...

«Қайрақтыны» кесіп өткен ат жалдың бейнесі кіші-гірім таудай бар! Екі қабырғасы екі жаққа жайылып, аңғар да қосылып кетті. Кең аңғарды лық толтырған қар, жүрер жолын жөндеп алғандай еркін аңқытып барады.

— Трактор қай жерде қалып еді кеше?

— Осы тұста еді... Қар жүріп кетсе керек үстінен.
— Осы арада қалғанына анық көзің жете ме?
— Ол даусыз болу керек.

Өзге былай тұрсын, кеше кешке ғана болған трактор жұтып жіберген боран таңдандырды.

Солтүстіктан қара түн қанатын жайып тағы келеді... Қалжыраған жұрт ақ таудың үстінде тағы біраз тұрды да, енді бетті ыққа қарай түзеп, жақын поселкаға тартты.

Дерек боларлық ешнәрсе жоқ, аз ғана үміт біржола үзілгендей. Участок үлкен ұятқа ұрынғандай, үн-түн жоқ, қалаға кірісті.

Гуринді мұнда да бір үлкен іс күтіп тұр екен. Екінші прораб мынадай телеграмманы ұсынды:

«Барлық участок бастықтарына, бригадаларға! Қарағандыдан 900 тонна көмір алып шыққан эшелон Ақмолада тұр. Жол бойындағы үзіктер жалғанып, қары аршулы тұрсын. Төртінші мен үшінші участоктің шекарасы, жолдың екі басы жалғанатын жер. Артық күш сонда жіберілсін!»— депті...

Гурин сырт киімін әрең сыпырып тастап, пештің қуысына барып құлады да ұйықтап кетті..

Өйткені есіктен кіріп келе жатқан участок бастығын көзі шалып қалған еді.

— Гурин, Гурин! Не болған саған?— деп жұлқылаған бастығына жауап беруге шамасы да келмеді...

V

Қар астындағы алғашқы минуттар ауыр өтті. «Қар астында қалдық қой» деген ой ауыр ма, үстегі қар ауыр ма, қараңғы түн ауыр ма, әйтеуір ой бөгеліп, көңіл торыға қалды.

Қарбаласта әрең жасап алған үңгір иықтан басып тұрған сияқты. Он бір адам темір кухняны ортаға ала дөңгелене отырысты да, көпке дейін үндеспей қалды.

Мыс қазаны мен мискелерін, консерваларын әзірлеп, пышағын жалаңдатып Қасен ғана көңілді жүр. Үңгірдің іші біресе нарттай қызарып, біресе көгілдір тартып, от сәулесімен жымыңдасып тұр. Еркін масайрап, күле қарап, көңілді жанып тұрған от айналасында отырған адамдарға әлденені сыбырлап тұрғандай:

— Мәңгілік күштен өнеге ал! Жабырқама, жадыра! Сенің сендігің де осында болатын!— дейтіндей.

Сейтен карт кәрі көздердің құйрығымен жолдастарын бір шолып өтіп еді, қажыған жандар тамақтанып алғанша, әңгіме тыңдайтын түрі жоқ сияқты көрінді.

Ойында жүрген ұсынысын ортаға салуға әлденеше ыңғайланса да, дәл қазір асығыстау болып жүрер деді де айтпады. Сондықтан, ақырын ғана орнынан тұрып, күрегін

қолына алды да үңгірдің етегінен сандықтай қарды ойып алып, тысқа өкетті. Үңгірдің бітеле бастаған аузын кеңейтіп жіберіп, көтерген қарын төмен қарай сырғытып жіберді. Қайтып келіп тағы бір кесекті алып кетті. Асықпай-саспай, ешкімге ешнәрсе демей, өз жұмысын үндемей істеп, осылай жүрді де қойды.

Қасең тамағын ысытып болғанша, Сейтең қардың астын қуалап, әрі қарай кетіп те қалған еді.

— Сейтең, не істеп жүрсің? Өзіңе оңаша бөлме жасап жүрсің бе?— деді Петр Капица.

— Жоқ, Наталья екеуіңе оңаша отау жасап жатырмын... Сендердей жас қалыңдық пен жас күйеудің қадірін менен басқа кім біледі дейсің!— деп Сейтең тағы бір кесек қарды сыртқа қарай алып кетті.

— Мен білем сенің не істеп жүргеніңді!— деп, Петр де орнынан тұрып, Сейтеннің соңынан кетті.

— Эй, сен не ойлап жүрсің!— деді Петр, сыртқы ауызда Сейтеннің білегінен ұстай алып.

— Айттым ғой!..

— Жоқ! Ол емес!.. Мен түсіндім сенің ойыңды!..

— Түсінсең қолыңа күрегіңді ал!

Петр жүгіріп келіп, күрегін алды. Келесі жолы екі қарт екі үлкен кесекті бірге алып кетті.

Бұлардың не істеп жүргендері жолдастарына әлі белгісіз. Не сөйлесіп жүргендері де естілмейді. Дауыстары біресе үңгірдің түкпірінде, біресе тысқа шығар ауызда ғана күңгірлейді. Күңкілдеседі, күледі... Бірін бірі көтермелеп, демеп, мақұлдап жүрген сияқты.

Аздасын оларға Наталья барып қосылды.

— Құтырған, шалдар-ау, не істеп жүрсіңдер?

— Шығарма үніңді! Ішің білсін!— деп Петр Семеныч Натальяның білегін бір қысып қойды.

— Екі шал бір қызық істегелі жүрген болар!— деді де Наталья үндемеді.

— От әкелші, жарық қылшы!.. Мына бір жатқандар немене екен... Күрек тіреліп қалды ғой...— деп Петр Натальяны отқа жұмсады.

Наталья шырпы тұтатып жарық қылған кезде, Сейтең бір ташанкені суырып алды.

— О, сен, жүз жаса, Сейтең!

— Саған мен екі жүзді де көпсінбеймін!

Мападан шала ұғынып, ұғынса да шалдардың ойын аузынан жырып әкете алмай Есім қысылып отыр еді. Енді ол да күрегін қолына алып үңгірдің түкпіріне барды:

— Мен оя берейін, сіздер сыртқа сырғыта беріңіздер!

Енді үшеуінің көздері түйісіп, түсінісе қалғандай, Біріне бірі жымия қарап тұрып қалыпты.

— Көрдің бе?— дегендей, Петр Сейтен шалды ойығымен нұқып қалды. Сейтен оған да соны істеді.

— Мен де түсіндім. Рақмет, шалдарым!— деді Есім.— Енді қалай, темір жолды ақ таудың астымен сала береміз бе?

— Молодец, бригадир! Түсініпсің!

— Жігіт екенсің! Ақ тауды кеулеп жіберіп, рельсті қардың астымен төсей берсек қайтер?.. Тыстан алдырмағанды іштен алдындар деп, кім ұрсар екен?— деді Сейтен.

Сейтеннің ұсынысы әрі қызық, әрі жат көрінді жолдастарына. Батылдығы және қандай? Мүмкін бе екен бұл? Күлкі болып жүрмес пе?

— Сендер емес, біз таптық!— дегендей шалдар жымыңдасады.

— Мына шалдарды көрдің бе!— дегендей, жастар біріне бірі қарасады.

Ақырында алма-кезек пікір айтылып, ұсыныс салмақталып болғасын, шалдарға бәрі қосылды.

— Жалғыз амал осы болса — нар тәуекел!— деп осыған сөз байласты.

— Отын көп, тамақ жетеді!.. Тап осы ойға мен де келіп едім мана... Мазақ қыласыңдар ма деп, айта алмап едім...— деп, Қасен де қуаттады.

— Ал, қарды сыртқа тасу жағы қалай болар?

— Бар әңгіме осында ғой, балалар-ау?!. Сырттан аршығанда ол қарды бір жаққа тасымас па едің?

— Әрине...

Ендеше, ат жалдың түс-тұсынан тесіп жіберіп, ішкі қарды тысқа қарай сырғыта береміз. Ішке бір күрек қар түспейді. Біз аршитын ат жалдың ұзындығы жүз тоқсан метр, бес күндік қана жұмыс емес пе?

— Ат жалдың үстін бір аршып алсақ, ақ таудың асты кең сарайдай болады. Сонсын сала бер жолыңды!— деп, Сейтен бар ойының байлауын айтты.

— Тоқтасын сөз! Ендігі ерлік істе сыналсын!

— Жә, бәсе!

Осы сөздер айтылуы-ақ мұң екен, шалдардың ұсынысы ойға шақ, бойға лайық істердің біріндей ғана болып қалды. Әлі де біраз жатырақ көрінетіндігі жоқ емес, дегенмен, қолдан келетіні де даусыз ғой. Құр қамалғанша алысып байқаған жақсы да! Атаң істеп көрмегеннің бәрінен шошына берсек, алға басқаның қай жерде!.. Баста, бала!— деп Сейтен күрегін қолына алды. Аяқ-табағын асығып жинай салып, Қасен де күрегіне жармасты.

Дем алайық, тынығайық-ау деген ешкім жоқ, ерекше бригада ат жалға дейін тура барды да, содан кейін ық беттегі бүйірге екі коридор жасап алып, ішкі қарды сыртқа қарай сырғыта бастады.

Ақ таудың астында не боп жатқанын біле алмай, бүлк еткенді андып сұрапыл тұр ауызда. Сыртқа қарай атылған кесек қарларды қуып о да жөнелді ойға қарай. Іштегілер өшіккен итке тас атқан сияқты да, сұрапыл боран бір өшіккен ит, лақтырған тасты қуып барып, тоқтаған қарды да бір қауып қалып, кейін қарай қайта жүгіреді.

Қар астындағылар қайсар күшке, табан тірескен алысқа әбден кіріп алған. Ат жалдың өн бойын өрлей көп жерді аршып тастаған, ішкі қарды сыртқа шығаратын бірнеше коридор да жасап алған.

— Жолдастар, енді біраз дем алайық!— деп Есім бригаданы тоқтатқанда сағат түнгі төрт екен. Ат жалдың қыр арқасында аршылған жердің ұзындығы он екі аттам, биіктігі кісі бойы, көлденеңі бес метрдей болып шықты. Ақ сарайдың бір босағасынан бұрын төселген рельстің шеті де шыға келді.

— Ұстадым ба құйрығыннан!— деп, Сейтен шойын жолды күрегімен тықылдатып қойды.

— Әлі жүз тоқсан метр жерді аршуымыз керек-ау, Сейтен! Онай көріп жүрме мұны!— деп Петр Семеныч та келді.

Екі шал жоғалғанын тапқандай, бір сүйем шойынға сүйсіне қарап, сол араға бөгеліп қалды.

Қызыл шоқтай қып-қызыл темір пештің тұяқтары тұрған жеріне батып барады. От лебінен ери бастаған қар төбеден мөлт-мөлт етеді. Қар үңгірдің қабырғалары да терши бастаған. Мөлдіреген тамшылар мөлт етіп пешке құлайды да, ізінше буға айналады.

Мұз жастанып, қар төсенген бригада ұйқыға кетіп барады.

Есрафил де соны айтады екен... Сұрапыл деген содан қалса керек,— деп, Сейтен де ескі нұсқалардың бірін аяқтады.

VI

...Кешегіден көрі бүгінгі күннің алды тар сияқты:

— Қарағанды көмірі Магнитогорға төте асқалы, эшелондар Ақмолаға келіп тұр!— деген хабар жол бойын түгел майданға шығарды.

Жолдың өн бойы қара құрым, қалың қол мылқау жау ақ боранмен табан аудармай алысып жатыр. Темір жол салушылардың өздерінен басқа, түс-түстағы колхоздардан адам жібермегені жоқ. Алысқа түспеген колхоздар өзінен-өзі ұялып отыратын шақ еді бұл. Әр топ, алуан күштер сынға салынып, өзара жарысқа түсіп, жұмсалар күшке тұтаскан үп берілген шақ еді бұл.

Осы алысқа екі күн өтті, жонын көрсеткен жау да жоқ, алғанын қайтарған ел де жоқ: бір аршып алған жерді енді қайтып қар құшағына қайта бермей келеді.

Сұрапылдың да уыты алынып, күші қайтқанға ұқсайды. Ақ азулары әлі де сақылдап тұрса да, бұл күш белгісі емес, жеңілгенінің ызасы сияқты.

Дауыл жел дүниені неше рет шырқ айналса да, түп қазығын теріскей беттен суырмай тұр еді, бүгін батысқа қарай жылысқандығы байқалады. Түс кезінде күн де бір көрініп қалды. Әлі де құлақтанып тұр, айналасы қызылды-жасылды шеңбердей болғанмен жүзі жылитын қалпын да байқатып қалды. Егер күндегідей қашан батып, қайда кеткенін жасырмай, кешкі ұясына еңкейгенде тағы бір белгі бере алса, ертеңгі күн ашық болады деуге болатын.

Жол бойындағы қалың қолдың ара-арасында желе-жортып қар тазалағыш паровоз жүр. Шегенделіп жатқан қарды есіп өткенде екі ернеуінен ақ көбік бұрқ-бұрқ еткендей болады. Шақпақ тастай кесек қарлар жаңқаланып сынып, етекке қарай ұшып түсіп жатыр.

«Қайрақтының» алқымына қарай бір топ адам келіп шоқтарыла қалды.

— Осы арадан бастайық!— деді бұйра бөрікті жігіт, қасындағы әйелге.

Бұл Гурин еді. Бұл аққұба жігіт еді, енді сіріңке қара болып кетіпті. Оның қалтасындағы саяси бөлімнің соңғы бұйрығы да жүр: «мұндай апатқа ұшыратқан Гуриннің жұмысы дереу тексерілуге берілсін» деген сөздер есінен бір шықпайды оның.

— Тексеруден қорықпаймын, ұятты қайтермін!— дейді ұяла білетін Гурин.— Өзім бастап келуім керек еді де! Бар адамды қырып алып, жауаптан қашамын ба? Жаза шарқын білемін!..

«Қайрақтының» алқымына жүз метрдей жер қалғанда бұл топ тоқтады да шөгіп жатқан ақ тауға қол салды.

Гурин арғы беттегі бригадаға ғана барып қайтайын деп, биік қырқаның үстімен әрі кетті.

Ол тая-сырғанай қырқаның ең биік шоқтығына шықты да алды-артына көз салды. Көз жетер жердің бәрінде де жол үстіне жабылған адам. Ескектей сырғып, апырып-жапырып жүрген жол тазартқыштар. Аңғардың екі жағынан түскен топтар біріне бірі жақындап, таянып келе жатыр.

— Ертең осы ақ таудың өзіне де салармыз қолды! Жоныңды тіліп тұрып, астан-кестеңін шығарсақ, төбеңнен түскендей көрерсің! Сендегі кек аз емес!— деп Гурин өзімен өзі серттесіп тұрғандай. Қырқаның арғы етегінде кез ағашқа байланған қызыл шүберекке көзі тоқтады.

Дәл қырқаның ық бетінде әр жерде үйіліп жатқан тау-тау кесек қарларды көзі шалды. Соңғы боран іштен шыққан кесек қарларды да баурына басып, кейбір елеусіз бейнелерді ғана қалдырған.

Қызыл туды көтерген үлкен бір топ биік ақ таудың үстіне шығып барады. Барды да айқаса түсті. Алдырман деген, шығарман деген биігің осы болса, алынғанынды көзің көрсін дегендей, ақ таудың дәл шоқтығына шығып алып, күрегін қадады. Ақ өркештердің астынан қырқып, ақ таудың қойнына кіре бастады.

Ақ тау ауырсынғандай, әлгінде ғана күдірейіп тұрған шоқтығы басылып, белі қайқандай бастады. Ұзамай дөңкиіп жатқан жотаның жуан белі үзіліп, ортасы кертештеніп те қалды.

Бұл кезде қар тазалағыш та жақындап келіп қалған еді. Алды бар екпінімен ақ тауды омырауымен соғып бір жіберді де кейін шегінді. Тағы соғылды, тағы...

Осыған аландап келе жатқан Гурин бір кезде ақ таудың астына күмп ете түсті. Не болғанын да біле алмай қалды. Қап-қараңғы, көгілдір үңгір... Тарсылдатқан, шықылдатқан дыбыстар... Күңгірлеген адам дауыстары... Шпал... Рельс... Консерві иісі... Тамақ иісі...

— Гурин, Гурин!— деген таныс дауыстар келеді.

Әлдекімнің құшағы мойнына оралып та қалды.

— Наталья!

— Сейтеке!

— Сережа, Миша!

— Есім!.. Гурин!..— деген дауыстар бірінен соң бірі басым шығады.

Алынбай жатқан ат жалдың үсті аршылып қалған. Жетпіс метрдей жердің релісі де төселіп, енді тек шегеленуі, бекітілуі ғана қалған екен.

— Мына қар астынан жол салудың инженері мына шал!— деп Петр Капица Сейтенді иығынан бір итеріп жіберді...

Гурин ан-таң. Әлі ешнәрсе толық ұялаған жоқ ойына. Бригаданың он жеті адамын кезек-кезек құшақтап, біресе күліп, біресе көзіне жас алады.

Ертеңіне есіліп ақ тау, жосылып жота жол берді, жол үзігі жалғанып қалды екі шек қосылып. Поезд да өтті ен далада еркін салып айғайын, будақтатып көсіліп. Есрафил да бұл алыстан түнілді, жас алыптан — жаңа адамнан үміт кесіп, тосылып. Бар ашуы алқымына тығылып, қалжырағаң, бір тұрып, бір жығылып, кетті қайтып мұз жеріне, түбегіне, қанды іздері қалды қарда жосылып...

ЕР ҚАПТАҒАЙ

(аңыз)

Ішін тартып, өкси соққан ұлыма боран кешке қарай тіпті түтеп кетіп еді. Балқаш жақ бетке шығып алып, дәл сол бүйірден қадалған дүлей үскірік жел аяғын апатқа айналдырғалы келе жатқан. Алты ай бойы қысқанына айызы қанбағандай, көрлі қыс Найман елінің мәңгібақи есінде қалатындай болып, қан жылатып айрылысқалы келеді.

Қия бір тастың қасында батыр Қаптағайдың еңсесі биік қара үйі тұр. Маздап жанған оттың ойнақтаған ұшқындары шаңырақтан шыға беріп боранға соғып, қайта бұққандай болады. Батыр Қабан «әуп!» деп кекіріп қалғанда, зеңбірек атылғандай, үй сыртындағы қия жартас та солқ ете түседі.

Жорық желісін Ескендір Зұлқарнайыннан гөрі де ұзынырақ тартам деген атақты алып Әзірет-Әлі бүгін осы Найман ішіне келіп қалыпты деген лақап тарап еді. Астында айшылықты алты-ақ аттар Теңбілкөк дүлдүл, қолында он екі құлаш зұлпықар. Лақап бойынша арыстан атанған Әлі батыр Қаптағайдың қара үйіне келіп тоқтады. Теңбілкөкті жартастың қасына қаңтара салып, Әлі кіріп келгенде, шөккен нардай ер Қаптағай төр алдында кешкі тамағына жаңа ғана қол қоя бастаған еді.

Бұл үйдегі жандардың бір ерекшелігі — бір астауға скеуінің қолы қатар сыйыса алмайтын да, екінші ерекшелігі — бір астау етке біреуі-ақ тоя алатын. Сондықтан, осы үйдегі бес еркектің алдында бес астау ет еді. Әзірет-Әлі кіріп келгенде, карт батырдың екі жағына қақ жарыла отырған төрт ұлы, алдындағы ағаш астауда жатқан атан басына батыр Қабанның қол салуын күтіп отырған кезі еді. Батыр кіріп келді де таң қалды. Оны таң қалдырған астауда тұтас-тұтас күйінде жатқан түйе жіліктерін ұстай берген бақан саусақты қолдар еді.

Тұтас піскен атан басының жақтарын жұлып тастап, танаудан тартып, таңдай, тіл, көмейді бір-ақ сыпырып алып аузына тастап жіберді де ер Қабан Әзірет-Әліге қарады. Қиякты қара мұртты, дөңгелек қана қара сақалды, келісе біткен, киянатты адам екен. Ер Қаптағай келген қонақтың келбетіне ырза боп кетіп:

— Кел бері, батыр!— деп, өркеш майдың қақ жартысымен жарты бауыр, бір кесек ет, жарты бүйенді асатқысы келіп ұсынып еді, таңданған қонағы аузын аша алмады. Азырақ шегініп кетті. Дала батырының мынау анайылығына көңгісі келмеді. Үй ортасында лаулаған от келген батырдың көзінде әрең іркіп тұрған күлкі барын да көрсетті.

— Мүмкін болса, әуелі қонуға лұқсат етсеңіз екен,— деді Әлі.

Оның өз тілінде не айтқанын Қаптағай батыр қайдан білсін:

— Асаймысың, ей, жоқ па?— деді, ашу шақыра бастаған қабақпен. Әлі батыр жанағы өтінішін енді бір тізерлей беріп қайталады.

Ашуы алқымына келіп қалған қарт Қабаң, ұсынған етті өзі қағып жіберді де, астауда жатқан атан басын ала салып, жіберді келіп Әліге!

Ол кезде адам да ірі, айуан да ірі, атанның үлкен басы тістері ыржиып қақ шекесіне жақындай бергенде, Әзірет-Әлі бұға беріп «Алла!» деді. Атан басы жыртық қара үйдің жабығын тесіп өтіп, сырттағы жартасқа барып сарт ете түсті.

Келген қонақ батыр да болса сыпайы адам екен, жөн сөйлесіп, жалғыз тілегі қонып шығу екенін қайта айтып қарап еді, ер Қаптағай ойысқан жоқ. Қырын сындырып, жағыстырып жіберетін тілмаш та жоқ заман ғой, батырлар ұғыныса алмады.

— Сіздердей тағы қалған елге жаңа бір жосық, жаңа бір өмір әкеле жатқан адаммын,— деп, Әзірет-Әлі қойнынан бір кітапты ала бергенде, Қабаның шеңгеліне түйенің асықты жілігі түсіп-ақ қалған екен:

— Енді қой былшылынды! Әйтпесе,— деп, жілікті білемдей бергенде, төрт жілікті қолдарына ала Қаптағайдың төрт ұлы да тұра келген екен.

Тоқпактай тиетін тоқпақ жілік, «күрзідей» тиетін ортан жілік, шоқпардай тиетін асықты жіліктер жарқ-жұрқ етіп, әр жерден өре тұра келді. Бәрінің көздегені келген батырдың шекесі сияқты.

Мына бес алыпқа қарсы тұрып қайрат қыларға жүрексінді де Әлі батыр артымен жылжып, үйден шығып кетті. Африка — Азияны түгел кезгенде, дүниенің бір бүйірін алған ұзақ соғыстарда ол мұндай қорлық көрген жоқ еді. Қара түсті, қызыл түсті, ақ түсті, сары түсті елдердің бәрін де көрген. Талай ерлерімен де айқасқан. Ал, мына қылық тағдырдың бір тас кедергісі сияқты тағы көрінді.

Ескендір Зұлқарнайын тіреліп тоқтаған Сырдарияның бойындағы «Алыстағы Ескендірия» қаласынан асып, Әлінің бұл жеткен жері — осы күнгі Сарқант ауданы отырған Ақсу өзенінің бойы, қашаннан бері қалың Найман жайлаған жер еді.

Бұл не, Ескендірден аспа деген тағдыр тілі ме, болмаса, мынау шын-ақ бір батыр ел ме?

Батыр осындай ойға түсіп қалды. Артынан қуа шыққан ешкім жоқ. Бұл да бір батырлық мінез ғой! Әлі дүлдүлін жартастың бауырына ықтатты да өзі атының алқымына ты-

ғылды. Сол кезде қақ қасынан піскен еттің иісі мұрнына келді. Ол манағы үйден атып шыққан бас еді — таска соғылып сарт еткенде, жарылып қалған. Әлінің мұрнын қытықтаған жылы мидың иісі болатын. Батыр ыстық миды аузына салды да: «Мынау ел тамақ жайын біледі екен»,— деп ойлады. Миды тауысып, көзге қол салды. Осы басты лақтырған шал аса дегенде аузымды аша берсем, теріс болмайды екен-ау деген ой келді. Бәрін қорытып келгенде, таң атқасын осы үйдегі ақкөңіл батырмен тағы да бір ұғыпысып байқайын деген ойға тоқтады да түні бойы құтыра соққан сұрапылға шыдап, атының алқымынан тырп еткен жоқ.

Таң ата жел оң бүйірге шығып, көрлі қысты қайта қуып, Ақ теңізге қарай қайта айдап тастаған еді: күн көтеріле жердің ақ көрпесі түгел алынып, жайдары шуақ бола қалды.

Ер Қаптағайдың азды-көпті жылқысын айдап, ең кенже баласы тоғыз жасар Мұңайтпас та үйіне келе жатыр. Ботасына аңыраған боз ініген де әніне басып келеді. Қара үйдің де түндігі ашылып, батыр жігіттер қолдарына жүген алып, аттарының алдынан шығып барады. Атын отқа жіберіп, Әлі батыр да қара үйге қарай кірді. Соңғы рет батыр Қаптағаймен сөйлескісі келді.

Мұңайтпас бала үйіне жақындай бергенде, оттап жүрген дүлдүлді көріп, қайран боп тұра қалды. Қуса қоймас шын тұлпардың бар денесі бөлек екен. Күміс жалды теңбіл көк айғыр түнгі сұрапылды елемегендей. Қамыстай құлақтары қақ төбесінде, екі көзі тостағандай, сағасы үзіліп тұр. Бір оттап, бір қаранып, қысыр биелерге оқырана бастады. Қызыққан бала қайтерін білмей, аңырған бойы о да тұра берді.

Бұл кезде, Әзірет-Әлі Қаптағай батырдың алдына келіп, әдеппен сөйлеп, айналдыра бастаған еді. Қара сөзбен ұғыныса алмаған соң, батырдың алдына бір кітапты жайып жіберіп әндете жөнелген. Мақпалдай жұмсақ қоңыр үн Қабанның құлағына да жайлы тие бастады. Мұңды бір күй, терең бір сырды батырға шағып отырғандай, бойын да балқыта бастаған. Алдында, бұл кітаптың қалай сөйлейтініне құлақ салыңыз деп, Әлі аздап үгіттеп те алған.

— Өзінің сазы жақсы екен!— деп, әнқұмар Қаптағай кітапты олайда-бұлай аударып қарап еді, кітап өзі қайдан сөйлесін, үндеген жоқ.

— Өздеріннен басқаға үндемейтін болсаң, әрі кет, әрі!— деп, Қабан бір кезде кітапты ысырып тастады. Батырдың көңілі тағы неменеге өкпелей қалғанын біле алмаған Әлі батыр да аңырып қалды.

Жартастың қасында дүлдүлге қарап Мұңайтпас та әлі тұр. Әсем айғырға қатты қызығып, мініп бір бел шауып барып қайтар ма едім дейді. Дүлдүлдің қасында өз ағаларының аттары бір төпырыш сияқтанып қалды. Әсем айғырға бүйірі

бұрғандай, астындағы тарлан көк бие де мінез көрсете қалды. Мұңайтпас қызыға-қызыға тіпті шыдамас халге жеткен екен, көк биеден түсе қалып, дүлдүлдің алдына тосып кеп қалды. Өмір бойы үйірге түспеген теңбіл көк те өле түсті... Барын қолға ала қимылдап, тарлан биені қапсырып алып, бауырлай жөнелді.

Үйден көңілсіз шыққан Әлі батыр жүгіріп жеткенше, мұндағы жұмыс та бітіп қалып еді...

Қаптағайдың төрт үлкен ұлы ағтарына мініп, найзаларын алып, майдан тартып шыға келіпті. Есінен танып қалған дүлдүл көзі терлеп, қозғалғысы келмейді.

— Талай асқар тауды тақымына да қыстырған жоқ едім, сондағы соғылып тоқтар жерім, мына бір болмашы ғана жартас болғаны да!— деп, белін алдырғандай сал бөксе боп қалған дүлдүлді жетелеп, Әзірет-Әлі кейін қайтты. Сол кеткеннен біржола кетті. Мекіре балық тұмсығын тасқа соқты — тоқтады.

Ол келген Әзірет-Әлі емес, әрине, тек атақ сонікі. Әр ел өз ерлігін көтере айтқанда жеңген жауының осал еместігін қоса айтады. Бұл да соның бірі болар. Тек ірілік қана ақыз бола алады. Мен ақыз қалғанына қуандым.

Сол жартас Сарқант ауданында әлі бар, оны тұрғын ел «Дүлдүлтас» дейді...

АДАМНЫҢ АНАСЫ

(Горькийден)

.. Менің сол жақ бүйірімнен қара бұлт қаптап, түтіндетіп келе жатыр. Бұлттың салмағы жерге батқандай, жер қайқандап қабағын шытқандай болады.

Қара бұлттың жап-жалбыр бұйра көлеңкесі бауырымен жер сызып, «ә» дегенше көз көрім жерді жауып әкетті... Мен де, қалбандап қасымда келе жатқан менің көлеңкем де қара бұлттың қара-сұр көлеңкесінің қойнына кіріп кеттік.

Күзгі бозғылт бет сары күн көрпеге орангандай, қара бұлттың артына жасырынды да, кірпіктерін жерге шаншы қойды...

Жер үстінде адам баласы болудан қасиетті не бар дейсің. Тек қандай адамның баласы болу керек, соны айт. Бұған қосатын бір сөз — адамды езетін адамның баласы болма, адамды езетін адамды адамға да санама...

Әрине, адам өмірінде көп қиындықтар ұшырасады. Онсыз өмірдің өзі де өлімтікпен тең, сұр көленке болар еді. Күрес пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тонған мұз, ұйыған айран емес пе?.. Әңгіме таудай қиындықты тымақтай сілкстін заман жасауда ғой. Жасаймыз да ондай заманды!

— Иә, адам баласы болуға не жетеді дейсің: не көрмейсің, не білмейсің, істегің келсе не істемейсің. Тек істемесең ғана ешнәрсе қызықтырмайды, не қинамайды, не қуандырмайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды. Қуаныш-шаттыққа да бейжай, шақырылмаған конақтай ығысып қарап, орныңды таба алмай, кездескен бұтаққа ілеге кетесің.

...Менің оң жағымда тырбиған талсымақтың арасында теңселіп келе жатқан көп адамның бастары қылтияды. Терең теңіздің шулаған толқыны бұлардың даусын әрең ғана естіртеді. Бұлар Сухумнан Әшемірге жұмыс іздеп келе жатқан аштар.

— Мен бұларды жақсы білем: бірге істесіп, күні кеше есебімді бірге алысқанмын. Бұлардың кейін қалған себебі, күннің шығуын теңіз жағасында көрейін деп, мен түнде шығып кеткем.

Біреуі томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары еркек. Әйел буаз, іші тегенедей төңкеріліп, алқымына тіреліп тұрған сияқты. Қәдімгі, күнде мың көрсең бір қарамай кете беретін жұпыны адам. Нұрсыз көзі бозарып, қорыққан қояндай алайып, ұясынан шығып барады. Басындағы сары орамалы күнбағысқа ұсап, алшақ басып келе жатқанын көріп отырмын. Сухумда оның байы өліп қалғанын да білем. Үйткені, мен осылармен бір бараста тұрғам. Орыс халқының жалпақ әдеті бойынша, өмірдегі бақытсыздықтарын талай рет-ақ айтқан. Шуласып келіп сөйлегенде айнала алты шақырымға естіліп тұратын. Бұлар бір жабырқау адамдар. Өздерін өмір бойы қайғы басып, әбден езіп жіберіпті. Туған жерден айдап шығып, күзгі құраған жапырақтай ұшырып, осы жаққа алып келген де сол өмірдің кемтарлығы. Қазіргі күнде ауыр бейнеттің әбден-ақ илегені сонша, барлық дүниеге өтей үлыа қарайды. Ешнәрсеге қуанбайды, қайғырмайды да: олардың ол кездегі еншісінің өзі де сол ғой. Аяқыш түрде, қайыршыларша ғана біріне бірі езу тартып:

Шіркін, жер-ақ екен...

— Байлықтың құлағы көрініп тұрғаны-ай...

— Жоқ, тасы көп екен...

— Иә, қолайлы жер емес...— деседі.

Сүйтеді де, өз жерлерін кеңес қылады. Етектей болса да өз жеріңді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінің сүйегі, тіріңің терісіңген жер емес пе... Өз жерлерін әрі-бері мақтан келеді де:

— Біздікі дейтін жердің өзі осы жердің бетінде қалды ма, жоқ па?

— Осы біз жер бетін түгел біздікі десек қанша қателесеміз?— деп, бірін бірі жеңімен тартып айлалы пішінмен жымиысып тұра қалады. Бұл сұраулары түйінді бір қорытынды секілденіп елестейді.

...Әлгі келе жатқан сары орамалды әйел бір кезде ағаш арасына сүңгіп кеткендей болды. Тамағымды жеп болдым да, шелекшемді беліме іліп, қисық таяғымды қолыма алып, әлгілердің артынан мен де жөнелдім...

Бір бүйірімнен ақырын ғана ыңырсыған адам дауысы келді. Қәдуілгі жанынды сілкіндіріп, жүрегіңді жейтін, адамға ғана естілетін адамның ыңырсуы. Қарасам, бір топ талдың арасын ашып жіберіп, арқасын талға сүйеп, манағы әйел отыр екен. Басын бір жақ иығына салып, екі езуі құлағына жеткендей керіліп, аузы қисайып кетіпті. Көзі ұясынан шығып барады, есінен танып бара жатқан тәрізді. Қайыстай қа-

ра қолдарымен төңкерілген ішін басыпты да, адам қорқарлықтай ауыр дем алып отыр. Төңкерілген іші толқып, бір жоғары, бір төмен түседі. Сап-сары тісі ақсиып, ауыр қиналыста.

— Немене, біреу ұрды ма?— дедім, қасына келіп.

— Кет әрі, ұятсыз... Кет!— деп, жаланаяқтарымен құмды осып, жерді тырналап жатып, басын шайқады.

— Түсіне қалдым... Бұрын да бір ұшырасқан жұмысым болатын... Сонда да қорқып, кейін секіріп кеттім. Әйел байғұс қиналып көзінен жасы парлай бастады. Ұясынан шығып бара жатқан көздері жарылып кетейін деп тұрғандай шиыршық атады. Беті күп-күрең болып, долырып кетіпті.

Шәйнегімді, шелекшемді тастай бердім де, әйелдің қасына келдім. Шалқасынан жатқыздым да, тізесін бүгейін деп ем, әйел бетіме салып қалды. Сүйтті де, кеудемнен итеріп жіберіп, аюға ұсап қырылдап, әрең бұрылды да, төрт тағандап ағаштың ішіне қарай сүйретіле жөнелді.

— Бұзақы, сайтан...— деді маған.

Бірақ, төрт тағандап жүре алмады, қолдары бүгіліп құлай кетті. Бет-аузы құмға кіріп кетті де, аяқтарын ербеңдетіп, ыңырси бастады. Тезірек жүгіріп келдім де, шалқасынан салып тұрып, тізесін бүктім.

— Жат, қимылдамай... Қазір баланды табасың!— дедім. Үйткені қағанағы жарылған екен... Сүйттім де, жүгіріп теңізге барып, білегімді түріп жіберіп, қолдарымды ысып тұрып жудым да, акушерка қызметіне кірістім.

Әйел олай да бүктетіледі, бұлай да бүктетіледі. Отқа жанған талдың қабығындай тоқсан бұралды, сорлы ана. Жерді ұрып, қолына түскен көдені жұлып алып, аузына тыға бастады. Сол кезде дүниеге келе жатқан адамның басы да көріне бастады-ау, әйтеуір. Бақытты ма, жоқ па, әйтеуір дүниеге бір жаңа адам келе жатыр...

Әйел екеуміз аз ғана ұрсысып та қалдық. Әйел тісінің арасынан бірдене деп маған ұрсады, мен де ақырын ғана оған ұрсамын. Әйел жанына батқандықтан және еркектен ұялғандықтан ұрсатын шығар деймін, мен әйелдің өзін аяғандықтан ұрсам.

— Құдайы құрғыр-ай...— дейді әйел, тісінің арасынан сыздықтап.

Көкпенбек еріндерін тістеп алыпты, аузынан қанды көбік бұрқырап жатыр. Күнге күйіп кеткендей бояусыз көздерінен домаланған жас бұршақтай ырғиды. Сорлы ана денесінен дене бөліп, бір адам екіге бөлініп, ауыр бейнеттің ақтық сағатын өткізіп жатыр.

— Кет дейміп... Неткен ұятсыз едің...— дейді әйел, әлсіреген қолдарымен мені кеудеге итеріп.

— Ақымақ болма. Баланды табуыңды біл!— деймін мен, оған кейіп.

Бейшараны қалай аямассың. Жүрегімді ойып бара жатқаны сонша, менің көзімнен де жас бұрқ ете түсті.

— Болсайшы, жылдамырақ!— деппін айқайлап.

...Мінекей, менің қолымда қызыл шақа адам жатыр. Көзім жасқа толып тұрса да, қып-қызыл екенін анық көрем. Туа салып дүниеге риза болмай жатыр: бұлқынады, тырбаңдайды, жағаласып жүр. Әлі де кіндігінен шешесімен байланысып жатса да, барқырап баж-баж етіп:

— Мен!.. Мен!..— дейді.

Бәлекет, жылмаңдап қолымнан түсіп те кететін. Қолыма алыппын да, қуанғанымнан қараппын да қалыппын.

— Кессейші кіндігін!..— дейді ана, көзі жұмулы жатқан күйі. Көкпеңбек еріндері әрең қимылдайды.

— Пышақпен... кес!— дейді тағы да.

Менің пышағымды бараста біреу ұрлап әкеткен. Сондықтан баланың кіндігін тісіммен қырықтым. Бала бақырады, жаңа ғана сөніп жатқан көздері жайнап, ана күле бастады. Қайыстай қара қолдары қалтасынан бірдеме іздеп:

— Қалтамда бір жіп бар еді... кіндігін байлайтын...— дейді, ана күлімдеп.

— Өзің жөнделе тұр, мен баланы шомылдырып әкелейін,— деп баланы ала жөнелдім.

— Ақырын, әй... Ептеп нет... Байқа... Ақырын!— деді ана.

Қолымдағы қызыл адам ептеуді керек ететін емес, жұдырығын түйіп алып:

— Мен... Мен!..— дейді барқырап.

— Сен!.. Сен!.. Нығая бер! Болаттай берік, тастай қатты бол! Әйтпесе өз жақындарың-ақ басыңды жұлып әкетеді,— дейім балаға.

Теніздің езуі көпірген толқынына тосып кеп алғанымда, бала манағыдан көрі де басымырақ айғайға басты. Арқасы мен кеудесіне ақырын ғана шапалақтағанымда көзін тыржитып, тыпырлай бастады.

— Айқайла, көтер көкке дауысыңды, қызыл адам!— дейім қызыл адамға.

Қайтып келсем, ана көзін жұмып ернін тістелеп баланың «жолдасына» толғатып жатыр екен. Ыңқылдап жатып:

— Өзіме берші, күнімді!— деді.

— Жата тұр, асықпай!

— Жоқ, берші өзіме!— деп, қалтыраған қолдарымен түймесін ағытып, көкірегін әзірлей бастады. Көкірегін босатуға жәрдем бердім де, баланы анасының жып-жылы бауырына салып ем, біле қойды білем, барылдауын қойып, тыйшыға бастады. Ана баласын қандай таныса, бала да анасын сондай

тани қойған сияқты! Бір кезде ашы бір айғайлады да, ана да күліп жіберді.

Ананың сөнген көзі жайнап сала берді. Қуаныш сүю, мейірімділік ойнады ананың көзінде.

— Менің шелекшемді әперші...— деді маған. Шелегін әпердім, ананың бетінде қан ойнай бастады.

— Енді әрі кет!— деді бір кезде.

— Әуреленбе, мен-ақ істеп тастайын...

— Жоқ, әрі кет!..

Ағаштың ішіне барып жасырына қойдым. Азырақ шаршағандаймын. Бірақ, кеудемде бір әдемі құстар ән салып тұрғандай. Ән сондай әдемі, теніздің толқын үні мен екеуін жыл бойы тыңдауға да болатын. Бір кезде әйел орнынан тұрды.

— Әй, неге тұрдың?— дедім.

Қолымен жерге сүйеніп отырып:

— Мына қарашы, сәулем қалай әдемі ұйықтайды,— деді.

— Әрине, баланың бәрі де осылай әдемі ұйықтайды. Күзгі жалқын жапырақтың үстінде ұйықтап жатқаны болмаса, басқа тұк айырмасы жоқ.

— Сен, ана, азырақ жата тұр. Қазір тұруға болмайды,— дедім әйелге.

— Жоқ... Тезірек тұрып әлгілерге жетпесем бола ма...

— Қайда? Әшемірге ме?

— Иә, сонда. Жолдастарым бірталай жерге барып қалған шығар. Тезірек қуып жетейін...

— Апырмау, сен жүре аласың ба?

— Жүрмегенде қайтем?.. Оларға жетпесем болмайды. Жұмыстан қалайын ба?

Ана тал түбінде жұдырығын түйіп жатқан қызыл адамға мейірімді көзінің барлық нұрын төгіп қараған сайын бетіне қан жүгіреді. Ананың нұрлы көзі баланы ақырын ғана, еркелетіп қана сипағандай болады. Таңертеңгі тымықта күннің көзі ғана осылай сипай алады дүниені.

Бұтақ теріп от жақтым да, тастан жерошақ жасап, шай қайнаттым.

— Ана, қазір саған шай ішкізем.

— Шын ба? Жақсы болар еді кеуіп қалдым білем.

— Сені әлгі жолдастарың неге тастап кетті?

— Тастап кетуші ме еді... Өзім қалдым. Өздері азырақ ішіп алып еді, жақсы болды. Әйтпесе олардың алдында қалай босанар едім?..

Осыны айтты да, ұялды білем, білегімен бетін жапты.

— Бұл бірінші балаң ба?

— Иә, бірінші балам. Сен кімсің?

— Мен бе, адаммын-ау, дейім....

— Әрине, адамсың! Қатының бар ма еді?

— Жоқ. Әзір реті келмей қойды...

— Өтірік айтасың.
— Неге?
— Ендеше қатын жұмысын қайдан білесің?
— Оқып едім. Студент дегенді білетін шығарсың?
— Неге білмеймін, біздің поптың баласы да студент еді, поп болам деп оқып жүр.
— Мен де солардың бірі... Жарайды, су әкелейін.
Ана баласына қарады да, дем ала ма екен деп құлағын салып тыңдады.
— Жуынар едім... Су таныс емес: неткен су өзі... әрі сортаң, әрі ащы...
— Осы суға шомыл. Бұл нағыз денсаулыққа пайдалы су...— дедім.
— Қой әрі!
— Рас, әрі жылы болады.
— Сен бірдеме білетін шығарсың...
Мен суға келдім. Тастан тасқа секірген толқындар жалын жалбыратып, сынаптай ойнап, ән салады. Күзгі алтын жапырақтар толқында қалқып, алтын жаз ақтық күндерін шаттықпен өткізейін дегендей-ақ сағымданып, сылаң қағады...
Қайтып келе жатсам, ана жан-жағына қаранып, тастан тасқа еңбектеп барады екен.
— Әй, не істеп жүрсің?
Әйел отыра қалды да, бірдемені жасыра бастады. Түсіне қойдым.
— Маған бер, мен көміп тастайын..
— Айналайын-ай, көмбеуге болмайды ғой. Дұрысында моншаның табалдырығына көму керек еді...— деді.
— Бұл араға жақында монша салынбайды.
— Сен ойын қыласың, мен қорқам... Ақ жең қойса қайтем?.. Баланың жолдасын жерге беру керек қой,— деді.
Мойнын бір жағына бұрып отырған күйі ап-ауыр бірдемені маған беріп жатып:
— Тәңір жарылғасын, терецірек көм, баламды аясаң...— деді ұялған дауыспен.
Жұмысты бітіріп, қайтып келе жатсам, ана теңізге шомылып келеді екен. Үсті-басы су, көйлегі бір жағына қисайып кетіпті.
«Шіркінде аюдың күші бар шығар!» деп ойладым.
Балмен, қайрақтай болып қатып қалған қара нанмен шай іштік.
— Оқуды тастағансын ғой, сірә?— деді әйел.
— Иә, тастадым...
— Арақ ішесің ғой?
— Иә, өлгендей ішетін едім...
— Өй, мен сені Сухумда көрген екемін-ау? Бастықпен та-

маққа таласып жаттың ғой бір күні... Сонда-ақ ойлап ем, бәлекет, бір ешкімнен қорықпайтын маскүнем екен деп...

Сүйтті де баласына қарап:

— Апырмай, балам өліп қалмас па екен?.. Сен жәрдем бердің, көп жаса...— деді.

Шайды ішіп болып, мен «мүлкімді» жинап жатқанымда әйел жерге қарап қалғып отыр еді. Бір уақытта көзін ашып, орнынан тұра бастады.

— Жүрейін деп отырмысың?

— Иә!

— Ау, абайла, ана!

— Жоқ, жүрем. Жолдастарыма жетем. Баланы маған әперіп жібер.

— Мен көтеріп жүрейін.

Ана бергісі келмеді. Азырақ таластық та, аяғында баланы мен көтердім.

— Апырмай, құлап түспесем...— деп ана қолын менің иығыма артты.

Россия жеріне жаңа келген, тағдырының беті ашылмаған қызыл адам менің қолымда жатып, мардамсып мұрнын тарта түседі. Теңіз жағасын сабалап, ағаш шуылдап, өзен суы сыңқылдай түседі. Жас босанған жас ана, жаңа ғана қырық бұрап, өзегін үзген бейнетті елең қылмастан Әшемірдің ауыр жұмысына тартып келеді. Жүрген сайын көздерінен махаббат төгіп, жас бөбегіне қарап қояды.

— Дүниенің шетіне дейін осылай жүре берсең, ұлың еркін дүниеде өссе, жүруге шаршамас едім-ау! Адамның анасы болу қандай жақсы! Жүрегім қуаныш төгіп, нұр шашып келе жатқанын қарашы!— деді ана, бір жерде тұра қалып...

Теңіз қатты тулайды. Қара бұлт найзағай шашып, бұршақ төгуге әзір тұр. Менің қанатым керіліп, өрісім кеңіп, құрметті ананың ұлына қарап:

— Сен, қызыл адам, тез ер жет! Қатты айқайла, дүние естісін!— деймін.

Бұл уақиға әлдеқашан болды. Бірақ, ананың құрметі қашан да жаңа ғой.

ӨЛІМДІ ЖЕҢГЕН АНА

(Горькийден)

Мақтасақ — әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді, Әйел — ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе!..

Азияның ақсақ барысы Темір жер бетін қанға бояп, ойды қырға теңеп, жоннан жол салып, жер шарын асықтай үйіргі-

сі келген адам. Бұл, сансыз елді өзіне бағындырып, шексіз жерді қанға суарған, айбатынан ай жасырынған Темір.

Ол елу жыл жалғанды жалпағынан басып, өзінен өзгеде күш барын сезген де адам емес. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді елсіз далаға айналдырды. Талай мемлекетті балшықтай жаншып, шалшықтай шашып жіберді. Пілдің шойын табаны құмырсқаның илеуін қалай тапаса, бұл одан да асырды. Оның жүріп өткен жерінен төрт жағына түгел аққан қан өзендері сай-саланы топандай басты. Жеңілген елдің сүйегінен биік мұнаралы минарет, сарайлар салдырды.

Темір ажалмен күш теңестіріп, өмірді талқандады. Өзінің жалғыз ұлы Жәңгірді ажал алғанын кектеп, ажалға талай жерде қамшы соғып, қармысын қайтарды. Ол ажалдың күнбе-күн алып тұратын құрбандығын тартып алғысы келді. Содан кейін қайғыға булығып, арып-талып, ажалдың өзі де аштан өлсін деді.

Жалғыз баласы Жәңгір өлгенде Самарқан халқы от түкіріп, қан қақырған арыстанын қаралы қошаметпен қарсы алған ғой. Өлім егіп, өлімтік орған, айналасына у шашқан ақсақ арыстан қара мен көктен ғана киініп, ішін жалын өртеп, шер кернеп шыққан еді.

«Отырарда» өліммен ұшырасып, ұлын берген сағаттан бастап, отыз жыл бойы Темір бір рет езу тартқан емес-ті... Сол ұшырасқанда өлім оны жеңіп, өзім өлсем дүниеге у шашарым болады деген ұлын тартып алған-ды. Содан бері қабағына қырау, мұртына мұз қатқан ашулы Темір еріндерін тас жұмып алып, ешкімге басын иместен келе жатқан. Содан бері отыз жыл бойы Темірдің жүрегі адам баласын аяу дегенге, адам баласын сүю дегенге мүлде жабылып қалған! Ол адам баласын өлім орағымен орудан басқаны іс деп те санауды қойған.

Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел — ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!

Бағдад пен Шамды талқандап, емшектес Сыр мен Амудариядан Ертіске төнген, Азияның етегін алып жатқан Қытайға шабуыл жасаған, Шыңғыстан кейін Азияны құшағына тұтас сыйғызам деген, қанды көзінен от шашқан Темір, ит үруін, бала жылауын тоқтатқан Темір осы Ақсақ еді. Әңгіме осы Ақсақ барыс жайында!..

Темір Қаныгүл деген әдемі алаңында сайрандауға шықты. Үйткені ол далаға шықса, қай жаққа өлім себу керектігін көзімен көргендей болып қайтатын еді. Айналаға көз жіберіп, жердің етегіне дейін көргісі келді. Темірдің көзі жететін жердегі адам баласының бәрі де, тышқанға

ұсап, індеріне кіріп кетіп еді. Сондықтан, Самарқанның көк мойын мұнараларынан басқа ешнәрсе көрінбеді. Алғашқы екпінмен «өрте Самарқанды!» деген әмір бергісі келіп тұрды да:

— Жоқ, Самарқандағы көк мойындарды адам сүйегінен салдырғам! Өртемеймін!— деді ішінен.

Алаңға тігілген бес мың ақ шатыр, бәрі де дөп-дөңгелек, ақ қызғалдақ, ақ гүл секілді. Бәрінің төбесінде де бір-бір жалау Темірге табынып, басын иіп тұр. Бәрінің ортасында Ақсақ Темірдің ала шатыры — алып ордасы тұр. Бұл төрт бұрышты, айналасы жүз қадам, үш найза бойы биіктігі бар күмбез. Ортасында он екі алтын бағаи. Төбесінде көкпеңбек мұнара. Сары, қара, көк жібектен қиюластырып жасалған ала шатыр. Кім білсін қанша әйел, қанша уақытта тоқып шығарғанын? Шатырды бес жүз қызыл баумен жерге таңып тастапты. Әйтпесе, жер тәңірісі Темірдің ала шатырын жел ұшырып әкету де мүмкін емес пе...

Шатырдың төрт бұрышында төрт күміс қыран. Ортасында, көк күмбездің дәл ортасында, биік тақта, ешкімге жеңгізбеген, жеңгізбен де деген бесінші ақ иық Ақсақ Темір Көрегеннің өзі отыр.

Темір аспан түсті көк жібектен киінген. Үсті-басы от шашып, жалын жалап тұрған інжі тастар... Бұл тастар оның үстінде бес-ақ мындай екен! Қанарынан қар төккен аппақ басында ақ бөрік. Бөркінің шошақ төбесінде жұдырықтай қып-қызыл жақұт. Темірдің қып-қызыл көзі дүниені жалмап, жалтжұлт етеді. Қанды көзі қан шашып, төңкеріліп қояды.

Ақсақтың жүзі — қан қатқан, тот басқан жалпақ алмас пышақ секілді. Ол мың рет қанға батып шықты ғой. Сондықтан қаннан қалған тоттың ізі ап-айқын. Қысық көздері дүниенің асты-үстін түгел көріп тұрғандай: жалт еткенде, бриллиант жалт етті ме деп қаласын. Құлағында Цейлонның қып-қызыл жақұтынан жасалған қос сырға, сұлу қыздың ерніндей қызарып, Темірдің қатпар бетін сүйіп тұрғандай.

Осы күні дүниеде жоқ кілемдердің үстіне арақ құйған үш жүз алтын бокал. Өмірді талқандап, өлім себуге құмартқан Темір сардар, бектерімен бірге сарайында отыр.

Темірдің арт жағында әнші-күйшілер, қатарында ешкім жоқ. Аяғында, ең жақын ақсүйек туғандары, сұлтандар, байбатшалар, әскер бастықтары отыр. Бәрінен де патшаға жақынырақ мас ақын Кермене отыр.

Кермене дүниені талқандаған Темірдің:

— Уа, Кермене! Егер мені сата қалса, сен қанша беріп алар едің?— деген сұрауына, беті бүлк етпестен:

— Жиырма бес әскер берер едім,— деген ғой.

— Е, жиырма бес әскер менің мына белбеуімнің ғана құны емес пе?— деп, таңданған Темір ақырғанда:

— Жиырма бес әскерді сол белбеуің үшін ғана берем! Белбеуге ғана... Әйтпесе, сенің өзің қара күрешке керегің жоқ адам емессің бе!— деп тағы бір басып қалған ғой шынды сүйетін ақын Кермене.

Міне, ақын Кермене патшалардың патшасы саналған, жер жүзіне өлім сеуіп, өлімтік орған Темірге осылай деген! Жауыздықтың, өлімнің, қауіп-қатердің түпсіз бұлағы Темірден тайсалмағаны ғой, шіркіннің! Мақтайық та, құрметтейік те, осындай шындықтың досы болған ақынды! Бұлар қашан да Әмір-Темірден жоғары!

Құрметтейік, көтерейік, әдемілеп, көркем түрде шындықты айтқан ақындарды. Оларда шындықты айтудан басқа бағынатын құдай, табынатын тәңірі болмасын!

Сонымен ойын қызып, шаттық билеген байбатшалар майданда аққан қан өзендерінің тереңдігін өлшесіп отырды. Музыка ырғаландап, патша шатырының алдында халық ойыны басталды. Ыңырсыған қалың елдің қайғысын табанға тапап, аз ғана топтың шаттығына айналдырды. Өлімнің ордасы Темірдің қанды қабағын ашамыз деп, күлдіргіштер лақтай секірді. Өмір иесі адам баласын қалай өлтірудің әдісін көрсетіп әскер де ойнайды.

Ақсақ барыстың адамдары қорыққаннан қуанып, арақ пен қымызға барлық қылмысты тұншықтырып отырған бір кезде Темірдің құлағына ашынған бір дауыс келді.

У-шу айғайды, күйшілердің күйін, әншілердің әнін қақ жарып, Темірдің құлағына ілеккен дауыс әйел даусы еді. Ұя басар бүркіттің тәкаппар даусы Темірге айқын естілді. Темір өліммен алысқанда өлім оның бетіне дақ, жүрегіне дық салған ғой, сондықтан, мына дауыс оған таныс көрінді.

— Даусында өлім көленкесі елестеген неткен адам? Шақырындаршы!— деді Темір мұрнына қан иісі келгендей жаңжағына алақтап.

— Қайдан екені белгісіз бір әйел пайда болды. Үш арысты билеп тұрған арыстан, сізді көрем деп бой бермей тұр!— десті қасындағылары.

— Арапша сөйлейді. Үсті-басы кір, шаң. Өзі есалаң болса керек...— десті біреулері.

— Әкеліңдер!— деді Темір өз сезіміне ғана бағынып.

Сонымен Темірдің алдына жалаң аяқ, үстіндегі барлық лыпасы далба-дұлба әйелді алып келді.

Қара шаштары тарқатылып, жалаңаш көкірегін жабуға кеудесіне түскен, беті шойындай қап-қара. Бірақ, жасымаған көзі от шашып, әмір етіп тұрғандай. Қап-қара қолдарын Темірге созғанда бір қалтырамады.

— Баязит сұлтанды жеңген сен бе?— деп сұрады әйел салған жерден.

— Иә, мен. Мен талайды жендім. Жеңгенімнің ішінде о да

бар. Жеңуден әлі шаршағаным да жоқ!.. Сен, әйел, келген жұмысың не еді, соны сөйле!— деді, Әмір-Темір сазарып.

— Тыңда!— деді әйел.— Сен не істесең де адам ғанасың. Ал енді мен — ана! Сен өлімге қызмет етесің, мен өмірге қызмет етемін. Сен өлім шашасың, мен өмір шашамын. Дүниеге адам әкелем, білдің бе? Сондықтан мен сені адамға санамаймын да.

— Мен ешкімнің қалай саналуымен есептесіп көрген де емеспін, есептесе алмаймын да! Жұмысыңды айт, әйел!— деді тәкаппар Темір.

— Тыңда, өлімнің егіншісі Темір! Сен менің алдымда күнәлысың. Менімен есептеспей тұра алмайсың да. Менің алдымда күнәңды жусын деп келдім. Сенің бағынғаның «Күш әділдікте!» деген ұран дегенді айтты. Мен бұған иланбаймын. Бірақ, сен маған еріксіз әділ боласың. Үйткені мен — ана! Сен өлім сепсең, мен дүниеге өмір себем. Сені жеңем! Сондықтан сен маған әділ бола аласың!— деді.

Темір патша да мұны ұғарлық данышпан еді. Шығыстың салқын данышпандығын алмады дейсің бе, әйелдің сөзіндегі батылдық пен күштілікті де сезіп:

— Өзің отыршы, сөзіңді тыңдағым кеп барады,— деді.

Әйел, байбатшаларды етегімен сырып, қақ жарып барып кілемнің үстіне отыра кетті. Қай жерге қалай отыруды өзі таңдады. Үйткені отырғандарды адамға санамады да. Сонан соң сөзін бастады:

— Мен Салерно деген жерден келдім. Ол алыс жер Италияда. Сен білмейсің. Сенің қанды тұяғың ол жерге жеткен жоқ. Бірақ, онда да сен секілді өлім егуші толып жатыр. Әкем балықшы еді, байым да балықшы. Байым бақытты еді: үйткені оны бақытқа бөлеген еңбек пен мен ғой! Одан соң, жалғыз бір ұлым бар еді. Ол жер бетіндегі адамның ақылдысы, сұлуы болатын еді!— деді.

Сөл кезде:

— Менің Жәңгірімдей екен ғой...— деді, Темір патша ақырын ғана күрсініп.

— Жоқ, жоқ! Нағыз сұлу, нағыз ақылды бала менікі еді. Сенен туған бала, адам баласының өкінішін ақтай алатын ба еді!— деді ана әйел тіксініп.— Теңіздің жағасында отырған бізге талаушылар келгенде ұлым алты-ақ жаста еді. Талаушылар әкемді де, байымды да, тағы да көп адамды өлтіріп, ұлымды тартып әкетті. Өмірді талаушы сенің жолдастарың қайда болса да толып жатыр. Міне, енді сол ұлымды жер бетін шарлап, іздеп жүргеніме төрт жыл толып барады. Ұлым қазір сенде екен, оны анық білдім. Үйткені, әлгі талаушыларды Баязит сұлтанның әскері ұстапты. Баязитті сен жеңіп алдың да, қолында барын түгел тартып алдың ғой, соның ішінде ме-

нің ұлым да бар. Ұлымның қазір қайда екенін сен білесің. Өзіме қайтарып беруге міндеттісің!— деді.

Ана осыны айтқанда, өздерін данышпан санайтын байбатшалар күлісіп:

— Байғұс, жынды екен... Есінен танған ғой,— десіпті.

Жалғыз Кермене ақын ғана анаға күлмей қарайды да, Ақсақ Темір ғана таңданып отырады.

— Бұл ана болғанда да ақылдан танғандай ана екен! Болсаң бол!— дейді Кермене ақын. Ал енді, өмірдің дұшпаны, өлімнің егіншісі Темір былай депті:

— Әйел! Сен, мен білмейтін елден неғып келдің? Арада тау бар, тас бар, өзен бар, теңіз бар, ит мұрны өтпейтін қалың орман бар, олардан қалай өттің? Жүгірген аң, ұшқан құс саған қалай тимеді? Қанша ел — адам бар. Адам аңнан да жауыз, олар сені қалай аман жіберді? Адамның күші біткенше жолдас болатын бір нәрсе — қару. Сенде о да жоқ. Қалай бұл жерге аман жеттің? Осының бәрін айт. Сонда ғана мен таңдануды қойып, есімді жиям. Сонда ғана сені түсіне алам. Айтшы, тезірек!— дейді.

Құрметтейік, көтерейік те әйелді! Ана әйелді құрметтейік! Оның сүюі таусыла ма, бүкіл дүние соның емшегін еміп, ер жеткен емес пе? Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет. Ананың құрметі әлі жеткен жоқ!

Әйел Темірге былай депті сонда:

— Мен бір-ақ теңізге ұшырадым. Онда арал да көп екен, балықшы да көп екен. Адамды айуандай сорған сен секілді патшалардан қашқан адам тамағын теңізден тауып жүр. Балықшы болса қайық та болады ғой. Сүйген ұлыңды іздесең жел артынан шығады, теңізден қайықпен өттім... Ал енді, өзенге көп ұшырастым. Теңіз жағасында өскен анаға өзеннен өту қиын ба? Тау дейсің ғой? Тауды мен елең де қылғаным жоқ, байқағаным да жоқ! Орман отын бергеннен басқа тоқтау қылған жоқ!— дейді.

Мас Кермене шыдамай:

— Мұндай анаға тау деген жазық болып кетпей тұра ала ма?— дейді шынымен.

— Аю, қаблан, арыстан, басын жерге салбыратқан тағы өгіздер көп ұшырады. Көзі сенің көзіне ұқсап оттай ойнап, өлім шашып тұрған барыс та екі рет маған қарап тұрды. Бірақ әрбір аңның жүрегі бар емес пе? Олармен осы сенімен сөйлескендей сөйлесіп жүрдім. Қанішер аңдарды, қан ішкіш патша, сенімен салыстырғаныма ашуланба! Олар да менің ана екенімді біліп, иланды: ауыр күрсініп, мені аяп жөндеріне жүре берді. Аңның да баласын сүйетінін сен білмейтін бе едің?— дейді әйел Темірге төніп.

— Солай, әйел!— дейді Ақсақ Темір басын изеп.— Аңдар

адамнан көрі де өз баласын артық сүйеді. Ең қатты жауыздық адам баласынан шығады деген қортындыға мен де келдім...— дейді Темір, жаңа бір дүниені көргендей ойға батып.

— Адам деген бала ғой. Үйткені ананың жанына көз салсаң жүз есе бала, адам қашан да анасының баласы. Әркімнің анасы бар. Сен шал, білесің бе, сені де әйел тапты. Сен құдайдан бас тарта аласың, ал енді анадан бас тарта алмайсың, шал!— дейді әйел.

— Солай, әйел!— дейді Кермене ақын қорықпастан-ақ.— Өгізді қанша жинасаң да бұзау таппайды. Күнсіз гүл өспейді. Сүюсіз бақыт жоқ. Әйелсіз сүю жоқ. Анасыз ақын да болмайды, батыр да болмайды!— дейді.

— Бер, баламды өзіме қайтарып! Үйткені мен анамын, баламды сүйемін,— дейді әйел тұп-тура Ақсақ барыс Темірге.

Бас иейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы! Аристотельді де, Фирдоусиді де ана тапты. Ескендір мен соқыр Гомер де ананың баласы. Бәрін де дүниеге жетектеп әкелген ана. Ананың ұлы орны қашан да өзінікі!

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Мен көп жасқа келдім. Менің табанымда қара жер де ыңырсиды. Мына қолыммен өлім құрбандығын баудай түсіріп жүргеніме отыз жыл болды. Неге бүйтесің дейсің ғой, оны да айтайын: мен патша, алдымен осыны білем. Патшаның патшалығы неғұрлым кең болса, солғұрлым оның өзі де ұлы патша. Мен өзімнің патша екенімді танысам, патшалығымды кеңейте беруім керек. Әйтпесе мен қандай патшамын? Сондықтан мен мемлекет алып, өзіме ел бағындырам. Бұл — бір. Екінші, өлім менің ұлым Жәңгірді алып, жүрегімнің күнін сөндірді. Сондықтан өлімнің күнбе-күнгі құрбандығына арнаған адамын тартып алып, кегімді алып жүрмін. Менімен патшалық үшін, ел үшін көп адам алысты. Бірақ, адам үшін ешкім алысып көрген жоқ. Адам деген кім? Менің жолымда неге тұрады? Мен оны білмеймін. Баязит сұлтанды жеңіп алғанымда:

— Құдайға мемлекет, адам дегенің тукке тұрмайды екен... Көресің бе, құдай мемлекет пен адам баласын, сені мен секілді адамға беріп қойды: сен соқырсың, мен ақсақпын деген Темір — мен болатынмын. Баязитті шынжырлап менің алдыма әкелгенде, мен осыны айттым. Баязит шынжырдың салмағынан жаншылып, майысып тұра алмады. Бақытсыздыққа ұшырап, өмірдің құлаған молаға шыққан жусанындай ащы уын татып тұрған Баязиттің көзіне қарап тұрып мен осылай дегем.

—Мен тәнрі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам! Міне, менің алдымда әйел отыр. Бұл әйел бүгінге дейін өзім білмеген сезімді қозғап, мені жеңіп барады. Бұл әйел менімен тең адамша сөйлесіп отыр, өтінбейді — бұйырады. Бұл әйелдің неге мұнша күшті екенін түсіндім деп ойлаймын. Бұл өмірдің

иесі, бұл ана, бұл ұлын сүйеді. Ұлын сүюі, ол ұлы өмірдің бір ұшқыны ғой. Кім біледі, мүмкін, ол ұшқыннан әлденеше ғасырға кететін жалын туар. Мүмкін, жерді жылытып, бақыт себетін адам болар... Мен жерге өлім егіп, қанмен жақсы суардым. Жер қазір майы сорғалап тұр, қыртыстанды. Енді семіз жерге бақ екпей, бақыт егетін адам керек шығар...

Дүниені жалмап, адам баласына топандай тиген, тәнірімен таласқан Темір тағы да көп ойланып отырды да:

— Мен тәңірі құлы Темірмін, тиісті сөзді ғана айтам. Үш жүз салт әскер, қазір жердің төрт бұрышын аралауға аттансын. Тапсын олар мына әйелдің ұлын! Әйел осында күте тұрады. Мұнымен бірге мен де күтіп отырам. Кімде-кім мұның ұлын атқа міңгізіп әкелсе, ол шын бақыттың дәмін татады. Солай ғой, әйел?— дейді.

Әйел бетіне түскен қара шашын кейін сілкіп тастады да:

— Солай! Осыны істе!— деді азырақ езу тартып.

Сол кезде, әлгі айбатынан ай жасырынған қаһарлы шал — Ақсақ Темір орнынан тұрып, әйелге басын иді...

Қуанышты Кермене ақын шаттанып:

— Гүл мен жұлдыз жайындағы өлеңнің бәрі сүю жайындағы өлең болады. Майдың айын, көктегі күнді айтсаң, бұ да сүю жайындағы өлең болады. Бірақ, адамның анасы, өмірдің мықты бәйтерегі ана жайындағы өлең әлі айтылған жоқ!— дейді.

— Солай, Кермене!— дейді Темір де.

Барлық байбатшалар жаңа ғана сықақтап күлген әйелге қарап «ана!» деп таңданды да қалды.

Бұл шындық қой. Үйткені қай анадан сұрасаң да:

— Біз өлімнен күштіміз: біз дүниеге ақын да, ақылды да, данышпан да, ер де береміз. Өлім адам баласын құртуға тырысса, біз оны жеңіп, адам баласын көбейттік!— демей ме!..

АНА КЕСІМІ АЙНЫМАЙДЫ

(Горькийден)

Қала көптен бері коршауда тұрған. От төгіп, өлім еккен күшті жау қаланың шыбын жанын алқымына әкеліп қалған кезі еді.

Қаланың іргесінде ғана жылтылдаған жау оттары қала халқының жүрегіне инедей қадалатын. От айналасында ербиіскен ұзын көленкелер жұрт көңілін қатты шошытатын. Қала ауыр күрсінуде, халық үнсіз күйінде еді. Жау шеңбері қысып келіп, арандай азулар қон етіне найзадай кіріп бара жатқанын көріп отырған жұрт ауырсынды, бірақ қайыспады!

Жау аттарының кісінеуі, жау құралдарының салдыр-гүл-

дірі қалаға айқын естіліп тұрды. Басым жау қарқылдап күліп, барқырап өлең айтып мазақтай бастады.— Күт ажалыңды!— дегендей, жанға батар ауыр азап та осы еді. Жеңеріне көзі жетіп, көнілі өсіп тұрған жаудың мазағынан ауыр азап бар ма?!

Қалаға су беріп тұратын бұлақтардың бәріне де жау жағы өліктер үйгізіпті. Қаланың тап іргесінде меруерттей мөлдіреп тұратын жүзім бақшасын өртеп жіберген. Сары алтындай жалтылдап, ұялған қыздай қызарып тұрған алма бақтарында жау оттары маздап тұр. Ән салып, теңселіп, тербеліп тұрған егін ортасында жаудың құлқынына арналған шошқалары бағылып жүр. Анда-санда қала үстіне оқ жауып өтеді.

Қаланың көшелерінде әскерлер жүр. Олар қашаннан бері қаласын қорғаумен қалжырағаң, ашыққан. Әр үйдің терезесінен жараланған жандардың ауыр ыңқылы, қызу сандырағы естіледі. Әйелдер тілек тілеуде, балалар зар қағуда...

Жұрт жүрегін қайғы басып, жұрт көңілінің оты сөніп қалғандай аянышты дауыстар әлсіз ғана шығады. Талай әйел «аллам-ау» деп бастайды да, одан аржағын алласына айтуға да уақыты жоқ, «ертең келіп қалмады ма?» деп, жалт ете қалады. Қап-қараңғы тыныш түнде әрбір ыңқыл анық естіліп, бүкіл қала ыңыранып жатқандай сезіледі. Ешкімнен жәрдем күте алмай, үмітсіздік шарпатқан жұрт аспанда бір айқын жұлдыздың жарқ етпегеніне қамығады.

Қаланы қалың жапқан қараңғылықта, терең суда жүзген балыққа ұқсап, үнсіз ғана қозғалып, басына қара жамылған әйел келе жатыр. Оны танып қалған адамдар қолын нұсқап:

— Мынау сол ма?

— Тап өзі!— деп ығысып кетеді. Ешкім амандаспайды, жоламайды. Алапес адам көргендей, қашып кетеді. Күзетшілер кездесіп қалса:

— Ей, Мария, ашынған біреудің қолы тиіп кетсе, бізден араша күтпеңіз!— дейді оған.

— Тағы не айтасындар, қайсың маған қол көтергің келеді?— дегісі келгендей, әйел басын жоғары көтеріп, біраз күтіп тұрады да, кете береді. Бірақ, ешкім онымен сөйлескісі келмейді, ығысып өте береді. Қара жамылған әйелдің түрі, қайғыдан бүгілген белі, үнсіз ауыр қозғалуы — қала басына орнаған бақытсыздықтың бейнесі сияқты еді.

Әрі азамат, әрі ана еді-ау ол! Әрі «іштен шыққан шұбар жылан» ұлы туралы, әрі ананың да анасы — туған елі, өскен жері туралы толғанып келе жатыр.

Әр азамат отанын сүйсе, әрбір қала сол отанның бір ордасы емес пе? Бұл кемпірдің баласы, осы қаланы қоршап тұрған, киратып жатқан, жұрт басына қырғын орнатып жатқан жаудың бастығы еді! Қала халқын қойдай қырып, адам ұясын аяусыз киратып, адам баласын аяусыз шулатып жатқан сонау

бұзық қанішер о да бір анадан, о да бір әйелден туған. Ол зұлымды тапқан бақытсыз ана осы келе жатқан Мария еді. Ана жүрегін осы қайғы жеп келе жатқан.

Сорлы ана бір кезде «ұл таптым, елім үшін елеулі бір еңбек істедім» деп ойлаған-ды. Енді сол ұл бейбіт елге бүйідей тиіп жатыр.

Осы қалада осы кемпірдің өзі де туған. Қаланың әрбір тасына қанша көздің жасы тамғанын, қанша мандайдың тері сіңгенін жақсы біледі. Осы қалада көрген мың түрлі қуаныш кемпірдің жүрегіне мәңгі орнаған. Сол қаланы, сол ұлы қиратып жатыр! Ана жүрегі таразының табағындай теңселіп, қай жағына ауарын білмей келеді: ұлына ма, еліне ме?

Анадай жерден бір әйел кездесті оған. Ол әйел жаңа ғана жан тапсырған бір өліктің қасында екі қолын көкке көтеріп, екі көзден жасын парлатып, ананың қасиетті мұңын төгіп отыр екен.

— Еріңіз бе еді?— деді Мария, жылап отырған әйелдің қасына келіп.

— Жоқ,

— Аға-ініңіздің бірі ме еді?

— Ұлым еді! Ерім өлгелі он үш күн болды. Ұлым, міне, бүгін...

Содан соң ұлы өлген ана қолын көкке көтеріп:

— Е, тәңірім, мұныңа да ризамын! Менен туған ұл менің бетіме де, елінің атағына да кір жұқтырған жоқ. Елінің адал ұлынша, анасының ақ сүтін ақтап өлді. Елін қорғап, ерлерше өлді. Оны бүкіл елім біледі! Құдай-ау, Мария кемпірдің ұлына ұқсап, анасын емшекке теуіп, ел басына өлім егіп жүрсе қайтер ем? Ұлым сағаң да, тәңірім сағаң да ризамын! Уа, қарғыс атсын, елін, анасын сатып кеткен Марияның ұлын! Ондай ұл табатын ана біткеннің пұшпағы қанамасын!— деді.

Мария ана бетін бұрынғыдан да бүркей жапты да, кете берді. Сол бетімен қаланың қақпасын күзеткендерге келіп:

— Не өлтіріңдер, не балама жіберіңдер. Ел ішінде отыратын не бетім қалды, жұртым? Мен тапқан бәле болса, азабын өз басым көрсін де. Сол бәленің қасына жіберіңдер. Сондай болып туған ұлым үшін мен де айыптымын! Не жіберіңдер, не өлтіріңдер!— деді.

— Жоқ! Сен анасың. Отанның сағаң да қымбат. Еліне жау болып кеткен ұл сағаң да жау!— деді күзетшілер.

— Жоқ! Екінің бірі, екінің бірі ғана болады!— деді Мария.

Күзетшілер өзара ақылдасты да:

— Ұлың үшін сені айыптай алмаймыз. Әркім өз отына жылынады... Ұлым дегеніңмен, сені ойлап қайғырған бала көрінбейді! Ойлап қарасаң, ана үшін өлімнен де ауыр азап осы да! Ар жағын өзің біл,— десті.

— Иә, өлімнен де ауыр азап осы, балаларым,— деп, кемпір қаладан шығып баласына қарай жөнеле берді.

Кемпір қаланы қорғап, қырғын тапқан көп өліктің ортасымен келе жатыр. Кейбіреулерін танып қалып, басын иеді. Жасыл кілемдей жайқалған жер қанға боялыпты, кемпірдің табанына жабысып, айырылғысы келмейді, өліп-талып, сорлы кемпір баласының шатырына да жетті.

Міне, ана баласының шатырында отыр. Сонау бір, тумастан бұрын болмашы ғана бүлк етіп қалған күннен бастап сүюші еді-ау, ол ұлын! Содан бері сол баласы есіне түсе қалса, мейірімді жүрек бір туламай қалған жері бар ма еді?

Ұлы енді жонданып, жоталанып қалған екен. Үсті-басы алтын да күміс, жарқ-жұрқ етеді. Кеңкілдеп күлгенде шатыр желкілдейді.

— Шешем!— деді баласы, Марияның қолынан сүйіп.— Мені өзің іздеп келгенің, мені ұққан екенсің. Бір сен едің қарайлайтынын, енді күлің көкке ұшырармын бұл қаланың!— деді.

—Өзің туып-өскен қаланы күл етем дейсің бе?— деді сорлы ана, жүрек тілін күрмей алмай.

Атаққа құмартып, көзі қызарып болған жан ана сөзін ұқпады:

— Е, мен дүние үшін туғамын! Тағы қалдырам сол дүниені! Бұл қаланы күл етпей кетсем, шамасы келмеді демей ме ертең?— деді ол шешесіне.

— Сол қаланың бар көшесінде өткен балалық шағың да түспей ме есіңе?— деді Мария ана.

— Көше деген не, шешем-ау! Халқы мен қаласын қиратсаң, көшесінде не тұр еді! Ер жеткен басым бала күнімнің қызығына да алданбақ па?!— деді шешесін мазақтап, сақылдап күліп.

— Адамның жазығы не еді!— деді тағы да ана.

— Адамдарын айтамысың... Адам деген маған да керек. Мен адамды темір өкшеме салып бағындырып алсам, ер атағым сонда ғана шығады! Менің атағым үшін керек, қалған адам!..

— Ер деген өлім егетін адам емес, өмір егетін адам болады, ұлым. Өлімді жеңіп, өмірді қорғап ер болсаң қайтер?

— Жоқ!— деді есер тентек шешесіне де.— Жоқ! Өмірді қорғаушыдан гөрі өмірді қиратушының аты жоғарырақ тұратынын білмейтін бе едің!

Біржола қалған ана көңілі — ана мен баланың арасына тас қорғандай түсе қалды. Талас та, сөйлесу де тынды, ананың тәкаппар басы бұрынғысынан да төмен иіліп, үні тіпті өлімсіреп кетті. Ана алдында, өмірдің қорғанышы алдында не айтқанын білмеген қуыс кеуде ана жүрегін біржола мұздатты. Барлық жанды өмірге жетелеп әкелетін ана өз баласын жүре-

інің бар күшімен жек көрді. Көзсіз есер, бұзақы зұлым осыны да аңдамады. Өмірді қорғауға келгенде, ана тайсалар іс, ананы тоқтатар қауіп жоқтығын да білмейді екен ол.

Ана бүкшиіп қана отырды да, сөне бастаған шоқтай кішірейіп, өксіздене бастады. Баласының жібек шатырынан өзі туған елін, елінің қаласын көріп отыр. Бата бастаған кешкі күннің қызыл сәулесі, қала үстінен қан төгіп тұрғандай.

— Ауыртпаяық! Ауыртпалық!

Аздан соң күн батып, қаланы қараңғылық орап алып, қайғы мұңы қайта басты. Қала үстінде жарқыраған жұлдыз да өлік басында жарқыраған шамшырақтай ғана сығыраяды. Туған ел, туған қала Мария анаға қарап: «Кәне, не айтасың, неге байладың белінді?» деп үнсіз телміріп тұрғандай.

Мария өзінің ана екендігін тағы да бір есіне алды еріксіз.

— Адамды тал түсте қыра берудің өзі ынғайсыздау да жұмыс. Сондықтан, қаланы бүгін түнде жоқ қыламын!— деді баласы суырып алған қанжарының жүзін сүртіп отырып.

— Бері келші,— деді ана, жауыз ұлына,— басынды тіземе салып, азырақ қисайшы. Бала кезінде қандай ерке едің, жұрт көзіне қандай сүйкімді едің, соларыңды есіңе алшы...

Жендет басын шешесінің тізесіне салып, қисайды да көзін жұмды.

— Мен данқты ғана сүйсем, мені дәл осындай етіп тапқанлығын үшін сені де сүйем,— деді ар-ұяттан айрылған мұндар. Содан кейін қалғып та кетті.

Бұдан әрі сөйлесер сөз қалмағанын Мария ана да мана білген. Сондықтан әрі азамат, әрі ана, ананың айнымас кесімін айтты:

— Өлім сүйгіге — өлім!— деді.

Үстіндегі қара киімін баласының кеудесіне жапты да, жарқылдаған қанжарды қара жүрекке қадап жіберді. Баласының жүрегі қай жерде екенін жақсы білетін ана қолы қателескен жоқ: қанішер тырп етпестен қатып қалды.

Жеркеніш жанның арам басын тізесінен ырғытып тастады да, Мария ана орнынан тұрды.

Барлық елде, әр заманда, барлық қанішерлер үшін, барлық ананың айнымас кесімі осы да! Барлық қанішерлер, барлық елден — барлық анадан осы кесімді ғана күте алады!

АНАНЫҢ АНАСЫ

Әйтілес аппақ, ақ қарбас, соқыр карт етектей сақалын балуан бармақтарымен салалай тарап отыр еді. Күмістен күйғандай түп-тұтас ақ сақалы кеудесін жауып:

— Оқындар шулап! Ак-к, тфу!..— деп есіктен асыра түкіріп жібергенде, босағада отырған балалар селк етіп:

— Агузе... Бесмелла, рәсірс... рәсіри... рәтүрө... рәрирө!..— деп, қоя берер едік...

...Жалпақ жаз. Сай-салада сағым ойнаған саршаның тамызы. Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана сая табады. Күннің көзінің өзі де күн ұзын көлге шомылып жанын сақтайтындай... Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның көленкесі де саялауға жер таппай бауырына кіріп кетеді. Жалғыз-ақ, жүні түспеген көпей тайыншаға ұсап, қойшы-малшылар ғана жалба-жұлба тері тон мен жабағы күпісін тастай алмайды. Қойшылардың өздері күнге күйіп құрысып, кішірейіп, күпілері ғана өсіп бара жатқан сияқтанады. Самайынан сағал-сағал тері шұбырған тезекші әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, әрең қалтандап келе жатады.

Біз көгендеген қозыға ұқсап, мұрынды тарта түсіп, Әйтілес үйінде, надан молдадан надандық оқып отырмыз. Келешекте құлдықтан бас тартпай, «оң жағына ұрса, сол жағынды тосатын» кеще адамдар әзірленіп жатырмыз...

Ертемен төрт бұрышы жемірілген ескі тоқым сияқты «Иман шартымды» қолтығыма қыстырып сабаққа келсем, балалар жиналмаған екен. Іркіт сабасындай іркілдеген молда мен саудагер Рамазанға соқыр Әйтілес ескі күндердің әнгімесін шертіп отыр. Тот басқан әнгімені жаңып-жаңып жаңартып, жалт-жұлт еткізеді. Көзден айрылған соң барлық жарықты көңілі мен құлағына жинаған қарт, ескі күндерді тымақтай бұлғап, төңкеріп-төңкеріп алады:

— Аттың құлағында ойнайтын жас кезіміз... Сексеннің екісінде ме екен, үшінде ме екен, сол кезде Жанай балуан, қайраты қайтса да, болат жүрегі мойымаған кезі еді... Даусы саңқылдап шаңырақта ойнар еді. О кісі сөйлегенде іргеде ғана отырып ойымызға тоқи берер едік...

Сол кісі айтады-ау:

— Баяғыда бала кезімізде Жалпақ балуанға еріп, Ергенектінің елін шабуға аттандық,— дейді. Жалпақ балуан Бала бидің батыры екен, бір күні Бала би шақырып алып:

Уа, Жалпақ! Ергенекті елімізді екі рет шапты. Бірінде мен тоналдым, бірінде сен тоналып едің: мен малымды бердім, сен жаныңды бердің. Жаныңды бергенің емей немене, қырық жетіні қырқа матап беріп отырған қалыңдығыңды бергенсің!.. Білетін бе едің?— дейді.

— Ол кезде сен жас едің, дүшпаннан кек алу былай тұрсын, жауға өзің кездесіп қалып, астыңдағы тайыңды беріп әрең құтылған болатынсың... Қазір сен Жалпақ балуан атандың, ол кекті қалай ұмытып жүрсің?..— дейді.

Ол кезде өзгеге шыдаса да, намыска шыдаған ба, Жалпақ балуан ұшып тұра келіп:

— Би, мандайда бір қара таңбам бар екенін білмей жүр екемін: қалыңдық сенікі емес, басқанікі деуші еді. Астымнан

атымды алғанда алты-ақ жаста едім... Жеңсем жауды алам, жеңілсем жауда қалам, аттандым сәрсенбінің сәтіне!— дейді де, жүре береді Жалпақ балуан...

— Тоқта, батыр!— деп Бала би тоқтатыпты да, былай депті:

— Баруын барасың, елін де шабарсың. Бірақ қатын боп қалған қалыңдықтың қызығына түсіп кетпей, жер қайысқан қалың жылқыға да көзіңді саларсың,— дейді.

...Сонымен сақадай сайланған қырық жігіт мандайды батысқа қойып, төскейді үзеңгіге ала тартып жөнелдік,—дейді.

Жалпақ, жауырыны қақпақтай, жұдырығы тоқпақтай, сыртынан қарағанда құйған пештей болып, оқ бойы алдымызда отырады; астында сар қасқа аты бар, шекіп тастап, оқтаудай ойнап, киіктей орғып келеді. Бөкен жортқан ат өмірде үзеңгілесе алмайды...

Алты қонып жетінші ге асқан күні, қоңыр іңір кезі еді:

— Осы бір тегін адам болмаған шығар... Түнейік осы молаға,— деп Жалпақ балуан атынан секіріп түсе қалды,— дейді...

— Түстік... Айналасы алпыс қадам, үлкен қара мола екен. Мандайында жазуы бар. Қырқымыздың бір де біріміз қара танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық,— дейді.

— Соны ойлағанда балалардың оқығанын ішім ұнатып отырады. Уезге шамасы келмесе де, болысқа арам бауыздатпас па екен деп ойлаймын да баяғы...— деп Әйтілес қарт бір күрсініп:

— Құрт берші балаларға!— дейді кемпіріне.

— Шақпақ шағып, тез тұтатып, от жақтық. Қақтаулы қапқыштан бір-екі қаптық та, ер жастанып, тоқым төсеніп жаттық та қалдық...

Үркер жамбаска келіп, сұлу Шолпан мандайға таянғанда, Жалпақ батыр атып тұра келіп:

— Жігіттер, төс айылды бос, артқы айылды аямай тартыңдар... Күн найза бойы көтерілген кезде не қалың жауға, не қалың жылқыға кездесерміз... Менің тілегім болса жауға кездесерміз. Бидің тілегі болса жылқыға кездесерміз: жылқыға да көзін сал деп еді. Ай, соның тілегі болар-ақ...— деді, дейді.

Батыр мұны неден болжады десек, сар қасқа ат құлағымен алысты нұсқап, жер тартып тұр екен... Тартып кеп кеттік!— дейді.

Қатып қалған сандақтар ұршықтай ойнап, бөкендей бүктетіліп, жер сүзгілеп, ауыздықты карш-карш шайнайды. Күн де шанышқақтап найза бойы көтерілді, ойды-қырды алып жатқан қалың жылқыға біз де келіп кірдік,— дейді.

«Жошыбайлап» біз де жылқыға тиістік. Екі салт жылқыдан сытылып, төскейге бет қойып, тартып та берді — қумадық,— дейді.

— Жылқының бір шетін төңкеріп, қиқулап келе жатқанымызда, бота көз бір қыз тезек арқалап қосқа қарай жүгіріп келеді екен, өнбойым ұйып қоя берді,— дейді. Астымда «құлан тұяқ құдай көк» деген атым бар (ол кездегі адам құдайды біле ме!..), сыдыртып келіп қызды іліп алып, артыма мінгестіріп-ақ алдым. Екі қолын белбеуіме қыстыра тастап, кете бердім. Шашын жайып, «құлыншағымдаған» шешесінің даусы ғана естіліп қалды... Ол дауыс маған шаққан масадай да білінген жоқ,— дейді.

Әлден уақытта құрық үстіне құрық жаудырып, ну жылқыны иіріп бетін түзеп, екі қырдың астына түсірдік-ау!.. Сол кезде Жалпақ балуан менің артымдағы қызды көріп, батырдың салғырт көңілі ауып кетті білем:

— Сауға,— деді саңқ етіп,— дейді.

— Сауғаңа жараса, не арманы бар, ал батыр!— дедім.

Қатарласып келіп қыздың мандайынан сипап, толқынды қара шашынан бір сүйді де, жүре берді. Манадан оты өзегіме өтіп келе жатқан қыз, содан кейін арқама жабысқан көлбақаға ұсап сұп-суық болып сала берді...— дейді.

Жылқының денін бөліп әкеттік-ау, деймін. Төңкеріліп айдатпай келеді. Анда-санда енесінің бауырында шұрқыраған құлын-тай қақтығып құлап, қалып та келеді.

Жылқының жатқан жерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып бір қара көрінді. Аққан жұлдыз ба дерсің, көзді ашып-жұмғанша келіп араласып та қалды. Көнті көрген көне жылқышы екен, басқамызға қайырылмай тұп-тура Жалпақ балуанның шылбырына орала түсіп:

— Байды шапқанның шапқан, малды алғанның алған, жылқышының жалғыз қызын қайтесің, батыр... Еркек десең өзімді әкет, қызымды қайтарып бер. Сорлы анасы аңырап қалды ғой. Тар құрсағын кеңейткен, тас емшегін жібіткен жалғыз еді,— деуі қалай?

Батыр оны алаң қылсын ба, мырс етіп күледі де, қасында келе жатқан Қейкі деген жігітке иек қағады. Қейкі қандай албырт, жылқышыны жалбағайдай жұлып алады да, айналдырып-айналдырып, лақтырып жібереді де, тобылғы торы бесті киіктей оңғып ойнап шыға береді. Екі-үш жігіт қуып беріп еді, қарайлатпады: жылқышыны әкеп беріп қайтайын деген немесе, құйрығын шаншып алып бір-ақ тартты...— дейді.

Артымдағы қыз еңіреп жіберді де, белімдегі білегін суырып-ақ алды. Алдыма алып анықтап қарасам, мөлдіреген бота көзінен меруерт жасы барлап-ақ кеткен екен... Адам баласының қызғалдақтай үлбіреген сұлуы бола береді екен, қарысып қалған білегіммен құшақтауға аядым,— дейді (Жанайдың да қолы қатты кісі еді).

Тағы да қозы көш жер кеттік. Жылқышы өлі ме, тірі ме,—

көңілімізде көлеңке де қалған жоқ. Айғайға жылқы баласы қандай желігеді, тасыр-тұсыр қырылып келеді...

Бір мезгілде артқа қарасақ, тұйғындай түйілін, жұлдыздай ағып, артымыздан бір қара тағы келіп қалған екен!..

— Ау, тоссаңдаршы!— дегенше болған жоқ, орап алдымызға шықты. Тек ағаранданған бірдемені ғана көріп қалдық.

— Апатайым-ай! Сор айдап әкелді ме!— деді, артымдағы қыз.

Астында манағы торы бесті, әлгі жылқышының әйелі, артымдағы қыздың анасы екен!— дейді. Қиқулап жылқының оң жағына бір, сол жағына бір шықты да, айналып барып алдына түсіп, оң жаққа қарай тарта кеп жөнелді,— дейді. Жылқы да оның соңынан еріп, шығысқа қарай салуы қалай?

Біз былай қайырамыз, жылқы олай қашады. Торы бесті маңайлатпайды. Найза суырып, сойыл сілтейтін жерге келтірмейді. Әлденеше рет жылқыны бұрып алдық. Жылқы бет-бетімен жарыла қашты. Құрық үстіне сойыл жаудырып бұрмаласақ та болмады, бір бүйірде жатқан өзеннің жалғыз есік кең аралына қалың жылқы келді де енді,— дейді. Аралға енгесін, қалың жылқы айдатпапты...

Аралдың ортасында бір төбе бар екен, әлгі әйел соған шығып алып, жаулығын бұлғап, бәрімізді шақыруы бар емес пе!.. Шаншып-ақ тастаймыз ғой деп төніп келгенде:

— Менің атым әйел, мына қыздың анасымын! Бәрің де анадан тудыңдар! Анамен алыспайды да, атыспайды да. Нең бар еді менің жалғызымда? Кел, ботам, өзіме!— дегенде қолымдағы қыздың қалай ыршып кеткенін білмеймін, секіріп барып шешесінің мойнына асылды,— дейді.— Терімізге сыймай, қабағымыздан қан жауып тұрған бізде жұмысы да жоқ. шешесі қызын, қызы шешесін жұбатып өзді-өзі болды да қалды. Сол кезде манағы Қейкі шыдамай кетіп:

— Батыр, лұқсат етсең, екеуін екі тайға теңдеп алып жүрейін. Қызы қатынға, шешесі отынға жарар,— дейді.

Жалпақ Қейкіге қарап, алақандай көзін бір төңкереді де:

— Жаным, сен неткен жансың? Сені қазақтың қатыны шығар да, өзімді батыры шығар деп ойлаймын... Жөніңді айтшы!— дейді әйелге.

— Батыр, атыңнан түс! Артыңнан қуып келетін ешкім де жоқ. Сен бұл елді шабуға келсең, бұл ел де басқа бір елді шабуға кеткен. Асықпай-ақ айдап бар, жауабын да асықпай берерсің!— дейді әйел Жалпақ балуанға.

Содан кейін бәріміз де аттан түсіп, төбені айнала отырдық. Бұл қар қатының қай шатасқаның тындайын деп отыр деп бәріміз Жалпаққа ренжідік,— дейді.

Аздан соң әйел құшағындағы қызды босатады да, сөзіне кіріседі:

— Мен мына қыздың шешесімін. Қызым қазір он бесте.

Дәл қызымның жасында өзім де сергелдеңге ұшырап едім. Соның суық ызғары табанымнан, қара таңбасы маңдайымнан әлі кеткен жоқ...

Елім дейтін елім бар дейсің бе: сай сағалап, өзен жағалап жүретін төрт үйлі бір ауыл болыпты, сол ауылда Сонар деген нің қызы едім... Қай ел екенін білмеймін, елсізде туғыр Бала би деген баласын сүндеттетіп той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгіге құл бастатқан тоғыз, бас балуанға күң бастатқан тоғыз тігіпті. Бәйгіге өз қызын берсін бе, айнала қыз іздепті...

Әкем арбасын жөндеп, шешем көжесін қайнатып жатыр еді, он шақты салт атты сау ете түсті:

— Жігіттер, жол болсын!— деп әкем жолай айтқанда:

— Жол болмаса болмасын, қыз болсын!— деп, қосқа сүйеніп тұрған мені қағып алды да, шауып кете берді...

Ертеңіне шапқан ат, күрескен балуанның қызығы біткесін жабулы нарға мінгізді де, мені бәйгіге беріп жіберді. Күреске түсіп, мені бәйгісіне алған Байсары деген балуан екен, еліне келгесін Күлтеке деген байына байлады. Күлтеке бай мені бір құлына отастырды да, екеумізді де сауынға салды. Онда көп жыл тұрдым... Екі жылдан соң Күлтеке қызын ұзатып, той жасағанда екінші аттың бәйгісіне тігіліп (алғашқы жолы бас бәйгіге тігілген екем), осы өздерің шапқан Сары деген байдың қолына көштім. Маған атастырған құл бас бәйгіге тігіліп, басқа бір елге кетті. Сары байдың Қайрақ деген жылқышысы бар екен:

— Өміріңде босағанда болайық,— деп байдан сұрап, мені қатындыққа алды.

— Бірің жылқышы, бірің сауыншы болып жүре тұрыңдар, кейін босатармын,— деп еді Сары бай. Содан бері он бес жыл өтті. Байым бүгін өліп босанды, өзім осы орталарында отырған. Күндіктің ұзын құрығы сарт етіп қызыма түсе қалғасын, соңдарыңнан қуып келіп тұрмын! Нағып қорықпай қуып келдің демеңдер: он бесімде өзім де тап осы қызымдай едім; сендердің қолдарында кетсе, енді он бес жылдан соң қызым да тап қазіргі мендей болмай ма? Мен үшін бұдан артық қорқыныш та жоқ, қорлық та жоқ. Сол мені айдап әкелген! Берсеңдер тірі алып қайтам, бермесеңдер өлі алып қайтам!— дейді.

Мана әйелді асап қоярдай боп тұрған жігіттер, құлағымыз салбырап, күмілжи беріппіз; не сұрау, не жауап бере алмай, жерді шұқи бердік,— дейді. Әйел оны сезе қояды да:

— «Тең — теңімен» деп, он бес жыл отасқан байым еді, сүйегін жолда көрдім. Білектің күшін, найзаның ұшын не күшті теңдеске, не иығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықта-

ғанда еліңе бір күң апарып қосасыңдар. Қызым еңдерге барса күң болады, өзіммен қалса тым болмағанда өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымды алып қайтам!— депті.

Өмірінде әйелден мұндай сөз естімеген әумесер Кейкі былай депті сонда:

— Әйел еркекке қатындыққа жаралған. Біздің далада одан басқа не бітіреді олар? Қызды сатып алсаң да қатын, тартып алсаң да қатын... Жігіттер, мына қатынның сөзін қойдырып, өзің де ала жүрейік. Теретін тезек біздің елде де бар!— дейді.

Манадан ойға көміліп, тұнжырап отырған Жалпақ таудан құлағандай құлап отыр екен. Ұшып тұра келіп сары қасқа атын әлгі әйелге тоса береді де:

— Өз бойымнан бере алатың айыбым осы-ақ, женгей. Олқысынбай ала көр. Күндіктен босанғың келсе, мына жылқыдан қалағаныңша ал да, жердің шетіне дейін көше бер. Бірақ, жер жүзінде күндік пен құлдық жоқ ел бар дегенді естігенім жоқ еді, сондықтан өзіме еріндер: қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шоқыттырмайын!— дейді: Сонда әйел тұрып:

— Осы жылқының қаншасы өздеріне тиеді?— деп сұрайды батырдан.

— Кім біледі, біреуі де тимес... Оны би біледі...— дейді Жалпақ балуан.

— Ендеше, жылқы да ал деме, атынды да берме, сағап ере алмаймын да: сен де еліңе жеткенше ғана ерікті батырсың, еліңе барғасын сен де еркіңнен айырыласың: не байдың, не бидің сойылы боп қаласың. Батыр-балуанды көріп жүрміз ғой. Сені батыр деп жұмсайды да, мені қатын деп жұмсайды: айырмасы осы-ақ. Бірақ, сенің еркің менікінен еркін болмайды. Солай емес пе, батыр?— дейді әйел.

Жалпақ тағы да мойнын салбыратып отырады да:

— Біз даланың ессіз есерлеріміз ғой. Көзге түрткенде ғана селк етеміз. Көзге түртпесе көрмейміз. Сен көзімнің оқырасын алып, шымылдығын аштың. Әлгінде ғана қызынды сауғаға алып, кең өмірімнің аз ғана ойыншығы етермін деп ем. Енді одан қайттым. Өз еркім өзімде тұрғанда, мен де бір адамға ерік берейін, қыз сенікі. Желден де еркін өмір сүріңдер!— дейді.

Бишараның боз көйлегі жырым-жырым. Қолдары қарғаның туғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ, түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті,— дейді.

Жалпақтың соңғы сөзін естуі-ақ мұң екен, бірі сары атқа, бірі торы бестіге мініп, екі әйел ойнап шыға берді.

Бір кезде әйел, сар қасқа атты қалт тоқтатып, артына бұрылып:

— Керей деген ел көрсеңдер, сәлем айт, Жалпақ деген ба-

тыр көрсеңдер, сәлем айт!— деді де, жөнеле берді. Әйелді аттандырған бойы тұра кеп тұрған Жалпақ балуан гүрс етіп құлап түсті. Біз де сонда ғана есімізді жиыппыз. Айтып-айтып не керек, жылқы да қалып, Жалпақты сүйеп елге әрең жеткіздік,— дейді.

— Шіркін, әйелдің де әйелі екен,— деп Жанай балуан ылғи айтатын еді,— деп Әйтілес карт сақалын тағы бір салалап қоятын еді...

Балалар манадан бері тынып қалғандарын енді ғана білгендей:— Рәсірә, рәсіри, рәтүре рәрирә...— деп, қайта шуласып кетер еді.

АШЫНҒАН АНА

— Қонайын деп едім,— деді есіктен бір жалба-жұлба әйел кіріп келді де.

Жағы суалған. Бет-аузын айғыздап тілген әжім мандайы мен екі көзінің құйрығында түйісіп жұлдызданып тұр. Ағарған әжім сызықтарының әрқайсысы бір-ақ тілектің ізі екенін ешкім аңғарған жоқ. Жарылған еріндерін тас жұмып алып, үй иесіне от шашқан қара көзін қадады да, жауап күтті.

Жырым-жырым жеңінен білегіне дейін көрінген қайыстай қап-қара қолын көсеу ме дерсің. Мүйіздей қара саусағының біріндегі күміс сақина өзгеше жарқырап көзге ұрады.

— Қай жақтыкі боласыз?— деді үй иесі әйелдің батылдығын ұнатпай. Оның үстіне, көр көзділеу адам «қонайын деп едім» дегенді жақтырмады. Әйелдің қажыған жан, қалжыраған жайын ұға алмады.

— Сендей үй бикештері қайпынан басқа елді білмейтін. Айтсам да біле қоймассың. Айтсам кейін айтармын, әуелі «қон» деген сөзіңді айтсайшы!— деді әйел манағыдан көрі де батымырақ түрде.

Үй иесі кесек сөздерден бастырылып қалды білем, қайыра жауап бере алмай:

— Қонам десең енді...— деп былжырады да, өз әйеліне қарады. Оның қыпылықтаған көздері «мына бәледен сен құтқармасаң, маған от шашып жібере ме, қайтеді...» деп тұрды әйеліне.

— Е, қонсын. Қоныңыз,— деп әйелі меймандостық көрсетті.

Қыр арқасы мен жағасынан басқа дымы қалмаған күп-күқамзолын босағаға іле тастады да, келген әйел көсеудей қолын отқа қақтап жатып:

— Тоңып келдім. Алыстан келем, сорлы басым!— деді.

Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй иесі күбіжіңдеп сөйлескісі келген пішін көрсетті де, ешнәрсе сұрай алмады.

Көгендегі қозыдай болып отқа төніп отырған балалар қорқып, кейін шегініп кетті. Үй әйелі жалма-жан бір тостаған ұнды алып илей бастады да, әрі-бері қыбыжықтап отырып:

— Сынайласым, арып-шаршаған адам көрінесің, көзіміз үйренсін, жөніңді айта отыр,— деді.

— Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қожаңның тауы шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мыстан кемпір деп отыр ғой, сірә!— деп самайына түскен қара бурыл шашын құлағынан асырып қайырып тастады да, сөзіне кірісті:

— Қаладан келем, шырағым!.. Шыққалы он күн болды. Жоғарғы Арғын, Бәден ауылынікімін. Көптен жесір адаммын. Доңыздың ашаршылығына байымды берсем де, арқалап жүріп жалғыз баламды алып қалып едім. Сол балам үшін он жеті ай түрмесін де көріп келе жатырмын...— деп бір күрсініп қойды.

Үй әйелі нан баттасқан қолымен самай шашын жинай беріп бір «сылп» деді де, қолын көтерген бойы аузын ашып қатып қалды.

— Бала ананың бауыр еті ғой, отқа да, суға да сүйреп салады екен. Өзегіңнен үзіліп түскен балаң үшін қалай отқа түспессің? Былтыр әлі солдат алатында жалғыз ұлым он бесте еді. Алтыбас деген байдың сиырын бағуға жарағалы екі-ақ жыл болған. Екі жылдан соң:

— Қарағым, екі жылғы табан ақыңа бірдеңе берсе, алып кел деп балама тапсырсам:

— Сауып отырған сиырдың сүтін ақтап жүрсің!— деп әлгі Алтыбас ит дым бермегені ғой.

Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті ғой.

— Ақы бермесең кетем,— деген баламды жонын, сыртын бірдей ғып сойып салыпты. Содан соң балам қашып үйге келген.

— Е, бұл белгілі жай ғой. Ақысын ала алмаған жалғыз менің балам ба, тәңірі!— деп әйел аз тоқтап, қайта сөйлеп кетті:

— Сүйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді ғой.

— Қапия қатынның баласы да ілегіпті,— деп дұңк ете түсті.

— Қой, менің балам жас емес пе?— дейім. Жаманат өтірік бола ма, балам ілекті де кетті... Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып, үйірге салушы ма ем, барсын дедім.

Солдат бермейміз деп азамат атқа мінгенде менің қарғатайым да бір тайға мінип далбандап шауып жүрді...

Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп адам басы дал болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-түн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты. Мұңдасайын деп маңына барсам:

— Қайтесіңдер, құдайдан күтіңдер,— дейді де теріс айналып кетеді.

Сұрастырсам, біз секілді құрым түндіктен басқаның көбіақ баласын босатып алған екен. Баласы босағандар кәдуілгідей бөлектеніп, іргесін аулаққа салып, жүре сөйлеседі. Көрінгеннің көзіне қарап:

— Ағайын, маған да жәрдем берсеңдерші. Жасы толмаған жалғызым көлденең ілегіп тұр ғой...— десем:

— Құдайдың салғанын күтуден басқа не шара бар...— деп етегімнен тартады.

Тамам таз бен ақсақ, шолақтың арасында біздей сорлының баласы ғана солдатқа баратын болыпты...

Салып болысқа бардым. Көз жасымды көлдей төгіп, болыстың әкесіне жалындым:

— Өмірімді есігіңнен алмайын. Тек қана салдаттан аман алып қал. Бұғанасы қатпаған жас бала арам өледі ғой,— дедім.

— Малымның санынан алған адамымның саны асып барады. Ала алмаймын,— деді.

Керілген кермиық жас қатыны бар еді.

— Қара үйге бар. Бұл үйге кісі келеді,— деп айдап шықты.

— Мен кісі емей, итпін бе, дейін деп кеудем бір қозып тұрды да, айта алмадым, шығып кеттім.

Алтыбас деп жай атанды деймісің, бұған менің өкімім өтпес дедім.

Одан шығып болыс баласына жалындым.

— Ел бассыз, қатын байсыз қалмас, барсын. Балаңның жасын қате жаздырған байыңнан көр!— деді де, поштабайына «мына қатынды шығар» дегендей ым қақты.

Ауылнай, билеріне де барам. Хатшыға да жалынам. Жылай-жылай құрғыр көз суалуға да айналды: жәрдем түгіл, сөзімді тыңдайтын да адам жоқ.

— Е, барсын. Шошқа етін жеп жақсы боп келеді,— деп хатшы келеке қылады.

— Өзің әлі байдан қалған қатын емес екенсің, балаңнан ұялып жүрген шығарсың. Өрісің кеңиді, барсын,— деді, болыстың қасынан қалмайтын бір қара сақал.

— Алдияр, құлдық, мырзалар-ау, балам он бесте-ақ қой, көлденең күйдірмесеңдерші. Бір ат, бір сиырым бар, соны

алыңдар, баламды босатыңдар дейім. Ешкім айналып та қарамайды. Бір ат, бір сиыр параға жараудан қалған екен...

Сонымен болыстың маңайында бір жеті шарлап жүрдім. Қараша үйлерді жағалап айран-шалап ішем. Кейде біреуіне қонам, кей күні кез келген арбаның астына жатып шығам.

Бір күні Алтыбас байдың тезек арбасының қасында жатыр ем, біреу келіп арқамнан құшақтай алды. Іс-міс жоқ қаусырып әкетіп барады. Адам ба, сиыр ма, жұмысы жоқ, өлмеңдеп басып барады. Ұшып тұра келсем, әлгі болыстың қасында жүретін қара сақал екен. Аяғым аузына тиіп кетті білем...

— Жетім қыздан жесір қатын жақсы деп ем, бақыр басыңды алтын табаққа салайын десем...—деп телміріп отыр. Қудеден итеріп кеп қалып ем, ыңқ етіп шалқасынан түсті. Тұра салып білегін білеулеп келе жатыр.

— Әй, қара сақал! Тек тиіп қара, қолында өлем!— деп анадай жерде жатқан балтаны көтеріп-ақ алдым. Ұялды білем:

— Ой, қан жауғыр қаншық,— деп жүре берді.

Құн болып құмығып қалған жанбыз ғой, қанша ашулансам да балтаны жұмсай алмадым...

Баламды босатар емес. Өзімді әбден сықаққа айналдырып болды. Көлденең қамшы қыстырып, шырт түкіріп жүргендердің бәріне жалынам.

— Баланды қоя тұршы...— деп мазақ қылады. Несін жасырайын, мен бір кезде «Айна көз» атанған сұлу едім, кейде сұлулық та сорыңа бітеді!

Енді қайтем? Қаныма қарайып болдым. Бірақ, қолымнан ештеңе келер емес. Тор байталға мініп балам келіп еді.

— Апа, қайтесің, еріккен жұртқа ойыншық болып. Бүйтіп сені сықаққа салғанша, солдатына-ақ барам. Қайт үйге!— деді.

— Оның мені сықақтағанға күйіп-пісіп жүргені өзегімді өртей түсті...

Баламды ертіп алып болыстың үйіне тағы бір келдім. Баламның жастығын көздеріне көрсетіп, бар тілегімді де айтайын, алғыс-қарғысымды да аямайын деп келдім.

Алдында қымыз, ақ жастыққа шынтақтап болыс жатыр. Қымызын аузына апара беріп қара сақал маған бұқадай төне қарады:

— Би-еке, тағы келді ғой байғұс... Сұбабын ал... Баланы кейін көрерміз...— деп жап-жас бала болыс маған қарады. Мұндай арсыздықты бірінші рет естігендей едім. Балам құлағын басып, ата жөнелді.

— Біз көрмей-ақ қояйық. Өзін бір айға қаратып алшы!— деді болыс, мен бұрылып есіктен шыққанша.

Далаға шықсам, балам байталына мініп алып шауып бара-ды екен. Шешесін қорлағанға шыдай да алмаған, қолынан келері де жоқ... Көзім қарауытып, теңселіп тұрып қалдым. Құдайдың дес берісінде, екі құлағын діріл детіп үстіне бас салған бір табақ ет көтеріп поштабай келе жатыр екен. Табақтың шетінде жалтырап жатқан сар кездікке көзім түсе қалды. Ар жағын өзім де анық білмеймін.

Өзім, көзім қарайып, обалымды пышаққа артып, қанымды шашайын деп жүрген адам, сар кездікті жұлып алып, жүгіріп келіп шалқасынан жатқан болыстың жұтқыншағынан салып кеп жібердім. Сағалатып тұрып өкпе тұстан тағы бір-екі рет бұлғап-бұлғап алдым да, ұмтылдым-ай кеп қара сақалға! Болысқа пышақ салып жатқанымда көзі шарасынан шығып қара сақал қалшиған да қалған. Пышақты өзіне ала оқтап-ғанымда:

— Ойба... ойба...— деп екі қолын ербеңдете берді. Поштабайдың табағы қолынан жалп етіп жерге түскенін, тістері ақсиып бастың домалап кеткенін бір көріп қалдым.

Көзіме қан толып кетті білем, ешнәрсені ашық көре алмадым. Қай жері екенін білмеймін, пышағымды екі-үш рет сұққыладым-ау дейім қара сақалға да. Бірақ, сүйекке тырс-тырс етіп, пышағым батпады. Соны ғана білем, содан соң талып кетіппін...

...Бір уақытта селк етіп көзімді ашып кеп қалғанымда көзіме үймелеген қара шыбын ду ете түсті. Көзім жыбыр-жыбыр етіп ашқызбайды. Көзімнен басқа жерім қорғасынмен құйып тастағандай, тұрайын десем, денемде өзіме бағынатын бір мүше қалмапты, бәрі бөтен. Қолымды көтеріп денемді барлайын десем, қолым тырп етпейді. Аяғымды қозғайын десем, аяғым өзімдікі емес..,

Шалқамнан жатыр екем. Жап-жалтыр аспаннан басқа түк көрінбейді. Не оңға, не солға бұрыла алмаймын. Өзге денем-нен айрылып, құр көзім ғана қалғандай... Түсім шығар деп біраз жаттым... Әлден уақытта аяқ жағымда бірдеменің ауырғаны білінді. Бірақ, өз денем емес, қасымда жатқан бі-реудің денесінің ауырғаны маған білінеді екен дейім...

Жата, жата білдім-ау, естен танғанша тепкілеп-тепкілеп, ауылдың сыртына керіп тастаған екен.

Денем түгел көрінеді. Бірақ бірде-бірінің жаны жоқ, бәрі бөтен. Денемді бөлек-бөлек етіп шауып біріне-бірін қайтадан жалғап тастағандай қозғауға келмейді.

Есім түн ортасында жиналды. Аяусыз жан, қанша тепкіні көтеріп, енді маған соның мөлшерін айтып жатыр. Екі аяғым-ды екі қазыққа, екі қолымды екі қазыққа керіпті де, білек пен қызыл асықтан тастай қып таңып тастапты. Шашымды аттың құйрығындай бұрап-бұрап, бесінші қазыққа байлапты. Балам Бақыт көрер ме, өзі де бір жерде керіліп жатыр ма,

менің жатқан жайым осылай екен. Тепкіден басқа не істегендерін білмеймін...

Жаны құрғырдың әлі шықпағанына көзім жеткен соң, өлімсіреген дауыспен:

— Қарашығым, қайдасың...— дедім ыңырсып.

— Ит жанды ит тірілді ғой!— деп қос қабаттаған қамшы бас-көзіме жауып кеп кетті...

Құрсын, құрғыр өмір, бейнеттің жеті атасын көрді ғой, бұл жұдырықтай бас. Бәрін айтсам жүректерің ұшар. Мына жасық байың үйінен үркіп кетер, көзі бақырайып кетті ғой, қысқартайын...— деді әйел.

Содан соң ай жеті күн дегенде көрдей қараңғы, мұздай суық түрмеге апарып көмді де тастады ғой.

Босағалы бүгін он күн. Қыстыгүні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. Қазір бәлшебек деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шыққан соң естідім: өздерін тани алмадым, бізді босатқан солар екен.

— Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады!— дейді екен олар.

Түрмеден шықтым да, қарашығым қайда екен деп, елге қарай ұшып келем. Сорлы балам мені қайдан іздей алсын. Өзім іздеп табам ғой деп, жүрегім алып ұшып келеді...— деді.

Алдына алдақашан қойылған шай мен жылы, жұқа нанға әйелдің қолы әлі бір тиген жоқ.

«Енді түрмеге түрмешілердің өздері жататын болады!» дегенде —«сен бұл сөзге түсінемісің?» дегендей, әйел үй иесінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете түсті.

Енді, міне, «жүрегім алып ұшып келеді!» дегенде көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеге бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып, аузына да қарап қалыпты. Манадан бері «балам» деген сөзді әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

— Сендер үшін!— деп, ер әйел балалардың маңдайларынан бір-бір сипағанда, бұдан бұрын ешбір ана сипамағандай мейірім қанатының лебіндей өте майда тиді. Дауыл желінен түрілгендей үй иесінің тымағының бір құлағы түріле бастапты...

Әйел түн бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып, көп әңгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкуге жарап қалған ана еді...

АНАНЫҢ АРАШАСЫ

Салпы етек, жылауық күз емес, гүілдеген желді күз еді. Тұнық біткен шаңырақты сабалап, қараша үйлер тозығы жеткендігін айтып, зар қақсап, сықыр-сықыр етеді. Бұрқырап түсе бастаған күзгі сары-ала жапырақ ауыл қотанында жыпдай ойнақтайды. Қартайған, ескірген, күні өткеннің бәрі де зікір салып тұрғандай.

Қызыл майдан бұл ауылдардың үстіне енді ғана жақыпдап келе жатқан кезі. Үш күннен бері гүрілі естіле бастаған зеңбірек үніне ел құлағы әлі үйренген де жоқ. Зеңбірек үні оқта-текте оқыс гүр етіп қалғанда, төр алдында томаршадай болып, шарт жүгініп отырған кәрі молда:

— Алла деңіз...— деп қояды.

Жер дүңкілінен тұла бойының түгел берекесі кете бастаған үй иесі Жұман бай:

— Жүрегім ауызға тығылып, ас батпай қойды,— деп, жастықтай қампайған ішін басады. Жүрегім деп отырғаны кәдуілгі ас қазаны екенін аңғармайды да. Ол казанның олқы тұрмайтынын да ұмытқан.

Кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түріліп кеткен Жәніш бәйбіше үйге кіре беріп:

— Басталды ғой тағы да!.. Бұл неменесі еді тыпбайтын! Тарқамайды екен құмары!— деп, есік жақта тамақ ішіп отырған Жапардың тұмсығын қамзолының етегімен жайқай өтіп, төрге қарай беттеді. Жапардың дәл алдына шығып алып, екі тебініп, екі кебісін екі жаққа ұшырып жіберді де:

— Жапармысың, әлі тоймай отырған? Өзіңдей Ораза ұры ғой таң сәріден бері отын тасып!— деп, теріс айналды. Жапардың алдында тұрған айранның бетін қыл-қыбыр, жүнжұрқа, шаң-тозаңға толтыра кеткенін байқамаған да сияқты. Кебіс табанынан ұшып келіп, айран бетіне шаншыла түскен тезек сынығы құйрығын шошайтып, Жәніш бәйбішені пұскағандай болады.

Мың қорлыққа шыдаса да, мың біріншіге шыдай алмай кеткен Жапар атып тұра беріп, алдындағы айранды аяғымен ақтара салды да, шығып жүре берді. Киіз есік сарт етіп босағаны соққанда, ұйтқыған түтін келіп Жұманның жүзіне соқты. Үйде отырғандар үн шығарған жоқ.

— Бұл да бір кезек дүние шығар. Жина!— деді Жұман әйеліне көзімен ақтарылып жатқан айранды нұсқап. Бұл жайды жуып-шаятын адам өзі ғана екенін білетін кәрі молда:

— Алла деңіз...— деп, көзін бір жұмып қайта ашты да — халайық, бұлт жоқта күннің күркірей беруі ешуақытта болған емес. Мұның аржағында бір хикмат барлығы бір алланың өзіне аян боларға керек,— деді.

Жел ойнаған қараша үйлерінен жылы үйге келіп біраз отырып кетуге келген ағайын үндеген жоқ. Мұның аржағында «тағы бір рет құрмалдық беру керек қой» деген сөз тұрғанын білетін жұрт ешнәрсе аңғармағандай пішін көрсетіп, елеусіз қалдырды.

— Халықта бейіл жоқ,— деп, молла-екең тағы бір басып өтіп еді, Жұман жүзін ағайынға бұрып:

— Е, бұзылып болды ғой бұл жұрт,— деп, ағайынға қашаннан бергі қалыптың шайқалып бара жатқанын аңғартқысы келді. Бірақ, кезегін күтуде жүрген жұрт, бұл ыңғайдан да ығысқан жоқ:

— Бейіл деген ең әуелі бар адамдарда болу керек қой...

— Кедей несімен бейілді болады? Көн тулақты күнде қаққанмен шаңынан басқа несі бар шығатын?— десіп, бейілділік бетін Жұманның өзіне қарай бір аударып тастап:

— Біреудің түзелген беті біреуге бұзылғандай көрінеді. Оған жұрт айыпты болмайтын шығар!— деп, ызғар шетін көрсетіп қойды.

— Хикмат бар, хикмат!— дейді кәрі молда, басқа ешнәрсе таба алмай.

— Хикмат бар дегеніңіз дұрыс болар. Бірақ, кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келерін кім білсін... Келе жатқанын іш сезеді,— деп, отырғандар өзара жымиысады.

Бұл шаққа дейін ашса — алақанында, жұмса — жұмырығында болып келген ағайынның осы бір сөздерінде зіл жатқанын сезген Жұман да үндей алмай қалды.

Күркіреу үдей түсіп келеді. Ертеңгі шуақ күннің алдындағы кәрлі дауылдың түйілген қабағындай, сағат сайын ызғар қосылып барады. Желді күз дауылға айналып келеді. Аунап тұрар, қайта жасарар ел көзін сол дауылға тігіп еді.

Ақ пен алаштың жазагер отряды тап осы кезде келіп, осы ауылдарға орнады.

— Ал, кімнің оң жағынан, кімнің сол жағынан келген хикмат екенін көріңдер көздеріңмен!— деп, Жұман құлпырып қалды.

— Бар хикмат осы бола қоймас!— деп, жұрт та сіресті.

Жазагер отрядтың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жайлағандай болып қалатын. Ол жүріп өткен жердің жапырағы бір түнде қуарып, шаңдағы бір-ақ бұрқ етіп қалатын. Антоновты елдің итіне дейін күндік жерден таниды, керек болса елден бұрын иттер таниды. Антонов келе жатқанда оқ пен қылышқа ілекпей қалған ит тұқымы болса, ағаш арасынан тұмсығын көрсеткен емес.

Антонов келіп қалғанда бұрын араз ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады. Үрейі ұшқан жұрт намазын да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады. Антонов аттанғанша, сенделген жұрттың есі жи-

налған емес. Сондықтан, Антоновты жұрт «Ақтопалаң» деп атап кетіп еді.

Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер — сиыр, есек, ит, шошқа болып басталады да, аяқ жағы баяғы бір ана сорлының атын былғап барып бітеді.

— Сугінә бит, сугінә қаһәр соққыр! Ничік, тоқтами сугіпоргә кирәк соң?— деп, кәрі молда ғана таңданады. Ол үшін бар ауыртпалық осында ғана сияқты.

Майдан жақындап қалған елге Антонов әдейі келген. Ондағы ойы майдан алдынан шығып, тым болмаса, қарғаша болу емес, ертең қызыл жалау астына жиналатын жұртты бір күн болса да қызыл жон қыла тұру еді. Бұл елдердің «теріс» ойлы азаматы түгелімен осы Антоновтың қолынан өтіп, түрмеде жатыр. Сондықтан, ол қай үйдің түтіні қалай қарап ұшатынын да жақсы біледі.

Қызылдар жайындағы дәл анық хабар елге жіңішкелеп қана келетін еді де, екінші бүйірден қосыла кететін «ұзын құлақ» ісіріп-кептіріп, өңін айналдырып әкететін. Антонов ашу үстінде сол хабардың шындығын ашып алды:

— Айлалы көздеріңді жұмбаңдар өтірік! Анау келе жатқан қызылдарды әкеңдей күтіп отырсыңдар. Бірақ, біз де «қоштаспай» кетпейміз сендермен!— деген сөздерінен, жалпақ ел ақтардың біржола ауатындығын да аңдап қалды. Антоновтың бұдан арғы сөздері адам ұятын қанша былғап жатса да, ел оған құлақ асқан жоқ. Күнәсіз ел — күзгі сонаның шағуы ащы болатын деген үлкен қорытынды жасады да, сол жорамалын тас түйіне шыдаммен күтті.

Антонов қашанғы әдеті бойынша, әр үйдің адамын түгел далаға айдап тастап, барлық үйді өз қарамағына қаратып алды. Содан соң, өз қорасына бара жатқандай-ақ, алшаңдай басып, қотандағы қойға кірді. Әр қотанда үркердей үймежүйме боп, әр ауылдың аз ғана қойы тұр да, ішінде ондаған ақ әскер жүр. Мұның аяғы немен тынарын тек қойлар ғана ұғына алмай тұрған сияқты.

Есік алдына Нағима шешейдің көк қошқары да келіп қалды. Бір әскер жетелеп, енді біреуі артынан итермелеп келеді. Арба астына ықтырма жасап жатқан Нағима бері бұрылды да:

— Қошқарды қоя беріңдер. Орнына қой әкеп берейін. Қошқар еті жеуге жақсы болмайды,— деді.

— Немене?

— Қой берейін, қошқарды жіберіңдер,— деді Нағима жақындай беріп.

— Ә... жібер деймісің... жарайды. Жіберейік...

Қошқарды жетелеп келе жатқан солдат:

— Әрине, кемпір дұрыс айтады. Қошқар еті сасық болады,— деп, қошқарды босата бергенде, артта келе жатқан

офицердің қылышы да бата берген күн көзіне шағылысып, қып-қызыл болып жарқ ете түсті: қошқардың басы жерге бірден топ ете түсті де, денесі бір-екі рет орғып барып құлады. Офицердің бұл шеберлігіне қасындағы солдаты да қызыққан жоқ.

— Аршыт, салдыр қазанға!

Жұманның үйінің алдында тұрып, офицер Антонов қана қарқ-қарқ күлді:

— Жарайсың, Рудаков!

Ыза болған Нағима шешей қазанға қошқардың аталық мүшелерін де түгел тастап жіберіп:

— Жегің келгені осы болса, жей ғой! Қошқардың бүйрегіне тісің өтпей жүрсе, өз обалың өзіңе!— деді ішінен.

Ертеңіне қылмысына мәз болған жазагерлер қорғансыз ауылды қалай қорлағандарына қарқ-қарқ күлісіп, түс ауа аттанып кетті.

Қаңғырып, қаусап қараша ауыл да қала берді.

— Антоновты ерегестіретін осы елдің өзі ғой. Әйтпесе, бізге неге тимейді? Бұл өзі ессіз жігіт емес!— деп, Жұман бай ағайынға көңіл айтып отыр.— Е, мал орны толар, жан аман қалғанын айт...— деп қояды.

Антонов бұл жолы он алты-ақ ат әкетті. Жарлының жалғыз атын тартып алып жатқанда, Жұман бай жан ашыр сөзге де барып қалған:

— Әттең, жылқының жайлауда болғанын көрдің бе... Әйтпегенде,— деп барып, «өзім-ақ беріп жіберетін едім» дегенді айта алған жоқ-ты. Оның ендігі көңіл айтқаны да ешкімнің құлағына енген жоқ.

Жазагер Антонов бір бел асып түсе бергенде-ақ ауылға барлауда жүрген қызыл әскерлер келді. Бұл ауыл бұларды бүгін ғана көріп тұрса да, олар ауылды талай көрген еді. Сондықтан, «ұзын құлақтың» бөріктіріп әкеліп жүрген мың өсегінің біреуі аныққа шықпай қалды.

— Лұқсат па, азамат? Біздің аз ғана айналыс жасағымыз келіп еді осы ауылға,— деді, былғары киімді, ұзын бойлы, қырма сақалды жігіт, есік алдында тұрған Жапарға.

Қарулы адамдардың лұқсат сұрағанын ауыл бірінші рет есітіп тұр. Азамат деген сөз тіпті жаңа! Жапар нанар-нанбасын да, дұрыс естігенін де, қате естігенін де анық айыра алмай аз ғана аңырып қалып еді, жаңағы жігіт жымиып күліп:

— Жолдас!— деді, аз ғана бұза сөйлеп,— жолдас, біз жаңағы отрядты көрдік. Бассыздық ізі ауыл айналасында әлі сайрап жатыр... біз аз ғана аялдап, аттанатын жұмысымыз бар. Лұқсат қой, жолдас?

Жапар «лұқсат» деудің орнына:

— Иә, жолдас, жолдас!— деді.

Екінші бір қызыл әскер аттан түсе қалып, Нағимаға келіп:

— Шеше!— деді.— Шеше, суыңыз бар ма?

Сол кезде ауыл сыртында мылтық бір шаңқ етіп қалды. Антонов мына барлаушыларды көріп қалды ма, әлде, ауылда қалған тағы бір арманы болып қайта оралды ма, әйтеуір жалаң қылыштары жалт-жұлт жалақтап, ауылға қарай қайта құлай берген екен. Әуелі ұбақ-шұбақ, опыр-топыр келе жатқан атты әскер, жақындай келе ауылды екі жағынан орап алатын ыңғай көрсетті. Аз ғана абайлап алды да, қызыл барлаушылар да аттарына мініп, шоқ ағашты беттеріне ұстай, шауып жөнелді.

Ауылға ең алғаш келген бес қызыл жауынгерден төрт әдемі сөз қалды:

— Лұқсат па?..

— Жолдас...

— Азамат...

— Шеше!..

Бұл — қара түндікті қазақ даласының бірінші рет өз құлағымен естіген теңдік, бауырмалдық сөздері еді.

Ағашты жаңғырта, ашық аспанды найзағайдай тіліп, оқтар ағып барады. Шоқ ағашқа жете бергенде бес қызыл әскердің біреуі аттан ұшып кетті. Ұзын тобылғы торы ат иесінен айырылып, төртеуінің артынан салып барады. Қуғыншы қолы екі жақтан орап, төрт қызыл әскерді түгел ортаға алуға байлаған сияқты. Құлаған қызыл әскер басын бір көтеріп алды да, қайта құлады. Енді ақырындап ағашқа қарай жылжып барады.

— Ұш, Жапар! Жоқ, ағаш пана бола ала ма, байғұс балаға, қалыңға апарып жасыр. «Үйшікке, үйшікке!»— деді Нағима, есік алдынан көріп тұрып. Жапар да екі айтқызған жоқ... Даралау шоқтан бір бүйір мұнартқан «үйшік» деп аталатын қалың орманға көзін бір аударды да үй артында тұрған ақсақ биесіне міне жөнелді.

Қашқандар да, қуғандар да қара үзіп, көрінбей кетті. Анда-санда бір шаңқ еткен мылтық даусы да әлсіреп қана келеді.

Жұман есік алдына шығып:

— Әй, әй, қатын! Байыңның түрмеде жатқаны аз болып жүр ме саған? Ендігі арманың балаң екеуің бірге кету ме еді түрмеге? Нең бар еді сенің бәлеге соқтығып? Есіңде болсын, өз мойныңмен көтересің!— деді Нағимаға.

Нағима ана ешнәрсені естімегендей, Жұманға бұрылып қарағаң да жоқ. Тек қана баласының әрбір адымын санап тұрғандай, көзі шоқ ағашқа қадалып қалыпты.

— Орыс пен орыстың арасына осы елден сен ара түсетін болғаның да!— деді де, Жұман үйіне кіріп кетті. Ондағы ойы еш нәрсеге куә болмау еді.

Баласына да, өзіне де қауіп төнерін Нағима ана буалдыр

ғана сезінетін сияқты. Бұл сезім әлде қай жерін қытықтап та қояды. Бірақ ана әлдеқайдан жарық көріп, қос өкпесін қолына алып, соған қарай ұмтылған адамдай, ешнәрсені елемейді де, есептемейді де. Неге де болса белді берік байлаған ер пішінде, үнсіз сазарып, есік алдында тұр. Жаулық астынан шығып кеткен бір топ буырыл шашын жел ұйтқытып, иегін сабалайды. Күн еңкейіп, орман баурайы буалдыр тартқан сайын, талған көзін қолымен көлеңкелеп, Нағима ана тесіле қарайды.

Күн де батып барады. Жаралы әскерді арқалап алған Жапар да орманның қалың көлеңкесіне ілегіп, көрінбей кетті. Нағима ана сонда ғана қуғыншылар жаққа бір қарап еді, Антонов отряды кейін оралған екен.

Ұзамай Антонов ауылды қайта тапты.

— Қызылдың солдаты қайда?— деген сұрау да ұзамай Нағима ананы тапты. Бұл сұрау ауылды кезіп, көп айналып жүрген жоқ: Жұманның үйіне бір кірді де, қайта шығып тұрадан тура Нағима шешейге келді.

Қазықтай аяғын қаздаңдата басып, Нағимаға қарай Антонов келе жатыр. Екі көз бір-бір қадалысып, екі от бір-бір шарпысып қалғанда, ана кірпігінің бір талы да селт еткен жоқ, Антонов ыза болып кетті.

— Қызыл қайда, балаң қайда?

— Екеуі де құтылды сендерден!

...Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйткіп жүр... Арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққандай тымтырыс. Тек отыз өрім қамшы ғана әйел арқасында жыландай ысылдайды. Анада үн жоқ. Асыл жігер мен құр өктем күш кездесіп қалып, біріне бірі тізе бүгер емес. Қара-көк жапырақты ақ көйлек қызылға айналып, арқа жағы тілім-тілім болып кетті. Қанға боялған қамшы ана денесінің ашылған жерлерін иіскеп табатындай, жаңа батар жеріне дәл-дәл тиеді. Қамшы сарт етіп қалғанда ана көзінен от ұшқыны да жалт етіп қалады. Сіресіп қалғандай табан аудармай, кек кернеген ана тұр да, мың сұрауына бір жауап ала алмай ызаға булығып Антонов тұр. Ана тістері тіл қақпасын тас бекітіп тастапты, қарысып қалған жақтары тісті тіске айқастыра түседі.

Ашуға булығып, қамшыны үсті-үстіне жаудырып тұрған ызалы Антоновтың өзі болдыруға айналды. Оған ерекше батып бара жатқан солдаттар көзіне көрініп қалған өз әлсіздігі еді. Енді тоқтатпаса, екі айналмай өз ұятын ашып алатыны есіне түсіп кеткендей, қамшыны өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастай берді:

— Сойындар кезекпен!

«Ал, сендер де анаға қол көтеремісіндер? Амал не, көремін де!»— дегендей, ана көзі үй толы солдаттарға қадалды. Сол-

дат жүздері бұрқырата тартқан темекі түтінінен буалдыр ғана көрінеді.

— Ал қамшыны!— деді Антонов қасындағы солдатқа.

Ол қамшыны қолына алып, мұның не нәрсе екенін өмірінде бірінші рет көріп тұрғандай, айналдырып бір қарады да, жеркенгендей жүз көрсетіп, өзіне таяу тұрған солдаттың алдына тастады...

Екінші солдат қамшыны қолына алмастан, аяғымен әрі қарай ысыра беріп:

— Рақмет... ала алмаймын...— Сүйтті де, қамшыға тиген етігінің тұмсығын от басында жатқан киізге бір-екі сүйкеп алды.

Аяқтан-аяққа көшіп, тепкі жеген қамшы солдаттарды түгел айналып, Антоновтың өз алдына келіп түсті. Енді Антоновтың өзі де қамшыны оп-оңай ала алар емес қолына. Оның орнына, оң қолы жамбасындағы тапаншаға қарай кетіп барады. Ызамен жымия бастаған еріндері тағы бір кәрлі сөзді бұрқ еттіруге ыңғайланып келеді.

Алыста күн күркірейді... Хикмат үні кешкі тыныстаған ауамен айқын естіле, жақын сезіле бастады. Ана қорлығын жасырғысы келгендей, күн мен түннің шекарасы ініп түсе қалды. Бірақ, көк түтін серпіліп, солдат жүздерін айқындап, солдат көздері ашу отын шаша бастап еді.

Антоновтың да шатынаған көздерінен ұшқан от ұшқыны жылан тіліндей жылт-жылт етеді. Барлық қаны басына құйылып бара жатқандай, бет-аузы түнеріп, еріндері дір-дір етеді. Қалшылдаған қолы тапаншаның ілгегін әрең ағытты. Жә, ол қазір тапаншаны суырып та алады. Сонан соң? Оны әлі өзі де байқаған жоқ. Оның ең алдымен үнсіз бағындырып алуға тиісті жандары өз солдаттары. Офицер дағдысы соны айтып, соған жетелеп тұр.

— Қатарлан!— деді Антонов ысылдаған, тіс арасын әрең бұзып өткен үнмен. Солдаттар үнсіз қатарлана қалды.

— Алып шығыңдар, мына әйелді!

Екі солдат орнынан әрең қозғалған ананы қолтығынан демей далаға алып шықты, оның артынан басқа солдаттар, ең артында Антонов шықты.

Нағима шешейдің үйінде не болып жатқанын үн шығармай, тыныс тоқтатып тыңдап отырған ауыл бәрін сезіп отырған. Енді ауылдың шіміркеніп күткені қараңғы тыныш түнде шаңқ еткен оқ даусы еді. Оның орнына үзіліп-үзіліп шыққан ана даусы келеді:

— Бәріңнің де шешелерің бар шығар... Тек, біреуіңнің де шешең мынадай ақ-топаланның қолына түсе көрмесін деп, тілеп өлем. Мен үш ауыз құрметті сөз естіп өлгелі тұрмын: Ана... Азамат... Жолдас... бұл сөздер үшін өкінбей-ақ өлуге болады...

Алыста күн күркірей түседі... Кешкі тыныш ауа зеңбіре үнін айқын әкеліп тұр. Оқ даусын күткен қараша ауыл тым тырыс. Бір кезде, қараңғы түнде жасылдана жарқ еткен қылыш бір-ақ жалт етіп қалды: кесілген бас топ етіп жерге түсті де, басынан айрылған дене сөлекет ербеленделп барып шалқасынан құлады...

Солдаттар даусы Жұман үйінің сыртына қарай ауысты. Талас, жанжал, керіс басталған сияқты. Адуын сөздер әр ауыздан-ақ батпандап шығады.

— Іһаман сугінәләр...— дейді кәрі молда бұрышта бұғып отырып.

От басында қастарын қиғаштай құбылтып Жәніш бәйбіше отыр. Жұманда үн жоқ, үрей де жоқ... Іс аяғы тынғасын, із аяғы аяндап осында келерін қатты сезінеді.

Екі солдат қолтықтай демеп, Нағима ананы үйіне алып келді. Кесілген бас Антоновтікі екен. Жасыл қылыштың жарқ еткеніне дейін бар қайратын бойына жиып, буыны бір дір етпеген ана енді аяғын әрең сүйреп келеді. Ана жүрегінің әлде қай жерінен бұрқ ете түскен алғыс жалыны бар қуатын ала кеткен сияқты. Қуаныш жалқыны кеудесіне сыймай, ойға сыймасты тілі де айта алмай қалыпты.

— Адам — азамат атанса, әйел — ана атанса, адам баласы біріне бірі жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?

— Бақыт дүниесі келе жатқанда, ең соңғы бақытсыз мен болмақпын ба? Көргім келеді сол дүниені. Мәніне көз жеткен соң, сәнін келтіретін біз болармыз!— дейді қуанышты ана. Бұл сөздер ана аузынан дұғадай естіледі.

Антонов отряды түн ішінде екіге бөлініп, екі жаққа қарай аттанды. Ауыл сыртында керісіп-керісіп алған ақ солдаттардың екіге жарылған тобы біріне-бірі:

— Сақтаныңдар!

— Аяс болмайды енді!— деседі.

Қызылдарға қосылуға аттанған топқа Нағима ана жаралы қызыл әскер мен өз баласы Жапарды қосып беріп:

— Жолдарың болсын, балаларым!— деді.

Күн қып-қызыл шоқтай болып шығып келеді. Ұзай берген әскер тобына қарап, үйге сүйеніп Нағима ана тұр. Барлық қараша үйдің әйелдері ентіге басып, көз жастарын жеңдерімен сүрте, Нағимаға қарай жүгіріп келеді.

Кешегі күнге дейін өздеріндей көп көнбістінің бірі көрінетін Нағима ананың жүзінде бүгін жаңа бір нұр, жаңа бір күш жалыны бар. Ол — көп тілеген, ұзақ күткен, енді міне, орнағалы келе жатқан үміт толқыны еді...

ЕР АНА

Қаланы қапталадай орап, мұнартып тұратын көк зеңгір қалың орман астан-кестен. Шашын жайып жіберген ақ қайыңдар жазықсыз қираған қарағай бауырын жоқтап, ақырын ғана сыңсып, жылап тұрғандай. Қалың орманның өрт шалған тұстары түскен тістің орнындай кетіліп қалыпты да, қап-қара болып опырайып тұр.

Ну орманның қала жақ беті қысқы көрпесін қалың жамылған жазық дала, бүгін бетіне қорасан шыққандай шұпшұбар. Ол шұбартып жатқан қопарылған жер, бүктетіліп жатқан өлік денелері. Әр жерде намазға жиналғандай топ құзғындар отыр да, қуанғаннан құйрығына дейін қыпық қағып сауысқандар жүр.

Қаланың оң бүйірінде күміс теңгедей болып жарқырап жататын сұлу көлге төніп тұратын бақшаның да дал-далы шығыпты. Ерсілі-қарсылы көсіле құлаған ақ теректердің күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр. Жайған алақандай жалпақ жапырақтарымен уыс-уыс қар уыстаған бір шоқ емен ағаштар көрлі қабағын кешпес кек, қайтпас ызғармен түйіп алыпты.

Жау қолы жолында кездескеннің бәрін жұлып тастағысы келгендей, от пен оқты аямай төгіп, қалаға төнді. Аяусыз бүлдіріп, мағынасыз қиратып, кек егіп келеді.

Көрінген бұтаны бойтаса жасап, қалаға қарай жалғыз әйел келе жатыр. Түп ізі — қалың орман, меңзегені осы қала сияқты. Жауған оқты елемей, өлім қаупін ескермей келе жатқан ана еді ол. Өмір үшін сынға түссе, ана жүрегі бүлк еткен бе! Әйел бұршақтай бораған оқ астына қарай кіріп келе жатыр. Бұл — аңырағаң ана Наталья еді.

Әр жерде топтанып отырған тойған құзғындар «қашан ортамызға түсесің, жаназаңды қашан оқимыз?» дегендей, Наталья анаға тұңжырай қарасады.

— Түседі, түседі, түседі!— деп, құйрығымен ым қағып сауысқандар отыр.

Қалада қалған аз ғана халық түгел көтеріліп, өткен түні орманға жөнелгенде әл үстінде жатқан немересі — Лидасын байғұс кемпір әкете алмап еді. Түн бойы ауыр сандырақ үстінде жатқан балапанының қасында болды да, қалада жалғыз қалғандарын сездірмеді. Енді, міне, орманға орналасқан жұрттың із-тозын бір анықтап алып, Лиданың қасына қайтып келе жатыр.

Лиданың өз шешесі мұғалима, жаздан бері партизандар ішінде жүр. Лида өз шешесін көрмегелі алты айдан асты да, содан бері әжесінің қолында еді.

Наталья ана — күні кеше ғана сүзек пен немістерді өзінше салыстырып кеп:

— Бірі суыққа ұрындырсам-ақ алмай қоймайтын ауру да, енді бірі — тегі адам баласы ғой...— деп, Лиданы қозғай алмаған.

Енді бүгін ана жүрегі екінші байлам жасады. Өлсе, аурудан өлсін, адамнан айуан шыққанын көрмесін деп, әл үстінде жатқан балапанын орманға әкеткелі келеді.

— Мас өгіздер әл үстінде екен, бала екен деуді білмей жүрсе...— деп ойлай бастайды да, оның әр жағына үңіле бастаса ана жүрегі дір қағып кетеді. Қала лапылдап жанып жатыр. Қала басына қара жамылғандай, қара түннің астындағы, қайғылы бір күні еді. Күнінде неше көрісіп, неше рет сыр ақтарысатын жақын жандардың жанып жатқан ұясын көргенде, ана жүрегіне қорғасын құйылып бара жатқандай сезілді.

Ауру Лида мектеп үйінде қалған. Мектеп әзір аман екен. Наталья аягын әрең басып, мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе снаряд қазып кеткен ұңғыға әлденені көміп жатқан екі адамды көрді. Партизандар екенін де таныды, олардың не істеп жатқандарын да түсінді. Қаладағы үлкен үйлерді, керек боп қалса, көкке ұшыруға әзірлеп қоятынын, Наталья талай көрген де, естіген де еді. Мектеп астын дәріге толтырып, от беретін сымның ұшын ұңғыға көміп жатыр.

— Ей, тоқтандар... Мектепте менің бөбегім жатыр...— деп, Наталья, тез-тез басып барып, мектептің есігін ашты.

— Ақырын, ана!— деді, екеудің біреуі, Натальяның кім екенін таныған кейін. Керегі болып қалмаса, бүлдірмейтінімізді білмейтін бе едің? Қорықпа, мүмкін, немістер кішкентай қаланы мансініп тоқтамас та... Бара бер пәтеріне... Бірақ, бұл жерден аулағырақ жүрерсің. Әсіресе, от жақындап жүрмесін.

— Е, мен бір түк көрмеген меніреу ме едім, соншаі Он сегізінші жылы талай көпірді өзім де қиратысқанмын. Ол сендер ғана білетін өнер емес шығар!— деп, кемпір мектепке кіріп, өз бөлмесінің есігін аз ғана ашып тыңдай қалып еді, Лида тағы да сандырақтап сөйлеп жатыр екен:

— Мама, мына түрінде көзің мен мұрнынан басқаның бәрі бөтен, бәрі бөтен... Әжем түгіл мен әрең таныдым... Мама, сен қараңғы түндерде орман ішінде жүргенде, нағып қорықпайсың?.. Түнде жиналысқа баратын болсаң, мені ерте жүретінің есінде ме, мама! Қорықпайды деп әжемді айт... Ол түн ішінде қараңғы моншаға да жалғыз кіріп шыға алады.— деп, Лида ақырын ғана жымиып шешесі алдында тұрғандай қолын соза беріп еді, әлсіз қолы сылқ етіп түсіп кетті. Өз шешесі әлдекайда, алыс ормандарда жортуылда жүрсе, әжесі есіктен қарап жылап тұр еді.

— Иә, балапаным, шешеңді сағынатын уақытың да болды,

құлыным,— деп, Наталья немересінің ыстық басына қолын салғанда, кемпір жүрегінде қызғаныш қытығы да бар еді.

Лида әрең деп көзін бір ашты да, мейірімді ана қасында екенін аңғарғандай болды. Бірақ, әлгі сандырақ енді әже сипатына ауысып:

— Ой, мама, сен қалай қартайып кеткенсің...— деп қалды да, ұялған кескінмен әжесіне қарай бір ығысып қойды. Суық үйде, суық күндерде, ең жылы, ең жұмсақ құшақ осы әжесінің құшағы болатын. Буындары бұлтиған кәрі қол өте жұмсақ тиеді де, буалдыр тартқан таныс көздері мейірім жылылығын төгеді. Лида қайта қалғып кетті.

Зеңбірек даусы жақындап қалды. Наталья Лиданы орапшымқап енді көтеріп қолына ала берем дегенде, жақын жерде ғана жарылған снарядтан мектеп үйі қатты сілкініп қалды да, Лида қолынан түсіп кетті. Кемпірдің өзі де құлап қалды. Үй төбесіне әлденелер сатыр-сұтыр етіп түсіп жатыр.

Кемпір жүгіріп далаға шығып еді, жау снаряды қаланың қасиетті бір белгісін аспанға атқан екен. Мектеп қасындағы алаңда бірге жерленген он тоғыз большевиктің ескерткіші бар еді, соны қиратыпты. Ол молада Натальяның ері Степан да бар. Оларды он сегізінші жылы тағы осы немістер атып кеткен болатын. Жүрекке салған сол дақ аз болғандай, бүгін, міне, сол қадірлі ескерткішті жоқ қылды.

Қадай салған қанжар дәл жүрегіне қадалғандай, Наталья отыра кетті, соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай тағылықты есіткен емес-ті. Кешеден бері бос қалған қаланы неге осынша талқандай береді, ана жүрегінің ұға алмай тұрғаны да осы ғана.

— Есерлік пе, еселеп өскен қандастық па?

Ескерткіштен мектеп төбесіне келіп түскен ағаш пен тастар,— «Бұл қорлықты ұмытпа, Наташа!» деп жатқан Степанның даусындай, ана жүрегіне шаншыла қадалады. Ана бойына он сегізінші жылдардың ашуы қайта жиналып, тамыр-тамырын ыстық қан қуалай жөнелгендей болады.

— Наташа, саспа! Ал, Наташа, төк оқты!— деп тұратын сонау күндер бүгін бір сағат қана қолына түсер ме еді, әттең...

Көрі көздер, сол алыс күндердің бір айқасын көріп тұрғандай, әлдеқайда қарап қадалып қалып еді, неміс танкілері де қалаға кіріп келеді екен. Лезде қаланың барлық көшесі танкі мен машинаға, сұр киінген әскерге толды. Қалада үш шақырымға созылған бір-ақ ұзын көше бар еді. Соны өрлей ағылған жау қолы үйме-жүйме болып, үйіліп келеді.

Мектеп қорасына да танкілер тола бастады. Темір жамылған, ажал таңбасын маңдайына басып алған машинадан екі адам шыға келді де, Натальяны көріп:

— Қолыңды көтер!— деді, Наталья қозғалған жоқ.

Кемпірді именбей тінтіп, ұялмай балағаттап болғасын:

— Мынау мектеп мина төгіп қойған үй болар. Алдымен осы кемпірдің өзі кірсін!— деп, Натальяны алдарына салып, мектептің есігін ашқызды.

Наталья есікті еркін ашып, қатты жауып жүріп, мектептің бар бөлмелерін аралатып шығарды. Ең аяғында өз бөлмесіне кірді де, ауру немересін қорғаштай тұра қалып:

— Көріп болдыңдар... Енді кіре беріңдер!— деді.

Немістер жүрегі де орнына түскендей. Жалғыз қалған кемпірдің неліктен қалғаны да түсінікті сияқтанды: ауру бала нарттай жанып жатыр. Сонда да Лиданың көрпесін бір жұлып алып, арық денені бір жалаңаштап көрмей сенген жоқ.

Бұл үйде өз адамдары тұрса, бұл маңда қауіп те жоқ болу керек деген ой келді білем, мектеп іші адамға толып кетті. Бұл елдің мектепті қадірлейтінін жақсы білетін немістер, қаладағы ең қауіпсіз жер осы болар деп ұйғарды.

Мектеп коридорында тағалы аттар жортып жүргендей... Лида бір мезгілде көзін ашып:

— Бұл не, әлде бүгін оқу бастала ма?— деп сұрады мұнайып отырған әжесінен.

— Иә, күнім... басталатын болар...

Есіктерге қарауыл қойылып, қолдар шекеге сарт-сұрт баруына қарағанда мектепке орналасып жатқандар — офицерлер екені де айқын еді.

Фашистер әлденені айтып, арсаландап Наталья бөлмесіне де кіріп келеді де, көп кідіре алмай шығып кетеді. Әлде аурудан ығыса ма, әлде балапанын қорып отырған ұя басар — анадан тайқи ма, әйтеуір, тұрақтай алмайды. Басқа бөлмелерде айғырлар оқыранғандай, бұқалар өкіргендей болады.

— Мына бір еврейдің құрт көзін!— деген әмір берілгенде, ақ гипстен жасалған Пушкин мүсіні терезеден атып шықты. «Ескі салтты, өткен ғасырлардың тағы адамдары» саналып, талай ақ сақалды, ақ бас дана қарттардың суреттері жұлынып жатыр.

Ақ кірпіктерін сүзе, бояусыз көзі мөлие қараған неміс офицері Наталья бөлмесіне кіріп келіп:

— Мадам, ауру балаңызды алыңыз да бөлмені босатыңыз. Сізге мұнда тұруға болмайды,— деді көрден шыққандай суық үнмен.

— Түн ішінде қайда барам? Барлық үйлерге де сіздің адамдар толып болды емес пе... Ауру баланың жайын көріп тұрсың ғой,— деді кемпір, қызғылт көздерінен қызыл ұшқын шашып.

— Қайда барарыңды өзің білесің. Біз сендерге пәтер тауып беруге келген жоқ шығармыз деп ойлаймын. Бұл ақырғы сөз!

— Көшеге шыға бергенде, күзетшілерің ғой, атып салады?

— Мүмкін, атып салар. Күзетшіге мен жауапты да емеспін. Бірақ, сізді офицер атады екен деп үміттенбеңіз... Ол құрмет көрсетілмес сізге... Атса, бәрібір солдат атады.

Бұлармен сөзге келіп, түсінісуге, рақым күтуге болмайтынын жақсы білетін ана, Лиданы қайтадан орап байлап, көтеріп алды да, мектептен шықты.

Қала өрт құшағында. Мектеп қорасы да, көшелер де лық толы жау әскері. Сықырлаған, қаршылдаған, күркілдеген танкілер отын сөндірмей, үйір-үйір болып тұр. Қай жағыңа қарасаң да, өлім орағын көресің, қай үн құлағыңа келсе де,— ол өлім үні сияқты.

Неміс солдаттары мектеп сарайларын қиратып, от жағып, ас жылытып жатыр. Ақырын аяңдап, баласын құшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді.

— Мен бәріңе де анамын ғой, балалар. Өз балам мынау, әл үстінде. Таң атқанша оттарыңа жылынайын. Лұқсат етіңдер...— деді.

Солдаттар «солдат» сөзін айтып, оған «жұқпалы дерт» дегенді қосты. Мектеп қорасында он шақты жерге от жаққан солдаттардың бір тобы да маңына жуытқан жоқ. Ана жүрегіндегі ақтық кесім алынып та қалды!

Наталья қарға кеудесінен кіріп отыра қалған Толстой мүсінін көрді. Қалың қабақтың астынан түйіле қараған шүңірек көздер әлденені айтып, әмір етіп тұрғандай, «Аннаны» бастарда жазған «егер кегім бір алынса!» деген сөздері еске түседі.

— Егер кегім алынса!..

Лиданы манағы өзі көрген ұңғының қабағына қисайтты да, кемпір сүйретіліп барып сарай жақтан бір-екі тақтай алып келді. Ұзын тақтайдың бірін солдаттардың отына өз қолынан тұтатып алып, ұңғының шетіне от жаға бастады.

Құ тақтайлар сатырлап, гүілдеп тез жанып кетті. Қараңғылық қоюланып, от айналасындағы солдаттар өздерінен басқаны көрмейтіндей кез болып келеді. Сол кезде:

— Манағы от түсіп жүрмесін деген жерің осы еді-ау...— деп, кемпір отын солай қарай бір ысырып қойды.

Мектеп үйінің әр бөлмесінен жарық жылтылдап, мас әндер естіле бастады. Наталья отын тағы бір ысырып қойып, бар тақтайды отқа тастап жіберді де, Лиданы көтеріп алып, мектеп бақшасының түкпіріне қарай жылыса жөнелді.

Әлде от жетпей жатыр ма, әлде манағылар ойнап айтты ма, Наталья бақшаға жеткенше, ешбір апат белгісі білінген жоқ.

— Орнынан жаңылған екем. Қайтадан оңдап жіберейін деп,— Наталья мектепке қарай бұрылғанда, бір ғана гүрс етіп, мектеп үйі аспанға ұшты. Ұшқан бөренелер, қара бұйра-

ланған от жалыны мектеп айналасын түгел жауып кетті. Баласын бауырына қыса түсіп, ер ана да қара түнге сүңгіп кеткендей жоқ болды...

АҚЛИМА

— Апа!— деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық леп шыққан «Апа, апатайым!» деген сөздер дүние жүзіне айғай салып тұрғандай.

— Апатайым-ай, сағындым ғой,— дегеннен кейін тізіле қалған көп ноқаттар ыршып түсіп домалап-домалап кеткен көз жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асығып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп ноқатқа айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары осы бір ғана сағындым ғой деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алып тұрған Ақлима апайдың да жан жайлауы бір ғана сағыныш күйіне лық толы жүретін еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымнан екі жылдан бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесе де ызындап тұратын қатты бұралған домбыра шегіндей әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып тұрған жаудыраған қой көзді, сұңғақ бойлы Нұрила «сағындым ғой» дегеннен кейінгі көп ноқаттарға сүрініп кеткендей аз ғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ етіп бұзып шыққан ыстық ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұриланың да жаңа ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбіреген қызыл еріндері дір қағып, биік ақ маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітін қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай «балаңнан» дегеннен басқасын байқаған да жоқ. Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті — «балаң міне тірі табылды!» деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұрилаға бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нұркешжан, бері келші,— деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шықса да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көрші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі ақсұр туфли киген әдемі аяқтарын терраса-

ның аралық жақтауларынан сылап еткізіп бір-ақ ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ақ жүзі қуаныш сезінгендей, еркелеу күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсаң, оқымаймын,— деп, әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді, енді міне, «сағындым ғой» дегенді оқығанда Нұриланың өз даусы да қалтыраңқырап, аз ғана кідіріп қалды. Жұп-жұмыр аппақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лыпылып соққаны көрініп тұр. Өзегіңнен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланып барады. Әр саламен ақса да әлдеқайда түйісіп қалатын өзен суындай, екі көңілдің төркіндес бір мұңы тоғысқалы келе жатқан сияқты. Дәл осы жерде екі әйелдің жүрегі де домбыраның екі шегіндей екі түрлі бұралса да бір күйге келіп, бір күйге қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен, апыр-топыр тік құлап түскен тау суындай, түйдек айтылған сағыныш күйі екен. Не ақын айта алар, не болмаса, күйші ғана жеткізе алар мөлдір таза, тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де даусын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең жайылып, тыныш аққандай екен. Нұрила осы бір тұсынан бастап кетті:

— Апа, сені Қарағандыдан тапқаныма әрі қуандым, әрі қиналдым,— депті жауынгер.— Осы хатты жазар-жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. «Ақадырдан» кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім, Қарағандыдан қозғалмаған екесің...

— «Ақадыры» несі?— деп, Ақлиманың таңданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқи берді:

— Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде. Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін.

Құлағы хатта болса да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын бояуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде «неге?» деген сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кең ашылып кетті де, ақсұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

— Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызыншы километрде жатыр... Ұмытпасам... тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күніңе арнап жазған хатым төс қалтамда келе жатқан. Бірақ, ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...

— Байғұс бала менің қырық төртке биыл толатынымды ұмытқан-ау...— деп қалды Ақлима. Мұнысы күдігі ме, әлде, жасын артық айтқанды ұнатпағаны ма, ол арасын Нұрила

тағы аңғарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе бастағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді. . .

— Бұл онша ұзақ та жол емес, апа, өзіміздің облысты он айналғандай-ақ,— депті жауынгер.— Екінші, сонша жер жүрсем де Берлинге жете алғаным жоқ. Үшінші, бұған поезбен жүргенім, ауада ұшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім бәрі қосылады. Арман сол соңғы қырық тоғызыншы километрден аса алмағанымда ғой!— дегеннен кейін жауынгердің өкінішті бір күрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Нұрила да күрсініп қалды. Сол күрсініс Ақлиманың ойына келе қалған күдіктерін жауып та кетті.

— Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатын едің. Енді сол қырық тоғызыншы километрге оралайын. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер,— деп, жауынгер бір сүйеніш айтқан жерінде, Ақлима апай бар күдігін ұмытып:

— Құлыным, қарғам, Қасымжаным!— деп қалды.

— Түн еді, апа. Үшінші түн еді. Күндізгі көп атыстан көтерілген көкала тұманның иісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл түн менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады. Бұлтты тымық түнде шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындай ауыр сезілген қара бұлт түнгі аласа аспанның уық қары шегінен асып, не тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндей түнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей «бырқ-сырқ» етіп қалады да, кейде түннің шегі салбырап түсіп келе жатқандай, қызылды-жасылды ағып жүрген оқтар көрінеді.

— Үшінші түн еді дедім ғой, апа. Өзеннен өту үшін үш күн, екі түн арпалысып, арғы жағаға иек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топанымен қоршаулы тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жүндей түтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, әр жағында қиын-қыстау жоқ сияқтанады. Жауынгер үшін заң сол, апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның әр жағында ылғи үміт дүниесі жатады.

— Әлі есімде, кең жауырынды, сом денелі, қараңғы түнде күндізгіден гөрі де ірі көрінген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандасып, баяу аяңдап өте берді. Тықыршу барлығы, жаңа бір бұйрық белгілері полковниктің қасындағы кіші офицерлердің ұршықтай үйірілген жинақы қозғалыстарынан-ақ көрініп тұр. Полковник

кейін оралғанда, аяғын ширақ басып келіп қарсы алдымызға тұра қалды да:

— Бар мағынасында ерікті түрде, бар мағынасында ешкімге борыш ете алмайтын бір ауыз сөзім бар, жолдастық сөзім,— деді.— Орындаған адамдарға ерлік те, атақ та, бақ та әперем деп уәде ете алмаймын. Ол өздеріңде жеткілікті. Бірақ, қалай ойлайсындар? Арғы бетке өтіп, бекініп алардың уақыт болды ма, жоқ па?— деп бетімізге үңілгенде, мен жүрегімнің түбіне дейін көріп тұр-ау деп ойлап қалдым. Содан соң біз қайтарар жауапты өзі айтты:

— Білемін өтіп кетті, алдақашан өтіп кетті, кешіктік, дейсіңдер,— деді. Ешбір сөздің ұшын найзадай, түбірін томардай етпей, жай салмақпен айтты.

Солдаттың күнде естітін қатал әмірден гөрі осындай бір жолдастық сөзді сағынатын күндері болады. Ата-анасын, дос-жараның сағынып жүретін жандар осындай бір сөз естігенде, сол ата-ана, дос-жараның үнін естігендей болады.

Әр жағы ұзақ өңгіме, сол жерде бес танкист өзеннен танкімен өтіп, арғы қабаққа бекінуге уәде бердік.

Әлі есімде, бес танкінің командирі үнсіз ғана танкімізге келе жатырмыз. Танкіні тас бекітіп жауып алып, судың астымен өзеннің әр жағына өтпекпіз. Су астында тор да бар, ор да бар, темір тұзақ, қоршаулар да бар. Су астын тексеріп шыққан барлаушылар бұл қауіптердің барын жасырған да жоқ. Бірақ, сол қауіптердің ара-арасымен өтуге де болады. Өзенге тік түсіп, он метр жүргесін, сол жаққа бұрылып, он бес метр жүріп барып, қиғаштап қабаққа асылуымыз керек. Үнсіз ойымыз осыны есептеп келе жатыр. Көзсіз ерлік емес, көзді ерлік керек, соны ойлап келеміз. Су астындағы шытырман торды көз алдымызға өкеліп, ара-арасымен жол іздеп келеміз. Кедергісіз өтіп кетсек, танкінің ішіндегі ауа тұншықпауға жетеді де, ол екі арада танкінің іші суға да толып кете алмайды. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, қоржын ауға түскен балықтай боламыз. Ой қайта-қайта осыны есептейді.

Білекті үзердей қатты қысып қол алысып жатқанда өзен бетіне тағы бір қарасам, әлі жүн-жүн екен. Біздің әскерлер өзеннен түнде өте ме деп қауіптеніп, немістер оқ боранын әлсіретпей тұр. Үнсіз ғана темір кебежемізге кірдік.

— Апа, көріспесек, қош бол!— дедім ішімнен. Жоқ, апа, жоқ! Атыңды аузыма алдым да қош бол дегенді айтқан жоқпын. Қоштас деген құрғыр ой неше рет келіп, қипақтап қасымнан кетпей қойса да, айтқан жоқпын. Айтқыздым деп ол кетті, айтқан жоқпын деп мен қалдым...

Тап осы бір ойланып үлгірмес, көз ілеспес, қас қаққандай бір сәтте сездім — жарық дүниеде қоштасарым да көп екен.

Қоштасуға ешқайсыңды қия алмадым. Ешқайсыңды деймінау! Қарағандының үздіксіз ағылып жататын көмір таситын поездарының түтінін де қия алмадым қоштасуға.

Жоғарыда ескерткен хатты да арғы беттен жібергім келіп, ала кеттім. Аяғына «денім сау, аманмын» дегенді ертеңгі күннің атымен тағы бір жазғым келді. Бүгінгі күн мен ертеңгі күннің арасында қанша ұзақ, қандай қызықты өмір жатады, апа...

Үзіп-үзіп айтылса да ұзақ бір жыр естілгендей болып, өңдері бұзылып, ажары сына қалған әйелдер біріне-бірі қарай алмай қалысып еді. Қызарып кеткен мұрындардың қайсысын қыр мұрын, қайсысын қайқы мұрын деуін де қиын болып қалған екен. Мандайдан биік қайырып, жуан өріп, желкесіне бостау жия салған қолаң сарғылт шашы Нұриланың жұмыр мойнын төмен иіп әкетіпті.

— Сен де бос екенсің ғой,— деп Ақлима Нұриланы жұбатқан болады.

— Осындай баласы бар адам жылай ма екен,— деп Нұрила сөз тартқан болады. Көздері кездесе алмайды...

Әрең дегенде даусының діріліп тоқтатып. Нұрила хаттың аяқ жағын оқып кетті:

— Жер бетінде зіркілдеп, құлағыңды тұндыратын ауыр танкі су астында құмыққан, тұмшаланған, тұйық үнмен ғана келеді. Біресе артқы жағы, біресе алдыңғы жағы қайқаң қағып, өзен түбінің май батпағын жұмсақ қана есіп келе жатқаны сезіледі. Өзге дүниеде үн жоқ...

— Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! Енді тік тарт! Ал, оңға бұрыл!— деп, дамылсыз қыпылық қағып, қарсы алдымда құбыланама тұр. Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының қыпылығындай ғана үмітке қадалып қалыпты. Әр метрді тұтамдап есептеп келеміз! Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым... Екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай ұзақ жол екенін сағат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тартып, ішке тартқан деміңнен жылбысқы иісі келе бастады. Тізеге жақындау су да келіп қалыпты. Өңің емес, түсінде әлденемеге малтығып, қозғалыс-қимылың өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеудемізге дейін бір жайнап өтті де, қор-қор үйіріліп, астығы есік-тесіктерден құлай бастады.

Менің алдымда бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдап ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір елес беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар, үрпіскен неміс солдаттары көрініп қалады. Төбемізден бұршақ жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіппіз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузын екі білегімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғыған снаряд келіп, танкімізді мандайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк ете түсті. Танкіні жүргізуші Рахымжан Сарбасов, жапырыла жөнелген неміс солдаттарын тауықтай таптап, жіңішке траншеяні бір езгілеп өткенде маған бір қарап қойды. Қысық қара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе?— деп сұрадым Сорокиннен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі, неге сұрағанымды өзім ғана білем...

Өзеннен өткелі он километр жүрдік.— Қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр, дедім ішімнен. Сенің қырық тоғызға толған күнің тағы бір есіме түсіп, төсқалтамда келе жатқан хатты кеудеме қарай қысып қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған қарай бұра бергенде, бүйірден келіп соққан оқ оң жақ қолын жұлып әкетті. Мен мұрнымды баса қалдым — суық бір нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабаққа ілекті дейді,— деп, Сорокин маған баяндай берді де,— сіз мұрыннан айрылсаңыз керек...— деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұсқадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап еді.

Бұл кек кернеп, ашу шеңберінен шыққан кез еді. Танкінің бойындағы бар құдіретін бұршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр етіп жана жөнелгенін де білемін. Қап, қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жөнелтіп жібермеген екем деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде екі аягым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай он күннен кейін ғана түсіндім...

Хатты тұра кеп тұрып оқи бастаған Нұриланың тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оңалды. Ақлимада сүйемел боларлық та жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлде не алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ, қазақ балалары. Бірінің басында

майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаң бас.

— Мен енді немістерді қалай ұру керек екенін білемін! Әкемнен естідім,— деді сұр пилоткалы бала,— әуелі былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкеден келіп пересің...

Содан кейін қасындағы баланы «пергісі» келіп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сұр пилоткалы бала өзі ұшып кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаң бас бала жалмажан сұр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлап алып, сүйреп әкетесің!— деп, жолдасын сүйрелей бастады. Балалар ойыны Нұриланың ойын бөліп, көңілін сергітті ме, әлде, азап уын бір-ақ жұта салайын деді ме, әйтеуір хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

— Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінін көптен сезінетін едім,— депті жауынгер.— Бірақ, құлағым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғаным екі қолымның амандығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан денеңнен бірдеменің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгін ғана танығандай, аймаласып, амандасып жатқан үстінде есімді жидым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сүп-суық, тырбиған қабырғаларды түгендей өтіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін-бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып таңып тастаған шүберектен басқа ешнәрсе таба алмай, мұрынды іздеп еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрын тұратын жерге ып-ыстық қорғасын құйып қойғандай.

Екінші қуанғаным, ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжыңдасқысы келгендей, ақырын ғана шымшып та қояды.

Сол жақ балтырым ұйығандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдап қышып жатыр. Енді қолдар әрең сырғып, солай қарай кетіп барады. Әуелі қышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым төмен барып еді, кесілген бөренеңің молтақ басындай бірдемеге кездесіп әр жағынан ешнәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол түн сияқты, көп түс көріп, қатты ұйықтап оянғандаймын. Таңдандырып жатқан майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таңып жатқан үстінде есімді жидым. Ынғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша?— деп сұрадым. Ешкім жауап бермеді.

Күңгір дауыс құлағыма келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Дауысым шықпағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қиналмаңыз... Енді қатерден құтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындасыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз!— деді күңгірт естілген қоңыр дауыс. Екі рет қайталап айтты.

Бұл манағы өзеннен өткеннен кейін алты ай он күннен кейін екен. Маған әлі манағы болып жатқан уақиға әлдеқашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзіме өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпті. Енді қазіргі қалпымды жазып көрейін... Екі аяқ жоқ, кесілген томардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келеді. Бет-аузым қара қожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сипалап қана шамалаймын. Қабырғадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстатып, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасымды біле алмай қиналдым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатыным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса шошына қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді міне, түгел жазуға тура келді.

Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ қу-толағай мүгедек екен деп қалма! Екі көзім айқындалып келеді дедім ғой. Көз дүниемен арамыздағы ең сенімді серігің ғой. Екі қолым сау. Кеудем толы кеңес сияқты. Алдыма қағаз, қолыма қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ақ дейтін емеспін!

Бұ да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының тұсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бір-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әнін де, сөздерін де жаттап ала алғаным жоқ. Әр ыңылдағанда жаңа бір ән, жаңа бір өлең түсті ме аузыма, оны да білмеймін. Ол түгіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ, ылғи бір әнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әніме салсам-ақ, шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса, тау қасында тұрғандай сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұң, қорқу-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әнім кеудеме қайта ұялап, өсіп келеді. Көп көк қанат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сияқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шынықтыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні жа-

тың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріскенше асығып, құшағыңды сағынған балаң... Сапар.

— Сапар? Сапар деп пе? Түу, жүрегім жаңа орнына түсті гой!— дегенде Ақлима апайдың қуанып кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу болып шыққаны манадан жүдеп тұрған шеше көңіліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындай тиді.

Бірақ, Нұриланың жүзі туған шешесі танымай қалардай еді. Хаттың бар салмағы соған түскендей, құба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі босап, көлең қағып күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты. Ақлимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, таңдану да, кіналау да тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан тең емейтін жігіт екен,— деді Ақлима, өзіне өзі айтқан үнмен. Мұнысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жатқан, мәңгіге дейін кете беретін кәрі арманымен бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан ұялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бір-ақ рет көріп еді. Бұдан үш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Ақлима тұратын бөлмеде — Ұлбала деген қартаң әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жиналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жалаңаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіріп басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті таныды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, еркек пішінді жас лейтенант террасадан түсіп бара жатқан Нұриланы көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көріңіз,— деді.

Осыдан басқа сөз сөйлескендері жоқ. Достық тілеп тұрған қара көздер қыз тұлғасына екі көше бойы қадалып тұрды да, көлденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ақ қақты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүріп кеткенін, Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала қайтыс болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші әйел Ақлима тұрады. Нұриланың бар білетіні осы-ақ еді.

Әлдеқайдан, алыстан келген жауынгер үні Ақлимаға да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана денесіне түгел жайылып, билеп алғанша аз ғана уақыт керек еткен.

— Нұркеш,— деді Ақлима,— шешең мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Енді ұл тауып

алсам, айрылғым келмейтінін түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, әйтпесе Қасым жапымның тірі еместігін білмейді деймісің!— деді.

Нұрила өзі білетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзақ сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — сонша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырған телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жұртқа балам келе жатыр деп күтіп отыр. Кесілген томардай мүгедек емес, қанатын кере сілтеп ақ иық, мұзбалағы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенін ұмытып кеткендей, Сапар жаным келе жатыр деп күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді..,

ӘМИНА

Тау төбесіндегі Егізкөлде не болып жатқаны белгісіз еді. Жер сілкінген жоқ. Аспан ашық, күн төбеде қайнап тұр.

Дем алуға Егізкөлге қарай өткендердің аяғы сирегелі де көп болған жоқ. Бірен-саран машина солай қарай әлі де өтіп жатыр. Алайда жер табаны әлдеқандай бір дүмпу барын сездіргендей болады. Қарға мен сауысқан бажылдап-шырылдап тыным таппай жүр. Тау төбесінен көтеріле көшіп, етек таулардың үстінде жосып жүр.

У-шу болып ойнаған жас балалармен әуреленіп жүріп Әмина ешнәрсені абайлаған жоқ. Бір бала қатты секіріп түскеніне мәз болып күлсе, тәрбиеші ана да езу тарту керек. Бір баланың сандалына ұсақ тас түсіп кетіп, қыңқ етіп қалса, ана да ауырсынып, қабақ шыту керек. Көбелек ұстатпай кетсе, оған да ұрсу керек.

Балажан Әмина әр күнді осылай өткізеді. Таңы тез атады. Күні тез батады. Әрбір ертеңгі күнге балалар үшін жаңа қызықтар іздейді. Ертегілер, ойындар, Маршак, Чуковский...

Балалармен, ойынмен өтер күн қырық екі баланың анасы Әминаға қызық күн болып өтеді, бірақ оңай күн болып өткен емес.

Бүгін күн жексенбі, ең қызық өткізетін күн. Өзге күндерде жұмыстан қалжырап жүргендей, балалар кеше жатарда-ақ:

— Ертең демалыс қой!

— Әмина апай, ертең не көрсетесің? Қызық бола ма?— деп у-шу болған.

Жарқын жүзді, жайдары мінезді, балажан Әмина балалар үшін өз шешелерін ұмыттырғандай шеше еді. Мейірімді шеше, сергек шеше, сенімді шеше. Қай баланың аяғына қай күні қандай шөгір кіргенін білетін шеше. Балаларға оның жыми-

ғаны да қуаныш, арқасынан қаққаны да қуаныш, болмашы бірдемені айтқаны да қуаныш.

Бұл әлі мектеп жасына жетпеген жас балалар үйі. Аудан орталығынан алысырақ. Егізкөлден сарқырап құлап жататын құлама судың барқынына салынған әдемі көк үй. Үйді айнала салынған жемісті бақшада сырғадай салбырап күрең шиелер өсіп тұр. Алмалар әлі көк, қыз бетіндей де қызарған жоқ. Осы бақшада қырық екі жас бала ойнап жүр.

Егізкөл жақтан бірінші гуіл естілді. Тау аңғарынан еспе жел келе жатыр ма деп Әмина жан-жағына қаранып еді, қылаң еткен бір жапырақ жоқ екен. Иық тірескен түкті қоңыр таулар тағы күмп етті. Бұл жолы жаңағы гуіл қоюланып келіп жарылып кеткен сияқтанды. Терең теңіздің тас жағасын ақжал толқын соғып жібергендей, бақша дір етіп қалды. Шие сырғалар мөлтілдесіп кетті.

Балалар қалшиып тұра қалыпты. Үріккен қозы-лақтай үрпиісіп тұр.

— Апа!

— Әмина апа! Біз қорқып кеттік!..

Әмина үлкен бір қатер таянғанын сезінсе де оның не екенін абайлауға мойын бұрмай балаларға қарай жүгірді.

— Қорықпаңдар, ештеңе емес, қорықпаңдар!..

Екі тау иығымен соқтығысып бірін-бірі орнынан қозғай алмай шіренісіп тұрып қалған сияқты. Егізкөлдің бергісі кішірек болушы еді, соның бар суы лықсып келіп, тас кемерінен бір-ақ ырғып түсті. Лақ етіп ақтарылды. Сарқырап жататын құлама суды көміп жіберді. Үйдей тастар гүрсілдетіп домалап келеді. Терең сайдың екі жақ ернеуін су кернеп, кеміріп кеңейтіп келеді. Тау төбесінен құлап түскен құж тастар шошынып үріккен тау өгіздей жосып, ақтарылған судың алдында келе жатыр. Жойқын су кейде ондаған тау өгізді жұтып жібереді. Ұзамай ондаған тау өгіз судан шыға келіп, тағы да ілгері домалайды.

— Не қылып тұрсың, ей! Қашсаңшы!— деген дауысқа Әмина жалт бұрылып еді, асханадағы бір еркек, екі әйел асбасшылар қашып барады екен. Бірінің қолында ожау, бірінің қолында күріш елегі, енді бірінің қолында қойдың саны.

Асхана суға жақынырақ, ойпаңда болатын еді, су келіп қалған екен. Адамдары қашып барады. Балаларға мойын бұрар емес. Ақ халаттары делбегейленіп лезде жоқ болды.

Балапандарын соңына ертіп көлден қайтқан қазға ұсап, балаларын шұбыртып ертіп Әмина үлкен жолға қарай жөнелді. Сайды толтырып қыраңға жайыла бастаған су балалар үйінің іргесіне дейін жылысып келіп қалыпты.

Егізкөл жолымен ұшыртып, ағызып екі жеңіл машина келе жатыр. Әмина балаларды жолдың құламасына иіріп қойып, өзі асфальт жолдың қырқасына шығып, қолын көтерді. Ма-

шиналар құйындай жүйткіп өте шықты. Ексуінде де шофердан басқа адам жоқ.

— Иелері қайда қалды екен?— деп ойлады Әмина.

Арт жағы анда-санда тарс етіп қалып газик келе жатыр. Әмина оған да қолын көтерді. Саналы адам болу керек, тоқтай қалды да:

— Мира! Бері кел! Мира!— деді.

Шашы желкілдеген кішкене қыз әкесіне қарай жүгірді. Әкесі қызын көтеріп алып, машинаға қайта отырғыза бергенде Әмина оған:

— Машинаңыз бос көрінеді, он шақты баланы ала кетіңізші!— деді.

— Біздің үй суға кетіп жатыр! Асығыспын! Қазір осы жолмен біздің жүк машина өтеді. Номері он тоғыз қырық. Мен лұқсат етті де!— Газик жылжып кетті.

Енді машиналар топталып өте бастады. Әмина бәріне де қол көтерді. Ешкім тоқтамайды. Стол, орындықтар тиеп алған, үйіліп, төгіліп балалар мінген жүк машиналары өтіп жатыр. Жеңіл машиналардың көбі бос, бірақ ешкім тоқтаған жоқ, тоқтар емес, мойын бұрар емес. Үрейленіп, ұшып барады. Ақи көзденіп кеткен.

Су лықсып келіп, жолдың екі жағындағы құламасына жетіп қалды. Ойпаттау жерде асфальт жолын белінен басып өтіп, әрі қарай ақтарылып жатыр. Мұндай жерлерге толқын пайда болды, ағын пайда болды. Әмина балаларын дөңестеу жерге әкеліп, жолдың қырқа жиегіне шығарып қуыршақтай тізіп қойды. Өтіп бара жатқан машиналарға Әмина да қол көтерді, у-шу болып балалар да қол көтерді, ешкім тоқтамайды. Ақиланып, үрейленіп өте береді.

Үш жүк машинасы құйрық тістесіп ағып келеді. Әмина екі қолын бірдей көтеріп жолдың қақ ортасына барып тұрды. Машиналар өкіріп-бақырып — Жолдан кет!— дейді. Әмина қозғалар емес. Машиналар да өкіре түсті. Әмина да қатып қалды. Аралары жиырма метрдей жақындағанда Әмина жолға көлденең құлады да көзін жұмды. Алдыңғы машина өкіріп-бақырған бойы тізгінін тартқаны сезіледі. Бірақ жыланның қыр арқасындай көп өрнекті резенке доңғалақ «Ал бастым! Ал бастым!»— деп жақындай берді. Әминаның мұрнына күйген резенкенің ыстық иісі келді. Қозғалған жоқ!

— Сволочь!— деді шофер машинадан басын шығарып. Балалар шулап келіп, Әмина апасын құшақтап, құлап жатыр. Шофердің көзі бадырайып, есі шығып кеткен.

— Жә, бол, жылдам тұр!— дегенде шофердің екі көзінен жас барлап кеткен екен. Сақылдап-қарқылдап жынданған адамша күледі.

Балалар машинаға тиеліп, аман-есен аудан орталығына жетті...

ЕКІ ӘЙЕЛ — ЕКІ ДҮНИЕ

Айласыз әңгіме

Мадам Бэйли Дмейн бірнеше айдан бері мұхит жағасына жақын, құм арасына салған бір дос-жар адамының коттеджінде демалып жататын еді. Бұл демалуға өте қолайлы, нағыз арман ететін жай екен. Үйдің терезелері мұхит жағасына қарап тұр. Бөлмелерін электрмен жылытатын, адам тұруға, демалуға таптырмайтын жаннат екен дерсің. Үй бес бөлмелі. Жаратылыс құбылыстарының бәрін күні-түні хабарлап тұратын шағын ғана метеорология станциясы да бар.

Бұл бір жота-жота болып жататын атақты құмның мұхитқа келіп тірелетін шет жағы. Көгілдір аспанда алақандай бұлт жоқ. Мұхит толқыны бір ырғақпен құм жағасын еркелете сипап жатады. Ертелі-кеш мұхитқа шомылып, жағасында қыздырынып қайту деген қолға түсе бермейтін рахат. Мадам кеудешесі мен тағы бір болмашы бірдемесін шеше қалса, денесінің күйгені сонша, торы ала әйел болып көрінер еді. Бірақ ол жалғыз болса да түгел жалаңаштанбайды. Ол тағы жұрттың қызы емес, жоғарғы қоғамның адамы, Оның бар денесі қара тырнағына дейін тәлім-тәрбие көрген. Ол жұрт алдында шынашағын ыңғайсыз қозғап алса да қызарып кетер еді.

Мадам Бэйлидің поэзия толқынында жүзіп жатқан рахат демалысын кенет соғып кеткен сұрапыл дауыл тас-талқан етіп бұзып жіберді. Дауыл дегеннің мұндай күші барын, осындай жындана соғарын мадам Бэйли естімеген де білмеген еді.

Дауыл — дүниедегі үш алып күштің, үш апаттың бірі. Онымен туысы бір ендігі екі күш — от пен найзағай алдақашан адам баласына бас иіп, жүгенделіп қалды. Мәңгілік заманда үшеуі бір анадан туып дүние деген болмысты бірге сапырса да баяғы тағы күйінде қалған осы дауыл ғана. Дауыл — ұлы күш, алып, меңіреу. Дауыл соққа ормандар жығыла бас иіп, қартайған орман патшаларын алып ұрып, құрмалдық ете бастайды. Дауыл бәсеңдегенше орман құрбандығы да тоқталмайды. Қаңқайып тұрғанымен өзегін құрт жайлаған, заманы өткен кәрі-құртандарын күні-түні қирата-құлата берді. Дауыл тоқталады, орман басын көтереді, жаңарып тұрады, жасарып тұрады. Сонда біз дауылдың меңіреу де емес, дүлей де емес, ұлы күш екенін танимыз. Мадам Бэйлидің рахат демалысын бұзып жіберген осындай бір дауыл еді.

Сол күні Майра да құм мұхитының ортасында жалғыз өзі еді. Күн жылынса-ақ малшының арқасы кеңейе бастады. Жыл бойы елден-жұрттан шет жүретін малшылар орталықтағы ойын-күлкі түгіл, көбінесе үйреншікті көлемде ақыл айтып, үйреншікті көлемде ұрсып жіберетін жиналыстарды да сағынады. Оның үстіне орталықта үйлері бар, бала-шаға, кәрі-

құртандары бар емес пе? Күн бір жеті бойы қайта жылынып, күзгі қар еріп кетіп еді, түнгі күзетші екі күнге сұранып үйіне кетті. Жолдасы Танаш тымауратып қалған үш жасар қызы Аягөзді совхоз орталығына түске тармаса алып кетті. Онда Аягөздің әжесі мен атасы тұрады. Сонымен жалғыз қалған Майра қазір ат үстінде бір отар қойдың бетін қорағa қарай бет-тетіп келе жатыр еді. Астындағы жирен аттың оң жағына жығылған жалы кенет үрпиіп алай-түлей көтерілді де сол жағына қарай құлай берді. Жирен аттың кекіліне от тигендей лапылдап кетті. Жалқау жайылып жатқан алты жүз қой қасқыр тигендей бір уыс болып жиналып аң-таң қалғандай айнала қарасып тұр. Жайылған отарды қабырғалай жортып жүретін үш иті қыңсылап келіп аттың ық жағына тұра қалып үрейленіп үре бастады. Үндерінде қауіп-қатер сезінгендік бар. Бұлар асыл тұқымды иттер емес, бірақ ата-тегінен бері малшының маңайында өсіп-өрбігендіктен дала табиғатына таныс, жайдан-жай өршеленіп үре бермейтін иттер.

Қауіп-қатердің не екенін, қай жағынан келе жатқанын Майра аңғарып болғанша даланың «жынды бораны» жер бетінің ұйқы-тұйқысын шығарып соғып жүре берді. Даланың қара дауылы мен атақты «жынды бораны» бірге келген екен, ығы-желін аңдатпай айнала боратып кетті. Үһлеп, ұлып, соғады. Қойны-қонышынан кіріп алып, ең жылы деген жерлерінді мұздата соғады. Майраның астындағы аты қалай қарап ықтарын біле алмай, басын екі тізесінің арасына тыққысы келгендей тұқырып, шырқ айнала бастады. Майра тезірек қора маңайына жету керектігін түсінді.

Нағыз меңіреу хайуанның бірі — осы ақ қойлар. Біріне-бірі тығылып, бастарын көтермей төмен қарап алса болғаны, қанша айдасаң да жүрісі өнбейді.

— Елу миллионға жетуге уәде берген біз емес. Елу миллионға жету біздің қолда емес, бақташы келіншек, сенің қолыңда!— дегілері келетіндей, айдағаныңды елемейді. Жылы қорағa тезірек жетейік дегеніңді ұқпайды.

Отарды алға салып айдаудан ешнәрсе өнер емес. Айнала соққан дауылды боран қалай қарай бораса, қойлар солай қарай бұрыла салады. Құм мен қарды қоса қопарып сабалаған дауыл қарсы алдынан соқса, отар кейін қарай бүрсеңдейді. Дауыл артынан соққанда да отардың ілгері басқаны өнетін емес.

Майра атынан түсіп жетелеп алды да отардың алдына түсті. Шөгелеп көк ала серкені шақырды. Иттеріне ысқырды. Алдарындағы ат пен серкені көрген соң қойлар да жер кенедей жыбырлап қозғала бастады. Күтпегенде көлденеңнен соққан дауылды бораннан әуелі абыржып қалған иттер де енді есін жинап, отарды алға қарай ығыстыра үріп айдап келеді. Майра әрең дегенде отарын қорасына қамап, үйіне кірді. Бұл кез-

де дауылды боран құтырына түсіп, жарық дүниені қараңғы түнге айналдырып жіберіп еді.

Жас әйел, күндізгі қойшы Майра, екі жылдан бері қысқа қарай шегі-шетіне көз жетпес құм мұхитының ортасында тұрады. Екі бөлмелі тас үй. Ауыз бөлмеде сексеуіл жағатын қазандық-пеш. Екі бөлмені де жылытатын сол ғана. Үйге жапсыра салынған отын сарайы. Ішкі-сыртқы дүние хабарларын, көркем сөз, көркемөнер жаңалықтарын жеткізіп тұратын транзистор. Бұл үйдің баға жетпес қымбаты да, айнымас досселіктері де сол. Майраның өзі де, жолдасы аға шопан Танаш та үйге кіре бере транзисторды сөйлетіп жібереді. Содан кейін шешінеді, содан кейін үй шаруасына оралады. Майра қазір де соны істеді.

Бұл күндерде мадам Бэйлидің халі де ауырлап кетті. Метеорология станциясының барометр мен градусниктен басқа құралдары бұзылып, істен шығып қалды: желдің бет алысы мен күшін көрсететін аппарат та, теңіз суының тәулігіне бір рет, құрлыққа қарай бір рет кейін қайтатын лықсыма кезектесуін жаңылмай көрсетіп тұратын сағат та тоқтап қалды. Әбден тынышы қашып, қалжырай бастаған жалғыз әйел асханаға барып радио тыңдаса Нью-Йорк пен Бостонда көк тайғақ екен. Көшелерде сыпырылмаған қоқыс молая бастаған.

Гаражда тұрған машина от алмай қойды. Сұрапыл дауыл екі күн бойы қай жақтан соққанын аңдатпап еді, бүгін солтүстік-батыс жаққа шығып алып жындана лоқсып тұр. Жер түктерін жаныштап, әр жерге қиыршық қардан күртік жасап тастады. Оның үстіне құмды айдап әкеліп үйіп жатыр. Ақжал алып толқындар мұхит жағасына тау құлағандай болып соғылады.

Майра үйіне кірсе, мана терезеден күн түсіп тұрғанда жыпжылы үйі мұздап кеткен екен. Суық терезеден де, есіктен де, үйдің бұрыш-бұрышынан да соғып тұр. Жазғы ыстықта қақсыған үйдің саңылаулары енді білініп тұр. Бір құшақ жарылған сексеуіл әкеліп пешке от жақты. Пештің шойын дөңгелектерінің үстіне шәйнек қойды. Әлдеқандай жеңіл металдан жасалған қазаншық қойды. Шәйнегі мен қазанына су құйғанда бақта бір шелектей ғана су қалғанын көрді. Оған өкінген жоқ — аппақ қар үйіліп жатыр ғой. Танаш қайтып келе жатып мына жынды боранға ұрынбаса жарар еді деп ойлады. Танаш совхоз орталығына кетіп бара жатқан ферма бастығы Жанысбектің машинасына мініп кеткен. Балондарым қырық жамау, мен бүгін қайта алар ма екенмін деп әрең көніп еді, қайтпаса жақсы болар еді...

Үй іші қап-қараңғы болғанымен уақыт әлі ерте, кешкі беске жете қоймаған екен. Майра жылы киініп алып қайта далаға шықты. Қаңқайып тұрған түйе қорасы ғана әрең-әрең елес-

тейді. Қасындағы ат қорасы көрінбейді. Одан әрі жетпіс метр жердегі қой қорасы әлдеқайда ұшып кеткендей, орай-орай соққан жынды боранға жұтылып кетіпті.

Әуелі ат қораға кіріп, екі аттың үсті-басын жауып кеткен қарын сыпырып, жабуларын жауып, жас сексеуілден әрең қиыстырып жасаған оттыққа байлады. Бір-ақ түнге жететін шөп салынған екен-ау деп ойлады. Танаш — ақжарқын, қабағын шытпайтын, қалжыңы таусылмайтын жігіт. Бір-ақ ауыз өлеңнің бір-ақ жолын біледі. Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы...

Жүйрік ат дегені — өзі мініп жүретін сұлуша келген торы төбел ат. Аты тіпті жүйрік емес. Сұлу қатын дегені, әрине, Майра. Майра — тіпті сұлу емес, аласа мұрынның ұш жағы азғана көтеріңкі біткен дөңгелек жүзді, торғыл түсті адам. Ауасы жетіп жатқан, ыстық-суық желі одан да көп далада осындай аласа мұрынның өзі жақсы... Жалғыз сұлулығы қазқатар меруерттей тізіліп тегіс біткен, тістерінде ғана.

Танаш сол жүйрігіне бір-ақ түнге жететін шөп салып, сол сұлуын екі ат, бір түйе, алты жүз қоймен жалғыз қалдырып кетті. Жаз бойғы барлық жұмысы киіз үйді бір сайдан екінші сайға көшіріп беріп, ауыз су тасу болған семіз сары атанның екі өркеш қораның төбесінде аз-ақ тимей тұр екен. Майра оны сабанға шөгеріп, қомдап қоюды мақұл көрді. Сары атан осы күйінде он күн тырп етпей жата алады. Қой қораның қақпағын әлгінде ғана мықтап бекіткен. Енді иттерін тамақтандырып, өз жайын ойлау ғана қалды.

Мадам Бэйли әбден қалжырап, дәмді етіп әзірлеген кешкі тамақтан кейін терең ұйқыға кетіп еді. Өзін біреу тербетіп тұрғандай сезініп оянып кетті. Тыстағы сұрапыл дауыл бүкіл дүниені шайқап тұрғандай екен. Құм жоталардың ортасында, мұхиттың жағасында жалғыз тұрса да ол ешнәрседен қауіптенбейтін. Дүниемен бірге үйінің, үйімен бірге өзінің тербеліп кеткенінен қорыққан жоқ, таңданды дерлік еді. Тұрып, бөлмелердің есіктерін жапты. Жатар үй, асхана, дәретханадан басқа бөлмелердің бәрін жауып тастады. Сырт жақтан тарс-тұрс соғылған есік дыбысы естілді. Е, ол мұхитқа барып, шомылып, қайтарда шешініп, киініп жүретін залдың есігі болды. Топсасы босап тұрушы еді, үзіліп кеткені де. Есікті ішінен жауып, кілттей қойса, орнына түсіп орнығып қалар еді. Жоғары қоғамның ерке сұлуларының бірі мадам осыны ойлады да, осымен тоқтады. Сыртқы есікті жауып, кілттеп келуге ерінген жоқ, бірақ ондай жұмыс оның дағдысында жоқ еді. Ешбір қауіп-қатер сезінген жоқ. Тек қана мұның жалғыз екенін білетін достары келер деп күтті. Ол телефон үндемей қалғанда да қорыққан жоқ. Телефон да қызық бұзылды. Құлағын көтерсең болды, шарылдап қоя береді. Мадам Бэйли телефонға айқайлап сөйлеп:

— Мен мадам Бэйлимін. Аманмын, барлығы ойдағыдай. Мен мадам Бэйли. Барлығы ойдағыдай. Рахмет!— деді. Оны тыңдап тұрған ешкім жоқтығын біле тұрса да көңілі көтеріліп қалады.

Бұзылып тұрған телефонмен балаларша ойнайды. Бірақ, көңіліне бір түсініксіз түйіткіл кіріп алды да кетпей қойды. Сұрапыл дауыл басқа дүниені былай қойып бар күшімен осы үйді ырғап қоятын сияқтанады. Сезімтал әйел тау-тасқа именбей келіп соғылатын мұхит толқындарындай алып күшті сезінеді.

Майра малын жайлап, қақпаларын жауып болған соң дәретхананың тарс-тұрс соғылып тұрған есігін де дұрыстап жауып тастағысы келіп соған бұрылып еді. Жазғы ыстықта кеуіп-қақсып қалған дәретханаға «суық атаның» өзі кіріп орнығып отырып алған екен. Қар кеткенше қозғалар емес. Майра бұрылып үйіне қарай жүре берді.

Пеште гүрілдеп сексеуіл жанып жатқанымен, үй әлі суық екен. Жазғы ыстықтарда кеуіп аралары ашылып кеткен тақтай иденнің астынан, терезе жақтауларының саңылауларынан соққан суық жел әлгі әзірдегіден де ызғарлы сезіледі. Кірпіш пеш кеңірдегін көкке созып, бар даусымен гүрілдеп тұрса да арқасы енді-енді жылынып келеді. Мынау үйді адам тұратын қалпына келтіру үшін мына әкелген бір құшақ сексеуілі түкке тұрар емес. Майра тағы екі құшақ сексеуіл әкелді. Бір түнге үш құшақ отын кетсе, кейбір шаруашылықтардың жыл жарымға деп әзірлеген мал азықтары жарты қысқа әрең жететіні сияқты, Танаштың бір қысқа деп әзірлеген отыны қапшаға жетер екен деп ойлады. Ол мұны күйеуін сынайын деп, не болмаса отын жетпей қалар-ау деп қауіптеніп ойлаған жоқ. қандай жайда болса да Танашын еске ала жүретін әдеті бойынша ойлады. Жарып, ұсақтап, сандықшалап жиып қойған сексеуіл сарайда толып тұр.

Отынды енгізіп алды. Танашты еске түсірді. Енді көңілі орнығып жайлап отырып тамағын жеді, шайын ішті. Пеш айналасы жылынып, Майра сырт киімін тастады. Транзистордың құлағын облыс хабарларына тосты. Облыс дүрлігуде екен. Сөйлеп отырған облыстық ауыл шаруашылығы жұмыстарын басқаратын Даукенбаевтың мандайынан тері сорғалап отырғандай сезіледі. Даусы қарлыққан. Күн бойы аудандар мен совхоздарға телефон арқылы көп айқайлаған болу керек. Радиоға кешке қарай көшкен болар. Өзі қарлыққан дауысты «жынды боран» үзіп-үзіп жібереді. Қанша қадағалап тыңдаса да Майраның түсінгені төрт-ақ ауыз сөз болды: «стеклон үш күн соғады...» Майра еріксіз езу тартты. Дардай қызметкердің циклон деген сөзді дұрыс айта алмағанына намыстанып та кетті.

— Жә!.. Енді өзіміздің қойларымызға оралайық!— деді Майра, әлде қай кітаптан ұстап қалған бір сөйлем есіне түсіп кетіп,— циклон үш күнге созылса, ең берісі бес күннің жайын ойлау керек. Танаш енді келе алмайды. Орталықпен екі арада бес-алты сай бар. Сайлар бүгін ақ қарға толып қалды. Трактор түгіл бульдозер өте алмайды. Хош, делік... қойлар бес тәулік аштан-аш қорада қырылып қалмас па екен? Аттар ше? Сары атаннан басқа малмен қоштаса бересің де, жолдас озық қойшы... Сонда үш итің мен өзің ғана қаласың да...

Майра әуелі өзіне өзі дем бере, келе жатқан қауіпті жеңіл көретіндей сөйлеп отырса да, ұзамай ауыр ойларға кетті. Сырмалы курткасы мен шалбарын, қаптал қара тонды, қара пиманы, су өтпейтін плащты, Танаштың ондатра құлақшынын есіне алды. Бәрін де отын сарайынан үйге әкеліп қою керек. Бес күнге жететін отынды да ауыз үйге үйіп алған дұрыс болар. Хош... бес күндік азық-түлік дегені тағы бар екен-ау...

Осынша ауыртпалықты жалғыз өзі арқалайтынына Майра қапаланған жоқ. Істеуге керекті істерін бітіріп жатып қалды. Бүгін дұрыстап бір ұйықтап алғысы келді. Суық төсегіне жатып, қос қабат көрпе жамылып көзін жұмды.

Мадам Бэйли де кешкі тамағын жақсылап ішіп-жеп алып жатып қалды. Тамақ қандай дәмді болса, төсек сондай жылы еді. Ұйқыға кетерден бұрын оқиын деп қасына бес-алты кітап алып жатты. Электр-жылытқышты кіргізді. Дауыл соғып тұрғаны, тынышсыздық деген барын түгел ұмытып, кітап оқуға шомып кетті. Түн ортасы кезінде шаршаған әйелді ұйқы маужырата бастады. Жылынып, ұйықтап кетті.

Түнгі сағат бес кезінде мадам Бэйли адам түсіне алмас халге ұшырап оянды. Тып-тыныш тәтті ұйқы шорт үзіліп, жаңа бір ауыр жайға ауысты, тез ауысты, шашынан сүйреп әкелгендей шошындыра ауысты. Жүрегі қатты тоқпақтап жатыр екен. Кеудесінде жүрегі емес, бір құс тыпырлайтын сияқты. Дем ала алмай қалды. Денесі күйіп барады. Бар денесі бусанып, алақанына жабысатын болыпты. Әйелдің ойына үрей кірді. Қорқыныш емес, үрей. Әйел құм жоталарының арасында жалғыз тұрғандығынан қорыққан емес-ті. Қорқынышты ойлар да қысталаған емес. Енді, міне, сахараны аралаған француздар айтқандай, есінен айрылған тарақандай еселандаңды да қалды. Шаштары жалбырап, бет-аузы әлем-тапырық қисаңдап кеткенін аңғарған жоқ. Сұлу әйел еді, әйтеуір айнаға көзі түскен жоқ.

Майра да түнгі бес кезінде оянды. Үй мұздап кетіпті. «Жынды боран» үйге кіріп алғандай. Жаз бойы кеуіп-қақсыған үй даладан соққан дауылға үн қоса ұлып тұр. Майра тезбе-тез жылы киініп алып, пештің шойын суырмасын ашып от жағып жіберді. Кешке үйге кіргізіп алған сыртқы киімдерін тағы бір түгендеп шықты. Транзисторды бұрап еді, дүние түг-

гел ұйқыда екен, ешбір үн қатқан жоқ. Даланың жайы сыртқа шықпай-ақ танылып тұр.

Таң атып, күн шығар кезінде Майра сыла ғана тамақтанып алып далаға шығып еді, есіліп-көсіліп, жоталанып жатқан күртікті көрді. Жоталанып-жонданып алған күртік қар нығайып алған. Майраның салмағын елеген жоқ. Қолында күрегі Майра қой қорасының алдын күрей бастады. Ондағы ойы шамасы келсе, ілда-алда жол салып қойларын шөп маясына жеткізу еді. Метрге жақын түсіп қалған қар ол ырқына көнер емес. Мая жүз метрге жақын жерде. Ол екі араға қой жүре алырлық жол салу үшін ондаған еркек керек болатын шығар. Майра енді қайтерін біле алмай, он метрдей жердің қарын едәуір аршып тастады да, күрегін қарға шаныша салды. Жалғыз екен, әйел екен, жәрдемсіз екен. Еркек бірдеме ойлап табар еді-ау деп жылап жіберді. Түнде қойларды қайтсем де маяға жеткізермін-ау деп тыныш ұйықтап қалып еді. Онысы ең бір орындалмас ой болып шықты.

Майра ат қорасына келгенде жаңадан ешбір ой келген жоқ еді. Аттары да жем сұрап оқыранып тұр. Оттықта бір тал шөп қалмаған. Иттері де әлде не сұрап қынсылап ат қорағa бірге кіріпті. Апыр-ау, барлық малдың қорада қырылғанына қарап қала барам ба? Ата-бабамыздан бері мал баққан елдің осындайда тапқан бір амалы бар шығар-ау...

Бар екен, Майра қарағым, бар екен... Ойына жақсы түскен екен. Қазақ халқы қазақ атанудан алдақашан бұрын мал баққан ел. Төрт түлік малына — Қамбар ата, Зеңгі баба, Ойсыл-қара, Шопан-ата деп ат қойғалы қашан?! Бабаларымыздың бабаларынан да арғы замандарда! Мал жайындағы аңыз-әңгімелері де көп. Ауыр қысқа кездесіп отырғаны биыл ғана емес. Табандап жатқан көк тайғақтың үстінен жылқы малын бірнеше рет айдап өтсең көк мұз быт-шыт болып, қой деген малға тебін ашылмаушы ма еді? Жылқы бар жерде қой өле ме екен?

Майраның осы сияқты ойлары қандай шараларға апарып соғарын біле қою қиын еді. Әлденеге бел байлағаны ғана танылады. Боранмен боранша, дауылмен дауылша алысуға бел байламаса қайтсын! Тегі соғып кетсе керек. Ат қорасына кіріп, бір атқа жайдақ мініп алып, бір атты жетелеп шөп маясына қарай шаба жөнелді. Екі аттың сегіз тұяғы сегіз темір күректей қопарып кесек-кесек қарды жан-жағына лақтырып кетіп барады. Маяның ыққа бейім тұмсығына дейін көсілтіп барды да, қайта оралып қой қорасының қақпасына дейін шауып келді. Осылай маяға дейін жеті рет шауып барып оралғанда мая мен қой қорасының арасына жосылып жатқан жол түсіп қалды. Тағы да байырғы әдетінше өзі отардың алдында, абалаған иттері отардың соңында, жалғыз әйел жанталасып жүріп қойларын маяға жеткізіп алды.

Отарды маяға жеткізіп алғанымен қиындық аяқталған жоқ, қайта жалғыз әйел үшін мола түсті. Мая мен маяға келіп тіреле тоқтаған күртік қардың арасы ашылмаса қойдың аузы шөпке тиер емес. Әрбір көлденең бөгесіннің ық жағына айдама қар сол бөгесінге тірелмей тоқталатын әдеті бар. Бұл жолы да бір жарым метр қар маяны түгел қаусырып алмаған екен. Бірақ, дауылды боран кейде орай соғып, кейде борай соғып жүріп, маяның ық жағын да бірталай жауып кетіпті. Майра қолына темір күрек алып, қарды төрт бұрыштай ойып алып лақтыра бастады. Ендігі жолды қойларына күрекпен ашуға тура келді.

Есінен айрылған тарақанға ұқсап қалған мадам Бэйли есін жинады. Егер мен бұл халімді жеңе алмасам далаға қарай жүгіріп кетіп құм арасында өлетін болармын деп ойлады. Азаптанбай, қайғысыз-мұңсыз, тап солай өлу оңай екен-ау деген де ой елестей бастады. Өйткені мынау ұлыған у-шудың азабынан қалай қашып құтылсам екен деген ой есінен шықпай қойған. Шашы сала-сала салбырап-жалбырап, басын құрмалдыққа шалуға ұсынғандай алға қарай созып, ұсқыны кетіп, әрең тұра келіп еді. Дауыл шуы қалжыраған әйелді түгел орап алып, енді жан-жүрегіне кіріп бара жатқандай. «Жоқ, деді әйел, мен осы үйден қозғалмауым керек, ешқайда қашпауым керек. Осы үйден шықсам-ақ мені ажал бас салады. Өзіңді өзің өлімге қию дәрменсіздік болады. Мен алқынып тұрған демалысымды баяулатып, бірдеме ішкенім дұрыс болар». Мадам Бэйли дем алысым оңалар ма екен деп төсегіне қайта жатып көрді. Жоқ, жүрегі де, өкпесі де ол ырқына көнбей қойды. Халатын жамылып, аяқтарын әрең басып жүріп дәретханаға кірді. Басынан аяғына дейін түгел мұздап кеткен екен. Суықтан арқасы мұздап, ерні ерніне тимей, тістері тырс-тырс тасбиқ тартып кетті. Ваннада тұратын дәрі-дәрмектің ішінде аспирин бары есіне түсті. Аспириннің екі дөңгелегін алып жұтты. Әйелдің халі әлгіден гөрі де ауырлап кетті. Үрейленген әйел неге болса да тәуекелі жетерлік халде. Бірақ, мұндай халдің түп тамыры неде, мұндай халден қалай құтыла аласың, оны ол білмейтін еді.

Әйелдің есіне осындай есаланғысыған кезде екі-үш жұтым сұйық бірдеме ішкен жақсы деген бір сөз түсті. Бес-он минуттан кейін қайталау керектігін де ұмытпаған екен. Аяғын әрең сүйретіп жүріп азғана сүт жылытты да, оған екі үлкен қасық қант қосты. Онысы ауызға ала алмайтын жексұрын бірдеме болып шықты. Солай бола тұрса да әйел жарты бокалын ішіп жіберді.

Тағы бір есте жүрген сөз — мұндай халге ұшырағанда есіңнен айрылмау үшін өзіңді өзің жинақы ұстап, жуынып-тарану керек дейді екен. Мадам Бэйли айнаға жақындап келді де өз жүзіне өзі қарай алмай бұрылып кетті. Ернін бояп, шашын

тарай бастап еді, жүрегі дүрсіл қағып, қолдары тарақка әрең ие болды. Балалар өлеңдерін есіне түсіріп көріп еді, күлкісі келді. Күлкі емес, кәдуілгі жүйке тамырлардың шіреніп-шертіп тұрғандағы сықылық әшейін.

Сүт пен қанттың жәрдемі тимей қойған жоқ — мадам есін жия бастады.— Егер мен айналып, үйіріліп осы дауыл мен мұхит әлегін ойлай беруден ұзай алмасам құрығаным,— деді әйел дауыстай сөйлеп.— Екі сұрапыл ғаламатқа бас иіп, тізе бүгуім жеткен шығар...

Бірақ дауыс өзінікі емес, біресе оқып жүрген кезіндегі мұғалимасының даусы сияқты, біресе діни сабағын оқытқан поп пен доктордың дауыстарындай естілді.— Жоқ, мен басымды бұдан төмен ие алмасам керек...

Майра бұл кезде мая мен қардың арасын едәуір аршып тастап еді. Соңынан шұбырған қойлары да аршылған шөпке үймелесіп қадалып жатыр. Алты жүз қой сыярлықтай етіп қарды үңгі алды ма екен, жоқ па? Әй, ол қайдан бола қойсын... Қарын ашқанды, шаршағанды ұмыта тұру керек болар. Бұл күндер менің құдайдың құдіретімен алысатын күндерім болғалы тұр білем. Қойға мен елге сыймай келгенім жоқ. Ел менен құтыла алмай қойға жіберген жоқ. Бораны бар, жұты бар, сондай күн туғанда алысуға шыдар, ықтамас деп сеніп жіберді. Байқал маңайында күнде боран, күнде суық. Мендей жастар сол жағдайда тағы дүниені талқандап жатқан жоқ па? Құдай демекші, біз құдай бар ма, жоқ па деген таластан көп кейін, құдайдың жоқтығы дәлелденіп болғаннан кейін тудық. Менің ойыма келген әжемнен қалған сөз. Меніңше, құдайдың құдіретімен алысам деген мағынасөз сөз. Жоқпен алысамын деу түк істемеймін дегенмен бірдей. Мен амалым не, дауылмен, жынды боранмен алысып жүрмін. Осылармен алысамын, жеңілмеймін. Жеңемін деп алысуым керек...

Түн жақындады білем, қараңғылық тым қоюланып кетті. Майра аттарын қойып кеткен ықтасынға келді де таң қалды: қойлары мая мен күртіктің арасындағы коридорға түгел кіріп алған екен. Суық боран енді солтүстыққа шығып алыпты, күшеймесе, әлсіреген жоқ. Майра бір атқа мініп, бір атын жетелеп үйіне қарай шауып жөнелді. Жаяу кетсең адасатындай екенсің. Аттары қорасының алдына келіп бір-ақ тоқтады.

Үйі азынап тұр. Даладан үйі суық сезіледі. Шам жағып еді, қалың қырау басқан терезелері түксие қарады. Табалдырық астынан сыртқы қар үйге кіре бастапты. Майра таңданған жоқ, былтыр да бір рет осылай болған. Пешті жағып жіберді де шәйнек пен қазанды дөңгелектеріне қойды. Тез пісетін қуырдақ бар, шай бар, картоп әзір үсімепті. Қарбыз-қауындар тасқай болып қатып қалған. Пеш гүілдеп кеткен соң, ыдыс-аяқ шкафынан бір ащы құрт алып аузына салып сора бастады.

Қыс бойы көретін ақ тұқымы осы ащы құрт болатын. Танаш қой, жылы үйде жан рахатта жатыр деп ойлады. Өкпелеп ойлаған жоқ, күн бойы Танашты есіне алмаған екен, сағынып ойлады. Күнделікті өмірлерінде жолдасымен ылғи қалжыңдасып жүретін еді, әлде соны сағынды ма екен. Жақсы көретін қызын да Танаштан кейін есіне алды. Іші елжіреп, жүрегі лүпілдеп кетті де Майра өзін-өзі тоқтатып:

— Мені ойламай-ақ жата берінде, демалып. Тек есіме түсіп мазамды алмаңдаршы! Уақытым жоқ. Екі-үш күнге неғып шыдамайсыңдар!— деп ұрсып алды да, күліп жіберді.

«Есік алдына фонарь іліп қойған теріс болмас» деген ой келіп, Майра темір торлы фонарьді алып есіктің маңдайшасына іле беріп еді, қатты жел қолынан жұлып әкете жаздады. Тек іліп көр, маңдайшаға бір соққанда быт-шытын шығарайын деп тұр.

Майра фонарін түйе қорасына қарай алып кетті. Байғұс сары атан жалғыз жатыр ғой, серік болсын деді. Жарыққа қасқыр жоламайтынын да есіне алды.

Майра түйе қораға жақындай бергенде фонарь жарығына алты көз келіп шағылысты. Көгалжым жарқырайды. Майра қасқыр екен деп шошынып кейін шегінді. Қасқырдан басқа не дейсің, мына сұрапылда қаңғып жүрген! Сары атанды жеп қояды-ау енді! Алты көз жарқыраса, қасқыр үшеу болғаны да.

Майра отын сарайына кіріп Танаштың сойылдарының ең тайлы біреуін алып түйе қораға қайта жақындады. «Кет!»— деді еркек даусына салып. Қасқырлар қозғалған жоқ. Иттерін шақырды. Не ілгері, не кейін шегіне алмай, тұрып қалды.

Шапқыласып, шабаланып иттері жеткенше, Майра қасқырларының не екенін біліп те қалып еді. Үшеудің біреуі мүләйім маңырап жіберген.

— Ойбой, сорлылар-ай!— деді Майра, сорлылар дегені ақбөкен екенін танып.— Немене, Сарыарқа қуып жіберді ме сендерді? Ол екі арада жетіп қалған иттері де ақбөкендерге жабыла кеткен жоқ, қайта Майраның өзіне арсаландап, бұл бейшараларға тиме деп жалынатындай еді. Ешкі дей ме екен, қой дей ме екен?

Үш ақбөкен дір қалтырап тоңып тұр. Терілері сүйегіне жабысып қалған арық та, іштері белдемелеріне жабысып қалған аш. Екеуі үйізді, біреуінде мүйіз жоқ.

Майра шамын ықтасынға қоя салып үш ақбөкенді үш рет көтеріп апарып, жатқан сары атанның ық жағына қоя берді. Сары атан бұларың кім деген жоқ, ұзақ ертегідей күйісін де бұзған жоқ.

Сары атанның оттығында бір құшақтай шөп қалған екен. Майра шөпті әкеліп атанның ық жағына шашып салды да:

— Ал, осыған риза болыңдар, меймандарым... басқа берерім жоқ. Екі алтын мүйіз бір сылаң қыздың соңында жүріп,

қайдан шыққандарыңды білмей де қалған шығарсыңдар... Сары атан деген алыптың ығына жетіп тоқтадыңдар. Оттандар, шөпті көп жеп қойып іштерің ауырып жүрмесін...

Майра үйіне келіп иттеріне кесек-кесек ет, кеміретін сүйек берді. Таласып қалмасын деп, ауыз үйге кіргізіп берді. Үлкен қарала ит екі кішірегіне езуін ыржитып еді, Майра оған ұрсып тастады:

— Ага болған ит іпілерің зорлық қыла ма екен? Ұятың қайда?— деп ұрысты. Қарала оны қалай түсінгенін кім білсін, әйтеуір езуін ыржитуды тоқтата қойды. Иттеріне кешеден қалған сорпаны қанжылым ғана жылтып беріп:

— Таласпай ішіңдер. Сендердің шайларың осы ғой. Адам бойын жадырататын барлық тамақтың ішінде ең қадірлісі осы шай... Ал енді, қойларыңа барыңдар...

Майра ысқырып қалды. Иттері үйден атыла жөнелді.

Адам баласы күніне бірталай сөз сөйлемесе дүлейленіп кетер еді. Қанша сөйлеу керек, ғалымдар оны әзір анықтаған жоқ. Қалайда, ішетін тамақ, ойын-күлкі, демалу сияқты сөйлеу де нағыз мұқтаждың бірі. Майраның өзімен-өзі сөйлесіп кейде қалжың айтып жүргенінің бір себебі осында болу керек. Танашты азырақ қыжыртып алды, ақбөкендерге ұрысты, иттеріне ұрысты, қалжыңдасты, енді өзіне ұрсары ғана қалғандай:

— Ой, сен көп оттап кеттің ғой, қойсайшы. Қойыңа қасқыр шауып жүрсе, ұрысқанның әкесін сонда естірсің! Тамағыңды тез ішіп-же де жөнел!— деді.

Қатқан етті балтамен шапқылап, картопты қабығымен салған қуырдағы піскен сияқты. Табаға салып пештің үстіне қойған нанның сырты күйіп бара жатыр, іші ғой әлі мұздай.

— Ал, жей бер шетінен... Бефстроган дегенің осы болады. Шайыңды іш. Қойыңды толтыра ащы құрт салып ал да жөнел!

Майра пештің шойын суырмасын жапты да, үйдегі шамды азырақ бұқтырып, сөндірмей кетті. Ақбөкендерін тағы бір қарады. Ляқтары дірілдеп, шымқып-теріп оттап жүр. Ертең шөпті молырақ әкеліп тастау керек екен. Енді өле қоймас... Майра бір атқа мініп, бір атын жетелеп маяға қарай шаба жөнелді.

Мадам Бэйли есін жия бастады. Қант қосқан сүт пен аспирин едәуір жәрдем етіпті. Еріндерін бояды. Аяғына тағы бір пар жүн шұлық, үстіне былғары пальтосын киді. Ойына өлермен болып жатқан адамға ақылды дәрігердің не айтатыны түсті. Сол ақылды дәрігер де, сол өлермен адам да бір өзі болып, әйел сөйлеп кетті:

— Сіз демалысыңызға құлақ салыңызшы,— деді «дәрігер ауру адамға».— Сіз онша ауыр халды емессіз. Көп ұзамай оңала бастайсыз. Мынаны ішіңіз. Ауырған жеріңіз тыныштала тын

болады. Басыңызды көтеріп, демалысыңызды баяулатыңыз. Сіз қорқарлықтай ешнәрсе болмапты. Шәшкені ұстаңыз. Қызынбаңыз. Өзіңізді өзіңіз ұстап тынышталыңыз.

Өлермен адам — мадам Бэйлидің өзі ғой — дәрігердің сөздерін ұққан сияқты. Есінен айрылса-ақ есік алдында өлім аңдып тұрғанын түсініпті. Көзқарасы айқындалып, тамырлары жиі соғып кетті. Кет!— деді дәрігерге.— Кет! Мен оралдым өз қалпыма. Дәрігер «кетіп» қалды.

Мадам Бэйли енді кітап оқи бастады. Кітап жолдары шытырмандап көпке дейін ешнәрсе ұғына алмады. Аяқтап келгенде, «Жүргінші» деген кітаптан мынадай ойды ұстап қалды. «Қорқып, үрейленіп, өзіңнің әлсіздігіңді мойындау, сенің өмірмен отаса алмағаныңды көрсетеді». Тағы бір кітапта: «Сондай шақта сен өзіңнің күшіңді, рухыңның күшін сынауың керек»,— депті. Мұны айтқан Франсуа Мориак екен.

Мадам Бэйли бұрын кәрі жазушыны аса қадірлеуші еді. Мына сөздеріне кездескеннен кейін кітапты еденге лақтырып жіберді. Жазушының өзін жексұрын көріп біржола безінді. Бөлмелерді кезіп жүріп кетті. Үйді жұмыртқадай жарып-жаншып аламын ба деп, аяқтарын сақтана басып жүр.

Майраны иттері арсаландап, еркелеп қарсы алды. Қарнымыз тойды, тоңымыз жылы, малымыз аман дегілері келгендей. Майра иттерін ертіп, маяның ық жағын бір шолып қайтты. Жел ауысып, маяға тіреле тоқтаған қарды маяға жапсыра бір сипап кетер ме еді деп ойлады. Сонда күн бойы жасаған коридордың төбесі жабылып қалар еді-ау... Қайтып келіп коридормен де біраз жүрді. Қойлары маяға жабысып астын кеулеп барады екен. Үйлығып-ұйлығып жатқандары да бар.

— Тапсырдым Шопан-аталарыңа!

Майра үлкен қара тонды қаусыра жамылып аттарына жақындап келіп, арқасын маяға сүйеп отыра кетті. Иттері де осы араға келіп, тұмсықтарын шабына тығып орналаса бастады. Майра енді ғана байқады — солтүстыққа шығып алып, бір сарынды ырғақпен соққан жынды бораннан маяның түбі діріл-дейді екен. Шіркін-ай, бір сағат ұйықтап алар ма еді деп ойлады. Қимыл шынықтырады, ұйқы тынықтырады дейтін бе еді? Дұрыс қой, дұрыс! Бірақ бүгін мен мұның бас жағын ғана қабылдаймын. Аяқ жағын қабылдамаймын. Бір жазушының «Ұйқы өлімнің есінеуі ғой!» дегені де есінде жүр екен. Қазір Майраға осы сөздер нағыз досының сөзі көрінді. Есіней бастасаң ұйқың келгені, ұйықтасаң өлгенің емес пе? Оған жынды боран күлмесе, өкінер ме? Жаназаңды өзі шығарып, өзі көміп, тағы бір ұйықтап қалғанды іздеп жөней бермей ме?.. Тағы бір жазушы «Қазақ ұйқысы қанған ел!» депті. Ашынғандықтан адал ойын дұрыс айта алмапты. Мен жазушы болсам —«Қазақ ұйқысы ашылған ел!» дер едім. Сонда да ұйықтап кетпейінші... Сойылмен темір күректі ұрып қалып

еді, күректің қанқ еткені онша әлуетті болған жоқ. Қап!.. Су тұратын бақты осы араға қойып, ұйқы келе бастағанда сойылмен бір періп қалсам ғой, таң атқанша ұйқым келмейтін болар еді. Ертең солай етейінші.

Әрбір ертеңге қалдырған істің өкіндірері бар. Майра ойын аяқтап болғанша қасқыр ұлыды. Иттер атып тұрып шабалана бастады. Е-е, қасқыр құдаң торлап жүр екен ғой.

Иттердің жабайы тұқым екенін танығандай, екінші жағынан та.ғы бір қасқырдың жақынырақтан ұлығаны естілді. Ие, қазір қасқырдың ылығып жүрген кезі. Арландары сідік масы, қаншықтары қай ерлеуіне бейім жүреді де, түптеп келгенде қай жеңгенімен кетеді. Дүниедегі барлық қаншықтың мінезі осы. Қаншықтардың осы мінезі дүниедегі барлық арландарды оп-оңай құтыртып, желіктіріп, ерлендіріп жібереді. Осы кезде арланның тайсалары да жоқ, бас салмасы да жоқ.

Күректің қаңғырлағанынан қасқырлар біраз тынып қалды. Еркек пе екен, әйел ме екен? Еркек болса ендігі айғай салар еді, мылтық атар еді. Иттері шамалы болар — бір-ақ асам. Екеуі кішкентай, біреуі ғана естияр. Алайда бақылай тұрайық. Жер бауырлап жылжып жақындай берейік...

Таң алдында қасқырлар да тым жақындап келіп қалды білем, үлкен қара ала ит абалап күртіктің үстіне қарғып шықты. Майра да темір күректі қатты ұрғылай бастады. Атылған мылтық даусына жеткізем деп ұратын сияқты. Қара аланың артынан екі жастау иттер де ұмтылып еді, біреуі қара алаға арқаланып тым алға шығып кетті білем, қасқырлар қағып әкетті. Қанқ етті де үні өшті. Қалған екі ит ол баландықты істеген жоқ. Күртіктен түскен де жоқ, әрі қарай жүгіре де жөнелген жоқ.

— Үш ақбөкен олжа, бір ит шығын,— деді Майра ішінен.

Бүгінгі түн осымен тынды. Ертеңгі түнге Майра мықтап әзірленді. Қара тонды бір айыр, бір күрекке жауып, басына бөрік кигізді. Қолына сойыл ұстатты. Бос тұрған бақты әкеліп күртікке орнатып, сойылмен періп жібергенде зеңбірек атылғандай гүрс ете түсетін болды. Бұл түні қасқырлар жақындай алмады. Таң ата боран басылып, күн ашылып кетті.

Мадам Бэйлидің әкесі ертеректе репортер болған адам еді. Ол кісінің жиі-жиі еске алатын бір оқиғасы болатын. Ол әңгімесі — жалғыз жолаушылаған әйелдер вагон терезесінен жер бауырлап сырғыған айдама қарды көрсе есінен айрылып қалады екен. Ол бейшаралар қарды жел айдап әкетіп бара жатқанын түсінбей, қисық қар көрдік деп жынданса керек. Мадам Бэйли мұны білетін. Қазір жел әлдеқайдан бүйірден соққылап тұр. Желдің гуілі күні-түні тым ұзаққа созылып кетті. Гуіл бар денесіне кіріп алып, кеудесін кернеп әкеткені сонша, құсқысы келді. Әйел қанша берілмеймін десе де жел ұли берді. Әйел төсекке барып жатып еді, дауыл үйдің қабырғасын

еңсеріп әкетіп бара жатқандай сезілді. Бір алып дәу өкіріп ұлып үйге соғылып өлгелі жатқандай болды.

Әйел тұрып енді аяғын дұрыс басып жүре бастады. Үрейден арыла бастапты. Бір-екі жұма безгек болып тұрған адамдай теңселіп қалса да, ойлау-сезінуі оңала бастады. Бар бәле әкесі айтқандай, суық, құм дауыл дегенді бұдан бұрын көрмеуінде екен. Енді демалысы түзеліп, байырғы баяу қалпына көшті. Әйел ақырын жүріп тырнақтарын түзеді, жұмыртқа пісіріп жеді, ақ сорпа ішті.

Мадам Бэйлидің кескіні аппақ құдай болып құр сүлдері қалған еді. Іші-тысы гүілдеген жел... ұлудың қабыршығындай құр қуыс сырты қалыпты. Әлсіреген қолымен мадам ескерткіш дәптеріне бірнеше ауыз сөз жазды. Мүмкін, мен тіпті болмай бара жатса басымды иіп асау күштен жеңіліп, беріле салармын,— деді өзіне өзі.

Содан кейін төсегіне барып жатты. Әйел бар дүниеден баз кешіп, қалғи бастағанда желдің гүілі де тоқталып еді. Мадам Бэйли оны сезінген жоқ, тәтті ұйқыға батып жүре берді. Оянбай жүрмесе жарар еді...

Боран басылып, күн ашылғанымен суық-ақ. Майра мотордың гүілін күн шықпай тұрып-ақ естіді. Өзіміздің ыржақ Жанысбайдың тырқылдағы ғой деп тани кетті. Майра қалжыңдағанымен осындай бір «А, пірім» кезінде алдымен жететін осы вертолет. Орталықтың радио құлағына шалына бермейтін тағы бір жаңалығын жылы күйінде әкеліп қуантатын да сол. Бұл жолы, әрине, Танаш пен түнгі күзетшіні де әкеле жатыр. Ақыл жоқ Аягөзім де келе жатпаса жарар еді. Тоңып қалады-ау...

Вертолет Майраны көріп маяға жақындап келіп төмендеді. Алдымен Танаш түсті. Бөркін қолына алып бұлғап келеді. Не айтып келе жатқаны естілмейді. «Жүйрік ат, сұлу қатын ер қайрағы» деп келе жатпаса қайтсын. Одан соң ферма бастығы мен түнгі күзетші шықты. Танаш жақындай беріп:

— Жарығым-ау, амансың ба, әйтеуір?— деді.

Ферма бастығы:

— Малың аман ба?— деді.

Майра біреуіне де жауап берген жоқ. Жылағысы келіп тұрып күліп жіберді.

Майраның бет-аузы үсіген қара ала, торы ала еді. Оны әлі өзі де көрген жоқ-ты. Тырысып-құрысып, ашыған кезде сары май жағатын да жүре беретін. Айнаға қарағысы келмейтін. Оны Танаш та көрген жоқ. Тас-түйін, буынып-түйініп қарға шанышқан күрегінің сабына таянып тұрған әйелін құшақтай алып, олай да бұлай шайқап тұрып:

— Әзірлен. Қазір қалаға қайтасың. Аягөз шақырып жатыр. Ойыншық сары нтімді ала келсін деп тапсырды,— деді.

Суық күн жылынып жүре берді...

АНА ЖЫРЫ

Жұмақта әйел жынысынан жалғыз жаралған Хауа қыздың ылғи іші пысып жүретін еді. Осынша кең, осынша бай, осынша көркем дүниенің осынша кең, осынша бай, осынша бос тұрғаны, осынша қызығы жоқтығы жаратылысы әйел, бірақ өзінің әйел екенін әлі білмейтін Хауа қыздың ішін пыстырады. Күні-түні тыншыға алмайды, көңілсіз-ақ.

Әсіресе өзі сияқты жер басып жүретін екі аяқтылар аз: дәл ұқсайтыны біреу-ақ, шалалау ұқсайтыны екеу. Сол-ақ не бары. Дұрысында Хауа қыз сол көркемдікті де, кең дүниенің бос тұрғанын да білмейді, сезінумен жүреді. Жұмақтағы барлық жан-жануарлар сияқты. Хауа қызда сезіну ғана бар.

Ағаш басында өсетін жемістер татып кеткендей дәмсіз де тұзсыз сияқтанып барады. Бір кезде Хауа қыздың қызығын жейтіні алма, өрік, хұрма, мейіз, анар, жаңғақтар болушы еді, қазір бәрінен де жерініп кетті. Сусыны ағаш сүті, ағаш сырасы, соратыны қайың балы еді, осы күні Ғайнелхият бұлағының мөлдір суынан басқаны ішпей жүр.

Ләә илаһа елла Алла — Алладан басқа Алла жоқ... Аллә ұлы ғой, данышпан ғой. Онысына кім таласар?! Әттең барлық жан иелерін бір қалыппен жасап, өзінен басқаны ойлай білмейтін, бітеу етіп жаратқаны несі екен?

Ұлы Алланың әлденеден қаупі бардай ең сүйсінің жаратқаны періштелері болыпты. Бәрі де қос қанатты, бәрі де пайзағайдай ұшқыр. Барлық дүниені, барлық жанды-жансызды өзі жаратқан Алла неден қауіптенеді екен?

Алланың бес ұлы періштелері бар: қаһар майданында Ғазырраил, елшілікте Жебірәил, сыртқы істерде Мекаил, ішкі істерде Есрафил. Көркемөнер, бау-бақша жұмыстарына Ғазазіл.

Келер бір заманда, адам деп аталатын жан иелері өліп-қырылып таусылғаннан кейін Есрафил бір сұрапыл айғай салады. Әне, айғай деп соны айт! Барлық өлген адам баласы шошынып оянады да, көрінен атып шығады. Саудырағаң қу сүйек қаңқаларды сырт-сырт билетіп қылдан жіңішке, қылыштан өткір көпірмен айдап Есрафил Алланың өз алдына алып келеді. Әне, сонда тартасың жазаңды! Ұрыларға, өтірікші-өсекшілерге, парақорлар мен жемқорларға, маскүнемдерге, саудагерлерге сонда бір қиыншылық болса керек...

Бұлардан кейінгі кіші періштелерде сан жоқ. Бәрі де Алланың қызметінде: бір тобы Алланың аяқ-қолын сипап отырады (аяқта сарсық бар), бір тобы белін уқалайды (белде құян бар), бір тобы шалды желпіп тұрады (шыбын көп), бір тобы шалдың шүмегіне алтын ләген тосып тұрады (несібі тоқтамайды), бір тобы тамақ беріп отырады (шалыңыз қартая келе жебір-жемқор болып кетті)...

Кіші періштелердің миллиондаған көпшілігі күні-түні бір әуенмен, бір ғана сарынмен салауат айтып тұрады.

— Лә иләһа елла Аллаһу, лә иләһә елла Алла!..

Күні-түні бір сарынмен, тоқтаусыз айтылып тұратын салауат Хауа қыздың құлағын тұндырып болды. Өзгерілмей айтылып тұратын төрт ауыз сөз — Алладан басқа Алла жоқ! — Мағынасынан айрылып, құлағыңа тұрақтамайды екен. Хауа қыздың құлағына «жоқ, жоқ!— Лә!»— деген бір-ақ сөз тұрақтап қалды.

Салауаттан безініп болған Хауа қыз жұмақ дүниесін кезеді де жүреді. Сол үшін үннің жетпейтін, естілмейтін түкпірлерін іздейді. Жұмақ бақшаларын қанша кезсе де ондай жер жоқ. Жыраларға, апандарға барып тығылады. Бәрібір салауат сарыны құтқармайды. Қандай қалың тоғайдың ішіне барып ұйықтап қалса да естіп жатады. Жүйке тамырлары ылғи шертіп-шіреніп тыныс таба алмайды.

Хауа қызды құдіреті күшті Алласы балшықтан илеп жаратқан. Әуелі екі маймыл, бір адам жасап шығарып еді. Қалыбы келіспей маймылдары көнтек ауыз, тайқы маңдай, сайқы-мазақ болып шықты. Адамы салпы ауыз, тұнжыраған тұғыр топырыш болды. Жегені нан, ішкені сыра, шүмегі салбырайды да жүреді. Дүмбілез жан. Салауат оның құлағына да кірмейтін болу керек. Тып-тыныш ұйықтайды да жатады.

Содан кейін Алла-тағала Ғазазілге әмір беріп жаңа қалып жасатып алды да, Хауа анамызды сол жаңа қалыпқа құйып шығарды. Қыз қыпша бел, дөңгелек бөксе, көзінде сиқыры бар, сымбатты да сұлу болып шықты. Алдынан қарасаңда, артынан қарасаң да ойпат-ойпаңдарының бәрі әдемі сызылған, бәрі жарасымды екен.

Алланың өзіне жаңа қалып жасап берген Ғазазіл періштенің кеудесіне осы күннен бастап бір тәкаппарлық орнай қалды. Тәкаппарланбасқа болмайтын да еді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мүсінінің қалыбын жасады ғой! Қандай сипат, қандай мүсін! Еркек адамның сақал-мұртына кететін, онысы-мұнысы деп аталатын олпы-солпысына кететін қанша қымбатты саз балшық сақталып қалды. Алланың өз жаратқаны бәрі бір өңкей болса, бұл сұлулықты жасады ғой!

Күн жел еді. Илеуі жете қоймаған саз балшыққа Седратил Мұнтаһа бақшасында өсетін шынар ағаштың бір гүлі ұшып түсті де бірге иленіп, қалыпқа бірге құйылып кетті. Содан болу керек, болашақ анамыз әрі көркем, әрі нәзік сезімді болып жаралды. Хауа қыздың тынышсыздығы да, бірөңкей жұмақ өміріне наразылығы да сол гүлдің табиғатынан еді.

Бұрын шынар ағаштың өзі де басқа ағаштар сияқты қисық-қыңыр болатын. Гүлдері де көз тартпайтын. Жапырақтары жансыз, гүлдері бояусыз еді. Ол күнге ұмтылды, жапырақтарын жаңбырға тосты. Суықтан, желден ықтамады. Бойын-

дағы көңбістік, кереғаулық, бейжайлық құрттарын күн күйдірді, жаңбыр жуды, жел ұшырып әкетті. Қазір Сидратил Мұнтаһа бақшасында бұдан көркем бір ағаш жоқ. Гүлдері қандай! Қызыл жүлдыздай жарқырап, жайнап, мерцерттей тізіліп биік шынардың ұшар басына дейін құлпырып тұрады. Хауа қыздың тыныштық тауып, демалар жері де осы шынардың түбі. Шынар ағашқа Хауа қыз шешесіне келгендей қуанып келеді. Ғаңдана қарайды. Жас қыз осы шынар ағаштай болып өсер еді, әттең мұның тамырлары да жоқ, жапырақтары да жоқ. Қалай жаралды, солай қала барды.

Жұмақта дамылсыз ұшып, әлденені ізденіп, әлденеге назы қалпында жүретін жалғыз ұлы періште — Ғазазіл. Өзге ұлы періштелер Алланың өзімен бірге ғаршыда тұрады. Алланың өзімен табақтас болғандарына мәз. Қарын тоқ, жұмыс жоқ, жалқауланып барады, жата береді.

Ғазазілдің жаратылысына не араласқанын кім білсін, әйтеуір, ол дамылсыздығымен, жарқылдатып ұшатын қанаттарымен, жүлдыздай жарқыраған көздерімен Хауа қызға қатты ұнайды. Қанаты болса бірге ұшар еді, бірге қонар еді. Алласы бұған қанат бермеген, Ғазазіл төбесінен ұшып өткенде бір самал жел ескендей болады. Оның тыныссыздығында Хауа қызға бір рақат тыныштығы сезіледі. Бойын сергітіп жібереді.

Бір күні Аллатағала бар жұмысын бітіріп, барлық жаңжануарды көрмеге шақыртыпты. Не жаралды, не ұмыт қалып барады,— көру керек болған сияқты. Жұмақ дүниесі салауат сарынынан күңірене түсті. Сансыз періштелер салауат үстінде Алланың келуін күтті. Тағы да сол бір үн, тағы да сол бір сарын, тағы да сол төрт ауыз сөз.

— Лә иләһа елла Алла...— Алладан басқа Алла жоқ...

Атамыз Адам сыраға мас, ұйықтап жатыр. Маңмылдар қисаң-қисаң билеп жүр. Хауа қыз ешнәрсеге таңданбайтын, қызықпайтын қалпында шынар ағашқа сүйенді де тұра берді.

Жоғарының жоғарысы Ғаршыдан ақ бұлтқа оранған, қолында қара шұбар жылан қамшысы бар Аллатағала түсіп келеді. Салауат басқа дыбыстардың бәрін басып тұншықтырып жіберді. Жапырақтардың сыбдыры, ескен желдің сыбыры бәрі тыныш қалды.

Төрт ұлы періштелер тізе бүгіп, бас иіп қалыпты. Ғазазілден басқа періштелер түгел соны істеді. Бас имеген, тізе бүкпеген жалғыз Ғазазіл! Басын жоғары ұстаған тәкаппар қалпында тұра берді. Көздері жарқырап от шашады.

Құдіреті күшті Алла көздерін Ғазазілге қадап қара шұбар жылан қамшысымен жерді нұсқады: бас и, тізе бүк дегені де. Ғазазіл басын бұрынғысынан да жоғары көтеріп қарқ-қарқ күлді. Алланың өзі жасай алмаған әйел мүсінін жасап берген Ғазазіл басын неге иісін!

— Лағанат!— деді Алла.— Лағанат!— Қара шұбар жылан қамшысы Ғазазілдің мойнына келіп оралды. Дүниеге келген бесінші сөз осы лағанат еді. Алладан басқа Алла жоқ... Бас ию, құлдық, құлшылық сөзі. Енді мінеки лағанат — құлдыққа көнбегенге қарғыс! Аллаңыздың мінезінде осындай қаталдық та бар екен.

Ғазазіл мойнына оралған қара шұбар жыланды жұлып алып Алланың өзіне қарай лақтырып жіберді де, күлген бойы ұшып кете барды. Наразы кетті, құлдыққа мойын сұнбай кетті. Құлдықтан құтылғандай қуанып кетіп бара жатқанға ұқсайды, мазақтап бара жатқанға ұқсайды.

Ғазазіл ұшып кеткен соң Хауа қыз да жиынды тастап кетіп еді. Ғазазілдің Аллаға көрсеткен қарсылығына жылан лақтырысатын ойынды көрген жас балаша қуанды. Ойын бітті. Ойнаушының бірі Ғазазіл біреуін танымайды да білмейді. Содан басқа ойын болмаған соң осы күнгі жас баладан да жас Хауа қыз кетіп қалды.

Ғазазіл Хауаға келер күні кездесті. Өзі жасаған мүсіндегі қыз оған да ұнайтын. Ол бір сорлы жан ғой. Қанаты жоқ, ойы жоқ, ойыншық. Періштелер «Өлмес» ағашының жемісін жеген. Олар Әлмисақтан бұрын жаралды, мәңгі-бақи өлмек те емес. Өлмейді. Ал мына ұшып кететін қанаты жоқ қос аяқты бейшараның күні не болмақ? Өз қолыммен жасаған осынша сұлу жаралған қызды тағдырдың ойыншығына қалдырып кете беремін бе? Мен неменеге тәкаппарландым Алланың өзі жасай алмаған сұлу мүсінді жасағаныма тәкаппарландым емес пе? Жоқ, мен бұл мүсінді Алланың жаратқаны есебіне қосып қалдыра алмасам керек.

Ғазазіл әуелі Хауа қызға да «Өлмес» ағашының жемісін жегізуге ұйғарды. Онда не болар еді? Мәңгілік азапта қала бармас па? Кешегі жанжалдан кейін өлмес жанның қандай азапта боларын өзім де сезіне бастадым емес пе? Жоқ, мен бұған «Білім» ағашының жемісін жегізуім керек. Ең болмаса тіршілік азабынан қалай құтылуды білетін болсын. Бақыт ұзақ өмірде емес, қызықты өмірде болатын шығар. Дүниеге бірінші болып келген жалғыз сұлуды қорлық азабына қиғанша өлімге қияйын. Жоқ, сұлуым, мен сенің кім боларыңды білемін. Сен барлық жаралғанның ішіндегі ең асылы болатын адам баласының анасы боласың. Саған өлмеу керек емес, білу керек. Сен бұл күйіңде сезінесің, безінесің, қуанасың. Бірақ, не екенін білмейсің. Жаралғанның ең асылының анасы болу үшін білу керек. Мен саған «Білім» ағашында өсетін жалғыз жемісті жегізем. Сенен басқаға оның лайығы жоқ!

Ғазазіл Хауа қызды құшақтап көтеріп алды да жұмақ дүниесін айнала ұшып, кезіп кетті. Періште құшағы қандай таңдаңарлық еді! Жылы дүниеде жүрсе де Хауа қыз құшақ жы-

лылығын бірінші рет сезінді. Бұл ерекше жылылық екен. Жүйке тамырларының бәрін желпіндіретін жылылық. Періштенің қауырсын қанаттары қандай жұмсақ тиеді. Хауа қыздың барлық денесі балқып, еріп бара жатқандай, есі болса есінен айрылғандай еді.

Ғазазіл өз қалыбынан жаралған сұлу қызды құшақтаған бойы ұзақ ұшты. Өлімге қия алмай ұшты. Періштелер еркек те болмайды, әйел де болмайды. Оларды ақылды Алласы солай жаратқан. Солай жаратқан Алласын қарғап, балағаттап та алды. Ғазазіл енді мүсінді емес, қызды қия алмай ұшып жүр. Аяғында «Білім» ағашының төбесіне келіп аялдады да, Хауа қызға жұдырықтай ғана алтындай жалтылдаған жалғыз жемісін үзіп берді. Хауа бір тістеді де, мамықтай жұмсақ жылы құшақтың не екенін түсіне қалды. Періштенің өзін құшақтай алды. Әттең, періштенің аты — періште, Ғазазіл ләззат алған жоқ.

Көзін ашып-жұмғанша Хауа қыз өзін Адам атамыздың қасында көрді. «Білім» жемісін оған да бір тістетті. Бұған дейін жабайы, тұғыр көрінетін Адам атамыз да түлеп сала берді. Жымиып күліп тілге келді.

Хауа анамыздың бірінші сезінгені де, білгені де ұят түсінігі еді, ұялу керектігі еді. Кейінгі ұрпақтары ұят пен ұятсыздықты айыра білер ме, жоқ па, оны анамыз қайдан білсін, әйтеуір, оның Адам атамызға бірінші айтқаны —«Ұятыңды жап!»—деген екі ауыз сөз болды. Соны айтты да өзі де алдыңғы жағын гүлді жапырақтармен жауып алды. Адам атамызға да соны жасап берді.

Атамыз ұятын жапса да ұяла қоюға мойындаған жоқ. Екі қолын бірдей оңтайлап құшақтай алғысы келетін сияқты. Қыздың денесіне көзін қадай қарап қалыпты...

— Әй, сен не ойлап тұрсың?— деді Хауа қыз ғазазша.

— Сен не ойласаң мен де соны ойлап тұрмын,— деді Адам атамыз.

— Өй ұятсыз!— деді Хауа анамыз.

Осыдан кейін Хауа анамыз бен Адам атамыз ерлі-байлы адамша шынар ағаштың көлеңкесінде күні-түні бірге тұра бастады.

Бұл сұмдық хабар Алланың құлағына шалынбай қалар ма! Тез жетті. Бау-бақша жұмыстарын басқаратын Ғазазілден айрылған. Көлденең сөзге сене бермей Аллаңыз Хауа анамыз бен Адам атамызға өзі көз салып еді. Бұл қылықтарына қарағанда ол екі хайуан көп ұзамай жұмақ өлкесін адам баласымен толтырып жіберетіндей көрінді. Әрине, бұл екеуі «Білім» ағашының жалғыз жемісін жеп алған! Әрине, бұл Ғазазіл араласқан жұмыс, «Білім» ағашын білетін жалғыз сол!

Алла Есрафилге аллаша әмір етті: өлсін «Білім» ағашы, екі хайуанға көлеңке болған шынар ағашы барлық гүлінен айрылсын. Екі хайуан жер деген шөл далаға айдалып кетсін!

Есрафил үш рет үріп қалды: бірінші үргенде «Білім» ағашы өртеніп кетті. Екінші үргенде шынар ағашының гүлдерін өртеп жіберді. Үшінші үргенде Адам атамыз бен Хауа анамыз өздерін көгілдір мұздың үстінде көрді.

Сол күні қашанғы әдеттерінше екеуі шынар ағаштың көк бұтақтарынан тоқыған шелекшемен әртүрлі жеміс теріп әкеле жатыр еді. Шынар ағаштың гүлдері лап бергенде Хауа анамыз — лағанат!— деп аспанға қарай оң қолын созды.— Өз Айтқаның өзіңе! Лағанат саған, жауыз Алла! Одан арғы жағы оң мен түстей көк мұздың үстіне қалай келіп құлағандарын екеуі де білмей қалды. Анамыз шалқасынан құлапты, атамыз — етбетінен.

— Суығын-ай!— деп анамыз қызара қалған бөксесін сипалап тұра келді.

— Несін айтасың!— деп атамыз тізесін сипалады.

Сол суық әйелдің отыратын жерінде, еркектің тізесінде мәңгі қаларын екеуі де білген жоқ.

Жұмақтан айдалып кеткен екі адамның құлап түскен көк мұзы Балқаш көлі еді. Қар кеткенімен мұз әлі бұзылған жоқты. Екі жаланаш адам оңтүстықта жарқырап тұрған күнге қарай жүгіре жөнелді. Нан жемеген, май жемеген, семірмеген адамдар ор киіктей орғып, түз тағысындай жүйткіп жөнеліп еді. Сол күні Алатаудың етегіне жетіп тоқтады. Жүре келе жылынды. Тұрақтауға да болады екен. Жұмақта жоқ жеміс-тер өседі екен, оған да үйренуге болатын сияқты. Екеуі шелекшелерінде қалған жалғыз алманы бөліп жеді де жатып қалды.

Ертеніне екеуі әлі де оңтүстыққа қарай жүріп кетті. Түнеген орындықтарында алманың тұқымы ғана қалды. Алатаудан гөрі де жемісі көп, жылырақ мекен іздеді. Ол кезде Сырдария мен Амудариянын бойлары әлі жаланаштау еді. Тоғыз ай жүріп тұрақтай алмай, алғашында қонып кеткен Алатаудың қойнауына қайта оралып келді.

— Әй,— деді Адам атамыз қазақша,— мына қара, жазғытұрым қонып кеткен жерімізге бес түп алма өсіпті.

— Е-е!— деді Хауа анамыз.— Қонған жерімізде жұмақ алмасының тұқымы қалды ғой, содан өскен болар.

— Тұқымнан өсетін болса Сырдария мен Амудариянын бойында құрма, анар, өрік, мейіз, жанғақ өсетін болғаны да! Қонған жерлерімізде қалды ғой, біраз тұқым!

— Шынар ағашының бұтақтарынан өрген шелекшеміз де сол жақта қалып еді. Шынар ағаш та өсер ме екен?

— Сөз жоқ, өседі!

Таң атып келе жатқанда Хауа анамыз босанды. Бір ұл, бір қыз тапты. Үшеу-төртеу болар деп күтеді екен, ренжіп қалды. Осынша кең жерді адамға қашан толтырамыз деп қайғырды.

— Алма бес түп болып өскеніне қарап, баламыз бесеу болып туар деп едім...— деп аз ғана кідірді де Адам атамызға наздана қарады.

— Неге олай қарайсың?— деді Адам ата,— мен аянып қалып па едім?— үй ішілік кикілжің басталып кете жаздап барып әрең тоқтады... Онда да Хауа анамыздың әңгіме бетін аударып әкеткені себеп болды.

— Әй, сен қалай ойлайсың, жұмақтан құтылғанымыз жақсы болды ғой?— деді Хауа анамыз.

— Жақсы болғанда қандай! Осы мекенге екеуміз ғана ие емеспіз бе!

— Алласы жоқ, салауаты жоқ мекен екен де! Бақытты екенбіз. Балаларымыз ешкімге бас имей, ешкімге салауат айтып зарланып тұрмай еркін өседі болды. Бақыт деген еркіндікте емес пе!

— Мен де солай шығар деймін.

Атамыздан гөрі көбірек ойланып жүретін анамыз:

— Бір кезде осында да Алла шыға келіп, күні-түні салауат айттырып жүрмес пе екен?— деп ең үлкен қаупін білдірді.

— Алласы жоқ, салауаты жоқ мекен болмаска керек!— деп күні кешегі топырыш адам философиялық жауап қайтарды. Мен көк аспанның күркіреуінен қорқамын. Осы күркіреу жер тәңірісінің үні болмаса қайтсін!

— Менің қорқынышым басқада!— деді Хауа анамыз.— Мынау ұлымыз бар-ау, осының өзі ожарлау бола ма деп қорқамын. Бір емшегімді қапыл-құпыл сорып алады да, қызымыз еміп жатқан емшегіме жармасады.

— Сонда сен жер тәңірісі біздің балалардың бірі бола ма деп қорқасың ба?

— Оның аты тәңірі бола ма, Алла бола ма, білмеймін. Әйтеуір бір құрсақтан бірге туған балаларымыздың біреуі озбыр болғаны ұнамайды маған.

— Олай болмасын десек, не істеуіміз керек?

— Судың тазалығын үйретейік, желдің еркелігін үйретейік, ағаштардың жайқалуын үйретейік. Күннің жылылығын үйретейік. Ата-ананың достығын үйретейік. Біздің салауатымыз осы болсын, ән болсын! Өйткені, осы жаңа дүниеміздің өзі маған ән салып тұрғандай, мейірім төгіп тұрғандай сезіледі.

— Сенде болмаса, менің ішімде ән барлығы сезілмейді.

— Сен жұмақта да көп жүрмейтін едің, оны қоятын бол. Арала жаңа дүниені, шарлай бер. Құстардың әнін алып кел.

Балалар емшек сұрап ыңырси бастады. Ананың емшектерінен сүті саулап кетті. Бала емізу деген қандай қуаныш, қандай рақат еді! Махаббат, мейірім деген өз бойыңнан төгіліп тұрғандай болады екенсің.

Балалар анда-санда ыңырсып қояды. Ана екі баласын құшақтай отырып, балаларының ыңырсуына өзінің ыңылдауын қосады. Осылай-осылай өңдене келе, кейін бесік жыры деп аталатын бірінші ән аяқтана бастады... Өмірді ой туғызады, ән көркейтеді емес пе! Адам өмірі орнығып, ақырын-ақырын көркейе берді.

Хауа анамыз тағы бірде ойланып отырды да:

—Адам!— деді,— енді біз басқа мекен іздеп жүгіре бермейік. Қайдан келіп, қайдан түссек те біздің мекен осы. Мына бір екі ағаштың басын иіп, балаларға баспана жасап берші, түптердің түбінде адам баласы деп аталатын асыл заттың ата-анасы болудан артық бақыт болмайтын шығар. Балаларымызды әуелі ата-ананың мейіріміне, ата-ананың махаббатына бөлейік... Көп елдер адам баласының бірінші бесігі болған біздің жер деп таласады. Олар осы күнгі жылы да көркем табиғаттарына сүйенеді. Қазақ жерінде тіпті дауласуды көтермейтін дәлелдері барын естімеген тәрізді.

Адам баласының бірінші бесігі жылы жер болса, еркектің тізесінде, әйелдің отырар бөксесінде қала барған суық қайдан пайда болмақ? Ол біздің Балқаш көлінің мұзынан қалған суық! Біздікі!

Алатаудың бір қойнауында осы күні апорт деп аталатын алма өседі. Бұл алма Алатаудың қойнауынан басқа, дүние жүзінде бір жерде өспейді. Сонда осы алма жұмақтан келмей қайдан келмек? Хауа анамыз бен Адам атамыз жер бетіне бірінші түнеген орындарында алманың тұқымдары қалғаны қайда? Мұны ұмытуға болмайды.

Жер жүзінде қазақ әйелдерінен басқа да бір әйел құдайын қарғай алмайды. Дұрыс қой?! Қазақ әйелі бұзауы еміп қойса да, сүті тасып кетсе де құдайын іркілмей қарғайды. «Қу құдай! Шұнақ құдай! Құдайы құрғыр»,— дей береді. Қазақ әйеліне құдайды қарғау түкіріп қалудан қиын болған емес... Хауа анамыз шынар ағаштың гүлдері жанып лап ете түскенде алмасына «лағанат!» демеді ме? Қазақ әйелінің құдайды қарғауы сол Хауа анамыздан қалғанына кім дауласар екен, кімнің бостан-бос даукес атанғысы келер екен?!

Осындай нақтылы дәлелдерден кейін, адам баласының бірінші бесігі қазақ жері болғанына енді ешкім таласпас деймін!

Дұрысында таласудың өзі де орынсыз, баяғы бір жершілдіктің қыңыратпасы. Адам баласының бір ата, бір анадан жаралғанына дүние жүзі алдақашан мойындап қойған. Бүгінгі ұрпақ адам баласын алаламай, тең көріп, тең ұстау жолында. Ұлы ата-анамыз жер деген мекенді ұрпақтарына түгел арнаған. Адам баласының бесігі Алатау емес, жер. Жер-Ана!

Ұлы анамыз Хауа, ұрпақтар анасы, барлық адам баласының анасы! Құрметтейік, бас иейік бүкіл адам баласының анасына! Құрметтейік, бас иейік адам баласының мәңгілік ортақ бесігі Жер-Анамызға!

ЖИЫРМА ТӨРТ САҒАТТА

(Арал ақыны)

Қандай хабар болса да Орынборға жетуі мұң, одан әрі шексіз-шетсіз қазақ даласына ұзын-құлақтың өзі алып кетеді. Телеграммалар кешігеді, поездар кешігеді, уәкілдер кешігеді, ұзын-құлақ ондайды білмейді. Кейде тіпті Орынбордың өзі орта жолда қалып, Москва, Париж, Лондон хабарлары атқа, түйеге мінгесіп алып даланы шарлап кетіп бара жатады.

Алланың қолынан өткен әрбір мүшелік сияқты ұзын-құлақтың да өзіне ғана тән мінездері бар. Естіген хабарды аздап өсіріп, аздап өңдеп, аздап толықтырып, жағымды болса өз аулына, өз еліне қарай бұрып, жағымсыз болса көрші ауылға, басқа елге қарай аудара салатыны болмаса, басқа күнәсі болып көрген емес.

Бұл жолғы ұзын-құлақты да Томарша алып келді. Барып қайтқан жері осы тұрған Қазалы. Біріне-бірі есіктерімен аңырайысып, соқырайысып қарайтын үйме-жүйме, белуарлап сыз тартып тұратын сұр балшық үйлі Қазалы. Түйелі керуендей шұбалып өретін пеш түтіндері түгіл самауыр түтіндері тоғысып жататын Қазалы. Әкелген хабары ойға сыяр емес:

— Ленин! Ленинның өзі Арал балықшыларына сәлем хат жазыпты!

Сексеуіл мен жыңғылды әрең орайластырып жасаған қостың ортасында маздап жанған отты айнала отырған жігіттер түгел аңырысып қалды. Әкелген хабарын қосқа кіре бере бірақ айтып салған Томарша әлі отырған да жоқ. Біресе ыржиып, біресе жымиып тұр.

— Не дейді мынау?

— Ленин бізге хат жазыпты дей ме?

— Иә, Ленин! Аралдың балықшыларына арнаулы сәлем хат жазыпты!

Қостың үлкені Есламқұлдың көздері үш бұрыштанып, селдір мұрты дірілдей бастады.

— Сен бала, таяқ жегің келмесе, бұл сөзбен ойнама!— деді ол Томаршаға.— Құдаймен ойнама, Мұхаммед пайғамбармен ойнама, Ленинмен ойнама! Білдің бе?! Бір-ақ сөз — аузы-мұрныңды қан жалатам!

Шалдың қолында отырған түйе-таяғы онсыз да лаулап жанған оттың ұшқынын бұрқыратып көсеп-көсеп жіберді. Алтын ұшқындар төбеден түнерген қараңғы түнге инедей қадалып кетіп жатыр...

— Ес-ағау, ойыңыз не, Ленинмен кім ойнаушы еді! Міне, жазған хаты!— деп Томарша сегіз бүктеп қойнына тығып алған буалдыр-бозамық қағазға басылған жазуды Есламқұлға ұсынды.

Есекең қағазға қолын созған жоқ:

— Қәне, оқышы, естиік,— деді кекесін үнмен.

— Е, мен қайдан оқиын орысша жазылғанды.

Есекеңнің ойына не түсе қалғаны белгісіз, Томаршаның қолындағы қағазын жұлып алды да, айналдырып қарай бастады. Содан соң от сәулесі түскендіктен шұбартып кеткен көздерін Томаршаға қадап:

— Құдайы құрғыр, бізге сені бастық қылып берген соң қайдан оңайық!.. Ақымақ!.. Қазалының қауыншек орап сататын бозамық қағазын қалай танымадың? Ленин хат жазуға бір тарақ қағаз таба алмапты дегенің бе? Өшір үніңді!— деді қағазды басқа жігіттерге қарай серпе тастап.

— Иә, мынау Қазалының қағазы...

— Осындай қарамайы кеппейтін қағазды Қазалының өзі басатын.

— Қазалыға Ленин келіпті деп естіген де емеспіз...— деп жігіттер қағазды бірінен соң бірі алып айналдыра қарап, Томаршаны қақпақыл-қалжаққа айналдыра бастады.

— Поезда сыра-мыра ішіп қойған жоқ па едің?..

Енді Томаршаның өзі ұялып қалды. Тобылғы торы жігіт болатын, қара-күреңденіп барады. Қазалының қағазын қалай танымаған? Қызыл ситса көйлектің жағасы қылғындырып бара жатқандай сезіледі. Құлағының түбі қышып кетті. Томарша сасқалақтап:

— Аз-мұз ұн-мұн әкеліп едім...— деп далаға шыға жөнелді.

Әрі бойы аласа, әрі екі жылдан бері темір жол бойына томарша таситын болғандықтан жас жігіт Жаңғабыл Томарша атанып кетіп еді. Бұл ауыр жылдарда адамға — тамақ, поезға — көмір, тасымалға — көлік жетпей жатқан кез. Аралдың тұрғын қазақтары балық аулайды, темір жол бойына сексеуіл, жыңғыл тасып сатады. Аздаған ұн, шай, қант, темекі сияқты мұқтаждарын осымен айырады. Әсіресе шай мен темекі алтыннан қымбат! Саратов махоркасы, 1000-номерлі тас көмірдей жылтыр қара тақта шай дегендеріңіз замана байлығына

тен!.. Қырдағы елдер екі тақта шайға тайлақ түйесін лақтырып жібереді.

Теңіз жағасында біріне-бірі бөксесін тақап бұғып, бүгжиіп отырған отыз шақты үй кедейлер — бір артель: балық аулайды, паровоздарға отын-сексеуіл, жыңғыл тасиды. Томарша сол жиырма түйемен отын таситын жеті жігіттің керуен басы. Бірақ жігіттерді ерте жатқызып, ерте оятатын отағасы — Есламқұл, Томаршаның немере ағасы.

Жеті жігіттің он төрт бүтін, үш ондық проценті ғана хат таниды: ол жалғыз Томарша... қадақ, пұт, кез, шай, қант, мата деген сөздерді ол іркілмей жазады да, сексеуіл, жыңғыл деген сөздердің қалай жазылатынын біле бермегендіктен ексуін де отын дей салады. Соған қарағанда Томаршаның сауаттылығы да сол он төрт проценттің айналасында.

Бүгін ол бес күндік еңбектерінің есебін алуға Қазалыдағы продкомға барып келді. Екі пұт үш, он махорка, екі тақта шай, он екі кез қызыл ала ситса, бір дорба ұсақ қант, мындар ма, миллиондар ма, бір құшақ қағаз ақша алды. Үш теңгеліктер елу-елуден үлкен табақ қағазға тұтас басылыпты, кесілмеген!

Осыншаны бір-ақ алып байып қалған Томарша енді анаған-мынаған құлағын тоса жүріп дан-дұң шыққан түкпірдегі бір бөлмеге келді. Бөлме толы адам, бөлме толы көк түтін, бөлме толы қарлыққан дауыстар екен. Төрдегі стол айналасында бес-алты адам иық тіресе тұрып әлдене жайлы керілдесіп әңгімелеседі. Олардың арт жағы есікке дейін созылған кезек күткендер. Томарша да кезекке тұра қалды.

— Мә, ал да жөнел... Ертеңнен қалдырмай балықшыларға түгел жеткізетін болыңдар!— деп стол басындағы қара былғары тужеркелі, қара былғары кепкелі ақсары адам қағазға ораған жарты тақта шай сияқты бірдемені үлестіріп жатыр.— Мына жерге қолыңды қой!

Томарша қатесіз түсіне қалды — не берсе де ақысыз-пұлсыз, жай беріп жатыр. Қапшығы мен қоржынын жамбасына қарай тағы бір жақындатып қойып, Томарша кезекті тастай кетпеуге біржола бекінді. Қала-даланың басшы адамдарына қол қойдырып баріп жатса анау-мынау дүниелік болмасқа керек.

Өзінің кезегі жеткенде Томарша Смилгин комиссардың алдына жақындап келіп қаламға қол созды.

— Ей, сен қайдан жүрген мешокшысың, буржуй!— деді Смилгин.

— Жоқ!.. Буржуй мендей болмайды. Арал теңізін знаешь? Балықшы, рыба ловит... сексеуіл таскайт, перуай сорт крупшатка! Шәй, сахар есь!— деді Томарша.— Қапшығы мен қоржынын нұсқап. Қойны толған есеп айырысқан қағаз екен. Бәрін суырып алып Смилгиннің алдына жая бастады.

— Тоқта, тоқта! Түсіндім. Мә, қағаздарың... өзің ал... Мен саған ең қымбат қағаз берем. Ленин Арал балықшыларына арнап хат жазған. Түсіндің бе? Міне, сол хат!

Ленинның Арал балықшыларына жазған хаты Томаршаның қолына осылай түсіп еді. Қала-даланың басшы адамдарымен қатар, Ленинның хатын алғанына тасып, қуанып қайтып еді. Түйенің арқасынан қабы мен қоржынын да алмай қосқа асыға кірген. Аяғында жолдастарын сендіре алмай, мазақ естіп қалды.

Жоқ, жолдастарым білместік істеп отыр. Әкелгенім, дау жоқ, Ленинның хаты. Қашаннан бері немере ағамнан жасқанып үйренген басым босқа ықтап қалдым. Қазір қосқа қайта кіремін де бос қалжақты қысқартыңдар деймін...

Томарша қабы мен қоржынын көтеріп қосқа кіре бергендеақ жолдастарының бірі әлгі қағаздың шетінен шылымдық жыртып алып жатқанын көрді. Әкелгендерін от басына тастай беріп жолдасының қолынан қағазды жұлып алды. Сол қағаздың шетінен жыртып алып темекі тартып отырған екі жолдасының аузындағы шылымдарын жұлып алып, отқа тастап жіберді.

— Ал, мына қапшық пен қоржындағыны өзара бөліп алыңдар. Мен үлесімді келер жолы алармын,— деді де Томарша шығып кетті.— Мен ауылға барып қайтамын.

Томаршаның ауыл дегені — Арал поселкесі. Темір жол жағы әп-әдемі қала сияқты, теңіз жағалауы бірінің қыбыр еткенін бірі көріп отыратын ығы-жығы ауыл. Томарша осы ауылға жақындай бергенде-ақ өріп шыққан көп ит үріп қарсы алды.

Баяғының баяғысы — жаугершілік заманнан келе жатқан ескі әдет бойынша иттеріне ілесе иелері де далаға шыққан.

— Ау, бұл кім-ау?

— Е, мен ғой, Томарша....

— Екі өркештің арасынан басы әрең қылтиған Томарша болмай кім болушы еді!— деген келіншек күлкісі естіледі.

— Томарша? Е, сен не қылып түнделетіп жүрсің?

— Керемет хабар бар!.. Ленин біздің Арал балықшыларына хат жазыпты!

— Сүйінші демейсің бе, бейбақ-ау!.. Не жазыпты? Не жазыпты?

— Не жазыпты! Сәлем хат жазғаны аз болып тұр ма? Ертең естисіңдер! Асығыспын...— Томарша поселкелік Советке қарай жүріп кетті.

Поселкелік Совет жабық тұр екен. Қасында қарамай мен карболке, тұз бен шпагаттан басқа сатары жоқ магазин болушы еді, соның күзетшісі төр-аға мен хатшы Қазалыға жүріп кеткенін айтты:

— Құйрықтарына бірдеме қыстыратын болар... түнде жетсін депті!

Соңында азан-қазан үрген ит, Томарша түйесін мұғалім үйінің есік алдына келіп шөгерді. Бұрын молда, қазір мұғалім Әжібай талдан тоқыған тар қораның ішінде түйесін сауып отыр екен.

— Ассалаумағалайкүм...

— Уағалайкүм ассалам... Томаршамысың? Қазір, қарағым. Әйелім босанып қалып, түйені өзім сауып жатыр едім. Тағы бір-екі тартып ала қояйын, шыдай тұр.

Үйге кірген соң Томарша қағазын мұғалімге ұсынды:

— Тәңірі жарылғасын, мынау Лениннің жіберген хаты ма, басқа бірдеме ме, соны айырып беріңізші.

Орысшаға толық шалағай мұғалім хатты бар ниетімен зер сала қарап шықты да,— дәл Лениннің өзі жазған хат деуге қиынырақ болар... Әуелі қол қойған Ульянов деген кісі... Ленин одан кейін қойыпты қолын... Алайда, қолы міне тұр... Ләмәсли[1] Ле... нонасни-не... нонға секін — Ленин. Аржағын қабырғаңа кеңесіп өзің жобаламасаң, мынау ала-көле заманда менің батылым барыңқырамай отыр,— деді.

Жай қараңғы қазақтың бәрі біліп үлгерген нәрсені мұғалімнің білмеуіне Томарша ішінен мырс етті де:— Енді осы хатта не жазылғанын жобалап көріңізші,— деді.

Мұғалім ұзақ ежелеп, одан да ұзақ ойланып отырды да:

— Дұрыс... Аралдың балықшыларына жазыпты,— деп бір тоқтады. Жақсы... мына бір жері жақсы емес... Еділ бойында қырғын ашаршылық депті. Оның аржағында түсіне алмадым, естімеген, көрмеген сөздерім...

Мұғалім қатты қиналып отыр, тер ме, басқа ма, мұрнының дәл үшінде бір тамшы мөлтілдейді. Білте шам сол тамшымен ойнағысы келгендей біресе жасыл, біресе қызғылт-сарғыш етіп көрсетеді.

— Аяқ жағында: «Балықшы бауырларым, балық көмегін аямандар»,— деген сөздерді шырамытам,— деп хатты Томаршаға қайырып берді.

— Рахмет, молда-еке... түсіндім.

Томарша шешесін көре кетейін деп үйіне келсе, жер үйі лық толы адам екен. Үйге сыймағандар ауланың ішінде кеукеулесіп тұр. Балақ Лениннің өзінен хат алыпты деп жұрт кемпірге той жасатып жатыр. Екі жамаулы кесемен кезектесіп үлкендер шай ішіп отыр. Есік жақтағылардың ауыздарында шылым...

Шеше байғұс егіліп жылап жүр. Ыстық жас, қуаныш жасын тыя алар емес... «Құдай-ай жалғыз еді, тілден-көзден өзің

---

[1]. Ләмәсли — сиң-арабша жазылғанда ежелеп оқу түрі.

сақтай көр... Күншілдің жаман көзінен сақта, тілеуі жаманның тілінен сақта!..»

Есламқұлдың әйелі Бәден бірге жылайды. Томаршаны көп жұмсайтын, көп ұрсатын еді. Әрі мына тойдың ішінде Есекеңнің өзі де жоқ. Кесір шал естісе де келмей қалды ма екен?..

Қыз-келіншектер де қысылып жүр. Көп жұмсайтын, көп мазақтайтын еді Томаршаны. «Ұят-ай, ұят-ай!..»

— Ал, Томарша, түсіндірші, жаным... Лениннің өзінен хат алып бәрімізден сен астың ғой!

Томарша шешесінің қасына баптаныңқырап отырып алды да үлкен бір сеніммен сөзін бастады.

— Ленин барлық балықшыларға сәлем айтыпты, бала-шаға, кемпір-шал, бәріне де...

— Е, бәрекелді, көп жасасын! Сәлемет болсын!

— Аралдың балықшылары — бауырларым депті. Аулары-на балық көп түскендіктен атпен әрең сүйреп шығарады екен-сіндер... Сол хабарды естігенде ылғи қуанып қаламыз.

— Е, жарықтық-ай! Жылымды қос атанмен әрең сүйреп шығаратынымызды естіген ғой!

— Бауырларым депті, ә?

— Ие, бауырларым депті, жарықтық!

— Ал енді, бауырларым, Еділ бойында қатты ашаршылық. Сол бауырларына балық жіберіңдер! Күні кеше патшаны құлатысқан, ақ пен алаштан арқанды босатысқан туысқан елдерге қанша мырзалық қылсандар да Совет өкіметі еселеп қайтарады, ұмытпайды,— депті.

— Ойбай, қарағым Томарша, жауап қайтар! Әлгі бірдеменің аты немене еді, найзағай ма еді? Соңымен қайтар!

— Береміз барымызды.

— Еселеп-еселеп береміз.

Түн бойы балықшылар ұйықтаған жоқ. Өз тілінде, үйреншікті жағдайында барынша олақ айтылған сөздер еңбек адамдарының жүрегіне ұялай қалыпты. Көңіл көтеріліп, ой сергіп кетті. Өзгеден емес. Лениннің өзінен хат алған соң бір түнде адам болып, бір түнде ел болып қалды. Өмір бойы жоқшылықпен алысып, кезек жығысып, кезек жеңісіп келген жандар бірақ түнде байып қалғандай. Күні кеше патшаның өзі түгіл ауылнайы бұларды адамға санап осындай бауырмал хат жазатын ба еді?

Астраханнан Қытайға дейін бақсының құмалағындай шашылған қазақ халқын кім ел деуші еді? Жоқ, ол шетінен кесіп-кесіп, ойып-ойып ала беретін жер ғана болатын. Ғасырлар бойында қорлана берген, аяқтап келгенде кешірілмес кекке айналған қорлық зардабы бір түнде ұмытылып кетті. Балықшылар түн бойы той жасап, Лениннің хатын әнге қосып, өлеңге қосып, аңызға айналдырып жіберді. Қазақ даласын кезіп

аңыз да кете берді. Аңызға еріп Томаршаның да аты кете барды...

Ертеңіне шаңқай түсте теңіз жағасындағы құм белде барып киініп, салтанатпен жиналған әйел-еркек, бала-шаға «Ленин жиналысын» өткізгенде жұрттың айтар сөзі де, ұсыныстары да әзір еді. Серпіле сөйлеп, мол-мол ұсыныстар жасалып жатыр:

— Мынау шалқып жатқан Арал теңізі алтын да күміс балыққа толы күміс қазан... Балығы тайдай тулаған деп осыны айтады. Ойнақ салғанда теңізге сыймай кететін күмістей көк серкелер, алтындай сары сазандар атылып жағаға шығып қалады. Екеуін асқанда қазанды толтырмаса, ондай балықты біз алмаймыз, теңізге қайта лақтырып жібереміз. Әуелі осыны жазыңдар Ленинге.

— Еділ бойындағы ашықкан бауырларымыз, Арал барын аямайды сендерден! Қашан тойындық, қашан байыдық дегендеріңше, бізге дамыл бермеңдер! Сұрамаңдар, бұйырыңдар. Ардақты жол басшымыз Ленинның өзі айтқандай біз мүйізді алақан еңбекшілер, асқан мырзамыз! Әр поездан Арал балығын күтіңдер. Әттең, арамыз шалғай, әйтпесе Арал теңізін ауылдарыңның қасына көшіріп берер едік! Екінші деп осыны жазыңдар Ленинге.

— Сіздің бұйрығыңыз бойынша балықшы буржуйларды қуып тастап, артель құрғамыз. Біз күніне бес мың пұт балық жөнелтіп тұрар едік, әттең, кемелеріміз ескі. Атаңнан қалған ескі етіктей, тұмсығы суға тиіп кетсе болғаны — жұта бастайды. Оны жамап-жасқайтын аспабымыз жоқ. Үшінші етіп осыны жазыңдар Ленинге.

Осылай өрістей берген ұсыныстардың ұзын-ырғасынан құралған телеграмма сол күні Ленинге жіберіліп те қалды. Телеграмма былай аяқталды:

«Трудовые ловцы коренного населения бассейна Аральского моря твердо верят, что под руководством своего кормчего выйдут победителями, создав новую жизнь на основе полного единения. Да здравствует дорогой Владимир Ильич!»

Күзгі күнгі айлы түн теңіз бетін біресе күмістей жарқыратып, біресе қорғасындай қоңырайтып жібереді. Әр сөренің қасында қыз-келіншектер балық тізбектей отырып ара-тұра ән салып қояды. Ленин хатына байланысты мейрам әлі аяқталмаған. Балалар да осы маңайда ойнайды, иттер де осы маңайда таласады, самауырлар осы маңайда қайнап тұр.

Қақталған, ысталған балықты еркектер түйемен апарып вагондарға тиеп жүр. Жиырма вагон жөнелтпекші еді, тұздалған, ысталған балық оған жетер емес. Он төрт — он бес вагоннан артылмай қалатын сияқты.

— Мұнымыз Ленинге жіберген бірінші сәлемдеме болсын.

сақтай көр... Күншілдің жаман көзінен сақта, тілсуі жаманның тілінен сақта!..»

Есламқұлдың әйелі Бәден бірге жылайды. Томаршаны көп жұмсайтын, көп ұрсатын еді. Әрі мына тойдың ішінде Есекеңнің өзі де жоқ. Кесір шал естісе де келмей қалды ма екен?..

Қыз-келіншектер де қысылып жүр. Көп жұмсайтын, көп мазақтайтын еді Томаршаны. «Ұят-ай, ұят-ай!..»

— Ал, Томарша, түсіндірші, жаным... Лениннің өзінен хат алып бәрімізден сен астың ғой!

Томарша шешесінің қасына баптаныңқырап отырып алды да үлкен бір сеніммен сөзін бастады.

— Ленин барлық балықшыларға сәлем айтыпты, бала-шаға, кемпір-шал, бәріңе де...

— Е, бәрекелді, көп жасасын! Сәлемет болсын!

— Аралдың балықшылары — бауырларым депті. Аулары-ңа балық көп түскендіктен атпен әрең сүйреп шығарады екен-сіндер... Сол хабарды естігенде ылғи қуанып қаламыз.

— Е, жарықтық-ай! Жылымды қос атанмен әрең сүйреп шығаратынымызды естіген ғой!

— Бауырларым депті, ә?

— Ие, бауырларым депті, жарықтық!

— Ал енді, бауырларым, Еділ бойында қатты ашаршылық. Сол бауырларына балық жіберіңдер! Күні кеше патшаны құлатысқан, ақ пен алаштан арқаңды босатысқан туысқан елдерге қанша мырзалық қылсаңдар да Совет өкіметі еселеп қайтарады, ұмытпайды,— депті.

— Ойбай, қарағым Томарша, жауап қайтар! Әлгі бірдеменің аты немене еді, найзағай ма еді? Сонымен қайтар!

— Береміз барымызды.

— Еселеп-еселеп береміз.

Түн бойы балықшылар ұйықтаған жоқ. Өз тілінде, үйренішкі жағдайында барынша олақ айтылған сөздер еңбек адамдарының жүрегіне ұялай қалыпты. Көңіл көтеріліп, ой сергіп кетті. Өзгеден емес. Лениннің өзінен хат алған соң бір түнде адам болып, бір түнде ел болып қалды. Өмір бойы жоқшылықпен алысып, кезек жығысып, кезек жеңісін келген жандар бір-ақ түнде байып қалғандай. Күні кеше патшаның өзі түгіл ауылнайы бұларды адамға санап осындай бауырмал хат жазатын ба еді?

Астраханнан Қытайға дейін бақсының құмалағындай шашылған қазақ халқын кім ел деуші еді? Жоқ, ол шетінен кесіп-кесіп, ойып-ойып ала беретін жер ғана болатын. Ғасырлар бойында қорлана берген, аяқтап келгенде кешірілмес кекке айналған қорлық зардабы бір түнде ұмытылып кетті. Балықшылар түн бойы той жасап, Лениннің хатын энге қосып, өлеңге қосып, аңызға айналдырып жіберді. Қазақ даласын кезіп

аңыз да кете берді. Аңызға еріп Томаршаның да аты кете барды...

Ертеңіне шаңқай түсте теңіз жағасындағы құм белде барын киініп, салтанатпен жиналған әйел-еркек, бала-шаға «Ленин жиналысын» өткізгенде жұрттың айтар сөзі де, ұсыныстары да әзір еді. Серпіле сөйлеп, мол-мол ұсыныстар жасалып жатыр:

— Мынау шалқып жатқан Арал теңізі алтын да күміс балыққа толы күміс қазан... Балығы тайдай тулаған деп осыны айтады. Ойнақ салғанда теңізге сыймай кететін күмістей көк серкелер, алтындай сары сазандар атылып жағаға шығып қалады. Екеуін асқанда қазанды толтырмаса, ондай балықты біз алмаймыз, теңізге қайта лақтырып жібереміз. Әуелі осыны жазыңдар Ленинге.

— Еділ бойындағы ашыққан бауырларымыз, Арал барын аямайды сендерден! Қашан тойындық, қашан байыдық дегендеріңше, бізге дамыл бермеңдер! Сұрамаңдар, бұйырыңдар. Ардақты жол басшымыз Ленинның өзі айтқандай біз мүйізді алақан еңбекшілер, асқан мырзамыз! Әр поездан Арал балығын күтіңдер. Әттең, арамыз шалғай, әйтпесе Арал теңізін ауылдарыңның қасына көшіріп берер едік! Екінші деп осыны жазыңдар Ленинге.

— Сіздің бұйрығыңыз бойынша балықшы буржуйларды қуып тастап, артель құрғамыз. Біз күніне бес мың пұт балық жөнелтіп тұрар едік, әттең, кемелеріміз ескі. Атаңнан қалған ескі етіктей, тұмсығы суға тиіп кетсе болғаны — жұта бастайды. Оны жамап-жасқайтын аспабымыз жоқ. Үшінші етіп осыны жазыңдар Ленинге.

Осылай өрістей берген ұсыныстардың ұзын-ырғасынан құралған телеграмма сол күні Ленинге жіберіліп те қалды. Телеграмма былай аяқталды:

«Трудовые ловцы коренного населения бассейна Аральского моря твердо верят, что под руководством своего кормчего выйдут победителями, создав новую жизнь на основе полного единения. Да здравствует дорогой Владимир Ильич!»

Күзгі күнгі айлы түн теңіз бетін біресе күмістей жарқыратып, біресе қорғасындай қоңырайтып жібереді. Әр сөренің қасында қыз-келіншектер балық тізбектей отырып ара-тұра ән салып қояды. Ленин хатына байланысты мейрам әлі аяқталмаған. Балалар да осы маңайда ойнайды, иттер де осы маңайда таласады, самауырлар осы маңайда қайнап тұр.

Қақталған, ысталған балықты еркектер түйемен апарып вагондарға тиеп жүр. Жиырма вагон жөнелтпекші еді, тұздалған, ысталған балық оған жетер емес. Он төрт — он бес вагоннан артылмай қалатын сияқты.

— Мұнымыз Ленинге жіберген бірінші сәлемдеме болсын.

Қыс түскен соң қатырған балықты тау-тау қылып үйеміз ғой әлі!— десіп балықшылар өздерін өздері жұбатады.

Бұл күндерде Томаршаның беделі көтеріліп кетті. Балық жөнелтерде ол отын тасуды тоқтатып, адамдарын балық артуға әкеліп еді. Келген бетінде Лениннің өзі жіберген уәкіліндей бәрінің үстінен қарайтын бригадир сияқтанып кетті. Оның құлағы үйренген Томарша деген атына жолдас деген атау қосылды. Бірдеңенің реті келмей жатса, жұрт жүгіріп соған келеді:

— Жолдас Томарша, шпагат жетпей қалды.

— Жүгір магазинге, ашсын де Файзырахманның өзіне.

— Жолдас Томаршаның өзі бұйырды дейін бе?

— Не десең о де! Шпагат алып кел!

Таң ата жұмыс аяқталып, вагондар тиеліп қалды. Қасында бірге жүрген жолдастарының өзі де Томаршаға рапорт бергендей:

— Жолдас Томарша, біз балығымызды тапсырып болдық!— дей бастады.

— Әлі тапсырып болмағандарға жәрдем етіңдер!— дейді Томарша. Даусы сенімді шығады. «Жолдас Томарша» деген ерсірек естілсе де құлағы үйрене бастапты. Әрі жас шағында, әрі бірінші рет санатқа қосылу деген қандай қымбат. Ешкімге олай ұлықтама деп тойтарыс бермей жүр.

— Жолдас Томарша, он төрт вагон төбесіне дейін толтырылып болды! Енді жарты вагонға жетердей ғана балық қалды. Оны қайтеміз?— деді өзімен бірге балық тиесіп жүрген немере ағасы Есламқұл.

Томарша күліп жібере жаздап әрең тоқталды да:

— Жарым-жарты деген ырымға жаман болар. Келер жолы жіберерміз. Алып қайтайық, Есеке,— деді.

Вагондар сол күні жөнеліп кетті.

— Мәскеу... Кремль... Ленинге!— десіп балықшылар тәкаппар қарасып қала берді.

Күн суытып, қыс түсіп, теңіздің тайыз қойнау-құлақшалары табандап қатып қалды. Осындай біржола бекіген мұз үстінде жиналған отындай текшеленіп көше-көше болып балық үйіліп жатыр. Соңғы күндері ұсталған балықтар әлі текшеленбеген, шөмеле-шөмеле күйінде. Енді бірер күнде жөнелтуге келетін, молайып қалыпты.

Бүгін Қазалыдан қайтып келе жатқан Томаршаның қойнында Лениннің тағы бір хаты бар. Орысша, қазақша екі тілде, ақ қағазға басылған. Ол кезде Сыр бойы Түркістан республикасына қарайтын. Орталығы Ташкентте. Лениннің тығыз бір бұйрығын Ташкент екі тілде басып шығарыпты да уездерге, болыстарға жіберіпті. Томарша соның бір-бір данасын алып келе жатыр. Орысшаға шамасы келмейді, қазақшасын

жүк таситын поездың тамборында жаттай бастап еді, поездан түсіп, түйесіне мінген соң, түйе үстінде жаттап келеді.

«Лəм нон[1] Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде...»

Ақ тайлағының биік өркештерінің арасынан Томаршаның басы ғана көрінеді. Түйесінің жүріс ырғағымен бірге қоян малақайдың құлақтары да қалқаңдап келеді. «Лəм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде...»

Суыт келе жатқан Томаршаға кездескен Арал балықшылары:

— Томарша жолдас, тағы бір жаңалығың бар ма, асығыс келе жатырсың ғой?— десіп қалады.

— Бар! Лениннен, жолдас балықшы. Тағы да Лениннен! Советке жиналыңдар, естисіңдер.

Поселке Советіне дейін қанша адам кездессе де Томарша осы айтқанына бір ауыз сөз қосқан жоқ.— Лениннен!

Поселке Советінің төр-ағасы азырақ салдау, аздап мырзалау, аздап оқығандау, азырақ ауылнайлау, бай болмаса да байшікештеу адам еді. Басында қара тақия, қалаша киінген, кешке қарай қайда барарын, ұзақ түнді қалай өткізулерін ойланып отыр еді, именбей, іркілмей кіріп келген Томаршаны ұнатпай қалды.

— Е, немене, осынша ентелеп!— деді төр-аға.

— Лениннен бұйрық бар!

— Бұйрық болса алдымен бізге келетін болар. Сен неменеге жанталасып шабуылдай бересің осы? Ауылнай болғың келіп жүр ме?

— Бұйрық өте тығыз, жолдас төр-аға!

— Тығыз болса, сенсіз-ақ тығыз орындармыз!

— Жоқ, жолдас төр-аға! Сіз əуелі тыңдап алыңызшы!

Содан кейін Томарша күн бойы жаттап алған сөздерін жаңылмай айтып берді:

— Лəм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде Арал теңізінің кемелерін жамап-жасқайтын алты мастерской үшін «Парсенс» дейтін екі экскаватор, «Артур Коппельдің» төртеуін және токарьлық, фрезерлік станоктарын жіберуді шешіп жіберіңіз! Ульянов — Ленин...

— Орысша, қазақша екі тілде тасқа басылып шыққан. Мінекей, алыңыз,— деп Ленин бұйрығын төр-ағаның алдына қойды.

Төр-аға ойланып қалды. Антұрған Томарша төр-аға дей ме, төре-аға дей ме? Осы неменің көзден жүргені менің орным емес пе екен?.. Оның үстіне жиырма төрт сағатта дегеннің маған қандай қатынасы бар? Крицман-ақ орындай бер-

---

[1] Лəм нон — Л. Н. Крицманның аты-жөні.

сің!.. Бірақ, Ленин қол қойған бұйрықпен, басың екеу болмаса, ойнауға болмайды.

— Жақсы, Томарша жолдас... Советке де келер бұл бұйрық. Жұртты жинап естіртерміз. Ал, өз жұмыстарың қалай?

Ол екі арада Советке балықшылар ағылып келе бастады. Жұлықтары аппақ, қоныштары ақ айран резинка етіктер, қазақы былғары етіктер есіктен кіре бере бірінің өкшесін бірі нұқып қалып, шұбап келеді. Жұмыс адамдары, қазақша пайқалуға уақыттары жоқ, білгісі келгендерін бірден сұрады:

— Ие, Ленин бауырымыз не сәлем айтыпты?

— Советке келген ешнәрсе жоқ... Келген соң естисіңдер ғой,— дей салды төр-аға.

— Тым болмаса тоқ етерін айтшы, жаным, ауларымыз майланып қайтсын. Біз кезекке кетіп барамыз. Томарша жолдас Лениннен тағы бір жақсы хабар әкеліпті деп еді ғой?— деп балықшылар енді Томаршаға қадалды.

Томарша бұдан әрі шыдай алмады. Жұртқа өзі естіртіп, абырой-атағына өзі ие болғысы келіп отырған салбөксе төр-ағаның созбағына ызаланып кетті. Үлкенге кіші осындайда ызалансын да!

— Төр-ағаң Ленин бұйрығын алып отыр. Мен әкеліп тапсырдым. Тартпасына салып қойды... Төр-ағаңның уақыты болмаса, мен-ақ айтып берейін сендерге,— деп Томарша күн бойы жаттап алғанын тағы бір рет түгел айтып берді:

— Ләм нон Крицман жолдасқа! Жиырма төрт сағат ішінде... Ульянов — Ленин.

— Е, бәрекелді!

— Жарықтық-ай, әнеугі жазғанымызды аяқсыз қалдырмаған екен ғой!

— Өйтпесе ол Ленин болар ма еді!

— Ұқтың ба, жиырма төрт сағат ішінде орында деген ғой!

— Ие, жиырма төрт сағатта!

— Біздің жігіттер ғой, жиырма төрт сағат ұйықтайды, жиырма төрт сағат есінейді, жиырма төрт сағат есін жинайды.

— Соның артынан жиырма төрт сағат бұрқыратып жұмыс істесе де жақсы-ау!.. Кейбіреуі тұқ істемей болдырып отырады ғой...

Бұл сындардың кімге айтылып жатқанын жақсы сезініп отырған төр-аға:

— Естіңдер ғой?.. Жиналыс ертең тағы болады. Жұмыстарыңнан қалмаңдар. Әңгімеге жандарың үйір-ау!— деп екі рет айтса да балықшылар оған құлақ аспады. Айтар сындарын айтып, күліскен, даурығысқан бойлары өздері шығып кетті. Төр-ағасына қош бол деген де жоқ.

Томарша солармен бірге кетті. Балықшылар оны үйіне дейін шығарып салып:

— Жолдас Томарша, жұмыстан қолы бостарымыз кешке қарай келерміз. Сен өзің Лениннің бұйрығын таудан тас домалатқандай басымызға бір-ақ аудара салдың да егжей-тегжейін аңғара алмай қалдық,— десті балықшылар.

Томарша әрі ұялып, әрі масаттанып:

— Келіңдер, келіңдер,— деді.

Кешке ең алдымен қыз-келіншектер жинала бастады. Бұған дейін «өркештен басы әрең қылтиятын Томарша» деп тістерін ақсита күлетін қыз-келіншектердің кірпіктерінде сыйлау, көз түптерінде күлімдеу бар. Бәрі де барын киініп, сәнімен келіпті. Мүмкін, Томарша жолдас, бір кешін құрбы-замандастарына қиып, қыз-ойнақ жасар? Әлде бұдан былай ылғи қолы босамай қояр ма екен? Адам деген өсейін десе, бір-ақ күнде өсіп кетеді екен-ау!.. Үйленер ойы болса қайысымызға көзі түсер екен?..

— О, бәрекелді, келіңдер, жоғарылатыңдар,— дегенде Томаршаның даусы бұрынғысынша шықты. Бұрынғысынша қыз-келіншектерден жасқанатын сияқты. Бірақ бүгін қыздар тым сыпайы.

— Томаршадай болған бойың құрсын!— деп қыздар;

— Томарша, томарша жарып бере қойшы!— деп келіншектер айтатын емес.

Қыздар сызылып-сынықсып төрге қатарласып отыра бастады. Келіншектер самауыр қойып, пеш жағып, Томаршаның кәрі шешесін қоршап алыпты. Сексеуілді сексеуілге соғып отынды да солар жарып жатыр.

Әлі жігітшілігі оянып болмаған Томарша қыздармен тіл қатысуға сөз таба алмай, әшейін ыржия береді, жымия береді. Отырған орнына шегеленіп қалыпты. Кешірек ересек адамдар жиналғанша мақау-мылқау болды да қалды.

Қырық жамау дастарқан жайылып, шай келді. Әшейінде тарының таба нанын шетінен омырып алып аузына тығып жіберетін қыздар бүгін ақ нанды күрек тістірімен ғана тістейтін болыпты. Ұсақ қантты қалайы қасықпен шөкімдей ғана алып, тілдерінің ұшына ғана салады. Мүйіз алақан балықшы қыздары бүгін қайдан осынша әдепті, осынша ұялшақ бола қалған?

— Томарша ағаңның кесесін алып берші,— десіп қалады.

Түнделетіп еркектер келген соң, төрді солар алып, қыздарды ешкідей иіріп пештің бұрышына тықты.

— Ал, жолдас Томарша, мана ұзын ырғасып айдасақ та егжей-тегжейіне түсіне алмай қалдық. Енді байымдап түсіндірші Лениннің не айтқанын.

«Екі істеп атыр» дегенің немене өзі?

— «Екі істеп атыр» емес, экскаватор деген машина...

Томарша өз өресі жеткен жерге дейін экскаватордың жайын түсіндірді.

— Е, тәңірі деген, жұмысты адамнан екі есе артық істейтін бірдеме шығар деп жобалап едік те....

— Екі есе емес, жүз есе артық істейді.

Жұрт көңіліне жиырма төрт сағат ішінде деген бұйрық қатты ұялап қалыпты. Бұл — сағат санап, күн санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен ел. Өмірге сағат кіргенін ертерек сезінсе де оның өзі елеулі бір белгі екенін енді ғана біржола аңдағандай. Бүкіл елдің бар жұмысының басында отырған адам — Ленин! — қандай жұмысты болса да созбаққа салмай тығыз түрде шешіндер дегені де! Өз еңбектерін қанша жоғары бағаласа да Ленин басқарып отырған жұмыстардың шама-шарқын балықшылар да аңғаратын сияқты. Таңдайларын қағып, таңданып қояды.

— Шіркін-ай, біздің төр-ағаның мойнына осы жиырма төрт сағатта дегенді тұмарша қылып тағып қояр ма еді! — деді Есламқұл. Томарша адам болғалы ол ағалық көрсетіп жөн сілтеуден қала бастаған еді. Абайсызда орынсыз бірдеме айттым ба деп жалтақтап Томаршаға қарады.

Томарша осы бір ойды қағып алып, шетіректе иіріліп ұн шығармай отырған қыздар тобына қарап, бірінші рет тіл қатты:

— Кадиша қарағым, сен мұғалімнен оқып жүрсің ғой... Ұзындығы бір кез, көлденеңі жарты кез қызыл барқыт тауып алып, соған ақ жібекпен жалпақтығын бір елідей етіп «Жиырма төрт сағатта!.. Ленин» — деп жазып бересің бе? — деді.

Сұлу болмаса да сүйкімді ғана болып өсіп келе жатқан жас қыздың көз жанары қызғылт тартып, тұтанып кетердей жарқ етті. Осынша ұзақ сөзді батылым барып қалай айттым деп Томарша да қызарып кетті. Ойыны ма, шыны ма дегендей Кадиша да бөгеліп қалыпты.

— Е, неге жазбасын, жазады, — деп қыздың әкесі қолмақол демеп жіберді.

Көз алдынан қызыл барқытқа ақ жібекпен жазылған «Жиырма төрт сағатта!.. Ленин» деген сөздер әлденеше рет өтіп болған соң қыз да іркілмей жауап берді:

— Жазайын!

— Жиырма төрт сағатта ма? — Қыз көзін төмен түсіріп, басын изеді. — Жазайын...

— Әне, жазады ол бала... шешесі киіз үйдің бау-шуын маржандай тізіп тоқитын Аймангүл емес пе? — деп еркектер мақұлдап жатыр. Өзара сыбырласып-сыбырласып қыздар бірге шығып кетті. Манадан орталарында елеусіз отырған жас қыз Кадиша, құрбыларының көз алдында ол да өсіп жүре берді. Адам санатына бірінші болып кірген Томарша еді, екінші

болып жас қыз Қадиша көзге түсіп қалды. Сұңғақ қана, талдырмаш қана, кішірек келген тұнық қара көзді жас қызды жігіт көздері есіктен шығарып салды.

Осылай, Ленин көсемнің жұмысты қалай істейтіні, қалай істе дейтіні жайында ел ішінде тағы бір аңыз туды.

Аңыз анасы шындық қой. Арал аңызының шындығын Лениннің 53-томынан қараңыз...

БІРІНШІ ФОНТАН

Асанбай үйіне амалсыз қайтып еді. Мұнай бұрғышыларының екі кезегін бірге өткізіп, үшінші кезек басталғаннан кейін қайтты. Қауырт күндер өтіп, қауырт сағаттар басталған кез еді. Түнгі сағат төрт болып қалған екен, амалсыз қайтты.

Тәулігіне үйіне бір соқпасына амалы жоқ. Ол үш кезекті тұтас өткізіп қайтса да келіншегі Ажар кірпік қақпай күтіп отырады. Жиналған төсек бұзылмастан тұра береді. Соның салдарынан болу керек, босанғалы төрт ай болған жас әйелдің сүті азайып барады. Төрт айлық Телғараны тамаққа көшіруге жақын жүр.

Асанбай үйіне кіріп келгенде, дудырап кеткен ұзын қара шаштарын аппақ шаң басып, қысқы аязда ұзақ жолда кездесер ақбас қара бура сияқты еді. Қою біткен қас-кірпіктерін, жарқабақтан құлай түскен дөңкес мұрынның екі сайын, бет-ауыздың саяң-ояндарын түгел ұлпа шаң жауып кетіпті. Көлегейсіз жарқыраған жалғыз шам есіктен кіре берген Асанбайды ылғи осылай көрсетеді.

Айлап, апталап құшағында болмайтын жұбайын осындай айбынды түрде көру жас Ажарға күнде бір жаңа қуаныш әкелгендей болады. Бар қызылы бетіне шығып, кішірек келген қара көздері қаракөк нұр төгіп, ерекше жарқырап кетеді. Оның ұйықтамай күтетіні де Асанбайдың осы бір жаңа кескіні, айбарлы кескіні сияқты. Қысқы аязда қырау басқан ақбас қара бура ызғарлы-ақ емес пе!.. Қырдың қызы осы бейнеге қызыға қарайды.

Ажар атылып келіп Асанбайдың мойнына асылды. Асанбай оны бір қолымен ғана көтеріп алды. Қыз мүшесі бұзылмаған, белі әлі жіп-жіңішке, құмырсқа бел қалпында.

— Тағы да ұйықтамапсың ғой?

— Ұйқы келмесе қайтейін?— деп, Ажар жұп-жұмыр қонырқай саусақтарымен Асанбайдың шаң басқан шашын астан-кестен етті. Өзінің шөмеле шашын да шаң басып бара жатқанына қарар емес. Шаң басқан айнаны сүрткендей, Асанбай қашан өз кескініне келгенше, бет-аузының шаңын бұрқырата берді, бұрқырата берді. Енді қып-қызыл еріндер ернеуіне аппақ шаңнан қақ тұрып қалған қалың еріндерге қадалғалы келеді.

Маңғыстау шаны күрпілдеген ұлпа шаң. Ондай шаң Қызылорда да, Түркістанда да жоқ. Бұл бұрқылдаған ордалы шаң, қопарылма, қордалы шаң. Екі машина бірінің ізімен бірі жүріп кетсе болғаны, атом ракетасы атылғандай бұрқыраған шаң аспанды белдеулеп әкетеді.

Кең далада құйын да көп. Шиырылып тік шаншылған шаңды ұршықтай иіріп, ойды-қырды кезеді де жүред.

— Ал енді жуын, шай әзір,— деді Ажар. Бірақ өзі тамақ столына бұрылмастан иттің үйшігіндей ғана кішкене бөлмеде тығылып тұрған төсекті әзірлей бастады.

Маңғыстау мыңғырған қала болар кезі әлі алда. Ол кезде мыңдаған мұнай бұлағы атқылайды. Әзірше Асанбай инженердің тұрғын пәтері жұпыны ғана бір бөлме, бір үйшік, екі адам соқтығысып өтетін тар ғана бір коридор. Шөлейт далаға, шаңды далаға салынған уақытша баспаналар саңылауы көбейіп қаңсып тұр.

Асанбай жуынып-таранып стол қасына жақындағанда аралары ашылып кеткен тақтай иденді сықырлата басып кәнігі бұрғышы Бейсетай қарт келді. Ол әлгінде ғана екінші кезек біткен соң үйіне қайтқан.

— Ұйқы келмей қойды, Асанжан... Ұрсып жүрмесең, үшінші кезекке де барғым келіп еді... Бүгін үйде жата алар емеспін,— деді Бейсекең.

— Неге жата алмадыңыз, Бейсеке? Түн ыстық па, әлде Әйнел апайдың төсегі ыстық па?

— Тарақан мен тарақаншаның сыбырласқаны дамыл берер емес...

Асанбай қарқылдап күліп жіберді. Бұл барақтарда тарақан да көп. Бейсекеңмен пәтерлес Тарақанов деген шофер де тұрады... Әлдеқайдан пайда болған, қазір сатушы болып орналасқан әйел бар. Екеуі де әдепсіздеу, екеуі де беймазалау. Бейсекең «біздің үйдің тарақаны түн бойы газет оқып шығады» деп бұрын да талай айтатын. Қазір соның екеуін де астарлап айтып тұрған сияқты.

— Мен бірдеме білсем, бүгін ұйықтаған адам бар қызықтан құр қалады. Ұрыспасаң болды, мен кеттім,— деді де ерке шал иденді солқылдата басып есікке қарай бет-теді.

Қызық сағаты соққалы келе жатқанын Асанбай өзі де жақсы сезінеді. Ол сондықтан да кезек біткенді көзімен өткізіп, үйіне амалсыз оралып жүр. Кәнігі бұрғышы мұнай тамырын баса біледі, әрине, инженер Асанбай да өз есебіне күдіктенген емес. Бірақ, жүйке тамырларың ширығып тұрған кезде шың еткеннен шытынып қалатының бар емес пе, Асанбай тамаққа отыра беріп қайта тұрды да:

— Бейсеке, тоқтай тұрыңызшы!— деді.

Бейсекең столға жақындай келіп, жастықтай көмпіліп піс-

кен күрең бауырсақтың біреуін қарамай сіңген күс-күс саусақтарымен ала беріп:— Пісмілда...— деді.

— Бейсеке, сіздікі жалпы дүрлігістің буы ма, болмаса, бұрғы бірдеме айта бастады ма?! Сіз жаңа ғана соңғы кезектен босап едіңіз ғой.

— Бұрғы айтты ма, әйтпесе өзің аңғартып жүрмісің, әйтеуір осы шыңыраудың босанар сағаты иек артпада тұр. Бұрғының салмағын ауырлата түскеніне қарағанда менің кезегімде босанып, осы май шыңыраудың кіндік атасы боламын ба деп едім, бұйырмады. Шіркін, май бұлақ аспанға шапшып атқыласа келіп, атқыласа келіп!.. Өзіңді аспанға бірге ұшырып әкетсе де арманың болар ма еді.

— Ойбай, ақсақал-ау, мұнайды атқылатып алсақ, құлағымызды кесіп алады ғой! Біз атқылатпауды күзетіп жүрген жоқпыз ба?!

— Жоқ, атқыласа екен! Маңғыстаудан атқылаған мұнай аспанға бір шықса екен! Бұған дейінгі шыңыраулардың бәрін оп-оңай бұқтырып ала қойдыңдар, тым болмаса біреуі атқыласын да! Жұрт көріп, аузы ашылып, екі көзі аспанда, бір мәз-мейрам болсын да! Содан соң сал келіп айғайды, бас келіп бәлекейге! Киносы да келеді шауып, жазушылары да келеді ұшып! Әншілер де құлағыңды сасытатын болады!

— Жоқ, Бейсеке, сіз хауіпті адам болып шықтыңыз!..

Сыр алысқан қарт бұрғышы мен жас инженер екеуі де күліп жіберді. Түсініскен адамдардың қалтқысыз күлкісі қыл үстінде, қылыш жүзінде қылпылдап жүрген адамдардың күлкісі...

Бейсекең бауырсақты әлі тістеген жоқ. Асанбайдың отыра бере шаншып алған тұзды қияры әлі шанышқының үшінде тұр.

— Ойын өз алдына, Асанжан, ал енді бензиннің литрі үш тиын болғанда көшеде сатылатын көгәлжім судың стаканы үш тиын болатын не жөні бар? Мұнай дегеніңіз сол жаман судан бес рет арзан болса, әрі-бері атқылатып алса деп едім. Құдайға анық, шыным осы!

Асанбайдың қайтарар жауабын Бейсекеңнің бес жасар кенжесі Мұқатай бұзып кетті. Түнгі төсектен тұрған жаланаш бойы кіріп келді де:

— Әке, мен әлгі қисық аяқ шалбарды кимеймін енді... Лақтырып жібердім. Мына жері мынадай болып жыртылып кетті,— деп жас бала жаланаш құйрығын әкесіне бұрып, жыртықтың мөлшерін көрсетті. Саусақтарымен сызып көрсетіп тұр. Қоңыр-қошқыл құйрыққа тік бұрыштанып бозғыл сызық түсе қалды.

— Әй, әлгі ант ұрған қатын жіберді-ау сені! Жаңа ғана үндемей-ақ отырып едің ғой алдымда,— деп Бейсекең баласын көтеріп алып есікке қарай беттеді.

— Сояйын ол қатынды!.. Шалбар иттің аяғы қисайып кеткені несі екен!— деп сөйлеп кетіп барады.

Асанбай оған мұнайдың арзандығын емес, сатылатын судың жөнсіз қымбаттығын түсіндірмек еді. Айта алған жоқ. Кейде жұрттың бәрі білер сорақылығын сөз қылуды сүймейтін де мінезі болатын, сонысын істеп кідіріп қалды.

Манадан әңгімеге қатыспай, үнсіз тыңдап отырған Ажар:

— Тамағынды тезірек жеп, бірер сағат ұйықтап алуға уақытың болар ма екен?— деді жұбайына.

— Бірер сағат!.. Оны кім берсін бүгін... Жарты сағаттан кейін оятып жіберетін болсаң, жатып көрейін...

— Оятамын ғой...

Ажар көз қиығымен Асанбайдың жүзіне қарап еді, сопақшалау беті тіпті сопырайып, көз түптері үңірейіп кеткен екен. Кеше осы уақытта кеткен адам, тәулік бойы тамақ ішпеген сияқты. Бір ұртында қияр бұлтылдайды, бір ұртында колбаса мен нан. Көздері майы шылқылдап тұрған сорпада сияқты. Аш инженер, жас инженер.

Гүжілімен барақты дірілдетіп газик есік алдына келді. Асанбай тез-тез қолын сүртіп орнынан тұра бастады.

— Кеттім білем... Телғара күшіктің оянбағанын қарашы...

Тағалы аттай тарс-тұрс басып келе жатқан шофер Тараканов кіре бере-ақ айғай салды:

— Авария! Авария, жолдас бас инженер!

Ешкім жауап қатқан жоқ, Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына торлама дорбаны ұстата берді. Ішінде термос, бүгін алынған газеттер, майлы қағазға ораған тамақ.

Асанбай бұрғыланып жатқан мұнай шығырауына жақындамай-ақ аварияның жайын таныды. Күні-түні басылмайтын шаң боранның бір бүйірі қарауытып, бұлтиып кетіпті. Шаң белдеудің ең төбесінде үлкен бір қара барқыт қалпақтың төбесі көрініп кететін сияқты. Шаң боранда сүрініп-қабынып қалпағына дейін қарадан киген алып бір адам тұрғандай. Мұнай атылып кеткен. Екі жарым километр тереңнен атылған мұнай ысқырып-осқырып, аспанға шапшып жатыр. Алыстан қара барқыт қалпақтай көрінген, атылып кеткен мұнайдың үлпа басы будақтап шығыраудың айналасына ыстық мұнай бүркіп тұр.

Бұрғылау мастері инженер Николай Петров машинадан түсе берген Асанбайға:

— Мұнай атылып кетті. Раствор салмағы кем болып шықты, ие бола алмады,— деді.

— Атылғанда, несін айтасың, келістіріп атылды ғой, жарықтық!— деп әлдеқайдан сап ете түскен Бейсекең киіп кетті.— Мен де келіп жеттім, мұнай да бұрк ете түсті. Басында болмасам да қасында болдым әйтеуір...

Мұнай жер астынан гүілдеп-гүжілдеп келіп, тар өңештен шыға бере ысқырып жібереді. Оттай ыстық лебімен жанды маңайлатпай тұр. Асанбай басқа әңгімеге айналмай, мұнайды бұқтырып алудың бұйрықтарын бере бастады.

— Атпаның биіктігі канша дедіңдер! Тоқсан ба? Жүз бе?— деп, тыншыға алмай тыпыршып тұрған Бейсекең тағы килікті.

— Қырық бес метр,— деді Петров.

— О, кешке дейін жүзге жетеді!— деді Бейсекең.

Тақ ата түгел жиналып қалған мұнайшы жұрт үлкен қуанышта, базардай гүілдесіп тұр. Асанбай езу тартса, бұрғышылардың өздері де жұмысты тоқтатып, біраз қызықтап алар еді-ау! Атылғалы келе жатқан мұнайды бұқтырып жіберіп алмағандары есте де жоқ. Мұнайдың сарқылмас бұлағына қолдары тиген соң өзгенің бәрін ұмытқан.

— Дария ғой, дария!

— Шақ Маңғыстау — май Маңғыстау болғаны осы да!— деседі.

— Дария дегені несі екен! Теніз демейсің бе!— деп Бейсекең оларды тойтарып тастады.— Қасында шалқып жатқан Каспий ауыздарына түспеді ме? Бұқтырып қойған бес шыцыраудың бірде біріне көңіл толмасың бар ма?

Қазан бастау, тайқы маңдайлау, тырбықтау жаралған, жеңсіз көк жолақ көйлек киген, шалбары қыржиып қисық аяқтанып кеткен, қолтығында табан құшақ портфелі бар біреу Асанбайға таянып келіп:

— Авария жайы жоғарыға хабарландырылды ма?— деп сұрады.

— Е, Сілекеевпісің, жеттің бе?— деп Бейсекең оған да қарсы түсе қалды.

Сілекеев кәсіп одақтық мүшелік жарнаның түсімін тексеруге облыстан келген еді. Тексере келе көп мүшелердің салақтығын ашты. Енді соны бетке соға, салғыласып отырып айтатын жиналыс өткізе алмай жүр. Бір рет едәуір-ақ адам жиналып еді. Сілекеев өндіріс басшыларының қатысуын талап етті:— Ең болмаса бірінші орынбасар қатынассын!— деді.

Басшылар түгел бұрғылау басында болатын. Көп айлар бойында жарна төлемегендердің бірі Бейсекең де түнде ғана босап жүрген кезі еді. Үш рет шақырылса да жиналысқа о да бара алған жоқ. Сонымен он күннен бері Сілекеев жолдас бір жиналысты өткізе алмай, ызалы жүр.

Бейсекең берешегін конвертке салып әйелінен беріп жіберіп еді, Сілекеев алғызбапты:

— Өзі әкелсін! Мен онымен сөйлесуім керек!— депті. Содан бері бұл екеуінің жұлдызы қарсы.

Осы жағдайда кездесе кеткен Сілекеевті Бейсекең жоғары-төмен ұзыны мен көлденеңін бір өлшеп алды да:

— Сенің көріп тұрғаның ғой тек қана авария? Мына жұрттың жарыла қуанып тұрғанында жұмысың да жоқ!— деп бір кекетіп тастады да.— Сен біздің үйге барып шалбарынды өтектетіп алшы біздің қатынға... Екі аяғыңның арасында үш литрлік термос тұрғандай, шалбарың қисық аяқтанып кетіпті,— деді.

Бейсекеңнің батыра мазақтап кеткенін ұғынпай қалған Асанбай:

— Бейсеке, сабыр... Естияр адамдар осылай сөйлесе ме екен?— деді.

Азырақ арқа сүйеу сезінген Сілекеев те шақ ете түсті:

— Жиналысқа келуге бетің шыдамай жүріп, сен неменеге көкіп тұрсың? Авариядна мәз болып тұрмысың?

Сілекеевтің келген бетте берген сұрауы Асанбайға да, басқаларға да ұнамай қалған. Сол сұрауына сынар иықтап қайта оралғалы келе жатқаны тіпті ұнаған жоқ. Асанбай еңсесін тік көтеріп алып:

— Бұрғышылардан басқаларың осы маңайдан кетіңдер!— деді қатты дауыстап.

Жұрт қалаға қарай тез қозғалып кетті. Жұрт соңында алты-жеті жасар үш еркек бала қалыпты... Олар шөтейлерін шығарып алып шаптырып, мұнай атқызып тұрған.

Үшеуі де бұрғышы балалары. Бұлар жиналған топтың бір шетінде тұрып атылып кеткен мұнай жайын өз тұрғыларынан таласқа салып еді:

— Осы мұнайды атқызып шығарған кімнің әкесі?

Үшеуінің әкесі де бұрғышы. Үшеуінің әкесі де шыңыраудың маңайында жүр. Сондықтан балалар балаларша байлам жасаған:

— Кім биік шаптырса, мұнайды атқызып шығарған соның әкесі болсын...

Әттең, балалар таласы аяқталған жоқ. Асанбай айғай салғанда, шала сарқып, олар да жүгіріп кетті...

Ыстық мұнай ысқырып атқылап аспанға көтеріледі де, доғадай иіліп келіп жер бетін сарт-сұрт сабалай құлайды. Дамылы жоқ Маңғыстау желі аспанға шапшыған мұнайдың ұлпа басын жан-жаққа кезек шайқап, шыңыраудың айналасына қара жаңбыр бүркіп тұр. Қазір ақ киінген де, қоңыр киінген де іннен шыққан суырдай жылтыр қара сұр.

Темір қалпақ, брезент киген адамдар шыңырауды қоршай бастады. Үш таған, төрт таған темір сиректарға шегеленген тақтай қалқан, темір қалқандар қанаттасып келіп, ербиіп-ербиіп шыңыраудың жел жағына тоқтады. Атқылап жатқан мұнайды осы қалқандармен белден бүгіп, алдын ала қазып қойған жер қорағa құя бермек сияқты. Жүз жиырма

атмосфералық күшпен атқылаған ыстық мұнайды бөркіңмен басып бұқтыра алмасаң керек.

Ең ауыр салмақ, бүгін поселкенің байланыс бөліміне түсіп еді. Мұнай фонтаны атылып кеткені жайында жалғыз ғана телеграмманың кетуі мұң екен, Алматы мен Москва жалғыз сымды ешкімге бермей қойды. Облыс амалсыз самолетке көшті. Бір самолет түсіп жатыр, бір самолет ұшып жатыр. Біреулер еріксіз Асанбайға жолығып ат үсті болса да анық хабарды алып жүр, енді біреулер Асанбайға жолыққандармен жолығып жүр. Шыңырау айналасына кеңінен кеңіп, тізіп тастаған кішкене қызыл жалаулар ешкімді өткізбейді. Фонтанды қалай тұмшалап жатқандарын ешкім көре алған жоқ. Асанбай түске тармаса бір рет Алматымен, бір рет Москвамен сөйлесіп қайтып еді, одан кейін кім шақырса да телефонға бара алмады. Мәңгіден бері сонша теренде, қазан қайнар ыстықта, жер қарнын кернеп жатқан газ бен мұнай сыртқа шығар бір тескіндік тапты да жас инженерді аяусыз сынға алып кетті.

Москва Асанбайдан:

— Қалай, фонтан атылып кетті ме? Қуанышпен құттықтаймыз! Бұқтырып ала аласыңдар ма? Қандай жәрдем керек?— деп сұрады.

— Бірер күндік арпалыс болар деймін. Бұқтырып аламыз ғой. Жәрдем керек болмас,— деді Асанбай.

— Маңғыстаудың мұнай қорын енді қалай бағалап жатырсыңдар?

— Ұшан-теңіз молшылық екені даусыз... Есеп тілімен айтқанда мына шамада...

— Oho!.. құттықтаймыз, құттықтаймыз!

Алматы сұраулары аз-кем басқашарақ шықты. О да әуелі Москвамен астарлас сұраулар беріп, сөз аяғында:

— Авария деген жай сөз болар?— деген дүдәмалы бар сұраумен аяқтады. Бір шапшаңбай дүрліктіріп жатыр-ау деп ойлады Асанбай. Содан кейін мән-жайды түгел баяндады.

Поселке мен шыңыраудың арасында қалалық атқару комитетінің председателі Нарғыз Жамболатова поштабайлықта жүр. Нарғыз талдырмаш қана ақсары әйел еді, қазір о да қара сұр. Әуелі бұрғышыларға тамақ әкелген әйелдерді бастап келіп еді, содан кейін сыртқы дүниемен байланысты түгел қолына алып кетті. Құшақ-құшақ телеграммаларды алып келеді, телефонмен айтылған тығыз бірдемелерді ауызша жеткізіп кетеді. Бұрғышыларда тығыз сұрауларға жауап қайтару түгіл, мойын бұруға уақыт жоқ.

Әйелдер әкелген термостар күнге шағылысып, қызыл қоршаудың сыртында тізіліп тұр. Бұрғышылардың бүгінгі тамақтары да сол термоспен келген шай ғана, қына сары — қызыл шай, қою сүт құйылған құбақан — торы шай. Термостар бі-

ресе поселкеге қарай, біресе шыңырауға қарай жөңкіледі. Өзге тамақтар азаяр емес.

Мұнай әлі ырық бермей атқылап жатыр. Жер астынан батпандап атылған алып күшті мысқалдап тұншықтырып жатқан мұнайшылар. Мұнай мен тер, шаң мен газ, жер ыстығы, күн ыстығы. Бір күн, бір түн арпалыс, жеңіс белгісін бере алған жоқ. Тек термостар тез босап жатыр. Бір топ телеграмманы Наурыз келер күні алып келді. Азербайжан, Татария, Башқұрт мұнайшылары қуаныш білдіріпті. Қазақстанға көп ұзамай мұнай бәйгесіне түсер күнді тілепті.

Мұнайшылардың қатты қалжырағаны, аштан бұрлыққан кезі еді, көңілдері көтеріліп қалды.

Ертеңіне түс ауа шыңырау төбесіне желбіреген қызыл ту көтерілді. Бұл фонтанды бұқтырып болдық, тас бекітіп бағындырып алдық, жеңдік деген белгі еді. Ысқырып-оскырып атқылаған мұнай пысқырып-түшкіріп тұмшаланып қалды. Алыстан аңтарылып көз алмай күтіп жүрген жұрт аттылы, жаяулы, машиналы, түйелі шыңырауға қарай ағылып келеді. Оттан ұшқан ұшқындай ұшып, қалың топтың екі бүйірінде балалар ойнақтап келеді.

Қалың қол шыңырауға жетті де бұрғышыларды жұтып жіберді: көтеріп әкетті, құшақтап алды, қоршап әкетті. Мыңдаған ауыздан жарыса шыққан қуаныш сөздері қат-қабаттасып у да шу гуілге айналып кетті.

Асанбай дос құшақтардан әрең босанып, шұбаған жұрт соңында, үйіне қарай жөнелді. Бейсекең баласына шалбар ала кетуге магазинге бұрылды.

АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ БІР КҮНІ

СССР Жоғарғы Советінің депутаты Айгүл түбекке қайтқан отарының соңында сылпылдап келе жатқалы бүгін үшінші тәулік...

Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астындағы атына ғана, қасындағы итіне ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол — етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай қуатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып қалатын шаңытқан суық сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өнсіз қозғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жеңу бар. Айгүл соның бәрін жеңген адам. Ыңырсып қана ән

салып келеді. Кішірек келген дөңгелек қара көздері әлденені алыстан барлағандай, ойда келе жатқаны да байқалады.

Қой отарының сүйемдеп аяндауына жирен бесті ғана көндіге алмай келеді. Қағазға төнген қалам ұшындай сүп-сүйір құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шаншады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүйрелеп алға қарай жұлқады. Кейде иегін Айгүлдің иығына сүйеп, еріндері жыбырлап қант сұрайды. Құлақ түптерін қасып жіберуді, әлде қай жерін сипап жіберуді өтінеді. Қант кеше біткен. Өзі қанша қалжырап келе жатса да, әйел қолы анда-санда атының мойнынан қағып-қағып қояды. Жирен бесті ұзын шылбырды соза жұлқып тағы да алға қарай ұмтылады.

Бүгін таң ата Айгүл отары су жайылып кеткен Ақтақырға келіп түсіп еді. Жазды күні бұл шаңы бұрқырап жататын машина жолына айналған тақыр. Екі жағы көк жиекке дейін кернеп кеткен қиыр-шиыр бұйра құм. Түбекке оралған отардың осы тақырға бір соқпасына амалы жоқ.

Ақ тақырдың өнбойын өрлей жарып өтетін жалғыз жолды қазір Сырдария суы басып кеткен. Шегі-шетіне көз жете бермейтін ақ тақыр айнадай жалтырайды. Бүйірі салынқы буаз қойлар бауырымен су сызып, әрең қозғалып келеді. Киғаштап түскен күн көзіне шалынғанда қой бауырынан сорғалаған тамшылар шашақты күміс оқадай жарқ етіп қалады.

Су жайылып кеткен тақырға таң ата келіп кездескенде отар ұйлыға беріп, жазыла алмай қойып еді. Мүйіздері айқаса біткен көкала серке басын бір-ер шайқап, сақалын сілкілеп аз ғана тұрды да алға түсіп кетті. Қазір отар жіпке тізілгендей шұбалып, жарты километрге созылып, жыбыр-жыбыр жылжып келеді.

Резеңке етігі біресе күрк етіп қалып, біресе күмп етіп қалып Айгүл де келеді. Бүгін күн бойы, түн бойы, ертең күн бойы осылай жылжи бермек. Жылы қашар, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де, шиыршық атып келе жатқан жирен бесті де шыдауға тиісті. Сол жайлы орынға жеткенше Айгүлдің әні де үзілмеуі керек.

Қайнаған судай көгілдір толқынданған көктем сағымында алыстан бұлдырап жалғыз-жалғыз молалар көрінеді. Әр моланың төбесінде шаншылып отырған бір-бір қарақұс көздерін отарға қадап алыпты. Өздері қадалып мола төбесінде, көздері қадалып отарда. Олар отарды кеше де торыған, бүгін де торып отыр, ертең деториды, өмір бойы торып келеді.

Құлпырған сағым құм арасынан көне замандағы адам мекендерін көтеріп шығарады. Бір кезде ел жайлаған, егін еккен жерлерді әлде қай кезде құм басып алған. Қойшы ойына таныс аңыздар түседі. Сырдария көне заманнан бері атағы шыққан мырза су, көне заманнан бері диқаншы бесігі. Күріш те өскен, жоңышқа да өскен. Қарбыз-қауынды күзге қарай зеңбі-

ректей гүрс етіп жарылғанда Қазалыдан Қармақшыға естіліп жатады екен...

Сыр еліне қырғын, Сыр бойына қырсық әкелген алғашқы апат Сүбітай[1] соқыр болған ғой. Жуа жеген, сәбіз-шалқан жеген Сыр еліне кездескенде соқыр батыр:

— Шөп жегені несі екен!.. Адам ба, бұлар, аюан ба?— деген ғой.

Содан соң, атқұмар батыр көк дүниенің ішінен екі аяқтыны айдап шығып, төрт аяқтыны, аттарды бағындар деп әмір еткен екен дейді.

Қырдың қуаң бозына үйренген сұр жорға ат — батырдың ең сенімді серігі — Сырдың көк жоңышқасы мен жүгерісінен, арпасы мен күрішінен басын көтермеген күйінде жарылып кеткен екен...

— Атқа ас болмастың адамға не керегі бар?—деп соқыр батыр көк дүниеге бір түкіріпті де отатып жіберіпті. Сүбітайдың өз қолымен жұлған көктің орнына осы күнге дейін түк шықпай жалтырап жатады екен. Ашынған долы зәр сараласа керек. Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындай тазығырдан басталып кетіпті.

Бір кезде алысқа айдап тасталған құм атжалдары осыдан кейін Сырдарияны қайта иектепті. Иесіз қалған арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген.

Осы ұзын Ақтақырдың әр жерінде кездесе беретін ескі арықтың сілемдері де Айгүлге ескі бір аңызды айтып келе жатыр еді.

Сонау Сүбітай заманынан бастап әлекке ұшыраған Сыр бойы тіршілігінің күре тамырындай мырза өзенді әлі жуасытып ала алған жоқ. Сырдария кейде тентек мінезін көрсетіп, салық салып отырады. Бір-ақ түнде жағасын бұзып шығып, бір өңірді астан-кестен етіп, зар қақсатып кетеді.

Сырдарияның мұндай мінезінен Айгүл әр кезде сақтанатын. Биыл да сақтанып, қозы алар түбегіне қарай ертерек ойысып еді. Бірін-бірі із басып қайталап жататын жиналыстардың аяқталуын күте алмай, тентек судың жөней беру қаупі бар-ды. Ол қаупі орынды екен, Сырдың суы, міне, Ақтақырда кездесе кетті.

— Өзбектердің не арманы бар екен!— деп ойлайды Айгүл.— Өзбек жерінде Сырдария қатпайды да, тасымайды да. Қата қалса бізден жиырма күн бұрын еріп барлық мұз біздің алқымға келіп тіреліп қалады. Өзбектер бізге ұсап екі жұма бойы мұз бұзып әлектенбейді. Біздің Сыр неше жерден түйіліп, неше жерден кептеліп қалады, Сыр бойына өзбектер қалай ақылды орналасқан, қазақ қалай бейқам орналасқан...

---

[1] Сүбітай — Шыңғыс ханның қолбасшысы.

Көрші елмен күндеспегенімен Айгүл өз елінің су шаруашылығына әрі атүсті, әрі олақ екенін ойлап келеді. Бір кезде Айгүлдің даусы шығып кетті:

— Жалғыз Сырдария ма екен бас асау күйінде жатқан!— деді ол өзіне-өзі.— Даусы кектене де кінәлай шықты.— Көшпелі әдетіміз әлі басым. Ұмыта алмай келеміз. Кейде бүгінгіні ғана ойлауға үймелесіп қаламыз. Ертеңгінің бар мұңы суда ғой. Тындардың тыңы су емес пе. Қазақ жеріндегі жеті жарым мың өзеннің бір де бірі қолбала болған жоқ. Ғалымдарымыз жер астында жатқан он шақты теңіз барын ашты. Білекті сыбанып жіберіп, балақты түріп жіберіп, қолға алар іс осы емес пе! Құм теңізіне үйренген көз су теңізін іздемей ме екен! Жатсына ма екен!..

Өзімен-өзі дауласып келе жатқанын Айгүл енді ғана байқады. Бұл оның үлкен бір жиында айтуға әзірлеп жүрген ойы еді. Газет-журналдарға әлденеше рет су мәселесін көтерген ғалымдарға үн қоспақ болған екен. Қазір міне өтігі күркілдеп су кешіп келе жатқанда көптен кернеген ой еріксіз ақтарылып кетті. Тісі қайраулы жүр екен, әрең тоқтады.

Осындай бір жай Айгүлде әр кезде болатыны бар. Әлденеге ызаланып кілт сөйлеп те жібереді. Үнсіз далада жиналып берген ойлар, әсіресе өз тіршілігіне, байланыса туып өсіп-өрбіп жататын ойлар айтылуды керек ететін сияқты. Кейде тіпті ұзақ сөйлеп кетсе Айгүл өзін бір жиналыста көретіні де бар. Көз алдына жиналыста отырған жүз таныс адамдар — малшылар, күрішшілер, мақташылар, канал қазушылар келеді. Бәрі де айта түс, аянбай айт деп отырғандай болады. Ондай кезде Айгүл тоқтай алмай ұзақ сөйлейді. Көз алдына елестеген адамдармен айырылғысы келмейді. Ойлары салмақты болғанымен, сөйлеу түрі олақтау шығып жатқанына да қарамайды. Кейде ойлары ескі құдық басына үймелеген қойларына ұсап, топырласып кететіні де бар. Қалайда қысы-жазы көбінесе жалғыз жүретін қойшыға ұзақ күнді қысқарту керек. Дала үнсіздігін, қой үнсіздігін жеңу керек. Ондайды көтеріңкі көңіл, көңілді көтерердей ой жеңеді де.

Шұбап келе жатқан отардың алдыңғы жағынан сақ күзетші Көкдауылдардың бірі қаңқ етіп қалды. Шақырғандай болады. Жас қозыларды тиеп алған түйелі арба сол дауысқа қарай ойысып барады. Тағы бір саулық жол-жөнекей, суда қозылағалы жатқаны да. Бұл, міне, он жетінші....

Айгүл көзі алға қараса да, ойы тағы да суға оралды. Өткен жазда ғана Сырдариядан отгонға тартылған каналды қазып жатқандарға барып қайтқаны есіне түсті. Ол арадағы сайлаушылары:

— Автолавка айына екі-ақ рет келеді.

— Автоклуб одан да сирек.

— Артистерді, жазушыларды көретін күніміз бола ма?— десіп қалған.

Мұндай арыздарды Айгүлдің өзі айта бастаса тіпті ашы шығар еді. Қанал қазушылар трассаның өн бойындағы бөлімшелердің бәрінде де екі жүздей адамнан құрылған. Ондай бөлімшелер бесеу. Мұндай жерге автолавка да, артистер де тым сирек келмейді. Ал, жалғыз жайылған қойшы олардың бәрін де көрмейді. Бірақ депутат Айгүл өз зарын айтқан жоқ. Тек көзінің жымиуымен ғана аңғартты да:

— Басшыларға жеткізейін, құлақ асатын болар. Келер,— деді.

Қанал қазушылардың әсіресе салмақ сала айтқандары су жайы болып еді. Шөл далада су дегеннің қадірі қандай екенін Айгүл өзі де жақсы біледі. Тер мен шаңнан сіресіп қалған сірі көйлек киген канал қазушылар шомылу дегенді ұмытқан сияқты. Ішімдік судың өзі тапшы. Цистернамен су келе жатқанда Сарыарқадан самал соққандай сезінеді.

Күн құм қайнаған ыстық еді. Сона мен бөгелектен басқаның тамағынан ас өтпейтін ыстық та.

— Су сендердің қолдарында емес пе, жолдастар. Жүздеген отарлар, мыңдаған қойшылар суды сендерден күтеді. Шөл даланы таспадай тіліп болса да, қысқы-жазғы жайылымға су жеткізер мезгіл болған жоқ па? Уәделерің өткен май емес пе, енді қашан?— деп тоқтады Айгүл.

Шаның бұрқыратып жер қазып жатқан адамдарға шомылу арман екенін Айгүлге түсіндірудің керегі жоқ-ты. Сондықтан ол бұдан әрі қазбаламай тоқтады. Дөңгелек қара көздерін құрылыс бастығының көздеріне қадап, жауап күтті. Ол тез орнынан тұрып:

— Келер майда бітіреміз... егін жинау кезінде колхозшыларды қуып әкетпесе... енді он шақты экскаватор берілсе....— деді.

Осылай, кейде ермек үшін ескі аңыздарды еске алып, кейде бүгінгі мен ертеңгіні қосақтай ойлап Айгүл келеді. Күн жылып, су жылына бастаған. Туғанына бір-ақ жеті болған жас қозылар жас баладай әлсіз де аянышты маңырайды. Шаршаған бақырлар жатып демалғысы келеді. Бірақ ол демалысқа дейін екі күн, бір түн бар. Ол осы кешпе суда өтетін күн, ол осы кешпе суда өтетін түн.

Тас көмірдей жалтылдаған қара қозы әлсіз ғана маңырап қалып, кешіп келе жатқан суға жата кеткісі келген ынғайын көрсетті. Тізелерін бүге бергенде тұмсығы суға тиді де, селк етіп қайта тұрды. Суды тәлтіректей кешіп қайта жүріп кетті. Енді он қадам жүрсе құлай кеткелі барады. Айгүл қозысын көтеріп алып, баладай кеудесіне қысты, құмарлана иіскеп-иіскеп қалды. Көздерінен жасы да домалап кетті.

Жас қозыны қолына алса-ақ Айгүлдің есіне екі айға тол-

май қаза тапқан тұла бойы тұңғышы — Амангелдісі түседі. Ол бір ауыр жылдардың ауыр күндері еді. Айгүл босанардан екі-ай бұрын майданға кеткен жарынан да хабар жоқ болатын. Соғыс үстінде туған соң, атын Амангелді қойған баласының суретін әкесіне жіберуді арман етіп еді. Айгүл оны да істей алмады. Жаңа туған жас бала да, күйеуінің отары да жас босанған Айгүлге қарап қалды.

Жалғыз ғана құрсақ көтерген Айгүл жас баланың жылылығын әлі ұмытқан жоқ. Жас қозыны кеудесіне қысса-ақ сол баланың жылуы келеді. Әлсіреген қозы маңыраса-ақ құлағына сол баланың үні келеді. Жас қозыдан сол баланың иісі келеді.

Қозыны қолына ала бергенде Айгүл аз ғана әлсіреу де сезініп еді. Оның үстіне шыдамсыз Жирен бесті иығымен соғылып кетті де қозы шолп етіп суға түсті. Айгүл өзі де аз-ақ құламай қалды. Қозы байғұс сортандағы ашқылтым суға тұмсығын бір-ер тығып алып, тырбандап әрең тұрды. Басын шайқап, екі құлағымен жағын шапалақтап, түшкіріп-түшкіріп қалды. Айгүл қозыны қайта көтеріп алып, қызыл шұбар шәлісімен көздерін, құлақтарын, тұмсығын сүртті. Аты соғылып кеткенде құлай жаздаған Айгүлдің шолақ резеңке етігіне су толып кетіпті. Екі табаны май батпаққа жабысып қалғандай, аттай алар емес.

— Жәке, тоқтай тұрыңыз!— деді Айгүл ұзаңқырап кеткен түйелі арбаға қарап,— мына қозыны да арбаға аларсыз.

Айгүл су толып кеткен резеңке етігінен аяғын әрең суырып алды да, қозыны көтерген бойы арбаға қарай кетті. Су жылы екен. Кішкене аяқтың қып-қызыл саусақтары су бетіне жымындасып тигендей болады.

Түйе жегілген күркелі арба тоқтап, түйені жетелеген Жәкең шал мұрнын сіңбіріп, жеңімен сүртті. Маңдайынан сорғалаған тер екі миығынан ағып, селдір сақалының ішіне сіңе беріпті. Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап қоршаулаған арбадан Айгүлге балалар даусы естіледі. Орталарына тағы бір қозы келіп қосылғанда кешелі-бүгінгі туған жас төл шуласып кетті.

— Жиырмадан асып кетті-ау, шырағым? Кешке дейін қырыққа жетіп жүрсе қайтеміз?— деді Жәкең шал бөркімен маңдайын сүртіп тұрып.— Бұдан былай күн-түн демей ақтарылады ғой. Қой ғой, күн-түніне қарай ма ол. План бойынша да осылай ма еді? Кешкі қоналқада біраз қозыны соятын боламыз ба?

— Пышағыңызды жалаңдатпай, шыдай тұрыңыз, Жәке.

— Мен шыдармын-ау, қойларың шыдаса! Қойдың қашан қозыларын зоотехник емеуің ғой білетін. Ол оқыған, сен болсаң депутат. Бірақ мен бірдеңе білсем, қозы аз болмас.

Шалдың кінәлай сөйлеуін Айгүл орынды көрді. План да,

есеп.те дұрыс еді, бірақ, соның орындалуына кінәрат араласқанын айтты:

— Жәке-ау, амалым болды ма? Біз қыстаған жерде тым болмаса бір жел-құдық су берсе, қойды осы жерде-ақ қозылататын едік қой. Ақтақырдың суын кешіп, түбекке ойысатын неміз бар еді?

— Түсінем, шырағым. Биыл қары құрғыр да күрт еріп, бір-ақ күнде жоқ болды ғой. Түбекке көшпесіне амал қалды ма?

— Көшпесіңе емес, қашпасыңа деніз, Жәке. Жел құдықтар су тартпай құр қаңқаңып қала бармады ма?

— Саясатыңа қарсы келіп қалам ба' деп жұқалап жатқаным ғой әншейін... Әйтпесе осыдан артық қашу болады деймісің. Сусыз жерде отар ұстауға болмайтынын білемін ғой.

— Жел құдықтар күздігүні қанатын бұлғап шақырып тұрғандай еді, дәл керек кезінде су бермей қош айтысқандай қолдарын сілтеп қала берді.

— Мидай далада әлде бірдеменің қалқайып тұрғаны теріс те емес шығар... Бастықтар орнатқан қаңқайма ғой әйтеуір,— деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен.

— Қаңқайып тұру үшін емес, су тарту үшін.

— Ә, түсінем ғой.

— Оны жұрттың бәрі де түсінеді.

— Бәрі де түсінсе түсінетін шығар, бірақ бәрін де түсінеміз демес едім.

Айгүл шалдың оспағын аңғармай қалып еді, Жәкең әрбір қартаң адамның байырғы әдетіне басып, ақыл айта сөйлеп кетті.

— Мысалы, техниканы мен түсінемін бе! Жоқ. Жел құдық деген немене өзі? Бір дөңгелекті бір дөңгелек айналдырып тұрады, сол емес пе? Бір дөңгелектің тістері екінші дөңгелектің тістерінің арасынан шығып кетпесе болғаны да. Шығып кеткен екен — бітті. Біздің зоотехник пен перма бастығына ұсап шартпа-шұрт болады да қалады. Осының өзін сенен басқа қойшы біле бере ме екен, сірә?

Айгүл жәбірленген жоқ. Шалдың өзін сынап тұрғанын шын ауырламады. Шындық көрді. Көзін у-шу болып жатқан «балалар бақшасына», қозы арбаға аударып әкетті. Қолын қозыларға созды.

— Еметін уақыттары болды,— деді шал.

Жас қозылардың жып-жылы тұмсықтары Айгүлдің қолын ніскелейді. Жұбыр-жұбыр еткен жас еріндер жаланып қояды.

— Шыдай тұрыңдар, қошақандарым. Ертең кешке дейін ғана шыдаңдар. Әйтпесе Жәкеңнің пышағы қайраулы көрінеді. Шыдаңдар,— деп Айгүл әр қозының басын бір сипады.

— Қарағым-ау, жас қозыларға мені жамандағанын не?—

деп, Жәкең шал өкпелеп қалғандай жүзін арбадан аударып, айнала қарана беріп:

— Ойбай, әкетті!— деді шошынған дауыспен. Қолын шұбап келе жатқан отардың арт жағына қарай сілтеді.

Даланың үлкен қара құсы, қанаттары суылдай-ысқырып, қара найзағайдай ағып, Айгүлдің суда қалған етіктеріне шаншыла құлап келеді екен.

— Әкетсін, әкетсін!— деді Айгүл сақ-сақ күліп. Дала үнсіздігінде жарыла күлердей қызықтар да сирек. Айгүл мәз болып қалды.

Қара құс етікті қозы деп қалғанын суға таяна бере сезініп, қайқаң қағып қайта жоғарылап кетті. Алғандай, жан-жағына жалт-жұлт қаранып барады.

Болмашы қызыққа Айгүл әлі күліп тұр еді, арт жақтан далақтап шауып келе жатқан салт аттыны көрді. Сасқан адамның далақтауы. Алыстан-ақ бөркін бұлғалап, екі аяғы серең-серең, аса бір тығыз жұмыспен келе жатқанын аңдатады.

— Жолдас депутат! Жолдас депутат!

Шапқыншы жақындай берді. Төртінші ферманың қойшысы Берден екені де танылды. Ол бір қорқақ та сасқалақ адам. Жақындаған сайын атын өкпеден тепкілеп, қамшылай түседі. Айгүл оған шиырлыға қарап, «апыр-ай, құлайды-ау, құлайды-ау!» дегенше, Берден ат-матымен тоңқалаң асып құлап та түсті. Ат төрт тармақтап барып орнынан әрең тұрды. Қолтығы дірілдеп бар денесімен теңселіп тұр. Берден өзі тақыр басынан май батпақ сорғалап тез тұра алмай қалды. Суға белшесінен батып отырған күйі: «Депутат жолдас! Депутат жолдас!» деп жатыр.

— Е, не болды, Берден?— деді Айгүл күлімсіреп.

— Енді жарты сағатта жетпесең, біздің отардың барлық төлі «Қасқырсайда» қалады.

— Неге? Адамдарың қайда?

Берден сөзге, сұрауға құлақ асар емес, өз сөзін айта береді:

— «Қасқырсай» өткізер емес. Су кернеп барады. Өткел берер емес. Соны мәлімдеуге келдім.

— Тағы бір-екі күн ұйықтай түссеңдер еді!— деп Жәкең шал оны кекетіп тастады. Берден оған да құлақ асқан жоқ:

— Депутатқа мәлімдедім, болды. Ендігісін өзі білсін,— деді де өзін-өзі бөксесінен көтермелеп, орнынан тұрды.

«Қасқырсай» дейтін бәлені Айгүл бала жасынан білетін. Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, өткел бермейтіні рас. Қыс бойы құмда бағылатын отарлар түбеккс оралғанда осы сайға соқпай өте алмайды. «Қасқырсайдан» Айгүл отары да кеше ғана өткен. Онда құрғақ жатыр еді. Ылғи жымы келіп, қапы соқ-

тыратын Сырдың суы ұрланып келіп басып алғаны да. Енді ол сай салығын салмай өткізбейді. Айгүл ойланып қалды.

— Бізден кейін тағы да көп отарлар келе жатыр. Бәрі де келіп тіреледі соған. Олардың күні өзімен, бізді апаттан құтқара көр, депутат.

Өз отарының қысылысын күйіп-пісіп тұрып айтса, басқалардың мұң-мұқтажы енжар ғана айтылды.

— Немене, сендерде тым болмаса мынадай арба да жоқ па?— деді Жәкен шал. Арба жайын орынсыз-ақ қыстырғанына қараған жоқ.

Өз қолынан жасап алған, әр жылда бір-екі күн керегі де болып қалатын арбасына Жәкең мардамси қарады. Алдыңғы екі доңғалағы ескі соқалардан қалған темір доңғалақтар, артқы екеуі — мотоциклдікі.

— Арба деп тұрғаныңыз мынау ма? Көрген де емеспін, естіген де емеспін,— деді Берден. Кекетейін, құлық айтайын деген жоқ, арбиған-арбиған бірдемені жаратпай қалғанын тура айтты.

— Өй, ақымақ! Жыл сайын барлық төлдің жанын алып қалып жүрген осы арба екенін естімеп пе ең? О не дегенің екен!

— Жә, «Қасқырсайына» қайта бер. Мен де ұзамай жетермін,— деді Айгүл борбайынан су сорғалап өрең тұра берген Берденге қарап.— Жәке, сіз иттерге ие боларсыз, менің артымнан еріп кетпесін. Отарды тоқтатпай, ілгері қарай жылжыта беріңдер. Тұсына жеткенде Әуесбек те келіп қосылар.

Әуесбек екінші қойшы, бір канистр су, бір шәйнек, бір қазаншаны бөктеріп алып, ол мана ілгері кеткен. Әр қысылшаңның өз амалы бар, қойшылар кезектесіп ілгері кетіп, судан құрғаққа шығып жылы тамақ жасайды. Ат шоқырағымен жарты сағат ілгері кеткен қойшыны отар жылжып үш сағатта әрең қуып жетеді. Ол екі арада мызғып алуға да болады.

— Өз қозыларын қойнына тықса да, аман алып қалар еді. Колхоздың қозылары қырылғалы жатқанын саған мәлімдеуге келгенін көрдің бе мұның! Басына мініп отырып, қызыл бұрышты қыстырар ма еді құйрығының арасына!— деді Жәкең шал, атын өкпеге текпілеп ұзай берген Берденге қарап.

Айгүл үндеген жоқ. Етігінің суын төгіп, жалаң аяғына сұға салды да, атына мінді. Ерігіп келе жатқан Жиренбесті қоңдай орғып атыла жөнелді. Атының төрт тұяғынан жарыла шашыраған су күн көзіне шалынғанда Айгүл екі жағынан қызыл-жасылды маржан шашып бара жатқандай көрінеді екен, Жәкең шал қызыға қарап:

— Ерің де, еркегің де сендей-ақ болар!— деді. Содан кейін Айгүлдің артынан жөнелте берген иттерін шақырды:

— Кәһ, кәһ, кәһ!..

«Қасқырсайға» жеткен соң, Айгүл жұрттың екі нәрседен

аңтарылып қалғанын таныды. Тасыған су, кең даланы қапталдай жалап кететін өрт, биік аспанды тілгілеген найзағай сияқты алып күштер дала халқын арбасуға келтірмей жеңе берген, бағындырып алған. Сол ықтау әлі арылмай келеді. «От пен су — тілсіз жау»— деп жай айтылды дейсің бе, келісімге келмейтіндіктен айтылған ғой. Оның үстіне бір саты болса да жоғарыдан бұйрық күту тағы бір тұсау болып қосылыпты.

«Қасқырсай» кемерінен келіп тола бастаған екен. Ат омырауынан асатын, бұйралана аққан су сайға тығылған қаңбақтарды ағызып әлдеқайда әкетіп барады. Сайдың арғы бетіне үш-төрт отар жиналып қалыпты. Бір-бір киіз үйді артып алған түйелер әр жерге шөктірулі жатыр. Сайдың жағасына от жағылып, шәйнектер, қазандар асылған. Еркектер оңаша шоқтарылып әлденені ермек етіп отыр.

Мойындарына ашық түсті қызыл ала галстук байлаған екі жас қойшы судан атпен жүзіп өтті де, Айгүлді бергі жағада қарсы алды. Сайдың арғы бетінен:— Жеткен екен, жетті ғой депутатымыз,— деген дауыстар естіледі.

— Осыдан бір-ақ жетІ бұрын не деп келісіп едік? Уәделерің қайда?— деді Айгүл амандыққа келмей жатып-ақ. Даусында әрең ұстап қалған ызғар бар еді. Қойды ұмытып, қошемет көрсеткелі келген жас қойшылар абыржып қалды.

— Апай-ау, ферма бастығы алдап ұрды ғой. Айтқандарының бірін орындаған жоқ.

— Содан кейін көзімізге көрінген жоқ,— деп жас қойшылар бар кінәні жоққа аударып жатыр.

Жирен бестіні омыраулата жүздіртіп Айгүл сайдың арғы бетіне шыққанда, барлық қойшылар қопарыла көтеріліп келіп қарсы алды. Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез тойтарып тастады.

Болмашыны дағдарыс көріп, болымсызды сөз қылатын мінездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді. Ол жайылымы кең көрінгенмен көбінесе жайдақы шығатын ойдың адамы емес, жинақы да шымыр ойдың адамы. Енжарлықтан туатын езбе сөздерді ол айығары жоқ күзгі ақ жаңбырдай сезінеді. Қойшылардың болмашыны сеп қылып, алыстан ағашжағалтайлап әкеліп бар кінәні ферма бастығына аударғысы келгендеріне Айгүл құлағын да салған жоқ. «Жә, жетер!» деп айғайлап жібергісі де келді. Бірақ көпшілік алдында көтеріле сөйлеу, зекіп алу Айгүлдің әдетінде жоқ еді.

— Жә, болар іс болып, уақыт өтіп кеткен екен, амал не... Тек ендігі жылы тағы да осыған ұрынбайтын болайық,— деді Айгүл аз ғана жымия сөйлеп.— Е, талайды ұмыттыңдар ғой, мұны да ұмытып кетерсіңдер!

Уәдеге мырза жұрт:

— Е, неге ұмытайық!

— Есте қалатындай-ақ болып тұр,— десті.

— Онда тұрмайық, үш-төрт керегені қосақтап салы жасандар. Әрбір салы ең кемі жиырма қозыны көтереді. «Қасқырсайға» бір қозыны да құрмалдық етпейміз. Ірі қойлар өздері де жүзіп өтеді. Кәне!..

Осы оңай ой қойшылардың бәрінде де бар екен, бәрі де оңай мақұлдады. Тек ерлікке, озық техникаға сүйенген ой болмағандықтан айтуға арланыпты.

Төрт отардың жас қозыларын салымен өткізуге едәуір уақыт кетті. Қойшылар қозыларының араласып кетпеуіне жан салып жүр. Айғай-шулары көп, бөгесіндері көп, біріне-бірінің ақыл айтулары көп. Кейбір қойшылар қозылары түгел қырылып қалатын болса да, қалыптасқан әдеттерінен айрылғылары келмейді, жоқ жерден талас шығарады.

Айгүл осы тұста ғана бір айқайлап қалды:

— Тоқтатыңдар босқа даурығуды. Мен жауап берем!— деді. Ызғарлы үнді оңай сезіне қалған қойшылар одан сайын зекіп қалуды күткен жоқ.

«Қасқырсайдан» аман өткен отарлар түн ортасы ауа бергенде Ақтақырдың жайылма суына келіп килігіп еді. Әрі-беріден соң отарлар араласып та кетті. Кешегі-бүгінді туған жас қозыларды кереге-сүйреткіге жегілген түйелер әкеле жатыр. Түйенің үстіне шаңырақ — күрке жасап алып қозыларды соған толтырып алғандар да бар. Бір апаттан аман өтсе де, су жайылып кеткен тақырдың әлегіне отарлар енді кездесті. Жазғытұрғы әрі буаз, әрі жадау қойлар тізеден су кешіп әрең жылжып келеді. Қозылап та келеді, бірен-сарандап жүруге жарамай қалып та келеді. Қойшылар да қалжырап қалған. Ән де жоқ, елең етер үн де жоқ. Тағы да дала үнсіздігі. Оған қосыла түн үнсіздігі, шаршау үнсіздігі. Тек қана әр отардың иттері сыйыса алмай, әлсін-әлі жанжалдасып, төбелесіп-төбелесіп алады. Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың ұйқысын ашатын да сол иттердің төбелесі ғана.

Сәнмен ерттелген елгезек аттарды таңдап мінгендей екі жас қойшы қай отарда қанша саулық барын, қанша қозы туғанын есепке алып жүр. Әрбір жаңа қозылаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі кезектесіп келіп Айгүлге мәлімдеп кетеді. Жас тақымға іліккен жарау аттарын безектетіп келе жатқанда түнгі тынық суға үймелене түсіп тұрған шым-шытыр жұлдыздар шатынап жарылып жоқ болады.

Ертендер түбекке жеткен соң осы төрт отардың қой-қозысын біріне-бірін ауыстырмай бөліп беру жанжалы бар. Ол, әрине, Айгүлге бір соқпай тына алмайды. Сондықтан Айгүл өз отарына қанша асықса да, әлі кете алмай айналақтап жүр. Байқалатын ыңғайлар бар, анықталатын есептер бар.

— Арам қатқыр, жатқың келе ме, немене өзі!— деген дауыс

ашырақ шыққан соң, Айгүл әдейі солай қарай бұрылып келіп еді, Берден екен. Кереге-салыны сүйреп келе жатқан дардай атан тұрып қалыпты. Берден атанды қанша жерлеп, қалай ұялтам десе де ол орнынан қозғалар емес. Бақырып-ұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты.

— Демалдырыңыз!— деді Айгүл жақындап келіп.

— Депутат шырағым, әлі кеткен жоқ екенсің гой. Енді өз отарыңа жүре бер. Бір апаттан алып қалдың, рақмет депутатымызға. Барлық бұйрығыңды бұлжытпай орындаймыз,— деді Берден.

— Мен бұйрық бердім бе?

— Өз қолыңмен істеп көрсеткен соң бұйрықтың керегі не! Сен келмесең, төл түгіл ірі қойдың шығыны аз болатын ба еді? Жігіттер, мұның жайын депутатымызға жеткізбесек болмас деген едім әуелі, аузыма құдай салған екен...

Берден бұдан гөрі де шұбалта сөйлемек еді, әлденеден сүйретпеде келе жатқан қозылары шу ете түсті.

— Ей, не болды? Неге шулап кеттіңдер?— деп Берден қозылардың қасына барды да,— ойбай, су көтеріліп кетіпті... Қозылар суға кететін болды. Кетіп қала көрме, жолдас депутат!— деп тағы сасқалақтап қалды.

— Оңға кездесіп қалмасаң, бұл арада су көтерілмейді, сасқалақтама!— деп Айгүл аттан түсіп еді, су қайта таяздапып қалғандай екен. Кереге-сүйретпе жерге жабысып қалыпты.

Біресе атанын жұлмалап, біресе қозыларына жүгіріп абыржып қалған Берден:

— Ей, мына бөрік қайда барады? Сырдарияға қарай тартты гой!— деді.

Шалдың басынан ұшып түскен бөркін су ақырын ғана жылжытып әкетіп барады екен. Беталысы шын-ақ Сырдарияға қарай. Айгүл қуанып кетті. Қойнында жүретін қол орамалын суырып алып тастап жіберіп еді, орамал тіпті тезірек жылжып кетті. Оның беталысы да Сырдария.

— Тоқта, шал! Әуреленбе, құтылдық, құтылдық!

Айгүл атына қарғып мініп алып, қалғып тұрған қарацғы түнді жарып жібергендей ашық дауыспен:

— Тоқтаңдар! Тоқтатыңдар отарды! Таңертең құрғақпен қозғаласыңдар. Канал бітіпті! Канал, канал!— Жайылма суды сол тартып әкетіп жатыр. Канал, канал!— деп, шұбаған отардың алды-артына шауып барып, оралып әрең тоқтады. Әуелі көтеріңкі шыққан даусы енді бір кезде дірілдеп, жылап жібергені байқалады. Қалғып-шұлғып келе жатқан қойшылардың бәрі де сергіп, үнсіз түн гүілдеп кетті.

— Канал, канал!..

Сусыз дала өгей шеше гой, ұзақ түндер түгіл, ұзақ ғасырлар бойы жыласаң да еміренер ме, былқ етер ме!

Жайылған судың кейін сырылуы жаңа каналдың біткені де! Бетімен жайылған суды сораптап сорып әкетіп жатқан сол канал болад та.

Қойшылар Айгүлді тағы да қоршап алып:

— Каналда да сенің еңбегің бар ғой.

— Сен болмағанда тағы біраз сарғайтатын еді ғой!— десіп көшемет көрсете бастап еді, Айгүл оны естіген жоқ.

Жирен бестінің басын алға қарай бұрып алып жөнеп берді. Ат та ұшып келеді, Айгүлдің өзі де ұшып келе жатқандай.

Өзі үшін де, өзгелер үшін де әлдекандай үлкен бір қуанышты айтып кетіп барады. Ол өлең айтып бара жатқандай. Өлеңнің сөзі емес, сазы қалады ғой есте. Айгүл жүрегінен өткылап келе жатқан да сондай бір саз еді.

ӨЗІР ЖОРЫҒЫ

Күміс қылыштай жарқылдап, найзағайдай ағып келе жатқан атабалық — Көккасқа осылай бір жүйткитін кезең таяып қалғанын бірталайдан бері сезінген еді. Оқтаудай жұмырланып алған жарау дене көк болаттай иіліп-бүгіліп әрі күшті, әрі оңтайлы сырғиды. Көздері жалтылдап, барлық денесіне маржандай қызғылт бөрткен шығып кеткен. Әшейіндегі күн көрісте Көккасканың сырт бояулары су астының балдырымен рендес күңгірт болушы еді, енді міне, құммен аршылған ескі күмістей жарқ-жұрқ етеді. Түнгі қара көк аспанды аққан жұлдыз қалай тіліп өтсе, теңіз астының қара көк гүңгиығын Көккасқа да солай тілгілеп жүр. Ол бүгін жарқыраған ағынға, қажымас-талмас екпінге айналған.

Бүгін ол теңіз астын кең орай жүзіп, дамылсыз кезіп жүр. Күн көрістің бақай қимыл, баяу қозғалыстарын, қапы қалтарысын аңдитып дағдылы бой тасаларын біржола ұмытқандай, оқшау орғып әдейі көзге түседі. Теңіз астындағы әлемнің бәрі көрсін дегендей, өңешті мен тістілердің бәрінен де қаймығар емес. Әшейінде бармас-баспас алыс айдындарға барып оралады. Қалың мұздың астында бейбіт өмір сүріп жатқан Азатмая тұқымдас ана балықтарды жағаға қарай ысырып, ығыстырып жүр, асықтырып жүр, айдап жүр.

Көккасқа күнделік тіршілігінде аузын ылғи ашық ұстайтын еді. Аузына шолп етіп кіріп кеткен де, жылп етіп кіріп кеткен де өңешінен өте береді. Оның таса-қалтарыстардан тап беретін әдетіне теңіз астының қалың ормандарында бейғам жүретін жәндік отарлары талай кездесіп, талай жем болған. Талай рет су асты одан дүркірей қашып, зар қағып қалған. Бүгін ол аузын тас бекітіп жауып алыпты.

Өзінен зорлардан Көккасканың өзі де тасалана жүретін еді. Талай өңештерден өзі де өтіп кете жаздаған. Ол бүгін соның бәріне де бойы қызғандай, отты бір күш еріксіз айдайтын-

дай, орман отарларды тастап, ашық айдынға шығыпты, көзге түсе шығыпты. Биік аспанда еркін шарықтайтын қыранға ұсап, бұл да бір ұлы жүйткуге көшкен. Жүйткіп жүр...

Теңіз қарнын семсердей тілгілеп жүрген жалғыз өзі ғана емес екенін Көккасқа енді абайлады. Өзімен ата-тегі бір Азат-мая нәсілінің естияр еркектері түгел құтырынып, теңіз астын олар да дүрліктіріп жүр екен. Олар да жарқырап ағып жорық әнін салып жүр. Теңіз астында найзағай көбейген, жарқылдау көбейген. Сол найзағайлар барлық ана балықтарға ұлы жорықтың бет алысын, жөнін сілтейді. Теңізге құятын өзеннің сағасын меңзейді.

Үлкен жорыққа жолдан қосыла кетпек болып, жол тосып жүрген жалқау-жампоз қырт еркектер де бар екен. Енді мұндай жорыққа шығудан қалған бірен-саран сырт буын ақ бас қарттарды орталарына алып, әлі оттасып жүр. Жайын жатқан ел бар, ертеңгісін ойлай алмайтын бала-шаға бар, көп қарттың онымен жұмысы да жоқ. Ойлағандары өз қамы, өз құлқыны. Әлі өздері де әзірленбеген. Үсті-бастары әшейіндегі күңгірт қалпында. Біреуі де түлемеген. Құлқын құлдары тасалану, тап берудің әлегінде қала беріпті. Көккасқа бұл ұятсыздардың арман дүниесін таныды да, жалт бұрылды, жорыққа аттануға шақырған жоқ. Үн шығармай теріс айналды. Ататегі басқа, аран ауыз — кер азулар да көш-қон қарбаласын андып, жем іздеп, жол тосып жүр. Бұл олардың қашанғы әдеттері. Өңкей кер азу жем басарлар осындай қарбалас кезінде қарындарын оңай толтырып, қабырғаларын жауып қалады. Ең қатерлі жаулар да осылар. Аузына іліксең, тірідей қылғып жібереді, қабағын да шытпайды.

Көккасқа бұлардан ығысқан жоқ. Қанды ауыздар тобын қақ ортасынан найзағайдай жарып өтті. Құлқын тырбаңмен жүргендер найзағайды қалай ұстап алсын, ауыздарын ашқан бойы қала берді.

Аты балық атанғанымен сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога дейтін залымдар да тоскауылда жүр екен. Бұл бір үлкен пәле. Қыландап келіп, жымып келіп балықтың желбезегіне жабысады да, желімдесіп қалады. Қашан өзі ажырасқанша одан құтылар шара жоқ. Жабысқан бойы шектей шұбатылып ұрық шашар тұщы суларға жетеді де, жас ұлдырықты қиядай сыпырады. Көккасқа бұл пәлені де ішіне түйді.

Қара ормандай қалың шалан арасында ана балықтар әлі баяу қозғалып, әлі жабайы тіршілік қамында жүр. Әлі қызынбаған, ұрық шашар ұлы жорық бары ойларына да кірмепті. Қарындары шермендеп уылдырықтан жарылғалы жүрсе де, әлі бейғам, қыз-қылаң қылықтардың бірі жоқ. Алда тұрған жорықтың, ұлан-асыр қызықтың бар жарасымы осы мес қарындар емес пе? Бар арман, бір жылғы ұрпақ осылардың

қарнында ғой! Ертең тұщы суға жеткенде осы мес қарындардың біреуі үшін он еркек өліп кетсе арман не? Жоқ, әйелдер жынысы әлі қызынбаған, аналықтардың әні де басталмаған, биі де басталмаған. Әлі де баяғысынша, көші-қонды еркектер біледі деп, еру жайылып жүр... Көкқасқаға әлі де жарқылдай беру керек, қыздыра беру керек екен. Жұлдыздай аққан жүйткуімен, ойнақылығымен жорық сарынын аналықтарға түгел сезіндіру керек. Тіпті болмаса ең соңғы мүлт кетпеске басады да! Ұзамай Көкқасқа сол мүлт кетпесіне басты...

О, ол бір биіктен шырқаған ән еді! Ол бір жан-жүйеңді түгел тебірентер сөз еді. Ол бір су ішінде, мұз астында өртеп жіберетін от еді, ол бір өліні тірілтер сиқыр еді. Көкқасқа ағып келе жатқан бойы қызғылт маржандай бөрткен жауып кеткен қабырғасымен сүйкеніп-сүйкеніп өтіп еді, аналықтар бойларын өрт ала жөнелгендей ду ете түсті. Теңіз асты жарқ та жұрқ сылаң қаққан ерке биге айналып кетті. Енді оларды тоқтата алар күш те жоқ екен, барлық аналықтар лек-легімен тұқым шашар жайынға апаратын өзен сағасына қарай жөңкіліп берді, жосып кетті.

Іштерінде бір түйір уылдырығы жоқ, бүйірі солық, қыпша бел қыз-қырқын да солай қарай жөнеп беріпті. Оларды ешкім шақырмаса да ұлы жорыққа еріп кеткілері келеді. Бұл бір үлкен қызық қой. Өзен бойын өрлеп барып тайыз жайылымдарға тұқым шашылады, уыз төгіледі. Әрбір аналық отыз мыңдай уылдырық әкетіп барады. Уызға оралған уылдырыққа жетер тамақ қайсы! Ұзаққа созылған көш-жөнекейдің өзі қандай қызық! Аналықтарды құрмет, қошаметпен ортаға алып аталықтар екі қабырғалықта жарқылдасады да жүреді. Сонша еркектің ортасында қауіп бар ма, қасірет бар ма! Әттең, бізді тастап кетеді. Көздерінен от шашқан Көкқасқалар қалың шалаңға қайта қуып тастайды. Бет бақтырмайды. Ұлы қызыққа сығалап та қарай алмайсың...

Жалынғысы келіп, жабысқысы келіп, қыз-қырқын Көкқасқаларға жақындайды да, оның ызғар төккен қас-қабағынан сескеніп, қалың шалаңға қарай қайта ойысады. Бұлар қызыға білетін сияқты, бірақ дана табиғат берген ұстамдылық заңын бұзбайды да!

Осындай қарбалас үстінде теңіз асты неше рет қайта бозарады. Аяғында барын киініп алған қалыңдық, күйеуге ұсап ажарланып алған аталықтар мен аналықтар теңізге құяр өзеннің сағасына қарай түгел ойысты.

Қас-қабақтары шала-бурыл тартқан қартаң аталықтар жөнелген көшке алыстан қараған бойлары қалып барады. Талай бастаған, талай барған жорықтары. Енді міне, не болып, не қойғаны естерінде де жоқ. Елегізу түгіл, елең ету жоқ, үміт дүннесі түгел ұмытылған. Бұлар үшін бар өмір бал-

дырлы-балқашты шаланда ғана қалған. Енжар қарап, жай қозғалған бойлары қазан қасында қалып барады.

Алғашқы апатқа ұлы жорық өзеннің теңізге құяр тармақ-тармақ сағасында кездесіп еді. Аран ауыз, теріс азулар жорықты осы сағада бір тоқтаған екен. Көп қуып әлектенбей-ақ, баяу жосып келе жатқан месқарын аналықтарды қырып салды.

Осы қырғын үстінде барлық Азат-мая тұқымының еркек кіндікті Көккасқалары түгел күйінгендей еді. Бұларда арандай өткір тіс те жоқ, қылғымай жұтар үнірейген өңеш те жоқ. Бұлардың бар қайраты найзағайдай жарқылдаған жүйткулерінде ғана екен. Жан ұшырған Көккасқалар жүйтки жүре етек-жеңі жиналмаған, кең жайылған жорықты әрең дегенде өзен арнасына түсіріп, ағынға қарсы жоғары алып кетті. Аналықтарды ортаға ала, еркектер екі қабырғадан қаумалап келеді. Әлі соңдарынан қалмай өзеуреп келе жатқан кең өңештер енді қабырғаласа жосыған ата балықтарды жұта бастады. Бірақ көш алды өзенді өрлеп, жоғарылаған сайын бірте-бірте шегіншектеп теңізге қайта оралып кетті.

Қазір он мыңдаған Азат-мая бір денедей қозғалып, су астында сүңгуір қайықтай сырғып, тұтас жосып келеді. Жемге қарақтаған, бетімен жайылайын деген бірі жоқ. Ұлы жорық бәрін өз шеңберіне алып, айдап әкетті. Көздері оттай жарқыраған Көккасқалар көш алдын бастап келеді.

Көшенің екі қабырғасында да, жанында да — сол Көккасқалар. Әр тасаға жасырын құрған ұры-қарылардың ауларына ілегіп қалатындар да сол ата балықтар. Бірақ, өмір жорығы ешбір бөгесінге көңіл аудартпай, айдап келеді. Тұщы суға біржола шығып алған соң жорық бет алысын біржола ұғынғандай бір балық шашау шықпай, тұтаса жосып кетті.

Балық нәсілі үшін ең бай дүние су асты. Ең көркем дүние де сол. Тасыған өзеннің қатты ағысына қарсы жүйткуден күн көріс құлы бытыранды көптің осындай ұлы тілек үстінде тұтасып кеткен қозғалысынан асар күш болады дейсің бе! Осыны сезінген жорық, бетін бір түзеп алған соң, ең ұшқыр поездың зырлауына салып, аға береді, аға береді.

Келер күні күн көтеріле бере кәнігі Көккасқа көп ұзамай құламаға кезігетіндерін сезінді. Кеудеден соққан су салмағы ауырлап барады екен, ағыс екпіні күшейіп, гүріл сезіле бастады. Ол әлгі әзірде ғана ұзын көштің арт жағын бір орап, баяу қозғалғандар болса тақымдап-тақымдап алған. Қазір ол көштің қарсы алдында еді. Найзағайдай ағып барып, көштің арт жағын тағы бір тықсырып қайтқанда биіктігі үш метрдей құламаға тақап қалған екен. Ауыр су биік тас бөгесіннен гүріл-деп құлап жатыр. Көккасқа екпіндеп келіп, жоғары қарай атылып кетті. Көтеріле берген күн көзіне күміс қанжардай бір жарқ етті де, құламадан асып барып, өзенге шолп ете түс-

ті. Құламадан жоғары жайдары аққан өзен оны жұтып жіберді. Тіпті, езу тартқан жоқ. Енді Көккасқа өзеннің көлеңкелі қабырғасына қарай жақындап келіп, артқы көшті тосып қалды.

Көккасқа құламадан қалай атылса, олар да солай атылып өтіп, алда келе жатқан ата балықтар Көккасқаның маңына жинала бастады. Бір сыннан аман өткендеріне мәз-мейрам. Кейбіреуі Көккасқаның өзіне де көз аларта бастапты. Күндестік қысқандар, жорыққа мастанғандар Көккасқаны жанай өтіп, соқтығып қалуға жақын. Көккасқа қанталаған көздерінен алтын ұшқын шашып, қыбыр етпей тұр. Ол құламадан өтіп жатқан көштің алды-артын абайлап, көзінен өткізіп тұр. Кейде, тіпті он мыңдаған аналықтарды санап тұрғандай. Соқтыққысы келген текешіктерге елемей қарайды. Бірақ ызғарлы тұр.

Алғаш кездескен құламадан аналықтар да көп іркілмей өтті. Ағын күшейіп, ұрыққа толы мес қарындарын оңды-солды толқыта берген соң, құламаға жеткендерін бұлар да сезген. Бір қарғығанда құламадан асып түсе алмағандары шегініп кетіп, екпіндеп келіп, қайта атылады. Бір сәт құлама үстінде, күміс қанжар лақтырып, ойнап жүрген біреулер бардай еді. Төменнен жоғары қарай лақтырылған қанжарлар күн көзінде бір жарқ етіп қалды да, суға шаншыла түсіп жоқ болады.

Ең ауыр хал желбезегіне сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын Минога деген бәле жабысқан балықтарда еді. Шылбырын шұбатқан ат қалай шаба алмаса ,бұ да сондай, желбезегінде салақтап жүрген Минога бар балықтар құламадан қарғып өте алмай төмен қарай құлай береді. Қарны салыңқы, қартаң аналықтар қайта-қайта қарғып, қайта-қайта тасқа соғылып қалғанда уылдырығы ытқып-ытқып кетеді. Жақтарына Минога жабысқан көп аналық осы арпалыста, не құламадан өте алмай, не теңізге қайтпай, өлім әлегінде қала барды.

Жүзуі өнімсіз, еріншек аталықтарға да Минога көбірек жабысқан екен. Бұлар да сол алғашқы асудан аса алмай, әлекте қалып барады. Жорық үшін жалғыз қуаныш сол асуда Минога бәлесінен айығып еді.

Көккасқаның айналасы қылаңдап келіп қосылған ана балықтарға қайтадан тола бастады.

— Жеткен шығармыз... Аялдайтын болармыз,— дегілері келгендей, аналықтар ата балықтардың маңында сылаң қаға бастапты. Жер астына қарай кеткілері келеді.

Көккасқа тағы да жарқылдай жүзіп, көштің арт жағын бір орап қайтты. Бірен-саран болмаса, құламадан атылып түсіп жатқан балық байқалмады. Әлі күнге түлеп алуды, ажарланып алуды ойламаған қырсау еркектердің көбі құламадан өте алмай кейін қайтқан сияқты. Олар көштің арт жағында

еді. Жүзген түрлері құжың-құжың, қимылдары болымсыз болатын. Қазір ондайлар анда-санда ғана бір көрінеді.

Көкқасқа бұған ренжіген жоқ. Ағып келіп көштің алдын соза жөнелді. Әлгіде ғана кеудеден тіреп, қабырғадан қысқан су салмағы азайып, көш етек-жеңін жинап, оқтаудай жұмырланып алып жөнеп берді.

Екі күн, екі түн тынбай жосыған жорық әр жылда келіп, ұрық шашар өзеніне бұрылғанда таң жаңа ғана белдеулеп келе жатыр еді. Алда келе жатқан Көкқасқа атылып аспанға шығып, шолп етіп қайта суға түсіп, ойнақтап кетті. Кейде орғып ортаға кіріп, әлі қатарды бұзбай келе жатқан аналықтарға:— жеттік, тоқтаймыз, шаруаға кірісе беріңдер!— дегісі келгендей, көш тәртібін өзі бұзып жібереді: жалғыз ол емес, енді барлық ата балықтар атылып-оршып су бетін астан-кестен етіп жүр.

Бұл бұрылғандары үлкен өзеннің бір тармағы саналатын асты құм-қайрақ, суы онша терең емес, кіші өзендердің бірі еді. Ертелі-кеш қой отарлары болмаса, маңайында ел де жоқ, тұйық жатқан бір бұрыш, тыныштық өлкесі екен, жорық осы өзенге бұрылды да жайылып кетті. Бірақ жем іздеген, тыныштық іздеген бір аналық жоқ. Ағысқа қарсы тұра қалып, үсақ тас араласқан қайраң құмды қарындарымен ысырмалап, тостағандай-тостағандай шұңқыр жасай бастапты. Жолшыбай әртүрлі апатқа ұшырап, сонау суық теңізден бері қарай жосығандағы бар арман осы шұңқырларға ұрық төгу еді. Қазір мыңдаған аналықтар сол үрім-бұтақ ұяларын жасап жатыр. Құм-қайранды қарнымен де ысырмалайды, кейде қанаттарымен де қазғылайды. Аштық, тоқтық, демалыс дегендерді түгел ұмытқан. Тырбанып жатыр, тырбанып жатыр.

Көкқасқа сияқты өрен аталықтар да қолма-қол жұмысқа кірісіпті. Қарны шермеңдеген қай аналықтың жұмысы өнбей жатса, дереу соның ұясын жасасып, су табанын миллиондаған шұңқырға айналдырып жіберді.

Шалдығып-шаршап, ашығып-арып келген балықтар өзен табанын екі күн, екі түн қазды. Біресе қазады, біресе аршиды. Ата балықтар содан кейін ғана шыдамсыздық көрсетіп аналықтарға сүйкене бастады.

— Төк уылдырығыңды!

Сарғыш уылдырықтар шұңқырдың түбіне аспаннан түсе қалған жұлдыздай жарқырап төгіле бастады. Бұл сәтке дейін жорық тәртібін бұзбай келген ата балықтар енді түгел естен айрылғандай. Уылдырық үстіне уыздарын төгуге асығып таласып кетті. Қыран тұқымы аспанда, адам баласы жерде жасайтын қызыл-шеке қырғын таласты балық қауымы су астында өткізіп жатыр. Барлық ата балықтар бір сәтте мас болғандай еді. Көз көруден, құлақ естуден қалғандай, қырғын төбелес он күнге созылды. Шұңқырларға төгілген уылдырық бетін

қаймақтай қою ақ уыз — еркек дәні жауып болғанша қырғын төбелес тоқталған жоқ.

Ұрық шашудың алғашқы күндерінде бар тізгін көш бастаған, болашақ ұрпақ қамын ойлаған естияр да әлуетті Көккасқалардың қолында еді. Бұлар төбелесе жүріп, уылдырыққа толы ұяларға кездескенде, біріп-бірі иықпен итермелеп тұрып, өз уыздарын ытқытып жіберетін. Өнер көрсететін, күшпен алатын. Күндер мен түндер өтіп, арыстан Көккасқалар қалжыраған кезде тойдың қызығы кужын-кужын етіп, құлқын аңдығандардың қолында кетті. Олар қызу төбелеске жақындамай, шеттеп жүрген. Балуан Көккасқалар арып-талған кезде, бұлар уылдырық ұяларына жабыла тап береді. Төбелесті басқаларға беріп, қызықты бұлар көріп жүр. Әуелі алтындай жарқырап жатқан уылдырықты аузын толтыра бір асап жіберді де, қалғанының үстіне бойлары балқып, бөксе жақтары бүлк-бүлк етіп, асып-саспай өз уыздарын төгеді. Тоқшылық та соларда, қызық та соларда. Бұларда төбелесейін деген, еркектік көрсетейін деген ой жоқ. Өзара құжынқұжын жымыңдасып, өзара түсінісіп, қырғын майдан үстінде де, ұрпақ қызығының үстінде де ылғи өлжаға батып жүр. Бұлардың қылы қисаймаған. Өзге еркектер өлімші халіне жеткенде, ,бұлар туралы «қырғын майдан үстінде де қырттар семіреді» дегенді ғана айтуға болатын еді.

Ұрық түгел шашылып болып, шұңқырлардың беті құммен, ұсақ-ұсақ тастармен бүркеліп болған кезде ата балықтардың бәрі де сең соққандай құр сүлдер еді. Айға жақын аузын ашпаған, жем жемеген, күні-түні ұрпақ үшін тыным таппаған аталықтар қазір әбден жүдеген. Әсіресе, соңғы он күн бар қуатты сығып алғандай. Бұлар той үстіндегі таластарда көп қырылып қалды. Қапыл-құпыл уызын төгіп тұрып, тіл тартпай кеткендері де көп. Көзі соқырайып, аузы ашылып кеткен ата балықтарды толқын айдап жағаға шығарып тастап жатыр. Бірақ миллиондаған ұрпақ бесігіне бөленді. Енді төртбес айда қылаң-қылаң етіп жүзе жөнеледі.

Бұл күндерде Көккаска да қатты жүдеген еді. Қазір ол өзен қабырғаларын сүзіп жем іздеп жүр. Көз оттары сөнген, жүзуі баяу. Сыртқы ажары да сынық. Аттаныс алдында солтүстік теңізінде жүргенде бойында лапылдаған от қызуы бар еді. Қазір жылы өзенде жүріп, бойы қалтырап кетеді. Аузына аз ғана жем өтсе болғаны қалғып кетеді.

Аз күндер ғана осындай мең-зең халде болды да, Көккаска есін қайта жиып алды. Бұл өзенде осынша көп қауымды асырайтын азық-түлік жоғын ол бұрын білетін, қазір де көріп жүр. Теңіздің балдырлы-балшықты шалаңына қайтпаса, ашыққан балықтар шашылған ұрықты өздері қазып алып жейді. Бұл оның талай бастан кешкен қасіреті. Іші олқы түсіп қалған аналықтар қазірдің өзінде тойына алмай жүр.

Осыны сезінген Көккасқа келер күні кешке жақын тағы да көсілтіп жүзіп кетіп еді. Бұл жолы ол жорық әніне басқан жоқ, жем іздеу сарынына салыпты. «Жем таптым!» дегендей аңғарын байқатады. Ашыққан балықтар оның бұл сазына да түсіне қалыпты. Өзен бойын өрлей жайылған Азат-мая нәсілдес балықтар оңай ойысып, Көккасқаның соңына ере бастады. Қазіргі қауыммен ұрпақ алдындағы парыз-қарызын тағы бір рет өтеп тастаған ата балықтар Көккасқаның нені мензеп жүргенін оңай аңғарып еді. Олар да көштің бетін теңізге қарай бұрыса берді.

Жарық айдың көгілдір сәулесі өзен бетін бұйралап қояды. Кейде теңізге қарай жосыған балықтар да жарқ етіп қалады. Бері келерде балықтар ағысқа қарсы жүзіп еді, қайтарда ағын бұларды өзі айдап әкеле жатыр. Арт жақты орап қайтқан бірен-саран аналықтар болмаса, көш ылғи төмен ағып, оңай жүйткіп барады.

Көккасқа ұзақ көшті сонау бір құламадан асырып салды да кейін оралды. Әр шұңқырда ата-анасыз қалған миллиондаған жас ұрпақты қоршап-қоршап өсіріп, өндіріп теңізге алып қайту үшін қалды.

Әлдебір балықшының қармағына өзі ілегіп қалмаса, сол ұрпақты бастап өмірі бай, терең теңізге ораларын Көккасқа қалтқысыз сезінетін сияқты.

ҚЫРАН ЖЫРЫ

— Осының маған ұнады,
— Онда саған арнадым.
— Осының маған ұнаған жоқ,
— Онда да саған арнадым.

Автор.

— Қәл, кәл, кәл!..

Ауыл өмірінде күнде естілетін көп сөздің ішінде көміліп кетпесін деп, бүркітші қыранын «Кәл, кәл!» деп шақырады. Онысы басқа елдің де тілі емес, құстың да тілі емес, кәдуілгі «Кел, кел!» деген қазақ сөзі.

— Қәл, кәл, кәл!..

Қыран иесіне қайрылған да жоқ, қараған да жоқ. Құлаштай сермеп, қайқайып жоғары өрлеп кетті. Томағасын сыпырғанда-ақ көзі шалып қалған қоянға да түскен жоқ. Торғайдай бұлдырап жоғарылап алды да қанатын қақпай сырғып кетті. Тауға барып соғылар найзағайдай сырғып барады. Апырау, немене көрді? Тұлкі ме, қарсақ па? Әлде тіпті қасқырдың өзі ме? Соңғы күндерде тыншыға алмай қойып еді, неменеге құмартты екен? Көзіне сол құмартқаны ілекті-ау, сірә!..

— Кәл, кәл, кәл!

Торы атты тебініп-тебініп қалып бүркітші де өрге қарай салып еді, омыраудан тіреген қалың қар ұзаққа жіберген жоқ. Беті шып-шып терлеп, азғана бусанып, күнге шағылысып жатқан аппақ қарды бауырымен сызып төрт-бес аттап омбылады да торы ат тұрып қалды.

— Қап, айрылып-ақ қалғаным ба? Қәл, кәл, кәл!..

Алдыңғы күні Ержан аңшы үйіне екі түлкі әкеліп еді. Екеуі де алтайы қызыл, алтындай жалт-жұлт етеді. Сызық түсірмей сойып алған екі теріні кергішке керіп, құба жонынан бір сипап қалғанда құлпырып сала берді. Қалың қызыл алтынның бетінде азғана ақ қылаң күміс сызықтар бар. Пұшпақтары қара алтындай жалтылдайды. Төрт жасар қызы түлкінің мамықтай жұмсақ құйрығын мойнына орап ойнай бастады. Екі жасар Есентай — маған түлкінің бүйрегін әпер деп, қыңқылдап жүр. Қой бүйрегін, қоян бүйрегін жеп үйренген балаға керегі де сол ғана.

Құттықтау айтып ауылдастары жиналып қалды.

— Е, бәрекелде, үйірімен үш тоғыз!

— Босағаң қандана берсін, аузың майлана берсін!

Аңшының аузы жалғыз майлана ма, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезіне шыжымдап-созып әрең үнемдеп отырған азғана етті ауылдастары жеп кетті. Құрт-май, шайқант дегендердің де түбі көрініп қалды. Ауыл арақты судай сіміреді емес пе, Ержанның қалтасы да қағылып қалды.

— Пай, пай, сенің Сар-балағың құстың патшасы ғой!— деген сайын сылқ-сылқ етіп арақ құйылмасқа не шара!

— Биыл сен осы бір жиырма түлкі алғыздың-ау, Ержан!— десіп қояды.

— Жиырмаға жете қойған жоқ әлі...— дейді де Ержан қолын ақмойнаққа созады. Тағы сылқ-сылқ, тағы бүлк-бүлк...

— Бүркітке түлкі алдырғаннан асар не қызық бар дейсің! Абай ағаңның да бір құмары осы болған ғой...

— Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл,
Үксайды қаса сұлу шомылғанға.
Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда...

дейтін бе еді?

— Фермаға бастық болмай аңшылық қуып кеткен осы Ержанның өзінде де Абайдан жұққан бірдеме бар...

Ақмойнақ қырлы стакандарға тағы да еңкейеді.

Тыстан қыран саңқылы естіледі.

— Пай-пай, бүркітің бабында екен-ау!.. Құдай қосса, қызыл залымды тағы біраз ұйпалақтар!

Салқын ауыз қорада тақтаймен қоршалған томарша тұғырда отырған қыран тағы саңқ етіп қалды. Күн батқан соң тәкаппар шаншылған бойы қалғып кетуші еді. Бүгін екінші

түн бүркіт ұйқыдан айрылыпты. Бұл оның бір тыншыға алмай қойған кезі. Әлде, өзі бүктеп-бүріп алған түлкінің төсін сұрай ма, әлде, алдырмай кеткен бір түлкіге ызасын шаға ма, әйтеуір қыранда тыныштық жоқ. Ұшуға сұранады, далаға сұранады, аспанға сұранады. Қанаттары тақтай қоршауды сыртсырт тырналап, балақ-бауларын шойын тұмсығымен жұлып-жұлып қояды. Бостандық сағынышы, азаттық жыры, аспан жыры өн бойын өртеп бара жатқандай.

Қыранның сырын Ержан аңғарған жоқ. Бабына келген алғыр қыран аңға шығуды сұранып отыр деп жорыды. Қонақтары тарап кеткен соң әйелі Гүлбалаға:

— Есетжанды төсегіне апарып жатқызшы. Өзің де жатсайшы...— дегенде де қыран зары есіне келген жоқ...

* * *

Жабайы торы атын бір күн тынықтырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді. Талма түс кезінде тобылғы түбінен қоян ыршып шықты. Секіріп, атқылап, қалай қарай қашарын біле алмай, азғана бөгеліп те қалды. Әйелінің — бүгін бір-екі қоян әкелмесең, кешке қазандық астына от жағылмайтын шығар дегені де есіне түсті. Дағдылы қолмен томағасын сыпырып алды да, Ержан бүркітін қоянға қарай сермеп қалды. Қыран қоянға қараған жоқ. Қанаттарын кере серпіп жоғарылай берді, жоғарылай берді.

— Апыр-ау, бұл не көрді. Таутеке ме, қасқыр ма?

Ондайға түсер ойы болса, қыран ендігі орай-орай жүйткіп, шүйілер кезі болып қалды. Жоқ, шүйілер емес. Бұлтсыз көк торғын аспанды көсілте кезіп, ойнақ салып кетті. Біресе аспанға өрлеп көрінбей кетеді де, біресе төмен қарай ағады. Үйыған денесін, талған қанаттарын жазып жүргендей көк аспанды тілгілеп жүр. Кейде қос қанатын қомдап алып жерге қарай құлай шаншылады да, ұзамай желге қарсы жалт бұрылып қайта жоғарылағанда екі қанаттың асты күн көзіне айнадай шағылысады.

— Кәл, кәл, кәл!— Жоқ, қыран қайрылар емес. Оны үлкен тіршілік толқыны айдап әкетті.

Қыран көзі құмарын шалған еді. Ол оны мана сезінген, томағасын сыпырмай тұрғанда-ақ сезінген. Оған оны шаққан ашық, желсіз тынық күн айтып еді. Биік аспанда зу етіп қалған қанат дыбысы барын құлағы айтып еді. Қыран болсаң, бір талпындырмай қоймас жүрегі айтып еді. Тұтқында болған бесті бүркіттің бойына жиналған отты қызуы айтып еді.

Қыран құмарын енді Ержан да көрді. Көрді де түсіне кетті. Аңшы көзі ғана шалар биік аспанда екі қыран сайыс салып жүр екен. Үшінші бір үлкен қара алыстан орай ұшып, сайыс немен тынарын бақылап жүрген сияқты. Бір кезде бас ба-

луанға өзі түсіп жүрген кәрі қыран енді соны көрген қызығына қанағат ететіндей қызбай-қызынбай баяу қалықтайды. Ана ексуінен төменірек қалықтайды.

Сайыстың жаңа басталғанын алыстан-ақ таныған Сарбалақ бірден кимелеп кеткен жоқ. Екі жаққа алшақтасып кетіп, қарама-қарсы қайта ұмтылған екі қыранның арасы жақындай бергенде нақ үстерінен бір зу етіп өтті де ағып алыстап кетті. Сайыста жүрген екі қыран желдетіп зуылдап өткен үшінші қыранға амалсыз жалт етісіп қалды. Ие, күш иесі екен, тәкаппар екен. Екпіні қандай еді өзінің! Дауылдай ықтырып өтті-ау!.. Аяқтарында салбырағаны бірдемесі бар... Салбырағандарының ұшында жалтырағаны бірдемесі бар...

Қыран құс көкте шағылысады. Оның алды ұзаққа созылатын үлкен сайыс. Болашақ ана, болашақ әкенің бар тауқыметін танып болмай, бойына дарытпайды оны. Ұсақ қулық, бос қалжақтың құсы болса, сайыса жүріп кеудеден теуіп жібереді. Бұл кезде жемсауына сақ болмаса, жабайы шәулі қалбақтап барып жерге құлап түседі. Кеудесі жарылып, жарбиып құлайды.

Ұябасар — ана қыран сайыс ойынын тоқтатқан жоқ. Қызынып алған екен, кеудесін желге тоса шарықтап жоғары кетті де қайта оралды. Ата қыран бір айлакер Тас-қара, ол биікке көтерілмей оралыпты. Айласы ма, аспан аязынан ығысқаны ма, әйтеуір төменірек ағып келеді. Бұл жолы ана қыран оның үстінен өтіп кетті.

Таң ата етек тауларды тұншықтыра жауып алған қалың қарағайдың ішінен ұшып шыққанда бірден кездесе кеткен еркек қыран көзге қораш көрінбеген. Әуелі тым жоғары көтерілмей төменіректе ойнады. Таныса келе жоғарылай беріп, қазір талма түс шағында биік аспанда сайысып жүр. Жоғарылаған сайын аспан суына бергені рас. Еркек қыран Тас-қара содан ығысса, онысы көңіл қалдыратын қылық. Әзірге ұябасар ойына ол келмеген сияқты, ұзап барып қайта оралды. Бұл жолы Тас-қара да ойдағы биіктен оралыпты. Соқтығысардай, қанаттасып қалардай екпіндесіп келіп, шалқайысып кетті. Тас-қарада тәсіл көп сияқты. Орайы келсе-ақ жабыса кеткелі жүр. Бірақ, тәкаппар ұябасар жақындатар емес.

Қыран баласына дүние әрі кең, әрі тар. Достары да аз емес, жаулары одан да көп. Азияның аязына, Африканың ыстығына шыдар ұрпақ керек. Қарны тойса қалғып сала бермейтін ұрпақ керек. Оңай көріп сарышұнақ аулап, ін күзетпейтін ұрпақ керек. Қыран баласы осыны ойламай біледі. Қыран баласы осыны ойламай істейді. Оның аты — табиғат тылсымы.

Сар-балақ кешке дейін сайысқа араласқан жоқ. Анда-санда әлдеқайдан сап ете түседі де еркін жүйткіп, ағып өтіп кетеді. Бір-екі рет оңаша қалықтап жүрген кәрі бүркітке де

барып оралды. Сәлем бере барғандай соқтықпай-ұрынбай бой тежеп, едәуір қатарласып ұшты.

— Қанат қағысында мін жоқ, неге шеттеп жүрсің, ақсақал?

— Өкшелес буын ойыныңа, ойыңа қараймын... Биік ұшсаң — қуаныш, төмен ұшсаң — өзің өкінерсің... Мен де қуаныш көрген, өкініп көрген ағаңмын. Қызығып та қоямын, қынжылып та қоямын... Өзім ұшып жете алмаған биікті сендерге тілеймін. Өзің аспанда, ойың төменде жүргенше, өзің төменде, ойың аспанда жүрсін, жаным. Биік деген немене, төмен деген немене, сонда түсінерсің.

Қыран мылжың болмасқа керек. Екі қыран бұл ойларын айтыспай ұғынысты.

Осы кезде сайыста жүрген Тас-қара мақтанам деп бір қатерге ұрынып қалды. Қор мінез көрсетіп алды. Ұябасарға бір ерлік көрсеткісі келіп төменде жүрген кәрі бүркітке қарай қадала ұшып кетті. Қуып тастамақ па, жұлып тастамақ па, әйтеуір қатал төніп барады. Қанаттарын біресе керіп жіберіп, біресе серпе қағып барып, кәрі қыранның үстінен түйілді. Жоғарыдан орай-орай айналып барып, төбесінен тік шүйіліп қалды. Бас салатын қалпы бар.

Бірақ бас сала алған жоқ. Қәрлі көздерін бір түйреп қалып, қат-қабаттап өрген темір сымдай шор саусақтарын тоса берген кәрің, ұстасса-ақ айрылмастай екен. Жемсауын шалқайта ұстап, темір найзаларын тоса берді. Тырнақты да білекті екен. Шүйіліп келген сотқар қыран тайқып кетті, зу етіп соға алмай өтті.

Ұябасар оны өлімге жұмсаған жоқ-ты. Осындай ұлы ойынның үстінде қан төгіс болсын деп тілеген де жоқ. Бұл ерлік сыналар, еркектік сыналар ойын. Неғұрлым мырзалық, неғұрлым кеңдік, неғұрлым шыдамдылық байқалса, аналық соған бейім, соны таңдайды. Тас-қара мінезін ұнатпай қалған ұябасар үнсіз томсарып, тау жоталарын бөктерлей, күншығысқа қарай тартып берді. «Өз бетімен жүрген шал-қыранға соқтығып несі бар еді? Соқтыққан екенсің, көрсеткен ерлігің қайсы? Тақала бергенде тайқып кеткенің бе?

— Рақмет, жолдас... Сау болыңыз...»

* * *

Ұябасар ұшқыр да, ағынды құс екен. Қанаттарын еркін сермеп, ұтымды сырғып барады. Тас-қараға қанаттарын тез-тез қағуға тура келді. Күн бойы биікке бір көтеріліп алып, жақыннан оралып, екеуі де қиналмай шарпысып жүрген. Енді еркекті ұзақ ұшу сынына салғысы келгендей. Сайыстың бұ да бір түрі сияқты. Төбе шашына қырау тұрып ақ иықтанып алған ана қыран суықты да, қарсы соққан желді де елер емес. Қонақтар жерін өзі ғана білетіндей алысқа тартып барады.

Тас-қара ат шаптырым жер еріп отырды да кейіндей берді. Сылаң қыздың бір оң жағына, бір сол жағына шығып қалбақтай беру дүниенің азабы екен. Антұрғанның алымдысы-ай! Аяңына желіп ере алмайсың... Қап, бәлем, ертең көрерміз... Аспанда шарпысып жүріп қарсы бір келіп қалғанында шап беріп шаншыла кетпесем көр де тұр!.. Шегедей шаншылармын!.. О, сонау қалбаңдап келе жатқан ақ бас көрі ғой... Тәңірі деген, жұрттың соңы мен емес екемін...

Ұябасар бір сәт жалғыз ағып келе жатыр еді, қанаттарынан жел гуілдеп келіп Сар-балақ қатарласты.

— Есенсіз бе!..

— Шүкір...

Енді екеуі қатар сырғып келеді. Төбе шаштарына қырау тұрып екеуі де ақ иықтанып алған. Екеуінің ұшқырлығы да теңдес екен.

— Аяғындағы неменең?

— Балақ бау ғой.

— Жалтырағаны неменесі?

— Жез сақинасы ғой.

Қатар ұшып келе жатқан қос қыран біріне-бірі осыны айтысқандай көздерін бір шағылыстырды да ұзай берді. Қайда барарын, қайда қонақтарын екеуі де біліп келе жатқандай, айтқызбай ұғынып келеді. Енді абайласа екеуінің қанат қағыстары да, құлаш сермеулері де, серпіндері де бірдей екен. Төрт қанаттан саулап суылдаған үндері де қосылып салған әндей үйлесе кетіпті. Суық аспанды иықтарымен тіліп, қанаттарымен сабалағанда екеуі де шімірігер емес. Шарықтау құмарын, екпіндеу құмарын тарқатар ұзақ сайыс енді басталған сияқты. Жел қызығар екпін, тасқын қызығар жүйтку бар.

Күп бата екеуі тарбиған-тарбиған жуан бұтақтары бар көрі қарағайға келіп қонды. Тау жоталарын жауып кеткен қалың қарағайды көп кезіп, таңдап келіп қонды. Қазір екеуі қарсы отыр, сақ отыр.

— Осыған ұяласақ қайтеді?

— Мен ұяны сізбен бірге саларымды қайдан білдіңіз?.. Қызық екенсіз...

— Мына бір жақын тарбиысқан үш жуан бұтақтың үстіне құрықтай-құрықтай он шақты жас қарағайды айқастыра төссеск, ұяның іргесі тастай берік болатын сияқты... Одан соң осы қарағайдың бас жағында жалбыр шаш қалқаны да қою көрінеді. Жауын-шашын кезінде балаларға пана да керек қой... Ұямыз көзге де көп шалына бермес еді...

— Еңбегіңіз босқа кетіп жүрмесін... Мен сізге әлі ешнәрсе дегенім жоқ қой...

— Оны ертең көрерміз де...

— Қойыңызшы, қызық екенсіз...

Кейін қалған Тас-қара да жетіпті. Күндізгі есек дәме үміті

есінде екен, ұябасарға жақын қонбақ еді, ол бір иығын қозғап қалды. Әрірек отыр дегені сияқты. Сар-балақтың көздері де қара жалын атқандай бір жарқ етіп қалды. Тас-қара сасқалақтап, тез орналаса алмай, қанаттарын қалбандатып, бұтақтан-бұтаққа көшіп, ақыры анау екеуінен биігірек барып қонды. Жоғарырақ отырып алған соң аруақтанып та кетті. Шен беріп, биік тұғырға отырғызсаң, қандай орынға болса да ұялмай-ақ отыра кететін сияқты, жараса кеттім деп ойлауы да мүмкін. Сәнді отыр, салмақты отыр...

— Е, мен бір жұмысқа айналып қалдым... Әйтпесе, сенен қалатын емес едім!— дегісі келгендей, ұябасарға қыр көрсетіп қояды.

Қарағай бастарын желімен жайқап кәрі қыран да келді. Оның жастарда не жұмысы бар, оңаша қонақтап жатыр. Белбеуін шешініп, тымағын сілкіп, күйбеңдеген қарт адам сияқты, оралымы азайған ауыр дене бірнеше бұтақты сындырып барып әрең тыншықты.

Енді төртеуі де тым-тырыс. Ағаш басы, қарақұғы түн қырандар үшін ойын-сауық орны емес. Олардың ойын-сауығына шаңқай түс, биік те кең аспан керек. Қызынған денелер амалсыз тыныштанып қара тас болып қатып қалды.

* * *

Таң сәріден кәрі қыран жөнелді. Шор алақан қышығандай болды. Кім біледі, қоян кездесер, суыр да шығып қалған шығар...

— Ұшпаймыз ба?— Сар-балақ иықтарын қозғап сілкініп қойды.

— Е, ұшайық!

Ұябасар дүр сілкінді де ұша жөнелді.

Ұйыған дене жазылғанша үш қыран қатар ұшып келеді. Сұңғақ денелі ұябасар ортада. Екі жағында екі еркек қыран. Ұябасар көңілі Сар-балаққа біржола ауып болса да, Тас-қарапы да қуып жіберген жоқ. Көк сұлуы да айналасында шұлғыма жігіттердің бола бергенін жек көрмесе керек. Көз қиығы екі қыранға да түсіп келеді.

Түске тармаса қырандар таудан алыстап жазық даланың үстінде келе жатыр еді. Қауіп-қатер жасырынар ешнәрсе байқалмады. Ал енді бастаңдар дегендей, ұябасар аспанға тік қарғып кетті. Қанат асты күнге шағылысып жарқ етіп қалды. Сар-балақ пен Тас-қара да жоғарылай берді. Ұябасар суық аспанға шаншыла қадалып, әлі биіктеп барады. Әуелі аз шегініп қалған Сар-балақ ұябасарды қуып жетіп, алға түсіп кетті. Жемсауында алқымынан тіреп, бөгеп жүрген илеңіп-жұмарланып қалған жүп-жұрқа бар екен, оны аузынан ытқытып жіберді де жеңілденіп кетті.

Көк сұлуы көпке дейін ойынға қатынаспай қойды. Еркек

қырандар екі жағынан орап келіп шарпысуға шақырса да елең қылар емес. Не тік қарғып жоғарылап кетеді, не сүңгіп төмен кетеді.

— Өздерің біраз сайыссаңдаршы...

Қызынып кеткен еркек қырандар өзара сайысып кетті. Сар-балақ ұзақ ағып кетіп, кең орап қайтады. Тәсілқой Тас-қара жақыннан орап, табан астынан тап береді. Бірақ тырнаққа тырнақ ілігер жерге келгенде тайқып кетеді. Төмен сүңгиді, бұрылып кетеді, ұябасардың тасасына қарай ұмтылады.

Ойында қандай тәсіл қолдансаң да айып емес. Бірақ бар тәсіліңе бас сауға болса, оны қыран көп көтермейді. Сар-балақ ызалана бастады. Тас-қара тағы бір жақындай беріп тайқып кеткенде, қанаттарын қиғаштай беріп оң иығымен соғып кетті. Үстінен соқты. Иығы темірдей екен. Тас-қара сол жақ қанатым үзіліп кетті ме деп қалды. Енді көтерілер шама жоқ, құлай төмендеп, әлдеқайда төмпе үстінде суыр жеп отырған шал-қыранның қасына келіп қонды.

— Бір жапырақ асатып жіберші, көкем!..

Тас-қараның қарасы өшкен соң ұябасар ойынға өзі түсіп кетті. Қыран құс жасырына да білмейді, сығалап сықылықтаған ұры көздерді де, күңкілі тынбас күндес көздерді де ұнатпайды. Бұл ойынға бөгесін керек емес. Бұл ұрпақ ойыны, ұрлақ күйі. Бұл ойынға аспан кендігі керек, жер биігі керек. Бұл ойынға қуана білер жүрек керек.

Сар-балақ ызалы қабағын жадырата алмаған бойы ағып келе жатыр еді, ұябасар жақындап келіп, қылаң етіп бұрылып кетті. Қыран қабағы да жадырап сала берді. Енді екеуі кең аспанды кере орағытып, қарама-қарсы келіп, төс тақасып қалардай жақындасып, қайтадан тік көтеріліп кетіп жүр. Қатты ағынымен келгенде төске төс тақасып қалса араларында сығарланған суық ауадан басқа ешнәрсе жоқ-ты. Бірінде аналық күйі, бірінде аталық құмары, екеуі кешке дейін сайысты. Күн бата кешегі қарағайдың басына қайта келіп қонғанда біреуі әке, біреуі шеше болып қалғандарын таныды. Ұяны қалай салу, қайда салу дауы болған жоқ.

* * *

Жазғытұрғы екі сары үрпек балапаны қазір қоңырайған-қоңырайған құс болып қалыпты. Енді ұшар кездері жақын. Әке-шешелері осының қамында.

Әуелі бұлар жұдырықтай-жұдырықтай көк-шұбар жұмыртқа еді. Бар қызуын, бар мейірімін соларға беріп, ана қыран қырық күн тапжылмай отырып басын шығарды. Үкідей сапсары ұлпа жүн екі балапан жұмыртқадан шыққан соң ғана қалжыраған ұябасар бірінші рет ұядан ұшып, арқан бойы ба-

рып қонды. Төс сүйектері сорайып, арықтап қалған екен. Қанаттары да әрең қағылады. Сар-балақ азық-түліктен кенде қылмаса да қатты жүдепті. Үш күндік ойын сайыс емес, армандары осы екі балапан еді ғой. Ұябасар қалжырап қалғанына өкінер емес. Бүгін ол қанаттарын жазып алады. Таң сәріде суға шомылып қайтады. Жұмыртқа басып отырғанда көбінесе аузын қар мен жаңбырға тосып сусындап еді. Енді ол күндер артта қалды.

Қос қоңырлары адам болып келеді. Қоян жіліктерін бітеу жұта бастады. Түлкінің төсіне таласып қалады. Өкпе тұстан тесіп жіберіп қызыл қанды сораптағанда көздері шатынап біріне-бірі ырық бермейді. Тырнақтасып та алады. Тек Сар-балақтың ызғарынан ғана ығысады.

Ұя басуға отырған кезде аналық Сар-балақтың өзінен де жатсырап кеткен. Бауырындағы екі жұмыртқаны одан да қызғанатын. Қазір балапандар есейген сайын әке ызғары керектігін де мойындады, ерлі-зайыптылық сезімі де қайта оянды. Қойшының төрт қанат үйіндей кең ұяның аналық пен аталық екі шетіне қонақтайды. Ойнағылары келіп, ұшқылары келіп дамыл таппайтын ересектеніп қалған балаларын иықтарымен қағып, қанаттарымен жайқап ұяның ортасына қарай ығыстырады. Тезірек ұшса екен, дүние таныса екен... Қоянды ала алмай ызаланса екен... Аяз келіп қалғанша әке-шешелеріне еріп ұшып ананы-мынаны үйренсе екен... Ұяда күнде жеп жүрген тамақтары жүгіріп жүрген төрт аяқ екенін таныса екен. Алысар, жұлысар барын білсе екен...

Ата-ана қарлы-боранды дауыл күтеді. Қара дауыл соғып тұрғанда ықтап-ығысып отырған қос қоңырды желге қарсы итеріп жіберу керек. Қанаттарын еріксіз қағатын болсын. Кеудеден тіреген қатты жел құлатпайды да қанат қаққан сайын жоғары көтеріп әкете береді. Сонда балалар қорқып шырылдар ма, қуанып саңқылдап жіберер ме!.. Ата-ана осыны күтеді, қуана күтеді. Бұл олардың алты ай күткен арманы. Алты айға азаптың бәр төлеуі осы ғана.

Күзгі қара дауыл көп күттірген жоқ. Соғар кезінде соғып кетті. Аналық қанша асықса да Сар-балақ дауылдың күшейе түсуін күтті. Қалың орманның өзегі шіріген кәрілерін аударып тастап, барлық қоқысты, барлық иіс-қоқысты айдап әкететін сұрапыл дауыл арман ғой бір! Ұрпағың сондай дауылда аяқтансын да.

Сар-балақ кешеден бері аналықтың өзін де шеттетіп тастап, екі балапанға дамыл бермей отыр. Ұяны айнала қуып, еріксіз қанаттарын қақтырады. Еріксіз бұтаққа жармастырады. Құламау керек. Тырнақтар қадалып үйренсін, білек бұлшық еттері шыратылып үйренсін. Қанаттары қағыла берсін, қатая берсін.

Екінші күн соққан қара дауыл бәсеңдеген жоқ еді. Таң ата

Сар-балақ саңқ етіп, жақын қарағайға қонақтаған қосағын шақырды.

— Немене, ұшырамыз ба?

— Ұшырайық!

Әуелі ата-ана ұяны айнала ұшып өз қанаттарын жазып алды да ұяларына қона беріп қос қоңырды желге қарсы итеріп-итеріп жіберді. Әшейіндегі нұқып қалу емес, темірдей тегеурін бар екен, балалар ұяға жабысқан жоқ. Тырнақтарын баурына қысып алып, қанаттарын тез-тез қағып, көтеріле берді. Шырылдаған да жоқ, саңқылдаған да жоқ, көздері ғана өжет түйіліп алған. Аумаған әкесінің көздеріндей, ызғарлы қара жалын шашады. Әуелі тыпырлай қағылған қанаттар енді байсалды қағыс тауып ала бастады. Дауыл ырғағын аңдай бастады. Ара-тұра қанаттарын қақпай, кеуделерін дауылға тосып қалқып-қалқып алады. Енді бір кезде ата-аналарына көз тоқтата қарап, бір қоңыр саңқ етіп қалды. Оған екінші қоңыр жауап берді. Бұл қуаныш саңқылы ғой!

— Түу, ұшу деген қандай жақсы еді! Неғып сонша ұшпай отырғамыз? Дүние деген қандай кең еді! Тар ұяға қалай сыйып отырғамыз? Дауыл деген қандай жақсы еді! Ұша алмасты ұшырып әкетеді екен-ау.. Қанша уақыт бөстегін бұлғап отыра берген мешеу едік қой. Дауыл көтеріп аспанға шығарды емес пе! Енді осылай шарықтай беретін шығармыз. Арман деген осы да, қуаныш деген осы да!

Манадан балапандарының астын ала ұшып келе жатқан ата-ана енді қатарласып ұшқалы жақындап келеді. Қауіп жоғалды. Құлау қорқынышы жоқ енді.

Дауылда ұшырған балапандарымен қатарласа ұшып келе жатқан ата-анада қуаныштан басқа бір сезім қалмаған сияқты.

ТАЛПАҚ ТАНАУ

Сары атан аяғын тәкаппар басып келе жатқан себебі — ол ғасырлар бойы қазақ елінің тарихын арқалап, тербетіп келдім деп ойлайды. Тарихи еңбегім үшін «Шаңырақ атан» атандым деп сенеді. «Шаңырақ» үй деген сөздің баламасы екенін білетін сияқты. Өзім де тарихи жануармын, жалқау далада жалқау аяңдасам да қазақ тарихын арқамнан түсіріп алмай әкеле жатырмын. Қазақ атын жоғары ұстадым. Сондықтан қалай пандансам да иір-шиыр бойыма жараса береді дейді.

Сары атанның тәкаппар ойының дәлелдері де тәкаппар:

— Қазақ ең сұлуын «Бота көз», ең жүйрігін «Бота тірсек» дейді. Бір елдің қол жетпес сұлуы мен жел жетпес жүйрігін теңеуге мені қалап алса, сірә менде қандай олқылық болуы мүмкін?..

— «Боз іңген» күйі деп тартқанда боз торғай шырылдауын, бұлбұл сайрауын қояды. Қазақ елі қайдағы қажыған күндерінің зәрлі зарын төгіп, шерін ақтарғандай болады. Азусыз аз ғана ел азғын күндерінің аянышты халдерін айта алатын мұңды күйді, зарлы үнді бізден тапқан. Алды жар, арты жау қамалаған ділгер ел, жау жетегінде кетіп бара жатқанда шерлі жүрегін осы «Боз іңген» күйімен босатқан. Шексіз қуанышы мен түпсіз қайғысын осы күй арқылы жете айта алған...

— Жасыған жан болсын, қалжыраған халық болсын, ең жіңішке, нәзік сезімдерін біздің мойынға артуының өзі басқа жануарлардан бір мойнымыз артық тұрғанын дәлелдейді,— деп сенеді Сары атан.

Мұнысы құрғақ даукестік те емес секілді. «Боз іңген» күйін толғауын тоқсан толқытып, еңкелектетіп келіп еңіреткенде, тыңдаушылар бір күрсінбей қойған емес. «Боз іңген» әркімнің шерлі шектерін шертіп, қан қатқан жүрегін босатып жатқан секілденеді. Су ағуын, жел соғуын тоқтатып, даланың қайғылы мұңын талай тыңдағаны рас.

«Есіз жер... еңіреген іңгенде күй,
Селеулер жел оятқан билеген би.
Аулақта қорқақ қоян зар тыңдаған,
Тоқырап қала берген шеңгел мен ши.
Көбейген көк жүзінде жұлдыз қоздап,
Боз іңген зар қақсаған жолда боздап.
Түктіде түйедегі зарлы сарып,
Қашамас қам көңілді қалай қозғап.
Боздаған, от басында зар илеген,
Қозғаған қоңыр іңірді әлдилеген.
Екі көз енді өзенді сорғалатып,
Төрт табан құмға қосып нан илеген...
Қозғайтын қобыз тартса әсіресе,
Төңкеріп жан көңілің әлденеше.
Құм кезіп, түзде безіп тыңдайтынсыз,
Түйенің күйін сонау тартқан кеше.
Әсем күй саусақта би, саңғыраған,
Жүйрік үн жүрек жалмап жамыраған.
Боздатса боз іңгенді зарлы қобыз,
Сарыны сар даланың аңыраған.
Боздауын қобыз боздап, аңырауын
Қыл сарнап, керуеннің дабырауын
Ұғасың анда-санда ойнақы үннен,
Кей қағыс күлдірлетіп қоңырауын.
Алатау айрыларда алтын күннен,
Күймен шал сөгілген, күңіренген,
Кеш батып, кешкі қозы жамыраумен
Қобыздан іңген зары сонда үзілген...»

«Боз іңген» күйін Абайдан соңғы бірінші ақынымыз Ілияс осылай толғады.

«Боз іңген» ен жайлауға еркін шығып алып, құлдырап барып жоғалып бара жатқандай, тыңдаушылар:

— Жарықтық есті мал ғой!..— десетін. Оның үстіне Сары

атан өзінде бір ұлттық белгісі барлығына да шүбәсіз қарайды. Өзге малдан көрі көнбіс, ерінбейтін еңбекші, бейғам болғандығын осыған байланыстырады.

— Қаратаудан көшіңді көшірмедім бе? Қарағандының көмірін, Қарсақпайдың сұр тасын тасымадым ба? Түрксибті салыспадым ба? Бірінші трактордыауылға сүйреп әкеліспедім бе мен? Қазір қай жұмысыңнан бас тартып отырмын,— деген секілді, айта берсе, толып жатқан дәлелі бар.

— Шөлейтте, отсыз-сусыз құмда ербеңдеп жүре беретін мен емес пе едім?— дейді Сары атан.

Бүгін Сары атанның арбасында іркілдеп жатқан екі үлкен шошқа түк ойламастан келе жатыр. Бауырында тоғыз торайы, анасының болжыраған боз емшектерін қомағайлана түрткілеуден басқа еш нәрседен хабары жоқ. Көздері кілбиген, ақ кірпік балапандарда талпақ тұмсықтарымен анасын көруден басқа не ой барлығын түсінуге болмайды. Сөлекеттеу қолбаңдаған надан нәрсе секілді. Анда-санда талпақ танаулардан жалпы түрде жабыла бір бырқ етіп қойып, бұрынғы дұспан еліне тәуекел етіп, тартып келеді... Бұрын орыс-қазақ төбелесе қалса:

— Түйесің, бақырауық!..

— Шошқасың, тоңмойын!..— деп бірін-бірі ең жаны сүймеген жануарға теңесетін.

Түйе секілді тарихи орын алар ма, жоқ па, ол арасы әзір қараңғы, шошқалар «Жаңа жол» колхозына келіп кірді. Арбадан түсейін деп еді, колхоз мүшелері осқырып, жақындай қоймады. Арбаға жақындап таңданған пішінмен иірілді де тұрды.

Шошқаны алып келген колхоз бастығы Сәден:

— Қәне, жігіттер, мұны енді арбадан нетісіңдер... несіне осқырасыңдар, бұ да мал ғой...— деді аз ғана езу тартып. Даусы аса сенімді шықпады.

— Мүмкін, мал шығар...— деп, біреуі мырс етіп қалды да, теріс айналып кетті.

— Орыстар мал деп асырайды ғой, әйтеуір...

— Танауы талпақ екен...

— Аузы малға ұқсамайды-ақ...

— Жоқ, тұяғы айыр, қойға ұқсайды...

— Тек, қойға теңемеші кәпірді... Бауыры толған қаз-қатар емшек, қай жері қой болушы еді?..

— Сәден, осыны мал деп әкеп тұрсың-ау?..

— Мал емес деп кім айтты?

— Мүмкін, мал шығар... бағып көрмеген малымыз...

— «Жаңа жол» колхозының мүшелері осы секілді іліп-тартпа, сықақ секілді сұраулармен Сәденді қамалады да, шошқаларды түсірісуге жоламады...

Бұл қобалжуды Сәден жақсы біледі, өзінде де болған. Сов-

хоздан берілген малдарға қосып, екі шошқа алуға уәделескелі екі ай болса да, әкетуге келгенде талай тайып шыға беретін.

— Сәден, шошқаларыңды алып кетсейші,— деп ферма бастығы талай ескерткенде:

— Жүре тұрсын... келесі жолы алармын...— деп ылғи тастап кететін.

Айни-айни, қобалжи-қобалжи бүгін әрең әкеліп тұр. Шошқаның жонына қарап қызықса да аузы салтақ-салтақ, бауыры толған күлтілдеген емшек.... Тұмсығы біртүрлі өзінің... Құлағы анау... Бірақ тұяғы айыр...

— Әй, арам шығарсың-ау, антұрған...— дейтін Сәден ішінен. Қазір ол қобалжуды Сәден жеңді. «Арам деген не?— Молдалардың қыртылы! Орыс жылқы етін жемейді, қазақ шошқа етін жемейді!.. Бәрі молданың, діннің жұмысы. Оған тек надан ел ғана сенуге тиісті. Кеңес өкіметі, керек болса, шошқа совхоздарын құрып жатыр. Біздің жаңа дініміз — Кеңес өкіметі неге бастаса — сол! Біз осыған ғана сенуіміз керек! Ал, енді мәдениетті Американың шошқалары моншаға түседі, торайын ақ шүберекке орап алады дейді...»

Сәден осыдан артық дәлел таба алмады, іздегісі де келмеді. Өйткені осы дәлелдері жеткілікті секілді көрінді. Осы өз сөзіммен жайып айтып берсем, колхозымды сендіре алам, одан өзгенің дәл қазір керегі де шамалы деді. Сөйтті де, білекті түріп жіберіп, тәуекел деп шошқаны алды да келді.

Жиналғандар әлі жақындамай тұр. Ептеп Сәденді мазақ еткілері де келеді. Бірақ, Сәден ешбір жұмысты ойламай, білмей істемейді. Бұл оның әдеті секілді нәрсе. Колхоздың бастығы екенін былай қойғанда, қара басының беделіне күйе жағуға болмайды. Ол ұрыспайды, ақырмайды, істе дегенін істетпей және қоймайды. Қашан да өзі бас болып істей бастағаң соң, басқалар еріксіз екпіндеп, жұмысты көтеріп әкетеді. Жұмысты бітіріп болған соң аз ғана езуін жырып жымияды да:

— Қәне бітпегені? Колхоз тізесін басып жіберсең бітпейтін іс болмайды!— деп колхозшыларға бір қарайды. Осы қарауы қайта қаруландырғандай, колхозшылар екінші іске тағы да екіленіп кіріседі. Сәден қазір де осыны істейін деп тұр. Үндемей, шошқаларды айналып жүргені, өзінің үйреншікті әдісін тағы қолданады деген сөз. Шошқаны әкелген екен, оны мал етіп шығаруында дау жоқ. Ол істейді. Өйткені беті бұлк етпейді, сенімді.

Сәден шошқаларды құшақтай ұстап, аяқтарын шеше бастады. Жанторсықша бұлтиған ақ торайларды құшақтай көтеріп, сарайға тасып жүр. Жұрттың көзін үйретейін деген адамша, торайларды бір-бірлеп тасиды. Біреуін құшақтай көтеріп алады да арқасын сипап, тұмсығын ұстап, қолтығына қысып апарып, сарайға кіргізеді.

— Босқа жамандайды түге... өзі таза мал екен...— деді Сәден, сенімді дауыспен.

— Мал болса болар, бірақ таза болмас...

— Бағып көрмеген малымыз...

— Мария келін бар ғой, бағар...

Жиналған топ езуіне іркілген күлкіні босата алмай тұр. Сөздері ілгешекті. Сәден онымен жұмысы да жоқ адамдай, шырқырап бақырған торайларды бір-бірлеп тасып, сарайға қамап болды. Торайлар бақырғанда әлі арбадан түсірілмеген ана шошқа ашулы түрде тулап, қорсылдап қояды.

«Осынынды қоя тұрсаң да болар еді...»— деп ойлады Сәден.

— Үніне болайын жануардың!..— біреу мырс ете түсіп еді, соны сылтауратып бәрі қарқылдасып, күлкі тіреген алқымдарын бір босатысып алды.

— Үні жаман болатыны мойны қысқа...

— Кеңсірігі де келісіп тұрған жоқ... үн кеңсіріктен келеді ғой...

— Бұл өзі жоғары қарамайтын жануар дейтін...

— Жұлдыз санататын ба едің оған?

Сәден ана шошқа-мегежінді жонынан сипап тұрып:

— Күле тұрыңдар, жолдастар... күздігүні әрқайсысы бес пұттан май беретін отыз шақты мал болып шыға келгенде көрерсіңдер!— деді.

— Майды қанша сұрасаң да берер-ау... бірақ ол малдың майы бола қояр ма екен?..

— Жоқ, әшейін... қой, сиыр деген секілді шошқа деген малымыз болатын болды ғой, соның майы болад та...

— Әттең, таза болады дегеніңе илану қиын...

— Таза ұстасаң таза болады! Сиыр өз қорасын өзі тазалай ма?

Сәден, шошқа анық мал, шошқаның майы көп, таза мал, тез өседі дегеннен басқа еш нәрсе айтпады. Мұнысына басқалар таласпайтын да секілді. Бірақ, шошқа мал емес деген ұғыныстан шыға алмай, тәуекел мен кері-тартпаның арасында толықсып тұр. Шошқа секілді момын жануарға мал атағына көшудің өзі бір жарасымсыз теңдік сияқтанады. Өзгені былай қойғанда Сәденнің туған інісі Әбен де жақындамайды. Әбен Ефимнің қызы Марияны алғанда, замандастары:

— Енді, сіздің үйден қорсылдақтың құлағын жейміз ғой...

— Мария келін ол жануарсыз тұра алмас...— деп мазақтасқан болатын. Бұған екі жыл болып барады.

— Айтқандары келді-ау ант ұрғандардың...— деп Әбен терлеп кетті.

Қолында европалықтар үшін «қазақ тілі» деген кітап бар, кешкі сабақтан Мария келді.

Мария қазақ әліппесін өтіп енді өз бетімен кітап оқуға

жарап қалған. Жай сөйлескенде кідірмей, кедір-бұдырсыз сөйлесе де, кітаптан оқығанда күрмеле береді. Әсіресе септеу мен жіктеулер қинап жүр.

Мария қайнағасының қасына келіп:

— Дядя Сәден!.. Шошқа әкелгенсіз бе? Мыналар қорқып тұр ғой, сірә...— деп, бақырып жатқан торайларға кетті жүгіріп. Дереу біреуін құшақтап алып шығып:

— Қозыдан қай жері кем?.. Әбен, сен де қашып тұрмысың?— деді күйеуіне.

Әбен үндемеді. Колхозға келген шошқалардың қайдан орағытып келіп, Әбеннің атына байланысып тұрғанына ол қатты қысылып тұр. Басқалары Марияға:

— Әрине, сен үшін кем жері жоқ, бірақ Әбен де бекер шегінеді, оның рас...— деп бір күлісіп алды.

Сәден арбаның үстіне шығып алып:

— Кел, Мария, түсірейік!..— дегенде Мария қолындағы торайды кенеттен Әбенге ұстата салып, секіріп арбаның үстіне шықты. Әбен құсатын адамша не күлуге, не жылауға айналғандай, бет-аузын тыржитып, торайды ұстап қала берді, лақтырып жібермеді.

Шошқалар жиналып күліп тұрғандарға өкпелегендей, ашуланып, қорсылдап қояды. Осы мінезін қоя тұрса, ешкім ештеме деместей көрінеді Сәденге. Сонда да жиналып тұрғандарды осы тұста көндіріп алмаса, әңгіме созылатынын еске алып:

— Қәне, жігіттер, көтеріңдер!— деді Сәден салмақты дауыспен. Бұл кәдуілгі, дегенін істетпей қоймайтын даусы оның. Бұл ашу да емес, әмір де емес, іс істетерде шығатын дауыс.

Жігіттер бір-бірлеп, сыртқы киімдерін тастап, білектерін түрініп, қолдарының ұшымен ғана жәрдем етпекші болып арбаға жақындады. Біреуі құлағының ұшынан, біреуі арқасынан сүйемелеп қарап еді, ауыр қабан бүлк етпеді. Сәден «әуп!» дегенде жігіттер амалсыз құшақтап алып, қабанды жерге түсірді. Мегежін шошқаны көтеру бастапқыдан оңай болды.

— Әй, арам антұрған ғой!..— деп жігіттер тағы бір қарқылдасып алды.

Моп-момын, жұп-жуас, майыпан басқа айыбы жоқ, тон мәйын, надандау жануарлар қолбалдан қабырғасынан қозғалып, мұрындарын бір-бір тартып қойды. Түсе сала жерді бір нұқып жіберіп, төмен қараған бойы сарайға кірді.

Тебінгідей құлақтары мен салақтаған емшектеріне қарап, жиналғандар жиіркенеді де, жонына қарап «бес бармақты» еске түсіреді...

Қайткенмен 1933 жылы, майдың екісі күні «Жаңа жол» колхозына бір түлік шошқа малы келіп кірді...

...Ұсақ сықаққа қазекең қандай шебер, жиналыста шошқа

маңайына сөз көп үймеледі. Ешкім қарсы емес секілді. Бірақ іліп-тартпа, ілгешек сөздер аяқ аттатпайды.

— Бағып көрмеген малымыз болған соң тосырқаймыз да. Әйтпесе мал екені рас шығар...

— Тек балалауы жиі екен...

— Ешкі жиі балаламай ма?

— Одан бұл жиірек көрінеді...

— Өзін не деп қайырады екен?.. Шөге-шөге дейміз бе?..

— Е, қазақша қайдан білсін... Жаңа келіп тұр ғой жануар...

— Мария келіннен басқа кісі бағуын біледі дейсің бе?..— деген секілді сықақ таңдық қиғаш сөздер көпке дейін созылды. Мария түрегелді де:

— Мен-ақ бағайын. Бірақ мен егінде екі кісінің жұмысын істеп жүрмін,— деді.

Ешкім шошқа бақкысы келмейді. Марияны егіннен босату да қиын. Ол істеген жұмыстың етек-жеңі түріліп сырғып отырады. Оның ісінде көрінбейтін бір өзгешелік бар секілді. Басқа әйелдер де одан қалыспай, кейде артық істегенмен Марияның қолы тиген жұмыс тиянақты, әрі өнімді, әрі сенімді бітеді. Сондықтан шошқаларды бағу Есен деген шалға тапсырылды.

Есен тоғыз торайын шұбыртып, екі шошқаны қопалы көлге әрең айдап әкеледі де, қоя береді. Өзі басқа бір жұмыспен жүрген адамша шеттеп, алыстан ғана бақылап жүреді. Болмаса басқа бір жұмыс істеп жатады. Шошқа бақканына бір талай арланады да. Шошқаларын таңертең ел тұрмай, ерте айдап әкетеді де, кешке ел орынға отырғасын айдап қайтып, көзге көп түспейді... Кешке үйіне келгенде таяғын, шекпенін сыртта қалдырып, үйіне жуынып кіреді. Сәденнен басқамен шошқа жайын әңгімелеспейді. Басқа малшыларға да жақындаспайды. Шошқа жайы сөз бола бастаса, Есен ол арадан кетіп қалады. Сондықтан оны ешкім әурелемейді де.

— Есеке, бағар көбейсін!.. Шошқаларың әбден-ақ семірген екен...— дейтін болды.

Бір күні ертемен шошқаларын айдап, Есен көлге кетіп бара жатыр еді, артынан біреу келіп:

— Бағар көбейсін, шалым!..—деді

Қараса, Шәкен дәрігер екен. Қәдуілгі малшыларша Есен «айтсын!» деп жалт қараса, дәрігер мазақ қылғандай күле айтып тұр екен.

— Е, шалым, енді шошқа бақтың ба?..— деді тағы да дәрігер, аяушылық еткен пішінмен. Бұл жолы мазақтап тұрғаны Есенге тіпті айқын көрінді.

— Шырағым, біздің ісіміздің бәрі ерсі ғой сендерге. Аулағырақ жүрсең қайтер екен!— деді Есен, таяғына сүйеніп тұрып.— Аулақ дегенге түсінесің ғой?!

Атан жайында талай әдемі өлеңдер айтылғаны рас. Шошқа жайында жайылған өлең әзір жоқ. Өйткені, ол бесінші түлік болып беки қойған жоқ әзір. Сонда да бұл жөндегі бірінші өленді «Жаңа жол» колхозы айтып салды. Қасен молданың баласы Әлен дегеннің мазағына мынадай өлең шығарылыпты:

Бес түлік малымыз бар: бірі шошқа,
Бөлеміз табын-табын етіп қоска.
Аластап арамыздан айдап шыққан
Болып па сенен арам біздің шошқа?

Арам без көтеріліп Әлен деген,
Сын тағып шошқамызға көлденеңнен
Әкенді Қасен молда білетін ек,
Кіргенше өлік жерге соңына ерген...
Арқалап өлік — киім кебіндерін,
Есінде жүретінің бар ма сенің?

Шошқамыз әрі жайлы, әрі майлы,
Қарыс май қабырғадан қозғалмайды.
Сендердің із аңдыған сықағыңа,
Шошқаның жалғыз түгі қисаймайды!..

Түліктің шошқа жатар тазасына,
Нанбасаң жақсы бағып, таза асыра.
Түйендей төсегіне тышпайды бұл,
Симейді сиырындай жамбасына!..
Егерде соя қалсаң бір лағын,
(Әленге беретін боп бір құлағын)
Мөлиіп төрт көз итше көзін сатып
Күзетіп отырар ең жерошағым!—

депті.

Келер жылы «Жаңа жол» колхозының шошқасы отыздан асты. Бір үлкенін үйтіп тұрып сатып еді, екі бұзаулы сиыр болып тұра келді. Шошқалары семіз. Іркіт құятын мес секілді былқ-былқ етеді.

Көшпелі елдің шаңырағын арқаламағанымен, мал шаруасында тарихи орын алатындарына талпақ танаулар да сенімді қорсылдайды...

— Достым, мен сендерді де әкелістім... Менің орным әлі де олқы болмайды!— дегендей, Сары атан да тәкаппар күйі күйсеп жатыр...[1]

БІЗДІҢ БИ-АҒА

«Еңбекші қазақ» газетінің жауапты хатшылығынан Сәбит Мұқанов босады да, оның орнына Бейімбет Майлин келді. Мен, әдеби қызметкер деген лауазымым бар, корректор едім, Орынбор рабфагінің студентімін.

[1] Әңгіменің бірінші нұсқасы осы еді, басыла келе едәуір өзгеріп кеткендіктен түп нұсқасын қайта жариялауды мақұл көрдім. Ғ. М.

Сабақтан кейін редакцияға келсем, Бейімбет барлық бөлім бастықтары мен әдеби қызметкерлерді жинап алып, кеңесіп отыр екен. «Кешігіп келгенімді көріп отырмын» деген көзбен Бейімбет маған бір қарады да ескерту жасаған жоқ.

Мәселе газеттің тіл жағын жақсарту жайында сияқты. Жаңа келген жауапты хатшы газеттің жыл басынан бергі номерлерін алдына алып, әр түрлі мақалалардан үзінді оқып отыр. Ойы бұлдыр-буалдыр, тілі тіпті орашолақ мақалалар көптеу екен. Бұқараға түсінікті тіл Бейімбеттің бас сырқаты екенін бұрыннан білетінбіз.

— Осы мақалада ой бар ма, тіл бар ма?— дегендей Бейімбет бөлім бастықтарына айнала қарайды. Олар қызарацдасып біріне бірі қарайды.

Әсіресе сын бөлімінде мін көп. «Сын түзелмей, мін түзелмейді» деп басталады да сыңар езулеп кетеді. Оқығандық та мін — байлықтың белгісі, оқымағандық та мін — надандық белгісі. Қара басты мінеу көп, қорлау көп, кекету көп. Өнердің көбі осы жақта. Пролетариат жазушысы пролетариаттан шықпақ. Пролетариаты жоқ қазақта пролетариат әдебиеті болмақ емес... Осы бағыттағылар білімдірек те тілдірек. Бұл тұста Бейімбет жауапты хатшы емес, жазушыдай ойланып қалады.

Көмір төңірегінде, мыс маңайында бірер жыл болғандар — пролетариат жазушысы біз дейді. Бірақ, жазып келістіргендері жоқтың қасы. «Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады». Бұлардың түп нысаналары әлі баяғы «Пролеткульт». Содан безініп отырып, соған келе береді.

Қалайда ұйымдасу, бірлесу орнына алшақтаса беру басым. Әсіресе, Орынбор, Ташкент болып екі жарылған топта келісім жоқ.

Бейімбетті газет маңайы, жазушылардың көпшілігі Биағa дейтін. Би-ағаң түнгі он екіге таянғанда қаулы-қарарлардың аудармасына тоқтады. Бір-екеуін мен аударған едім. Әр қаулыға 3 сомнан ақша да алғамын. Бірақ, түсінбей аударыппын, түсінбейтін етіп аударыппын. Қасақылық жоқ, шамам сол.

— Қәне, қайсың түсіндің осы қаулыға? Ауыл қалай түсіпеді?— деді Би-ағаң. Шынында да мынадай аударманы түсіну үшін Сократтай данышпан болу керек сияқты.

Мен үндемей ғана құтылармын, терлеп қана құтылармын деп отыра беріп едім, құтыла алмадым.

— Бұлай аударатын шала сауатты адамдарға ендігары аударма берілмесін!— деді Бейімбет. Сонымен, оңай олжа болып келген үш теңгеліктермен біраз адам біржола қоштастық.

Сағат түнгі үшке таянғанда Бейімбет жиналысты аяқтап, бес-алты әдеби қызметкерге бір-бір үлкен материал берді:

— Осыны өңдеп газетке басуға жарайтын етіп әкеліңдер...

Бұл жас әдебиетшілерге жасап отырған сынағы сияқты. Мен екі күн сұрап едім, Би-ағаң үш күн берді. Басқалар да сөйтті...

Уәделі күні, таңы да кешке таман, мен материалымды Би-ағаңның алдына әкеліп салып едім, ол бастан-аяқ оқып шықты. Оң қолының сұқ саусағымен маңдайына түскен шашын бұрап-бұрап қояды. Ақырындап ысқырып-ысқырып қояды. Қой көзділеу адам. Бетінде қорасан дағы бар, қара емес, қоңырқай түсті. Маңдайынан тік түскен терең сызық екі көзін қағазға тік төндіріп тұрғандай.

— Өзің бірдеме жазушы ма едің?— деп сұрады Бейімбет, материалды оқып болған соң.

— Жоқ.

— Материалды өзің өңдедің ғой?

— Өзім.

— Жазуға ынғайың бар сияқты екен...

— Жүрексіне берем...

— Сонда да бірдеме жазып байқасаң қайтеді?

— Байқап көрейін...

— Бірер жұмадан кейін Қызылордаға көшеміз ғой. Сен көше аламысың?

— Жоқ, енді бір жылдық оқуым бар.

Пресногорьков жоғары-бастауыш мектебін бітірерде еркін тақырыпқа орысша жазған он бет әңгімемнен 150 қате шыққан. Әр бетте 15 қате! Жас оқытушы Сильвия Михайловна оныма бес қойған. Қасында қызыл кресі бар. Басқа оқытушылар оны жарты сағат талағанына бой бермей, жеңіп шыққан-ды.

— Жазушы болады,— деген.

Сол байғұстың болжалын ақтағым келіп, талай талаптансам да бұл күнге дейін еш нәрсені келістіре алмай, үміт үзуге бет алған кезім еді. Бейімбет сол сөне бастаған үмітті қайта оятқандай болды.

Екі-үш күннен кейін Би-ағаңа жиырма бір жолдық бірдемені әкеліп бердім. Ол «Шашауша» деген маңдайша қойып газетке басып шығарды.

— Төрт-ақ сөзді өзгерттім... Үзбей жазып көрші,— деді.

Бейімбет сияқты атақты шебердің жәрдем берерін сезінген соң, мен төрт таңды көзімнен аттырып, «Тулаған толқында» деген ұзақтау бір әңгіме жаздым. Бірақ онымды Би-ағаңа үш рет әкеліп, үш рет көрсетпей алып қайттым. Аяғында рабфактың қабырға газетіне бердім. Оның редакторы Үміт Балқашов болатын. Мақтауға саран Балқашов едәуір мақтады.

Бір күні екі сабақтың арасындағы үзілісте мен класта отырып қалып едім, сабақтас жолдастарымның біреуі келіп:

— Ойбай, жүр! Төменде Бейімбет Майлин қабырға газетінен сенің әңгіменді оқып тұр,— деді.

Екі баспалдақтан бір-бір аттап үйдің екінші қабатынан бірінші қабатына түстім. Бейімбет қабырға газетін оқып тұр екен. Екі қолы артында. Қисық жағалы ақ жібек көйлек киген, өрме қара жібек белбеудің шашағы бір тізесіне қарай салбырап тұр. Бейімбет киім жарасатын сұлу да сұңғақ денелі тіп-тік болатын. Студенттер оны қоршап алыпты.

Мен оның көзіне түспей, коридордың екінші басына кеттім де, коридордың бұрылма бұрышына тасаланып тұрып, алыстан бақыладым. Ол аз еңкейіп әлі оқып тұр. Қоңырау соғылғанда мен тағы да Бейімбеттің көзіне түспей класқа бұрын кіріп кеттім.

Кешкі тамақтан кейін жатақханада бір бөлмеде тұратын төрт жігіт сабағымызды әзірлеп отыр едік, Бейімбет кіріп келді.

— Махорканы да бұрқыратқан екенсіндер!— деді, біз ұсынған табурєткеге отыра беріп.— Сабақ әзірлеп отырсыңдар! Рахат қой! Біз мұндайды көрмей-ақ өтетін болдық.

Содан кейін бізге өзі темекі ұсынды.

Бейімбет біздің бойымызды үйретіп, ананы-мынаны сұрастырған соң ғана маған бұрылды.

— Қалай, жігіт, тағы да жазғаның жоқ па? Қабырға газетіндегі әңгіменді оқыдым. Жаман емес екен... Маған неге көрсетіп алмадың?

Мен бата алмағанымды айттым. Әңгімеге Бейімбет қолы тиетін жерлері бар екенін де түсіндім.

Әдебиетіміздің жаңа аяқтанып келе жатқан кезінде аға жазушылар жас талаптарды іздеуге ерінбейтін. Әрқайсысының өз әдісі бар. Сәкенге жастар өзінен өзі ағылып жатады. Сәбит болса болмаса ат үстінде, Ілияс ол кезде Орынборға келген жоқ. Бейімбет бұл кезде әрі үлкен жазушы, әрі мәнді алды журналист. Ол жас күштерді қабырға газеттерінен көбірек іздейді. Қазақ институты, рабфак, совпарт сияқты оқу орындарының қабырға газеттерін іздеп келіп оқиды екен. Бойында бірдемесі бар жас үн шығармай отыра ала ма! Іздегенге сұраған кездесе кетеді. Бейімбет бізге Тайыр деген жас ақынды, жалынды жасты тауып алғанын айтты. Сол бір кеште біздің қабырға газетке жазып жүретін Әміралы Ержанов, Біржан Манкин, Пастухов, Қойдосов және бір татар студентімен кездесіп, бір рабфактан алты-жеті тілші тауып әкетті. Ертеңіне қолымызға тілші деген қағаз беріп, елге қайтқанда газет тарата жүруге жүз даналық квитанциялар берді.

Біз Би-ағаңды түнгі екі кезінде үйіне апарып салдық. Ол үйге кіріп шай ішуге шақырды. Біз бата алмай, кетіп қалдық.

* * *

Осыдан кейін мен Бейімбетпен үш жылдан кейін кездестім. Қазиздаттың бас редакторы Сәбит оқуға босанып, сол орынға крайком мені шақырыпты.

Бұл екі арада менің ең бірінші жазған повесім «Тулаған толқында» басылып шыққан еді. Бейімбет маған «Шикі жерлері де аз емес екен, бірақ алғашқы адымыңа қатты қуандым» деген мағынада хат жазған. Сол Бейімбет мені вокзалда қарсы алды. Мен онысына әрі қысылдым, әрі қуандым, әрине.

Ертеңіне Қазиздатқа келсем, Бейімбет сонда редактор екен. Бейімбет бар жерге мені қалай бас редакторлыққа шақырғандарына таң қалып, мен жүгіріп крайкомға келдім.

Үгіт-насихат бөлімін басқаратын Садықбек Сапарбековке кіріп:

— Бейімбет Майлин катардағы редактор болып отырған жерге мен бас редактор болып бара алмаймын,— дедім.

Сапарбеков турасынан кететін адам еді:

— Сен әулие болсаң Бейімбетті бас редакторлыққа көндіріп бершІ Біз мойнына қыл арқан салудан басқаның бәрін істедік. Көндіре алмадық!— деді.

— Бір-екі күн уақыт беріңіз, мен жалынып көрейін.

— Пожалоста!

Бейімбетпен бір жұма саудаластым, көнбей қойды.

— Мен сізге жәрдемші болып көрейін,— деп мен жалынам.

— Жоқ, барлық ауыр жұмысыңды мен-ақ істеп берейін. Жауапты редактор сен бола қойшы... Мен болсам, екі айдан кейін бәрі бір босанып кетемін. Ауруға ұшырамасын десең, сен бол!— деп Бейімбет көнбеді.

Бірде Сапарбеков келіп әңгімелесті, Бейімбет бәрібір көнбеді. Кейін білдім, Бейімбет жиналысқа да президиум сайланып болған соң кіреді екен. Ондағысы жиналысты басқаруға сайланып қалам ба деп қорқады. Бірдемеге бастық болуға жоламау Бейімбеттің ерекше мінезі еді. Өзгеміз ондайдан қашып көрген емеспіз.

Ілиястың оқыс ұйқастарымен, қиыннан қиыстыратын тепеулерімен Бейімбет мені осы кездерде таныстырды.

— Өзін әлі көргенім жоқ. Бірақ осы аса күшті ақын!— деді. Ызалана жазады, күлдіре жазады, күйіндіре жазады. Серпінді ақын!

Бұл аспандатып, жалындатып Тайыр таныла бастаған кезі. Қомсомолдатып, «Сәулетайлатып» Асқар өндіре жазып жүр. Әбділда мен Ғали еміс-еміс...

Көп ұзамай екі ірі шығарманың айналасында тартыс басталды: біреуі Сәкеннің «Көкшетау» поэмасы, енді екіншісі Мұхтардың «Қилы заман» романы. Бейімбеттің бет алысы —

екеуін де басу керек. Газет айналасы, «Қаз АПП» төңірегі әр түрлі шалғай-шалыс ойда.

Пікір таласы әзір баспасөз бетіне шықпаса да көлбеп-көлденеңдеп өрістеп алған. Сыбырлап-күбірлеп, еңбектеп-итшілеп бізге де жетіп жатыр.

Бейімбеттің жаны жек көретін нәрсесі сыбыр-күбір болатын. Ұмытпасам осы тұста Бейімбет маған ұмытылмас бір ескерту жасады.

— Осы жылымнан аулақ бол, бұған бір түсіп кетсең, түбі бар екен деп ойлама!— деді.

Газет, журнал беттерінде қым-қиғаш айтыстар болып жатқан күндерде Бейімбет бір жазушы туралы жаман сөз айтқан емес. Бет тырнасқа, кеудем соқ сынға ренжіп қарайтын еді.

Түн бойы әңгімелесіп отыруға ерінбейтін Бейімбет, таң атқанша жазып отыруға жалықпайтын Бейімбет, іркіс-тіркісі байқала бастаған жиналыстарда тез шаршаушы еді. Көзін бұлдыратып, сөзін тұмандатып, қызыл желдетуге шебер ұсақ «саясатшылардан» алыстау жүретін. Жиналыстарда сондай ыңғай белгі берсе-ақ «кетпейміз бе?» деген бір ауыз сөз жазған бір жапырақ қағаз жібереді маған. Өзі сытылып шығып есік алдында күтіп жүреді.

Осы екі шығарманы редколлегияға салдық. «Көкшетау» бірауыздан мақталып өтті. Коллегияда бірауыздылық бола қоймаса да бөгесінге жол жоқтығын көрнекті әдебиетші Молдағали Жолдыбаев бірден ескертті. Ол бір оқыс сөйлейтін адам екен:

— Әй, сен шырақ, жақсы редактор боламын десең, сыбырлақ сынға пысқырма да, қыстырма! Оттай берсін!— деді.

Мұхтар романын талқылауды таң ата бітірдік... Алғы сөз жазып, басуға ұйғардық. Бұл қаулыға да Молдағалидың үлкен әсері болды.

— Романда сын көтермес жерлері жоқ емес. Бірақ, жолдастар, Мұхтар деген ұзаққа шабатын жазушы. Екеуміз Батыс Қазақстанды ай жарым бірге аралағанымыз бар. Ұрысып та қалғанбыз... Мен бірдеме білсем, ол түптеп ізденетін адам...— деді.

Сәкеннің үйіне барып, шай іштік те қайта жұмысқа келдік. Ол кезде арақ ішетін бір жазушы болмайтын.

Сәкен өте көңілді екен. Қарқылдап күліп қарсы алды. Бейімбет екеуі дос болу керек, ақтарыла, ақ жарқын қалжыңдасып отырды.

Сәкен жақсы көретін адамдарына қалжың мінездеме беруге өте шебер еді. Еңбектерінде күлкі-сықақ аз кездессе де, ауызша жасаған мінездемелері езу жидырған жоқ. Біздің жаңа ғана аяқтап келген редколлегиямызда кімнің қалай сөйлегенін, не айтқанын естіп-көріп келген адамдай, айна-қатесіз дәл бейнелеп шықты.

Мен осы үйде бірінші рет Тайырмен таныстым. Ол маған бір шекесінен одырая қарап аз тұрды да, қолын ұсынды:

— Өзің екенсің ғой!— деді.

Сәкен үйінен шыққан соң Бейімбет маған:

— Сәкенмен таныс па едің?— деп сұрады.

— Жүз таныстығым бар. Бірақ сыр алысқан кісім емес.

— О, Сәкен қызық адам...

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара, жырласын,—

дейтін өлеңін білесің ғой?

— Білемін.

— Білсең, Сәкен көлденең көзге тәкаппар көрінеді. Іріленіп келген адамға тіпті ынғай бермейді. Шын Сәкен — бала мен бала, өте кішіпейіл адам,— деді. Сәкенге берілген көп мінездемелердің ішінде ең ерте айтылғаны да, ең дұрысы да осы сияқты...

Бейімбет Сәкеннің қазақ совет әдебиетінің бірінші бетін ашқанын қатты бағалайтын еді де, Сәкен Бейімбеттің үзбей совет тақырыбына жазатынын, және ұтымды да өнімді жазатынын қатты бағалайтын еді.

Осы 28 жылдың күзінен бастап 37 жылдың күзіне дейін Бейімбет екеуіміздің тіземіз айырылған жоқ. Соның жеті жылы баспасөз маңында, қалғаны көркемөнер майданында.

Отыз үшінші жылдың аяғында Бейімбет екеуіміз Қазиздаттан бірге босандық: ол таза жазу жағына босанды да, мен әуелі Оқу Комиссариатының көркемөнер секторына, кейінірек «Еңбекші қазақ» газетіне ауыстым. Мен газетке барған соң Бейімбетке көп салмақ түсіп отырды. Кейде бұрын жіберіп қойған материалды гранкадан ұстап қаласың. Оның орны бос тұрады. Түнгі сағат екі-үш демей Бейімбетке телефон соғасың:

— Бір-екі жүз жолың жоқ па?

— Жоқ еді.

— Тауып бере алмассың ба екен?

— Қысылып тұрмысың?

— Несін айтасын!..

* * *

1933 жылы Л. И. Мирзоян келгеннен бастап аз уақыттың ішінде Қазақстанның қаны толыға бастады. Өмірдің әр саласы байсалдылық тауып, тез көтерілді. Әсіресе, әдебиетіміз бен көркемөнеріміздің қарыштап өсуіне жақсы жағдай жасалды. Мәдениет майданына мейрім келді. Мирзоян қазақтың

ән-күй театрын ашуды жедел қолға алды. Ол кезде көркем-өнер секторы Оқу Комиссариатында болатын, бастығы мен едім. Халық Комиссары Темірбек Жүргенов тілді де тісті, жігерлі де іскер адам еді. Маған бір жылдың ішінде ән-күй театрын ашуды міндеттеді.

Сол күні кешке таман қолға түскен жазушыларды жинаттырып алып, әңгіме өткіздік. Бейімбет «Жалбыр» мен «Шұғаның белгісін» либреттоға айналдырып беруді уәде етті. Мұхтар «Айман — Шолпанды», мен «Қыз Жібекті» алдым. Бейімбеттің тағы бір ерекшелігі — ескі тақырыптарға жоламайтын.

Мұхтар бәрімізден бұрын бітірді. Бұрынғы-соңғысына қай жағынан салыстырып қараса да мен «Айман — Шолпанның» сол ең алғашқы вариантын артық көремін. Бір шығармадағы бар кейіпкердің бейнесі түгел өз орнында болып шығуы өте қиын. Ал «Айман — Шолпанның» алғашқы вариантында бар характер, бар образ әлеуметтік жағынан да, көркемдік жағынан да даусыз сәтті шыққан еді.

Қазақ ән-күй театры жылға жетпей-ақ, «Айман — Шолпанмен» ашылды. Ойын көрушілер үлкен қуанышпен құттықтады.

«Айман — Шолпанды» көріп қайтқаннан кейін Бейімбет маған:

— Бізде ең іргелі драматург Мұхтар ғой. Мен оннан артық пьеса жаздым, біріне де көңілім толған емес. Екеуміздің «Аманкелдімізде» толып жатқан шикілік бар. Тегі соған қайта оралғанымыз дұрыс болар,— деді.

1936 жылы Москвада өтетін бірінші онкүндік кезінде Аманкелді жайында киносценарий жазу шұғыл қолға алынып кетті. Бұл мәселені Мирзоян бұдан бір жыл бұрын көтеріп, сценарий жазу Бейімбет пен И. П. Шуховқа тапсырылған болатын. Сценарий әлі тумапты. Шухов қолға түспей кеткен. Картинаны қоюға уәде еткен «Ленфильм» тықырши бастапты.

Түнгі сағат 2-нің кезінде Бейімбет мен жатқан номердің есігін қақты. Жүзінде азырақ қобалжу бар. Отыра беріп-ақ сөзін бастап кетті:

— Мирзояннан шыққан бетім... Шуховы түскір өз бетімен кетіп, «Аманкелді» сценарийін жаза алмаған едік. Екеулеп қолға алсақ қайтер? Мен Мирзоянға жалғыз жаза алмаспын, серік іздеп көрейін дедім. Таңертең тағы бармақшымын,— деді.

Мен әзір екеніміз айттым:

— Бірақ бір орыс жазушысын қосып алсақ қайтеді?

— Дұрыс болар еді.

Жерлесіміз Всеволод Иванов еске түсті. Онымен менің аздаған жүз таныстығым болушы еді. Бейімбет екеуміз дачада тұратын Ивановқа жөнелдік. Жымысқылау жылы күл-

кісі жүзінен кетпейтін Всеволод Иванов бізді жақсы қарсы алды. Бейімбетпен тіпті етене шүйіркелесіп кетті. Бір ретте Бейімбетке:

— Сіз менің көптен таныс, дос адамдарымның бірі сияқтанасыз. Бұрын қайда кездестік екен?— деді. Бейімбет бұрын кездеспегенін айтты.

Дачаларды аралап жүріп Александр Фадеевке кездестік. Иванов бізді таныстыра бастады. Фадеев күңгірт дауысты, қызғылт жүзді, шашы ерте ағара бастаған, сұңғақ денелі адам. Ол Ивановтың таныстыруын аяқтатпай-ақ:

— Всеволод, сен білемісің, қазақ әні Москваны басып кетті ғой! Қазақтың қандай талантты ел екенін білгің келсе, «Қыз Жібегін» көр! Күләш Бәйсейітова артық-кемі жоқ — бұлбұл! Жиырма төрт-ақ жаста!— деді.

— Мені мына екі қазақ бірігіп сценарий жазуға шақырады,— деді Иванов.

— Тіпті ойланба! Бар! Сен өзің қазақ жерінде туған жоқпысың! Бар!..

Осыдан кейін Бейімбет екеуіміз Аманкелдінің туған еліне — Торғай, Батпаққара аудандарына жүріп кеттік. Оңкүндікке қатынасқандардың өзгелері Алматыға қайтты.

Аманкелдінің елінде 70—80 адаммен кездестік. Бейімбет бес дәптер толтырды, мен — бір жарым-ақ... Бейімбет кездескен адамдарымыздың көбіне мінездеме жасапты, мен — он шақты-ақ адамға...

Сол сапардан қайтқан бетте сценарийге отырдық. Күзге қарай Всеволод Иванов келгенде «Аманкелді» сценарийінің бірінші долбары екі тілде дайын еді. Ивановпен айдан артық отырып, соңғы вариантын жазып шықтық. «Ленфильм» қабылдады. «Новый мир» журналы жыл аяғындағы 12 санына басып шығарды. 1938 жылдың соңғы тоқсанында қазақтың бірінші көркем фильмі экранға шықты. Бірақ Бейімбет ол сәбектің қуанышын көре алған жоқ.

Сценарий бір ыңғайланған соң Бейімбет екеуіміз Аманкелді бастаған қозғалыс жайында очерк жазуға кірістік. Жиырма шақты тақырыпқа бөліп алып, біреуіміз бас жағын, біреуіміз екінші бөлімін жазуға келісіп едік. Бейімбет бұрқыратып жазып кетті де, мен кешеуілдей бердім. Сондықтан Бейімбет мені қатал тәртіпке көшірді.

— Бір очеркті мен жазамын, келесі очеркті — сен. Маған екі күн, саған үш күн.

Осыған еріксіз көшіп, очеркке отырдық. Бейімбет ылғи үлгіреді, мен созыңқырап кетемін. Әрең деп, ілесе алдым-ау, әйтеуір...

— Болдың ба?— дейді Бейімбет, түнгі екі-үштің кезінде телефон соғып. Болмағанымды біледі, бірақ, жазып отырмын ба, жатып қалдым ба, соны тексереді ғой деймін...

Ол очерктердің ең соңғы жағынан басқасы «Социалистік Қазақстан» мен «Қазправда» газеттерінде басылып шықты.

Прозада қаламы төселіп болған Би-аға «Қызыл жалау» деген романын бітіріп еді. 1937 жылы жазды күні Ілиястың кабинетінде Сәкен үшеуімізге оқып берді. Сәкен өте қызыға тыңдап отырып еді, өзгемізден бұрын байлам сөзді де сол айтты:

— Жақсы екен, Би-ағасы. Өкірткен екенсің, Би-сақал... Той қылатын роман. Тек соңғы төрт-бес бетін бере тұршы... Былжырлау аяқтағансың ба қалай...— деп қолжазбаның соңғы беттерін сұрап алды.

— Өзім де дүдәмал едім...— деді Бейімбет күлімсіреп.

Ілияс пен Бейімбет қатты ойнайтын.

— Дәл керек кезінде қатының шай қайнатып бермеген гой! Біздің үйге келе қойсан етті!— деп, Ілияс қалжың айтты.

Жақсы шығарма жақындастыра түскен сияқты. Бірге қуанар, бірге қайғырар жаңа қауым осылай болу керек те. Күндеу де жоқ, енжарлық та жоқ, кең көңіл, дос көңіл, қанат бітірер көңіл.

Әттең «Қызыл жалау» жарық көре алмай кетті. Әлде кімдер кездесер, қырын көздің көре алмағанын, қырағы бір көз шалып қалар да, қолды болған халық мүлкін орнына салар деп үміттенуден басқа не айтамыз.

Күзге қарай Бейімбет «Дударай» либреттосын бітіріп еді. Қарақастекте «Аманкелді» картинасы түсіріліп жатқанда Бейімбет соның басы-қасында болатын. «Дударайды» сонда аяқтады...

Бұдан кейін «Дударайдың» да қандай қолға түсіп кеткенін ешкім білмейді. Мүмкін о да бір қырағы көзге шалынар әлі...

Бейімбет еңбектері жаңа өміріміздің шежіресі еді, биік белесіне енді шыға бергенде үзіліп кетті.

ЕКІНШІ БИ-АҒА

Дала жолы қатар жылжыған үш жыландай иреленіп, екі жағына кезек ойысып отыратыны шоферімізге қатты ұнамай келеді. Кейде машинаның оң доңғалағын, кейде сол доңғалағын жол табанынан шығарып алады да:

— Осындай жарықшақ борбастың ортасымен жол салады екен!— деп әлдекімдерге ұрсып қояды. Осы жолды салған түйенің қаңқайған басын, аттың құлағын боқтап келеді. Өз ауданының жерімен келе жатқанымызда еріндері көп жыбырламайтын сияқты еді, көрші ауданның жеріне шыққалы үдетіп кетті. Сонымен бірге Дайырбек әдепті жігіт. Оның боқтау айтып келе жатқанын сөз аяғын ысылдатып тоқтағанынан ғана аңғарасың. Ара-тұра ол әдептілігін ұмытып та кетеді:

боқтап жібереді де, қипалақтап, атақты ағa жазушы Бейімбетке жалт етіп қалады.

Жеңіл машинаның брезент төбесін тесердей торсылдатып бұршақты жаңбыр құйып жіберді. Үлкендігі жидектей ірі бұршақтар жерге қыры сынбай келіп түсіп жатыр. Қалың қара бұлт төбемізден төніп бір алды да, жер бетін бұршағымен, найзағайымен атқылай бастады. Аспан жарылып кетердей гүрсілдейді.

— Мылтығыңды тығып қойшы,— деді маған Бейімбет. Қорқып отырғаның жасырғысы келіп, жұмсақ айтты.

Мен мылтықты жаңа ғана жол-жөнекей атып алған екі дуадақтың астына тықтым.

— Тұмсығын өз жағыңа қаратып тық...

Би-ағаң бірдемеден қорыққанда қалжың айтуға болмай қалатын. Мен өз жағыма қаратып салған мылтықтың тұмсығын көрсеттім.

— Дуадақтың қанаттарымен қымтап таста...— Машина дегеннің үсті-басы темір екенін мен Би-ағаңа бұл жерде айта алмай, кешке қалдырдым...

Осынша шексіз-шетсіз қазақ даласын жауып тұруға тым үлкен аспан керек. Біздің аспан керіле-керіле қарны жұқарып өнімді бұлт жинай алмайды. Сондықтан, әлдеқайдан адасып келген бұршақты жаңбыр тарсылдатып, гүрсілдетіп тез өтіп кетті. Әлде қай қабатында үйіріліп қалған дөңбек тастарын олай да бұлай дүмбірлетіп-домалатып жер бетіне құлатып жібергендей болып аспан да тынды. Бір бүйір ойыса берген қара бұлттың батыс жақ етегін шұрық-шұрық тесіп күн кірпіктері көріне бастады. Борбас даланың саз балшығы машина доңғалақтарына асыла жабысып, кесек-кесегімен былш-былш құлайды. Екі-үш күннен бері қырынбаған қара ауыз шофердің еріндері қатты жымырылып, тістерінің арасынан ысылдаған дыбыс шығады. Боқтап келеді. Бір олай, бір бұлай жұлқынған машинамен де алысып келеді.

Тегі Дайырбек шофер боқтампаз жігіт. Таңертең тап осы машинаның доңғалақтарын кезек-кезек тепкілеп боқтап жүргенін көргемін. Ол өзі машинаға ауысқалы да көп болмаса керек. Машинаны малша боқтайды: құлағынан бастап боқтап, «арам қатқырлап» қояды.

— Былтыр ғана бәрі жақсы атқа таласып жүруші еді, енді бәрі осы машинаға жармасады!— деп аудан басшыларының да сыбағасын беріп жүр екен.— Күзгі лайсаңға бір жетейік, содан кейін немді мінер екенсіздер...

Машинамыз борбасқа біресе алдымыңан тіреліп, біресе тойтандап тулап, сазды қопарып, жолға көлденеңдеп тұрып қалады. Қақалып-шашалып, ырылдап-қырылдап қояды.

— Шаршадың-ау, жігіт!— деді Бейімбет.

Сол-ақ мұң екен, шоферіміз жарылып кетті:

— Алдыңғы күні күн бойы земотделмен жүрдім. Кеше райисполкоммен, бүгін міне, сіздермен. Түнде оралып ауданға жетіп, райкомды обкомға алып жөнелем. Пленум... Ауданымызда жалғыз жеңіл машина осы. Бәрі осыған міңгеседі. Мұның да ұлтаны қарамай сіңген қағаздай жып-жылтыр. Өзгесі емес-ау, үшеуінің үш помощнигі бар, солардың қылығы батады. Сен қалжырап қайтасың, олар сені шақырып алады да түстеріп сазартып — таңертеңгі алтыға!— дейді, өңкей бір ку аяқ...

— Сонау көрінген бұлыңғыр белеске дейін бір боқтамасаң бір коробка «Сафо» темекісін сыйлаймын,— дедім шоферге.

— Ол белеске жетсек өзім де боқтамаймын. Арғы жағы құмайт,— деді ол. Темекіні алып қасына қойды.

Жалпақтығы он бес шақырымдай борбастап екі сағатта әрең өттік. Ар жағы құмайт, бстегелі дала екен. Жаңбыр бұл тұсқа соқпай өтіпті. Машина жабысқақ балшықты тез-тез лақтырып, зырылдап кетті.

Күн еңкейіп көкжиекке жақындай берді. Жайдары жатқан көк дала кешкі күнге кеудесін тосып еркелей керіледі. Боз торғайлар ұясының үстінде қалықтап, шексіз даланы толтыра тыныштық әнін салады. Бір-ақ ән, бір-ақ тілек, мөлдір таза сұлу ән... Жайдары кештің, жайдары даланың әні.

Көлденең жатқан, бір саяңда кеудесіне дейін ғана қылтиған адам көрінді. Борбастан құтылған соң шофер машинаны оргытып-жүйткітіп қатты айдап келе жатқан. Саяңға тез келіп қалдық. Әлгі адам енді түгел көрінді: жеңіл машинаның иығына шығып алып, бензин құятын өңешіне шүмектетіп тұр екен. Біздің шофер қарқылдап күле бастады:

— Ойбай, мынау келе жатқан аудандарының райисполкомы!.. Бензині таусылып, сайдан шыға алмай қалыпты... Сол, сол!..

Райисполком қапыл-құпыл түймеленіп машинадан секіріп түсті. Күнге күйген қара торы жігіт ұялғаннан күреңқызылданып кетіпті. Бізге жақындап келіп Бейімбетке қолын созды да тез тартып алды.

— Сіздердің келе жатқандарыңызды естіп... асығып келе жатсам... бензині құрғырдың таусылып қалғаны...

Біз машинадан түсіп амандастық. Аты Бекіш екен. Біз одан келе жатқан ауданымыздың жайын сұраймыз, ол айналақтап өзінің жаңағы халіне орала береді:

— Аудан орталығына дейін отыз-ақ шақырым... бензині құрғырдың таусыла қалғаны ғой. Амал бар ма, әуелі шоферім, содан соң өзім...

Дайырбек Бекіштің машинасына бензин ауысты да кейін қайтты. Біз Бекіштің машинасына ауыстық...

Шолақөзек ауданының орталығына іңір қараңғысында

келдік. Орталық дегендері — өзен бойын өрлей орналасқан елу-алпыс үйлі ауыл сияқты. Бірінің сырты сары балшықпен сыланған, бірі сыланбаған қара қыртыс балшық үйлер бар салмағымен жерге батып бара жатқан сияқты. Машина жарығы үй төбелерінде үрпиіп өскен емен мен жусанды жұлып-жұлып өтеді. Әр үйдің қасында жатқан қой-ешкінің көздері көгере жарқырайды. Өзен толы ордалы көлбақа болса керек. Солардың у-шуынан түнгі ауыл бүлк-бүлк ететін сияқтанады.

Ауылдың орта тұсында екі ағаш үй — райком мен райисполком екені танылады. Осы екі үйдің арасында төрт-бес адам тұр екен. Бекіш машинадан тез түсіп, солармен аз күңкілдесті де бізге келіп:

— Кеттік... қонақ үй әзір екен...— деді.— Аудан болғалы әлі жылға толған жоқ. Өз үйлеріміз әзір онша жайлы емес...

— Қонақ үйіңіз қайсы?— деп шофер күңк етіп қалды. Даусында дүдәмалы бар. Бекіштің тізесі шофердің тізесін қатты нұқып қалды. Біздің тізелеріміз де түртісіп қалды. Бекіш оны бастырмалатып:

— Тарта бер, тарта бер... Қарағайдың аржағындағы қонақ үй...— деді. Бір салт атты жігіт алдымызға түсіп шоқыта жөнелді. Машина жарығы әр үйдің алдында ішдәрет алып отырған кемпір-шалдарды түгендей кетіп барады.

Ауыл иттері бізге ерекше «құрмет» көрсетіп, едәуір жерге шығарып салды. Жіңішке жол бір сайдың бойын аз ғана қуалап барып, қарсы жақтағы қабаққа көтеріле берді. Машина жарығы найза сабағындай тіп-тік тығыз өскен күнбағысты сыдыра көрсетіп келеді. Сабақтары сояудай ұзын, қалпақтары жез түймедей ғана елестейді.

— Қарағай дегеніңіз мыналар емес пе?— деді Бейімбет.

— Е, естіп келеді екенсіздер ғой! Осы екені рас еді... Ант ұрғанды қоп-қою қылып-ақ егіп едік... сорайды да кетті... Көрші аудандар бізді қарағай егіпті деп мазақтайтын болды. Енді өзіміз де соған үйреніп кеттік,— деді Бекіш.— Тегі, келер жылы пыржымайт қылатын шығармыз...

Қонақ үй он метрдей ұзын коридорлы, есіктері коридорға шығатын екі бөлмелі, бір шоланды, тап-таза ағаш үй екен. Коридорда көк қағазбен жапқан ұзын стол... бауырсақ, май, қант, қызғылт-сарғылт мампасие... Жұқалап туралған бауыр, бауыр үстінде құйрық... Төр жақта қырық ру орындықтар, төменгі жақта тақтай скамейкалар. Стол астында жәшіктер. Столды айнала қатарланған аудан басшылары... Бәрі де әйелдерімен келіпті: күрең барқыт, көкшіл барқыт, қына сары барқыт, қызыл барқыт, қара барқыт. Семіз саусақтар, арық саусақтар... самауыр... Қыпша бел жас келіншектер.

— Ауданның орталығын осы қыраңға көшіретін болып, әуелі қонақ үй салудан бастадық,— деді Бекіш.— Өздеріңіздей қонақ келгенде қысылып қалатын болдық та сөйттік...

Қазір тіпті жақсы болды. Ал енді, қонақтардың денсаулығына деп алып жіберейік.

Сүргін қонақасы ұзаққа созылды... Қол алыстық та қол жуыстық. Содан бері стол қасындамыз. Қырлы стақандар кемерінен келеді де тұрады. Осы кеште айтылған тілектердің оннан бірі орындалса, бұл аудан келер жылы-ақ озықтардың озығы болмақ. Бейімбет — Толстой болмақ, мен — Горький...

Түн ортасы ауғаннан көп кейін ауытқи жүріп, бұлғаланғандай жүріп, тәлтіректеп келіп бөлмемізге кірдік. Жіңішке темір төсек біресе алыстап, біресе жақындап қояды. Көйлек түймелері біресе ағытылып, біресе қайта салынып қалады. Бөлме аздап ауытқып қоятын әдеті бар сияқты... Төсекке қалай құлағаным есімде жоқ, бір алыстап, бір жақындап жүргенде асыла кеткен болуым керек...

Біреу терезені қатты тақылдатып тұр, енді біреу сыртқы есікті зіркілдетеді. Манағы кезде сыртта зіркілдеген бірдеме бар еді, ол тоқтаған, шам сөнген. Үй іші қап-қараңғы.

— Өліп қалдыңдар ма? Ашыңдар!— дейді терезеден ашынған бір дауыс.

— Шырақтарым, аппасаңдар болмай қалды... ашыңдар!— деп есіктегі дауыс қылқылдап тұр. Екеуі де москал адамның даусы. Терезе қаққан адамнан — Кім керек? Не керек?— деп сұрадым.

— Әлгі доғдыр қыз керек... Мына бір келін босанып қалайын деп отыр. Соны алып келдім.

— Бұл қонақ үй ғой, ақсақал. Әйелдер босанатын үйді анау орталықтан іздеңіз...— дедім.

— Шырағым, тәлкекті қой енді! Терезеңді биенің бір сауымы қағып тұрмын... Доғдыр қызбен жатқан болсаң, бір мезет босата тұр... кейін қайта жатарсыңдар! Қыздың өзін шақыршы бері, өзін!

Шалдың тілі удай екен... Ұйқы ашылып кетті. Мастық та бітті.

— Бұл не айтып тұр? Қайдағы қыз?— деп Бейімбет өз бөлмесінен шығып, менің қасыма келді. Байқаймын, Би-ағаның дауысында да менің бөлмемде қыз бар-ау деген дүдәмал бар...

Есікті қағып тұрған адам:

— Шырақтарым, мен күзетшімін... Есікті ашыңдаршы, түсіндірейін,— деді.

Мен есікті аштым. Күзетші ақсақал шал шоланды ашып, бірдеме алды да,— Сіріңке тұтатшы, шырағым,— деді.

Білтелі шамды тұтатып, ойран-ботқа болған ұзын столдың үстіне қойды да, күзетші бізге тура қарап:

— Шырақтарым, ұят та болса айтайын, бұл қонақ үй емес, әйелдер босанатын үй еді... Сіздер келе жатыр деген соң, бос

тұрған үйдің мұртын бұра салып едік, көрмейсің бе, құдай онымызды қостамапты,— деді.

— Құдай абырой бермейін дегенде өстеді ғой. Үш күн бос тұрып еді, бүгін мына бір қатынның толғағы келе қалғаның қайтерсің!..

Терезе қаққан шал да үйге сөйлей кіріп келеді:

— Енді доғдыр қызымның да жұмысы бітті осымен! Шаң жұқтырмай жүруші еді, батпақтаған екен ғой белшесінен!..— Шал былығып жатқан стол үстін көріп, тіпті құтырып кетті.— Пәле, құлама да сұлама болған екен ғой. Сен әлгі политоделіміз емсс пе ең?— деп аяғында шал маған тап берді.— жетіседі екенбіз, доғдыр қыздан бастасаң!

Бір шалды бір шал әрең тоқтатып, шала-шарпы сеніскендей болдық.

— Е, мейілдерің... қызды мен қайтейін! Ана толғатып келген қатынды түсіріп алыңдар!— деді де шал шығып кетті.

Күзетші шалдың бір аяғында күпшектей ағаш... бір қолтығында балдақ...

— Мына бір кенеп теңге салып көтеріп әкеліңдер. Менен қайран жоқ,— деп күзетші бізге әлдекайдан ағашқа керген кенеп көтермс тауып берді.

— Бірің арқасынан, бірің тақымынан көтеріңдер!— деп әдеттенген ақылын айтты. Ағаш күпшектің темір өкшесі баспалдақты бір-екі нұқып қалды да тынды.

Әйел әрі аяншақ, әрі ұялшақ екен. Арқасынан алсаң да ойбай салады, аяғынан алсаң да ойбай салады:

— Қолтығыма неге апарасың қолыңды?— дейді.

Бейімбет екеуміз әрең дегенде әйелді көтеріп, мен жатқан бөлмеге әкелдік... Төсекке жатқыза алмадық. Көнбеді. Матрацты еденге төсеп, ақ жайманы жайып, байғұс әйелді жатқыздық-ау, әйтеуір.

Бейімбет екі шалға барып:

— Ал, доктор әйелді қайсың шақырарсыңдар екен?— деді.

Күзетші шал:

— Мен ауылға барып қайтқанша таң атып, күн батады. Доғдыр қыздың қайда тұратынын да білмеймін,— деді.

Толғатқан әйелді әкелген шал жайдақ тарантасқа жеккен өгізін бұра беріп:

— Мен бұл орталықтың өздеріннен басқа бір итін де білмеймін,— деді де кете барды.— Әкелдім, тапсырдым. Райком алдында сендер жауапты!

— Жақынырақ жерде тұратын ешкім жоқ па?— дейді Бейімбет күзетші шалға.

— Жоқ, шырағым... Нәнке қатың үш күнге босанып, бригадқа кетті...

— Онда енді доктор қыздарың келгенше әйелдің қасында сіз бола тұрарсыз.

— Жоқ, шырағым... маңына жолаған жұмысым емес.

Екі жазушы, бір ақсақ шал далада жүрміз. Үйде ауыр толғатып әйел жатыр. Жазу-сызуымызда «Әйел — ана, бар құрметті анаға көрсетейік!»— деп шын жүректен жазатынбыз. Енді сол ананың қасына бара алмай тұрмыз. Әйел «Доғдыр, доғдыр!»— деп айқай салды. Даусы ышқынып шығады. Бейімбет маған, мен Бейімбетке қарап қалдық.

— Сен Горькийдің әңгімесін аударып едің ғой. Есіңде бірдеме қалған шығар, баршы!— деді Бейімбет.

Әйел тағы да бір айғайлап қалғанда мен жүгіріп қасына бардым. Әйел шалқасынан жатыр. Басы жастықтан түсіп кеткен. Үсті-басын жұлмалап, әлденені тістелеп жатқандай.

— Жақын ба?— дедім әйелге.

— Басымды көтерші.

— Би-аға, шамды бері әкел!

— Әкелме, керегі жоқ.

— Жақын ба?

— Мен қайдан білейін.

Шамды қалқалай ұстап жақындай берген Бейімбетке — жылы су әзірлетіп қоярсың,— дедім. Ол стол үстінде тұрған самауырынға қарады.

— Қазір...

Әйел алас ұрады. Жұлынып жатыр. Мен әйелдің бас жағына келіп, арқамды қабырғаға тірей, аша бұттанып отырдым да, әйелді өзіме қарай тартып, арқасын кеудеме сүйедім. Қолдарын уқалап, кеудесін сипап, бет-аузын сүрттім. Әйел меніц шынашағымды тістеп алды, мен оны жақтан тартып жібердім. Бір әңгімесінде Горький сөйткен сияқты еді.

— Құдай, құдай, кімнің ғана қолына түсірдің? Абыройымды кімге ашқызайын деп тұрсың, құдай! Ал, өйткенше, өзің ал!

Әйелге бір-екі рет жылы сөз айттым. Ақылды сөз меніц аузыма да түсе қойған жоқ, ақылды алар әйелде де жай жоқ. Бұл бір әйел біткеннің еркектен безінер сәті. Әйел оны тілімен айтып жеткізе алмайды. Үнімен, бар денесінің бұралып-үзіліп жатқан зарымен айтады екен.

Әйелді өзіме тарта түсіп, ішін аздап төмен қарай қысыңқырай түсіп қоямын. Мен оған:— Жақын ба?— деймін. Ол маған:— Кет, жібер!— дейді. Бейімбет есікке жақындап келіп:— Болды ма?— деді. Күзетші шал әйелдің жанталасын естігісі келмей, алысқа кетіп бірдемені ыңылдап отыр.

Әйел шыңғырып жіберді де ышқынып қалды. Құшағымды керіп отырған әйелдің іші де босай берді.

— Бері кел, Бейімбет, кіндігін кес!..

Ақ жайманы жыртып жіберіп, баланың кіндігін байладық.

— Самауырында бір-ақ кесе су қалыпты,— деді Бейімбет.

— Қымыз қалды ма екен?

— Бір шелек толып тұр!

Горький жаңа туған баланы теңіздің тұзды суына шомылдырды ғой, біз қымызға шомылдырдық. Бала жаңа дүниеге келгенін сезініп баж етіп қалды. Сол екі арада қалғып кетіп, сұлық жатқан ана:

— Ойбай, баланы өзіме беріңдершi!— деді.

— Баланды ешкім жемейді сенің! Әуелі өзің жуынып ал!— дедім. Манадан бері мен оны бір-екі рет ұрсып алғамын. Бұл жолы да зекіп айттым.— Үсті-басың тер... жуынып, тазаланып алмай баланы емізуге болмайды!

— Манадан бері білмей жатсам, сіз доғдыр екенсіз ғой...

— Ие доғдырмын.

— Жаңадан келгенсіз ғой?..

— Ие, кеше келдім.

Таң ала көлеңке, құланиектеніп келеді. Бейімбет баланы орап-шымқап, көтеріп алып далада жүр. Бала бажылдап қояды. Мен үй тасасында әйелді қымызға шомылдырдым.

— Қымыз иісі келе ме, немене?— деді әйел.— Обал-ай...

— Үндеме шомыла бер... Қымызды әдейі қостым.

— Бригадта жүріп жалғыз көйлекпен келіп едім...— деді әйел сүртініп жатып.

— Үндеме, табылады.

— Мынауыңыз еркектің киімі ғой.

— Сөзді қой, киіп ал. Еркекке де жарайды, әйелге де жарайды. Пижама!

Орысша айтылған сөзге әйел қарсылық көрсете алмады. Киіне бастады. Енді әйелді Бейімбеттің төсегіне жатқызып, баласын қасына салып бердік.

— Атын кім қойсам екен? Доғдыр қойсам ба екен?— дейді әйел.

— Би-аға деп қой,— дедім мен.

Әрі би, әрі аға деген ат әйелге қатты ұнаса керек. «Айналайын, күнім, Биағам» деп, баласын бауырына қыса түсіп жатып, әйел қалғып кетті. Бар бейнеті ұмытылған. Жадыраған жүзіне ана сұлулығы, ана бақыты шыға келіпті... Мұндай мейірімді сұлулық ана жүзіне ғана шыға алса керек... Жүзіне осындай мейірім шыға келгенде ғана ана сұлулығы танылса керек...

Сүйтіп, екінші Би-аға дүниеге осылай келді.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ӘҢГІМЕ

(Ескі дәптерден)

— Сол ауылға барып келуді созып кеттің-ау,— деп, райком хатшысы маған екі рет ескертіп еді.

Мен Бурабай орман техникумында беретін сабақтарымнан босана алмай жүргемін.

Райком хатшысының мені асықтыратын да жөні бар. Аудандың шетірек бір жағында алты-жеті ауыл бастарын құрастырып, колхоз құрғалы жатқанына үш-төрт ай болды. Бірақ сол ауылдардың нақ ортасында отыратын ең бір шұрайлы жердің иесі — Жаңбыршы ауылын колхозға алғылары келмейді екен. Ол ауылдың колхозға кіргілері де келмейді.

— Өздері тақыр кедей, мінездері түсініксіз... Райкомның жауапты инструкторы екі рет барып — «алланың жазғаны болад та» деген сөзден басқа еш нәрсе әкелген жоқ... Сен тезірек барып, сол ауылдың сырын ашып келші,— деп райком хатшысы бұл жолы маған салмақ сала айтты. Ойында тықыршу барлығы байқалады. Жаңа ғана басталып келе жатқан үлкен іс түсініксіз бір кедергіге ұшырап қалған сияқтанады.

Тек қана орақ бастығына, қарамақпал түсіне қызығып, қотырлау екеніне де қарамай алған беске шығарым бар еді. Салт мінсең, сылаң ғана жүрісі бар, арбаға жексең, айналшық жегендей, айнала беретін. Соны жегіп алып, бір жағынан үйрете қайту да ойда болып, мен жүріп кеттім. Қасыма техникумның екі оқушысын алдым. Үш жас жігіт, қара дөненді еріксіз жөнге көндіріп, кешке қарай Жаңбыршы ауылы деген ауылға жеттік.

Бұл ауылдың ең бір шұрайлы жердің иесі екенін маңадан көріп келеміз. Қалың қара қыртысты, ат шашасынан келетін қалың бозды жер байлықты айтып бусанып жатыр. Алыстан орағытқан қайыңды ормандар осы жердің күннен, желден қорғайтын қорғаны сияқты. Құм-қайраң күміс көлдер кемерін кере, кең толқып, толып жатқан әңгіме шертетіндей сезіледі. Жазғытұрғы жадырау дүниенің барлық сұлулығы қалай бас қосып, қалай иесіз жатқанына таңданғандайсың.

Жаңбыршы ауылы биік болғанымен селдіреп кеткен ағаштың ішіндегі қыстауынан жаңада ғана жылжып ұзын бір сайдың бойын өрлей қонған екен. Айналасы он шақты қараша үйлер шығыстан батысқа қарай шұбала қоныпты. Ауыл маңында анда-санда бір жылқы, екі-үш сиыр, бесеу-алтаудан бөлек-бөлек жүрген қой-ешкі көрінеді. Бұл маңайдағы ең арық малдарды осы ауыл жинап алған сияқтанады, бұл маңайдағы малы аз ауыл да осы болу керек.

Осынша бай жердің иесі неден жұтап отырғанына қайран қаласың. Өткен қыс өте жұмсақ, басқа елдердің күйлі шыққан бір жылы еді.

Шұбатыла қонған ауылдың орта деңгейінде жеті-сегіз еркек алқа-қотан отыр екен. Әр үйдің сыртында көздерін күнге сығырайта қарап, аяқтары мен аяқтарын қысып тұрған қыз балалар көрінеді. Еркек балалар жоқ сияқты.

Біз еркектердің қасына келіп тоқтап, сәлем бердік. Күн жылы болса да тымақтарын тастамаған бастар аз ғана еңсесін көтерді де, тіл қатқан жоқ. Жыртық төбелерінен жүн

жұлынып шығып тұрса да тымақтарда бір тәкаппарлық бары аңдалады. Сөйлесіп қайтар адамдарымыз осылар болар деп, мен арбадан тезірек түсіп, бір шетінен бастап отырғандарға қолымды ұсындым.

— Әуелі ана кісіден баста, шырағым,— деді ең шеткі еркек, ортада отырған сирек бурыл сақалды, опырық ауыз, сары шалды иегімен нұсқап. Қусырып алған қолдарын өзі жеңінен де шығарған жоқ.

Мен амалсыз сары шалға жақындағанымда ол басын тіпті шалқалай көтеріп алып:

— Уакаләяйкүм-өшалям...— деді. Басын мен-мен көтеріп алуымен аузын шүршитіп «уакаляйкүм-өшалям» дегеннің арасында түк жарасымдылық жоқтығын ол өзі аңдамаса керек. Опырық ауыздан еріндері бірін-бірі қатты қапсырып, ауыз қақпағын қисайта жауып алды да сонымен тынып қалды.

Шалдан кейін мен оның сол жағындағы мосқалдау адамға қолымды созып едім, ол қолын созбастан, сірескен күйі отыра берді. Оның орнына әлгі ең шеткі еркек:

— Енді Атекемнің оң жағындағы адамға қол бер,— деді.

Атекесі жаңағы опырық шал екенін түсіндім де, мен оның оң жағындағы сақалы бар, мұрты жоқ біреуге қолымды ұсындым.

— Уағалайкүм әссәләм,— деді ол, молдаларша нақыстай айтып.

Сәлемді енді соның қатарымен жағалатып кетейін деп едім, жеті атадан келе жатқан дәстүрді бұзуға болмайды екен, манағы шеткі еркек:

— Енді әлгі кісіге қол бер,— деді.

Сонымен, Атекеңнің екі жағына отырған адамдардың үлкенді-кішілі ретін тауып, айқыш-ұйқыш қол беріп шыққанша, олар кезегімен сәлем алуды айтып болғанша, бір ауылды көшіріп-қондыратын уақыт кетті.

Содан кейін ғана ортадағы опырық шал:

— Қораш, сен әрірек ысырыл. Жас қонаққа сол орын лайық,— деді. Шалдың Қораш деген адамы көңілсіз ысырылып орын берді. Кең далада, аспан астында орын талғасып, үлкендік жасасып отырған жандарға тек қана тақ қалғандай едің! Басқа елдерде, басқа ауылдарда мұндай ескілікті мен бұрынды-соңды көрген емен. Бұл адамдар маған әрі қызық, әрі бір қайғы көрінді.

— Шырағым, жол болсын,— деді, ортада отырған шал.

— Әлей болсын... Сіздің ауылда жұмысымыз болып келіп едік,— дедім мен.

— Әлей болсын дедің, болды сол. Ар жағын кезегі келгенде айтар болар,— деп, шал мені ауыздықтап қалды.

Түсінде көргендей кәрі тағылықтың мән-жайына мен енді түсіне бастадым да қатемді тез түзеп:

— Ие... Әлей болсын...— дедім.
— Қай елдің баласы боласың?
— Керей боламын.
— Қай керей?
— Қызылжарға қарайтын керей.
— Елдерің аман ба?
— Біз аттанғанда аман еді.
— Бүгін қай жерден шықтың?
— Бурабайдан шықтым.
— Жол шетің қай жер?
— Осы сіздің ауыл...
— Ендеше, Есенгелді, бұл балаларды үлкен үйге апарып түсір...— деп, шал макұлдау күткендей, екі жағына кезек қарады.

— Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады,— деді, шалдың оң жағында отырған сақалы қауғадай, мұрты жоқ адам.

— Атекем дұрыс айтады: іздеп келгені осы ауыл болған соң, бұл балалардың жөні үлкен үй болады,— деп, шалдың сол жағындағы адам да сөзбе-сөз қостады. Бұл бір үңірейген көсе-қара екен, көз құйрықтары сүйірленіп, екі шекесіне қарай созылып кетіпті. Өзгелердің ұйғарғанын аяқтап келгенде сол бекітетін сияқты. Айтты да қара тас болып қатып қалды.

Содан кейін ғана Есенгелді деген, манағы ең шетте отырған еркек орнынан тұрып:

— Қонақ балалар, үлкен үйге жүріңіздер,— деді.

Қонақтар орнымыздан тұрдық...

Қасымдағы оқушылар жарылып кетуге жақын қыпылдасып келе жатыр. Мен езу тартсам болғаны, күлкілерін тыя алар емес. Ең алдымен солардың ойын бөліп, күлкілерін ыдыратқым келіп:

— Есеке, күн әлі ерте... Біз келген жұмысымыздың жәйін сөйлескіміз келеді, қалай болар екен?— дедім.

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың,— деді Есенгелді.

— Ол кісіге сіз айтсаңыз қайтер, тезірек сөйлессек деп едік...

— Шырағым, бұл ауылға келген адамның не жұмысы барын Атекем өзі сұрайды. Өзі сұрағанда, айтасың,— деді Есенгелді, жаңағы айтқанын айнытпай қайталап. Бұл жолы күлмей қалуға шын-ақ ұстамдылық керек еді...

Енді түсіндім, бұл ауыл атам заманнан да әрі бір кезде қабылданған дәстүрді бұзбай келеді екен. Үлкен біреуі айтқан бір сөзді, үлкен орнатқан бір дәстүрді ешқайсысы бұзбайды да өзгертпейді.

Жаңағы қайталаудан кейін Есенгелдінің бет-аузы тасқа

айналғандай сазарып, өзге қазақта кездеспейтін тәкаппарлыққа көшті. Алдақашан тысы оңып бозарып кеткен тымағының төбесіндегі жыртығынан суырылып шыққан түйенің жүні де тәкаппар шошаятын сияқты. Есенгелді опырайған үлкен қара үйге қадаған көзін аудармай ұстаған бойы сықыр-сықыр, қиқаң-шиқаң еткен шілтерлі есікті ашты да:

— Мархамат!— деді бізге. Біз үйге кірдік.

Ішкі достығы жоқ шет бір елдің өкілдеріне көрсетілетін сырт сыпайылық осы сияқты болуға керек. Біз ішімізден күліп, көне бердік.

Үлкен қара үйдің іші де ертедегі байлықтың, қазіргі күндегі жұтау кедейліктің жәйін айтып тұр екен. Ең алдымен, бұл мен көрген киіз үй біткеннің ішіндегі ең жыртық-тесігі көп үй. Мұндай көп жыртықты, мұндай үлкен тесіктерді мен қойшының қосынан да көрген емеспін. Қойшының әйелі мына қара құрымды да жаман қойған болар еді. Бес-алты уығы алақандай жалпақ, бір кезде сырланғандығы, зерленгендігі байқалады. Өзге уықтары қырық ру — бірі жіңішке, бірі иінсіз, шаңырақка тік тіреліпті.

Тағы бір бес-алты уықта жосаның ізі де жоқ, ыстың ізі ғана бар. Аңырайған іргеден бір төрт-көз қара ит кіріп келе жатыр.

Оң жақ босағада аласа жүкаяқтың үстінде темірмен белдеуленген аруақты бір ескі сандық, бетінде екі-үш жерде ғана сүйектелген өрнектің ізі қалған ескі кебеже... Көрпе-жастық дегеннің ізі байқалмайды. Екі басы қайықтай қақырайған ағаш төсектің үстінде сырмақ сияқты, құрамыс көрпе сияқты бірдемелер қоқып жатыр. Төр алдында тай, тайынша, ешкі, лақ терілері шикі күйінде төселген. Бір кезде көк сауырлатқан, күмістеткен үйрек бас ер осы үйдің төріне мың жыл бұрын ілінген күйі қала бергендей, қаусап тұр. Таралғылары қырқылып, күмістеткен үзеңгілері үзіліп түскелі тұр.

Біз Есенгелдінің пұскаған төріне келіп отырдық. «Үлкен үйі» осындай болса, өзге үйлері қандай екен деген ой келеді. Есенгелді бізді қозғалмай қарайтын көздерімен бір түгендеді де шығып кетті. Содан кейін ғана біз еркімізбен күліп, әрең дегенде сөуімізді жидық.

— Бұл үйдің жандары қайда?— деді оқушының бірі.

— Осы үйдің иесі мына қарала ит болмасын... Үйге іргеден кіріп, іргеден шығып жүрген түрі жаман екен,— деді екінші оқушы.

— Үндемеңдер, бұл ауылдың сырын түгел көрейік,— дедім мен.

Жігіттер атты ағытып, өзіміздің төсек-орынды үйге енгізіп, астымызға техникумнің қара одеялын төседі.

— Осы одеял осында қалсын өзі,— деді біреуі.

— Арам болар!— деді екіншісі.

Ұзамай алысырақтан шыққан Есенгелдінің даусы естілді:

— Қарашаш, үлкен үйге қонақ келді. Атекем сізге қонақтардың қызметінде болсын деп бұйырады...— деп тұр.

— Қайдағы қонақ, қандай қонақ?— деген әйел даусы естілді.

Біз қандай күтушіге душар болар екеміз деп, қауіптеніп отырғанымызда Есенгелді үйге қайта кіріп:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді,— деді.

Опымыздың үлкен наразылық туғызғанын мен аңғармай қалып:

— Оқасы жоқ, отағасы, үшеуміз де жас жігіттерміз ғой, өзіміз-ақ күтеміз... Рақмет,— дедім, осы ауылдың ыңғайына қарай сөйлескім келіп.

Бірақ, Есенгелді жібіген жоқ, сөгіс жариялауға лайық қатал дауыспен:

— Бұл ауыл қонаққа ат ағыттырмайды, өзі күтеді,— деді де тағы да шығып кетті. Біз тағы да еркін күлісіп алдық.

Осы кезде ірі денелі, мосқал тартқан қара-торы әйел есіктен еңкейіп кіре берді. Біздің «есенсіз бе?» деген амандығымызға әйел қалыпты қазақ әйеліндей жауап қайырды:

— Шүкір, шырақтарым... Айналып кетейіндерім-ай, қайдағы бір молаға қайдан кездесіп жүрсіңдер?— деді әйел, бірден-ақ бізді бауырына тарта сөйлеп. Бұл ауылдың мән-жайын сұрап алатын адамың да осы әйел сияқты. Ептеп қана келген жұмысымыздың ұшығын аңғартып едік, аржағын әйел өзі түсініп, ойымыздағымызға жауап бере сөйледі:

— Бұл бір ертеден қырсығы арылмаған жадау төрелердің ауылы, тамтығы қалмай біткен ауыл. «Бақ ауысады, ырыс жұғысады» деп, бізден бұрынғылары да тырп етпей отыра берген екен, біз де тырп етпей отырмыз. Ауысқан да, жұғысқан да дәнеме жоқ. Отыз үй төленгіт болушы еді, олар алдақашан тастап кетті. Өздері әп-әдемі ауыл болып, оңаша отыр. Колхоз болып жатқандар да солар. Кеше ғана көріп келдім, бір қырқаның қыртысын айырып, егін салып жатыр. Ал, бұл ауыл колхоз түгіл, әшейін ауыл болып отыра алатын да жайы жоқ. Осы ауылдың он шақты еркегінде өз атын ерттеп міне алатын біреуі табылар ма екен? Бір арба отын әкелетін біреуі бар ма екен? Ондайларына төленгіт қызы — мен жүрем. Елуі жиналып ешкі соя алмайтын өлімтіктер, қалқиып отырған. Өңкей бір пиракыло!.. Өздерің де көрерсіңдер, шырақтарым... Енді мен шай қояйын,— деп, әйел шығып кетті.

Әйел үйге бір кіріп, бір шығып жүріп, ауылдың арғы-бергі жайларынан бірталай таныстырды. Бір кезде төре тұқымының біреуі қонып-түстенген, біреуі туған, біреуі өлген, ас берген, ат шаптырған жерлерінің бәрін де бауырына баса беріпті бұл ауыл. Бірақ, сол жерлерге қағылған жалғыз қазық та жоқ. Бұлар адам еңбегі дегеннің ешбір түрін білген емес, әлі күнге

дейін қабылдамайды да. Бай жер өзі асырап келген: жер малды асыраған, мал бұларды асыраған. Атын ерттеп, қолтығынан көтеріп атқа мінгізу төленгіттердің міндеті болған. Енді олар да тастап кеткеннен кейін төре ауылы біржола титықтап, құларманға келіп отыр. Бірақ баяғы пандық сақталып қалған.

Әйел қайнаған самауырды үйге кіргізді де:

— Шырақтарым, бұл ауылда бір қайнатым шай жоқ. Ақ су ішесіңдер,— деді. Бізде шай барлығын естіген соң, шәйнек іздеп басқа үйлерді кезіп кетті.

Қалайымен ноқталанған шәйнекке еріп, әр үйден жиналғаны көрініп тұрған он шақты шынаяқтар келді. Көп жамалған, көп кір сіңген сіреу дастарқан жайылды. Біз дастарқанның үстіне өзіміздің орамалымызды жайып, қаладан алып шыққан нан, қант, майымызды төктік. Осы кезде әлі де ауыл сыртында қалған еркектер де үлкендете үйге кірді.

Атекем деген опырық шалдың отыратын дағдылы орнына мен отырып қалған екем. Шал басын қақшитып алған бойы тура маған келіп тірелді де тұрып қалды. Мен төмен ығысып, орнын босаттым. Екінші біреуіне тағы орын берейін деп, тағы да төмен қарай ығыса беріп ем, Атекең аз ғана сақалын алдына қарай шошайтып:

— Ендігі жол қонақтікі, қозғалма,— деді. Бірақ, жолдастарым сырғи-сырғи, менен алыстап кетті. Аз ғана тамағымыз ауыл адамдарының алдында қалды. Олардың ортасында мен ғана...

Опырық шал нан мен майға обырдай тиіп жатыр... Тісі жоқтығы бөгей ме десең, шайнамай-ақ қылғи беретін сияқты. Біз бір-бір шынаяқ шай ішіп үлгіргенше, дастарқан үсті тыптыйпыл болды. Менің екі жолдасымның нанға қолдары да тиген жоқ. Мынау адамдардың арасында тамақ жеуге болмайтын да сияқты. Бәрі де құмыға қимылдап, өгіздей орып, дастарқан бетін сипап салды. Бір адам дыбысын шығарып, бір ауыз сөз де айтқан жоқ. Бағанағы пандықтан да түк белгі қалған жоқ, нан мен майға қарай бірінен-бірі қолдарын асыра созады. Әбден жеп болған соң ғана Атекең шал байсалдылық тауып:

— Жеуге болатын жаңа май екен,— деді.

— Атекем дұрыс айтады, жеуге болатын жаңа май екен,— деп, манағы оң жағындағысы қостады да, оның айтқанын аудармай қайталап сол жағындағысы қостады.

— Мына бір шекерді көкетайыма апарып берейінші,— деп, атекең дастарқан үстінде селдіреп қалған аз ғана қанттың екі түйірін сүйреп әкетті.

— Атекем дұрыс айтады, мен де шөкетайыма апарып берейінші,— деп, сақалы бар, мұрты жоқ адам екі түйірді өзіне қарай тартты. Басқалары да соны істеп, сіреу дастарқаннан

басқа еш нәрсе қалдырған жоқ. Енді олар шынаяқты саусақтарының ұшына ғана қондырып, сылдыр шайдың өзін ғана сораптап отыр. Пандықтары да қайта оралған сияқты: көздері бұл дүниенің аржағындағы бірдемеге қадалғандай; бет-ауыздарында қатып қалған тас меңмендік қана бар... Біздің аш қалғанымыздан қысылып отырған жалғыз әйел ғана.

Қонақ атын бұл ауылдың өзі күтеді деген Есенгелді қараңғы іңірге дейін аттың маңайына да барған жоқ. Өзі сұрайды деген Атекесі бізден әлі бір ауыз сөз сұрағаң жоқ. Сықсырайған білте шамның шалағай жарығында, әлдекім біріне бірін сүйеп кеткен киімшең өліктер сияқтанып, біреуі қыбыр етпей, ауыл иелері отыр. Таң қалып біз отырмыз. Өлі ауыл тып-тыныш...

Атекең бір кезде тамағын қырынып, аз ғана еңсесін көтеріп алды да:

— Үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деді.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деп, оң жағындағысы қостады.

— Атекем дұрыс айтады, үлкен үйге түскен қонақтарға қой сою керек,— деп, сол жағындағысы қостады.

Осыны айтысты да едәуір уақыт тағы да сіресіп қалысты. Менің қой союға қарсылық білдірген әдепсіздігіме ешбір жауап қайтқан жоқ. Ұялғаннан үндемеуге тура келді. Жалғызақ «біздің қызметіміздегі» әйелдің қатты тықыршып отырғаны сезіледі. Әйел әрқайсысына бір қарап, аз ғана шыдап көрді де аяғында кесек кетті:

— Соятын болсаңдар, неге әкелмейсіңдер тезірек? Ауыздарың айтып, арттарың көтерілмейтін адыра қалғырды қашан қоясыңдар осы? Жандарың бар ма, жоқ па өзі?— деп, жайдан жай есікті тарс еткізіп жауып жіберді. Есіктің бір шілтері ұшып кеткені байқалады. Жаладан үйде жүрген төрт көз ит те есіктен емес, тесіктен атып шықты. Бірақ, еркектер жағы қаласын бұзған жоқ. Тағы бірталай уақыт өткеннен кейін ғана Атекең байламын айтты.

— Қарашаш дұрыс айтады, соятын болсаңдар — сою керек,— деді. Қасындағылар тағы да сөзбе-сөз қайталасты да қозғалған жоқ.

Енді әйел еркіндеп, жұмысты тездетуге кірісіп кетті. Біресе отын көтеріп әкелін, біресе қазан мен ошақты әкеле жүріп:

— Қай үйдің қойын алдырушы еңдер? Алдырсаңдаршы,— деп үйден шығып кетеді де далаға шығып алып одан көрі де қаталырақ аяқтайды.

— Есенгелді, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар. Алып келші,— деді Атекең. Алдақашан өлген Жаңбыршы төренің әулеті тегінде біріне-бірі еншілес сияқты көрініп кетті.

— «Атекем дұрыс айтады, сары әжең үйінің бір боз қойы болса керек еді, соны сойған дұрыс болар...»— тағы да екі рет қайталанды.

Есенгелді содан кейін ғана орнынан тұрып, есікке қарай беттеді. Асығысы жоқ, пақ басып барады.

Үй іші тағы да жым-жырт... Сыртта ашыққан қара дөнен ғана оқыранып қояды. Сағат он бірден өтіп барады.

Бір кезде Есенгелді келіп:

— Сары әжең үйінің боз қойы бүгін-ертең қозылайын деп тұр екен... Обал болады гой дейді Айша келіңіздер,— деді.

— Айша келін дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас,— деді Атекең.

— Атекең дұрыс айтады, боз қойдың бүгін-ертең қозылайын деп тұрғаны рас деп үңірек қара мен сақалы бар, мұрты жоқ адам, бұл жолы қабаттаса қайталасты. Тегі бір ет болып қалуын іштері тілеп отырған адамдар енді маңағыларынан гөрі ширайын деген сияқты.

Атекең де үн-түнсіз қалуды ұзаққа созбай:

— Ендеше, Қанша апай үйінің қоңыр қозысын алып кел. Ол ерте туған қозы болатын, ендігі союға жарап қалды,— деді.

Бұл сөздер де екі рет қайталанып, мақұлданып болған соң, Есенгелді тағы да жөнелді. Маңағыдай емес, енді тезірек басып барады. Бірақ оның бұл сапары да оңына айналмапты. Есенгелді есіктен кіре бере-ақ:

— Жұма күні Қанша апайдың жылы толады екен... Соған сақтап отырмын деді Айжан келіндерің,— деді.

— Ие, ие... Айжан келін дұрыс айтады, жұма күні Қанша апайдың қайтқанына бір жыл толады. Соған сақтап отырғаны рас,— деді Атекең. Қалыптасқан әдет бойынша қасындағылары да осыны қайталасты.

Атекең енді біржола дағдарып қалғандай еді, ашыққан қарын тағы бір тамақтан өтерді есіне салған екен:— енді сөзді қойып, Қәрекең үйінің көк серкесін әкелің сой!— деп бұйырды. Басқалары енді бұйрықты қайталады.

Сонымен көк серке келгенде сағат он екіден асып кетіп еді. Ол өзі серке емес, иісі мұңкіген теке екен. Төре тұқымының бұл иістен қалай жеркенбейтіндеріне таң қалғандайсың. Жоқ, жеркенер емес, көздеріне қарасаң көк текені тірідей жұтып қойғандай! Әрқайсысы бір теке жұтқысы келіп жұтынып отыр...

Тағы бір үлкен кедергі пышақ іздеу айналасында кездесіп қалды. Атекең қай үйде қандай пышақ барын да біледі екен. Ол айтып, өзгелер қостап, аяғында Есенгелді бір пышақ таба алмай қайтты. Текесі құрғырдың күлімсі иісі тұншықтырып барады.

Әбден шыдамы таусылған жолдастарымның бірі атып тұрып:

— Лұқсат етсеңіздер... мен...— деп, кішкентай ғана қарындаш ұштайтын бәкісін көрсетті. Сөзі әдепті сияқты болғанымен, өзі ішінен қайнап тұрғаны байқалады...

Таң ата көк теке бір астау ет болып алдымызға келді. Бірінің соңынан бірі сәлем етіп, он шақты әйелдер кіріп келді. Бәрі де бір-бір баласын жетелей келіпті. Ұйқыдан оятып алған ірің көз қыз балалар, жасынан-ақ кетілген тістерін жасыра алмай, есінеп кірді. Бәрі де жүдеу, бәрі де наукас, бәрі де шала жан балалар... Төре тұқымы мәңгіден бері бірінің қызын бірі алып, әбден азғындап болған, балаларда тіршілік белгісі болымсыз ғана сезіледі.

Осынша еркек-әйел бір көк текеге жабылып кеп кеткенде түн ұйқысын бөліп келген еңбектеріне тұрса жарар еді-ау, деген ой келеді.

Еркектері есесін жіберген жоқ... Бастың бір құлағын кесіп менің алдыма тастады да Атекең басты өз алдына алып қойды. Жамбастан бір жапырақ етті менің алдыма тастады да, сақалы бар, мұрты жоқ адам о да жамбасты өз алдына қойды. Өзгелері де солай, өздеріне тиісті мүшелерді ұстап-ұстап алып, алдарына қойып жатыр... Қалған ондай-мұндай туралып бір жапырақ табаққа түсе бергенше біреуінің өңешінен өтіп те кетеді.

Ет жеу ырымы аяқталып, сорпа ішіліп болысымен-ақ төре тұқымдары бір-бір сүйекті балаларына ұстатып, тез тарасып кетті. Бізге, әрине, тыныш ұйқы, қайырлы сапар тілеп тарасты...

Жұрт аяғы басылған соң, манағы Қарашаш деген әйелмен біраз кеңестік те «Атекеңнің өзі сұрауын» күте алмай, біз де жүріп кеттік. Молаға айналған ауылдан қашып кеттік. Менмендігін коя алмаған, қасқырдай обырлардан қаштық.

— Апырау, бұл ауылдың бір ауыз сөз айтуына қанша уақыт керек?!— деп таңданады екі жолдасымның бірі.

— Ал, сонша пәң айтылған сөздердің болмашы бір іске айналуына қанша уақыт керек?!— деп, екіншісі таңданады.

Маған осылар неше заман ел билеп отырғанда, сол елдің неше ғасыр өмірін осылай боска өткізді екен деген ой келді. Әлденеге рақымсыз ызаланғандай боласың.

Ертеңіне райком хатшысына келіп менің жасаған баяндамам мынау ғана болды:

— Жаңбыршы ауылында он колхозға еркін жететін жер бар. Аса шұрайлы жер, текке жатыр. Колхозға алатын бір-ақ адам бар, аты Қарашаш,— дедім.

— Өзгелерін қайтеміз?— деді райком хатшысы.

— Өзгелерінің орны өзге жерде,— дедім мен.

Райком хатшысы ауыр ойланып қалды...

Мен ескіше жыл басы деп есептелетін «Наурыз күні» киіз үйде туыппын. Қазақ даласының ең суық жағын жайлайтын біздің елдердің бірсыпырасы XX-ғасырдың бас кезінде де қыс айларын киіз үйде өткізеді екен.

Ол күні жер де сілкінбеген, күн түгіл ай да тұтылмаған, есте каларлық боран да болмаған, ең аяғы қалжа сүйегіне иттер де таласа алмаған. Менсіз де үбірлі-шүбірлі бір қара үйде тағы бір бала туа салған да, басқа балаларының атына ұйқастыра ат берілген.

Әрине, ол күннен менің есімде қалған ешнәрсе жоқ. Болысым кім, патшам кім, пайғамбарым кім, табым кім, онда менің жұмысым болмауы керек. Кейін ондайды ұнатпаса да ол кезде тістеген мен шаққанға да енжар болған сияқтымын: жылауық болмаппын.

— Қайсар болушы ең, жыламайтын едің,— деп, шешем осы күнге дейін әр кезде айтып отырады.

Тегі, ол кезде біздің ауылдарға көп оқиғалар соқпай өте берген сияқтанады. «Асау той, тентек жиын», қызыл жон қырғын, батырлық, ерлік жайларын шалдар ғана ертегі ретінде айтып отырушы еді. Апталап, айлап көшетін кездер де атам заманғыға айналған. Қақ қасымызда, төрт-ақ шақырым жерде, Торсан ауылы бар. Оның екі баласы болыс, бір баласы төре; безектеген қос қоңырау ол ауылға күнде бір соқпай өтпейді. Ол қоңыраулар осы елдің тыныштығы үшін, қуанышы үшін шылдырамайтынын қай ауыл болса да біліп отырады.

— Тағы да қандай алым-салық келер екен?— десіп, күпкілдесіп те қояды. Бірақ, бай ауылын айнала қоршаған кедей ауылдар әр кезде сыртта, әр кезде қағыс: заман оларға салмағын салады да әңгімесіне араластырмайды.

— Апырай, осы жылда алатын алым-салық қайда кете береді екен? Біздің бір ауылнай елдің бір жылғы төлейтін алым-салығы бір үйді он жыл асырауға жетпей ме? Патша дегеннің өңеші кең бола береді екен-ау!— дейді, Рақмет деген момын адам.

— Пәлі! Алым-салық төлейтін сенің бір ауылнайың ғана ма екен, мың-мың ауылнай, мың-мың болыс бар емес пе!— дейді, оның інісі Қожақ.

— Мың-мың ауылнай жоқ шығар... Ол тым көп қой. Сонша жұрттан жылда алым-салық алып отырса, қанша патша болғанымен жарылып өлер!— дейді үй күшіктеу, он сомнан арғы есепті біле бермейтін Досан деген адам.

— Жарылып өлер? Әкеңнің әкесінен бері төлеп келе жатқанда баланың баласына дейін төлейсің. Патша сонда да жарылып өлмейді!— дейді Қожақ. Ол Қорған қаласында жүк-

ші болып кеткен адам. Елге анда-санда ғана бір соғады. Сондықтан оның сөзі нанымды сияқтанады.

Осы сияқты терең тамыры бар сөздер әлденеге байланысты қозғалып кетеді де аяқталмай үзіледі Тағы бір ретте қайта жаңғырығады. Бірақ, мұның тамырлы сөз екеніне көпшілік мән бере алмайды. Үлкен әңгімелер бұл маңайда емес, болыс-би маңайында деп ойлайды. Оған бұл маңай қатынаса да алмайды.

Әсіресе, «үлкен» әңгімелерден — «төрт үй түрікпен» аталатын — біздің ауыл сырт отырады. Сондықтан, менің балалық шағымда есте қаларлық бір оқиға болмаған сияқты. Бұл не деген жадау өмір деп мұңайған да ешкім ойымда жоқ. Болмаған болу керек.

Сондай болымсыз өмірден менің есімде қалғандары да болымсыз. Әкеміздің шаруасы тайға артқан қоржындай бұлтылдап кедей мен орташаға кезек ауысудан көз ашқан емес. Анда-санда орташаға жақындап шырт түкіре бастағанда әкеміз оп-оңай кедей болып қалушы еді. Бай болуды қанша ұнатқанымен, ол бір ішінде кеткен арманы болу керек. Әр қыста бір тосып алатын жұт пен әр жылда егіздей беретін алым-салықтар кейде тұқыртып кетсе, кейде біржола тұралатып кетуші еді.

Төртте шығармын деймін, Хамит, Сәбит дейтін екі ағам мен үшеумізді, мұсылмандық белгісін салу үшін, «сүндетке» отырғызатын болыпты... Бастыра киген бөркімен, бөркіне түстес буырыл сақалынан бет-аузының пернесі айқын аңдалмайтын тәйпік бір молда қылт-жылт еткізіп, бәкісін қайрап отыр. Өткен түні осы бәкісімен бастың құлағын кесіп отырған. Анда-санда бәкісін төбеден сорғалаған тамшыға тосып алады. Қайрақтың татын тамшы жуып жібергенде бәкі бізге қарай сумаңдап-сүйреңдеп, жұтынып қоятын сияқтанады. Әке-шешелеріміз әр баласының жақсы мінездерін көтере мадақтап, жоқ мінездерді де тауып мақтап, «сүндетке» бейімдеп келеді. Бір-бір «сүндет атымыз» болады екен, «сүндет тойы» болғанда сол сүндет атымызға мініп шығады екеміз, ендігі жылы оқу оқиды екеміз, ақылды болады екеміз... Киіз үйдің бір қабырғасына көрпе төселіп, жастықтар тасталып жатыр. Тұғжың молда намазға да отырды.

Әзірлік аяқталып болғанша үш бала көз құйрығымен ұғынысып, сыртқа шығып кеттік. Ауыл ағаш арасында болатын, тез жүгіріп, ауылдан ұзаңқырап алдық. Үйімізде жалғыз кәрі бурыл ат болатын. Үшеуміздің ойымызға да сол жануар түсіпті: «сүндет» арқылы бір-бір ат аламыз да, ат жетпегеніміз «сүндеттен» аман қалатын сияқтандық: бірақ, мұның бірі де болмай шықты.

Естиярымыз Хамит інілерінен гөрі тереңірек бір сырды ұстап қалған екен:

— Сүндеттелмеген балаға қатып да әпермейді!— деді.

Біздің:— әпермесе, әпермесін! Қатып не керек? Ойнап жүре береміз!— дегенімізге тағы да бірталай салмақты тойтарыс беріп, ағалығын істеп сабарман мінез көрсете бастады. Сәбит скеуміз беріспеуге бет алып, ағаш арасына зыта жөнелгелі тұрғанымызда сыртымыздан құшақтай алған бауырмал қолдар үйге қарай алып кетті.

Енді міне, үш бала қаз-қатар жатырмыз. Енді бурыл атқа екінші жағынан жабысқымыз келеді. «Сүндет атың қандай?» деп молда сұрап қалғанда — «бурыл ат!» десек болды ғой! Ат сенікі болад та...

Төр жақ шетте Хамит, ортада Сәбит, мен есік жақ шеттемін. Молда менен бастаса, бурыл ат маған тиетін сияқтанады. Ортада жатқан Сәбит Хамитқа бата алмай, менімен орын ауыстырғысы келіп еді, мен көнбедім. Ол мені шымшып, аяғымен теуіп қалып, сыбырлап боқтап та жатыр...

Молда үлкендете бастады да:

— Сүндет тойыңа мініп шығатын «сүндет атың қандай?»— деп, ең алдымен Хамиттан сұрады.

О да қауіптеніп жатыр екен «бурыл ат!» деп тез жауап берді. Тегінде молданың аңдитыны да баланың көңілі алаң болатын осы бір кез екен, Хамит «ойбай-ай!» деп, бақырып та жіберді: өткір бәкі ашы сезілді білем...

Бурыл атты Хамит атап қалғанда Сәбит кемсеңдеп жылай бастады. Біржола қара жаяу қалғандай, егіліп жылап кетті.

Кезегі келіп «сүндет атын» сұрағанда Сәбит:— «А-т-ы-м жоқ»— деп тіпті қатты өксіп жіберді: көзімен ғана емес, бүкіл денесімен, жанымен, тәнімен жылады. Әлдекандай ауыр қорлық алқымына тығылып, буынып жатқандай сезіледі. Сәбит «Атым жоқ» дегенде менің жүрегімде атым жоқтық жарасы терендей түскенімен, қожаға беретін жауапты Сәбит тауып бергендей азырақ жеңіліп те кеттім.

Бірақ, өзіме кезек келгенде, едәуір тоқталып барып:— «менің де атым жоқ»— дедім. Безеріп, қайсарлана айттым да қасарып қалдым.

Әркімге жаутаңдай қарап, шешем егіліп жылап отыр. Ботбай деген жақын ағамыз бар еді, ол да намыстанып жылап отыр екен:

— Немене қайта-қайта аты жоқтығын айтқыза беріп!.. Бір-бір ат беруші ме едің?— деп молдаға ақырып қалды.

— Өзім ат әперем... Жұламандар, мына шірік әкелерің ат әперуші ме еді!— деп бізді де уатты. Қуанып қалдық... Кейін «сүндет тойы» болмағанына одан да артық қуандық. Өйткені бізге ешкім ат әперген жоқ еді...

Әке-шешеден күнде естітін көп жақсы тілектердің өзгесі келмесе де «оқу оқисыңдар» дегендері екі жылдан кейін келіп еді. Жаз бір көлдің басында, қыс айларын әр ағаштың қой-

науында өткізетін бес-алты ауыл «балалардың тілін сындыру үшін» молда жалдапты. Молданың жылдық еңбегіне құнажын бұзаулаған бір сиыр, алты ауылдың бітір-садақасы берілмекші. «Аузының салымына қарай», өліктің жаназасы да соныкі. Бейсенбі күні балалар молдасына «жұмалық» беріп тұруға тиісті: екі тиыннан кем болмасын, бес тиыннан артық та болмасын... Үлкендер кешқұрым осы «жалақыны» бөлісіп, қыр басында ұзақ отырысып қалды.

Молда әр үйде бір жетілеп оқытады. Оқуға бала берген үйлер кезектесіп, бір жеті молданың тамағын да көтереді, балалар оқитын мектеп те болады. Бір жеті өткеннен кейін молда келесі үйге ауысады.

Алғаш «оқуға» барған күні арабтың жиырма тоғыз харпы түгел тізілген бір жапырақ қағазды молда барлық баланың қолына түгел ұстатты. Сарғыш мұрты жаңа тебіндеп келе жатқан шақар жас молданың алдында өрімдей көк шыбық жатыр. Шыбықтың үш жағы жыланның құйрығындай сүйірленіп, балаларға қарай қозғалақтап қояды. Оны көріп отырған балалардың оқымауына да болмайды, бірақ, үйренуіне де болмайды. Қорқыту еш нәрсе үйретпейді.

Балалар төрден есікке қарай үлкендете отырғызылды. Жиырма шақты баланың ең кішісі алты жасар мен едім, маған орын босағадан тиді. Кей үйде қозы-лақпен етектесе отырамын. Кейбір үйдің иті қасымда жатады.

Молда ең жасы үлкен баланы алдына шақырып алды да әлгі айтылған бір жапырақ қағазды тырнағын әдемілеп алған сұқ саусағымен нұқып көрсетіп:

— Әліп, би, ти...— деді. Содан кейін балаға өзі айтқанын үш рет қайталатып — Бар, орныңа бар, оқы,— деді де келесі баланы алдына шақырды...

Осы тәртіппен молда оқушы балалардың нақ жартысын алдынан өткізгенше, өзгеміз «әліп, би, ти» деген үш сөзді жаттап та алдық. Тек бір де бірінің мағынасын аңдай алмай отырмыз. Екі жыл оқытып, екі бұзаулы сиыр алып, он шақты адамға жаназа шығарып, алты ауылдан екі жылғы бітір-садақасын алып, молда еліне қайтар кезде де біз ол мағынадан еш нәрсе аңғармап едік. Ескі оқудың әдісі бойынша бір харып баланың алдынан сегіз-тоғыз түрлі өзгеріп өтеді. Мысалы, «а» харпын алайық. Бұл ең әуелі «а» емес «ә», «әліп» деген аты да бар, таяқ сияқты таңбасы да бар. Алдымен бала оның сол атын бір жаттайды, әліп...

Келесі жолы оның асты-үстінде нүкте жоқтығын жаттайды.

— Әліпте жоқ, би астында бір нүкте, ти үстінде екі нүкте...

Бірақ, бұның қандай дыбыс беретінін бала әлі білген жоқ...

Үшінші кездескенде жанағы «ә» қатарынан үш дыбыс ретінде оқытылады:

— Әліпсін — ә, әлбәсін — и, әліптүр — ө, ә-и-ө...

Осы ә-и-ө деген үш дыбысты араб харпында жазылатын түрімен қазіргі жаңа алфавитқа көшірсек былай таңбаланар еді:— а, аи, ао...

— Ұлы, өндіріс, ой, ер деген сөздер — аоғлы, аөндирис, аой, аир,— деп таңбаланар еді.

Төртінші оралғанында сол бір «әліп» тағы да үш түрлі өзгеріс табады:

— Әліпкі-күсін — ән, әліпки-кәсін — ен, әліпки-күтірөн — ән-ен-өн...

Енді бір кезде жанағы жұмсақ әліп (ә) «а» болып кетеді. Ол қай жерде ер жетіп, жуандап кеткенін балалар да аңдамай қалады, молданың өзі де ұғындыра алмайды.

Сонымен бір харыптың сегіз-тоғыз рет өзгертіліп оқытылатының еске алсақ, араб әліппесінің жиырма тоғыз дыбысы 232—261 харып болып шығады. Сонша шытырманға кіріп кеткен бала кейде соны жыл бойы оқып та хат танымай қала береді. Дыбыс не, харып не, таңба не, оны ешбір бала айыра алмайды. Ең жақсы оқиды деген бала — жаттауға ғана машық болғаны. Сол машықтардың бірі мен болсам керек.

Қобызшы, домбырашы, әнші, жүйрік ат — қыран құска құмар Ботпай деген жақын ағамыз улап-шулап отырған балалардың арасына жиі келіп отырады. Үлкендерден біреу келгенде балалар тіпті әндетіп кетеді (ескі оқудың әдісінде үйдемей оқу атымен жоқ қой!):

— Әліпкі-күсін — ән, әліпкі-кәсін — ен, әліпкі-күтірөн — ән-ен, өн!

Жарықшақсыз жас дауыстарға елтігендей, Ботпай біраз мүлгі тыңдап отырады да молдаға наразылық айта бастайды.

— Осы сенің «әліпки-күсін-ән» дегенің немене өзі? Осы да құдай сөзі ме?— деп, қадала сұрайды. Мінезі оқыс, түсі суықтау кісі болушы еді, молда да оған ығыса жауап береді:

— Оқу ғой, Ботеке... Не екенін бір алланың өзі білмесе, біз қайдан білейік...— дейді. Молданың көкшіл көзі айранданып, сирек мұрты дірілдей бастағаны аңдалады. Бізге ылғи ызғарлы көрінгісі келетін бейшара молданың ығысар бір жағы болғанына біз қуанып қаламыз.

— Сенің үйретейін дегенің «ән, ен, өн» болса, соның өзін ғана үйретіп қоймаймысың, қу мұндар! «Әліпки-кәсін» деген ішікті ұрайының неме керек? Енді бір жетіден кейін балам тағы да осыны оттап отыратын болса, оқуынан шығарып алам!— деп, Ботпай молдаға ұрт мінездер көрсетіп қояды.

Әрине, келер жетіден кейін де балалар баяғы манда жүреді, бірақ, Ботекең де баласын оқудан шығарып әкете алмайды.

Анда-санда Ботпайдың басқа елге ұзатылған жалғыз қызы Бәтима үйіне келеді. Сұлу емес сүйкімді, елжіреген балажан, ерке жүректі адам еді. Ескі ауылда сирек кездесетін, ерекше тұратын, не ойлай қалғаны жүзіне шыға келетін нәзік сезімнің адамы еді. Сол бір жылы бейне балалық шақтың ұмытылмас сағынышы сияқты менің ойымда әлі бар, әлі сыры жоғалған жоқ.

Бәтима қобыз бен домбыраға бірдей жүйрік. Елге қашаннан бері таныс күйлер мен жұпыны ғана әндер оның саусағына іліккенде құлпыра жөнелін, жаңа бірдемелерді байымдап кетеді. Басқалар тартқанда сақау қалатын домбыра пернелері ең жаныңа тиетін дыбыстар береді. Бәтиманың даусы да сазды болушы еді. Әсіресе қалың топ қоршап алып қыстағанда жарқырап шығатын қазақ қызын бірінші көргенім сол. Ол ән салғанда, домбыра тартқанда әкесінен басқа әнші, күйшілердің бәрі де құба төбелденіп, жасып қалатын еді. Әкесі ғана тасып отыратын.

Кешқұрым айдын көлдердің жағасында әкесі қобызды алып, қызы домбыраны алып қосыла тартып кеткенде әр ауылдан шұбырған жұрт андай бастайды. Ол екеуінен басқа ешбір адам қобыз бен домбыраның үнін қоса да алмайды.

Бәтима үйіне келгенде Ботпай үйі ұзақ думанға айналады. Жақын елдердің әнші, домбырашылары жиналып, алыстан талықсып-талмаурап жеткен Ақан, Біржан әндерін салады, Арқа күйлерін әкеледі. Қараңғы елге Абай әлі естілген жоқ, Құрманғазы күйлері Октябрь революциясына дейін жете алмай қойды.

Қалай да Ботпай айналасы домбыра, қобыз үйренуге, жастардың еркіндік сезінуіне сеп болды.

Біздің сол жас бала кезімізде Қазан, Тәшкент, Бұхар арқылы тараған «қиссалар» тасқыны басталды. Қараңғы ауыл ішін «Сал-сал» да қисса, «Қыз Жібек» те қисса. Бірақ, Ботпай «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш», «Көр ұғылыны» жаттап алыпты, өзгелерін жаттамаған. «Қозы Көрпешті»айтып отырып, Қодарды боқтап алады да «Қыз Жібекті» айтып отырып:

— Көрінді ұрайын бір қожа мен бір молда мына жерін бұзып қойыпты; бұрын былай айтылушы еді,— деп, ара-тұра түзеп айтады. Сол кезде құлаққа сіңгеннен қалған бір-екі жол өлеңді мен ерте кезде жарияладым. Ол Жібектің әмеңгерлікке қарсылығын көрсететін сөздер еді:

— Көрпені аға ашқан сен ашқандай,
Не болды жас басыңнан, сорлы бала?

Ботпай бұл сөздерді ширатыңқырай да қадағалай айтады. Жеңгесін алған, келінін алған адамдар отырса, өлеңнің әнін кілт үзіп:

— Сендерге айтады!— дейді. Олар ұялып, жауапсыз ыржиысады.

Біз үш жаз, екі қыс молдадан оқып, киссаларды едәуір көруделей бергенде, Доңыз жылының атақты жұтына ұрынып, бәрінен біржола ажырастық. Молда босанып кетті. Содан кейін мен не ескіше, не жаңаша, қазақша оқыған емеспін. Әкемнің орташаға қарай ойыса беріп сылқ етер кезеңі келіп қалған екен, сол жұтта тұралады да қалды.

Ескі ауыл шаруа бағуға қандай қырсыз, қандай бейғам екендігін мен кейінірек түсіндім. Ол кезде бір жалқаулықты, барлық олақтықты тек қана «Доңыздың» ылаңына жауып, ақтаушылармен ойлас едім.

Біздің құба-төбел ауылдар оп-оңай жұтап қалды. Жайлауда отырып-ақ шөбін шаптыра берген бай ағайындарынан жырылып кете алмай, етек басты болып отыра берген орташакедей күздікке келгенде, жаз бойы ескен аңызақ жердің түгін ұшырып әкеткен екен. Жұт сол қызыл іңір, күзден-ақ басталып кетті. Біздің үйде сол жылы дәл он алты жан бар еді. Мұның ішінде төрт-ақ адам жұмысқа жарайды, өзгесі өңкей өңез көз, ас иесі, қызыл аяқ балалар мен қартаңдар болатын. Жұмысқа жарайтындардың үшеуі есікте, жалшылықта еді.

Аз ғана жылқыны «жынды боран» алды, аз ғана қой аштан, аз ғана сиыр тістен таусылды. Сүйегі саудырағаң, жағы суалған, көзі үңірейген, тәлтірек аштық жер үйдің төрт бұрышында түгел орнай қалды. Сүйек, тері, сақармен қақтап алған сүйектің майы, өлімтік жылбысқысы, бәрі де тесік тамақтан өтіп жатты.

Үйдің қақ жартысын алып жатқан жалпақ пештің аузында қара шөген қайнап тұрады. Шөгеннің ішінде сықыр-сықыр еткен өңкей сүйек болады. Сирақ, кәрі жілік, шеке секілді сүйектер асылған күні сорпаның бетіне май көбірек шығады да, шөгеннің бір жақ бұрышына жиналады .Біз үш бала үш қасық ұрлап алып, көзтаса бола бергенде әлгі майды қалқып кеп әкетеміз... Жер үй бу басқан қараңғы... Тағы қайталаймыз... Қолға түсіп қалсақ, бір қасық сорпа майы үшін бір күн таяқ жеуге біз әзір...

Шай келеді, шаймен бірге қуырылған бидай келеді. Бидайды кемпір шешеміз бөліп береді; үлкендерге 2 қасық, балаларға сыла қасық тиеді. Бидайды бөлгенде барлық көз кемпірдің қасығында болады да, әркім өз пайдасына қарай түрлі «замечаниялар» жасап отырады:

— Қасығыңды сілікпесейші!

— Батыра түс!

— Маған дегенде қасығың ылғи қалқи бастайды-ау!— деп қалады.

Кемпірдің бүкір қолдарының қалай қозғалуы мәселені шешеді: жарты оймақ болмаса он шақты түйір бидай қосса, не алып қалса, 32 көз соған қарай түрлі белгілер білдіреді. Кемпір қалыпты бір «көперетіп» секілді.

Балалар шамамыз келгенше кемпірдің қасына жақын отыруға, кеш болса арқасын қасуға, жалпы айтқанда, кемпірге жақсы көрінуге жан таласамыз. Кемпірге жанаса алмағанымыз, шалға, әкеге, болмаса басқа бір беделі бар біреуіне жақын отырамыз. Өйткені олардың көзіне жаутандай берсең, шыныаяғын әперіп жіберсең дер кезінде «бидайың шашылып барады» деп қала алсаң, шырайына қарай әр түрлі жағымпаздық істей алсаң, бес-он бидай ауысып та салады. Бірақ, басқа уақытта қарым-қатынасы түзу адамдар да, шай үстінде ысқырынып, көбінесе ырай бермей қояды.

Кейде шыныаяғын әпере беріп үлкен біреуінің алдындағы бидайын өзімізге қарай шашыңқырап та жібереміз... «Қайда апарасың?»— деп сол секундында-ақ жалғыз түйіріне дейін жинап алады, бұрынғысынан көрі де өзіне жақындатып, ықшамдап қояды. Көздері жайнап, бізге қарақұстай түйіледі. Біз оған ұялмаймыз, өзімізге тиген бір қасық бидайды бірдей қылып, 7—8-ге бөліп, 7—8 шәшке қайнаған ақ су «шай» ішеміз. Суды қанша сораптасаң да ешкім қарсы болмайды...

Көп жан — «жақ жұты». Доңыздың қысы да, жазы да аштық болып еді. Бірін-бірі оғымен атып отырған 32 көз бір жерге сыя алмай, әкем еншісін алды: бізге бір ала қой, бір қысыр қызыл сиыр, бір кер тай тиді. Менен үлкен екі баласын әкем кісіге жалдады да, менің жалданар кезегім бірер жылдан кейін келді...

Белгілі 16-жылы қара жұмысқа ілеккен нағашым мені шаруасына бас-көз етіп қалдыруға сұрап әкетті. Дөңгелек қана шаруалы, екі жас баласы бар адам еді. Ол ел Обаған өзенінің жағасында отырады да, қысы-жазы балық аулап, аздап егін салады екен. Қыстау түрлері әлі де баяғыдай үймежүйме болғанымен, отырықшылыққа бейімделіп қалған ел. Жаздыгүні қыстау маңынан 4—5 шақырым жерге ғана жылжып қонады. Обаған өзенінен Қостанайға жақындаған сайын отырықшылық тіпті айқындай береді.

Мен бұл, мойны алыстықтан бұрын келіп көрмеген елге егін жинау үстінде келіп едім. Егіннен кейін балық ауласын кеттім.

Көкше мұз екі еліге ілексе-ақ балықшы ел балыққа аттанып жасайды екен. Обаған өзенін мың жерден кесіп тастаған қаза, ау, сүзекі... Қазаны қарап үлгірмейсің! Балықты сақпен сүзіп алуға мұршаң келмейді. Тау-тау болып балық Қавказдың қанжарындай жарқылдап, мұзды шапалақтайды да жатады... Шортан, шорағай, алабұға, табан, сазан, қарабалық, күмістей жылтылдаған ақ шабақ...

— Жиен бала, балықты жинай бер,— дейді нағашым.

Балық науқаны қыс ортасында саябырлады. Көрші ауылда екі класты орысша мектеп бар екен. 6 сом пара алып, «учитель» мені январь айында бірінші класқа кіргізді. Атын әлі

күнге білмеймін, «Ақтөбе жігіті» дейтін еді, бірақ алты сом пара алғанын әлі күнге ұмытқаным жоқ: өйткені бұл дәл төрт пұт балық еді...

Ұзамай ол орнынан алынып, мектеп белгілі оқытушы Бекет Өтетілеуовке көшті. Ондай жақсы оқытушыны мен кейінде сирек кездестірдім. Ол үлкен мағынада ағартушы болатын тілегі бар адам еді. Кейде сабақ біткеннен кейін оқуға, білімге шақыратын әңгімелерді айтады. Көбінесе, өзі аударған Крылов мысалдарын оқып береді. Абай, Ыбырай шығармаларын оқиды. Не түсінгенімізді сұрайды. Бірақ, балалар ойы ұғындырғанды да ұмыта береді. Бекеттің өз айтқандарынан есте қалған бір ауыз сөз:

— Қандай іске кіріссең де таза қолмен кіріс!— дегенді көбірек айтушы еді. Тақтаға барып есеп шығарғаннан кейін, болмаса, жазуға отырарда біз ылғи қолымызды жуып әдеттендік. Оның айтатыны бұл ғана еместігін мен кейінірек аңғардым. Қолың таза болуы шынында да көп нәрсені аңғартпай ма?

Бекет менің қиссаға құмарлығымды білгеннен кейін, мені әдебиетке тарта бастады. Әуелі «Жиған-терген» деген өзі шығарған өлеңін берді. «Жиған-терген» маған өте ұнады. Бірақ, «кәне, несі ұнады?» деп сұрағанда, мен оған жауап айта алмадым. Содан соң ол маған бір жетіге «Шаһымаран» қиссасын беріп, кейін ертегі ретінде түгел айтқызып шықты. Желілі әңгіме есте қалған екен, мен сүрінбей айтып бердім. Бір кеште, Бекеттің өз үйінде он шақты адамға тағы бір тыңдатты. Тыңдаушылар мені мақтасып тарасты. Өнерсіз-білімсіз елге ертегіші де, бірдемені оқи алған да өзге жұрттан биігірек тұратын еді.

Бұрын бірер жыл молда алдын көрген балаға бірінші кластың сабағы өте жеңіл болып еді. Оның үстіне аздаған мақтаншақ та болуым керек, мені өзіне жақынырақ ұстайтын оқытушыма еркіндік жасап, айналасы бір айдан кейін былай дегенім әлі есімде:

— Мен бірінші класты бітірдім... Екіншінің кітаптарын оқып жүрмін,— дедім.

— Қалай бітірдің?— деп, аққөңіл оқытушым таңданып та, абыржып қалды.

— Оқытып көріңіз... Букварь да бітті, есеп те бітті,— дедім.

Оқытушымның өз почеркіне еліктей-еліктей, көркем жазуды да түзеп алғамын. Букварьды қиссадай заулатып, әлденеше рет сыдыртып шыққамын... Осы жайларымды көтере айттым...

Оқытушым аз ғана жымиды да:

— Қалай оқитыныңды сен емес, мен білуім керек емес пе?..— деп, мен қызарғанша едәуір кідіріс жасады да — жақ-

сы оқитының рас, мақтаншақтығың да бар... Осы екеуінің біреуін мықтап ұста да, біреуін таста,— деді.

Мен үндей алмай жүдеңкіреп қалдым... Әлде не шым-шым етіп өнбойымды күйдіріп бара жатыр. Сол шым-шым жеріне жеткенше оқытушым үнсіз, елеусіз, аржағына қарай қырындай берді.

— Айтпақшы, арғы күні инспектор келеді,— деді оқытушым, аздан кейін маған еңсеріле бұрылып:

— Жақсы балаларыңды көрсет дейді. Есептен әзірлеп. Тақтаға сені де шығарамын,— деді. Мен селк етіп, тез сергіп кеттім.

Инспектор келгенде біз де әзір едік... Өте жарасымды формада киінген, халық ағарту жұмысында екендігі барлық бейнесінен аңқып тұрған, сұлу мұртты, шоқша сақалды инспектор балалармен жұмсақ амандасты. Қласта алтындатып салған патшаның өз суреті мен әйелінің суреті ілулі тұратын, сол екеуінің кім екендігін сұрады. Барлық бала қол көтердік. Инспектор балаларды түгел шолып бір қарап шықты да:

— Қәне, сен айтшы,— деп, алдыңғы партада менімен қатар отыратын Мұсақай деген баладан сұрады. Мұсақай қолын шошаңдата көтеріп, білетіндігін тым-ақ айқын сездіруге жанталасып еді.

Бірақ, жаттап алған ұзын сүре тез ұмытылмақ қой. Мұсақай орнынан іркілмей-ақ тұрып еді, біраз жаутаңдап, жұтынып-жұтынып қалды да:

— Нызнаю...— деді, қара басып.

Инспектор көз құйрығымен оқытушымызды бір жанап өткенде, ол қызарып кетті.

— Қәне, сен айтшы...— деп инспектор ең артқы партада отыратын, жасы жиырмаға келіп қалған ұзын-тұралау келген Жақып деген бала жігіттен сұрады.

Ол партаны сықырлата, тарсылдата, ебедейсіз тұра келіп:

— Яго...— деп бастады.

— Яго емес, его...— деп түзетті инспектор.

Сол-ақ мұң екен, Жақып та сандалақтап қалды.

Енді оқытушымыздың көзі сенімді оқушыларына қайта-қайта қадалып, қамшылай бастады. Солардың бірі болып, мен де қолымды соза көтердім.

— Жә, сен айтшы...— деп, инспектор маған патшаның әйелін нұсқады.

Бірінші класта болғанымменен, мен де он төрттегі ересек бала, тілім оралымға келе бермейтін. Әсіресе, патша әйелінің ұзын сүре лауазымы басталатын «Ея» деген сөзге біржола тілім келмей қойған. Кейде «Ия», кейде «Иа» дейтінмін. Сол бір кеселді шалырақ естірте, тез аттап алдым да әржағын мүдірмей шұбатып кеттім. Инспектор ырзалығын аңдатқаны

болу керек, мені тақтаға шақырды. Көбейту ережесінен бірер сұрақ берді де, қатарынан екі түрлі есеп шығартты. Онысының бәрі де бұрын талай кездескен есептер еді, мен мүдіргенім жоқ. Жүрексініп қалмаса, ол есептерге басқа балалар да мүдіретін емес-ті.

Осыдан кейін оқытушымыз да есін жиып, инспекторға менен орыс тілінен де сұрауды ұсынды. Ұмытпасам, менен сұралған «Чиж и голубь», не болмаса, «Маймыл мен көзілдірік» мысалы:

Чижа захлопнула злодейка-западня,
Бедняжка в ней и рвался и метался.
А Голубь молодой над ним же издевался.

Осы өлеңді осы күнге дейін жатқа білетініме қарағанда, менен сұралған да осы болу керек. Көз алдыңа келері бар, аярың бар, ұғынарың бар өлең оңай жатталған.

Оқушы балалардың бесеуі қыз еді, үшеуі инспектордан қорқып үйлеріне кеткен. Қалған екеуінің бірі тағы да осы мысалды айтып шықты. Инспектор маған М. Лермонтов томын, қызға А. Пушкин томын сыйлады. «Қанжар», «Терек», «Дұға» деген өлеңдерді мен сол қыста жаттап алдым. Бірақ, мағынасын бұлдыр ұғынушы едім. Оқытушым ұғындырғаннан кейін де көз жазып қала бергенім даусыз.

Ең қызығы, инспектор кеткеннен кейін үш-төрт күннен соң патша құлаған хабары тарады. Әр ауыл дүрліге хабарласып, ел рухы қатты көтеріліп кетті.

— Бостандық, бостандық!— деп, сүйінші сұраушылар ерсілі-қарсылы шапқыласты.

Таңертең мектепке келсек оқытушымыз патша мен әйелінің суретін жұлып алып, столының қабырғасына сүйеп қойған екен. Енді анықтап көрсек, сурет сыр бояумен қаңылтырға салыныпты. Алтындатқан жақтаулары да қаңғырлаған қаңылтыр екен.

— Бүгін оқудан боссыңдар. Мына екеуін ауыл-аулыға сүйретіп, кешке дейін мыжғыландар... Патша құлады деген дауыстарың бәсеңдемесін!— деді оқытушымыз.

Біз патша мен әйелінің суретін қыл шылбырға байлап алып кешке дейін сүйреттік. Әр ауыл үй төбесіне шығып қарап, балаларды еріксіз үйге кіргізіп, сыйлап шығарды. Патша дегенді көзімен көрмеген қазақ әйелдері мыж-мыж болған суретті көріп:

— Албастының кейпі қалай жаман еді! Бір көзі соқыр екен ғой!— деседі, ол көзді біз шұқып тастағанымызды білмей.

Сонымен бұдан үш-төрт күн бұрын инспектор алдында қалтырап тұрып мадақтаған патшаны кешке дейін сүйреттік

те, Обаганның ойығына тастап жібердік. Қаңылтыр суреттер мұз астын тықыр-тықыр бір-екі тырналады да үндері өшті...

Келер жазда Бекет Өтетілеуов өз атынан өтініш жазып, мені Пресногорьковская станциясындағы жоғарғы бастауыш мектебіне түсірді. Орысшадан екі алып, есептен бес алып, түстім...

Сол күз бір той болып жатқан ауылдың шетінде Сәбит Мұқанов екеуміз кездестік. Бұрын сырт қана біліс болатынбыз. Менің үстімде, солдат шинелінен қазақ әйеліне тіктірген сұр «пальтом» болатын. Басымда тоқыма қара бұйра бөрік, аяғымда саптамалы етік бар-ды. Сәбит маған ығыса сөйлесті. Мен тұйықтау, ол ашықтау болғанымен, жасқанып тұрды. Қайда баратынымызды айтыстық. Ол Омбыға, мұғалімдер курсына кетіп барады екен. Аяғында ол малға «дөстебірен» жазудың үлгісін сұрап алды.

Өткен жазғытұрғы бір базарда мен елу-алпыс атқа «дөстебірен» жазып беріп, үш сомдай ақша тапқаным бар-ды; оның үстіне, қара қазақтың алдында мақтаныш етіп сыпылдатып жазам деп, «песір» атанғамын. Сәбитке сол жеткен екен. Мен оған бір «дөстебіреннің» үлгісін жазып бердім де, бірақ, жылқы біткен бір түсті болмайтынын ескертіп — қара, торы, жирен, құла, күрең деген сияқты түстердің орысша, қазақшасын тіздім. Сөздіктің бір бағанасындай етіп малдың әр түрлі ең таңбасын да жаздым.

Сәбиттің ол үлгіні қалай пайдаланғаны күзді күнгі Пресногорьков базарында екі рет кездесті. Өте ынғайсыз түрде кездесті. Бір аттың түсін жазғанда Сәбит қара, торы, қара көк, жирен деген үш-төрт түсті бір-ақ қосақтапты... Екінші бір аттың ең-таңбасын жазғанда оң құлағында ойығы бар, тілігі бар, шорт кескені бар деген секілді белгілердің бәрін тізіп, сап-сау құлақты жоқ қылып шығарыпты. Қылжақбас стражниктер ат иесін ұзақ әуреледі, аяғында пара алып босатты. Өзге шатақтарын Сәбит «Менің мектептерімде» өзі де жазған.

Орыс үйіне пәтерге қоюға әкеміздің шаруасы көтермей, мені атты казақтардың сауын сиырын бағатын бақташы Сағындық деген адамның үйіне орналастырды. Ақкөңіл жақсы адамдар еді. Сағындықтың інісі Сыздық жасында орысша оқыған. Одан қалған жалғыз белгі «Қыз Жібекті» орыс әрпімен көшіріп алыпты. Бұлар ертеден осы қалаға орналасып, жаяу кәсіппен күн көріп отырған адамдар: әйелдері тон тігеді, еркектері етік тігеді, ойық тазалайды, әркімнің отын-шөбін тасып береді. Балаларына дейін орысша таза сөйлейді. Мен олармен орысша сөйлесуге көп уақыт жасқанып жүрдім. Әсіресе, Сәлима, Шайзат деген 13—14 жастағы қыздарымен орысша сөйлесе алмадым.

Бір күні сабақтан қайтып келе жатсам, базарда бір әйел

«Яблочки, яблочки» деп, зар қағып тұр екен. Алманы солай атайтынын «орысша-қазақша тілмаштан» көрген сияқты едім. Бірақ, алманың өзі қандай болатынын көрген емеспін де. Пәтер үйімнің екі қызына бір көрмеген сыйлық жасағым келіп, базарға бұрылдым да әлгі әйелден алманың бағасын сұрадым.

Жалқын қызыл жемісті әйел қолына алды да:

— Екі тиыннан,— деді.

Мен жиырма тиынға онын алдым да қалтама салдым. Жарылып кеткелі тұрған іркілдеген қызыл жемісті барлық қалтама бөліп салуға тура келді. Үшеу-төртеуін шалбар қалтасына да салдым. Қаланың батыс жағында, ағаш арасында киіз үйде отыратын пәтер үйіме жеткенше әр қалтамнан-ақ сдәуір сыз біліне бастады.

Ең ауыр халге киіз үйге кірген соң түстім. Үй толы адам жерде шай ішіп отыр екен. Екі қыз самауырдың екі жағында шай құйып отыр. Әлдеқайдан келген жат қонақтар бар. Үй иесі зорлап мені де шайға отырғызды. Мен де малдас құрып отыра бердім, шалбар қалтасындағы қызыл жемістер де быртбырт жарыла бастады. Сығылыса отырған жұрт сырт қалталарымды да езіп жіберді. Киім сыртына қара-қошқыл ылғал шыға бастады... Енді мен орнымнан қозғала алмай, мелшиіп отыра бердім. Қыр қазағы қала нанына қандай құмар, шай да ұзаққа созылды. Менің астыма түгел су өте бастады.

Әлден уақытта шай аяқталып, екі қыз отын теріп әкелуге шықты. Пәтер үйімнің оны-мұнысына жеңіл қолғабыс ететін шартымыз бойынша, отынға мен де кеттім. Үйден ұзап шыққан соң, мен қысыла-қызаранда тұрып қыздарға алған сыйлығымды көрсеттім:

— Алма... Сендерге алып едім,— деп жарылып-жарылып, езіліп кеткен қызыл жемістерді қыздарға ұсындым.

Үлкен қыз қызыл жемісті қолына ала беріп-ақ сықылықтап күле бастады. Кіші қыз ашық мінезді, еркелеу болушы еді, мен ұсынып тұрған қызыл жемісті әуелі қағып жіберіп жерге түсірді де іле өзі еңкейіп жерден алып, үйге қарай жүгірді:

— Апа, Ғабиттің бізге әкелген базарлығын қара! Помидор, помидор!— деп айғайлап, саңқылдап күліп барады. Үлкен қыз күле-күле шек-сілесі қатып, жерге құлай кетті.

Сөйтіп, қызға қырындаймын деген бірінші талабым осы күнге дейін ұмытылмаған ұятқа ұшыратты. Кейінірек білдім. Қорған жағында помидорды яблочки деп атайтындар да бар екен.

Мен Пресногорьков жоғарғы бастауыш мектебін жиырма бірінші жылы бітірдім. Енді еске түседі, сол мектептің айналасында ғана бірталай қызық нәрселер бар екен. Ең алдымен, Совет өкіметі орнағанға дейін, біз күнде тақертең сабақ

алдында «дұғаға» тұрушы едік. Барлық бала мектептің екінші қабатындағы үлкен залға сапқа тұрады. Қарсы алдымызда дін сабағын беретін поп Малиновский, мектеп директоры Михайлов, дьякон, мұғалімдер... Ең әуелі:

«Отче наш, еже еси, на небеси... да будет воля твоя...»— деген дұғаны хормен айтамыз. Ағаш мектеп күңіреніп кетеді. Одан кейін, патша алдақашан құлап, атылып кетсе де біз «Боже, царя храни» деген дұғаны он тоғызыншы жылға дейін оқыдық. Поптың жуан даусы залдың бұрыш-бұрышын андасанда бір дүңгірлетіп қояды. Терезелер үн қосады. Бірақ, хордың нағыз жаны — дьякон. Ол әрі жас, әрі сұлу жігіт. Даусы нағыз баркыттай баритон болу керек. Қыздар хорға қосылып тұрып, кейде оның даусын тына қалысып тыңдасады. Музыка сабағында еркек балаларға оның көзі бір түскені есімде жоқ, қыздарды ғана оқытатын сияқты.

Сонымен, айналасы алты жылға созылған мектеп дәуірінде мен патшаға үш рет кездестім: әуелі инспектор алдында патшаның әйелін мадақтадым, үш күннен кейін суретін сүйреткіге салыстым, енді міне, «жасаған, патшамызды сақтай көр!» деген дұғаны да төрт жыл бойы хорға қосылып айтып келемін! Бұл әрі шеткейліктің, әрі атты-казак станицасының ерекшелігі еді.

Мен бірақ, Пресногорьков жоғарғы бастауыш мектебін әлі күнге дейін алғыспен еске алам. Орыс тілі, орыс әдебиетін ұғындыруда аса бір ұқыптылығы бар еді. Суффикс, флексияларға екі жыл бойы тілім келмей қойғанда, сол дөкір тілді еріксіз икемге келтірген түріне тілім келмесе де мағынасын терең ұғындыруға жанын салған оқытушыларымды алғыспен еске аламын. Үйрене алмаған өзім кінәлі, ол мектеп етік тігу, есік-терезе жасау, кірпіштен үй салу өнерлерін де үйретіп еді. Бір жағынан әлі шайқалмаған ескілігі болса, екінші жағынан жаңалыққа да жатсырай қарамайтын. Жиырма бірінші жылы ақ бандылар көтерілісі болғанда сол мектептің жиырма шақты баласы Ақмола облысының оңтүстік партизандарының группасы деген отрядқа қосылып кеттік. Атты казак еңбекшілері таптық тартыста қазақ даласынан оп-оңай озып жүре берді.

Бандыларды құрытқаннан кейін, қазақ елінің ішінде қаймағы шайқалмаған ескі қалыптардың заңсыздығын ұғына бастадық. Болыстық, ауылдық советтер түгелімен байлардың, атқаміперлердің қолында болатын. Аз ғана топ сол жайды өзгертуге аттандық. Бірақ, өзіміз де заңсыз қимылдадық. Айналасы бес жігіт — Есім Досполов дейтін мұғалім екеуміз, қасымызда үш жігіт болсендіміз бар, болыстың орталығына келіп:

— Бай балалары, сендер болыс болуға хақыларың жоқ,

Болыстық жиналыс шақыр, жұртқа соны түсіндіреміз...— дедік.

Жиналыстың аяғы насырға шауып кете ме деп қауіптенген болыс айналасы жарты сағаттың ішінде маңайындағылары-мен ақылдасты да:

— Алғыларың келетіні болыстық шығар, шырақтарым, осыны өздерің алыңдар. Қолымыздан берейік,— деді.

Сол жарты сағаттың ішінде бұрынғы болыс, военком, оқу бөлімі, жер бөлімі сияқты мекемелерді басқарып отырғандарды түгел орындарынан түсіріп, бәріне де өз қолымызға алдық. Орталықты көшіріп, басқа елге апарып орналастырдық...

Менің қылыш, мылтық сияқты нәрселерге ертеден құмарлығым болушы еді, мен военкомдықты қалап алдым... Бір қызығы, біздің заңсыздығымызды облыс орталығы сөккен жоқ, бекітіп берді. Әттең, военкомдық тоғыз айдан кейін жойылды да, мен ол жұмыстан ажырасып кеттім, әйтпегенде осы күнге дейін солдат атанып жүрмей, мүмкін, офицер қатарына қосылар ма ем, әлде қайтер ем?..

Қалың бұқараның сол кездегі ұғымын аңдататын бір жайды Омар деген кісінің амандасуынан түсінуге болатын еді. Ол кісі неше кездессең де бір-ақ түрлі амандасады:

— Е, шырағым, қай баласың?— дейді ол, көргеннен кейін де танымай қалып. Сен аты-жөніңді айтасың.

— Е, сен екенсің ғой... Орынша ма едің?

— Ие, орыншамын.

— Милицияларың кім?

— Сол бұрынғы жігіт.

— Кәператиптерің кім?

— О да, бұрынғы жігіт...

— Е, бәрі де орынша екен ғой әлі...

Осы екі сұраудан аспай Омекең ылғи тоқтайды. Совет өкіметінің хал-жайын білгені де, күнделікті тіршіліктің бетін аңғаргысы келгені де осы екі сұраудың аңғарынша шешіліп отыратын сияқты. Ел ішіндегі осы ыңғайға сәйкес мен төрт жарым ай аудандық милиция бастығына орынбасар да болдым. Бірақ, ол қызметке қызықпай қоштастым.

Жиырма үшінші жылы күзге қарай Сәбит мені Орынборға әкелді. Бұл кезде шаруасы орташаға қарай ойысып қалған әкеміз менің оқуға кетуіме едәуір-ақ қарсылық етіп еді, Сәбит көп күш салды. Он жетінші жылдан бері Сәбит үлкен қалаларда, мен ауыл төңірегінде болдым да, ол менен «озып» кеткен екен. Ол Совет өкіметінің болашағы жайында сөйлей алатын болыпты. Қазақстан мәселелері түгел алақанында сияқты. Наркомдармен тең отырып сөйлеседі. Өзі бас наркомның үйінде тұрады екен, мені де сонда алып келді.

Екеуміз жалғыз терезесі жабық верандаға шығатын аса

қараңғы бөлмеде төрт-бес ай тұрдық. Қараңғы бөлме тазалықты бақылауға өте қолайлы болды. Біздің бөлмені ешкім сыпырмайды да, жумайды да. Мен де салақпын, Сәбит менен де салақ. Қара махоркені қосыла тартамыз да қалған тұқылын кез келген бұрышқа лақтыра береміз. Темекіміз таусылып қалған кездерде қайта жинап алып, қайта тартамыз. Сөйтіп, салақтықтан да үнем туып жүрді.

Сәбит екеуміз бір кісілік қана жіп-жіңішке темір төсекке бірге жататын едік. Төсекке салған шай жәшігінің жұқа тақтайлары екеумізді көтере алмай, иден жарылғандай гүрс етіп әр түнде сынады. Кейбір түндерде белуардан шойырылып екі-үш рет иденге түсеміз. Көзімізді ашпастан тақтайларды қайта құрастыра салып, қайта ұйықтап кетеміз. Сәбит менен бұрынырақ ұйықтап кетеді. Кейде шала құрастырылған тақтайлардың сықыр-сықыр сына бастағанына да қарамайды. Әлі есімде сол қырық-құрау тақтайларды қыс бойы жаңартқан да жоқпыз, құрастырумен құтылып кеттік. Мұнымыз да салақтық үнемі болып шықты.

Сәбит көбінесе өлең жазады, мен сабақ әзірлеймін. Ол өлеңнің ұйқасы табылғанына көбірек қуанады, мен шалалау ұғынған бір сабақтың жүйесі табылғанына көбірек қуанамын. Оның газет-журналдарға жиі басылып тұратын өлеңдері екеумізді еркін асырауға жетеді. Бірақ, түк берекеміз де жоқ, көбінесе тоқ-жарау жүреміз.

Осы салақтық нәтижесі қыс ортасы ауа бергенде-ақ мандайымызға тиді. Сәбит рабфакқа былтыр келіп түскен, биыл екіншіде оқитын. Бірақ, біріншінің біраз экзамены мойнында жүреді екен. Өлеңге әулігіп, сабаққа салқын қараған Сәбит қыс ортасында біріншіге қайта келді. Мен күзді күні әзірлік курсына түсіп ем, қыс ортасында біріншіге көштім. Сөйтіп енді сабақты бірге әзірлейтін болдық.

Сәбит бұл жайға көп ренжіген жоқ. «Большевиктер налымайды» деді де өлең жағына қайта ауысты. Жазғытұрым біріншінің экзамені басталар алдында елге кетіп қалды.

Сәбит өленді іркілмей де қиналмай жазушы еді, жағдай да талғамайтын. Бір столдың үстінде, ол өлең жазып, мен есеппен басым қатып, бірге отырамыз. Кейде оның өленге еріп бұл бөлмеден шет дүниеде, алыстағы бір оқиғалар арасында, шытырман суреттердің ортасында отырғанын сезінемін де қызығып қоямын. Қазір оның ойында оқу да жоқ, тоқ-жарау тұрмысымыз да жоқ, басқа түрлі күнделік қуаныш-қайғысы да жоқ, тек қана өленге ауысатын суреттер, өзі ғана айқын көріп, үнсіз тілдесіп отыратын адамдары бар.

— Адамның кейбір кездері,
Көңілде алаң басылса
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса,

Сылдырап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас әсте жуынбай...—

дегендей, бұл ақынның бір қымбат шағы ғой. Өлең үстінде Сәбитті мен осы халде талай көрдім. Сонысына қызығушы едім.

Менің кітапқа құмарлығымды, азды-көпті сынай алатынымды аңғарып, Сәбит маған — «жазуға кіріс» деп мазалап жүрді. Газет басқармаларынан қарулы-қарарлар әкеліп аудартып жүрді. Ол бір оңай табыс болатын. Сол кезде ылғи қате аударылған, қате аударылмаса ешкім түсінуге болмайтын қаулы-қарарлардың қазақшасында менің де еңбегім бар. Бірақ, менің ойымда «сылдыраған келісім де», еріксіз сүйрел әкететін суреттер де оянған жоқ еді ол кезде.

Мен сол кездегі Орынбор рабфағын кейбір жағынан жоғары дәрежелі мектептермен теңесе алады-ау деп ойлаймын. Әсіресе, әдебиет, тарих жағынан көп нәрселерді түбірлеп оқытушы еді. Қалайда он тоғызыншы ғасырдағы орыс классиктерін мен сол рабфакта ұғынып шыққандаймын. Әсіресе, Гоголь, Чехов, Горький бағыты ойыма қона қалушы еді. Шет елдердің классиктері кейінгі кездің ізденуіне байланысты болса, әр кезде өмірге байланысты, шындыққа байланысты, сол шындықты өзгертуге бағытталған орыс классиктерін рабфак бірталай-ақ ұғындырған сияқты. Рабфакты бітірер кезде жазу талабы менде де ояна бастады. Қабырға газетіне бірінші рет ұзақ әңгіме жаздым (кейін ол «Тулаған толқында» деген повестке айналып, менің бірінші басылып шыққан еңбегім болды).

Ол бір болған оқиғаның төңірегінен туған әңгіме еді. Мені болған оқиғаның өзі бастап кетті. Оқиға желісі үзілер жерге дейін еркін барған сияқты едім, аяқтау салмағы өзіме түскенде, малтығып әрең шықтым. Өзге кемшілігін былай қойғанда, аяқталуы олақ еді. Оны кезінде ешкім аңдаған да жоқ.

Бірақ, рабфакты бітіріп шыққаннан кейін де әдебиетке ауысуға табаным тұрақтай алмай, Омбыдағы ауылшаруашылық институтына барып түстім. Ол кезде оны Академия деп атайтын. Әдебиетке алабұрту сонда басталды. Есеп үстінде отырып та, тәжірибе станциясында аудармалы егін салысып жүріп те ой алаңынан құтыла алмай қойдым. Өзгелер ауылшаруашылық үйірмелеріне кеткенде мен әдебиет үйірмесіне жазылдым. Жеті студент ортадан жалдап, өзін Белинскийдің шәкіртімін деп санайтын қартаң бір педагоктан қыс бойы оқыдық.

Ол сабақты әр жазушының өз көзі болу керек дегеннен бастап еді. Барлық жазушы бір-ақ көзбен көруге тырысса, салатын суреттері де ұқсас шығуы мүмкін. Жазушы көзі тұ-

рақтамаған жас балаға ұқсамауы керек, ой көзі тұрақтылықты тілейді. Тұрақсыз көз өмірдің сыртын ғана, бояуын ғана көреді, сырына терендей алмайды. Идеялық көзқарастың тұтас та тұрақты болуы жазушыға қандай керекті болса, дүниені көретін өз көзі болуы да сонша қажет. Осыған келісесіз бе?— деді. Біз сөзсіз келістік.

Содан кейін ол мазмұн мен түрдің тұтастығын Белинский ойларымен дәлелдеп, екі лекция оқыды. Көзқарас мазмұндық тек, жазушы көзі деген сол текті өзінше көре білу болады екен.

Қыс бойы әдебиет ағымдарымен танысуымыздың аяғы «философтар дүниені түсіндірумен келсді, міндет сол дүниені өзгертуде ғой» дейтін атақты қағидасымен аяқталды. Бұл совет әдебиетінің негізгі заңы, негізгі талабы екен деп таныдық.

Бұдан үш-төрт жыл бұрын В. И. Ленинның Саратов, Орынбор, Омбы қалаларының оңтүстік бетіне көз салсаң, қаймағы бұзылмаған қандай патриархалдық, тағылық жатқанын айтқаны құлаққа бір шалынған. Мақтаншақ топтар, бұрынғымызға қол тигізбей, қадірлеп ұстағысы келетін бірталай адамдар, Орынборда бұған мән бермей, «айтылды — қалдыға» айналдырып, тез ұмытқан. Маркстің қағидасы ең алдымен сол кең өлкенің өмірлік тіршілігін тез өзгертуді талап етіп тұрғандай, ойға дөп қона қалды. Мүмкін, қаламға тезірек жармасуыма бір себеп осы болу керек.

ТАРҒЫЛ ҚАУЫН

Қабағы түксиген, собалақтау келген мұрны тарғыл тартқан төртбақ қара шал қоңырауын екі рет қағып қалған кезде қасына көне замандардан қалғандай тозығы жеткен бір кемпір де келіп жетті. Кемпірдің көкбурыл тартқан бұрымдары алқымында селтеңдеп, басы қалтақтап «жоқ, жоқ!» деп тұрғандай еді. Буалдыр көздері жалыпа қарап:

— Қарағым-ау, бұл қайда баратын отарба?— деді, шалдың жеңіне жармасып.

— Қайда баратын еді, мекеге барад деп пе ең? Мәскеуге барад та. Бұл — үшінші... Өзің қайда барады екенсің, өлімтік!— деп, шал жауап берді де, қоңырауын тағы бір қағып қалды. Тек содан кейін ғана, асықпай-саспай тұрып, кемпірге берген жауабына сыпайышылыққа сыймайтын бір-екі сөзден қосар қосты...— Әлі де көрмегенім бар дей ме екен, көзілдірік киіп алғанын қарашы мұның!

Шал қоңырауын қаққанмен паровоз пысылдап қана қалғып тұрғандай, шиыршық ататын қара түтін әлі будақтаған жоқ. Шалдың қоңырауында да, бір жасқа жаңа ғана толған

Түрксиб поездарының уақытында жөнеле қоймайтынына да үйренген жұрт әлі ерсілі-қарсылы жүгірісіп жүр.

Нарттай жанған қызыл күн Алатаудың бұйраланып жатқан етегіне қарай ойысып келеді. Кешкі сағым жер бетін толқындатып, биік таулардың бәрі де иықтарымен көк тірегендей, сай-сала, жазық далаға тәкаппар қарап, менсінбей тұрғандай.

Күннің найзағайдай ұзын алтын кірпіктері етектегі қара бұлтқа қадалып, көкті жабығынан тірей қойыпты. Батыс жақ алау-жалау жанып жатқандай.

Вокзал алды ала шапан қарбыз бен жыламсырап тұрған жүзімге толы. Біресе жүзімді, біресе грушаны шағып кетіп сансыз сәйгел мен аралар ән салып жүр.

Паровоз бір-екі жөткіріп жіберіп, түтінін будақтата бастағанда, вагондар да бірін-бірі бір-бір нұқып қалды. Бірақ поезд орнынан қозғалған жоқ. Паровоз жұлқып бір қалып, «пық-пық-қа» басып, қайта босаңсыды.

— Тым болмаса үш күнде бір хат жазып тұр!— деп, әйелім Ақбота тағы бір ескертті.

— «Үлкендігі апамдай қуыршақ әкелін бер!»— деп, жалғыз қызым Қарлығаш қайта-қайта тапсырып тұр:— шашы алтын, көйлегі көк, көзі қара болсын!..

— Күн ара жазып тұрам... Саған үлкен қуыршақ әкеп берем...— деп әкепің адал уәдесін беріп, жұмсақ вагонға мен де міндім.

Вагонға кіре беріп артыма қарап ем, Қарлығаш қолындағы көк көйлекті қуыршағын көбелекше желпілдетіп:

— До свидания, папа, до свидания!— деді.

Қалтамнан мен де орамалымды суырып алдым. Бір-екі рет бұлғадым ба, жоқ па, ол есімде жоқ, әйтеуір орамалымның ұшып жерге түскені әлі көз алдымда... Вокзалдан жаңа шығып, поезға қарай бір жас әйел жүгіріп келеді екен... Екі қолында екі үлкен чемодан, бұйра қара шаштың арт жағы көтеріліңкіреп кеткен, әйел жүгірейін дейді, зілдей чемодандар жібермейді.

Дөңгелене біткен екі иық салбырап, жіңішке белі үзіліп бара жатқандай, қара көздерінде қорқыныш пен сасудың елестері бар.

Сұлулық ажары ешуақытта сынбау керек. Мен вагоннан секіріп түстім. Поезд жөнеліп барады да әйел қалып бара жатқан жайы бар...

Ақбота мұны он жыл түгіл жүз жылдан кейін де ұмыта алмайтының жақсы білем, бірақ мен оған қарағаным жоқ. Поездан қалып бара жатқан әйелге жүгірдім. «Құдай өзі кешірер», бір көзім қызымды бір шалып қалды білем, әйелім көзге шалынған жоқ. Жүгіріп келген бойы әйелдің чемодан-

дарын жұлып алдым да, поезға қарай қайта жүгірдім. Әлдекандай қымбат жұпар иісі мұрныма бір соғып өтті.

Әйел үшін тым қатты қуанған да қауіпті екен, ауырынан жеңіліп, енді жүгіре жөнелер деген әйел:

— Ой!— деді де тұра қалды.

— Жүріңіз, жүгіріңіз!— дедім мен оған дөкірлеу түрде. Осындай қысылшаң үстінде де әйелдің еркелеуге хақы барын мен кейін аңғардым.

Әйел, әрине, екінші рет зекіп қалуды күттірген жоқ. Өкшесі бір сүйем сұр туфли киген әдемі аяқтары бір ғана қылаң етті де өтіп бара жатқан оныншы вагонге қарғып кетті. Мен ше?.. Мен он төртіншіге әрең іліктім.

— Әулиеата... телеграмм,— деген Ақботаның даусы естілді. Бақырмады демесең жайдары шыққан дауысқа ұқсамайды. Нағыз құлақтан кіріп, бойды алар дауыс...

— Мінезің белгілі еді, бір жерде поездан түсіріп алмасаң қайтсің!— деп ойладым мен.

Паровоз бұйра қара жалын екі жамбасына кезек тастап жүйткіп берді.

— Ақбота ғой, ендігі жылап та жіберді,— деп ойладым... Ойыңа осындай бір аяныш алсаң, күнәлі көңілдің демдегендей болатыны да бар емес пе, поезд ұзаған сайын мен де тыныштала бердім...

Әйел аты Лида Николаевна Зеркальская болып шықты. Оның поездан қалып қоя жаздағанына ері кінәлы екен. Мынадай көркем әйелдің ері кінәлы болып шыққанына вагондағы еркектердің бәрі де қуанғандай мінез көрсетті. Ең жіңішкелеп айтқандары:

— Болады сондай бір үстірт еркектер...— десті.

Лида әрі сұлу, әрі сүйкімді, өзін-өзі әсем ұстайтын жан екен. Батыл қалжыңға жібермей, сыпайылықтан арғының бірінде де жақындатпай сөйлеседі. Есті де көргенді, ақжарқын да ұстамды әйел екені байқалады. Көркем әйелге керекті сұлулық бейнелердің басы түгел қосылған да, сұлулықты бұзатын бейнелер әзір жуыспаған. Лидаға қызығу керек, құрметтеу керек... Әйелге бақыт аздық та етпейді, көптік те етпейді. Лида бақытты әйел сияқты.

Лиданың бабы қиындау көрінген соң, вагондағы еркектер оның еріп сынға ала бастады.

— О несі екен, екі зілдей чемоданды өзі көтеріп әкелмес пе? Мұндайды бірінші рет көріп тұрған болармыз...

Лиданың ері шаруақор адам, өзіне бағынышты базадан бір-ер жәшік өрік-мейіз, алма әкеле қоймақ екен, үлгіре алмапты: қолын базаға батыра салып жатқанда поезд, міне, жүріп кетті...

Лида келіп орналасқанша біздің вагонның іші қоңырқайлау еді. Лида келісімен тәртіп орнап, вагон іші жарқырай

бастады. Барлық еркек жарты сағаттың ішінде қырынып-киініп, коридорға шығып, Лиданың көзіне шалынғысы келетін сияқты. Әлде қызғанышты көз солай андай ма екен?.. Менің көршім күміс сақал профессор ғана бұл әлекке түскен жоқ.

Вагондағы әйелдер сыншыл-міншіл көздерін Лидаға бір-бір қадап өтті де, үн-түн жоқ есіктерін жауып алды.

Лида ең алдымен біздің купеге келген. Алғыс айтуға мұндай шебер болар ма, үйіп тастады.

— Алдымен, жүріп бара жатқан поездан қарғып түсіп... Одан кейін жүгіріп келіп, екі ауыр чемоданды жұлып ала сала поезға қайта жүгіріп... Мен, бәрі бір қалып қоя жаздағанымда, нағыз еркекше зекіріп жіберіп...

Қысқасы мен мардамсып қызара бердім, басқа еркектер қорлана берді.

Ажарлы әйелдер курортқа жылында бір барып тұрмаса ажары сақталмайтыны белгілі, Лида курортқа кетіп бара жатыр. Бірақ Ленинградта шешесіне соға кету керек, уақыт аз қалған. Егер бұл поездан қалса, келесі дүйсенбі күні ғана жүре алады. Онда не курортқа зақым келеді, не шешесіне бара алмайтын болады.

Дәл бүгін Лиданың көзінде менің алдыма түсе қояр еркек жоқ еді. Аласалау да қара домалақтау болғанымен осы вагонда ең көзге түсер адам өзім ғана сияқты сезінемін... Ақботаның «Әулиеата... телеграмма» деп айғайлағаны есіме түсе қалғанда, әшейіндегі момақан қалпыма қайта келемін. Сонымен ұзай бердік, ұзай бердік...

Поезд Әулиеатаға тоқтағанда:

— Болат Сералин деген кім?— деді кондуктор.

— Мен,— дедім, бір бәленің келе жатқанын сезгендей.

— Сізге телеграмма бар...

— Катты сөгіс болар...— деді Лида Николаевна еркелей күліп.— Әйтеуір үйге қайт демес, өзгенің бәрін айтқан болар...

— Иә, Ақбота тартынбапты да іркілмепті...

— Менің еріме жіберген телеграммам да дәл осындай еді,— деді Лида.

— Бұл жөнінде әйелдердің мінезі үйлес келетін болғаны да...

— Мінезі ғана емес...

Лиданың жауабы еркектерді тағы бір қаңтарып тастағандай болды.

— Е... осындай жан ба едің?..— дегендей әркім орнын тауып жайына кетті. Тек, ертеңіне ғана әртүрлі ойындар басталып, профессордың тынышы қашты білем, Лидамен орнын ауыстырып басқа купеге кетті де, біздің купенің иесі Лида болып қалды. Оның білмейтін ойыны да жоқ екен, купедегі жандар кенеліп қалдық.

Орынбор таңы әдемі атып келеді. Солтүстығын көк торғын орап алыпты да, таң салқыны жеңіл ғана ескектеп тұр. Мен түн бойы ұйықтай алмай шығып едім. Жастығымның астында жатқан Ақботаның телеграммасы басыма оттай ыстық тиіп, ұйықтатпады. Кісінескен көп паровоздың ішіне де кіріп кеттік, поезд да тұра қалды — Орынбор екен. Лида Николаевна ақырын ғана купеден шықты. Үстіндегі Ташкент жібегі ақырын ғана судырап есінегендей болады.

Орынбор менің жақсы көретін қалам. Маған ол мәдениет есігін ашқан қала. Әттең, не түн емес, не күн емес, қаланы қазір көре алмайсың. Түн болса Орынбордың миллион шамы жарқырап, ойды-қырды алып жатқанын көрер едің. Күн болса, сонау-сонау қалың тоғайдан бастап, өзеннің жағасындағы биік үйлерді сүзіп өтіп, «Керуен сарайдың» қара қошқыл тартып жатқан бақшасын көрер едің. Қазір оның бірі де көрінбейді, таң буалдырына оранып тұрған қаланың тек дем алысы ғана сезіледі. Оқушылық дәуірдің ішіне қайта батқандай, сол кезді еске алып, вокзалға терезеден қарап, қозғалмай жата бердім.

Лида Николаевна асығыстау кірді купеге. Әлдеқайда алқынғандай көрінді.

— Сіз ояусыз ба!.. Мен қандай қауын көріп қайтқанымды білсеңіз!.. Өмірімде екінші рет кездесер нәрсе емес!..— деді, тез-тез сөйлеп. Мұны айтқанда ұстамды Лида Николаевна өзіне-өзі ұқсамай кетті дерлік еді.

— Ие, не қасиеті бар екен?

— Мен көтере алмаған қауынды қандай дер едіңіз?— деді Лида.

— Өзіңіздей болғаны да... Шаржоу қауыны шығар?

— Сұрамаңыз дейім... Көтере алмадым...

— Поезд қанша тұрады екен?— дедім мен тағы бір ерлік көрсеткім келіп.

— Сегіз минут тұрса керек...

— Тегі, сіз көтере алмасты мен көтеру құдайдың бұйрығы болар!— дедім де мен үстіңгі полкадан түсе қалдым.

Түсе қалдым да, үстімде киім жоғын да сездім: тоқыма майка, трус, аяқта сандали, үстімдегі бар лыпам осы-ақ екен. Енді қайдан шалбар киіп жатарсың, әйелді теріс қаратып қойып, киініп жатудың не лайығы бар? Жастық астынан ақшамды алдым да жүгіре жөнелдім?

Орынбор станциясында адам деген құмырсқадай қайнайды. Біреуге соқтыға, біреуден ұрсу естіп деген сияқты, вокзалдан өттім. Менен басқалардың бәрі де адам сияқты киінген, адам сияқты салмақпен жүріп жатыр.

Барлық жаяудан басып озып, «көк базарға» кіріп келсем, жанның бәрі бір жерге үймелеуде екен. Бірінің қолтығының

астынан, бірінің иегінің астынан деген секілді сұңғи-жылжи, мен де іштеріне кірдім...

Үлкендігі дирижабльдей десең боларлық, жолбарыстай тап-тарғыл қауын жатыр жұрттың ортасында! Қыр арқасы қыртыс-қыртыс, екі бүйірі тарғыл ала, жұрт таңданумен тұр. Сатушы әйел койдың құнын сұрайды. Басын шайқамаған, таңдайын қағып таңданбаған бір жан жоқ. Қасында жатқан басқа қауындар қарғаның жұмыртқасындай ғана көрінеді, не болмаса осы үлкен қауынның балапандары сияқты. Сұрағанын бердім де қауынды ала жөнелдім.

Вокзал алдындағы кішкене бақша таныс болатын, поезд тосып көлеңкесіне талай саялайтынбыз. Мен соның қасында азырақ аялдап, қала жаққа көз салып едім, таныс қала мені алдандырып қалды. Рабфактың барлық оқушылары мен оқытушылары да еске түсті. «Екі пи», «Ниютонсыз не болар едік!» деп аталып кеткен оқытушыларымды еске алып, «Мұқаммет» атанған күзетші шалды да сағынғандай болып тұрғанымда уақыт та жылжып өте берген екен. Оның үстіне вокзалда менің қауынымды танымайтын бір адам болғайшы!

— Апырмау, шын-ақ алғаныңыз ба?

— Мұны қайтпексіз!

— Есалаң емес пе едіңіз!— деп, әркім бір тоқтатты.

Есалаң екенімді перронға шыға келгесін білдім: поезым кетіп қалыпты. Мені мазақтағандай, ұзап кеткен поездың құйрығындағы қызыл оты жылтырайды. Тым болмаса, «Қап!» деп санымды бір соғып қалуға қолым да бос емес, аңырып қалдым. Әлде ғана біздің поезд тұрған жолда сенді Ашхабадқа баратын поезд тұр. Темір жол қызметкерінің бірі жақындап келіп:

— Азамат, мына күйінізде мұндай жұрт жүріп жатқан жерде тұруға болмайды,— дегенде, мен де есімді жинадым. Үстімде сыпайышылықтың іздері аздау екен. Өзім жалаңашқа жақын, қос қолдап құшақтап алған үлкен қауыным бар, қалдым да қойдым...

Станция бастығы маған тым-ақ тесіле қарады. Басымнан аяғыма дейін, одан өрлеп қайта жоғары қарай бір қарап өтті де:

— Сендейлерге жәрдем беруге міндетті емеспін. Мен ол үшін отырғаным жоқ бұл жерде... Кезекте тұрып билет алыңыз да, тезірек жөнеліңіз!..— деді, барынша салқын пішінмен. «Жөнеліңіз!» дегені, жөнелмесең бірдемеге ұшырайсың дегендей шықты.

— Жолдас-ау, жайымды көріп отырған жоқсыз ба?.. Кезекке тұратын не күйім бар?..— дей беріп ем, бастық телефонды қолына алды. Мен жылысып шыға бердім... Қауыны құрғыр екі қолды қаусатып барады...

Саяси бөлімнің бастығы да қадағалап қарады маған... Қо-

лымда ешбір документім жоқ болса да осы бөлім істің анығына зейін салатын еді деп, мен де аузымды жаппадым: айта бердім, айта бердім... «Құдайдың» дес берісінде бұл жігіт менің қауынымды тани кетуі қалай! Әрі-бері үндемей қарап отырды да:

— Мына қауынды алған жас жігіт жуық емес... мен сендім саған... Енді екі сағаттан кейін Ташкенттің жедел жүретін поезы келеді. Алматының почтовый поезын бес сағатта қуып жетеді. Орналастырармын... Оған дейін жұрт көзіне түспей, тайыңқырай жүресің,— деді. Мырс етіп күліп жібермегенімен ішінен сақылдап күліп отырғанын да байқауға болатын еді.

— Бірақ, есіңде болсын, Ташкент поезы Алматы поезын қуып жететін станцияға түсіп қалуың керек.

Мен шыға салып Жаңа Сергеевка станциясына телеграмма бердім: осылай да осылай, нәрсемді поездан түсірте көрмеңіз. Ташкеннің тез жүретін поезымен қуып жетемін. Бұл телеграмманы вагонда кетіп бара жатқан Зеркальская деген әйелге көрсетіңіз,— дедім.

Луыр қауын екі иықты салдыратып барады. Отыра қалып жейін десең, үш күн жесең де тауыса алар емессің. Ешкім сатып алғысы да келмейді. Қауынды құшақтап жүре беруден басқа шара қалған жоқ. Үстімнің жалаңаштығы қайдағы көзге барып түседі. Бірнеше үйсіз-күйсіздер қасыма келіп, иықтан қағып қалып, мен түсінбейтін жаңылтпаш тілде бірнеше сұрау да беріп қалды. Әрине, мен олардың күткен «азаматы» болып шықпадым.

Сонымен, кәдуілгі жұрттан оқшауланып, үйсіз-күйсіздерге қосыла алмай, көзге шыққан сүйелдей жалғыз қаңғырдым да қалдым.

Адам аз жүретін көшелердің бірінен біріне түсіп, қаланың қақ жартысын шырқ айналып, «Керуен сарайдың» қалың бақшасына кірдім. Қара еменнің бауырына қауынымды қойдым да, қалың көгалға аунай кеттім. Шабылмаған шөптің иісі мұрнымды жарып барады, жаным жай тапты да қалды. Тегі, поездан қалып қойғанда, керіліп жататын бақша кездесе, поездан қалғаның оқа емес екен...

Ақырын ғана сырғып келіп, Ташкеннің жүйрік поезы тоқтады. Өңкей ақ киінген, күнге күйген қарасұр жігіттер мен төбылғы торы әйелдер шу етіп поездан түсіп вокзалға жүгіріп кіріп жатыр.

Саяси бөлім бастығын алыстан торып, таса-тасада мен жүрмін. Бір сәтте ол поезд бастығын ұстай алып, алыста жүрген мені нұсқады. «Ала кет!» деп тұрғаны анық.

Поезд бастығы қара көк мұртын түкситіп көнбей тұр. Әрең

дегенде мені жалғыз саусағын шошаңдатып шақырып алды да өзінің купесіне кіргізді:

— Шығып жүрме!— деп сыртымнан бекітіп кетті.

Поезд қалай сырғып келіп тоқтаса, солай сырғып қозғалып та кетті. Вагондардың соқтығып-қақтыққаны байқалған да жоқ. Мен купенің ішін зерттеуге кірістім: кішкене стол үстінде қара мұжық трубка жатыр, олай болса, купенің иесі ойланып отыруды жарататын адам болу керек, әңгімешіл де болуға тиісті.

Стаканға ақ гүлдер салып қойыпты, бұ да жақсы мінездің белгісі. Менің қауынымның жұмыртқасы дерлік бір-екі қауын жатыр...

Осыны ойлап отырғанымда купенің иесі кіріп келді де:

— Жолдас, қай жердікісің?— деп сұрады.

«Жолдас» деген адамды тез жақындастыратын сөз аузынан шыққасын-ақ, әңгіземіз үйлесе кетті. Мен адам атадан бастап түсе қалдым да, дәл қазіргі күнге дейінгі барлық тарихымды сөйлеп бердім.

Менің әңгімем шалға қатты ұнады. Әсіресе қауын жайындағы әңгімеге шегі қатқандай күлді.

— Тиме қауынға, жеткіз әйеліңе!— деді. Өйткені мен әйеліммен кетіп бара жатыр едім дегенмін. Кейде бір күпәсіз әңгіменің маңына да жолағың келмейтін әдет бар ғой, соны істеп едім.

— Сибирьде туған екенсің ғой... Сибирьді жақсы білемін. Бір кезде Қорған маңайындағы қазақтарды да жақсы білетін едім... Қонақжай келетін еді... Жарайды, дем ал, жегің келсе менің қауынымды же, өзіңдікін жарып жүрме... Жұрттың көзіне түсе берудің де лайығы болмас... Ұйықта, поезыңды қуып жеткен жерде оятамын өзім,— деп шал шығып кетті.

Азырақ газет оқып жаттым да ұйықтап кеттім. Сол ұйықтаумен «Жаңа Сергей» станциясынан да өтіп кетіппін. Ол станцияда нәрсемнің жайы не болғанын білуім керек еді, оны істей алмағаным ғой.

— Тұр, балам, тұр... Алдағы разъезде сенің поезың тұр дейді,— деп шал оятқанда басымды көтеріп алсам, күн еңкейіп қалған екен. Бірақ, бұл разъезге мына жүйрік поезд тоқтамайды, алдағы станциядан барып түсесің де,— деді шал.

— Амал не...

— Дегенмен поезыңды көріп өт...

— Жақсы, отағасы.

Мен терезеге қадалдым. Паровоз разъезге жақындай бере кәдуілгі «Жолымды босат!» дейтін айғайға басты. Қауынымды құшақтап мен де терезеге қадалдым, паровоз жүрісінен жазған жоқ — Алматы поезының қасынан су етіп өте шықты.

Енді мен озып кеттім, менің поезым кейін қалды.

— Оқа емес, алдағы станцияда күтіп аласың,— деді шал мені жұбатып.

Өзің артта қалғаннан көрі поезың артта қалғаны жақсы, әрине. Артта қалған жақсы болса, поез да байқап көрсін деп, мен де кетіп барамын. Тарғыл қауын қасымда, не уайымым бар?

— Ал, қарағым, енді түс. Бір жарты сағат күтерсің поезыңды!— деді шал алдағы станцияда менімен амандасып жатып.— Әйелің де қуанып қалар...

Кім қуанатыны өзіме мәлім — қала бардым. Бұл үлкен қала емес, мұндай жерде қысылмай-ақ жүре беруге болады, жаланаш екенім есіме кіріп те шыққан жоқ. Қауын жайын сұраған адамға:

— Бұл бесті қауын, мұның әкесі елуге келіп, шешесі отызға келіп еді... Ғылым орындарына әкетіп бара жатырмын...— дейміп.

Бір кезде менің поезым да келді-ау жылжып. Ешқорсе көрмегендей, аяғымды салмақпен басып, қауынымды құшақтап мен де келдім вагонға. Бесінші вагон өз үйімдей елестеді көзіме...

Вагонға кіре бергенімде:

— Азамат, қайда барасыз?— деп кондуктор әуелі бажылдап қалды да, артынан таныды білем,— апырм-ау, сіз бе едіңіз, бұл қалай?— деді сасқалақтап.— Жүрегім су ете түсті.

— Иә, мен,— деп өзімнің төртінші купеме жақындай бердім.

— Ау, нәрсеңіз қайда?

— Осында, орнында болар.

Вагон іші:— Болат келді, Болат келді,— деп шу ете қалды.

Жалғыз-ақ купеден жүгіре шыққан Лида Николаевнаның ажары сынық екен.

— О, жасаған-ау!— деді Лида Николаевна,— сіз бала болып кеткеніңіз бе, нәрсемді түсірте көріңіз деп телеграмма бергеніңіз не?.. Нәрсеңіз бір станция кейін қалды...

— Түсірте көрмеңіз деген шығармын?

— Жасаған-ау, не дейді! Түсірте көріңіз дегеніңізді бәріміз оқыдық қой осында! Міне телеграммаңыз...

— Оқа емес...— дей салдым епжар дауыспен.

Лида Николаевна өз қолымен жинап тұрып, менің нәрселерімді қырық километр кейін қалған станцияға тапсырып кеткен екен. Бұл жай маған да оңай тиген жоқ. Лида жылардай халге келді.

Әйел ренжісе қандай қиын, мен оның көңілін көтергім келіп:

— Оқа емес, Лида Николаевна... Мына қауынды сыйға

тартуға лұқсат етіңіз,— дедім, керсендей ғып алдына көтеріп әкеліп.

Лида қауынды алудың орнына қарғай бастады:

— Бар пәле қауыннан басталмады ма! Алмаймын бұл пәлені! Арам болсын ауызға салсам,— деп, жуымады.

Поезд тағы да жөнелуге қалды, қоңыраулар қағылып жатыр. Қауынымды құшақтап, вагоннан шықтым. Лида Николаевна қоштасуға әрең-әрең ғана жарады:

— Қош болыңыз... Бар айып менде...— деді.

Даусы мұңды шықты. Кондуктор басын шайқап:

— Сізді не айналдырып кетті өзі... Орныңыз болса анау, бос кетіп бара жатқан,— деді. Мен де мұңайдым.

Станцияға зырқырап келіп жеңіл машина тоқтады. Екі адам секіріп түскен бойы жұмсақ вагонға қарғып мінді...

— Біреуі менің орнымға мінеді-ау...— дедім ішімнен қапаланып. Бұл әрең шыдарлық хал болды, амал не көнбеске!..

Поезд жүріп кетті. Машинадан шофер түсіп, буы бұрқырап, ыстығып тұрған машинасын қарай бастады: рессорын байқады, моторын ақтарды, содан кейін машинасының астына кіре бастады.

Мен шофердың қасына келіп:

— Бұл кімнің машинасы?— дедім ауызға не түссе соны айтып.

— Кімдікі болушы еді — менікі!— деді шофер.

Шоферды сөзге іліктірерліктей екінші сұрау табылмай қалды да, мен теріс айналып жүріп кеттім. Ендігі ойым кезекке тұрып билет алып, артта қалған нәрсеме оралу.

— Чудак!— деді шофер.— Машина кімдікі деген де сұрау бола ма екен?..

— Неге чудак?— деп мен артыма қарадым.

— Енді не деу керек?— деп шофер басын көтеріп алды да, менің қауынымды көріп, әуелі құдайды бір боқтап жіберіп, содан кейін:

— Мынауың немене өзі?— деді.

— Чудак!— дедім мен де.— Көрмей тұрмысың? Қауын емес пе?

Шофер күліп жіберді.

— Қауын дейсің бе? Неткен қауын бұл?— деп қауынды қолына алып, салмақтап, таңдайын қағып, жазықсыз құдайды тағы бір боқтап жіберді.

Мен оған қауынның бар өміртарихын айтып бердім.

Өзімнің ерлігімді де жасырғам жоқ.

— Бес жасар қауын дейді!— деп жиналған жұрт та қалжың әңгімеге араласты.

Негізінде шофер деген аққөңіл келеді.

— Апырмай-әй!.. Поездан қала бардым деймісің! Қауынақ екен! Мұны арнаған әйел де айта қалғандай шығар!— деп,

менің әңгімемнің барлық бүге-шігесіне сүңгіп кетті, мен де әңгімені бояй бастадым... Кей жері қиыспай кетіп бара жатса, шофер өзі толықтырып жіберіп, кей жерін үстірт айтып бара жатсам — тоқтатып, қайта сұрап ілесті де кетті... Оған ерекше ұнамаған адам Орынбор станциясының бастығы болды.

— Сондай бір бюрократтарды тымпитып отырған жерінде желкеден келіп перер ме еді десейші! Тарыққан адамға жәрдем бермеу деген адамшылыққа жата ма екен!— деді бір кезде еңіленіп.

Менің күткенім де осы еді, шап бердім:

— Желкеден келіп перу менің қолымнан қайдан келсін, барлық жәй осы, кейін қайтуға тура келіп тұр,— дедім.

— Қалай қайтпақсың?

— Қалай қайтам, поезд күтіп жүрмін... Машина болса, орап қайту оңай болар еді...

Шофер ойланып қалды, мен сөйлей бердім.

— Машина қымбатқа түседі ғой...— деді шофер.

— Қаншаға түссе де сөз бе екен!

— Елу сом... Көп емес пе?

Бұл ол кезде жарты айлық жалақы ғой, лаж қанша, шешінген судан тайынбас деген мен уақытпен, алыстықпен тайталасқа бел байладым. Жеңгім келді.

— Әкел қолыңды!— дедім шоферға.

— Әкел!

— Қайтадан осы поезға жеткізіп саласың ғой?

— Жеткізбесем әлек болып керегі не? Қызығы бола ма!— деді шофер.

Екеуіміз қол алысқан бойы машинаға кірдік...

«Газик» орғып жөнелеп берді. Дала жолы қандай жазық, бір белдің шаңын бір белге қосып, машина ұшып келеді. Будақтаған шаң ұзын құйрықтанып бүкіл бір поселкелерді жауып тастап барады. Шауып келген ит көлденең қосылғанша, машина поселкенің арғы шетіне шығып та қалады. Ескі түрін бұза қоймаған кішкене поселкалар бірінен соң бірі артта қалып жатыр. Ақ балтыр қайыңдар, үкідей құлпырған күзгі егіс батар күнмен мың құлпырып, алтын теңіздей жайқалады. Менің алдымда дөңбекшіп қауын да келеді.

Біз жиырма минуттің ішінде артта қалған станцияға келіп жеттік. Станция бастығы — нәрсе менікі дегеніме сене алмай көп айналдырды. Аяғында чемоданымды ашқызып, ішіндегі нәрселерді бірінен соң бірін атап иландырдым.

Шофер тамаша жігіт екен! Әңгіменің басын мен бастағанмен аяғының әдемі бітуі өзінің қолында екенін сезген соң оқиғаның желдей есіп, жедел жүруін күшейткісі келгендей, машина тағы да боздатып жөнелеп берді. Кешкі жел ескектей согып, көңілдегі уайымның бәрін өшіріп әкеткендей. Таң атқаннан бергі көрген кедергінің бәрі осы екпінмен әлде-

қайда алыстап артта қалып барады. Машина жүрісі, мотор күйі, жел екпіні, бәрі бір күй, бәрі алға ұмтылудың жыры сияқты ғана сезіледі. Шофер да уақытпен, алыстықпен алыса түскендей, машинаны ұшыртып келеді.

— Қуып жетеміз де, басып озамыз!— дейді шофер, машина тағы бір орғып кетеді.

Қазір күні өткенмен «Газик» те бір тамаша машина еді. Кейде сағатына жүз жиырма километрлік ұшқырлықты алып жібереді. Дәл осы жолда адамға қандай ұшқырлық керек болса, соны алғандай жайы бар, есіп келеді.

Сай ма, қыр ма, жыра ма, бәріне де табаны тимей келе жатқан сияқты.

Біз әлгінде ғана аттаған станциямызға қайта оралып келгенде бір сағат та өткен жоқ екен. Бұл станциядан жиырма километр ұзап шыққанымызда шофердің түсі бұзылып кетті.

— Масқара болдым,— деді шофер, машинаның тізгінін тартқандай болып.

— Не болды?

— Май таусылып барады.

— Енді қайттік?

— Сіздің қалтаңызға түсеміз де!

— Түсейік!

— Осыдан жиырма километр жерде трактор колоннасы бар... Сонда барып бензин сатып аламыз да!..

— Түсіндім. Тарт!

— Бірталай ақша шығады, әрине...

— Тарт!

Біз трактор колоннасына келгенде күн де ұясына қонып қалған еді. Алыстағы қара ормандар көкжиекке қосылып, айналаның бәрі қоңыр тартып қалды.

Бөденелер ғана анда-санда бір үндесіп қалады.

— Жауын! Жауын!— деп ағаш басында топ-топ қарғалар отыр.

Машина колоннаға келіп тірелді.

Біз бензин алып трактор колоннасынан жөнелгенде қараңғы түн оранып та қалды. Машина тағы жүйткіп келеді. Уақытпен, алыстықпен бәсеке қайта басталды. Көйлек пен шалбарын қайта киіп алған жасқа егес-ерегестен қызық не бар, үлкен бір бәсеке күйіне балқып келе жатқандай.

— Жстеміз! Басып та озамыз!— деп шофер да қызып алды.

Алыстық, жаяулық қорлығын көп көрген қазақ баласы сол қорлықтан мәңгілік бір кегін алып келе жатқандай. Күндік жолдар, айлық жолдар сағатқа сыйып жатыр!

— Айдай бер!

Шофер машинаны ұршықтай үйірді. Прожектор қара түнді қақ тіліп машина жаңа қызғандай құйындатып кетті.

Бір жарым сағаттан кейін, ашық далада поезды тағы қуып жеттік. Барлық вагондардың жарығы самаладай болып біздің жолға түсіп келеді. Терезені ашып салқындап тұрған адамдардың бәрі де көрініп тұр. Жұмсақ вагонның терезесінен де бірнеше адамдар қарап тұр. Мен Лида Николаевнаны танып:

— Біздің купедегі әйел анау тұрған!— дедім шоферға.

— Қасында тұрған біздің қожайын,— деді шофер.

— Менің орнымды сенің қожайының алып қойған екен ғой...

— Оқасы не, оның машинасын сіз де мініп келесіз ғой,— деді шофер мені жұбатып... Содан кейін:

— Поездан озып кетейік. Машинаны танып қалар,— деді.

Біз ілгері кеттік, поездан бұрын алдағы станцияға барып, буфетке кірдік.

— Танысқандығымыз үшін,— деп бір-бір бокалды аудара салып, ауыздан сүйістік те айырылысып кеттік.

Ақырын жылжып менің поезым да келіп тоқтады. Чемодандарымды көтеріп мен де жұмсақ вагонға қарай аяндадым. Ешбір кейістік көрмегендей, аяғымды пан басып вагонға жақындай бердім. Бейне бір солтүстық жорығынан қайтқан адамдай сезінемін өзімді.

— Болат! Болат! Тағы да Болат!

— Апырмау, көктен түсті ме!

— Екінші рет қалай қуып жетті!— десіп жүргіншілер шуласып есікке ұмтылысып келеді.

— Екінші рет тағы алдымыздан шықтың ба!— деп кондуктор менің чемоданымды қолымнан алды. Енді біреулер оған: «орнын өзіне бер!»— деп жатыр.

Көп кешікпей Лида Николаевна шыға келді. Көзі жарқырап қуаныш нұрын төгіп келеді.

— Мынаны енді де алмас па екенсіз?— деп, мен қауынды ұсына бердім. Ол вагонның есігінде тұрған бойы қауынды ала берді де түсіріп алды. Ауыр қауын вагонның темір баспалдағына былш етіп перілді де, бырс етіп жарылып, жайрады да қала барды...

ТАРЛАНДАР

Жер астының қара барқыттай жұмсақ, қою қараңғылығын екі жағына кезек ысырып келе жатқан шахтер шамы көрі адамның қолында екені сонадайдан-ақ белгілі еді. Шамның қызғылт жарығы сартабан байырғы жұмыскердің аяғын қалай басуына қарай теңселіп, сонымен бірге қарттықтың да хабарын бере кібіртік қағып келеді.

Жіңішке темір жолдың қос табанына шам жарығы түскенде, не бір жылан ирендеп бара жатқандай, не болмаса, найзағай жарқ еткендей болады. Сонау қараңғы алыс түкпірде кішкене-кішкене темір вагондарға көмір тиеп, үздіксіз ырғап тұрған темір науалардың «қырқ-қырқ» деген гүрсілі бұл маңайға бір бел астындағы тасқын судың сарынындай ғана жетіп тұр.

Шығар ауызға жақын жерде күтіп тұрған Жәнәділ жонеле берген шахта бастығы Варовқа қарап:

— Шал әне келе жатыр... тоқтай тұр,— деді.

— Иә, сол екен...— дей берді де,— ойбой... енді күтіп көр...— деп Варов жүгіріп кетті.

Варовтың сөз аяғын «ойбоймен» тоқтатқанына Жәнәділ де түсіне қалды. Тез теңселіп, кібіртік қағып келе жатқан шамға қарай бір жағына сылтың басқан адамның шамы жақындап барады. Алғашқы шам Бекең қарттікі де, сылти басқан, дау жоқ, Куцирих. Ол жаңа ғана осы маңайдан кеткен. Неге сылтып қалғанын ешкім сұрамаса да:

— Қәрі қатын деген бір шатақ қой... Бүгін міне, ақсатып тастады,— деп, қалжыңдап өткен.

Енді екі шал біраз тұрыспай, иықтан біраз қағыспай айырылыспайды. Бекеңді обкомға алып кел деген сағат таянып та қалды. Екі шамның кезек қозғалысынан екі қарт шахтердің бірін-бірі иыққа қағa бастағаны да байқалады:

— Әңгімелері енді ғана басталады,— дейді Жәнәділ, өзіне-өзі күбірлеп.

Арғы түптен бір көш темір кебежелерін тізіп алып, зырқырап келе жатқан электровоздың ышқына салған айғайы шығып еді, екі шам қабырғаға барып тұрып қалды.

— Қап, қалжыңдарын әлі бастаған да жоқ,— деп, Жәнәділ орнынан тұрды. Бір жағынан уақыт өтіп бара жатса, екінші жағынан бұл шахтада аса құрметтелетін екі шалдың қалжыңдарына бөгет жасау Жәнәділдің әдетінде жоқ еді. Тіпті жиналыс үстінде де бұл екеуі ажуаласып, бүлкілдесіп отыратын.

Бұл шахтада Бекеңмен замандас адам осы Никифор Куцирих қана. Бекең Қарағанды көміріне он екі жасында келген, содан бері дәл алпыс жыл өтті. Талай замандасынан айырылған қарт шахтер кәрі құлжадай жалғыз жайылам ба деп қорқа бастаған кезде, бағына қарай отыз бірінші жылы Донбастан осы Никифор Куцирих келген. Куцирих деген фамилияға біржола тілі келмей қойған, барынша қазақы Бекен:

— Әкесінің атына тілім келмесе де өзінің аты оп-оңай. Мекепар,— дейтін.

Бекеңнің фамилиясы — Жетпісбаев. Оны айтқанда Куцирих та сатыр-күтір қиратып, жепіріп тастайтын болды. «Жеппістаев» та дейді, «Жеппіспаев» та дейді. Бірақ, Жетпісбайдың үстіне қателесіп болса да бір де бір рет дәл түскен емес. Сон-

дықтап, екеуі де фамилияны айтуды қойғалы көп заман өтіп еді. Шынында, екі дос бір-бірінің фамилиясын ұмытып та кеткен болулары керек. Бекең Мекепар десе, Никифор оны Бокан дейді. Сонымен екеуінің де есесі түгел...

— Өй, тәңір алсын, тәңір алғыр. Кәрі қатынның қасынан тұра алмай жаттың ба? Ал, іздірәсти,— деді Бекең мың да бір рет айтылған қазақы қалжынды қайталап.

— Сен немене, жас қатыныңа асығып қайтып барамысың!— деп, «Мекепар» да мың да екінші рет айтылған қалжыңын қайталап жауап берді.

Жастық шақтағы сүйкенісу, мүйізбен қағысу сияқты еркек әдеттерін еске түсіргілері келсе де, енді оған жалқау тартып болған қарт жұмысшылар иықтан бір-бір ғана қағысып қалды да, қол алысты.

— Ә-әй, Мекепар, Мекепар, Мекепар-ай...

— О-ой, Бокан, Бокан, Бокан...

Әр күнде аман көріскендеріне бір қуанып қалатын шалдардың осы бір «әй, Мекепар-ай», «ой, Бокан» дегендерінде біріне-бірінің айтайын деген тоқсан тоғыз түрлі жақсы сөздерінің мағынасы жатыр. Достық лебі сөзбен емес, үнмен шығып тұр. Енді міне бар айтары айтылып болып, көңіл біржола жайлауын тапқандай екеуі де мәз-майрам, айырылыса алар емес. Мандай мен көз айналасын түгел басқан қалың әжімдер ағараңдап ірге сызықтарын көрсетіп қояды да, шаммен шағылысқан кәрі көздер қылмың қағады. Бұлар тез айрылысып кету үшін біреуінің есіне бір іс түсу керек.

Бекең кенеттен түсін өзгертіп:

— Мекепар, мені обкомға глаунай секретарь шақыртыпты.. Ол не болды екен, білдің бе?— деді. Бет әжімдері иіріліп, түгел «Мекепарға» қарай толқып кетті.

— Обкомға?.. Қатының арыз берген шығар,— деп Куцирих қалжыңдай бастады да, іле о да бар әжімін иіріп, маңдайына жинап ап:

— Сенің айлық жоспарың алдыңғы күні орындалған жоқ па еді?— деді.

— Айлық түгіл тоқсаның да еңкейіп кеткен.

— Ендеше,— деп, Куцирих көзін қысты да, «онда Боканым, үндеме!»— деп оны иықтан қағып-қағып қойды.

Екі шалдың «ендеше» мен «үндеме» деулерінде обкомның бұл жолғы шақыруында тағы бір қамқорлық жатқаны айқын сезіліп тұр еді. Оның ар жағы екеуіне де айқын сияқтанып, «әй, Мекепар» мен «ой, Боканды» тағы да бір-ер айтысып, бірін-бірі иықтан тағы бір-ер қағып қалып, екеуі айырылысып кетті.

Бекең Жәнәділдің қасына келгенде ол тізбектеліп келген темір вагондардың алып келген көмірін құлатып жатқан темір құдық-бункердің қасында тұр еді. Шахтаның осы бір тұсы

кіші-гірім вокзал басына ұқсайды. Көмір толы көп вагонды тізіп әкеліп босағаннан кейін өкетіп, жүйткіп электровоз жүр. Темір вагондар бункерге келіп бөксесін бұра беріп тоңқалаң асады да, көмірін аударып тастап, ілгері жылжып кетеді. Бункер астындағы үздіксіз айнолсақ лента көмірді тысқа әкетіп жатыр. Бұл маң күндізгідей жарық. Сонау бұрыш, түкпірлердегі еңбек күні мен еңбек түндерінің есебі осы арада алынып жатыр. Жер жүзіндегі ең бір беймаза телефон да осы жерде. Сағат сайын он шақты жерден телефон соғып есеп сұрайды.

— Орындалуы?

— Артығымен!

— Артығы?

— Алпыс.

— Сағаттық?

— Орындалды.

— Күндік?

— Жақын қалды.

Тоқсан метрлік жер астынан тік көтеріліп тысқа шығаратын темір кебеже де осы арада.

— Бекс, азырақ кешігіп қалдық,— деді Жәнәділ сағатына қарап, бірақ өңінде ренжу жоқ еді.

— Қарағым-ай, Мекепар антұрғанмен кездесіп қалғасын, білесің ғой. Қасынысып, қалжыңдасып тұрып қаласың...

Екеуі жоғары қарай зырқырай көтерілген темір кебежеге мініп алып, сыртқа, жер бетіне шықты. Қоңыр салқын қою қараңғылықтағы жер астынан шыққан адам жарық дүниені әрдайым сағынып шығады. Бекеңнің ең сағынып шыққаны таутау болып атжалданып жатқан кен қоқтығының биік қырқаларында ойнайтын жазғы сағым сияқтанып, айнала жоғары қарады. Қарағанды бейне бір тау ортасындағы қаладай көрінеді. Қаланы қабат-қабат орап алып түтіндетіп жатқан биік атжалдар құлпырған сағыммен аспанға көтеріліп, төңіректегі көгілдір тұманға оранған тау шатқалына ұқсай қалыпты. Алысырақтағы атжалдардың етегінде жүздеген шалқар көл бардай, қыр арқасында мыңдаған сұр көжектер ойнақтап жүргендей, сыртқы дүние тынымсыз құлпырады.

— Баяғы «Ақ шахты», «Қызыл шахтылардың» кезінде осы «Ит жонның» үсті қалың бейітке ұқсайтын еді, осы күні тау ортасында қалыппыз-ау, өзі,— деді Бекең Жәнәділге қарап.

— Қарағандыдағы алпыс жыл еңбегіңіз босқа кетпегені де, Беке...— деді Жәнәділ.

Бекең үндемей ілгері жүріп кетті. Қарағандыда өткен алпыс жылын ескерте қалсаң, Бекеңнің көз алдына алыс қалған ауыр күндері келе ме, болмаса,осы өндірістегі көп еңбегін ескерте бергенді ынғайсыз көре ме, әйтеуір үндемей қалатын қашанғы әдеті. Егер бүгін осы алпыс жыл ауызға алынғалы тұрмаса, бұған Жәнәділ де соқпайтын еді.

Қақпа алдында жабық машинені көлденең тосып Варов күтіп тұр екен, үшеуі обкомға қарай жүріп кетті...

Кабинеттің есігі ашыла бергенде-ақ, обкомның бірінші секретары қызыл шырайлы, ашық жүзді, жас жігіт орнынан атып тұрып, Бекеңе қарай қарсы жүріп келіп:

— Сәләмалайкүм,— деді, кәрі ақын Доскей мен осы Бекең үшін жаттап алған сәлемін беріп.

— Әліксалам, балам...— деді Бекең, араб сәлемін қазақша бұзып айтып.

Екеуі қол алысқанда, обком секретары «мынау тас алақан неше миллион қайла ұрып, неше миллион күрек көмір салды екен» деп ойлады. Секретарь да бала жастан көмір қазанында қайнап өскен жігіт еді, жұмыскер халқының қай тобында қандай мінез басым болатынын жақсы білетін. Әсіресе, қарт жұмыскерлердің арыны қай жерінде екенін жақсы біледі. Сондықтан, әуелі үй-ішінің жайларын сұрап, ұзақ орағытып отырды. Бекеңнің бір қолқ етер жері кемпірінің жай-күйі болатын. Оның да егжей-тегжейін сұрастырып, Бекеңді біраз балқытып алып:

— Сізге демалыс бермейді, курортқа жібермейді, деп кемпіріңіз өкпелейтін көрінеді ғой,— деді күліп.

— О несі, сайтан қатын! Оны кімге айтып жүр, былтыр ғана барып келгенім қайда,— деп Бекең ыршып түсті, ернін жиектей басқан бурыл мұрты да өре түрегелді.

— Жоқ, Беке, кемпіріңізді айыптамаңыз. Бүкіл жер жүзінде көмір жұмысына отыз жылдан артық шыдаған жұмыскер өте сирек кездеседі. Сіз жер астындағы жұмысыңызды қосқанда, осы шахта маңында алпыс жыл еңбек етіпсіз, қай курортқа жатып демалам десеңіз де хақыңыз бар. Варов пен Жәнәділ өздері жас болған соң, кейде ұмытып кететін болса керек...

— Алпыс болса қайтейін. Алынбаған ақын кімде кетпейді. Алпыстың дәл қырқын Ушаков пен ағылшындардан сұрар едім, адрестерін білмеймін,— деп, Бекең түксие жаздап барып қалды да,— олар да төледі ғой, Қарағандыға біз қожа болып қалдық емес пе?— деп, қайта жымиды. Содан кейін,— жиырма жыл істеген жұмыскер толып жатыр ғой,— деді.

Әңгіменің жарым-жартысы ашылып қалған соң, енді аяқтау керек болып, секретарь орнынан тұрып келіп Бекеңе қарсы отырды да:

— Бұл сіздің шахтаның көптен көтеріп жүрген әңгімесі еді. Сізге ұзақ демалыс беріп, жер астындағы жұмыстан біржола босатқымыз келеді. Шахтаның басқару жұмысына ептеп қана араласып жүрсеңіз болады ғой,— деді.

Бекең үндемей қалды. Алпыс жылғы әдет, алпыс жыл ішінде бойы үйреніп, сүйегіне сіңіп болған еңбек дағдысынан аршып шығарғалы отыр. Қай жерде сыр берді. Қай сынға жа-

рамай қалды. Жетпіс екіге келгенде жаңа бір іске қалай жақындаспақ. Үйінде отырғанда көрі жолдасы әйеліне — «пұлан, штрек, марық-шодыр» деп қоятындары болушы еді, енді соны кеңседе отырып айтпақ па?

Есіне кеңсе түсе қалғанда Бекеңнің қатты ашынатын бір нәрсесі тағы көз алдына келді. Ол стол үстінде тізіліп тұратын қалам, қарындаш, сия сауыттар еді. Бекең обком секретарының столына қарады. Жайнап тұр. Тап осындай столдың артына Бекең өзін отырғызып көріп, енді алдындағы қалам, қарындашқа қарай басар емес. Жазу былай тұрсын, қалам ұстап отырған Бекеңді «Мекепар» көрсе, не демек. Осыны ойлағанда Бекең біржола қартая қалып еді. Әрбір әжімі наразылық айтып тұрғандай, бет-аузы солғын тартып кетті. Отырғандар да қысылып, біріне-бірі қарады, әңгіме де тоқталып қалды.

Обкомның секретары енді Бекеңнің екінші жағына шығып:

— Шешей бүгін қонаққа шақырыпты дегесін, сіздің алпыс жылға толған еңбегіңізге құрмет көрсетіп, тартамыз ба деген азын-аулақ сыйлығымыз еді бұл. Ретін таба алмадық,— деді.

Кемпірінің екі-үш күннен бері ала бөтен бір әзірлікке түсіп жүргенін Бекең білген де, көрген де болатын.

— Ей, сен не бүлініп тайтаңдап жүрсің осы?— деп сұрағанда, үй билігін әлдеқашан қолына алып болған Жаңыл шешей:

— Білмей-ақ қой, жұмысыңа жүре берсейші,— дей салған еді. Ол сыр енді мына жерде ашылып отыр. Бірақ сырттағы жұрттың ішіндегі жұмысқа Бекеннен гөрі Жаңыл шешей жетік. Ол кісі кейбір істі қолына ала бергенде Бекең көріне наразылық айтса да, аяқтап шыққанда —«әй, біздің кемпір біледі ғой, байғұсың»— деп ылғи мақтау беріп тынады. Бұл жолы да әңгіменің басталу жағы біраз ойға қалдырса да, кемпірі қонақ шақырып отырғанда өзінің қабағына кілегей тұра қалғанынан ұялып:

— Секлетар қарағым, ол есімнен шығып кеткен екен, кемпір айтып еді... Біздің үйдегі қожайын сол ғой. Келіңдер, жүріңдер,— деді, абыржыңқырап.— Жарайды, демалыс болса болсын. Бірақ, әлгі мынадай столдың қасына жолата көрмеңдер мені. Онда мен арам өлем,— деді аздан соң.

Мұның аты шалдың шахтадан кете алмаймын деген сөзі екенін отырғандардың бәрі де аңғарды. Демалысқа баратын, одан әріге көнетін емес, енді тізеге салсаң сынғалы отыр. Сондықтан, Бекеннің соңғы сөзінен тең ортақ байлау тауып, одан аржағы кезінде көрермізге қалып еді.

Сол күні кешке қарай Бекеңнің екі бөлмесі лық толы жиналған жұрт еді. Стол басында қос тарлан — Бекең мен «Ме-

кепар» отыр. Оларға таяу облыс пен қала, шахта басшылары, қартаң жұмыскерлер.

Ресми сөзі бір-ақ рет сөйленді. Алтынмен әшекейленген үлкен қызыл кітапты Бекеңе тапсырғанда ғана обком секретары Бекеңнің ел алдындағы алпыс жылдық еңбегін шолып өтіп, рақмет айтып, қолын қысты. Бұдан былай ресми арнаға қарай бұрыла бастағандарды еппен ғана қайырып алып, сауықты кештің шеңберінен шығарған жоқ.

Никифор Куцирих қызыл кітапты ашып қарап, ең алдымен «Эйнель»— деп бір қойды да:

— Шалым, сен құтырады екенсің,— деді.— Аса ардақты шахтер депті, бұл дұрыс. Үш айға курортқа барасың, бұ да дұрыс. Сонда сенің көк соққан қатының қайтер, оны ойлаймысың?— деді ақырын ғана Бекеңді бүйірге түртіп.

— Сен бар емеспісің?

— Мен бе? Өз аюымды қайтермін? Ана бір жалғыз аузыңа көзің түсіп пе еді, құдай біледі қылыштан өткір...

Қарт адамдар қашаннан бері бой үйреніскен қазақы қалжыңдарына көшіп алды да, жұрт тарағанша езу жиған жоқ.

Жұрт тарағанда Бекең обком секретары мен Жәнәділді терезеге қарай оңаша апарып:

— Мен Мекспардан ұялып өліп отырмын... Ол да мені өкшелеп келіп қалды. Екеумізді бірге жіберіңдер, үш ай курорт деген екеумізге де жетеді, ортасынан қақ бөліп алайық,— деді.

— Жақын арада ол шалдың кезегі де келеді, асықпаңыз, уәде осы болсын,— деді Жәнәділ.

— Болды,— деді де, Бекеңнің күс алақаны қол алысуға секретарьға қарай созыла берді.

Куцирих өзге жұрттан кеш қайтты, әрине. Мандадан, мейман күтуде жүріскен екі кемпірді екі жағынан отырғызып алып:

— Міне, енді көріңдер. Сендердің бізге наразылық айтпайтын күндерің бар ма еді? Енді, мынаны көріңдерші,— деп қызыл кітапты тағы ашты.— Міне, мына билетпен кәрі Бокан Алматыға ұшады. Аспанда ақ иықтай қалықтап дауылдатып барып қонады. Содан соң курортқа бара жатқан Бокан, давай без очередь билет! Былқылдаған айналы вагон... Кавказ... үш ай! Мынау ақ шаш пен бурыл мұрт қап-қара болып қайта түлейді. Ей, Бокан, сол кезде сені сайтан әурелеп жүрмес пе, тегі?..

Екі кемпір қуанғандарынан көздеріне жас алды. Ұзақ өмірлерінде шалдарына айтқан да, айтпаған да наразылықтарынан баз кешіп тәубаға келгендей, күйреп отыр.

— Ал енді, менің кезегіме баратын уақытым жақындап келді. Кезектен қайтқанша, сен жүріп кетесің,— деп Куцирих Бекеңмен қоштасып кетті.

Өзді-өзі енді ғана оңаша қалған соң, Бекең мен Жаңыл шешей қарт адамдардың қашанғы әдеттері бойынша бірінебірі ең керекті қабырға кеңесін бере бастап еді, қоштасып кеткен Никифор Куцирих кезегіне кетіп бара жатып тағы келді.

— Бұлай болған соң, Бокан, мен сағап бірдеме беріп жіберуім керек екен. Оны әлгі, тәйір жарылқағыр, қатын еске салды. Мынаны апар да қалтасына тық деді,— деп, Бекеңнің қойнына бірдемені тықты да теріс айналып, тез шығып кетті. Қиыспас досының бұл ісіне Бекеңнің жүзі де бұзылыңқырап барып әрең тоқтады.

Мекепармен сөйлесетін көп сөздер бар сияқтанады, оның бір де бірі сөйлесілмеген екен... Ананы тапсыру керек, мынаны тапсыру керек. Бекең жүгіре басып далаға шықты. Куцирих ұзап кетсе керек, көрінбеді.

Жаңа ғана атып келе жатқан таң бетінде қанды қызыл секпіл бар сияқтанады. Күндіз қырқасында сағым ойнаған биік атжалдардың түсі суынып, қабағы түйіліп кетіпті. Алакөленкедегі сұрғылт дүниеде түк ажар қалмағандай. Сол бүйірден салқын жел тұрып ылғи тұтанып жататын атжалдардың бар түтінін қаланың көшесіне, үйлердің ығына тығыпты. Неліктен екені белгісіз, Бекеңнің көңілі жүдеп қалды.

— Мен түстен кейін жүрем, Мекепар кезектен қайтқансын... сөйлесетін сөзім бар,— деді Бекең кемпіріне.

Күннің жарымы анау-мынау, көңілсіз түйтпектен өтті.

Самолетке апаратын машинаның есік алдына келіп «қыңқ» еткені естілді.

— Қазір келемін. Самолетке өзім мінгізіп жіберемін. Варов сол жағынан бармақ. Шешей де барсын,— деп Жәнәділ телефон соқты.

Кемпір-шал асығыс-үсігіс қара чемоданды сығарлап жатыр еді, мезгілсіз радио тықылдай бастады, ұйқыда жатсаң біз шаншып оятқандай, ояу болсаң құлағыңды еріксіз түргізгендей күндегісінен ерекше, ентіге тықылдатады.

Бекең манағы қызыл кітапты чемоданның бетіне ғана салуға әкеле жатқанда радио сөйлеп те жіберді. Бекең чемоданға жақындай бере, Жаңыл шешей бір қолымен чемоданның қақпағын көтеріп, бір қолын Бекеңе қарай соза берген күйінде екеуі де қатып қалды.

— Кемпір, таста мынаны сандықтың түбіне,— деді де Бекең шығып кетті. Жаңыл шешей шалының не айтқанын ұққан да жоқ. Ұзамай Жәнәділ жүгіріп келгенде қызыл кітап әлі де кемпірдің тізесінде жатыр еді.

Бекең есік алдында тұрған шоферға «кете бер»— деп қолын бір сермеді де шахтаға тартты. Жердің асты-үстінде кездескен бар адамның біріне-бірінің берер сәлемі, айтар аманды ғы —«естідің бе?», «Естідік қой» бола қалыпты.

— Соғыс! Соғыс, соғыс! Қапы соқтырғысы келген қанды жол! Жұрт аузында осы-ақ.

Бұрын әр жұмыскердің өз жүрісіне қарай әр түрлі теңселетін шахтер шамдары бүгін аяғын қаздаң басқан бар жұмыскердің ашу-кегін бойына жинап ап, бар түгі сыртына тепкен совет жұмыскерінің жинақы жүрісіне қарай, бір ғана ырғақпен тез қозғалып барады. Бар жанның аяқ басуы да, тіпті тыныс алуы да осы бір ұтымды, жаңа ырғаққа көше қалған.

Үздіксіз ырғап тұратын темір науалар бұл күнге дейін «қырқ-қырқ» дегендей естілсе, енді үсті-үстіне «алпыс-алпыс», «алпыс-алпыс»— деп тұрғандай.

Бекең күндегі орнына келіп тұра қалып, жақынырақ тұрған жігітке:

— Шырағым, кішкене былайырақ,— деп еді, сол «кішкене» бес жылға созылып кетті. Сандықтың түбіне түскен қызыл кітапқа бес жылдың ішінде Бекеңнің көзі де түскен жоқ. Самолет те, курорт та Бекеңді бес жыл күтті.

Бекең шахтадан шықпай тұрып-ақ сырттағы халдың салқын лебін сезіп еді. Бекең тобының орнына кезекке келетін жұмыскерлердің жас жағының бірсыпырасы келмепті. Бәрі де әскер бөліміне шақырылған, біреуі өз еркімен майданға кеткелі жүр, біразы шақырылыпты, көбінің әскерлік қағаздары тәртіпке салынбаған. Бекең бригадасы да сыртқа шыға беріп «бір құлақ» қағазға ұшыраса кетті.

Директордың кабинетінде Варов пен Жәнәділ де ендігі жайды ақылдасып отырған сияқты. Бекең кіріп келгенде оның неге жүрмей қалғанына олар таңданған жоқ.

Бірақ, бұрынғы әдеттерінен гөрі тезірек тұрып, бұрынғыдан гөрі Бекеңнің қолын қаттырақ қысқандай болды.

— Беке, сізде көпшілігі жастар ғой.

— Түгелге жақын.

— Ім... м...

Варов пен Жәнәділдің тізе тиістіре отырыстарынан бір ойдың үстінде бір адамдай қосылып кеткендері байқалады. Бекеңе қарастарында «сіз не ойлайсыз?» деген сұрау тұрғандай. Ол сұрау жоқ та болса — Бекеңе солай сезілді. Қашанғы қарт жұмыскер бірдеңе ойлап табуы Бекеңе бір парыз сияқтанады. «Қарағандының қожасы мен емей, кім еді?» деген тәкаппар ой келеді. Ендеше ойлану керек те...

Бекең шахта басшыларымен аз сөзбен ғана ұғынысып, енді өз ойларының ізіне түсіп үйіне қарай жақындай беріп еді, Куцирих қуып жетті. Бұрынғы қалжыңдары тап бүгін орынсыз болатындай, оя жаққа екеуі де беттеген жоқ.

— Бокан, сенің халің ауырлайды-ау деймін,— деді Никифор Куцирих, өз халі жеңілденетіндей.

— Ауырлау болып тұр, Мекепар.

— Ал, енді не ойлайсың?

— Білмеймін. Тегі кемпірлер мен келіндер қалай болар деп келе жатыр едім.

— Міне, бұл ақыл! Жарадың, шалым! Біздің кемпірлер босқа семіріп үйде отыр... Қолдан келер жұмыстарын істесін,— деп, Куцирих тез-ақ елеуреп кетті.

Манадан бері «мұным қалай болар екен» деп келе жатқан Бекең де өз ойына табан тіреп, байлам жасады.

Қарағандының тек қана көмір қазаны болудан әлдеқашан асқанына даусыз дәлел — жұмыскер санынан басқа халқының саны тоғыз рет асып жататындығы еді.

— Олай болса, барлық жас еркек кіндіктер майданға алынса да орын басатын өзімізден-ақ табылады емес пе? Қөбі, әрине, әйел болар,— деп Бекең өзінше бір топшылап қойды. Әйел деген әңгімені Куцирихтың қалай жақтағаны Бекең үшін үлкен арқа сүйеу болды.

Бірақ, Бекең ойлағанды жұрттың бәрі де ойлапты. Жоғарыдан төмен, төменнен жоғары қарай түгел, барлық жұрт түнек тұсындағы өз орнын іздеген. Тайқақтамай, жасқанбай іздеген. Бекең екі кемпірді ертіп, директордың кабинетіне қайта оралғанда, есік алды толған әйел екен. Ері майданға баратындар да, бармайтындар да енді отыра беруге үйіне сыя алмай, лек-легімен шахтаға келіпті.

— Айналайын, жұрт жарықтық-ай!— деді ішінен Бекең, көзіне жас алып. Еркекшелеу киініп, шалбарланып алып, аяқтарын тыпындай басқан екі кемпірін сол әйелдердің ішіне қосты.

Бекең кабинетке кіре бергенде Варов:

— Кемпірлеріңізді ала кіріңіз,— деді.

Мана жұрт кескінінде қуандық бар еді. Енді ол кетіп, жүрек орнына, жүздер қалпына келіп қалыпты. Таңертең кімде болса да көмір қазаны олқы түсіп қала ма деген қауіп бар еді, енді, міне, күн айналмай, кезек ауыспай келіп қалған жұрт құдірет қайда екенін өзі айтып отыр. Варовтың ойында да, отырған жұрттың жүзінде де осының лебі бар еді.

Бекеңнің келуіне жұрт әдейі жиналғандай, кабинет лық толы екен. Бекең мен Никифордың манағы екі ауыз әңгімесін әр құлақ өзінше естіп, әр ауыз өзінше айтып, көп құлақ анызға айналдырып әкетіпті. Бұған бір жағынан Куцирих қіналы еді. Ол үйіне келе жатып әйеліне:

— Сені Бокан мобилизовать етті. Соғыс біткенше жеңіл жұмыс істейсің. Құр семіріп үйде отырғанда не табасың, бар,— деп, киіндіре бастаған.

Әйелі киініп алып кетіп бара жатқанда Куцирик есік алдына шығып, ағылған жұртқа естірте:

— Бокан дұрыс істеп отыр. Жастар соғысқа кететін болғасын,кемпірлерді жұмысқа салайық дегені әбден дұрыс. Кәне, енді жас әйелдер үйінде отырып көрсінші,— деп бірнеше рет қайталап барып, үйіне кірген. Бұдан аржағын Бекең де, Куцирих та білген жоқ еді. Бекең енді айналып келгенше, әңгіме жұрт көңілінде тамырланып, жұрт аузында жапырақ жарып, гүлденіп алған екен.

Бекең әйелдерді бастап шахтаға түсіпті дегесін, бұл шахтаға қарайтын жердегі барлық әйелдер шахтаға түскелі келіпті...

Бұл хабар көрші шахталарға да естіліп, қазір бүкіл Қарағандыда осы қозғалыс.

Аңыздың шеңбері өз бойынан анағұрлым асып жатқанынан қысылып, Бекең дәліп айтқысы келген еді, енді оған жұрт құлақ асар емес. Өйткені, іс Бекеңнен басталғаны да рас, қазір бүкіл Қарағанды қозғалысына айналып болғаны да рас. Енді мұны аңыз етпей жұрт көңілі көншімейтін сияқты.

— Бекең тәжірибесінің алғашқы күнінің қорытындысын беріңіз. Орын қалдырып отырмыз,— деп газет, телефондар қылқылдап отыр.

— Бұл өзі сіздің шахтада басталған қозғалыс қой. Бекең бізге келіп, бір-екі ауыз сөз сөйлемес пе екен,— деп барлық шахта телефон соға бастағалы сағатқа айналып барады.

— Е, мыналар құтырған шығар өздері. Газетке сөз жазып, шаршы топта сөйлейтін шешендері мен бе?— деп Бекең қысылып Никифорды түрткілейді.

— Жазасың да, сөйлейсің де,— деп Никифор түксиіп қояды.

— Ұшқынсыз от жоқ, Беке, сол ұшқынды сіз тастадыңыз. Халықтың қозғалысы қашан да осылай басталады. Мындардың ойын біреу айтпақ, миллиондар қостамақ, аржағы бүкіл елдің әдетіне айналмақ. Аңыз болса несі бар? Жұрт өз ісін әдемілеп айтқанды сүйеді. Оның аты аңыз... Соғыстың бірінші күні Қарағанды топырағына түскен ең үлкен өндіріс ұсынысы осы,— деп Варов әңгімені шын биігіне шығарып әкетті.

Шахта маңындағы сапырылған жұрт бірден емес оннан топталып, жер астына кетіп жатыр, күн ыстық па, суық па, ашық па, жабық па, оны ешкім абайлаған жоқ. Ыстық пен суық жұрттың өз жүрегінде, ашық пен жабық өз қабағында сияқты.

Бекең бригадасының әйелдері де темір кебежеге лық тола мініп, төмен түскелі жатыр. Бұған еркек жұмыскерлердің он шақтысы ғана сыятын еді. Әйелдердің жиырмадан артығы отырған сияқты.

Сыртқы ұсқынының өзінен-ақ күші көрініп тұратын, сүйек-

ті келетін еркек денелерінің орнына біріне-бірі жұмсақ қана жабыса қалған әйел денелерінің күші қай жерінде екенін Бекең біле алар емес: келіндерге сенім артқан Бекең енді айнуға да жақын сияқты. Бұлармен қай тілде сөйлесу керек. Келін демек пе, жолдас демек пе, әлде тіпті жолдас келін демек пе, мосқал жұмыскерлерге «алқа бел», «салпы ауыз» деп, жастар жағына «тас бөтеге», «көк қырғи» деп үйреніп кеткен Бекең әйелдердің атына тілі келмейтіндей, қорқып тұр. Бәлекеттер біресе шу ете түседі де, біресе қоғадай жапырылып, ұяла қалады.

Бекең әйелдерді жер астына түсіріп жіберді де, өзі Куцирихты күтіп сыртта қала тұрды. Куцирих Бекеңді жеңінен тартып:

— Қалай, шалым? Әйелдер бөлімін басқара алатынбысың?— деді күліп.

— Мекепар, күлмеші, өзім де сасып тұрмын. Әлі біреуіне бір ауыз тіл қата алғаным жоқ,— деп Бекең шынына тартты.

Бұлар жер астына түскенде Бекең кезегінің әйелдері түгел жиналып, шоқтай иіріліп күтіп тұр екен..

Екі шал әйелдерді бастап көмір алынатын түкпірге тартты. Жер астында он шақты еркек бірге келе жатса аяқ басулары «гүрс-гүрс» естілетін еді. Көп әйелдің көп аяқтары бытыр-бытыр, бытырай басып, Бекеңнің кәрі құлағына қона алмай келеді... Үндемеуіне қарағанда Никифор да осы ойда сияқты.

— Соғыс біткенше жұмыскерден қысылмайтын сен боласың,— дейді Куцирих кәрі жолдасын жұбатып.— Әйел деген сарқылмайтын күш. Екі жұмада үйреніп шығады.

Куцирих басқа лавада көмір шабатын машинаның маманы еді, ол өз жұмысына кетті. Бекең әйелдерді бастап, көмір алатын үңгіріне келді.

Куцирихтың — «мен орнына келдім» деген хабарын бергісі келгендей, темір науалар ырғауын күшейтіп, «алпыс-алпыс», «алпыс-алпыс» деп, екпіндетіп барады.

— Бұрын — «қырық-қырық» едің, бүгін «алпыс-алпысқа» басып тұрмысың? Мұны айтып тұрған сен емес, Мекепар. Айтқыза түсермін әлі,— дейді Бекең өзіне-өзі. Еңбекке де сын күндері туғанда салмаққа салмақ қосылатынын Бекең ешкімнен сұрамай-ақ жобалап келеді.

— Бұрынғымызда қырық десек, ендігіміз осы алпыстың маңы болар,— деп, Қарағандының алдағы күндегі жүгін де долбарлайды. Осыны ойлайды да көмірді шап-шұп сала бастаған әйелдерге қарайды.

Бекеңнің күні бойы айтқаны екі-үш-ақ ауыз сөз болды. Күрегін қолына ала беріп: «ал, шырақтарым» деп бір айтып қалды да, көпке дейін үндеген жоқ. Шахтаға бүгін ғана түсіп тұрған әйелдер әуелі шапыр-шұпыр қимылдап, лезде бұралаң-

дай бастамаса, Бекең осыдан басқа сөз айтпайтын да еді. Амал жоқ, анда-санда әйелдердің арасына кіріп:

— Күректі былай ұста, былай көсі, былай сал,— деуге тура келді.

Жұмыс аяғына таман Бекең бұл бұрыштан көмір әкеткен вагондардың жалпы санын бір жобалап көріп еді. Алғашқы сағаттар бұрынғыдан артығырақ, соңғы сағаттар көш құлаш кем екен.

— Бұл өз кінәм,— деп ойлады Бекең,— айту керек, тіл керек, тіл...

Бекеңнің осы ойына жауап айтып, осы бір кедергісінің алдын ашып жібергісі келгендей, көзі мен тісінен басқасын түгел көмір шаңы басқан домалақ келіншек:

— Ата, бүгін сізді ұятқа қалдырған жоқпыз ба?— деді қайтып келе жатқанда. Манағыдай емес, қатарласып келіп сөйлесті.

Осымен тіл де шығып кетті. Ол «барлық күш майдан үшін» деген бүкіл елдің тілі еді. Бекеңнің жас жолдас, жаңа адамдары да осы тілде ғана сөйлесетін болды. Күн артынан күн өткен сайын сағат салмағы да теңеліп кетті. Екі шал курортқа бес жылдан кейін келді...

Ол күндер бүгін алыста қалғандай. Аяншақ емес жандар өз жүгін ауырлаған да емес, міндетсінген де емес. Қияға тағы бір шығып, биікті тағы бір көріп, күреске тағы бір түскеніне көңілі өсіп, қайта жасарған. Екі ай ғана демалған екі шал, соғыс салмағын көтермегендей құлпырады. Күн жаңа ғана шығып, Қавказ қырқасына төккен сәулесін енді етекке қарай сырғытып келеді. Бекең мен Куцирих бір-бір көздерін қысып ап, Қавказдың оғаш біткен өркештеріне қарап отыр. Түнге қарай түйіліп, тұнжырап кететін Қавказ қабағы қазір жұмсап, жадырай бастады.

— Бөлек бір бітім бар, ә?

— Кешегі адам, Қавказ қабағы түнде түйілмейді, түнге түйіледі. Күндіз жадырамайды, күнге жадырайды деді ғой, опысы рас болар.— Бірақ, Қарағандыдай жер қайда?

Екі шал отырып-отырып Қарағанды жайына қалай көшіп кеткендерін өздері де білмей қалады. Соғыс біткеннен кейін екеуі де көмір жұмысынан біржола босатылған. Орындарында қалған адамдар да сенімді.

— Мен мұндай адамды қазақ баласында көрген емеспін,— деп мақтайды Бекең орнына қалған қазақ әйелін,— машина, машина емес, отарба.

— Самолет деп-ақ қойсаңшы біржола...

Екі шал Қавказды тамашалаған болып Қарағандыға ора-

ла береді. Бірінен-бірі ұрлап күрсініп қойып, Қарағандысын сағынып отыр.

— Дәлін айтқанда сен екеумізді жұмақтың төріне отырғызып қойса да көмір маңайындай бола қоймайды. Бір күні қайтып келеміз,— дейді Бекең.

— Машинаң гүрсілдеп жүріп тұрмағасын, көмірің бұрқырап шығып жатпағасын, демалыс бола ма кісіге?.. Курортқа келіп үш ай жатып алуымыздың өзі ұят,— деп Куцирих Бекеңнің ыңғайына көшеді.

— Демалып қайтуларың міндет демеді ме, өтеп қайтамыз да міндетімізді...

Бұл жерге келгенде екеуі де күмілжіп қалды. Ең дұрыс сөзді айтып отырмағандарын екеуі де жақсы біледі. Бірақ әңгімесі құрғыр өзінен-өзі жалт беріп көмірге ауып кетеді де, шалдар өмірлік дағдыны сағынады. Өзгеге түгел қол сермеп қалады.

— Қарағандыда ғой нағыз шуақ кез...

— Несін айтасың!.. Ондай күндер осы жақта болмайды екен өзі... Қарағандының қысы қандай, жазы қандай, ұзын құйрық, айдама боран екі қаланың арасында дариядай толқып бір жатады-ау қысты күні... Бет-аузын аяз сорған баласына алмадай қызарып, домаландап келе жатқаны.

— Қысқасы, жұрт жұмыста жүргенде, біздің бүйтіп шуақтап отырғанымыз келіспейді, солай емес пе?

Осындай әңгімелерімен екі шал бірін-бірі күнде ұшарманға келтіріп қояды. «Қайтсақ қайтедіні» айтуға екеуі де бата алмайды. Өйткені бұл екеуін демалысқа аттандырғанда үлкен құрмет көрсетіп, барлық Қарағанды жұртшылығының атынан дұрыстап демалып қайтулары міндет етілген. Міндет дегенге екі мән беріп үйренбеген адал жандар бұл міндетті бұзуды да күнә санайтын еді.

— Мекепар!

— Ие, Бокан?

— Естідің бе?

— Өзің ше?

— Әрине, естідім.

— Мен де естіп жүгіріп келе жатыр ем.

— Үшінші орын, ә?

— Енді қалай болушы еді.

— Қайтамыз ғой, ендеше!

— Қайтпағанда қалай?

— О-ой, Бокан, Бокан!

— Э-әй, Мекепар, Мекепар!

Өндіріс жөнінде біріне-бірі кеуделей сөйлеуді екеуі де ұнатпайтын. Тап қазір екеуі де оны ұмытып кетіпті. Жаңа бесжылдықта Қазақстан үшінші орынға шыққаны тарландардың табанын қыздырғандай, жер тарпиды.

— Үшіншіміз, ә?— деп тағы бір қайталасты.

— Ие, үшіншіміз!..

— Телеграмм да бермейміз, түк те бермейміз, тартып отырып үйден шығамыз.

— Міндетті орындамапсыңдар, алайда, бұлай деп қалса, жетпіс беске келгенше — сен, жетпіске келгенше — мен, бір міндетті дұрыс орындамасақ, құдай кешірмес деймісің.

— Мысалы, кемпірімізден айырыл деуге кімнің ақысы бар? Бұ да сол бір алпыс бес жыл бірге жасасқан көмір.

Екі шалды енді бунап тұрған демалыстан тез қайтқандарына құлаққа қонымды дәлел табу сияқты.

Екі шал ертеңіне Қарағандыға қайтып та кетті...

СӨЗ ЖОҚ, СОНЫҢ ІЗДЕРІ

Жатар алдындағы желпініске мен ылғи сағат он бірде шығамын. Осы кезде ғана дабыр-дұбырға толы мазаң шақ аяқталып, жұрт аяғы сирей бастайды. Жанталасқан жастар жосыны тыным тауып, ешкім сені қағып та кетпейді, бұралқы-бейпіл сөздер де естімейсің. Тау қойнындағы қаланың еспесі шағын тынық ауасы да осы кезде тазара бастайды.

Күнделікті әдетім бойынша қарсымыздағы бақшаға келсем, сескене қоярлық бейсауат адам байқалмады. *Қала бастығы қатал деген қауесет тарай қоймаса да, заң қаталдығына сүйсініп, әдетте, жүретін жерлерімнен ұзаңқырап та кеттім.* Түгел түлей қоймаған күзгі бақша жапырақ қанаттарын сусу сілкілеп, ауаны тез тазартыпты. Аз ғана қырбық қар түсіп, асфальт бетіне ақ дастарқан жапқандай екен. Адам серуендейтін жіңішке жолдар жолақтанып, ұзарып кеткендей сезіледі. Кешкі жөнкілістерден қала беретін қоқыр-соқырды да жаңа жауған таза қар жаба кетіпті. Бақшаның тап осындай таза бір шағы адамның бойын ғана емес, ойын да тазартып қайтарады: тазалық-тазалыққа, настық-настыққа шақырады да.

Серуен жолдарынан аз ғана қалтарыс тұратын ресторан тұсынан өте бергенімде, осылай қарай баяу аяңдап келе жатқан әйел көзіме түсті. Із кесіп жүрген аңшыға ұсап, анда-санда төмен қарап, кідіріп қалып келеді. Жақындаса келе тани кеттім. Нәзікен екен. Мен оны көрмегелі көп жылдар өтсе де, бірден танидым. Сұңғақ денелі, сұлу емес сүйкімді, ұяң емес ашық, ордаң емес әдепті болатын. Қыз мінезінде, ұяңдық пен әдеп бірге кездессе бірін-бірі жасырыңқырап тұрады да, ашықтық пен абайсыздық бірге кездессе, бірін-бірі асырыңқырап тұрады ғой. Нәзікен ондайдан аман, адамға ақ жарқын шыраймен, қалтқысыз сеніммен қараушы еді. Менің есіме оның сонау жас кезі, сол қыз мінезі түсе қалды. Бір сәт сол қыз

Нәзікенге кездесіп тұрғандай болдым. Осындай таза күнде соған кездескеніме қуанып та кеттім.

— Апырау, Нәзікенбісің? Қайдан, қалай кездестік!— деп, апалақтай амандасып, мен қолымды бұрып создым. Саусақтары жұмыр да балғын болушы еді, енді едәуір ысқаяқтана бастаған екен. Қолы сүйікті де суық тиді.

Бардың жұпыны киінгені де, жоқтың барша киінгені де белгілі тұрады ғой, Нәзікеннің тұрмысы қоңыр-төбел екендігі байқалады. Бірақ қапелімде аузына түсе қоймайтын бауырмал сөздер тауып, амандасқанына қарағанда, бұрынғы ақ жарқын мінезі қалпында сияқты.

Нәзікеннің алдында мен бұрын да абыржыңқырап қалушы едім, соның салдарынан әлі де арылмаған екенмін, екі ауыз сөзге келмей-ақ, ең бір сұрамасты сұрап қалдым:

— Балаң есейген шығар?— дедім.

Менің бұл доландығым Нәзікеннің көңіліне екі бірдей жарақат салатыны даусыз. Ең алдымен, алты-ақ ай отасып, ұшты-күйлі айырылған жарын — Жантасын есіне түсіреді. Екінші, амалсыздық қыспағында қосылса да, қазіргі жолдасы Айдарбек болғандықтан, бұрын аралас-құраласы бар дос-жарандарының шеттеп кеткенін есіне түсіреді. Нәзікен үшін мұның екеуі де ескірмеген, егіз-егізек жаралар. Сұрауын сұрап қалсам да, өзім қысыла бастап едім, Нәзікен қысылмай жауап берді:

— Сейілжанды айтасың ғой. Биыл оқуын бітіріп, Алтайға кетті. Бойшаң да иықты жігіт болды. Аумаған Жантастың өзі!— деді. Әуелі азғана реңсіздеу шыққан дауысы сөйлей келе ажарланып кетті: әрі алғашқы күйеуін, әрі алғашқы баласын көз алдына әкеліп тұрғаны сезіледі. Сол екеуі жайында ғана сөйлескісі келіп тұр. Менің ойым да бір кездегі ең қадірлі жолдасым Жантасқа ауысты.

Ол бір дарынды туған жігіт еді. Орта, жоғары мектептердің екеуін де ойран-ботқасын шығарып, еркін бітірген кен инженері болатын. Оның ең алғаш жазған «Алтай кендері» деген еңбегіне «Алтай поэмасы» деген алғы сөз жазылып еді. Қазір Жантастың өзі де жоқ. Алтай поэмасы да жоқ. Ана бір жылдары екеуі бірге тұтқындалып кетті. Жантас «барса келместен» қайта алмай, біржола жоғалды да, еңбектері енді ғана басылғалы жатыр.

— Қызық жағдай кездесе береді екен, Жангөбек... Сейіл Алтай комбинатына, баяғы әкесінің орнына алыныпты,— деді Нәзікен. Мен құттықтап қолын қысып едім, жаңағы екі арада қолы жылынып кеткен екен.

Жантастың Алтайға аттанар күні Нәзікеннің есінде өмір бойы қалар қаралы күн еді. Жаңа ғана қосылған екі жас барлық ой-жігерін өрісті еңбекке арнап аттанғалы жатқанда

Жантас ұсталды, Қапын ішке тартып сұрланып алған, екі жігіт кіріп келді де:

— Жантас Асылбеков, жүріңіз!— деп есікті нұсқады.

«Халық жауы» деген сұмдық сөзбен келіп тұрған екі жігітке қарап тұрып, өз халқының досы қандай болатынын білмей қалуға да болатын еді. Сұр киінген, қапын ішке тартып алған сіріңкі сұрдың екеуі де ысқырынып тұр. Бірінің оң жақ бетінің томпағынан бастап миықтығына дейін ығы-жығы безеу — әдейі басылған қара таңба ма дерсің. Екіншісінің бетіне қарап, адам жүзінен ешбір ізгі сана-сезімнің саңлауы байқалмайтынына таңқалғандайсың. Бұл екеуі өз қызметтерінің елдік мәніне бір жола түсіне алмай қойған Шыңғыс хан заманында тамұққа алынып, қазір содан шығып келіп тұрғандай, тым жат еді. Көздері қыдыра жортып, бәрімізді де бір-бір тінтіп шықты: бірінің көзі қара тышқандай тіміскіленіп келіп менің көк ала галстугіме қадалғанда, мен мойнымa қыл-бұғау түскендей булығып кеттім. Безеу беттің екі құлағы да бүрісіңкіреп, әлденені тыңдай қалған бөрінің құлағына ұсап, алға қарай қалқия қалыпты. Ол маған осы үйдегі барлық жанның қалай дем алғанына дейін естіп тұрған сияқтанды.

Жантас төсек-орын, шағын ғана кітапханасын бұдан бір-ер күн бұрын Алтайға жөнелтіп жіберген екен. Жолға әзірленген екі чемоданды тұтқындаушылар иесімен бірге әкеткелі есікке қарай бір-бір қозғап қойды.

— Бір чемоданда әйелімнің киім-кешегі ғана бар. Көріңдер де тастап кетіңдер,— деді Жантас.

— Оны барғасын көреміз. Акты жасалады... Кеттік!— деді безеу бет сұр, екі чемоданның бірін қолына ала беріп.

Мұндай пәлені өңі түгіл түсінде күтпеген адал жас Жантас таңқалғандай ғана қалпын көрсетті, қорыққан жоқ. Таңданып жымиып әйеліне жақындай беріп еді, тағы жаңағы безеу бет:

— Кейін!— деп жекіріп қалды.

Жантас әлі де сол жымиған бойы тоқтап қалды да:

— Жолдастар, тарап кетпеңдер, мен қазір қайтып келуге тиіспін. Сөз жоқ, қазір қайтып келемін,— деді. Біз ішімізден ғана бас изестік.

Жантастың ақ-қарасы айқын тұратын, адал қарайтып көздері, биік те жалпақ ақ маңдайы, желкесіне түскен ірі толқынды қара шашы сыртқа шығар есік ашыла бергенде түгел бір жарқ етті де жоқ болды. Есік бір зәрмен жабылды да, құлағымызда тағалы аттардың тапыр-тұпырындай, тақтайлы коридордың дыбысы қалды.

Төр үйдің босағасына сүйенген бойы, қатып қалғандай Нәзікен тұр. Күзгі жемістерден майысын тұрған ұзын стол — отырыңдар деп шақырғандай. Бокалдар «құйыңдар» дегендей

болады. Столдың төр басына біз әкеліп қойған бір құшақ гүл өзінен-өзі өңінен айырылып бара жатқандай. Жалғыз гүл емес, сол үйдегі адамдардың бәрі де өңсіздене қалыпты. Біз тез тарасып кеттік, тым тез тарадық. Жантастың қазір қайтып келемін дегеніне ешкім де сенбепті. Бұл бір жаппай сенімсіздік, үрей мен күдік кезеңі еді ғой, өң мен түстің арасында тұрғандай Нәзікенге көз қиығымен әрең бір қарап, айыпты адамдай жылыса-жылыса шығып кеттік. Ерніміз қоштасқан болып қыбырлағанымен бір ауыз сөз естілген жоқ. Нәзікеннің ең бір жалғызсырап тұрған кезінде жалғыз тастап кеттік. Жасы әлі жиырмаға толмаған уылжыған жас жалғыз қалды, жалғыз...

Жантас өте бір үйірсек жан еді, дос-жарандары көп жиналған екеміз. Қолы босамай, жалғыз Айдарбек қана келе алмаған. Жантас пен Айдарбек бір мамандықтың адамдары еді. Айдарбек Алтай комбинатында төрт жылдай қызмет істеп, өз айтуынша, бастықтармен келісе алмай, босанып кеткен. Қазір ол Өлкелік бір комитеттің ауыр өндіріс бөлімін басқаратын. Жантас Алтайға сол Айдарбектің орнына жіберіліп жатқан. Егде тартып қалған инженер Алтай туралы кейбір ойларын Жантасқа өзі әкеліп бермек екен, дәл аттанарында келе алмай қалды. Жантас осыған едәуір қынжылып, өзім келіп алып кетейін деп еді, Айдарбек телефонмен — бір жерлерін қайта қарап, ертеңнен қалдырмай почтаға саламын деп уәде етті.

Саясат пердесін жамылғанымен, саясатқа сыя бермейтін жайларды түсінуге әйел ойы зирек келеді. Мен үйге келіп, әйелімге Жантастың жайын айта бастап едім, ол кідірместен екі түрлі жорамал айтты.

— Естірсің де білерсің, бұл қылмыстан Айдарбектің қолы таза емес. Жантасқа қандай бәле жабысса да Айдарбектен келді. Оның қолы таза емес, таза емес!— деп екі қайырды да:— Ол күншіл адам. Жантас Алтайға баратын болғалы ол жарылғалы жүр... Жантас пен Нәзікен екеуі тым бақытты жастар еді ғой, тым жарасымды еді ғой. Біразымыз сонысына қызықсақ, енді біреулер күндейтін. Күншілдік әкетті, күншілдік!— деп жылап жіберді де, киіне бастады. Мен оған қосыла да алмадым, қарсы айтарым да болмады. Әйелім тез шығып кетті.

Мен балалар катоктан қайтқанша шам жақпай отырдым. Егер Жантас сияқты кіршіксіз жасты да күншілдік әкетсе, адам санасының өскені кәне? Айдарбек сияқты инженеріміз осындайға бара алса, өскен ел болғанымыз кәне?

Қой, бұл қате болар. Ой барлап үлгіргенше сезімі құрғыр алып-қаштыға салып әкеткен болар деп байлам жасадым. Сенбей жасадым.

Қараңғы үйде жалғыз ойға әр нәрселер түседі. Барлық адам баласының есінде сақталып қалған Варфоломей түні көз

алдына келеді. Адам жүрегіне үрей, сеніспеу егіліп жатқан күдіктер балалап барып әлдекімнің айбарына тіреледі де, тұйықталып қалады. Шешуі жоқ, шегі жоқ көп үрейдің ортасында қалғандай, өзің үйде, ойың тұтқындалып қалған.

Біраздан соң әйелім қайтып келді де:— Сұмдық ай, Нәзікеннің өзін де шақырып әкетіпті. Кім шақыртқанын ешкім білмейді. Есігі жабық тұр,— деді.

Екі күннен бері төсек тартып жатқан әйелім ол түні кірпік қақпай шықты. Мен сыбырлап сөйлеймін, ол қаймықпай, әлдекімге ұрса сөйлейді.

Ертеңіне, мен қызметке кеткенше, әйелім Нәзікенге тағы бір барып келді де, өзінің қатты абыржып қайтқанын айтты:

— Жангөбек-ау, мына дүниең не болып бара жатыр? Мен түгіне түсіне алмай қайттым. Нәзікенді кеше Айдарбек шақыртқан екен!— деді.

— Иә?— дедім мен де, түгіне түсіне алмай.

— Алып қалуға шамам келмеді, Жантасты Алтайға халық жаулары әдейі жіберіп жатыр екен. Өзің білесің, Алтай деген алтын қордамыз ғой. Соны бұлдіруге жіберіпті. Мен әлі Жантас ондайға араласпайды деп қарсыласудамын. Бірақ, материалы құрғыр тым көп екен...— депті.

— Әйтеуір, үміт бар дей ме?— дедім мен.

— Нәзікен бала ғой әлі. Сеніп қайтыпты,— деді әйелім.

— Е, сенсін,— дедім мен.

Осыдан екі жұма кейін Нәзікенді дәрігерлер институтынан шығарып жібергенін естідік. Оның ертеңіне сол екі сұр келіп, мені де алып кетті. Екі жылдан кейін Нәзікеннің Айдарбекке қосылғанын естіпті әйелім. Содан былай қарай Нәзікеннен барлық дос-жарандары қара үзіп кеткен. Сол Нәзікенде мен, міне, бүгін түнде кездесіп тұрмын...

Алғашқы абыржуым басылғаннан кейін, мен оған қайда бара жатқанын, не болмаса қайдан келе жатқанын сұрадым. Жаңа ғана ажарланып кеткен дауысы қайтадан қоңырқайлана берді. Тегі, мен оның нағыз ауыр жарасының аузын тырнап қалдым білем.

— Жангөбек-ай, несін сұрайсың. Мен сордан сорға ұшырап жүрген бір жанмын ғой,— деді Нәзікен, күрсініп қалып,— Айдарбекті іздеп жүрмін... Ол ішетін болған: кейде үйді тауып келе алмай, түні бойы қаңғырып жүреді, кейде әлде қай жерде құлап қалады... Таңертең пенсиямды алып келейін деп кетіп еді, әлі үйге қайтқан жоқ...

Айдарбектің маскүнем болып алғанына мен таңданған жоқпын. Оның болашағы сондай бірдемеге апарып соғарына әртүрлі белгілер ертеден бар еді. Шала оқыған кен инженері, бір мекеменің өндіріс бөлімінің бастығы, ішкі істерді басқаратын облыстық мекеменің өндіріс жақтарын бақылайтын адамы, ГАИ-ды басқарып Гаитаның атанған адам, жасы елу-

ге жетпей-ақ пенсионер болса, ол жүріп кеткен бұрақ жолдар да көз алдыңа келуі мүмкін. Сондай бұрақ жолды адамның қармағына ілініп қалған Нәзікенге ашуым келе бастағанын сездім. Ең ауыр жарасы осы болса, қаттырақ бір тырнап қалғым келіп:

— Пенсияға шығуға оған әлі ерте емес пе еді?— дедім.

— Біле тұра сұрасаң да айтайын, ана жылдары көп жұртты жазықсыздан жазықсыз халық жауы етіп шығарғандар бар емес пе? Айдарбек солардың бірі болып шыққан... Кейін пенсия беріп, жұмыстан босатып жіберген,— деді Нәзікен.

Мен оны аз-ақ шапалақпен тартып жібермедім. Еріндерім жыбырлап, көздеріме ып-ыстық қан құйылып бара жатыр. Денем қалшылдап кетті.

— Енді сен, Нәзікен, есті Нәзікен, түн ішінде сол маскүнемді іздеп жүрсің!— дедім. Дауысым әлем-тапырық шықты.

Нәзікен үндеген жоқ. Мұңайып қалды. Мен шапалақ емес балтамен ұрғанымды сезіндім.

— Жә, бірге іздейік. Қай жерден іздеуші едің?— дедім.

Екеуміз ресторан айналасын шарлап, көп іздедік. Подвалдарға бардық. Базарға жақын бір подвал әлі гуілдеп жатыр екен. Нәзікен сонда кіріп шықты да:— Осында болған екен, жаңа ғана шығып кетіпті,— деді.

Енді Нәзікен алдыма түсіп, толып жатқан ларектердің маңайын аралатып әкетті. Әлгіде бақшада кездескенімде Нәзікен, із кесіп жүрген адам сияқты еді, енді көк базар маңының қалтарысына көптен кәнігі адамдай, іркілмей шарлап кетті. Мен ере бердім.

Базардың бір бұрышынан:— Ей, әйел!— деген дауыс естілді. Нәзікен де тоқтады, мен де тоқтадым. Брезент башлығы қаба сақалдан басқаның бәрін жауып кеткен еңгезердей зор денелі адам бізге жақындап келіп:

— Оның қайда барып аяқтайтынын білетін едің ғой, сұлуым! Әуелі сыйғанша қарынға құяды, сыймағанын қойынға тығып алып, бөрі-құлақ екеуі бірге кететінін білуші едің ғой, сен! Жуан бөксенің үйінен ізде!— деді. Орыс адамында жалған сыпайылықты керек қылмай, нені болса да бадырайтып бетке айтатын бір мінез бар ғой, мына қаба сақал да соны істеді. Мен Нәзікеннің осындай сөз естуге жеткеніне назаландым. Нәзікен:— рахмет,— деді де базар алаңынан шыға берді.

Ұзамай қаланың орталығынан алыстап, қараңғырақ көшелерге шығып кеттік. Қала түгел ұйқыға кеткен, тып-тыныш. Анда-санда қақпа астынан безілдей шыға келген шәуілдек иттер ғана мазалап қояды.

— Е, мынау соның ізі!— деді Нәзікен тоқтап қалып. Асфальтты жауып кеткен қырбық қарда екі адамның ізі айқын

жатыр. Екеуі де аяқтарын сүйрете басатын адамдар сияқты. Екеуінің аяқ киімдері де тұр-сықынан айрылған, мылжа-мылжа бірдемеге ұқсайды.

— Қолтықтасып-құшақтасып кетіп бара жатқан түрлерін көрмейсің бе?— деді Нәзікен. Кейде қатар түскен, кейде асфальттан тайып кетіп арыққа барып тіреліп, қайта оралған іздер адам жарықтықтың мас кезінде қандай қор болатынын асфальтқа жаза берген сияқты. Бетін ақ қар жапқан асфальтқа жазыпты! Қайда болғандықтары, қандай халде екендіктері сайрап жатыр.

Тағы бір көшеге бұрыла бергенде, Нәзікен үлкен бір ақ теректі айналып, алыстаңқырап өтті. Мен бәрі бір көрдім: екі мас ақ терекке иықтарын сүйеп қойып, қарама-қарсы шүмектеткен екен. Теректің түбіндегі іздер суға қарық болыпты да, одан әрі қарай ақ қар жамылған асфальтқа тым баттыып түсіпті.

— Сенің әкең қажыға екі рет барған!— деген мастың дауысы естілді.

— Сенің әкең ше? Алматы мен Ташкентті құрытқан бірінші капиталистің бірінші приказчигі болмап па екен?— деп екінші мас өлтіре жауап беріп жатыр.

Қалжың жаңағы теректің түбінде басталып кетіп, енді-енді қыза бастаған әлпеті бар.

— Солар,— деді Нәзікен.

Дауыс шыққан маңайда бір кішкене терезеден жарық көрінеді.

Жалғыз қабат ескі ағаш үйдің терезесінен сыртқа қарай асылып тұрған әйелдің басындағы қызыл шұбар орамалы да айқын көріне бастады.

— Ей, сосунчики мои, заходите же!— деп орысша сөйлеген әйелдің дауысы естілді. Бұл әлгі базар күзетшісінің айтқан «жуан бөксесі» болу керек.

— Жаңөбек, сен тұра тұр. Мен Айдарбекті алып келейін,— деп Нәзікен тезірек жүріп кетті.

Екі мас қыза қалжыңдасып, алғашқы ақ қар жауған әдемі түнді аяусыз ластап, әрбір бейпіл сөздерін түн аспанына бәсекемен шегелесіп тұр. Әкелерден асып, шешелерге дейін барысып қалды. Бірақ, екі жағы да әлсіз де кінаратсыз боқтасатын сияқты.

Аздан кейін Нәзікен Айдарбекті сүйрелеп маған қарай бет алды. Жалғыз емес, қасында мен барын айтып келе жатқаны сезілді.

— Ә?!— деп Айдарбек қалт тұра қалды.— Жаңөбек? Ол әкеңнің көрін... қайдан жүр?

Біресе Нәзікенге сүйеніп қалып, біресе оны бірге сүйрей екінші жағына қарай ауытқып кетіп, Айдарбек маған жақындап келді де:

— Жангөбекпісің-ей?! Ит-ай, саған да өлім жоқ екен!— деп мойныма асыла кетті. Мұрны иттің мұрнындай сұп-суық екен. Көптен қырылмаған сақал-мұрт оң жақ бетімді тырмалап өтті де, былжыраған, лас еріндері жағалықтың астына сілекейін жібере бастады. Мен ішімнен: «Мені өлімге жіберген де сен бе едің?» деп ойладым.

— Бір кезде достас емес пе едік, неге қашқалақтап, қолға түспей кеттің? Нәзікен, ал қолтығынан. Үйге алып барайық!— деді Айдарбек.

Әуелі бір сілейте боқтап алып, іле құшақтап сүйіп, енді міне, айыққан адамның сөзін айтып тұр.

Біз бұлғаңдап Айдарбектің пәтеріне жеткенде түн ортасы әлдеқашан ауып кетіп еді. Он үш — он төрттегі қыз бала әлі жатпай, шешесін күтіп отыр екен. Арт жағы ішіне қарай жемірілген тапочканы аяғының басына ғана іліп, бір қолымен жағын тіреп алып, сабағын әзірлеп отыр.

Нәзікен үйге өтірік айта кірді:

— Жангөбек-ай, тап бір қар жауған күні қонаққа шақырып, үсті-басымызды қарашы, малмандай болғанын,— деді.

Шешенің қызынан жасырар қасірет сыры ғой бір. Нәзікен осыған дағдыланып қалған екен. Бірақ, бізді әдемі қара көздерінің қиығымен ғана жанап өткен жас қыздың жүзінде сенгендік белгісі байқалған жоқ. Бұл шешеге тағы бір ауыр қасірет: адал жан етіп өсірермін деген қызын алдау қасіреті, сендіре алмау қасіреті, сендіре алмайтынын білу қасіреті. Ертелі-кеш кездесіп отырған қасірет.

— Сен енді жат,— деп Нәзікен Айдарбекті екінші бөлмеге алып кетті.

Мен қозғала берсең бір сықырлап қалатын орындыққа отырдым да, үй ішінде көз тоқтатар басқа ешнәрсе болмағандықтан, болмағандықтан емес-ау, иықтап алған жүдеушілікке қарағым келмегендіктен, сабағын әзірлеп отырған қыз балаға қарадым. Аумай, ауыспай шешесіне тартқан екен. Қыз күніндегі Нәзікенді тағы бір кездестіргендей болдым. Шебер қол қыз Нәзікенді қайта бір құйып шығарғандай. Сүйкімді келген бет пернелері, көгілдір көленке түсіріп тұратын қою кірпікті қара көздері, талдырмаш, сұңғақ денесі — бәрі аумай түсіпті.

Мен Нәзікенді судан шығып келе жатқанында бір көргенім бар еді. Жантас екеуі Балқаштың құмқайраң жағасында, шомылатын киімде ғана, бірге кездескен. Белі үзіліп тұрған, мықынды да дөңгелек санды жас қыз ығыспай келіп амандасқан. Белтірлігі қиылып тұрған, өкшелі де үсітті аяқтың қып-қызыл саусақтары жымдасып тұрғандай еді. Ұлы ақынның «Тап осындай енді бір пар аяқты»,— дегенін еріксіз

есіме алып едім. Қазір мен сол Нәзікенді көріп отырғандаймын.

Қарай келе жас қыздың жүзінде сергектік те, сенбестік те барын байқадым. Күнәсіз жас қыз шешесінің «қар жауған күні қонаққа шақырып» дегеніне де сенген жоқ еді, енді менің көлденең кездескеніме де сенбей отыр. Осы үйді торлап алған көп қасіреттің бір шетіне мені де жанастырып, ұнатпай отырғаны анық. Мен бірдеңе десем-ақ, тіл кесті жауап қайтарғалы отыр. Қыз жүзінде әлдененің іздері бар.

Балғын жастың сеніспеу дәуірінде туып, сенімсіз әкеден түңіле өскені байқалады. Маскүнем адам үй ішіне күнде бір өтірік айтады. Өтірік айтып кетеді, өтірік айтып келеді. Оның өтірігін өндеймін деп шеше өтірікші болады. Шеше арқылы қыз бала не барлық дүниеге сеніммен қарайтын болып өседі, не болмаса, өмірден тұрақтылық таппай, сенім іздемей, сеп іздеу жолымен кетуі мүмкін. Қыз баланың жүзіндегі із жүрегіне айғыздап түскен көп іздердің сыртқы елесі ғана.

Осындай өкініші көп ойлардың үстінде отырғанымда, әлде ғана Нәзікеннің: «мынау соның ізі» дегені есіме түсті. Иә, соның ізі... Терiскей шығып алып ұзақ соққан ызғырық дәуірдің ізі, үрей кірмеген үй қалмаған дәуірдің ізі. Сол ызғырыққа қосылып алып бірге ысқырған, қияға шығып алып ысқырған, аяғында сол қиядан құлағанда батпаққа батып кетіп, енді содан шыға алмай қойған әкенің іздері.

— Сөз жоқ, соның ізі!

Мен бір сақтанбай сөйлейтін адаммын. Жас қыздың көз жанарында жұмсақтық сынайы байқалмағанымен, сөзге тартқым келіп, ауызға не түссе, соны сұрай салдым.

— Жаздыгүні пионер лагерінде болған шығарсың, қалқам?— дедім.

— Жоқ, ертең интернатқа кетемін.

— О, интернат осы күні жақсы ғой!

— Жаман болса да кетем!

Қыз жауабы ойлаған жерден шықты. Әке-шешемен келісімге келуден біржола безініп, үзілді-кесілді бел байлаған, қатты бұралған домбыра шегіндей ширығып алған жастың жауабы.

Ұзамай Айдарбегін жатқызып, Нәзікен қайта шықты да:

— Сәулеш, әлі отырсың ғой, жата ғой, күнім,— деді.

Сәулеш дыбыссыз тұрып, жатуға кетті. Шешесіне де жауап қайтарған жоқ, менімен де қоштасқан жоқ. Енді ас ішетін кеңдеу бөлмеде Нәзікен екеуміз ғана қалдық. Үй іші тым сырдан. Тамақ столын жапқан көнетоз клеенканың әр жерінде темекі сөндіргеннен қалған қара таңбалар бар. Төбеден салбыраған жалғыз шам шақырайып жанады. Үй қабырғаларында сала-сала жарықтар... Ескі диванның темір қаңқасы

зығырланған лидерінді алдақашан тесіп шығып, бадырайып-бадырайып тұр.

Нәзікен тамақ столының бір шетіне жақындап келіп отырды да, сол қолымен маңдайын көлеңкелеп жылап жіберді. Ол үнсіз жылап, бақытсыз өмірін көз жасымен, ығысып отырған бар қалпымен баяндай берді, мен үнсіз тыңдай бердім.

— Ұяламын...— дейтін сияқты Нәзікен.— Өлімнен ұят күшті болса, қазір мен сол күйдемін, өлімнен де ауыр халдемін. Ел ішінде емес, жапан түзде жалғыз қалғандаймын. Бізден безінбеген бір таныс адам қалған жоқ. Осы үйде қан исі бар, азап үні бар. Жантастың тартқан азабы мен төгілген қанына ортақ үйде отырмын. Ақталарым жоқ, алданғаным бар. Алайтүлейде жөн таба алдым ба? Алданғанымды кеш білдім. Бұғау мойныма түсіп болғанда білдім. Әлсіз екенмін, үзе алмадым. Содан бері бірінші рет досқа ұшырасып, жалғыздық зарын, ел-жұртты сағынған мұңымды шағып отырмын. Тас болып жатқан шер-шемен енді ішіме сыяр емес. Құр көріп, құр естіп кетпе, достық қолың соз...— дегендей Нәзікен егіле берді.

Көрден шыққандай күңгірт ағарандап, Айдарбек қайта осы бөлмеге шықты. Бір қолы сатпақ-сатпақ ақ дамбалдың ышқырында, қасынып келеді. Көз құйрықтары түгел қысылып кетіпті де, қарашықтың тұсынан саған бір жыланның көзі жылт-жылт қадалатын сияқтанады.

— Әй, осы сен үйге неге келдің? Темекің бар ма?— деді Айдарбек маған жақындап келіп.

Мен темекі бердім, тұтатып та бердім, тек жауап бермедім. Айдарбек темекіні бұрқыратып, будақтатып бір-екі сорды да, столдың шетіне жаныштап сөндіріп тұрып:

— Сен бұл үйге үйір бола берме, достым! Баяғы Нәзікен бар деп келген шығарсың. Ол біткен, енді бұ да қырғыш болды,— деді.

Үш бұрыштанып келіп қадалған жылан көз мандайымды тесіп кетер ме деп едім, тесе алған жоқ.

Барлық маскүнемдерге ортақ бір әдет — әйелдерін көрінгеннен қызғанады. Шынына келгенде олары еркектің қызғанышы да бола бермейді. Күнде мас болып, әйелінен күнде ренжу еститін маскүнем сол әйеліне бір қарсы дау — қарғаша салып қойғысы келеді. Бірақ, сол дауын қайталай-қайталай, бір кезде соған өзі де сеніп кетеді.

Айдарбектің маған келіп соқтығуынан Нәзікен де қысылған жоқ, мен де елеген жоқпын. Маған: «бұл сорлы неге осынша құлдилап кетті екен»,— деген ой келді. Мұндай батпақтаған адамдар онша көп те емес, бірақ жоқ та емес. Кейде жетілдім-болдым деген адамның сырт жылтырағанына тырнағың тиіп кетсе болғаны, мысы шыға келеді. Шала білім, шалағай мәдениет бір құлатпай қоймайтын мансап жолына

түсіреді. «Биік мансап — биік жартас, киялай ұшып қыран да шығады, өрмелеп жылжып жылан да шығады». Сол биіктен құлап түскен Айдарбекке не айтпақсың?

— Сен менімен ойнама!— деді Айдарбек, екінші бір ойға ауысып.— Ойнама, білдің бе? Мен сені ит жеккенге тағы бір жіберіп алуға шамам келеді. Түсінесің ғой?

Содан кейін ерінлерін жымырып алып, арқасын күдірейтіп, абайсыз отырған Нәзікенді теуіп жіберуге оңтайлана берді. Мен отырған бойымда Айдарбектің көтере берген аяғын көлденеңнен теуіп қалдым. Ол айналып барып құлап түсті. Нәзікен не болғанын сезген де жоқ. Мас Айдарбек өзі құлап қалды деді білем, қозғалмай отыра берді. Айдарбек екеуміздің арамызда не болғанын Сәулеш қана көрді. Ол бөлмесінен шығып, есіктің жақтауына арқасын сүйеп, қарап тұр екен. Әкесінің маған не айтқанын түгел естіген де болуы керек.

Мен тез орнымнан тұрып, шығып кеттім. Ешқайсысымен қоштасқаным да жоқ. Нәзікеннің жалғыз қалғанын екінші рет көргендей болып кеттім.

Осыдан екі күн өткен соң, таңертең әлдекім ақырын ғана есікті тықылдатқанға шыға келсем, есік алдында Сәулеш тұр екен. Жұпыны ғана киінген. Жүзі ал-қызыл жадыраңқы, көзі жарқырап, күлімдеп амандасты. Сәулеш емес, қыз Нәзікеш келіп тұрғандай көрінді. Мен құшақтай алып, бауырыма тартып едім, Сәулеш іркілген жоқ, жып-жылы болып жабыса кетті.

— Апам жіберді. Бізді вокзалға шығарып салмас па екен деп еді,— деді Сәулеш. Бұлтсыз биік көк аспаннан күлімдей қараған күн Сәулештің тереңнен қопарыла көтерілген ішкі қуанышын жарқыратып тұр. Мен бәріне түсіне қалдым. Жарқын жүз бәрін дәл ұғындырды.

— Жолдарың болсын, Сәулеш! Келемін,— дедім.

Сәулеш жүрегі барлық ауырлықтан арылғандай, жүзіне тек бақыт іздері шыға келген екен.

БОРАНДЫ ТҮНДЕ...

Қайсар біздің үйге желіге сөйлеп, екпіндей кірді:

— Әлгі, қайын атам болмай кеткір, Бекберген кәуғөрік Күреңтөбелді сұратып кісі жіберіпті!— деп алқынып тоқтады. Даусында кернеген ыза, күйінгендік бар екен.

— Е, ол қай құтырғаны!— деп, менің әкем де түршігіп қалды.

— Бес жасар баласын піштіртіп, сонда қожасы құрғыр баладан сүндет-атыңды айт деп сұрағанда иттің ғана баласы менің Күреңтөбелімді атапты дейді. Енді, міне, баланың аузына құдай салған шығар, атын берсін, қалған қалың малымды

кештім депті. Мына арамдықты көрдің бе! Қалғанының өзі екі-ақ бұзаулы сиыр!— Қайсар сөз аяғын қайын атасының арғы-бергі үрім-бұтағына тұқыл пайзадай қадап, лоқсытып тоқтады.

Оның айттырып қойған қалындығы барын біз, ауыл балалары түгел білетінбіз. Бірақ, Күрентөбелге татитын қыз болар-ау деп кім ойлаған!

— Қайын атаңа сен не деп жауап қайырдың?— деді әкем.

— Оттамасын деп қайырдым,— деді Қайсар.

Аздан кейін ашуы басылғандай болып:

— Жалғыз атымнан айрылсам, қызын ұзатып әкелерде жаяу барып, жетелеп қайтам ба?.. Бере алмаймын дедім. Теріс пе осыным?— деп аяқтады сөзін.

— Ие, енді не істемексің?

— Ертең түннен қалдырмай қызын алыпқашқа салам!

Әкем ондайдың аяғы көрші отырған елдердің арасына дау-жанжал, кектесу туғызарын ескерте бастаған еді, Қайсар бұрылмайтын ынғайын көрсетті.

— Ағайын, дау-жанжалдан қашқалақтасаң отыра бер үйінде. Мен қызды алып қашқан бойым орыс арасына тайып отырамын. Сонан соң маған соқтығын көрсін!— деп кесіп тастады.

Біраз үндеспей қалысты. Әкем қол-іске бара алмайтын адам. Аулымыздың аяулы бір жігіті дау-жанжал әкелгелі отыр. Дау дегеннің егіздеп кететін де кезі болады. Әкем осыны ойлап қысылады. Қайсар үзілді-кесілді жауап күтеді. Мен болсам Қайсардың ер жүректігіне қызығып отырмын. Ұзындау қиылған қара көздері қызғылт ұшқын шашып тұрғандай екен.

— Қәне, ертең бір баланды қосып бересің бе маған, жоқ па?— деді Қайсар.

— Бала дегенде үлкенірегі кісі есігінде, Иміштің үйінде... Мынау боқ мұрын босандау ғой,— деп, әкем көселеу иегімен мені нұсқады.

— Маған осы боқ мұрының болады! Баланды қостың, басың бәлеге қалды! Даушылар алдымен осы үйге келіп түсетін болды,— деп Қайсар қарқылдай күліп алды.

Бір қажетке жарап кеткелі тұрғанымна мардамсып, мен шалбардың ышқырын бір көтеріп, мұрнымды бір тартып қойдым. Қайсар сол күлген бойы шығып кетті.

— Төбелес бірдеме бола қалса маңайына жолама!— деп әкем маған ақыл айта бастады.

Қайсар өзінен басқа туысқаны жоқ жалқы жігіт болатын. Жалғыз Күрентөбел аты бар. Көкдауыл атанған, таншадай ірі, сұрғылт көк иті бар. Желкесінен басталып иығына дейін созылған сирек қара қылшық Көкдауылдың атақты бір тұқымнан екенін көрсетеді. Қайсарға осы екеуінен басқа, анау

бір қоцыр сиыры, аздаған қой-ешкілері жараспай тұратын сияқты еді.

Күрентөбел мен Көкдауыл аулымыздың аруағы. Кейде біздің ауыл Күрентөбелдің аулы деп те атала бастаған. Ауыл әйелдері Күрентөбелдің алдынан өткен емес. Жаз күндерінде Көкдауыл ыстықтап келіп төрдің алдына сұлай кетсе, оны ешкім орнынан қозғамайтын.

Қыс бойы Көкдауыл жылы үйге тұмсығын сұқпайды. Ауыз қораның бір түкпірінде талдан тоқып, астын тақтайлап, қалың шөп төсеп тастаған үйшігі бар, сонда жатады. Таң ала-көлеңкеде ауылды айнала шауып жүріп қасқырдың ізін көрсе, иісін сезінсе, Көкдауыл қораға кіре бере бір «ауп!» деп қалады. Қайсар Күрентөбелді ерттей бастайды. Ол күні Күрентөбелдің беліне көлденең түсіп, азу тістері ырсиып, мұрнына жұдырықтай болып қанды көбік қатқан бір қасқыр келе жатады.

Осылай болған соң Күрентөбелге татитын қыз болсын ба, Көкдауылдай ит болсын ба!?.

Қайсардың шешесі Бәден апай шалқып сөйлейтін, есіп отыратын адам:

— Күрентөбел мен Көкдауылдан қасқыр құтылған емес! Көкдауылға түлкі деген не тәйірі, тышқан ғой әшейін!— деп бір қояр еді.— Ақ құйрығы болмаса, өзгесі адыра қалсын, шай емес!— деп тағы бір беткейге серпіп кетер еді.— Қайсаржан-ау, балаларға беріп отыратын кәмпит-сәмпитім азайып қалды, қалаға соқсаң тағы бір дорбасын ала келші!— деп мырзалық қиясынан бір атой беріп жіберер еді.

Қалайда Бәден апай балалардан барын аямайтын адам. Біз, ауыл балалары, қыс болса ол кісінің отынын жарып беруге, жаз болса бұзауын айдап келуге таласып жүреміз. Күрентөбелді көлге жүздіріп алу керек болса, балалар үшін ол бір қиянкескі төбелес...

Ертеңіне іңір кезінде Қайсардың үйіне келсем, он шақты жігіт шәй ішіп, қызара бөртіп терлесіп отыр екен.

— Мынау да қыз алып қашуға бара ма? Қой, бір жерде адасып қалар!— деп жігіттер мені мазақтай бастады.

— Қызды алдыңа өңгертіп берсек ауылға алып келе аласың ғой?

— Мінген атың қандай? Қорқылдақ шабдар бие ме?

— Ие...

— Қап, келе жатқанымызды Бекберген күндік жерден естіп отыратын болды-ау!..

Бәден апай жігіттерді бұдан әріге жібермей тоқтатып тастады:

— Барады! Тым болмаса Қайсар ағасының атын ұстап тұруға жарамай ма? Қайсар ағасын жанындай жақсы көреді.

Іштерінде күпә-сұмдықтан таза бір бала болса, жолдарың болады. Барады! Шайға кел, қасыма отыр,— деді.

Ауыл жатар кезде, біреуі мен, он үш жігіт атқа қондық. Бәдеп апай менің қойныма екі домалақ ащы құрт, бір уыс кәмпит тығып берді:

— Ұйқың келсе ащы құрт же, қарның ашса кәмпит же!..

Қар қою қапалақтап тұр. Суық емес. Жел азғана есінеп қояды. Қай жаққа шығып алып соғарын байқатпай, айнала ұйтқып тұратын кезі. Әзірге қай ауылдың қамсыз отырғанын анықтап алуға айнала торып жүрген сияқты.

Жігіттер ауылдан шыға шұбала жөнеліп кетті. Ішінің қорқылдағы бар шабдар байталмен ең соңында мен келе жатырмын. Барар жеріміз алты-ақ шақырым екен, тез жетіп қалдық.

Қәдуілгі, ағаш арасына ықтай қыстаған ауыл... Бір үйден жарық көрінбейді. Боранған иттері де қораға тығылып, бұйығып жатса керек, біреуі үрген жоқ.

Жігіттер екі топқа бөлініп, Бекбергеннің үйіне екі жақтан жаяу бармақ болды. Бір топтың аттарын ұстап тұруға бір ересек жігіт пен мен қалдым. Қайсар бастаған топ ауылдың екінші жағына шығып кетті. Қыздың әке-шешесін байлап тастап, өзін далаға алып шығысымен «Ат!»— деген айғай салынбақшы. Сол кезде біз аттарды тоса беруіміз керек.

Сібірдің бораны бір оянып алса, бұл ауылдарды қарға көміп болмай тоқтаған емес. Қазіргі беталысы да солай. Қар алай-түлей қатты борап кетті. Жел де анда-санда ішін тартып қояды. Таң ата ышқына соққалы тұр.

Жігіттерден недәуір уақытқа дейін дыбыс болмай кетті. Шабдар байтал аузы тек тұрмайтын әдеті бойынша қар теуіп, бірдеме тауып алып шайнай бастады. Қазақ баласы атының оттағанына қарсы болғаны бар ма, мен оның ауыздығын алдым. Шабдар байтал тұрғыңдап қар тепкен сайын ер-тоқымы иығына қарай жылжи түседі. Е, оттай түссін деп мен де отыра бердім.

Бір кезде ауылдың орта тұсынан әйел даусы шықты. Қыз даусы емес, жарықшағы бар, мосқал әйелдің даусы.

— Оңбаған... бейбастақ!— дегендері естіледі.

— Қоя бер әрі!— деген Қайсар даусы сияқты.

— Аттан! Жау-жау!— деген дауыс қосарлана шығып, ауылды кезіп барады. Сол маңайдан азғана шетірек екі рет мылтық атылды.

— Аттарды, аттарды!— деген дауыстар да екі-үш рет қайталанды.

Мен осы кезде ғана жерге түсіп, байталдың ауыздығын салып, ерін кейін жылжытып, шап айылын қаттырақ тартып болғанша қасымдағы жігіт тізулі тұрған аттарды жетелеп алып, маған:

— Бол енді!— деп бір ақырды да кетіп отырды.

Ауылдың әр тұсынан шаба жөнелген жігіттерді бір аңдап қалдым.

— Бері қарай!.. Әрі қарай!— деген дауыстар әр тұстан естіледі.

Мен атымды шаужайлап, дауыс шыққан жаққа қарай шабамын. Өзіміздің ауылдың жөні қай жақта екенінс байталымды оттатып тұрғанда-ақ айрылғамын. Енді әр тұстан шыққан дауыстарға қарай шауып жүрмін...

— Бері қарай!— деген дауыс кейде оң жағымнан, кейде сол жағымнан шыққандай болады. Бұрыла сала солай қарай шауып кеп жөнелем... Атты кеудесінен тіреген күртікке соғыламын да, екінші жаққа бұрыламын. Әйтеуір, жаңағы ауылдан алыстай бергім келеді.

Бір кезде бүкіл дүниеден алыстап кеткендей екемін. Адам дауыстары біржола жоғалды. Мен адасқанымды сезіндім. Бүкіл дүниеде жалғыз қалыппын.

...Меңіреу түнде меңіреу боранынан толып жатқан жат үндер естіледі. Бала ойына сыяр дүние әлдеқайда тұтас көшіп бара жатқан сияқты ың-жың... Адам баласының ой-сезімі балаң шағында осындай түндерде жын-перінің, ақ сайтан-албастының үндерін естісе несі таң?

Мен де таңданғаным жоқ. Әзір қорыққаным да жоқ. Шабдар байтал аттамалап-омбылап әлдеқайда әкетіп барады. Беталысы ыққа қарай. Мұнысына мен де қарсы болмадым. «Адассаң — атыңа сен!»— Мен байталға сендім. Қурай, тобылғы бастарын шала жүріп шабдар байтал әйтеуір бір жаққа әкетіп барады. Ащы құрттың біреуін ұртыма тығып алдым да, байталды еркіне жібердім.

Бір кезде байтал байғұс осқырынып қалды. Қасқыр көрген екен деп қорқып кеттім. Жоқ, құдық екен. Сорайып тұрған сөре ағашын таныдым. Біздің ауылда мұндай құдық болмайтын. Ат тұяғы тықырлап қатқыл сүрлеуге тиді. Мұрнына ауыл иісі келді. Ұзамай ауылдың өзі де табылды.

Біздің жақтың үй салуы біріне-бірі ұқсайды. Ауыз қораға кірген соң балшық үйдің қабырғасын бойлап жүре берсең есігіне кездесесің. Есік ән салып ашылды.

— Бұл кім, әй?— деді қараңғы ауыз үйден шыққан еркек даусы.

— Мен...

— Мен дегенің кім?

Мен атымды айттым. Ол мені қайдан білсін, білмеді. Мен әкемнің атын айттым.

— Е, сен қайдан жүрсің?

— Ауылдан...

— Нағып жүрсің?

— Жәй...
— Осы боранда түнделетіп жәй жүре ме екен?
— Жәй жүрмін...
— Өй, мынау бір кісендеп тастайтын көззап қой!— деп ол киіне бастады. Қимыл-қозғалысынан, ашық даусынан жас жігіт екені байқалады.

Төр бөлмеден мосқалдау адамның даусы шықты:
— Ол кім, әй, Асылқан? Кім де болса бері алып келсеңші! Тұр, қатын, шам жақ.

Төр бөлмеде шам жағылды. Асылқан осы үйдің баласы болу керек, мені желкемнен итермелеп төр үйге алып келді. Қайсармен шамалас жігіт екен, тебіндеп келе жатқан мұрты екі езуінің ойпатына таман едәуір қарауытып қалған.

Арқасына күпісін жамыла салған елулер шамасындағы адам көзін шамнан көлеңкелеп маған қарап тұр. Асылқанның әкесі екені оңай танылады. Екеуі де шықшытты, екеуі де қоңқақ мұрындылау, екеуі де сұрғылт түсті.

Төр алдында көрпелерін бастарына дейін жауып алған екі бала жатқан сияқты. Ағаш төсектің алдында мосқалдау әйел тұр.

Мен үй иесіне сәлем бердім.
— Е, кім баласысың?— Мен тағы да әкемнің атын айттым.
— Қайдан жүрсің?
— Ауылдан...
— Неғып жүрсің?
— Жәй...
— Осы боранда түнделетіп жәй жүре ме екен?

Әкесі баласының сұрауларын сөзбе-сөз қайталады, мен де өз жауабымды сөзбе-сөз қайталадым. Бірақ, әзір үлкен кісіге өтірік айтып үйренбеген кезім ғой, үй иесінің соңғы сұрауына шынымды айттым:
— Бір қыз алып қашуға шығып едік...— дедім.
— Қай ауылдың, кімнің қызын?
— Ауылын білмеймін, Бекберген деген кісінің қызы деп еді.
— Бекберген деген кісінің қызы?
— Иә, Бекберген деген кісінің...

Төрде жатқан екі баланың кішілеуі үлкендеуін шынтағымен нұқып қалып күліп жіберді. Көрпесін тістелеп жатқан сияқты. Сықылықтағаны әрең естіледі.
— Қызды алып кеткен шығарсыңдар?
— Білмеймін... Мен ат ұстап қалып едім.
— Енді бұл ауылға неге келдің?
— Адасып келдім...
— Мынауың нағыз баукеспе болып шықты. Кісендеп тастамаса болмас!— деп Асылқан айбар көрсетті. Даусында нағыз ызғардың өзі байқалған жоқ.

— Әке-шешең аман ба, шырағым? Динаның дені сау ма?— деп үй әйелі жылы бір сөз қосты. Әсіресе, шешемнің аты аталғаны көңілімді босатып барады. Үй иесінің мұртына да күлімдеу орала бастады.

Төр алдында жатқан екі баланың кішілеуі сақылдап күліп басын көтеріп алды. Қос бұрымдап өрген шашы ешкінің құйрығындай ғана, жас қыз екен. Үлкендеуі қозғалған жоқ. Анда-санда көрпесінің бүлкілдеуіне қарағанда ол да күліп жатыр. Ол да қыз болу керек. Жас қыз маған қадала бір қарады да мазақтай күліп, көрпенің астына қайта көміліп кетті.

— Балам, сен енді шешін. Отырып кеңесейік... Қатын, сен шай қой. Балалар, сендер де тұрып, қонақ балаға орын беріңдер!..— деді үй иесі.

Жас қыз атып тұрды. Үлкені бой жеткен қыз екен. Ол сыпайы қозғалып, теріс қарап отырып киіне бастады. Бұрымы толық, шашы қою көрінеді.

Мен шешінейін деп қайыс белбеуімді ағыта бергенде қойнымдағы қызыл-ала, көк-ала кәмпиттерім домалап-домалап жерге түсті. Домалақ ащы құрт тіпті әрірек кетті...

Жас қыз өзімді итеріп жіберіп, «кәмпит!»— деп бір айғайлап қалды да бәрін жинап алды.

— Ойбай, мынасы ащы құрт!— деп тағы бір айғайлап жіберді. Жаздыгүні көл жағасында кездесе қалса, төрт таспалап өрген қоғажаймен ышқындырып-ышқындырып алатын қыздың өзі екен де.

— Мынауың бір құдайдың еркесі ғой!— деп Асылқан ыржияды.

— Біреуі саған, біреуі маған! Біреуі саған, біреуі маған!— деп жас қыз апасымен кәмпит бөлісіп жатыр. Үлкен қыз сыпайылық көрсетіп:

— Қойшы, Қәмер,— деді. Маған да бір күлімдей қарап қойды. Келбетті, жылы жүзді қыз екен.

— Мә, ащы құртың өзіңе!— деп, жас қызы құрғыр құртты менің қолыма ұстата салды. Алмайын деп едім, сайтан қыз алақаныма еріксіз қыстырып жіберді. Мен құлағыма дейін қызарып кеткенімді сездім.

Қыздар төсек-орындарын жинап, өзара күлімдесіп ауыз үйге шығып барады. Үлкен қыздың басында екі шоқ үкі тақкан құндыз бөрік, жеңсіз күрең барқыт қамзол, қына сары қос етек көйлек. Аяғында мәсі. Сұлу емес, сүйкімді, сұңғақ бойлы екен.

Үй иесі мені қасына таман жақын отырғызып, қайтадан сұрау қоя бастады:

— Бекбергеннің қызын неге алып қашпақ болдыңдар?

— Ол бір жаман кісі екен... Күйеуінің жалғыз атын сұратыпты. Ол жаз бойы бәйге бермейтін, қыс бойы қасқыр соға-

тың жүйрік ат. Күрсөтөбел атқа тұратын қыз болады деймісің!— дедім.

Неге екені белгісіз үй иесінің көздері төсегінің бас жағына құйрығын еденге тигізе іліп қойған қасқыр терісін бір сипап өтті.

— Мынадай қасқыр терілері Қайсардың шошаласында үйіліп жатады,— дедім мен. Оңымды асырыңқырап айту болса да өтірігі жоқ болатын.

— Солай де, тіпті! Күйеудің өзі жақсы жігіт пе?

— Жігіттің сырбазы. Біздің ауылда ондай жігіт жоқ!

— Жақсы жігіт болса қайын атасын неге өкпелетеді?

— Жоқ, ол өкпелеткен жоқ. Ертең қызын ұзатып әкелерде жаяу барып жетелеп қайтам ба депті. Дұрыс емес пе?..

Үй иесінің көздерінен намыстанған, кектенген белгілер байқалмайды. Қайта, Қайсардың жауабы зердесіне қона бастаған тәрізді.

Шай келді. Екі қыз самауырдың екі жағына отырып шай құя бастады. Маған бір алтын жиекті кесе келе жатыр. Тегі мен әлдекімдерге ұнай бастаған болуым керек. Жас қыз кесені қолыма әпере беріп нұқыңқырап қалды. Мұнысы манағы мазақтау емес, басқа бір леп, келісім лебі...

— Сонымен, Қайсардай жігіт жоқ дейсің, балам, ә?— деп үй иесі аз кідірді де,— атсыз қалсам қалыңдығымды жаяу барып, жетелеп қайтам ба дегені сөз-ақ!— деп үй ішіне түгел бір қарап өтті.

— Сенің бір асықпай-саспай созбаққа салып отыратыныңай, әйтеуір!.. Айтарыңды бір-ақ айтып қоймайсың ба?— деп әйелі қысталай бастады. Кіші қыз маған ойнақы қарап, астыңғы ернін маған қарай бір қисаң еткізіп қалды. Мен тағы да көл жағасында бір кездесер ме едің деп ойладым.

Үй иесі әйелінің айтқанына мән бермеген пішінмен өз сөзін жалғастырып кетті:

— Балам, сен ештеңені аңғара алмай отырсың-ау дейміп... Бекберген менің немерелес інім болады... Қызы мынау шай құйып отырған Қәмен, аяулы бала,— деп үлкен қызға көзін аударды.— Сендердің келеріңді естіп қалып, Қәменді біздің үйге жіберіпті,— деп тағы тоқтады.

— Ауылдарыңда Зағипа деген бір өсекші қатын бар емес пе, хабар берген сол қыл-ауыз!— деп әйелі кіжіне қосарланды.

— Қайсардың жалғыз атын сұратқанына біз қатты наразы болдық. Ертең балаң баратын жерді тақырлап кеткің келе ме деп аямай ұрыстым. Еті тірі жігіт, тауып алады әлі, пәлен де түген деп айпала оттап, көнбей кетті...— деді үй иесі.

— Оның сөзінің кімге керегі бар!.. Түн бойы зығырданың қайнап, қыз алып қашатындардың біреуі кездессе Қәменді артына мінгестіріп жіберер едім деп жатқаның қайда? Сөзді қойып, осы балаға мінгестір де жібер!— деді әйелі.

Менің Кәмендей аяулы қызды артыма мінгестіріп, шабдар байталды қорқ-қорқ еткізіп жортып бара жатқаным көз алдыма келді. Ол бір үйлеспейтін де болмайтын іс қой! Кіші қыз астыңғы ернін маған қарай тағы бір қисаң еткізіп қалды.

Кәмен қыздың көзіне жас келіп қалыпты. Жасқа толы көздері күлімдей үй әйеліне алғыс айта қарайды.

Ол екі арада үй иесі байламын жасап үлгірген екен:

— Асылқан, екі атты ертте де, Кәменжанды Бәден құдағидың үйіне өзің апарып сал. Таң атқанша оралатын бол! Бекбергеннің жанжалын көріп алармыз,— деді.

Кәменнің жасқа толы көздері үй иесіне де алғыс айта қарап, сол қарауымен мені де сипай кетті. Шай ішіліп болған соң үй иесі қызға батасын беріп:— бетіңнен жарылғасын, балам, бақытты бол!— деді.

Кәмен үкілі бөркінің сыртынан қызыл ала шалы жамылып, қызыл беренмен тыстаған түлкі ішіктің сыртынан көк судыр шапан киіп, беліне қызыл жібек белбеу буынипты. Үй иесіне көрісіп қоштасты. Өтірік жылап, өтірік айғайламай:

— Қадыр аға, бұлай аттанармын деп ойламаушы ем... Менен кінә болса кешіріңіз. Өз қолыңыздан аттандырған соң елім жоқ, жұртым жоқ екен демеспін. Жолыңыз түссе соға жүріңіз. Әкем де, шешем де сіздер боларсыз... Аттанған үйім — ата мекенім осы үй болар,— деді.

Әр сөзін анық естірткен даусы да, қимыл-қозғалыстары да, өзін өзі ұстай білуі де барлық бала қызыққандай екен. Мен Кәменді мың Күрентөбелге бермейтін қыз екен деп ойладым.

— Түнде жыламас болар, қарағым,— дегенімен үй иесінің де жүйесі босап кеткен. Ойнақы кіші қыз өкіріп жылай бастады. Қасымнан өте беріп мені ту сыртымнан түйіп-түйіп қалды, жынды қыз!..

Үлкен бір қабажал торыға Асылқан мінді. Жатаған келген жарау қара атқа Кәмен мініп алыпты. Қорқылдақ шабдарыма міне бергенде жынды қыз мені тағы бір түйіп қалды.

Асылқан алда, одан кейін Кәмен қыз, сондарында мен, жүріп кеттік.

— Жол жоқ. Қасқыр шоқакпен отырамыз,— деді Асылқан, шоқытып жөнеле беріп.

Кәмен де іркілмей жөнеп берді. Шабдардың қалай шоқыта жөнелгенін өзім ғана білемін...

Қар әлі борап тұр. Күшейіп бара жатқан жел әйтеуір бір қырындау екен. Алдымдағылар жинақы шоқытып барады. Мен далбаң-далбаң шауып келемін.

Бір кезде Кәмен атының басын тежеп, мені тосып алды:

— Іпішегім, атың шабандау білем. Шылбырыңды маған бер де қамшылап отыр,— деп шылбырымды алды.

Жаңа түскен келіншектер ұзатылып барған ауылының

барлық балаларына өзінше бір ат қойып алады: тентегім, еркебала, кішкенем, тағы-тағылар. Біздің ауылдың балаларынан Қәменнің бірінші ат қойған баласы мен болдым... Оның үстіне «Інішегім» дегені қандай жақын, қандай ыстық естілді.

Біздің ауылға да жеттік-ау әйтеуір... Асылқан Қәменмен қоштасты да, аттарын алып өз ауылына қайтып кетті. Қайсар үйінің қақпасы іш жағынан салтқымен бекітілетін. Мен терезесінен қақтым. Қайсар ұйықтамай жатқан болу керек, тезбетез:

— Бұл кім, әй?— деді.

— Мен...

— Боқ мұрынбысың, өй?

— Иә, мен... қақпаңды аш.

— Аман жеттің бе, әй, боз собалақ! Жүгір, үйіңе бар! Әкешешең жоқтау айтып жылап жатыр...

— Жоқ, қақпаңды аш! Қасымда кісі бар...

— Мына шіркін не дейді?

Қайсар қақпасын ашты. Қәмен екеуміз үндеместен үйге кірдік. Бәден апай шам жағып жіберді.

— Қалқам-ау, сенбісің? Келдің бе, әйтеуір? Түн бойы жеркөкті шарлап таба алмай келіп, таң атқан соң тағы да аттанғалы жатыр еді Қайсар ағаң. Айналайын-ай, аман таптың ба ауылды!..

Бәден апай бетімнен сүйіп, мені шешіндіре бастады да, қасымдағы жолдасыма бұрылып айғайлап жіберді:

— Жаным-ау, Қәменбісің!? Садағаң кетейін жарығым-ау, көктен түстің бе, қайдан келдің? Құлыным, өкпем!..

Әйелдер аймаласып, жылай жүре күлісіп, күле жүре жылласып жатыр...

Қайсар мені жұлмалап:

— Сен бе, ей?— дейді.

— Мен...— деймін.

— Қап, мына боқ мұрынды-ай!

Жынды қыз сияқты, біресе мені түйгіштеп қояды, біресе кеудемнен итеріп қалады. Не айтып жүргені құлағыңа кірер емес, мағынасыз сөздер...

Бәден апай Қайсарға бұрылып:

— Күрецтөбелді енді осы боқ мұрынға бересің!— деді.

— Өй, сен қайтып?.. Қалай?— деп Қайсар әлі сөз таба алмай жүр. Қәменмен қалай тілдесерін де біле алмай қалыпты.

Қәмен шеше құшағынан әрең босанып, Қайсарға қалжыңдай қарап:

— Көріп тұрып «сен бе?» дей бергенің не?.. Кім болсын басқа! Өздерің құр дәрілеп атқан мылтықтан қаша жөнелгенде қорықпаған жалғыз осы інішегім болыпты... Мен жасырынған жерімнен үйге қайтып келе жатыр едім. «Қәменбісің!

Мінгес артыма!» деп ақырды келіп! Қорқып кеттім де артына мінгесіп жүре бердім,— деді.— Күреңтөбеліңді бересің!

— Сен бер десең бермесіме бола ма? Бердім,— деді Қайсар.

Сонымен шай ішіп болғанша Күреңтөбел ат менікі бола тұрды. Қайсар шынымен-ақ атынан айрылып қала ма деп зәрем ұшып барады. Ол ат Қайсардан басқа адамға жараспайтын сияқты. Күреңтөбел біздің әкейдің қолына бір түссе, ол кісі айрылмайды. Бөркінің арт жағын түріңкіреп алып, Күреңтөбелмен ауылдан ауылды кезеді де жүреді.

Осылай қысылып отырғанымда Қайсар маған:

— Атыңды сатамысың?— деді.

Кәмен қалжыңдап:

— Сатпа, інішегім, өзің мін!— деді

— Сатамын,— дедім мен.

— Не сұрайсың?

— Жазғытұрым бір қара көк құнан алып бер!

— Әкел қолыңды!

Екеуміз қол соғыстық. Мен үйге қайттым. Кәмен жеңгеміз біздің ауылдан бірінші баланың бетінен сүйіп жатып тағы да:

— Інішегім!— деді. Қандай жақынның айтары, қандай жылы сөз!..

Бәдеп апай тағы да қойнына бір уыс кәмпит тығып жіберді...

«ҚАЗАҚТАРЫМ, ДОСТАРЫМ»

Түнгі он екіге азғана қалғанда Сәбит телефон соқты:

— Жатар алдында боржом ішіп қайтуға қалайсың?

— Е, болады.

Екеуміз «Москва» қонақ үйінің үшінші қабатындағы ресторанға келдік. Музыка түпке сақталар ыңқылға басып жатыр екен. Біз бір шетірек жерден орын алдық.

— Біреуі жетер!— деді Сәбит, бір бутылка боржом әкелуді тапсырып жатып.

— Жетер...

Осындайда оңай туып кететін мырзалық — сарандық қалжыңы бастала бергенде:

— Қазақтарым, достарым!— деген дауыска жалт қарасақ — Шолохов екен.

Сол жақ қолтығына бірденені қыстырып алған, оң қолын көтере жайып құшақтасқалы келе жатыр. Көздерімен бірге мұртына дейін күлімдеп, жан-тәнімен, сағынышты ыстық жүрегімен құшақтасқалы келеді. Құшақтасып, сүйісіп, арқаға қағысып қалдық.

Михаил Шолохов совет жазушыларының ішінде ең қарапайым киінетін адам: сұрғылт гимнастерка, жалпақтығы бір

сүйем сары былғары белбеу, тізесіне түскен қара-көк галифе, коншы балтырынан ғана келетін, өкшесі жемірілген етік. Қасында — Кирилл Потапов.

— Достар басына іс түскенде сыналады дейтін бе еді? Мына музыканың дан-дұңынан қайда қашарымды білмей отыр едім. Құтқара көріңдер!— деді Шолохов.— Ал, енді қонақ етуді менен бастайық,— деп, қолтығындағы жартылық түбінде қалған бір ұрттам коньякты біздің бокалдарға бөліп құя бастады...

— Дұрыс!— деді Сәбит.— Сенің қазақ жерінде өткізетін күндеріңнің көңілді болуы үшін!

— «Шалқар» қаздарының қаңқылы құлағыңнан кетпеуі үшін!

— Менің қазақ достарым үшін!

— «Шалқар» көлінің жағасындағы ұяң үшін!

— Қазақтың жері үшін, желі үшін! Биік аспаны үшін!

— Өзіңнен көрі де мергенірек Мария Петровнаның саулығы үшін!

— Міне, нағыз тост осылай болу керек!

Бір ұрттам коньякты үшке бөліп ішкеннше осынша ұзақ тостар көтердік.

Бұл бір өте ыстық кездесу еді. Тілектер де көп, айтарың да көп, бірақ біріне-бірі жол бермей сығылысып, ауыз дейтін жалғыз қақпадан оңай өте алмай жатыр.

Михаил Шолоховтың ерекше бір қасиеті — стол басында әдебиет жайын, әсіресе өз шығармалары жайында әңгімелесуге қаны қас. Тамақ үсті қайда да, қашан да жеңіл әзіл, көңілді еркіндіктен аспауы керек қой. Шолохов осыны ұнатады. Сондықтан әңгіме біраз уақыт «Шалқар» көлінің үстінде болды. Күздікүні қаз қайтар кезде қазақ жазушыларының бірде-бірі «Шалқарға» келмейтініне таңданады екен. Шолохов осыған көп оралып отырды.

Шынында да Батыс Қазақстандағы «Шалқар», Арқадағы «Шалқар», Көкшетаудағы «Шалқар» сияқты көлдері көп, Сырдария, Іле бойындағыдай қырғауылы көп елге Шолохов сияқты дүниелік атағы бар жазушы жылда келіп жүргенде соның қасында бірде-бір жазушымыз болмауы, әрине, таңқаларлық мінез!

— Шухов жылда уәде береді, жылда келмей қалады. Соның өзі мылтық ұстай біле ме?— деп Шолохов бізден сұрай бергенде, «Кімді айтса, сол келеді» дегендей Шухов кіріп келді. Біз бесінші орындық сұрап алдық.

— Иә, Ваня, енді неше жыл алдайсың?— деді Шолохов амандасып болғаннан кейін. Шухов кінәні маған аударды:

— Міне, мынау айыпты... Ылғи бірге барамыз дейді де, дәл кезінде Африка — Азияны аралап кетеді.

Бұл қыстығүні болған кездесу еді. Келер күзді «Шалқар»

көлінің басында бірге өткізуге уәде етістік. Одан бері де төрт-бес жыл өтіп кетті, уәдеміз әлі орындалған жоқ, бірақ, орнында...

— О-о, Шолохов — акам!— деген таныс дауысқа бұрылып қалсақ, Ғафур Ғұлам екен. Қасында тағы да үш-төрт өзбек жазушылары бар. Олар да, әрине, жағалай сүйісіп, жаппай құшақтасып амандасты. Достық қалжыңын Ғафур бұрынғысынан да қыздыра түсті.

Енді бізге екі столды жалғастыруға тура келді.

— Ертеңгі пленумды осы арада ашайық та, көп созбай, тез ата аяқтайық,— деді Ғафур Ғұлам.

— Жоқ, жоқ! Мен ресми әңгімеге жоқпын ғой,— деді Шолохов.— Ешбір жиналысқа құмарлығым жоқ. Мен мына қазақтарға Қазақстанда «Шалқар» дейтін атақты көл барын, онда қаз көптігін, аққу әні құлағыңнан кетпейтінін, жазушыға ең пайдалы демалыс — аңшылық екенін айта бастап едім... Ондай әңгіме сенің құлағыңа кіруші ме еді?— деп Ғафурға қарады. Ғафур қалжыңға қысылған ба:

— Мылтықты атқанда қарыңа тіреп қоясың ба, көзіңе тіреп қоясың ба?— деді.

— Әрине, қарыңа тіреп қоясың.

— Мылтықтың аузын тірей ме, дүмін тірей ме?

— Әрине, аузын тірейді...

— Онда мені қалдырмандар қастарыңнан...

Әйелімен Первенцев келіп қосылды. Екі метр бойымен, екі кісілік мол денесімен келіп қосылды.

— А-а, «Қочубей!»

Біз үшінші столды жалғастырдық. Тағы да жеңіл қалжыңдар кетті. Шолохов әңгімені Қазақстанға қарай бұра сөйлеп отыр:

— Батыс Қазақстанның обкомы, облисполкомы маған барлық жағдайды жасады. Жамандары жоқ, жақсы жағдай. Қаз көрінсе — ата бер, жазарың болса — ойлай бер. Аңшылық оған бөгет емес...

Аңшылықта жүргенде ойың ылғи жоғары тартады. Дала ауасындай таза ойлар келеді, дала аспанындай кең ойлар келеді. Өзгелердің қорытып берген ойлары емес, өзің тапқан бір мысқал ой — жазушының сарғайып іздейтіні осы емес пе?

Шолоховты әдебиет әңгімесіне біржола бұрып әкетуге бет алып, әрқайсысымыз «Тыныҡ Дон» романындағы жаратылысты суреттеген жерлерін еске түсіре бастап едік, Шолохов қулана жымиып:

— Жоқ, жоқ! Мені кітапқа қарай жетелемеңдер. Бір адым жасамаймын. Мен үшін осындай рақат кешті өздеріңмен сөйлесіп отырып өткізу ең қымбат нәрсе,— деді.

Бастапқы айтқандары қандай терең мәселе болса, соңғысы да солай ғой. Жазушыға көп адамдармен кездесу керек. Адам

бейнесі ресми өңгімелерден, ресми сипаттамалардан құралмайды. Мінез-құлық аңғарылатын еркін әңгімелерден ашылады. Жазушы жинар творчестволық қор осындайдан жиналады.

Шолохов аз ойланып қалып, Батыс Қазақстанға қайта көшті:

— Ұмытып барады екемін, Батыс Қазақстан басшыларының алдында үлкен қарыздар болуым керек. Олар айтпайды да, естіртпейді де. Вірақ менің Орал қаласына келіп әр түрлі кездесулер өткізуімді ылғи күтетіндерін мен де жақсы сезінемін... Амал не, мен «Шалқарға» келерде қағаз-қарындашты мықтап тығып кетемін. Жазушы емес, аңшы болып келемін. Аңға шыққанда қағаз-қаламды тығып кету керек, қаламды қолға алғанда мылтықты тығып тастау керек.

Бұл да әдебиет мәселесі емес пе?

Марқұм Сәмед Вургун бастаған бес адам, Азербайжан жазушылары келе жатыр. Бәрі де құшақтарын кең жайып алған.

— Сәлем! Жасасын орыс-қазақ-өзбек достығы!

Олармен бірге бірнеше Москва ақындары келіп қосылды. Москвада ұлт ақындары мен орыс ақындары жиі кездеседі. Бірі орыс тіліне аударса, бірі орыс тілінен ұлт тілдеріне аударады. Бұл келіп қосылған үлкен топ соны аңғартады.

Біз тағы бір стол жалғастырып алдық. Амандық, саулықтан кейін, құшақтасулардан кейін әңгіме қайтадан Қазақстанға бұрылды. Ұмытпасам, оған себеп болған тағы да Ғафур Ғұлам.

— Қелсем, орыс-қазақ классиктері отыр оңаша... Е, сендер үшін поэзия әдебиет емес пе, деп келдім де киліктім. Жасасын орыс-қазақ-өзбек достығы!— дедім.

Ғафур оны айтпаса да айтты деп бәріміз бокал көтерістік.

— Жасасын орыс-қазақ-өзбек-азербайжан достығы!— деген жаңа тост тағы қосылды.

— Бірақ менің Батыс Қазақстанмен ерекше бір қарымқатнасым барлығын ұмытпаңдар!— деп Шолохов тосты толықтыра түсті.

Бұл кезде ресторан босап қалған. Біздің бір көше етіп жалғастырған столдарымыздан басқа жерде бір адам жоқ. Барлық официанттар бізді қоршап алыпты:

— Тағы да лимон ба? Қанша дедіңіз? Қазір!..

— Шашлық қанша дедіңіз? Қазір!..

Сонымен көп ұлтты совет әдебиетінің бір көрінісі сияқтаныш, үлкен бір топ дос жазушылар ұзақ отырып қалыппыз. Ешкім жатсыраған жоқ. Біразында, мүмкін, жүз таныстық жоқ та шығар, бірақ әркімнің жүзінде Шолоховқа деген үлкен достық нұры. Шолохов жүзінде де сол нұр. Адам ойын,

әсіресе, сезім тереңдігін, терең сезімнің толып жатқан бояуы мен сырын жеткізуге тіл байлығы жете бермейді. Сол кеште біз осындай халге көп ұшырасып отырдық. Енді ойлап отырсам, сол кеш есте қаларлық әдебиет кештерінің бірі екен. Жалықпаппыз да шаршамаппыз.

Михаил Шолохов дүние жүзін көркем ойдың тереңдігімен бағындырып алған жазушы. Оның азаматтық, ерлік-батылдығы да, жазушылық шындығы да таңқалдырады. Кейде саған оңай көрінген қарапайым көріністерінің аржағында терең шындықтар жатқанын кейінірек абайлайсың. Ұзақ тартылған шығарма желісінің өн бойында қанша ойлар соқтығысып, оқушыны қандай қорытындыға жетелегенін бірден-ақ долбарлай салуға үйренген доландар Шолохов шығармаларына жақындаспағаны жақсы. Шолоховты түсіндіру үшін әуелі өзің түсінуің керек. Ол оңай емес. Көркем ой оқиға тізбегі емес. Шығармадағы тартыстар тек қана әлдекімдердің әрекеті емес, терең ойлардың астарлы көрінісі. Шолоховта ондай ойлар көбінесе замана шындығы, бірін көріп бәрін танитын қоғамдық күштер бейнесі болып келеді. Шіркін, бізді кейін түсінеді дейтін жазушылар Шолоховша жазар ма еді! Оқушы алдына сөз тұманы емес, ой тереңдігін тосар ма еді!

Шолоховтың отызыншы жылдардағы істеген азаматтық бір ерлігі елімізге мәлім. Ол белгілі коллективтендіру жолындағы орасан бұрмалаушылыққа байланысты. Ауыл шаруаларын, ғасырлар бойында қалыптасқан жеке меншікті түрінен бірлескен, ортақтасқан, социалистік түрге көшіру тарихи кезең емес деп кім айта алады? Бізде соны айналасы жыл жарымда «артығымен» орындап шыққан жерлер болды. «Арба да сынды, өгіз де өлді». Барлық жоспардың ішінде «артығымен орындау» дегеннің не екенін ойландырар бір жоспар болса, ол осы коллективтендіру жоспары емес еді деп кім айта алар? Шолохов осындай тарихи терең мәні бар іске кірген суық қол — сұрқиялық, жалған табыстар жөнінде Сталиннің өзіне, «бағынар да табынардың» өзіне хат жазып, қарсылық білдірді. Бұл шын-ақ үлкен мағынасындағы азаматтық, батылдық еді. Үлкен ойдан туар ерлік еді.

Біз кейде түкке тұрмайтын бірдемені халқымызға жабылған жала дегенге оп-оңай бара береміз. «Тынық Дон» романындағы Аксинья мен Дарьяның кейбір қылықтары сияқты нәрселер кітапқа кіріп кетсе, шошына бастаймыз. Дұрысында үлкен ойдың жазушысы өз халқының тұрмысындағы өрескелдіктерді шенегенде сол халқын жек көргендіктен емес, жанын қия жақсы көргендіктен батыра сынайды. Өйткені ондайдың бәрі де ескінің жұғындысы. Сондай тағылықтан, анайылықтан, самарқаулықтан тез арылу үшін сынайды. Бұл жөнінде Шолоховтан көп нәрсені үйренуіміз керек. Безіне жазу, безіндіре жазу, қызықтыра-қыздыра жазу сияқты, бұ да бір жазу-

шының үлкен ойланар саласы. Күлдіру жазушыға көбінесе жылату үшін, өкіндіру үшін, безіндіру үшін керек болады.

Шолохов 1934 жылы «Тыныҡ Дон» романы ағылшын тілінде басылып шығарда мынадай алғы сөз жазып берген екен: «Оқушының сезімталдығын аяған болып, оқушының халжайына қарадым дейтін жалған тілекке сүйеніп, шындыққа зиян келтірсе, болмысты боямаласа, ол жаман жазушы болар еді» деген.

«Тыныҡ Дон» эпопеясының соңғы бір кітабы жарыққа шыққанда, Григорий Мелеховтың қалай аяқталары туралы толып жатқан топшылаулар болды. Белгілі бір шешімге калыптасқан ойлар Мелеховтың тап қазіргіше аяқталарын сезіне алған жоқ. Не қызыл бояуға, не белгілі қара бояуға бой ұра берді. Аяқтап келгенде не көрдік? Григорий Мелехов образында мыңдар ұшыраған мыңдаған жағдайда, тіпкілей де, жанамалай да кездесер шытырманы көп адам тағдырының философиялық шешімін тапқанын көрдік. Көрдік те сендік, қол қойдық.

Шолохов совет мәдениетінде ғана емес, дүниелік мәдениетте үлкен орны бар жазушы. Социалистік реализм әдісінің шеңбері қандай кең екенін, шеберлікте шек жоқтығын өз шығармаларынан, көркемдік шындығымен дәлелдеп берген жазушы. Оның шығармалары Совет Одағында алпыс тілде 30 миллион дана болып шыққан екен. Осының өзі-ақ Шолохов шығармаларын совет халықтарының қандай сүйетінін дәлелдей алса керек.

Дүниелік әдебиетке Шолоховтай терең ой салған жазушы кемде-кем-ақ. Сондықтан да біз оны дүниелік мәдениетке, дүниелік көркем ойға әсер етіп отырған жазушы дейміз.

«Тыныҡ Дон» мен «Көтерілген тың» және «Адам тағдыры» дүние жүзін тегіс аралап кеткенін айтпасақ та болады. Бірақ, Григорий Мелехов, Аксинья, слесарь Давыдов, солдат Соколов образдары дүниелік әдебиетке кірген жаңа образдар екенін, ұлы Толстой образдары сияқты, жалғастары көбейе беретін образдар екенін айта кету артық та болмас.

Шолохов әдебиетке ұлы революцияның ойларымен келді. Алғашқы қысқа әңгімелерінің өзі-ақ оның ерекше бір дарын екенін көрсетіп еді. Сонымен қатар Шолохов «Тыныҡ Дон» сияқты эпопеяға жаспын деп қаймықпай ұрынғанын көреміз. Жастықтың отты қайратымен бірге терең ойдың батылдығын «Тыныҡ Донның» басталған беттерінен-ақ сезіне бастайсың. Марксшік-лениндік әдебиет сыны оның алып күш екенін бірден байқап қалды. Марксшік терең ой, іргелі сыншылдардың бірі А. В. Луначарский «Тыныҡ Дон» туралы бұдан 35 жыл бұрын былай депті: «Әзір аяқталмаған «Тыныҡ Дон»— өмірді білуде, адамды білуде, өмір суреттерінің кеңдігіне қарағанда, фабуласының жаңынды күйіндірер шындығына қарағанда

ерекше күші бар шығарма. Бұл орыс әдебиетінің қай кезін алсаң да ең жақсы шығармаларын еске түсіреді».

«Орыс әдебиетінің қай кезін алсаң да» дегеннің ішіне Пушкин, Лермонтов прозасы да кіреді, Толстой, Горький де кіреді, Чехов, Короленко да кіреді. Одан әрі тәптештеп жатудың қажеті де болмас.

Михаил Шолохов біздің Қазақстан жазушыларының III съезіне қатынасты. Келген бетінде:— Достарым, мен әдебиет зерттеп жүрген адам емеспін, маған бір қапшық кітап берсеңдер, мүмкін, қазақ әдебиетімен азды-көпті танысып көрер едім,— деді. Біз оған «Абай», «Ботакөз», «Миллионер», «Қазақ солдаты» сияқты романдарымызды, Абай мен Жамбыл шығармаларын бердік.

Съезд ашылардан бір күн бұрын, таңертең Мұхтар екеуіміз Шолоховқа бардық. Көңілді екен. Көздерімен бірге мұртына дейін күліп тұратын белгілі сүйкімді қалпы. Құшақ жайып қарсы алды. Достық сөзге, жүректен жарып шығар сөзге Мұхтар шалдырмас шебер еді ғой, тіпті, шебер емес, жас баладай кіршіксіз таза ақтарылушы еді ғой. Шолохов қызыға қарап қалыпты. Әлдеқайда тереңде екі үлкен ой, екі терең сезім қабаттасып-астасып, қосыла өріліп кеткендей. Бұл екі адамға тек қана қызыға қарауға болатын еді. Аз уақыттың ішінде көп ойлар, көп сезімдер жарқылдасып, ұшқын шашып кетті. Ұмытылмас та ескірмес, құлақ естігенін ұмытса да, көңіл ұмыта алмас әсем кездесу, көз алдыңнан кетпес кездесу.

Біз қоштасуға бет алғанда Шолохов қазақ әдебиетімен шұғыл танысқан жайларын айта келіп:

— Іше бердім, жұта бердім. Қандай әсем суреттер көрдім, қандай өрісті ойларға кездестім. Қазақ әдебиеті терең тамырлы, бой салып өскен әдебиет екен. Сенімді екенсіндер. Қазақ ұлы халық екен!— деді.

Осы ойын ол кейін съезде де айтты, басқа жиналыстарда да айтты. Қеңейтіп айтып жүрді.

Күзге қарай Шолохов ылғи Батыс Қазақстанда, атақты «Шалқар» көлінің жағасында. Құлағында қазақ желінің ызыңы, аққу-каз әні, үстінде кең қазақ аспаны. Шолохов әр кезде бізбен бірге.

Ол қазақ халқының, қазақ жерінің, қазақ жазушыларының үлкен досы. Мақтаныш ететін досы.

ДОСТАР ҚАЛЖЫҢЫ

Әбекең — Орысша балтаны не дейді, Қалеке?
Қалекең — Немене, мен соны да білмейді деп ойлайсың ба? Тапор дейді!
Әбекең — Оттапсың, Қалеке! Орысша балтаны мәлятөк дейді!..
(СССР Халық артисі Қалибек Қуанышбаев пен Қазақстан халық артисі Әбікен Хасенов достардың қалжыңдарынан)

Қатынасушылар:
Мұхтар.
Ғабиден.
Мұқан.
Екі бригадир.
Үш шофер.
Мен.

Тобымызды тұтас алғанда біз көп әкетіп, аз әкелетін аңшылар қатарына қосыламыз. Әкету — үйден, әкелу — түзден. Бұл тұтас алынғандағы жайымыз. Жекелеп алғанда бірлі-жарымды көп әкетсе де, көп әкелетіндеріміз де бар. Бірақ аз әкетіп, көп әкелетініміз жоқ.

Аңшылар әлденеше класқа бөлінеді:

Атты — тиді, бұл — бірінші класс.

Атты — бірде тиді, бірде тимеді, бұл — екінші класс.

Түсінде атты — тиді, өңінде атты — тимеді, бұл — үшінші класс.

Атты — арақ бөтелкесіне тиді, тағы да атты — коньяк бөтелкесіне тиді, бұл — төртінші класс.

Бұл кластардың өздері де әлденеше сапқа бөлінеді. Біздің топ сол екінші кластың үшінші-төртінші саптарының бірінде-міз. Қара құйрықты машинамен қуып бергенде, не болмаса отыз-қырық метр жерде марқа қозыдай болып отырған дуадақ кездесіп қалса, біз де бірінші класқа кіре аламыз. Солай бола тұрса да біздің ішімізде Тургенев те, Новиков-Прибой да, Пришвин да, индеец жазушы Сұр-Жапалақ та жоқ. Біз аңшылығы ит жүгіртіп, құс салуда болған елдің баласымыз. Әзірше біздің көпшілігіміздің жанымыз аңшы, өзіміз нағыз аңшы емеспіз. Біздің жан-тәнімізді дала баласы екенімізді ұмыттырмайды. Біздің аңшылығымыздың өзі у-шуы, иіс-қоңысы жоқ таза даланы сағынумен байланысты екені даусыз. Мысалы, мен өзім жетпіс жасқа толғанша бір рет курортқа барған емеспін. Демалыстарымды ылғи далада, өзен-көл жағасында өткізуші едім.

Міне, үш машина «Ақ Сеңгір» өзеніне келіп тіреледік те

тоқтадық. Бастап әкелген Мұхтар машинадан түсе беріп-ақ риза көңілмен:

— Ойбой-ой!— деді, жіп-жіңішке өзеншенің жағасына шыққан селдір құрақшаны көзімен пұскап. Үлкен бір өзеннің қағаз бетіне көшірілген бейнесін көргендей қуанып кеткені байқалады. Өзен деп тұрғанымыз бес жасар бала секіріп өткендей тым жіңішке екен.

— «Ақ Сеңгірің» осы ма?— деп қалдым мен.

Менің сұрауымда бір астар барын сезініп Мұқан марқұм — «қиық» деп қалды. Ол солай күлуші еді.

— Осы!— деді Мұхтар,— дуадаққа Еділ-Жайық керек емес. Осындай құйрығын суға малмай отырып сусындап кететін таяз су керек.

Ғабиден мені отқа қарай итеріп:

— Немене, менсінбей тұрмысың?— деді маған.

Мен отқа қарай оның өзін итеріп:

— Сенің жолшыбай айтып келгенің есіме түсіп тұр,—дедім. Осыдан әрі барыса алмай тоқтасып қалдық.

Мезгіл тамыздың орта кезі болса да, күн әлі ыстық. Машинаның іші әрі шаңға толып, әрі қайнап кетіп, зықымызды шығарып келген. Біз де Мұхтар бет алған өзенге қарай беттедік.

Күн батар алдында дала ерекше бір балғын қалыпқа көшеді. Күннің көзі бар ыстығын жерге төгіп болып, енді сонау алысынан ризамысың дегендей, мейірім көзімен қарап баяулап барып батады. Мына ыстық кезде шаңытып, қуаң тартып жатқан өлі даланың бетіне қан жүгіргендей, ыстық кезде бүрісіп-бүксиген көгалдар түгел жазылып даланың жаны кіре бастайды. Осындай жерде болмаған жан иесі дүние жүзінде болмауға тиіс сияқты көрініп кетеді.

Өзенді жағалай жүріп, аңшылық жайына көштік.

— Мұқан, сен қашаннан бері аңға шығып жүрсің?— деп сұрады Мұхтар.

Мұқан ішіміздегі ең жасымыз. Кергіме-кеудем соқтығы жоқ, биязы жігіт. Даусыз талантты композитор. Мұхтармен аңда кездесіп тұрғаны бірінші рет болуы керек. Мұхтар соны еркінірек болуға тарту үшін сұрап тұр.

— Бірінші қырғауылды отыз төртінші жылы әкелгенім есімде,— деді Мұқан.

— О-о, кәрі аңшы болдың ғой!

— Қалекең екеуміз Жұмат ағай мен Елекеңе ереп шыққамыз...

— Иә, Жұмат Шанин. Елубайлар біздің қауымнан бірінші болып шыққан жақсы аңшылар... Мылтығың қандай?

— Мұқа, менде осы күнге дейін мылтық болып көрген емес...

— Пәлі, қырғауылды құр қол ұстап алдың ба?

— Қызығы бар. Мұқа, қиық... Осы күнгі Мәдениет паркінде ауылшаруашылық техникумының екі қабат ағаш үйі болатын.

— Ие, ол үй әлі тұр.

— Сол үйдің тоқыма шарбағына арқамызды сүйеп, көленкеде сыраны тартып қойып, Қалекеңнің әңгімесін тыңдап отырғамыз. Күн осы мезгілден аз-ақ ертерек еді. Ар жағымызда жатқан сайдан, қонақтан қайтқандай шұбалып қараала, қызыл-ала қырғауылдар шыға келді. Екі қосауыз сүйеулі тұрған... тарсыл-гүрсіл болды да қалды... Маған да екі қырғауыл тиді...

— Апыр-ау, сол кезде қырғауыл қорамызға кіріп жүреді екен-ау!..

— Ие, солай ед! ғой.

— Тап сол сендер сыра ішіп отырған қара ағаштың түбінен мен де бір-екі қырғауыл атып алғаным бар,— дедім мен. Аңшылықтың бір ақ сайтаны болады, түртіп қалды — болды, аңшы сықпырта жөнеледі. Мені де сол сайтан түртіп қалды білем, шыдай алмай кеттім. Әйтпесе тап сол жерде тап сол әңгімеге қыстырыла кететін жөнім жоқ-ақ еді...— Екеуі де шекесінен қарайтып бесті айғырдай, ақ мойнақ қара-көк күреңнің өзі екен!— деп әрең тоқтадым.

Қашанда аңдысып жүретін әдетіміз бойынша Ғабиден мені бас салды:

— Үшеу смес пе еді?— деді сақтандыратын жылымды даусымен.

— Жоқ, екеу!

— Ана бір жолы үшеу деген едің...

— Деген емеспін!

Аңшылық қалжыңы аралас азды-көпті асыра сөйлегенді Мұхтар жек көрмейтін. Қайта өз қолынан келмей қойған бір қасиеттей, қызыға қарайтын еді. Тек аяқ-қолы ербеленбеп, не шыпдыққа, не қалжыңға үйлеспей тұрмаса болғаны.

— Сен ғой, өміріңде бір қырғауыл атып алған адам емессің?!— деді Мұхтар Ғабиденге.

— Өзі айтқанда бұл кісінің де бір оғы дарымай кеткен емес,— деп Мұқан қалжыңға араласты.

— Біз қаз бен дуадақтан кіші хайуанды атпаймыз!— деді Ғабиден паңданған дауыспен.

— Тигізе алмайды!— деп мен де оны бір түйіп қалдым. Ғабиден онымызға былқ еткен жоқ.

Күн де батты, жып-жылы түн де орнай қалды. Құлағыңа қадалар бір дыбыс жоқ, мұрның безінер бір иіс жоқ. Шоферлар от жағып, шай қайнатып жүр. Далада жағылатын отты, түтінді сағынып қалыппыз. Сексеуілдің түтіні түгіл, тезектің түтіні болса да будақ-будағымен жұтқандаймыз.

Өзімізге өзіміз «тоқым қағар» жасап қыза берген кезде

даланы қатты дүрсілдетіп, екі салт атты адам айғайлап келіп, кимелей тоқтады.

— Кім сендерге совхоздың жеріне келіп, от жағуға лұқсат еткен?!— Біреуі осы сөздерді орысша айтып еді, екіншісі қазақша қайталады.

— Сендер неменеге көки келіп тұрсыңдар? Адамша сөйлесуге болмай ма?

Өзгеміз осылай тіктеу келе жаздап едік, Мұхтар тез бұрып әкетті.

— Әуелі танысайық... дастарқанға келіңдер,— деді.

Келгендердің дәмеленгендері де сол дастарқан болу керек, екінші рет шақыруды күткен жоқ, аттарынан түсе бастады. Аттарын әрірек апарып матастыра салып, тез оралды. Біреуі шөпшілер бригадирі, біреуі қойшылар бригадирі, келін түсірген тойдан келе жатқандар болып шықты.

Дастарқан үстінде Мұхтар бізді таныстыруға кірісті:

— Мынау отырғандардың екеуі бірінен бірі асқан үлкен жазушылар... Бергі отырған Мүсрепов Ғабит.

— А, Әбекен бе! Білеміз, білеміз...

— Одан арғы Мұстафин Ғабиден.

— А, Мұстафа!.. Білеміз, білеміз.

— Қастарында отырған музыка дүниесінде жаңа көтеріліп келе жатқан жарық жұлдыз Төлебаев Мұқан!

— А, Мұқанов білеміз, білеміз!

Келген жігіттер — бірі орыс, бірі қазақ, мәдениет майданына жанаспаған адамдар екені байқалады. Біз оларға өкпелеген жоқпыз.

— Мен «Абай» романын жазған Мұхтар Әуезов боламын...

— А, Абай!

— Абай! Біле́міз, білеміз!..

Қазақ жігітінің бір көзі соқыр. Өз қауымының ортасында кеуделі адам екені байқалады:

— Өзіміз де тойдан келе жатыр едік. Ішетін-жейтін жеріміз жоқ. Сонда да мынаны сіздің денсаулығыңызға алып қоймасақ болмас!— деді Мұхтарға қарап.

— Жә, алып қояйық!

— «Абай» романын оқыған екенсіңдер ғой?

— Мен өзім бас алмай оқып шықтым... Аудан орталығында жеңіс тойы болып, содан алып келіп едім, таң атқанша оқып әрең бітірдім. Менің бригадамда «Абайды» оқымаған не бір еркек, не бір әйел, не бір бала қалған жоқ. Қыстыгүні «Қан-Шеңгел» жаққа бір келсеңіз көресіз.

— Мен де естеріңнен шығып кетпейін, қиық...

— Жоқ, түгел барамыз

— Тағы басқа дос-жарандарыңыз болса, бәрін де ала келіңіздер... Қәне, сіздердің келулеріңіз үшін!

Бұдан кейін қойшылар бастығы барлық ала мойнақ, ақ

мойнақ, сары ала мойнақ бөтелкелерді өз алдына қарай иіріп алып:

— Бүгін мен сіздерге бір қызмет етіп жіберейін!— деді.

Қызметкерге жарыдық та қалдық. Ол өзі бір нағыз сыртқан, нағыз дархан жігіт екен. Екі-үш рет әр түрлі себеп тауып бақал көтертеді де, бөтелкені ту сыртына қарай лақтырып жібереді. Бір көзі соқыр болса да, қолы мерген болу керек, бөтелке арт жағымызда сылдырап ағып жатқан өзенге барып шолп ете түседі.

— Апыр-ау, нағыз мерген екенсің ғой!— деп Мұхтар таңданып қалады.

— Аздаған ондайым да жоқ емес.

— Бұл маңайда дуадақ бар шығар?

— Қойдай өріп жүреді!

— Біздің іздеп келгеніміз сол дуадақ...

— Қырып аласыздар.

— Қайсы күні қаяққа жүретіндерін кім білсін. Бірақ қаяққа қарай жүрсеңдер де бәрі бір қырып аласыңдар. Тіпті осы жерден қозғалмасаңдар да болады. Түс кезінде су ішуге келеді...

— Мен білмесем бастап әкелем бе?— деп Мұхтар бір мақтанып қалды.

Көңіл біржола тынды, бейіл біржола кеңіді. Өзіміз төрт аңшы, үш шофер — жетеу едік. Келген екі жігіт ішіп-жеу жағына келгенде біздің жетеуімізге тұрады екен. Қолдарын қақпадық.

Түн ортасына жақын қалжырай бастаған кезімізде тәңірі жарылқағыр Мұхтар әңгіменің бетін өзіне бір бұрып алды да, одан кейін ешкімге сөз берген жоқ. Әуелі дастарқандағы тамақтар мен басқаларын мол-мол жіберген әйелдерімізді мақтай келіп, сөз аяғын Абайға бұрып әкетті:

Абайдың:

Сорлы Көкбай қор болды-ау,

Осыншадан құр қалып,— дегені бар. Көкпайды білетін шығарсыңдар?— деді жігіттерге бұрыла қарап. Олар тағы да «білеміз, білеміз» десті.

— Білсеңіздер, ол Абайдың ең жақын досы болған. Өзі де ақын адам. Абай әуелі өз шығармаларын Көкпайдың атынан бастырған...

Ғабиден маған қарап көзін қысты. Басымен сырт жағымызды нұсқап қалды. Мен де соны істедім. Бұл біздің «әңгіме таң атқанша созылады, ептеп жылысып кетуге де болады» дескеніміз еді.

Жылысып кетудің ретін таба алмай, тағы да біраз отырып қалдық. Мұхтар орағытып әкеліп Абай мен Тоғжанды жағыстырып болған соң, аз кідірген кезде Ғабиден менен:

— Сенің картешің көп пе?— деп сұрады. Тапқан айласы түсінікті еді.

— Жоқ, бесеу ме екен, алтау ма екен... Мен далада жасап алармын деп оқ-дәрімді ала шықтым,— дедім.

— Оны қашан жасайсың?

— Таңертең болмаса, біле алмай отырмын,— дедім.

Мұхтардың жалпы сақ отыратынын білемін, әдейі қаттырақ айттым.

— Жоқ, жоқ,— деді Мұхтар.— Машинаның жарығымен қазір жасап алыңдар... Дуадақ күн шықпай, таң құланиектене бергенде-ақ өре бастайды!

Құдай берді, біз бір машинаны алып ұзап барып тоқтадық. Төменгі әлсіз жарығын жылтыраттық та құладық...

— Қиық...— Мұқан да келіп сұлай кетті...

Мұхтар бізді өзі айтқан таң құланиектене бергенде оятты.

— Какой шорт сендер ахотниксіңдер! Мен, әне, шай қайнатып қойдым.

— Дұрыс... Ақсақал кісі ерте тұру керек...

— Мен, тіпті, жатпаған болсам қайтесіңдер...

— «Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Аяңшылы жылпылдап...»

келе жататын бір ақсақал бар еді ғой, соған ұқсатсақ не айтасың?

— Мұқан, сен байқаймысың мына екі қу мені Абаймен жеңгілері келеді.

— Абайға жүгінбеске шара жоқ шығар,— деді Мұқан.

— Үшеулеуге келісіп алған екенсіңдер ғой. Онда жеңілдім. Жүріңдер, шай ішіп алайық.

Мұхтар шын-ақ ұйықтамаған сияқты. Түсі ашаңданып, ақсұрланып, ажарланып кетіпті. Біз бетіміз ісіңкіреп боржиысып тұрғамыз. Басымызды суға бір-бір тығып алған соң ғана ажарымыз түзеле бастады.

Әңгімесінің жалғасын Мұхтар шай үстінде айтты:

— Бір тамшы ішімдік, бір жапырақ ет қалған жоқ. Екі бөтелке шампан, бір сыңар қазы қалып бара жатыр екен, «сіздің келіндеріңізге беріп жіберген сарқытыңыз болсын» деп оны да алып кетті,— деді.— Бірақ ішкен-жегендерін ақтайтын жігіттер екен. Қазір осы араға екі аңшы жігіт келіп, бізді тура дуадақтың ортасына алып барады.

— Е, онда ішкен-жегендері ас болсын!

— Ол аз болса, «Ақ Сеңгір» өзені осы жерден бес шақырым ұзаған соң қамысты-құрақты көлге құяды екен. Соған он шақты балықшы жіберіп бір тонна балық ұстап береміз деп кетті.

— Пәле-е-е-і

— Тегі сол жерде бізді қонақ етіп аттандыратын болды ғой?— деді Ғабиден.

— Ол да болмай қалмас.

— Мен мына соқырмен «Абайды» жазудан бұрын таныс-қан болсам, Құнанбайдың бейнесі қазіргімнен анағұрлым толығып шығады екен. Нағыз Құнанбай осы ғой!

— Ие, келісімді жаралған жігіт.

— Бас қандай, кеуде қандай! Кейде бір шалқалай беріп қарағанда жалғыз көзі шын-ақ «Оқ Жетпестің» иығына қонып отырған мұзбалақ қырандай көрініп кетеді.

— Аты кім екен өзінің?

— Сейфілмәлік пе, Шейхелмәлік пе, сондай біреу. Оның атын қасындағы орыс жігіт айтып еді, шаларақ айтты.

Біз шай ішіп болғанша күн шықты. Шыққан күн тұрар ма тұрақтай, найза бойы көтеріледі. Бұл дуадақтардың тойынып болып, енді қай қалыңды тасаланамыз деп ойланар кезі. Келеді деген аңшылар әлі жоқ. Бұл біздің де ойланар кезіміз болғанын аңдатады. Біз Мұхтарға қараймыз. Мұхтардың өзі де тынышсыздана бастады. Ұзамай күннің көзі жабықтан түсер кезі болып қалды. Ол кезде тәжірибелі аңшы аттың басын ауылға қарай бұра береді.

— Қой, енді отырмайық.

— Бізге басшы болар аңшының керегі не? Жүрейік!

— Ие, көзіміз бар. Астымызда машина. Осы жазық даланы үш жағынан кіріп кезетін болсақ, тірі тышқан болса көзге түспей қоймайды.

Мұхтар да көнді.

— Аңшыларды машинамен жібереміз деп еді. Әлде машина табылмады ма, әлде жолда сынып қалды ма...

Сондай бір бөгесінге ұшырағаң болар деп, «нағыз Құнанбайға» ақтау айтып барып көнді.

Үш машинамен үш жағынан орай жүріп кеттік. Қазір сағат сегіз. Он екіде осы арадан табыспақпыз.

Тамыздың орта кезі, даланың ұшпалы шөбі қурап біткен. Кең дала құп-қу. Бұл енді жазғытұрым болмаса жан-жануар жүрер жер емес. «Ақ Сеңгірге» жақынырақ жерде ұзынша ғана болса да жоңышқа егілген жер бар еді. Одан арғы жағы тұтас көгалсыз екен. Жазғытұрым қар суы ағатын, түбінде қоңыр құм жатқан жыралар әлдеқашан құрғап кеуіп кеткен. Өзеннің оң жақ бетін ұзақ шимайладық. Шоферлар өз іздеріне де, ана машиналардың іздеріне де әлденеше рет кездесіп қалғанымызды айтып келеді. Өзеннің екінші бетіне өтуге көпір жоқ.

Түске тармаса үш машинадағы аңшылар дуадақтан үміт үзіп, бәріміз де Мұхтар айтқан «бес шақырым» жердегі көлді іздеппіз. Іздеп келеміз, іздеп келеміз. Өзеніміз жіңішкеріп, тайызданып барады. Бір кезде құмға кіріп, үзіліп кетті. Көл жоқ...

Үш машина осы маңайда қайта түйістік. Бұл енді Мұхтарға тиісетін жер емес... Ғабиден екеуміз бірімізге біріміз тиісе бастадық.

— Баяғыдан бері аңшымын, әйдікпін деп жүргенде немді бітіргенсің!— дейді Ғабиден, маған тиісіп.— Осындай жерде аң бола ма екен?

— Неге болмасын? Жазғытұры қар еріп, жер көгере бастағанда, құдай біледі, осы далада дуадақ пен безгелдек сыймай кетеді.

— Онда сен жазғытұрым неге әкелмедің бізді?

— Аңшы қай уақытта, қай жерде не болатынын түгел біле жүру керек...

Ол мені отқа итеріп тұр:— Бастап әкелген мен емес қой!— деп қалса екен дейді. Мен де «бастап әкелген» деген сөзге жақындағым келмейді.

Біздің нені айтып, нені тұспалдап тұрғанымыз Мұхтар үшін үлкен жұмбақ емес еді.

— Әй, екеуің не оттап тұрсыңдар? Қойыңдар былшылды! Манағы қонған жерімізге барып, бір шай ішіп алайық та, қайтайық,— деді.

— Сол болар дұрысы.

— Мен бір киіз үй көріп едім. Маңайында қара-құра көрінбеген соң бұрылмай кеттім,— деді Мұқан.

— Қай жерде? Алыста қалды ма?

— Алыс емес, мына бір қырқаның арғы етегінде.

— Жүріңдер, соға кетейік...

Киіз үйге Ғабиден екеуміз кіріп едік. Мен кіре бере таң қалып тұра қалдым. Бұдан қырық жыл бұрын тап осылай, көрпесі кеудесінде, аяқ жағы ашық жатқан бір жігітті жазғаным бар еді. Оның да денесі осындай толық, оның да екі аяғы осындай қара қайыспен әдейі ноқталап тасталғандай еді.

Өй, мынау түндегі жігітіміз емес пе?— деді Ғабиден.

— Тап өзі!

Ғабиден есіктен Мұхтарға қол бұлғады: Бері кел!— Мұхтар кіріп келді де таныды.

— Өй, Сейфілмәлік ұйықтап қалыпсың ғой... тұр!— деді.

«Нағыз Құнанбай» жалғыз көзін ашып бізге танымағандай, өзінің бір қоластындағы адамдары деп қалғандай мінез көрсетіп — «ертең, ертең!»— деді. Сол жағына қарай аунап түсіп, қорылдай жөнелді.

Біз Мұхтар мен «Нағыз Құнанбайдың» арасына енді түскіміз келмей, шеттей бердік.

Мұхтар дауысы қаталырақ шыға бастады:

— Ей, сен өтірік қорылдамай, аш көзіңді! Кімді алдап құтылғың келеді? Тұр!— деді.

«Нағыз Құнанбайымыз» көзін ашты.

— Түнде берген уәдең қайда? Аңшыларың қайда? Балықшыларың қайда?

— Мас кісі не айтпайтын еді, ақсақал!.. Өзіңіз қызық адам екенсіз ғой!..

Бұдан әріге шыдай алмай, біз үйден шығып кетіп күлдік. Мұхтар да көп ұзаған жоқ. Жігітке қатты бір сөгіс жариялағанын естідік, не деп сөккенін естіген жоқпыз. Мұхтар оны өткен түні қандай аспанға көтеріп мақтаса, енді оны жеті қабат жердің астына тыға жамандай алатынын білеміз. Үн шығарыспай, түнеп шыққан жерімізге қарай бұрылдық.

Түнде қонып шыққан жұртымызға келсек, жау талағандай астан-кестен болып жатыр екен. Дастарқанымызда жұмыртқа, сары май, аппақ уыз балапан шошқаның тілінен жасалған жуан колбаса қалып еді, зым-зия жоқ. Барлық дүниеміз тінтілген, шашылып жатыр...

— Ойбай, менің сумкамды алып кетіпті!— деген Ғабиденнің жан даусы шықты.

— Ана жатқан сол емес пе?

Ғабиден сумкасын өзен жағасынан тауып алып, бізге қарай бұрылып:

— Сумкамның быт-шытын шығарып жарып кетіпті!— деді.— Нағыз жан даусы осы жолы шықты. Индияға барғанда әкелген ағылшын қолынан шыққан қымбат дүниелік екен...

Шай, қант орнында. Киім-кешек аман, ас ішетін ыдыстарымыз құлап жатыр. Тонаған кім екені айқын танылып тұр — түлкі! Түлкі қу!

Ет пен майдың иісін күндік жерден сезінген сары балақ түлкі қу бізді түн бойы торыған болар. Бұл оның қашаннан бергі әдеті.

Іле, Балқаш бойындағы көлдерде, далалық жерлердегі суларда әр аңшының соңында әлденеше түлкі жүреді. Атқаныңды тезірек жинап алмасаң, қағып әкетеді.

Осы жаққа бастап әкелген Мұхтарды қалжыңмен қолға алатын бір жер осы еді, бірақ онымыз тым батып кететін қалжың болар деп оған барыспадық.

— «Құнанбайымыз» қалай болып шықты?— деп өзара қалжыңдасқан болып едік, Мұхтар онымызға ере қоятын ыңғай көрсеткен жоқ.

Жолымыз болмағанға ішіміз аши тұра күлген болып, аман қалған ыдыстарымызды жинай бастадық. Шай қайнатайық десек, түлкі иіскелемеген неміз қалды дейсің деп оны да істемедік.

Мұқанның шофері машинасына су құйып жатыр екен. Соған қарап тұрып, Мұқан бір орынды қалжың айтты:

— Нағыз тұлпар су таңдайды... Мен үйге «Құлагерімді» «Ақ Сеңгірден» суарып қайттым дермін-ау. Сіздер үйге не бітіріп келдік деп қайтар екенсіздер!— деді. Ішімізде іркіліп

қалған барлық қалжың түйіншектері түгел ағытылып кеткендей қарқылдасып күлдік. Бұдан кейін бірімізге біріміз қандай қатал қалжың айтсақ та зілі болар-ау деп қауіптенген жоқпыз.

Жүріп кеттік... Күн қайнап тұр. Дала жолының шаңы бұрқ-бұрқ етеді. Бұл көбелек қанатының лебінен көтеріліп кететін күлдей ұсақ шаң. Машинамыздың іші сол ұсақ шаңға толып бұлттанғандай буалдыр тартып кетті. Машинаның терезелерін ашпасақ тұншығып барамыз, ашсақ — ұсақ шаң будақ-будағымен өкпеге соғады.

Бір жарым сағат уақыт жүруге әрең шыдадық. Біздің жолымыздан бес километрдей бұрыс бір поселке көрінді. Алдымызда келе жатқан Мұхтар машинасынан түсіп, бізге соны ұсқады. Біз бас изестік.

Поселкенің шетірек жағында қорасындағы құдықтан су тартып алып жатқан жас қазақ әйелі көрінді. Тұра қалдық. Тұра қалдық та түсе қалдық. Түсе қалдық та, жапа-тармағай құдыққа қарай жөнелдік.

Әйел бізді шырамытқандай, су толы шелегін жерге қойып, аз ғана жымиып тосып тұр. Біз жақындай бергенде:

— Мұхтар аға-ау, осынша шаң-шаң болып, қайдан келесіздер?— деді әйел.

— Бадишамысың, айналайын... Әуелі шайыңды қайнат... кейін естірсің.

— Ал, үйге жүріңіздер.

Бұл — Мұхтардан оқыған, Қазақ университетін бітірген мұғалима екен. Өз пәтері жоқ, совхоз бухгалтерінің бір бөлмесінде тұрады. Шайды тез қайнатып әкелді. Біздің шаңнан тұншыға жаздадық, ыстықтан өлеже жаздадық дегеніміз бір-ақ шайлық азап екен. Шаңы бұрқыраған тас жарып көрмеген, темірді балқытқан пеш аузын көрмеген жандардың күйректігі екен. Шәйға қандық та, жадырап сала бердік. Қалжыңымызға қайта бастық...

Асфальтті жолға жетіп, машинамызды қағып-соғып алған соң, кең машинада шалқайысып отырып, Ғабиден екеуміз бір ауыз бірлікке кеттік. «Заговор!».

— Мына шалды бір тотиту керек!— дестік.

Мен идеяның авторы Ғабиден деуіме болады. Ғабиден де мені атауына болады. Куә да жоқ, дәлеліміз де жоқ. «Қап, мына шал қылды-ау қылықты!» десіп отырдық та, аяғында «өзін бір тотиту керек» деп сөз байластық. Онымыздың ауыр-жеңіл боларын, орынды-орынсыз боларын ойласқанымыз жоқ...

Қалай тотитудың ретін келтіре алмай, бір жеті сандалдық. Әлде кімнен үлкен бір кегімізді алатындай, кек болғанда анау-мынау емес қанды кегімізді қайтаратындай ойландық. Ойлана келе ауыр-жеңіл болар жағы да еске түсті. Тұрпайы

да болмау керек, тұздықсыз да болмау керек. Әуелі бізге ашуланатын болсын, артынан өзіне өзі күлетін болсын. Ақырында таптық, өзінен өзі табылды.

— «Ақ Сеңгірде» көрген азабымызды өзіне бір көрсетіп алсақ-ау!— десіп күлісіп отырғанымызда орала кетті. Ғабиден менен бұрын «Е!» дедім десе таласпаймын, мен таптық деген арнадан ауысқым келмейді.

— Шалды келістіріп тұрып алдап, «Ақ Сеңгірге» жалғыз жіберіп алайық!

— Ретін таба алсақ, ең қызығы осы ғой!

— Тоқтайық осыған!

— Болсын! «Нағыз Құнанбайын» тағы бір көріп қайтсын, несі кетеді.

Енді сол қақпанымызға қалай түсірудің жайын ойластық. Әрбір жазушы драмалық, трагедиялық, не болмаса комедиялық жағдайлардың бәрінің де өрістеу логикасын жақсы білуі керек. Оның әрқайсысының өз логикасы бар. Шығармаға араласатын әр жастағы, әр түрлі кейіпкердің өзіне тән мінез логикасы бар. Адам мінездерінің құбылыстарына бармайтын, бара алмайтын жазушы ол жабайылықтың жаршысы!

Мұхтар мінезінде қандай өзгешелік барын жақсы білеміз. Соның бірі, бірі болғанда ең керексізі, өзіне де, өзгеге де сұ зияндысы — сенімпаздығы еді. Бірінші көрген адамына да, бірінші айтылған шағыстыруларға да оңай сенетін. Балаша сенетін.

Қырық төртінші жылдың не алдында келетін, не артында келетін қысы еді. Орта Азия мен Қазақстаннан көркемөнер апталығын өткізуге Ташкентке бардық. Бізді «Өзбекстан» қонақ үйіне түсірген. Бір күні қоңыр іңір кезінде қонақ үйімізге қайтып келе жатсам Мұхтар сыртта, есік алдында бір қазақ жігітіне ақша беріп жатыр екен. Өңкей қара ала жүз теңгелерді сытырлатып санап тұрып: «Мың жарым жете ме?»— деп жігітке ақшаны ұсына бергенде, мен келдім.

— Е, жақсы келдің. Мына бір іпіміз ертең қонаққа шақырып тұр. Мен екеуміздің атымыздан келеміз дедім. Дұрыс қой?— деді Мұхтар.

Жігіттің басында таз адамша кептей киген қоңыр кепке, үстінде резинка иісі бұрқырап тұрған плащ. Маған қолын ұсынып еді, алақаны сұп-суық су екен. Адам тартар кескіні де жоқ. Базар қарақшысы сияқты.

— Мың жарым жете ме?— деп Мұхтар жігітке ақшаны ұсына бергенде, жігіт:

— Тағы бір-екі қағаз қоссаңыз дұрыс болар еді,— деп қалды. Тебінгідей қара ала жүздерді көріп жұтынып тұр.

— Қонаққа шақырған адам ақша сұрай ма екен?— дедім мен.

— Ертеңгі ішім-жемімізді алуға ақшасы жетпей тұр екен.

— Бұрын танитын жігітің бе еді?

— Жоқ. Ана тұрған машинаны көресің бе? Мені білетін әке-шешесі сол машинада отырған көрінеді. Қазір таныстырады бізбен...

— Мен сол машинаның қасынан өттім. Онда екі жігіт, екі әйел отыр. Төртеуі де орыс жастары. Оның ішінде әке де жоқ, шеше де жоқ.

Дәл осы кезде машина қозғалып та кетті. Мұхтардың ақша ұсынған қолы да шегіне берді. Жігіт те тайып отырды.

Біз де Мұхтардың осы сенгіш мінезіне сендік...

Сөз байласқан күні Ғабиден Мұхтарға телефон соғыпты:

— Мұқа, біз кеше анау күнгі «Ақ Сеңгірден» келдік. Қырып әкелдік... деп бастапты.

— Е, ондай ит сарып кеткен жерге қалай барып жүрсіңдер?

— Біз «Айдарлы» жаққа кетіп бара жатқамыз. Ұзын-ағаштың бер жағында анау күнгі соқыр сіздің жолыңызды тосып жүр екен... Машинасында қой, қымыз, коньяк, шампан... Мені бір жер шақырып қалды... Ар жағын Ғабиттен сұраңыз,— депті Ғабиден.

Мұхтар маған телефон соқты. Мен де Ғабиденше бастай беріп едім:

— Ол жағын Ғабиденнен естідім, ана соқыр қалайша менің жолымды тосып жүр екен, соны айтсайшы,— деді.

— О, ол қатты ұялған екен... Мас күйінде ұялып айта алмапты. Біз де өкпелеп құлақ аспаппыз. Жәй былай болыпты: орыс жігіт орталықтан машина алып, уәде еткен адамдарын жинап әкелемін деп барса, бастықтардың бірін таба алмайды. Күн жексенбі еді ғой, есіңде ме? Содан ол салпақтап кешке қарай оралыпты.

— Пәлі...

— Содан кейін сол екі жігіт ұятымызды аршиық деп келесі демалыста сені күтіп жүргенде бізге кездесті. Бармасқа бола ма, бардық. Төрт-бес дуадақ атып алдық... Біраз балық ұстап берді...

— Ана соқырды мен нар жігіт, нағыз Құнанбай екен дегенімде мені мазақтағыларың келіп еді! Енді не айтар екенсіңдер!..

— Енді бәріне сендік...

Мұхтар бізге де оңай сеніп қалды. Біз бәсең-бәсең шыжымдап тартатын өнер де көрсеткеніміз жоқ. Жалғыз есебіміз — Мұхтардың өзі сеніп қалған соқырын аз ғана майлап жібер-сек, ар жағын өзі өңдеп, өзін өзі сендіріп әкетеді деген ой болды. Сол беталысқа ойысып болды-ау деген кезде — Мұқаңды демалыс күндері күзге дейін күтеміз. Енді бір жетіде қой отарлары осы «Ақ Сеңгір» мен «Жирен айғыр» өзендерінің маңайында болады. Күтеміз, күтеміз!— деп қалды дедім.

Атақты жазушы Марк Твен Париж көрмесін аралап жүріп адамнан басқаға көзі түспегенін айтады. Бұл шындық қой, жазушы шыпдығы. Біз де Мұхтарға сол адам жағынан, «нағыз Құнанбайы» жағынан келіп едік, қуанып кеткендей сезді. Енді қайтер екен деп Мұхтарды екі жақты бақылауға алдық.

Бір жеті бойы хабарласқан жоқ. Жұма күні кешке Ғабиден телефон соқты:

— Кетіпті!

— Жолы болсын!

Дүйсенбі күні таңертең қыдырған болып Мұхтардың үйінің алдынан өтіп бара жатсам, шофері арықтан машинасын жуып жатыр екен. Қара машина баттасқан шаң. Анау күні өзімізді тұншықтырып келген аққұба шаң, күлдей ұсақ шаң...

— Ие, бір жаққа барып па едіңдер? Қанша әкелдіңдер?

— Ну, Вас!..— деді шофер. Оның үніне қарағанда Мұхтар ашуланған болуы керек.

Біз істерімізді істеп алып, енді соны қалай жуып-шаярымызды таба алмай қысылыңқырап жүргенде, бірер жетіден кейін Мұхтар өзі телефон соқты:

— Әй, сендер, екі дорақ, әуелі мені алдай алғандарыңа мәз болып күліп, енді менің көзіме көрінуге бата алмай жүргендеріңді мен білмейді деп жүрсіңдер ме? Валентина Николаевна екеуміз күнде күлеміз екеуіңе. Менің туған күнім естеріңде шығар, келіңдер, қосыла күліп алайық,— деді.

ҚАРЛЫ ЖАҢБЫР АСТЫНДА

Қатынасушылар:
Қалибек, Мұхтар, Елубай, мен.

Мен оқ жасап отыр едім, Қалекең телефон соқты:

— Уай, мен бүгін бара алмайтын болдым.

— Уа, не болып қалды?

— Қазияның он төртіне толмай құтырған қызы бар емес пе, сол ақ тоқтымыз бүгін кешке күйексіз қара қошқармен ми-палау жасайды екен. Ми-палау!..

Түсінбейтін ешнәрсесі жоқ. «Отелло» қойылатын болғаны да. Қыз әкесін ойнайтын Қалекең соны Шекспирдің өз сөздерімен айтып жатыр.

— Онда сен бұл жолы бара алмайтын болғаның ғой?

— Уай, сен не сандалып отырсың өзің? Тірі болсам — өзім, өлсем — сүйегім жетеді ертең Шабынды көлдің жағасына!

— Онда болды, Қалеке, болды!

Мен Мұхтарға телефон соқтым:

— Ана шал бүгін бара алмайтын болды. Бүгін «Отелло» екен.

— Қап!.. Далаға шығып бой жазып қайтайық деп құты-

рынған өзі еді, бара алмайтын болғанын қарашы...— Мұхтар кәдуілгідей ренжіп қалды.

— Қынжылмай тұра тұр. «Тірі болсам — өзім жетем, өлсем — сүйегім жетеді,— деді — Шабынды көлге».

Мұхтар қуанып кеткен дауыспен:

— Онда жасай бер орынды. Көп жаса! Бір оғыңа бір үйректен аласың мейлі!— деді.

— Келістік! Одан арзанды Ташкенге барсаң да таба алмайсың!

Отан соғысының орта кезі. Жасаулы оқ жоқ. Уқалаған газет қағазымен тығындап оқты қолдан жасаймыз. Өзіме жүз, Мұхтарға елу оқ жасауым керек. Ол маған оқ басына бір үйрек атып бермекші... Сонда өзіне қанша үйрек қаларын екеуміз де ойлаған жоқпыз. Аңшыларға есеп-қисаптың керегі не? Аңшылардың арасындағы есеп-қисаптан еш уақытта алашақ-берешек туған емес. Аңшыға асырып айту айып емес, өтірік айту айып.

Кешке Мұхтар, Елубай үшеуміз вокзал басында кездестік. Еле-ағаң Мұхтар екеуміздің арқамыздағы рюкзагімізді басып-басып байқады да «Нешауа!»— деді. Алматы мен Іле арасында жүретін жергілікті поезд қозғала берді. Міндік те жүріп кеттік.

Біз «Жеті жиде» стансасына жетіп түсе қалғанымызда тас қараңғы түн еді. Қарлы жаңбыр күшейе түсіпті. Бұлт қалың. Бұлт пен түнгі аспанның айырмасы сезілмейді. Бұл біздің құдайдан тілеп келе жатқан жағдайымыз. Күншің қалпы осылай болып тұрса, топтанып келе жатқан үйрек-қаз төмендеген бойымен көлге құлай қонады. Жердің миы шығып жатыр. Қызыл асықтан батпақ. Барар жеріміз әлі бес-алты километр.

Шабынды үлкен көл. Аспанда бір құс келе жатса, бұл көлге қонбай кете алмайды. Жемі мол, орталығында айдыны бар, ығы бар, тасасы бар. Көлге жақын ауылдарда бір аңшы жоқ.

Жүріп кеттік... Еле-ағаң алдымызға түсіп алды да, қақшаңдап тартып берді. Ол өмірінде май бітпеген қырық сіңір адам. Денесі тіп-тік. Бұлшық еттер мен сіңір, сүйек. Аяғында өгіздің жон терісінен тіктірген қос ұлтан, қос жұлық, аша бұттан келетін етік. Киімдерінің бәрі ықшам, нағыз аңшының киімі. Ең сыртынан киген жалбағайлы су өтпесі тағы бар. Біздің қауымда жиырмасыншы жылдардан бері аңшылықты үзбей келе жатқан нағыз аңшы жалғыз сол — Еле-ағаң.

Мұхтар екеуміздің киінген түріміз түр емес. Мұхтардың үстінде қазақы қоңыр сырмалы шапан, аяғында қазақы қоңылтаяқ етік, бозға да, бозғылға да қосуға болмайтын күлді-бадам күңгірт түсті кепке. Мұхтар әшейінде сол кепкесін бұлай мақтайды:

— Осы кепкенің астында Әуезов деген аңшы отыр деп бір құс ойламайды!— дейді.

— Құс түгіл мен де ойламас едім. Көріп жүрген соң амал не?

Менің киінген түрім одан да сорақы. Үстімде қызыл асығыма түсетін Ленинградтан шығарылатын құстандай тоқылған қоңыр драп пальто. Бұл су өткен соң құстың көзіне қапқара болып күндік жерден шалынуға тиісті. Аяғымда ескілеу ботинка. Шалбарымның балағының аузы отыз сантиметр. Басымда күзгі қозы құйрықтай төрт құбылаға түгел жайылып кеткен қалпақ. Қалпақ бейнесі жоққа жақын.

— Аңға шыққанда осылай да киіне ме екен!— деп Еле-ағаң маған ұрсып қояды. Онашада — саған ұрысқаным Мұхтарға да ұрысқаным... біліп қой!— дейді.

Біз мылтықты отыз жетінші жылы қабына салып тастағамыз. Содан бері Ұлы Отан соғысының от нөсерлі бұлты неміс жеріне қарай біржола ауып болғанша аңға шыққан емеспіз. Ерсі көрдік. Сондай ауыр жылдардың кезінде аңшылық киімі қайдан сақталсын? Біз оған осы жайларымызды айтып болғанша Еле-ағаң аркан бойы ұзап кетеді.

— Аяндандар, аяндандар! Сен әй, Мұқаңды сөзге айналдыра берме!

— Еле-ағасы-ау, жүріп келеміз ғой...

Әрі киінген түрімізден қысылып, әрі жүрісімізден қорынғандай болып Мұхтар екеуміз Еле-ағаң не айтса да бас иіп бағынып, пенде болып келеміз.

— Менің етігім үйде кигенде аяғыма әрең сыйып еді, енді қолқылдап барады,— дейді Мұхтар.

— Су өткен жоқ па, әйтеуір?

— Қайдан өтпесін! Башпайларым жүзіп жүр...

Мен жүре келе Мұхтардан гөрі де мүсәпірлеу бола бастадым. Ұзын пальтоның етегінен сорғалаған су ботинкемнің ішіне құйылып келеді. Қең балақтарым мен пальтомның ұзын етегі аяғыма оралады...

Бір километрдей жүрген соң Мұхтар екеуміз Алматыдан өпы-мұны алып қайтқан әйелдердің ортасында қалдық. Төртбес еркек поездан бізбен бірге түсіп еді, олар артына да қараған жоқ. Еле-ағаң да қара үзіп кетті.

— Ішімізде бір-екі еркек қалғаны жақсы болды-ау... Қымсынбай, қорықпай осылай ақыре-ең жүріп отырып, үйге де жетіп қаламыз,— деді москалдау әйел даусы. Мұнысы «бізді тастап кете көрмендер» дегені ғой бізге.

Бұл қалжыңсыз дауыс еді. Мұхтар да солай түсініп:

— Иә, бізді «үй жолдас» деулеріңізге болады. Алматыдан бірге шықтық, поезда бірге келдік. Біздің баратын жеріміз де сіздің ауылдарыңыздың маңайы болар,— деді.

— Е, бәрекелді, көңілім жаңа орнықты ғой,— деді жаңағы әйел.

— Апа-ау, жол-жөнекей кездескенге сене берме деген сөз де бар емес пе?— деді екінші бір әйел даусы.—«Үй жолдастарымыздың» біреуі артына қараған жоқ қой!..

Бұл дер кезіндегі әйелдің даусына ұқсайды. Қалжыңдаса кетуге де, айтыса кетуге де дайын, өзіне өзі сенімді, бабындағы әйел даусы. Екінші бір жастау әйел даусы оны қостай кетті:

— Әзір елбесіп еріп келе жатырмыз ғой. Қай жерде бізді тастап озып жүре беретіндерін кім білсін...

— Озғымыз келсе мана озып кететін едік қой... Бірақ үй жолдас болған соң...— дей бергенімде бір аяғымды су толы жыраға тығып алып, аз-ақ ұшып түспедім.

— Ойбай, құлай көрмеңіз,— деді жаңағы әйел. Мені сүйей бергісі келгендей оң қолын соза беріп кейін тартып қалды.

— Пальтоңыздың етегі аяғыңызға орала бермегенде алдақашан озып кеткендей екенсіз,— деді тағы бір жастау әйел даусы. Мен бір ұпай ұтылғанымды мойындап, үндей алмай қалдым.

Жағдайың осындай болған соң аузыңа жөні түзу жауап қайдан түсе қойсын? Пальтомның етегі аяғыма оралған жоқ дейін бе, құлай жаздағаным жоқ дейін бе, не айтайын? Әйелдердің арасынан сыпайы ғана шыққа да, менің шымбайыма инедей қадалған сынқыл күлкі естілді.

— Шырағым, бұлардың қалжыңын ауыр ала көрме. Жаңбырлы күнде жабыға берсең, өзің жабыға айналасың деген сөз бар ғой... Келіндер мына жаңбырдан жасымайық деп қалжың айтып келеді. Әйтпесе, ерігіп жүрген біреуі жоқ, бәрі де жұмыстағы адамдар,— деді сөз бастаған мосқалдау әйел.

Бұл кісінің сөзі мағыналы шыққанын қанша жақсы түсінсем де, менің жанына сөніп бара жатқан отты үрлеп қалғандай тиді. Әлгі жерде оқыс жеңілгенім ұмытыла салудың орнына, ішімді қайтадан тырналап, мазалап кетті. Мен!.. Мен бола тұра!.. Нағып..! Нағып оп-оңай жеңіліп қалдым? Нағып сол жеңілгенімді жауапсыз қалдырып, үндемей арқалап кете беремін?!

Есіме Марк Твен түседі. Ол былай дейді: «Менің ақылойымның өзі шегі-шеті жоқ мол болу керек. Соны жинап алғанымша көп уақыт өтіп кетеді де, дер кезінде қайтарар жауапты таба алмай қаламын»,— дейді. Қолма-қол жауап қайтара алмау жағынан Марк Твен менің көшіме де ере алмайды. Сөйте тұра, кінә өзімде екенін біле тұра күйініп келемін, күнәсіз әйелдерден кегімді алғым келеді. Ұзамай сөз таба алмаған кінә өзімде ғой деген ой жеңе бастағанын сезіндім, қарсыласқаным жоқ. Әйелдермен қайта қалжыңдасып кеттім.

«Жеті жидеден» екі километрдей ұзаған соң Еле-ағаң бізді

тосып алды. Енді ол қашанғы әдетінше біздің мылтықтарымызды өз мойнына асып алады.

— Аяңдаңдар, аяңдаңдар!— дейді содан кейін. Онда да жүрісіміз оңала қоймаса, азық-түлік салған рюкзагімізге жармасады. Енді біз, амал жоқ, ұялғаннан еріп отырамыз. Еле-ағаң біздің командиріміз, тықсырып отырады. Тағы да баяулай бастасақ, маған ұрса бастайды. Қалекең мен Еле-ағаң ұрса жүріп еркелете білетін адамдар еді.

Біз қуып жеткен соң Еле-ағаң бізге:

— Қәне, мылтықтарыңды бері әкеліңдер! Әкеліңдер! Дауай! Мен сендерді Шабынды көлдің жағасында тосамын. Сендер жеткенше таң да атар, ет пісіп, шай да қайнап тұрар,— деп Мұхтар екеуміздің мылтығымызды сыпырып алып, мойнына асына бастады.

— Бәсе, менің де бір сандырағым келетін болды,— деді манағы дер кезіндегі әйелдің даусы. Үй жолдастарға жарыған екенбіз.

Тағы бір әйел:

— Бұл кісілердің жүк артатын түйелері де бар екен ғой!— деді.

Еле-ағаң жалт бұрылып, жаңағыны айтқан әйелдің алдына тізерлене кетті де:

— Елуге жеткенше кім екенімді біле алмай жүр едім. Түйе екенімді тауып бердің ғой, шырағым... Қәне, жүгіңді арқама арт та, өзің иығыма міне ғой!— деді.

Әйелдің қатты ұялғаны байқалды. Даусы жыламсырай шықты:

— Ағатай-ай, байқамай қалдым... кешіре көріңізші. Аяғыңа жығылайын, кешіре көріңізші,— деді.

Еле-ағаң атылып тұрды.

— Айналайын-ай, ойнап айтам деп жылатып алдым-ау... өзің кешіре гөр, айналайын,— деді әйелге.

Мана сөз бастаған мосқалдау әйел басалқа айтты:

— Ие, ойын-қалжыңды көтере алмасаң үйіңнен шықпа. «Әзілің жарасса атаңмен ойна» деген бар. Күн жаңбыр, түн қараңғы, қызыңыз байқамай қалды... ауыр ала көрмеңіз, отағасы...

Осылай бір ұтылып, бір ұтып жаңбырлы түнді қалжыңмен жеңіп, әйелдердің қолхозына — айрылысар жерге жақындап қалдық. Әйелдердің аяңы ширай бастады.

— Міне, үй жолдас деген осы болады, ауылдарыңызға жеткізіп салдық,— деді Мұхтар.

Оған мосқалдау әйел жауап қайырды:

— Шырақтарым-ау, мынау қарлы жаңбырлы түнде қайда барып паналайсыңдар? Одан да біздің ауылға қонып, баратын жерлеріңе ертең бармайсыңдар ма?— деді.

Бұл ой мені манадан бунап келе жатқан. Мұхтар да ойлаған жерден шыға келді:

— Үй жолдас болып келе жатқан адамдардың бұл сияқты мырза бейілдеріне ырза көңіл білдірген дұрыс болар?— деді Мұхтар маған ақырын ғана.

— Мен шақырмаса да осы ауылға қонбай кетпес едім,— дедім.

— Еле-ағаңды көндіріп көр.

Еле-ағаң біздің ыңғайымызға бір шарт қойып көнді:

— Сонау шығысқа кетіп бара жатқан үйрек ерте ұшады. Төрт жарымда маяның үстінде болуымыз керек. Үште оятамын. Оянбағандарыңды тастаймын да жүре берем.

— Болсын, Еле-аға, болсын! Тұспалдап тұрғаның мен ғой, оянбасам обалым өзіме. Қалып-ақ қояйын...

— Сирағыңнан сүйресем де алып кетем.

— Оған да көндім.

Ұзамай алма иісі аңқып, мұрныңды жарып тұрған жыпжылы үйге кірдік-ау, әйтеуір... Осы күні сол әдеттері сақталды ма, жоқ па, білмеймін, ол кезде Алматы облысына қарайтын қазақ ауылдарының бәрінде де сандықта сақталатын алма болушы еді. Жеп көрген емеспін, ал енді иісі! Сол кездегі жаман үйлердің ішінде алманың піскен кезі сақталып қалғандай сезілуші еді. Өз салмағынан өзі майысып тұрған алма бағы көз алдыңа келетін.

«Үй жолдастар» бірімізді біріміз шам жарығында көрдік. Үй иесі манағы мосқалдау дауысты деген әйел болып шықты. Ашаң жүзді, әлі де ажарлы, аршынды, айбарлы жаралған адам. Көрген жерден құрмет көрсеткің келіп тұратын жаратылысы бар. Аты Жамал екен.

Манағы дер кезіндегі әйел дегеніміз осы үйдің келіні, аты, бұл елде гүлсіз әйел аты сирек кездеседі, Еркегүл екен. Бұл да ақжарқын, жұрымды жаралған, сүйкімді әйел. Жұбайы майданға алынғалы үш жыл, ақ қағаз да жоқ, қара қағаз да жоқ...

— Ал енді ойын-қалжың өз алдына, шын өз алдына, шешініңіздер, жігіттер. Су киімдеріңізді тастап төрге шығыңыздар,— деді Жамал апай.

Бір ғажабы осы екі әйелдің екеуіне де су жұқпаған сияқты. Еркегүл сыртқы киімдерін тастай сала самауырды көтеріп далаға шығып кетті. Жамал апай ауыз үйде бірдемелерді айналдырып жүр. Жаурау түгіл тоңазымағандай.

Мен ботинкелерімді шамалы ғана сілкіп қалып едім, былш етіп табалдырыққа соғылып барып қылжиды. Екеуінен шөлейтті жерде кездесе қалса екі түйені суаруға жететін су сорғалай бастады.

— Шырағым, пальтоңды маған берші, пешке жауып қо-

яйын,— деп Жамал апай менің пальтомды ала бергенде үйге кірген Еркегүл:

— Сөйт, апа... түйенің су болған жабуын пешке бір түн жауып қойсаң таң атқанша кеуіп қалатын еді ғой,— деді.— Бұл маған атылған оқ.

Қалжың өрістеп кетсе жалғыз болмайын деп мен:

— Мына кісінің жауабына да орын қалдырыңыз,— дедім. Содан кейін енді Еркегүлдің өзіне тиіскелі аузымды аша бергенде Еркегүл:

— Ағай-ай, тұра тұрыңызшы. Мына кісі Мұхтар ағай екен ғой!— деді.

Бұл кезде Мұхтар сырт киімдерін шешіп, «құсқа көрсетпейтін» кепкесін тастап, Мұхтардың өзіне едәуір ұқсастығы бар қалпына келіп қалған екен, жас әйел тани кетіпті.

— Мұхтар аға, кешіре көріңіз... Өзіңізге қадап ешнәрсе айтпасақ та, сіздің алдыңызда айтылмайтын бірдемелер айтылып-ақ кеткен шығар, кешіре көріңіз...

— Жоқ, айналайын, кешірім сұрауға түк себеп болған жоқ. Мен сондай қарлы жаңбырда қабақ шытпағандарыңа әрі қуанып, әрі қызығып келе жаттым. Араласа кетуге үлкенді-кішілі біріңе лайықсыз соқтығып қаламын ба деп аузымды ашпай, іштей қалжыңдасып отырдым да үндемедім. Мынаған, бұл Ғабит деген ағаң, сен тайынба деп итермелеп едім, бұл оп-оңай жеңіліп қалды... Анау түгіне түк жұқпай төрге барып, сұқсыр алған қаршығадай шаншылып отырған Елубай ағаң... Ол болса поездан түсе сала кетіп отырды.

Еркегүл ауыз үйде біздің киімдерімізбен әуреленіп жүрген енесіне дауыстап:

— Апа-ау, өзің айта беретін, ғайып-ерен, қырық шілтенді түгел шақырып әкеліппіз үйге... Бері келші, бері келші, апа!— деді.

— Естідім, айна. айын. Бәрін де естіп, орнымнан қозғалмай қалдым... Аман-сау болдыңыз ба, Мұхтар-аға!— деп екі қолын бірдей созды.

Мұхтар қазақтың бірінші номерлі жентельмені, тұра келіп амандасты. Төрт қоңырқай қолдар тоғысып, бірін-бірі ұзағырақ қысып қалыпты. Мұхтар етігін тастап үлгірген, жалаң аяқ. Балақтарынан су сорғалап, жігі ашылған иден тақтайлардың арасына қарай жыландай жылжып барады.

Жамал апайға мен қолымды орнымнан тұрмай ұсындым. Басымды да идім. Шын жүректен құрметтеген қалпым жүзіме де шыққан болу керек. Қолдарын қысып отырып:

— Жамал апай, Мұхтар ағаннан аққан су арықтай болып барады, мен тұрып амандассам, менен сорғалаған су сіздің Шабынды көлдей болады,— дедім.

Жамал апай «іштене етпес» деп азғана езу тартты да, бас-

қа сөз қатқан жоқ. Төрде отырған Елс-ағаңа барып амандасты. Содан бізге қарай орала беріп:

— Сіздер екеуіңіз де балақсыздарың бар шығар, шалбарларыңызды шешіп беріңіздерші маған, кептіріп берейін,— деді. Мен шеше бастадым, Мұхтар бөгеліп барып шешті. Жамал апай Мұхтар екеумізге екі көрпе әкеліп берді.— Жамылып төрге шығып отырыңыздар.

Өмірінде бірінші рет иықтарында көрпе, екі жалаң сирақ, екі жалаң аяқ жазушы бірінші кездесіп отырған үйдің төріне барып отырды.

Шай ішіле бастағанда үш еркек, екі әйел едік. Шай аяқтала бергенде он бес әйел, үш еркек болып қалдық. Екі домбыра, бір сырнай келді.

Бұл араның әйелдері қалаға жиі қатынасады екен. Алматыда болып жатқан жаңалықтардың бәріне таныс. Алғаш қойылған операларға барған адам бір-бір ән алып келетін кезі. Бұлар да сол опералардың өндерін түгел білетін болып шықты.

— Мұқа, келіндеріңіз сіздердің құрметіңізге концерт бергелі жиналып келіпті. Ауылдың «алты ауыз» дейтіні де сол болар. Содан кейін Елекеңнің «Нақ-нағын» естуге құмартып отырғандар да аз емес,— деді Жамал апай.

Концерт басталып кетті. Бұл кездегі қазақ операларының бәрі де қазақтың қолтума әндерімен, өз күйлерінен құрастырылған екен. Сол опералардан күнде естіп жүрген әндеріміздің өз топырағында, өз сахнасында өз даусымен, оркестрсіз салғандағы әсері бізді баяғы ауылға, «Алтыбақан» басына апарып тастағандай еді. Әрбір өнердің бүгінгі көрінісі мен сенің көкірегіңде сақталған түп нұсқасын салыстыра отыру әшейін ермек емес ол. Бар мен жоқтың, асыл мен жасықтың мөлшерін салыстыру арқылы ғана танылмақ.

Дала қызының еліне еркелеген, жеріне еркелеген, назданған, қайғырған, қарғаған үндері таза күйінде, анайы сәби күйінде естіледі. Мұң мен бірге жігер де бар. Жалынышы мен бірге жалыны бар. Жан тазалығы, саудаға салмас ар-ұят тазалығы бар. Сен де сондай кіршіксіз тазалығыңмен тыңдасаң ғана ләззәт аласың. Біз бір сәт осындай жайда болдық.

Бұл әйелдерде опералық дауыстар жоқ, әрине. Бірақ әнырғағымен бірге толқындаған адал жан, арлы жүрек бар. Сағыныш мұңы да бар, күту де бар, сенім де бар. Соғыс тұсындағы ерлік, қайрат-жігер әндері түгел. Баяғы «Айналайын, қарағым, сәулетайымдар» жоқ. Күйдім-жандым, құшақ құмарлығына тыйым салынғандай, бірінің аузына түскен жоқ. Сол бетке қарай жетелейтін кейбір ескі әндерді қолдан илеген жаңа өлеңдермен айтады.

Қызығы мынада ғой: бұл үйде тозығы жетпеген бір нәрсе жоқ. Домбыраның шегіне дейін түйіншек-түйіншек. Қайғы-

мұңсыз бір жан жоқ бұл үйде — біреудің әкесі, біреудің баласы, біреудің жары соғыстан қайтпай жатыр. Салған әндері де, ақжарқын жүздері де сол қайғы-мұңға қарсы ұстаған қарулары сияқты. Мана келе жатқанда Жамал апай «жабыға берсең өзің жабыға айналасың» дегені менің есімде осы мағынада қала барды.

Әйелдер бізге толық мағынасында көңіл толарлық концерт берді де, әрі беті жарық, әрі үзік шекті домбыраны Еле-ағаңның алдына әкелип қойды. Еле-ағаң домбыраны бірер қағып қалды да:

— Әдейі менің даусыма арнап жасалған домбыра екен,— деп жұртты бір күлдіріп алды. Жарты сағат «Ақ сұңқар», «Ақ Айшаларымен» біраз айналдырып еді, аяғында «Нақ-наққа» көшпеске амалы қалған жоқ.

— «Нақ-нақ»!

— «Нақ-нақ!»— деген әйелдер қоймады еркіне.

— Ал, ендеше «Нақ-нақ!»

— Сөйле десең сөйлейін сөз келгенде... e-hay!..

Менің білуімше «Нақ-нақ» сөзсіз Еле-ағаңның өзі шығарған ән, өзі шығарған өлең. Мұндай әнді, мұндай ән текстін өзі ыңылдап, домбырасы дыңылдап отырып, мың рет бұзып, мың рет түземесе жасап шығаруы мүмкін емес. Мен 16—18 жылдарда Еле-ағаңның елінде болдым. Талай-талай шілдехана, тойларда Қостанай елінің әндерін естідім. Сонда «Нақ-нақтың» өзі түгіл, алыстан ұқсайтын ән естіген емеспін. 23—26 жылдарда Еле-аға да, мен де Орынборда оқыдық. «Нақ-нақ» сол кезде туды, сол кезде түгел аяқтанды.

«Нақ-нақтың» әні де, өлеңі де қызық. Өлеңі 11 буынды қара өлең өлшемінен басталады да 12—13 буынды өлеңге ауысып, аяғына қарай 7 буын, 4 буын, 2 буынмен тынады. Мысалы:

Сөйле десең сөйлейін сөз келгенде — e-hay (11-12 буын)
Киер көйлек шаруа бөз келгенде тамаша-ау... (13-14 буын).
Денің сау ма, құдаша-ау? (7 буын).
Тобылғыны түбінен қазып алдым, былқ-былқ (13-буын).
Бөдешенің етінен азық алдым, сылқ-сылқ (13 буын).
Абай, қыздар абаубақ, (7 буын).
Тырнамақтай туай тақ (7 буын),
Қыр басында қыз ойнақ, (7 буын).
Күндіз мәжіліс, түнде ойнақ (7 буын),
Екі манақ (4 буын)
Нақ-нақ (2 буын).

«Нақ-нақ» халықтық өлеңдерге де, әндерге де ұқсамайды. Өлеңнің ішінде «тырнамақтай, туай тақ, екі манақ» деген сияқты бұлыңғыр сөздер де бар. Мен «тырнамақтай туай тақ» дегенді тырнадай шулап деген мағынада түсінгім келеді. Ал енді, «екі манақ, нақ-нақ» деген сөздер, даусыз, ойда бұрын туған ән ырғақтарының, қазақша айтқанда бос қалған қуыс-қуыстарын толтыруға алынған. Сонысының өзі әннің атына

айналып кеткені ән шығарушының құнды бір табысы болғаны да!

Мен «Нақ-нақтың» өлеңін түгел келтіріп отырғаным жоқ, көркемдік құрылысындағы ерекшелігін көрсеткім келді. Менің ойымша «Нақ-нақтың» ерекшелігі сонша, мұндай өлең де, мұндай ән де екінші рет қайталанбайды, ешкім қайталай алмайды. Оның себебі «Нақ-нақтың» әніне бұрынғы өлең өлшеулерінің бір де бірі сыйыса алмайды.

Еле-ағаң «Нақ-нағымен» тағы жарты сағат ұстады. Сағат түнгі екі жарым болыпты.

— Киіне бастаңдар!— деді Еле-ағаң. Жылы үймен, жылы жүзді, бауырмал жүректі адамдармен жыртылып айрылардай болып киіне бастадық.

Көл жағасына жеткен соң бізге:

— Үшеуміз үш маяда бөлек-бөлек отырамыз,— деді Еле-ағаң. Әйтпесе сендер бір-екі үйрек құлаған соң соны мақтаныш көріп, сөзге айналып кетесіңдер. Анда жүргенде бойың көрінбесін, дыбысың шықпасын!

Содан кейін Еле-ағаң үш мылтық пен үш рюкзакты бір маяға апарып тастап келді. Екінші кезекте Мұхтарды, үшінші жолы мені арқалап әкетті. Су мұздай суық. Тереңдігі тізеден ғана болғанымен асты батпақ.

Бізде суға киер етік жоқ деп Еле-ағаңа үйден шықпай тұрып айтқамыз.

— Судан өзім көтеріп өткіземін де бір маяның төбесінен үй жасап беремін. Үйрек-қаз алдына келіп қонады. Жамбастап жатып ата берсің,— деген Еле-ағаң.

Біз Еле-ағаңның сөзін қалжың көріп едік, қалжың емес, шын болып шықты. Жағадан жетпіс метр жердегі маяға Еле-ағаң бір сағаттың ішінде үш рет барып оралды. Маялардың арасы да сондай жер. Мұхтар екеуміз екі шеткі маядамыз, Еле-ағаң ортадағы маяға орналасты. Орналастырып болған соң, Мұхтар екеуіміздің мылтықтарымыз бен рюкзагімізді әкеліп берді. Менің нәрселерімді әкеліп бергенде Еле-ағаң мынадай әмір берді:

— Енді жарты сағаттан кейін үйректер ұша бастайды. Біреуі ұя салам деп қалпағыңа келіп қонса да атпа! Ол жергілікті үйрек. Батыс жақтан топ-тобымен келе жатқан үйректі атамыз. Ата бастайтын кезде мен монокпен белгі берем. Дарқоңырдың моногі. Ұмытып та қалма, ұйықтап та қалма!

— Бәрін де айтқаныңыздай орындаймын, Еле-ағасы!

— Жоқ, айтқаныңды орындауға келгенде сенем Мұхтар жақсы!

— Еле-ағау, Мұхтармен салыстырғанда мен көш ілгері аңшы емеспін бе!

— Көш ілгері екеніңді әуелі аңшылықтың тәртібін сақтауда көрсет!

— Бүлк еткізбей орындаймын, Еле-аға. Енді кішкене отырыңыз, темекі тартайық.

— Міне, міне, сен аңшыны осылай бұзасың! Сені Қалекең еркелетіп қойды да, өзгеміздің айтқанымыз құлағыңа кірмейді. Бүгін мен оны сенен бөлек орналастырамын.

— Өйтпеңіз, Еле-аға. Қайсымызбен бірге орналасамын десе де еркі білсін.

Еле-ағаң кеткен соң мен маяның құс келер жақ шекесінен ұңғып барып ұя жасап алып едім, жылына бастадым. Кешірек шауып, кептіріп үйген көкше құрақтың иісі де көптен бері мұрныма келгені осы. Жылына бастадым деу мен үшін ұйықтап кетіппін деудің астарлап айтқан баламасы ғана ғой — ұйықтап қалыппын. Еле-ағаңның дар-қоңыр моногін естімеппін. Олар Мұхтар екеуі атыстың қызығына түсіп кетіп, менің ұямнан жарты сағат бойы үн шықпағанын аңдамапты да.

Дәл төбемнен мылтық даусы үш рет қат-қабат гүрсілдегенде оянып кеттім. Еле-ағаң тағы атқылайын деп отыр екен, мен мылтығымды көтеріп «бармын» деген белгі бердім. Еле-ағаң маған жұдырығын түйді.

Үйректер лек-легімен төмен ұшып көлге құлай қонып жатыр. Мұхтар мен Еле-ағаң маяларының айналасы едәуір шұбартып қалғандай екен. Мен де ата бастадым. Төмен ұшып көлге тобымен төңкеріле берген үйректің азғана алдын ала мылтықтың қос құлағын біріне-бірін жалғастыра тартып үйренсең, бұл осы күні адам иланбайтын қырғын. Мұндай топтанған үйрек тұқымы үшеумізге де жиі кездесіп қалып, сиреп кетіп барады. Еле-ағаң үйрек тобымен құлап жатса да қозғалмайды, қаз құласа маядан түсе сала ұмтылады. Алып келіп маяның үстінде бауыздайды. «Жараланған» құсты азаптамай, тезірек өлтірген дұрыс!»

Қарлы-жаңбырлы, буалдыр-бұлыңғыр таң алды. Батыстан шығысқа қарай топтанып ағылған үйрек-қаз, аққу, тырналар мыңдаған километр жол бойында екі рет — жазғы тұрым және күзді күні үлкен қырғынға ұшырайды. Жазғытұрым, ең кемі екі жеті құс жолындағы елдердің барлық аңшылары бізге ұсап, ертелі-кеш, қарлы-жауынды, қалың тұманды, буалдыр-бұлыңғыр күн райын тілеп, қазір әрқайсысы бір тасада отыр. Күзге қарай тағы екі жеті осылай болдық.

Таңертеңгі жетіде әлі таң атпағандай сезіледі, қарацғы. Сегізден асқасын да атуды тоқтата алмадық, құс бейшара ағыла берді. Жаға жақтан біреу айғай салды. Таныс дауыс — Қалибек! Қайран Қалибек! Қайран Қалекең!

Қалекең менің тұсыма жақынырақ келіп тұр екен. Мен басымды көтеріп «маған кел!» — деп қол бұлғадым. Еле-ағаң дар-қоңыр моногін үш рет дар-дар етқізіп маған қатал сөгіс жариялады. Кейін білдім — біреуі басымды көтергенім үшін, екіншісі — қол бұлғағаным үшін, үшіншісі — бейсауат жүр-

ген бөгде біреуді лұқсатсыз маяға шығарып алғаным үшін...

Қалекең іркілмей суға етігімен түсіп жүре берді. Жақындай келе аяғындағы ұзын қонышты етікті таныдым — қала бастығының етігі, басындағы бөркін таныдым — Құнанбайдың бөркі. Қазір өзі де толық денелі, биік кеуделі, кең жауырынды, жауын соғып тұрған жағындағы көзін қысыңқырап алған екен, аумаған Құнанбайдың өзі! Сахнада өзі жасаған Құнанбай! Құнанбай өрмелеп маяға шығып келеді.

— Соз қолыңды!

Маяға шығып алған соң Қалекең: «Бері әкел!»— деп менің мылтығымды жұлып алды.

— Келген қонаққа орын берер болар!— деп менің орнына орналасып алды.— Өзіңе орын тауып ал! Бірінші атқанда тимесе мылтығыңды суға лақтырып жіберем!

Әрі аға, әрі құрбы, ерке шалға не айтасың?!

Үйрек әлі қалың ұшып тұрған. Қалекең бірінші атқандаақ екі үйрек дөңгеленіп түсті.

— Пай-пай, Қалибек Қуанышбаев!— деді өзіне өзі.

— Пай-пай, Мүсреповтің мылтығы!— дедім мен.

— Не дейсің, әй?

— Пай-пай Қалибек Қуанышбаев деймін...

— Бәсе, солай болар. Құй жүз грамды!..

Қалекең кейде құсқа тигізіп, кейде көк жібек шымылдықтай дірілдеп-дірдектеп тұрған жаңбырға тигізіп ата бастады. Мен су өтпеген көк құрақ маяға аяғымды тыға түсіп, Қалекеңе қарадым да жаттым.

Қалекеңді мен театр сахнасының аруағындай көремін. Артистердің талайынан — «Қалекеңмен бірге ойнағанда өзіміз құтырынып кетеміз, кейде бұрын істей алмаған бірдемелерді оп-оңай істеп кетеміз»— дегендерін ылғи естуші едім.

Жаңа жазған сахналық шығармаларын театрға апарып оқығанда Қалекеңнің алыстан орап, жаныңды ауыртпай айтатын әртүрлі ескертпелері жазушыға да көп ой салатын еді. Не болмаса қабылданған шығармада Қалекең ойнай қалса, өзінен қандай олақтық кеткенін жазушы ойын үстінде көруші еді. Тегінде аруақ дегеннің бере алатын жәрдемі болса осылай қолма-қол болу керек қой. Оның аты — Қалибек Қуанышбаев, Қалекең болу керек!

Қалекең орысша оқымаған адам. Қазақшасының өзі де оқыған деуге үйлесе бермейтін шамада. Тегінде заты зейінді, зирек адам — қараптан-қарап жүріп үйреніп кеткен болу керек. Бірақ енді адам өмірінен байқағандарында, түйгендерінде түп жоқ қой, түп жоқ! Адам өмірінің әрі зерттеушісі, әрі зергері сияқты еді.

Ленинград, Москва театрларында «Ревизорды» көрген адам аз емес шығар. Өмірінде қала бастығы дегенді көрмек түгіл, естімеген Қалекең қала бастығының бейнесін сол театр-

лардан төмен шығарған жоқ. Соғыс жылдары Алматыда сол екі астананың талай-талай басты режиссерлары көріп таң қалатын еді. Қалекең шет елдерге де барған емес. Венецияның дож дегені кім, сенатор дегені кім, білген емес. Солай бола тұрса да Венеция сұлуы Дездемонаның әкесі Брабанцио мен падуан тентек қызы Катаринаның әкесі Миноланың бейнелерін біріне-бірін ұқсатпай екеуін де нанымды, екеуін де танымал бейтаныс етіп шығару Қалекеңнің ғана қолынан келді. Қалекең үшін адам мінезіндегі қалтарыстар мен құбылыстар қайта-қайта оқылған, қайта-қайта жатталған кітаптай еді.

Менің осы күнге дейін есімнен кетпей қойған Қалекең жасаған Абай мен Абайдың әкесі Құнанбайдың бейнелері. Бұл да бір нағыз дарынның сиқырлы құдіреті болар — Қалекең бүгін Абайды ойнаса — Абай, ертең Құнанбайды ойнаса — Құнанбай еді ғой!

Мұхтар жасаған Абай.да, Құнанбай да ақыл-ойға терең, сират-көпірден де тайсалмай өтіп жүре беретін күшті адамдар. Әке мен баланың арасында ой биіктігі, сезім тереңдігі сыналатын қырқалар бар. Әке бір баспалдақтан түсіп келеді, бала сол баспалдақпен жоғары өрлеп барады. Арада әкелік пен балалық дәстүрі бар. Әкенің жеңілері, баланың жеңсері ата-ананың жүректерінде дақ қалдырмай өтуі керек. Бірақ, әділет жолында, тартыс жолында келісім жоқ, ымырашылдық болмасқа керек. Осындай тар өткелдері көп, аяқ басқан сайын дарын сыналар, түптеп келгенде қарама-қарсы бейнелерді жасағанда Қалекең бір сүрінген емес. Абайына да сенесің, Құнанбайына да сенесің. Қалекең Абайды ойнаған күні Құнанбайды кім ойнаса да іш тереңдігі жағынан Құнанбай жеңіледі. Қалекең Құнанбайды ойнаған күні сол тереңдік жағынан Абай жеңіледі.

Менің есімнен кетпейтін Қалекең жасаған тағы бір-екі бейне бар... Мүмкін, бейнесіздердің бейнесі деуге де болар. Шахмет Құсайыновтың «Алдар Көсесінде» Қалекең уәзірдің ролін ойнайды. Сонда уәзірдің мыс қазанды жалап отыратын бір жері бар. Қазан жалау деген түк емес қой. Қалекең сол түк еместен есте қалар ойлар туғызушы еді. Хан дегеніміз, уәзір дегеніміз кім, кімге бағына беріппіз, қандай заманда басымыздан өтіпті? Қалекең соны сөзсіз-ақ үлкен сұрау ретінде қойып ойнайтын еді.

«Ақан сері — Ақтоқтыда» мылқаудың ролін ойнайтын Қалекең маған шындап кетсе Ақанды да, басқаларын да басып кетердей сезілетін еді. Анайылық, көнбістік, меңіреулік тұтқыны бір кезде зұлымдықты бар күшімен, жан күшімен, жүрек күшімен түгел сезінгенде сол тозған қауымды талқандап тастардай болатын еді. Мылқау балуан тілі бар адамнан анағұрлым көп ой айтатын,

Қайран Қалекең, өмір бойы ойнаған рольдерінде бір рет сынға ілікпей өткен жалғыз-дара сен едің-ау!

Аңшы айызы қанардай болды. Құлаған үйректі санау ұят болардай көп. Түске тармаса күн де ашылды, ату да тоқтады. Мылтықтарды сүртіп, құрғатып, көкше құрақтың арасына тықтық. Еле-ағаң атылған құстарды жинай жүріп маған:— Сен әй, Қалекеңнің етігін киіп, атқандарыңды жинап ал!— деді. Мен маядан түсіп Еле-ағаңа үйрек жинастым.

— Уай, бері келіңдер!— деп Мұхтар айғайлады.— Бері келіңдер!

Мұхтар дауысы көңілді шығады. Бірінші қазды мана Мұхтар түсірген. Біз жақындап келген соң:

— Бірінші түстік біздің маяда болсын. Елеке, сен Қалекеңнің етігін өзіне апарып бер де екеуің бірге келіңдер. Ғабит, сен маяға қазір шығып ал да қал осында. Қәне, соз қолыңды!

Мұхтар үйректерін шөптің арасына таман әрегірек тығыпты. Қазы шалқасынан түсіп, басын қайырып әкеліп төсіне салып берірек жатыр. Қартаң жолбасшылардың бірі болу керек, үлкендігі дуадақтан кем емес. Кеудесін кере құлағандай жап-жалпақ.

— Ал, келдік жәнәбыңызға.

— Хош келіпсіз... ғиззат, уа хұрмет, уа елтифат!.. Мынаны көресің бе?

— Көріп тұрмын. Қиыр шығысқа сапар тартқан барлық қаз атаулының генералы болар!

— Маршалы!.. Алдыңғы жағынан бір метр ала тартып жіберіп едім, тәңірі жарылқағыр төңкеріліп түсті. Тілге де келген жоқ.

— Пah-пah! Тілге де келген жоқ па?

— Келген жоқ.

— Бұл енді той жасауға тұратын қаз болды.

— Той ауылда болады, қазір давай, түстік әзірлейік.

Екеуміз түстік әзірлеуге кірістік. Жазушы көңілі қопарыла көтерілу үшін де, қопарыла құлау үшін де көп нәрсе керек емес. Атқаның қаз ба, үйрек пе, саршұнақ па, оның бір де бірі не қуанышқа, не мұңайысқа себеп бола алмайды. Аттың — тигіздің! Әңгіме осында ғой. Мұхтардың көңілі тасып, төгіліп отырған бір кезі еді.

Маяға өрмелеп шығып келе жатқан Қалекеңнің белуардан жоғары жағы көрінді. Мұхтар қолын соза бергенде Қалекеңнің арт жағынан арс етіп қалған қасқыр Қалекенді кейін қарай жұлқып қалғандай болды. Қалекең айғай салды:

— Елубай, Елубай! Қасқыр, қасқыр!— деді де тынып қалды. Содан кейін үн шығармай сұлай кетті. Жаман састық. Маяның етегінде Елубайдың даусы шықты.— «Кет-ай, кет! Ә!.. Кенірдегің түсті ме қолға! Ha! Hап!

Маяның етегінде, тізеден жоғары суда адам мен қасқыр

жан таласып алысып жүр. Біресе қасқырдың ырылы мен ырсылы басым шығады, біресе адамның ақырғаны, айғайы басымырақ шығады. Кейде қасқыр мен адам даусы араласа шығады. Төбеде тұрған біз адамды да көре алмаймыз, қасқырды да көре алмаймыз. Қалекеңді қолынан тартып маяның төбесіне шығарып алдық. «Қалеке, Қалеке!» дейміз, Қалекең қабағын тыржитады, дыбыс бермейді.

Бір кезде адам мен қасқырдың алыс-жұлысы бәсеңдеп, қасқырдың әуелі қылғынып-ырылдағаны, ұзамай суды борылдатып тұншыққан, құмыққан дыбысы келді. Маяның үстіне Еле-ағаң шыға келіп:

— Мұқа, қасқырдың үні өшті! Байланыңыз,— деді.

Қалекең басын көтеріп алып:

— Шайна!— деді оған.

Ойын екенін біз сонда ғана түсіндік.

Манадан бергінің бәрін істеп жүрген адам да, қасқыр да жалғыз Еле-ағаң екен. Біз аң-таң болып аузымызды ашып қалыппыз.

Әсіресе Мұхтар шексіз таңданған екен:

— Міне артист! Міне Еле-ағаң!— деді Мұхтар.— Табан аузында тапқан қандай ғажап драма, қандай қанды айқас! Өзім көрмесем иланбас едім. Басқалардың ойына өмір бойында бір келместі табан аудармай суырып салу қандай тапқырлық!

— Елубай артес қой ит, сегіз қырлы артес! Мені аяғымнан демеп маяға шығара беріп, арт жағымнан «арс» етіп қалғанда мен де жаман састым. Аумаған қасқыр! Артынан: «Е, Елубай ант ұрғанның ойы бірдемеге кеткен екен. Мен аралассам бүлдіріп алармын» дедім де, құлай кеттім...— деді Қалекең.

Екі атақты артистеріміздің бірін-бірі сөзсіз түсіне кеткені бізді тағы таңдандырды.

Түстігіміз ең берісі «тоқал қатынның» тойынан кем болмай өтті. Үш жылға созылып бара жатқан соғыс кезінің күйзелістерін «қатын-балаға» қалдырып, бой жазып қайтуға шықтық. Көсілте бір серуендейікші дескеміз. Енді міне, ауылда болдық. Қалекең де келді. Мұхтар бар, Еле-ағаң бар. Еле-ағаң жоқ жерден ойын көрсетті. Құс көп. Атқан оғың далаға кетпейтіндей көп. Серуен деген осы емес пе! Еркелікті көтере бермейтін соғыс уақыты «жетер, жігіттер!» дегендей бәріміздің ойымызда ауызға жақын отыр екен.

— Қашан қайтамыз?— деді Қалекең.

— Қайтқан дұрыс болар,— деді Мұхтар.

Аңшы төртеу, атылған қаз үшеу-ақ еді, кешке қарай тағы бір қаз атып алдық та, қалаға қайтып кеттік...

ҚАЗ ҚАЛПЫНДА

ҚАСҚЫРДЫ АТҚАН ҚАЙСЫСЫ?

Аңшылар үшеу едік. Біреуі министр, біреуі ғалым, үшіншісі мен — жазушымын.

Арқамызда тотыдай құлпырған қызылды-жасылды бір-бір байлам қырғауыл. Әрең көтеріп келеміз. Ылғи еркегі — атасы, әкесі, баласы... Әжесіне де, шешесіне де, қызына да тигеніміз жоқ. Атпадық.

Аңшылық құмары әбден тарқады. Көп аттық. Биылдыққа аңшы келмеген соңғы кездестік те, аңшысы келіссе екі жыл жыр болатын қырғауыл аттық. Қырғауыл қырынан да құлады, шалқасынан да құлады, тәйкесінен де құлады. Шаншылып құлап келе жатқан бойы қоржынға өзі де кіріп кетті...

Іленің төменгі жағында осындай бір соны қорық барын естіп құмартып келгеміз. Шын екен. Өзеннің ортасында қалған үш арал. Екеуіне былтырдан бері адам аяғы тимеген, тұнып тұр. Қалың қара ағаш, шытырман жиде мен жыңғыл. Белуардан келетін қорық көк өлең. Үшінші арал үйір-үйір жыңғыл, шеңгел екен, аппақ құм қырқаланып жатыр. Дәл ортасында жалғыз өскен жуан торағы көрінеді.

Таңертеңгі бір шарлауда сонша көп қырғауыл атып, енді демалуға біз сол үшінші аралға келе жатырмыз. Шын аңшы аң көп кездескен жерден алыстап кетіп демалу керек. Біз де соны істеп, қырғауылы көп екі аралдан қашықтап барамыз.

Август айының аяқ шені болса да күн әлі ыстық. Су да жылы. Үшінші аралға ауысу үшін қырға шықпай-ақ су кешіп келеміз. Үшеуміз де орта бойлының о жақ, бұ жағында болсақ керек, арқадағы қырғауылдың қызылды-жасылды құлпырған құйрықтары суға жүзіп келеді.

Аңшылық алабұртуы басылған соң, артығырақ кеткеніміз де еске түсе бастады. Алынған лұқсат бойынша үш аңшы үш-үштен тоғыз қырғауыл атпақ едік, қазір тоғыз-тоғыздан асырып жіберсек керек. Осы бір түйткіл еске түсіп үшеуіміз де үнсіз келеміз.

Министр бәрімізден бұрын қырағылық көрсетіп:

— Асыра сілтеп жібермедік пе? Ұсталып қалсақ ұят болып жүрмес пе екен?— деді, бізге бұрылып.

— Түнде қайтамыз ғой, ұстала қоймаспыз...— деді ғалым.

Мен үндемедім. Арқадағы қырғауыл салмағы ауырлай түскендей болды.

Үшінші аралға келіп орналасқаннан кейін аңшылық қалпымызға қайта оралыппыз. Әркім өз атқан қырғауылын қоюырақ көлеңкеге тығып жатыр. Ғалым өз қырғауылдарын бір құмның етегін қазып жіберіп, сызды салқынға көмді. Жуан жалғыз тораңғы үй орнындай дөңгелене біткен қалың жыңғылдың дәл ортасына өскен екен, айналасына қою көлеңке түсіп тұр.

Шын аңшылар орынды-орынсыз от жағып, түтін бұрқыратпаулары керек. Біз де алдымызға термостарымызды әкеліп қойдық. Шын аңшылар мырза келеді, біз де сумка біткенді, дорба біткенді ортаға қойдық. Ақ мойнақтар, қызыл мойнақтар қылтия бастады. Шын аңшылар дабырлап сөйлеспейді, біз де ақырын ғана күбірлесіп отырмыз. Шын аңшылар үнемі сақ отырады, біз де қолымызда кесе, көзіміз айналада, құлағымыз әр дыбысқа елең етіп қалып отыр.

— Ойбай, елік!— деп ғалым газет дастарқанының үстіне бұға қалды. Мойны оқыс бұрылып, көздері «елік!» деген жағына қадалып қалыпты. Тырнақтының көзі, тістінің көзі, аңшының көзі!.. Кесесі қисайып, қарақошқыл коньяк төгіліп жатыр.

— Елік емес, қара құйрық!— деп министр де бұға қалды. Оның кесесі де жантая құлап, оның коньягы да төгіліп жатыр.

Мен ешнәрсені көрмей-ақ бұқтым. Менің коньягім де төгіліп жатыр... Министр де жоқ, ғалым да жоқ, жазушы да жоқ, аңшылар қалыппыз...

Жыңғыл шыршасының азғана селдіреген жерінен жел жағымыздағы суға жақындап келіп тоқтаған үш қара құйрық көрінеді. Екі лағын ертіп келген ана киік елең қағып, елгезек тұр. Қауіп барын сезінгендей селк етіп қалады. Екі лағында табиғи сергектік, ата жөнелуге әзір тұрғандық бар. Сонымен бірге анасына сенген балалық, балаға лайық ойнақылық бар.

Екі лақтың бірі суға тізесінен ғана түсіп, суды бір ұрттады да басын көтеріп, тамсанып айналасына қарады. Тағының сақтығын, лақтың сақтығын істеп тұр. Лақ байғұс басын суға қайта еңкейте бергенде бір бүйірінен арс етіп қалып, суға атылып түскен көкжал арлан қасқырды көрдік. Ана киік қасындағы лағымен бірге жалт бұрылып, орғып-қарғып қыр асып кетті. Суда қалған лақ аз-ақ бас салмаған қасқырдан ыршып біздің аралға қарай қашып келеді. Орғып атқылап, секіріп ыршып, ұшып келеді. Суға лақтан гөрі салмақтырақ батып, қасқыр да қалмай келеді. Біздің екі жігіт мылтықтарын қолдарына алды.

— Қасқырды, қасқырды!— десіп, ысылдасып қалдық.

Лақ қашып, қасқыр қуып келе жатқан су Іле өзенінің өзі емес, үш аралды күн шығыс жағынан орап кеткен жіңішке жармасы ғана. Терең де емес, ені де елу метрдей ғана. Байғұс лақ бір секіргенде екі метрдей кетеді де қасқыр одан шалымды емес, ауырлау малтығып келеді.

Қоян көжегіндей сұрғылт лақ құм аралға қалжырап шықты. Көкжал арлан бес метрдей кейін шықса да болдырмапты. Қайрақ құмға тырнағы іліккен соң-ақ лақпен арасы жақындай берді.

Тағы баласы қарауытқанға жақындамай, біздің оң жағымыздағы құм бұйраттың қырқасымен қашып келеді. Арлан қасқыр аузын арандай ашып алған. Кеңірдек түбінен шыққан ызалы ырыл естіле бастады. Қашқан лақ, қуған қасқыр дәл біздің тұсымызға келгенде аралары үш метрдей-ақ еді. Көздері шұбартып кеткен көк тажал бар ызасымен енді бір арс етіп қалса, қорқақ лақ ұшып түскендей. Екі мылтық жалғаса гүрс етіп қалды. Мен селк ете түстім. Қорыққаннан емес екен...

Лақ байғұс өз екпінімен доңғаланып барып, тұмсығынан шаншыла құмға құлап түсті. Бар қамқорлығымыз — азаптамай, тез өлтіргенімізде болад та... Қасқыр жалт бұрылып, атжал құмның тасасына түсіп кетті. Жоқ болды.

Аңшылар бірімізге-біріміз қарадық та үндеспей қалдық.

— Қасқырды, қасқырды!— деп, ысылдасып қалғанымыз қайда?

Термос қақпағы ашылған жоқ. Әркім үнсіз орнынан тұрып, өз бұйымдарын жинай бастады.

Сол бетімізбен машинамызға қайттық. Тұнық қара көздері әлі мөлдіреп, мейірім тілеп жатқан өлі лақты ешкім алған жоқ.

Содан бері сол аңшы достарыммен кездескен емеспін.

ТИМКА — ДИМКА

Мен Ұлы Отан соғысы басталған күннен бері бір ғана моншаға барып жүремін. Оның қараңғылауына да, кірлеуіне де, кейде сағаттап күттіретін кезегіне де бойым үйреніп кетіпті. Басқа моншалардан маған мұның ыстығы да ыстық сезіледі.

— Сүпірға бар ма?— деймін ұйғыр шалына.

Ол маған:— бағ!— дейді. Шынында «бар» да демейді, «баг» да демейді, мен естіп-білмеген бір дауысты дыбыска апарып соғады.

— Веник есть?— деймін орыс шалына.

Ол үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді.

Билет он бес тиын, сыпыртқы он тиын. Моншада әсыдан

басқа не бар сөз боларлық? Мен осы сөз аздыққа үйреніп кеткенім сонша, басқа моншаларға барғым келмейді.

Тим... Тимоша... Ким... Симка... Дим... Димка... осының бәрі бір-ақ адамның аты. Оның шын атын ешкім білмейді. Мен өзім сұраған емеспін. Бұл тыриған арық, денсаулығы қыл үстінде, оқымаған, жұмыскер адам. Жаңағы үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді дегенім осы кісі.

— Оден!— дейді ол моншаның ішкі есігін ашып, алдыңғы залда кезек күткен адамдарға. Бұл оның бір адам кірсін дегені.

— Назат!— дейді, біреудің орнына екі адам кіріп бара жатса.— Назат!

Кезегіңмен кірсең, билетіңді алады, орныңды көрсетеді, сыпыртқы сұрасаң — береді. Сырт айналып жүре береді.

— Оден!

Бұл тоя жеп көрмеген, қызыға киініп көрмеген, жасынан-ақ өнімсіз еңбектен аса алмаған сорлы адам. Өзі де «оден», көптің бірі емес, жалғыздардың бірі.

Бір күні ол маған жақынырақ келіп:

— Ағай, он сом ақшаңыз бар ма! Керек еді,— деді ыржиып.

Ширек ғасыр ішінде маған тіл қатқаны да осы, ширек ғасыр ішінде менің бетіме тура қарағаны да осы.

Мен барымды бердім. Алды. Алғыс айтқан жоқ.

Содан кейін талай рет кезекте тұрып моншаға түсіп жүрмін. Кезек тым ұзақ болғанда кезексіз өткізер ме екен деп Тима-Димка-Симкаға талай жалтақтадым. Бірақ, оның көзі маған бір түскен емес. Кезегімен өткізеді, билетімді алады, сыпыртқы сұрасам — береді, он тиынын алады, сырт айналып кете береді.

Екеуміздің арамызда әдетке айналған амандасу да жоқ, таныстық та жоқ. Аты-жөн сұрасу да жоқ. Ширек ғасыр бойында баяғы бейтаныс қалпымызда келе жатырмыз.

Бір күні тағы да сол моншада өзіміздің сүбелі жазушыларымыздың бірі кездесіп қалды. Ол менің арқамды біраз сабалап берді, мен оның арқасын сабалап бердім. Ол менің арқамды ысқылап берді, мен оның арқасын қызыл-шақа қылып бердім. Енді екеуміз жайласып отырып алып қалаңың жаяу өсегіне көше бергенімізде Тимканың «Назат!» деген қатты айғайы естілді. Шешінетін жерге өтіп кеткен біреуді шегіндіріп жүр.—Назат! Назат!

Осыған ұштасып біздің әңгіміміз де Тимкаға көшті. Менің сыбайласым Тимканың біраз қызық мінездеріне кездескен екен. Бір жолы Тимкадан сыпыртқы алғанда бір бес тиын, екі үш тиындық берген екен, Тимка бір тиынын қайырып беріпті... Мен жолдасыма өз басымнан кешкен жоғарыдағы әңгімені айттым. Кінәсіз-кінәратсыз күлісіп алдық.

Күлкі аяқтала бергенде сыбайласым маған шұғыл бұрылып:

— Сен бұл әңгімені маған неге айтып отырсың? Әлде менің де қарыз сұрағым келіп отырғанын сезіне қалдың ба?— деді.

— Жоқ, сен қарыз сұраушы ма едің? Отыз баспа табақ кітабың баспада жатқан жоқ па?

— Бес ай кешігіп шығайын деп тұр.

— Пожалуйста, қанша керек еді?

— Екі жүз.

— Болады. Ертең соға кет!

— Бірақ, мен мына моншашыға ұсап жүз таныстықтан ажырасып кетеді екен деп қорықпа... Кітабым шыққан күні әкеліп беремін.

— Болды.

Осыдан біраз күннен кейін мен ұзағырақ жолаушылап кеттім. Қайтып келісімен қаланың сыртында тұрдым да төрт-бес ай моншаға бара алғаным жоқ.

Күзге қарай қалаға қайтқан соң моншаға келіп едім, ұйғыр шалы мен орыс шалы мені күлісіп қарсы алды. Тимошка жоқ екен.

— Ие, жайшылық па?

— Сұрамаңыз, қызығы бар...

— Не қызық?

— Тимка осы айдың басында демалысқа шыққан... хи-хи-хи.

— Содан бері күнде келіп моншаға түсетін болды... ха-ха-ха...

— Әдетте сіз моншаға келетін сенбі, дүйсенбі күндері таңертең келіп, түнге дейін моншадан шықпайтын болды. Ха-ха-ха...

— Неге?

— Сізге кездесем,— дейді.

— Сізге айтатын сөзім бар дейді... Ха-ха-ха...— Бұлардың ойында Тимканың біреумен сөйлесем дегені бір таңқаларлық іс болса керек.

— Бүгін дүйсенбі ғой, келеді қазір...

Шалдар күлкіден аузын жиғанша болған жоқ, екі аяғын кезек-кезек сүйрете басып Тимка келді. Шалдар күлкіден тез тыйылып теріс айналып кетті. Тимканың менімен не сөйлесетінін сыртынан бақыламақшы.

Тимка менімен бұл жолы да амандасқан жоқ. Жақындап келіп шалбарының ышқырына үш саусағын тықты да орап-бүктеп, насыбай шақшаның тығыпындай ығарлап тастаған бірдемені менің алақаныма қыстыра салды. Ып-ыстық екен... Мен не арыз, не хат болар деп қалдым. Ашып қарасам, жабысып қалуға жақындаған екі бес теңгелік екен!...

Мен қызарып кеткен болуым керек. Екі бетім ду ете түсті. Тимка оныма қарағаң жоқ, терiс айналып жүре берді.

— Өй, Тим... тұра тұршы!..

— Қазір...

Тимка шығып кетті. Шешінген бойым моншаға түспей-ақ терлеп мен отырып қалдым. Қолымда базарға мың кіріп шыққан екі көк бес теңгелік... Әлі жып-жылы.

— Ныма? ныма?— деп, ұйғыр шалы қасыма келді.

— Што? што?— деп орыс шалы жақындап келеді.

Бұларға не айтарымды білмей мен отырмын.

Ұзамай Тимка қайтып келді. Жүзінде қуанышты адамның жымиюы.

— Өй, сен, бері келші, отыршы,— дедім мен, қасымнан орын беріп. Тимка отырған жоқ, келген бойы маған бірталай ұсақ ұсынды:

— Мынау ұсағы, ағай, елу жеті тиын...

Тимкамен сөзге келу қандай қиын болса, ақшасын қайырып беру одан да қиынға түсті. Мен оған қарызға бермегенімді түсіндіргім келеді, ол басын шайқайды. Мен күштеп екі бес теңгелікті оның алақанына саламын, ол алақанын жұмбайды. Бес теңгеліктер жалп етіп еденге түсіп кетеді. Бес тиындық, он тиындық ұсақтар дөңгелеп-дөңгелеп, жанжаққа жүгіріп кетті.

Жалғыз-ақ ем қалды. Мен оның мойнынан құшақтап алдым да:

— Айналайын, бауырым, сен ақшаңды қайырып алмасаң, мен бұл моншаға келмейтін боламын. Сен мені жек көреді екенсің,— дедім. Жалғыз айтқаным бұл ғана емес, әрине. Момын адамға, қарапайым адамға жетер-ау деген сөзімді аямаған болуым керек.

Тимка ақшаны әрең алды. Мен тыныштанып моншаға түстім.

Сыпыртқымды балқытып алып шабынатын сөреге шыға бергенде қызара бөртіп сабаланып жатқан сыбайласымды таныдым. Ол да мені көрді. Көрді де әрі қарай бұрылып отырды. Мен де оны қысталамадым. Жақындағаным жоқ.

Моншаның қараңғылауы жақсы екен... Шабынатын сөреде бұрқыраған тұманның қоюырақ болғаны жақсы екен. Мен жуынып болғанша ол үйіне кетіп те қалыпты. Содан бері көшеде кездессе де танымай өте береді... Танымай өте беруге жеттік, енді оның ар жағында таныстықтан айрылу ғана қалмаса жарар еді..

Жас жігіт менің кабинетіме орнандай басып кірді.

— Сау болармысыз!..

Бұдан он минут бұрын телефон соққанда да, сөйлесу әлпетінде де бір ірілік барлығы байқалып еді, мен онысына қарамай, кел дегемін.

Қағазға толы сұрғылт папка бар салмағымен менің столыма сылқ ете түсті. Жігіттің өзі кең креслоға шалқая отыра беріп:

— Темекі тартатыныңыз жақсы екен... Лұқсат болар?— деді менің темекіме қолын созып.

— Лұқсат...

— Біз болсақ, «Беломор», «Бүркіт», «Прима» тартамыз ғой. «Лайка» деген ерекше бірдеме болар?

— Ерекше ештеңесі жоқ.

— Сонда да...

Екі аяғы есерлік, ессіздік дейтін екі баспалдақта тұрған адам сияқты екен.

— Ие, жұмысыңды айта отыр. Жаңа айттым ғой, жарты сағаттан кейін жиналысымыз бар еді.

— Айта отырсам, мен сізге екі рет хат жазып едім, жауап бермедіңіз...

Күніне ондап, айына жүздеп келетін хаттардың көбіне жауап бере алмайтыным есіме түсіп, мен бұлтарыс жасағаным жоқ.

— Мүмкін... Ондай жалқаулығым жоқ емес,— дедім.

Жас жігіт онымды қолма-қол пайдаланып, мені ығыстыра бастады:

— Осыларыңыз кімге болса да ұнамайды. Қою керек қой!— деді. Мен басымды изедім.

— Өзіңіздің бір әңгімеңізге аздап сын айтып едім, әлде соным жақпай қалды ма екен?— деп, енді менің екінші жағымнан жармаса кетті.

Тісі бар, тілі бар жас сияқты. Сондықтан әңгімені анықтай түскім келіп:

— Ие, қандай сын айтып едің?— деп сұрадым.

— Сіздің «Сөз жоқ, соның ізі» деген әңгімеңізде екі мастың ағаш түбіне көлдетіп тұрғандарынан басқа не бар? Идея деген атымен жоқ қой. Совет адамдарын маскүнем етіп көрсетуді қалай дұрыс көрдіңіз? Мен осыларды айтып едім.

— Сондай бір сынға жауап бергенім есімде. Адамдың ба?

— Жоқ, алғаным жоқ.

— Атың кім сенің?

— Сілекеев.

— Онда алуға тиіссің, фамилияң есімде қалыпты.

— Менің фамилиям есімде қалыпты дегеніңізге қалай сенсем екен, ә? Өзіңіз сенеді деп айтып отырсыз ба?

Жігіт мысқылдай жымиып маған қарады. Өлтіре жауап берген адам сияқты. Темекісінің күлі еденде жатқан кілемге түсіп кетіп еді, оған шімірікken жоқ, табанымен тапай салды.

— Менің есімде қалған бір сенің фамилияң емес, ағалы-інілі, нағашылы-жиенді үлкен бір топ адамдарым бар еді көптеп білетін. Солардың бәрінің фамилиясы Сілекеев екен... Бұзау көздеу, бұқа бұғақтау, өнімсіз де болымсыздау... Талант-талабы таяздау, талап етуі шексіздеу... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар еді...— деп, мен жігіттің көзіне туралап қарап едім, аңғармады.

Ол мені ығыстырардай болып ірі отырғанда ұнай бастап еді. Жастық қызуымен орынды-орынсыз соқтыға сөйлегенін ауырлаған жоқпын да. Жап-жас жігітті, танып-біліп болмай, ұр да жық, сотқар деп қалай айтарсың? Тасада тұрып тас лақтыратындарға қалай қиярсың?

— Сын жазушы ма едің?— дедім, үзіліп қалған әңгімеге қайта оралғым келіп.

— Жоқ, фельетон жазамын,— деп, жас жігіт папкасын алдына қарай жақындатып қойды.— Кезінде аудандық газетке үзбей басып жүрді. Соларымды оқып берсеңіз деп келіп едім.

— Жарайды, оқиын, қалдырып кет.

— Бірақ, көбі шимай-шытырман қолдан жазылған қалпында еді.

— Онда қалай, машинаға бастырып әкелесің бе?

— Соған ақшам болыңқырамай тұрғаны...

— Е!..— дедім мен, дауысыма ең кемі екі-үш түрлі астар беріп.

Жігіт көзі лайланып, ақша керектігін айтып тұр. Менің көзім онысына түсінбегендей қарайтын сияқты. Жігіт мандайының терін сүртті. Еркектің ең аянышты халі дәрменсіз ыржиған кезі ғой. Оның ар жағында жаутаңдау ғана бар. Мен оған жібермей:

— Фельетонист екенсің ғой!— деп сүйемел жасадым.

— Шама шарқымша...— Жігіт жүзі өңдене бастады.

— Бір фельетонның материалын көзіңе көрсетейін, жазасың ба?

— Жазам.

— Жүр...

Мен Сілекеевті ертіп алып, жаңа моншаға кеттім.

«Жаңа монша тамаша екен!» дегенді естіп, мен мана таңертең ғана жуынып қайтып едім. Монша шын-ақ жақсы, жылы да жарық екен. Моншаны ашқан күні ірі сөздер сөйленгенін монша бастығының өзі айтқан:

— Біздің Сандановский!

— Астананың ажары!

— Орындалған ұлы арман!— дегенге дейін барысыпты.

Бірақ, біздің барлық кеңседен қуып шыға алмай жүрген қағазқұмарлық, жазуқұмарлық үйір-үйірімен осында келіп орнапты. Мен жас фельетонистқа осыны көрсеткім келді.

Фельетон материалдары моншаға кіре бере-ақ кездесе кетті.

Екі жерде екі касса: еркектердікі, әйелдердікі.

Екі жерде киім ілетін екі қоршау: еркектер үшін, әйелдер үшін.

Залдың екі басында екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар моншаға кірерінде тексереді.

Есік алдында тағы екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар шығарында тексереді.

Бәрі де жусап отыр, таңертең де жусап отырған: жұмыс жоқ.

Үлкен залда үш әйел, екі еркек жуынып шығып, демалып отыр. Бізбен жетеу болдық.

Мен еркектер кассасына келіп:

— Номерге екі билет,— дедім.

Жұмыс жоқтықтан талмаурап отырған кассир әйел жалқау қозғалып, екі билетті жыртып алды да қолдан номерледі. Содан кейін кіріс-шығыс кітабына тіркеді. Содан кейін маған берді.

— Көпшілік бөліміне екі билет,— дедім. Ол билеттерді тіркемей берді. Бірақ, осы билеттер үш түрлі күлкіге ұшыратарын таңертең көргемін.

Мен қасымдағы жігітке он тиын бердім де:

— Су ішейік, кассаға барып ұсақтата қойшы,— дедім.

Жігіт кассаға барып еді, кассир әйел ұсақтамады:

— Уақтауға хақым жоқ. Ана бұрыштағы отырған жас жігітті көресің бе, сол ұсақтайды.

Алдында жарық-жарық жалпақ стол, аяқтары серейген жас жігіт отыр. Стол үстінде қой отарындай жайласып жатқан көп ұсақ... Осы ақша ұсақтауда кезектесіп істейтін үш қызметкер бар!

Біз жоғарғы қабаттағы көпшілік бөліміне өте бергенде төменгі залда отырған контролер әйел бізге қолын созды. Біз билетімізді ұсындық. Ол билетіміздің үштен бірін жыртып алды да:

— Мына бөлегін моншашыға бересіңдер, мына бөлегін моншадан шығарда анау есік алдында отырған контролерге тапсырасыңдар,— деді.

— Түсіндік...

Мен бұл жолы моншаға түскенім жоқ, әрине. Еркектерге арналған ерекше демалыс бөлмесіне кірдім де:

— Қалай, фельетондық материал көре алдың ба?— дедім.

— Артығымен!— деді жігіт. Ол менен артығырақ көрген екен:— мынау дегеніңіз бір сұмдық қой!— деп қорытты.

— Жазасың ғой?

— Жазамын.

— Ал ендеше кеттік...

Біз моншадан шығуға бет алғанда есік алдындағы контролер қолын созды:

— Билеттеріңіздің контрольдық құлақшасын!

— Жоғарыда тастап кеттік...— дедім мен.

Әйел тынышсыздана бастады. Азырақ ұрсып алды.

— Тауып әкеле алмайсыз ба?

— Жоқ... мусор жәшігіне тастап жіберіп ем...

— Контроль құлақшаны маған тапсыру керек екенін нағып білмейсіздер?

— Бір құлақшаны ана контрольге беріп едік қой!

— Ол өз алдына, мен өз алдыма...

— Амал не, кешіресіз де...

Далаға шыққан соң фельетонист жігітке:

— Мә, саған жиырма бес сом... Осыдан фельетон шығара алсаң, қайтып сұрамаймын. Шығара алмасаң, он күннен кейін қайтып әкеліп бересің,— дедім.

— Ойбай, аға, болады!

Содан бері он төрт ай өтті, фельетон да жоқ, жиырма бес сом болса-болмаса да жоқ... Монша тәртібі, құдайға шүкір, өзгеріп, анадан-мынадан арылып та үлгірді.

ЖАПОН БАЛЛАДАСЫ

АРҚАНЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Арқаңнан бұлай түйіп жібергенді білген емеспін. Басым қайқайып барып өкшеме тиді білем. Доғадай иіліп қалдым. Егер азды-көпті спортсмен болмасам, не мойным үзіліп кететін еді, не болмаса — белім.

Бұдан үш-төрт жыл бұрын өзім де талай баланы түйіп қалған болуым керек. Өз сыбағамды да алатынмын. Ал, мына түйіс оқыс та орасан екен. Машинаға тиелген кранның тұмсығы түйіп жіберді ме екен деп едім. Егер мен емес бір мосқалдау адам болса, әсіресе, не әйел, не бір жас бала болса, мойны үзіліп, басы көшемен домалап бара жатар еді.

Мүмкін, бүгін талай бастар домалаған да болу керек...

Басым кілт қайқайып шалқалай бергенде түйіп жібергенді көріп қалғым келіп, арт жағымды шолып үлгірдім. Ешкім жоқ. Бұл қас қаққанша дерлік, көз ілеспес сәтте болған оқиға. Бірақ, адам ойы одан шабан емес екен, мен де біраз нәрсені аңғарып қалдым. Арт жағым иық тірескен биік тас үйлер еді. Ұшып кеткендей біреуі қалмапты. Орындары қара тақтадай. Үлкен өрттерден, қаланың опар-топарын шығаратын жер сілкіністерінен, қара күйік үй қабырғалары, сорайған тұрба, шаң басқан ағаштар, құлаған үйлердің үйіндісі сияқты апат белгілері қалушы еді ғой, бұл жолы келген апат ешнәрсе қалдырмаған, жалап кетіпті. Айналаң тып-типыл... Әшейінде биік үйлердің тасасынан көріне бермейтін жүндес таулар өркеш-өркеш болып, ап-айқын көзіме шалынды. Таулар орнында екен.

Аспаннан қат-қабаттасып қалықтап мен көріп-білмеген жалпақ тақталар құлап келеді. Жүздеген үйлердің төбелері дүр етіп бірден аспанға ұшып, енді жерге қайта құлап келе жатқандай. Әлденелер аспанда әлі қалықтап жүр.

Жалпақ тақталардың ара-арасында құлап келе жатқан адам денелері танылады. Олар да үй төбелерімен бірге ұшып келіп, аспанда ажырасып, ауыр-жеңілге бөлініп, бөлек-бөлек құлап келеді. Кейбіреуінің құлашы керіліп кіреске ұқсайды.

Енді біразын адамға тән дене белгілерінен танырлық. Тағы біраз адам аспанға енді көтеріліп барады.

Мен бұл апатты доғадай иіліп тұрып көрдім. Басымды көтере беріп көрдім, тұра беріп көрдім, құлай беріп көрдім. Ес пен сезімнің апар-топар кезінде көрдім. Ақты қарадай, қараны ақтай сезінген кезімде көрдім. Қасыма түскен қара тас шоқтай қып-қызыл жанып жатқан кезінде көрдім. Әр жағы қарақғылық, әр жағы меңіреулік... тылсым...

Биік тас үйлері иық тірескен кварталдарды мен жаңа ғана көлденең кесіп өткемін. Қаланың тар көшелі, бір қабат үйлі шет жағына жеткенім осы. Жапон қалаларының бір қабат үйлі шет жақтары адам тұруға әрі жайлы әрі көркем келеді. Бұл бабалардың бабасы мен әжелердің әжесінің қолы тиген үйлер. Мұндай үйлердің ауласындағы әрбір бұршақтай тасты адам қолы ойып орнатқан. Әр үйдің шағын-шағын ауласынан жапон географиясының бір алқабын көргендей боласың. Кішкене-кішкене таулар, кішкенелігіне қарамай тауға ұқсайды. Алақандай ғана көлдер көлге ұқсайды... Өзендер, көпірлер. Аласа-аласа шие ағаштары, тырбық қарағайлар, шатыр жапырақты ағаштар. Хризантема гүлдері. Түкті кілемдей көк алаң... Соғыс кезеңі қанша қыспаққа алса да жапон әйелі бұл ауласына шаң жұқтырмай, күтімді ұстайтын.

Жапонның музыкасы да, әлемге таныс сурет өнері де өзінің жаратылыс табиғатынан көшіріп алғандай. Сондықтан болу керек, жапон баласы бір бұтаны сындырмайды, жапон көгалдарын адам аяғы таптамайды.

Алдыңғы жағымнан жапонның мұңды бір музыкасы естіледі. Абыройсыз соғысты басынан кешірген жапон бұқарасы бұл кезде ылғи мұңды музыканы ойнайтын. Күн ыстық, музыка үші әлдекімнің ауласынан келеді. Мені тап осы секундта арқамнан түйіп жіберді. Бір қабат үйлі кварталдың не болғанын мен андай алғаным жоқ. Бұл кезде менің миым астыүстіне келіп қайнап кеткен...

— Оядым ба, есімді жидым ба, қай жерде, қандай күйде есімді жидым, оны мен осы күнге дейін білмеймін. Ораулы, таңулы күйімде жата беріппін. Мен өзімше, бір-ер күн ессіз болған сияқтанамын. Бірақ, Америка институтының адамдары, әсіресе бір соғыс докторы маған екі ай бойы ұрысып жүріпті.

— Не деген қырсық адам, арқасының қалай күйгенін, бомба жарылған эпицентрден қанша жерде күйгенін неге тезірек айтпайды?! Соғыс ғылымы үшін оның қандай маңызы барлығын түсінбей ме екен! Жоқ, ол жақсы түсінеді. Қасақана айтпайды. Намыстанған болады, қорланған болады!... Елің жеңіліп, тізе бүгіп, бас иген шақта мұныкі қай қорлану екен? Елің бас иді, ақымақ жапон, императорың бас иді, күнің бас иді!..

Бұл кезде менің ойыма қорлану келген жоқ-ты. Кейін келді. Арқа күйігінің уыты бәсеңдей берген кезде келді. Мүмкін, арқа күйігінен қорлану күйігі уыттырақ болған шығар, бірақ, кейін келді. Америка докторы маған бекер ұрсыпты... Бекер ренжіпті.

Мен ол кезде неден таңулы жатқанымды да білген емеспін. Айлар бойында ойымда жалғыз-ақ елес жатты. Ол әлгі арқамнан түйіп жібергенде көргендерім. Соның өзі немене? Мен оны да түсіне алған жоқпын. Кейін түсіндім...

Есім кіргеннен кейін ақ халат киген доктордан неге жатқанымды сұрадым.

— Арқаң Жапонияның географиялық картасындай,— деді ол.— Оң жақ жауырыныңа Хоккайдо аралын салыпты... Ұлы Хонсю түгелімен оң жақ жонында... Мықынында Симоносеки қылтасы... Санында Кюсю... Құдайға шүкірлік ет. Осының бәрі сол жағында болса, оянуың қиын болатын еді.

Мен мұны неше айдан кейін сұрадым, оны да білмеймін. Талай күндер әлденені сұрағым келіп, сұрауға тілім келмей жатқаны есімде.

Келер бір жолы доктор менің арқамды мақтанқырай суреттеді:— Арқаң енді айта қалғандай!.. Бедерлі де бұдырлы... Фудзиама тауы да, Асахи тауы да бар. Тюгоку, Кюсю жоталары да бар. Хиросима, Нагасаки қалалары да өз орындарында... Соғыс уақытында шыққан бедерлі карталардың ішінде бұдан әдемісі аз болар....

— Доктор, осының бәрі неден болған өзі? Соны түсіндіріңізші!— дедім.

Доктордың көзілдірігі жарылып кете жаздады. Шатынап бара жатқандай көрінді. Жапон үлкен көзді ел емес. Ойлы көзді, азғана мұңды көзді ел. Маған қалжың айтып жүрген доктордың көзіне едәуір кек қорланған екен, көзілдірігін жарып жібере жаздады.

— Танека Урико!— деп, есікке қарай тез бұрылып кетті.— Осы күнге дейін айтпап па едіңіз?

Орта жасты әйел Урико-Сан келді:

— Айтып көріп едім. Ұғына алмап еді.

Ие, ұғына алмағаным рас еді. Екі үлкен қаланың қақ жарты халқы қас қаққанша қырылып қалды, жоқ болып кетті деген кезде мның тағы да қайнап жүре берген. Енді андасам одан бері де он күн өткен екен.

Доктор азғана басын шайқап қасыма келіп отырды да:

— Сіз енді еркекке ылайық шыдаммен тыңдаңыз. Біздің екі қалаға американецтар атом бомбасын тастаған,— деп бір тоқтады.— Неге?— Шыдаммен тыңдаңыз демедім бе? Тәжірибе жасаған көрінеді. Алғашқысы — тәжірибе, екіншісі — тәжірибенің дұрыс екендігін біржола анықтау... Ә? Ол туралы екі түрлі жорамал бар. Жапония жеңіліп тізе бүксе де оның

аржағында біржола бұқтырып тастау болса керек... Одан соң, одақтастарының өзін де ықтырып алу.... Соғыс арты қашан да бірдемені бөлісу, соғыс атын әрірек апарып арқандаумен аяқталатын әдеті бар емес пе... Жұрт аузындағы жорамалдар осы. Енді дем ал. Жат...

— Менің шешем бар еді, қарындасым бар еді... Солармен хабарласуға болар ма екен?

— Фамилияң кім?.. Қай көшеде тұрушы едіңдер?

— «Жазғы таң» кварталында...

— Ол квартал қазір жоқ, күнім...

— Шешем орталық бақшада қызмет ететін еді...

— Орталық бақшаның орны ғана бар, күнім... Ал енді дем ал, үн шығарма...

Доктор дұрыс айтыпты, үн шығармау керек екен... Қорланған ел аяншақтап, қайғы сарынын қорек етіп отыра берсе, сары ауру болудан басқа не шығады дейсің!..

Содан бері, міне жиырма жыл өтті. Мен ауруханаға он алты рет жатып шықтым. Арқамды он алты рет жаматтым. Бір елдің бедерлі географиясын арқалап жүре беру ауыр болды. Жапон географиясының бір беті ұлы Мұхит теңізі, бір беті Жапон теңізі ғой. Сол теңіздер сияқты, менің денемде де сау жер қалыпты. Содан тілдіріп алам да жаматам, тілдіріп алам да жаматам... Терісін тіліп алған жерлерде жаңа жаралар пайда болады...

Қазір мен ақ қанды адаммын. Қызыл қан азая-азая сарқылып келеді. Жиырма жыл жасау үшін де аз арпалысқаным жоқ. Әлі де алысып көремін...

Жасым әлі қырыққа жеткен жоқ. Кейде үйленгім келеді. Қиқы-шойқы, шалажансар бір мүгедек туып жүрсе қайтерміз?

Тегінде, доктор дұрыс айтқан болар. Еркекше шыдау керек болатын шығар...

ҚӨЗДІҢ ӘҢГІМЕСІ

Айконы мен сонадайдан таныдым. О да мені танып, күтіп тұр. Өзге қыздар машинаға мініп қалыпты. Жапон қызында айғай салу әдеті жоқ, Айко мені асықтырып, термос салған торламасын бұлғады.

Мен өзім де асығып келе жатқамын. Бүгін біз көршілес бір поселкенің мектебін жөндесіп қайтуға баратынбыз. Қарама-қарсы келе жатқан екі трамвай ортақ аялдамасына жақындай бермегенде мен де көшені көлденең кесіп өтіп кететін едім.

Трамвайлар өтісіп кеткен соң, өзіміздің мектептің бақшасына қарай тезірек басып кеттім. Мектебіміз сол бақшаның

ішінде, трамвай үні естілмейтін жерде болатын. Машинаға мініп қалған қыздар шуласып өлең айта бастады. Айко термос салып алған торлама дорбасын тез-тез бұлғап кетті. Термостың жарқыраған қақпағы күнге шағылысып күміс доңғалақ жасай бастады. Айконың ылғи сөйтетіні бар. Еркелей біледі. Күлдіре біледі. Жабырқай білмейді.

Оқиға мені осы арада ұстап қалды. Жапон аспаны жарылып кеткен шығар деп едім. Тегі, өл жарылып кеткен менің құлағым-ау деймін...

Аң-таң, аспанға қарадым. Аспан мен қала арасына ақ қардан жасалғандай аппақ ақ шулан, от пен қарды араластырып жасағандай от шулан бір баған орнап қалыпты. От төгіп тұр, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ қалпақтанып, бұрқырап қайнап, кеңейіп барады. Төменгі жағы қаланың қай жеріне қадалғанын аңдай алмадым. Жуандығы дейсіз бе, қалай десем екен?.. Біздің қаланың орта тұсында көрме сарайы болатын. Дөңгелектеу салынған сарай еді. Соның қаңқасы әлі құламай тұр дейді... Бағанның жуандығы маған сол сарайдай сезіледі...

Сасқалақтап мектеп жаққа қарадым.

— Айко! Айко!..— Өз дауысым өзіме естілген жоқ.

Айко да жоқ. Машина да жоқ, мектеп те жоқ екен. Бәрі де ұшып кеткендей. Қара күйік бір дала елестейді. Мектеп түгіл оның аржағы да қара күйік дала. Бүкіл дүние қара күйік дала...

Бақшаның мен жақ шеткі ағаштары кесе көлденең жапырылып, жер бауырлап, бүксие берді. Әріректегі ағаштар жоқ. Жапырылған ағаштардан ыстық леп келеді. Көйлек түймелері денеме шегедей кіріп барады. Дөңгелене бергенім есімде... Аржағы қараңғылық...

Сол қараңғылықта мен жиырма жыл отырмын. Жаңағы көрдім дегендерім әдеттегі түсініктердің баламасы. Оның бір де бірін көзбен көруге болмайды. Көніліңмен көресін... Менің от, жарық, ақ қар, ақ шулан, от шулан дегендерімнің бәрі де үстірт баламалар... Ол әлі аты жоқ бәле, ол әлі теңеуі жоқ бәле. Өзгесі былай тұрсын, өлім, қырғын дегендердің өзі соған баламаға жарай алар ма екен!..

Тас балқып, темір еріп деген сөздер қай елде де болу керек. Ал, тас пен темір қас қақтанша күйіп, күл болып кеткенін неменеге теңейміз? Үлкен бір қала көзіңді ашып-жұмғанша күл болып аспанға ұшып кеткенін неменеге теңейміз?

Ие, енді ол менің жұмысым емес. Мен жиырма жыл қараңғыда отырмын. Қала өңделіп, қалпына келді деседі. Бұрынғысынан көркем де бай деседі. Мендегі арман қалпына келген қаланы бір көру болар еді. Бір-ақ рет! Содан соң көзімді бір-жола жұмып алар едім!.. Жұмып алып қараңғылығыма қайта көшер едім.

Осы арманымнан мен әлі үміт үзгім келмейді. Үзе алмасам керек... Ауруханада алғаш есім жиналғаннан кейін доктордан сұрағаным да осы, көзімнің жайы болатын.

— Жеңеше-жан, шыныңызды айтыңызшы, көзім не жайда?— дегемін.

— Қарағым-ау, оның несін сұрайсың... Көзің жайнап тұр!— деді мүдірместен.

— Соқыр болып қалған жоқпын ба, әйтеуір?

— Жоқ, жоқ!.. Көрмей қалғаның рас. Ұзамай көретін боласың...

— Бет-аузым не жайда?

— О, бет-аузында елеулі ешнәрсе де жоқ. Ақ мрамордай бұрынғы қалпында...

— Шашым ше?..

— Шашыңды алдырып тастауға тура келді. Оп-оңай өсіп кететін шашты қойшы, тәңірі...

Екі қол, екі аяғым қайда? Бар ма, жоқ па, оны мен білмеймін, сезінбеймін. Алдымен екі көзімді, бет-аузымды сұрастырып жатырмын. Көздерімді сипап көргім келеді. Екі қолым таңулы сияқты. Мүмкін, кесіліп те қалған болар. Аяқтарым да сондай.

Қалайда екі көзден үміт үзе алмаймын. Көздерім қалпына келсе, бет-ауызды оңай-ақ ажарлап аламын ғой. Ажарланбайтын не болды дейсің. Ақ мрамордай қалпында демеді ме? Мрамор емес, аққұба болатынмын. Жапон қызының көбі аққұба ғой. Айко маған көзіне қызығамын деуші еді.— Көзіңнің қарасы мөп-мөлдір, ағы көгілдір жарқырап тұрады. Кірпіктерің қою, үш жағы азырақ қайқайып тұрады...— дейтін.

Жиырма жыл бойы менің бөлмеме кірген бір адам мені, мына қыз соқыр ма деген жоқ. Соның бәріне кім үйретіп қойды дейсің. Сондықтан мен бетімді ашық ұстаймын. Дауыс шыққан жаққа ығыспай қараймын. Амандасам, езу тартам... Сіздерге де соны істеп отырмын. Егер менің көздерім ағып кеткендей, қабақтарым инемен тігіп тастағандай желімденіп тұрса, сіздер де шошынып кетпес пе едіңіздер? Оның үстіне бет-аузым ілбісін тырнағандай білем-білем болса, қасыма келер ме едіңіздер!..

— Жоқ, жоқ, көздеріңіз жарқырап тұр. Жат елдің адамы ретінде айтқан сыпайылығымыз емес, мөлдір қара көзіңіздің қалай көрмейтініне таң қалғандаймыз. Жат елдің адамы ретінде іркілуді лайық көреміз, әйтпесе, осы бөлменің жарығында сіздің көзіңіздің едәуір епшісі бар дер едік...

— Мен қазір отыз беске шықтым. Жарық дүние мен тіршіліктен айрылған күні он бесте болатынмын. Өзім араласпаған соңғы жиырма жылды өмірге де санағым келмейді. Баяғы оп бесімде жатырмын. Көзден үміт үзбейтінім де сондықтан. Осы үміт мені қартайтпай келеді.

Көзім жазылған күні мектебіме барам. Баягы жапырылып қалған ағаштар басын көтеріп, қайтадан әдемі бақша болып кетті деседі. Бұрынғы екі қабат мектептің орнына бес қабат мектеп салыныпты. Фотограф келіп суретімді түсіріп әкеткен. Оны үлкен залға іліп қойыпты.

Мектепті бітіруге бір-ақ жылым қалып еді. Ең алдымен соны бітіріп алсам деймін. Токио университетінің бірінде жас балалар тамағының факультеті ашылыпты. Соған түскім келеді.

Мен бір көріп қалған қара күйік дүние қайтадан көгеріп, қала қайғысын ұмытқан деседі. Қайғылы қала, қара жамылған қала жақсы емес, әрине, ұмытқаны жөн. Бірақ, адамдар бекер ұмытады. Көзім жазылса, сол күнгі көргенімді жазу арманы да бар... Мен оны көзімді беріп көрдім ғой! Көңілімде бәрі сайрап тұр. Алғашқы жылдары көңілім күнде үстемелеп, анықтай түсуші еді, соңғы жылдарда кей бірдемелер күңгіртгене бастады. Көзім тез жазылмаса, біраз нәрселер ұмытылуы да мүмкін... Менде айғайлап айтар дауыс жоқ. Ақырын тізбектеп қағазға түсірсем бе деп едім...

Хиросима төбесінде атом бомбасы жарылғаннан кейін дүние шулап қарсылық білдіріпті. Ол кезде мен әл үстінде едім. Қарсылық қатал болды ма, қорқу, ықтау араласты ма, мен оны білмеймін. Сіздің елдер қайтты? Ә, солай болған шығар.

Біздің қаланың қақ жарты халқы екі секундта қырылып қалды. Жанып, күл болып кетті. Күл болып кетпегендері қолдан өртелді. Бұл соғыстық қала емес, қатын-қалаш, балашаға, кемпір-шалдың бейбіт қаласы болатын. Біреуге істеген зұлымдығы да жоқ, әзірлеп жатқан қауіпі де жоқ, қызығары да жоқ қала еді. Менің балаң ойым әлі жетпейді, біз не жаздық, кімге жаздық? Еркек жоқтықтан көрші поселкенің мектебін жөндесуге кетіп бара жатқан қыздардың жазығы не? Жиырма екі қыз бір сәтте күл болды, тозаңға айналып кетті. Жиырма үшінші мен ғана аман қалдым. Аман қалдым деймін-ау, қай бір амандық... Бұлтсыз күні жаңбыр күткен шерменде.

Айко қандай еді! Тар үйшіктерде аш-жалаңаш тұратын төрт-бес кемпірдің сүйеніші болатын. Ерке дауысымен, ақ жарқын мінезімен сүйеніш болып тұрып еді. Айко бір түйір күріш, бір уыс жуа, бір балықтың құйрығынан бір үйге жететін тамақ істей алатын... Сен айтып болғанша, ол істеп үлгіретін еді. Екі қолындағы он саусағы он қолға тұратын. Ол менің көзіме қызықса, мен оның саусақтарына қызығушы едім.

Кейде жапа көрген ой жәбіршіге қарғыс айтқысы келеді. Дүние желі олай соғып, бұлай соғып, бір теңбіл шаңды соның ішіп отырған шайына апарып түсірсе қандай жақсы болар еді дейді. Аржағы белгілі, о да сондай мүгедек... Туатын ба-

ласы қиқы-шойқы, жарымжан... Баласының баласы тағы сондай...

Жоқ, бұл ойды мен өсірген емеспін. Мұндай ой келмеді, келмейді десем, сенбеңіздер. Талай келді, булықтыра келді. Біраз жылдар бұқтырып қойып жүрдім, осы кезде түгел өшіріліп кетті. Қай елде де бұл жамандықты жауыма да тілемеймін дейтін сөз болу керек. Ол бізде де бар. Ел жапон қонақжай, мейірімді халық. Мен ол бәлені ешкімге де тілемеймін. Әсіресе, тоқсан қабат, жүз қабат үйлердің мұндай апатқа ұшырауын тілемеймін. Сол үйлердегі құмырысқа илеуіндей ығы-жығы тұратын адамдардың үйіліп, өртеніп жатқанын тілемеймін. Дүние желі ерсілі-қарсылы соққанда өңкей бір таңбалы шаңдарды, теңбіл шаңдарды бұрқыратып жүруін тілемеймін. Сондайды жоқ ететін күштердің өсуін тілеймін.

Көп адамдармен жолыға берген соң, көп қайталап айта берген соң, мүмкін, менің сөздерім өзімдікі емес — үйретінді, өзімдікі болса — жаттанды көрінер. Оған істер амалым жоқ.

Менің тіршілігім үмітімде. Үмітім өз қолымда емес. Басқалардың үміті неде, оны өздері айтар...

Ай, көзім жазылса екен, көзім!..

ТАСТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Мен қара мрамор, қара таспын. Адам қолынан өткен соң айнадаймын. Алдымдағының бәрін көремін, түгел көремін. Адам күнге қарай алмайды. Мен қарай аламын. Адам қызға қарайды, қуана қарайды, қорқа қарайды. Мұның бірі де дұрыс көру емес. Менде ондайдың бірі де жоқ, мен анық көремін. Мен түнде ғана көре алмаймын.

Мен қара мрамор, қара таспын. Көргенімді ғана айта аламын. Мен адамның қуанышын да сезінбеймін, қайғысын да сезінбеймін. Менде көргенімнен бұзылар көңіл де жоқ. Мен қалай көрсем солай ғана айта аламын. Менің куәлігімнен адам өзі қандай қорытынды жасар, оны адамның өзі білсін.

Ол мейрам күні емес-ті. Бұл кезде бұл елде мейрамға ұқсар еш нәрсе жоқ-ты. Соғыс салмағынан жаншылып, жеңіліс азасын енді ғана сезіне бастаған ел езу тартуға ұялатын. Менің алдымнан ылғи жабырқау адамдар өтіп жатты. Көпшілігі балғын жастар, оқушылар, әйелдер мен кәрілер. Жемірілген өкшелер, жырым-жырым шалбар балақтары өтіп жатты. Қабақтары түюлі, үсті-бастарына қара май, көгалжім, сарғылт бояулар жұққан, шалбар тізелері бұлтиып кеткен жұмыскерлер мана, күн шықпай өткен.

Соғыстан бұрын қыздар менің тұсымнан өткенде көздері бір жарқ етіп қалушы еді, қазір ол да жоқ. Балалар мойны жіңішкерген, әйелдер еңсесі түсіңкі, барлық адам кішірейіп, шөгіп кеткен. Бірен-сарандаған соғыс машиналары үн шығар-

май, ұрланып қана кетіп барады. Бұған дейінгі кеудем соқ, әңгі жүрістің уақыты өтіп кеткендей.

Аспан бұлтсыз, күн шаңқан ыстық еді. Қаланың орталығын түгел орап алған орманды таулар ыстықтан балбырап, мүлгіп тұр. Менің бетіме жібек көйлектің желпігеніндей де леп келмейді. Көше бойындағы ағаш жапырақтары әлдеқандай дыбысқа тоса қойған құлаққа ұқсап тынып қалыпты.

Қала төбесінен жарты километр биікте әлдене бұрқ етті де от — жолақ, аппақ бағана орнай қалды: жоғарғы жағы бұрқырап қайнап, бұйраланған ақ қалпақ, түбі қаланың дәл орталығына қадалыпты. Жан-жаққа мен көріп-білмеген от тасқыны, жарық тасқыны гу ете түсті. Қала отқа түскен қағаздай бүрісіп бір қалды да жоқ болды. Темір жанып күлге айналды. От пен жарық сұрапылы көзіңді ашып-жұмғанша қаланы тозаңға айналдырды да үлкен бір өңеш барлық шаң-тозаңды суырып-сорып аспанға ұшырып әкетті. Қала орнында кедір-бұдырлы қара күйік қалды. Мен, құлағым болса, аспанның жарылғанын естідім дер едім. Содан саңырау болып қалдым дер едім. Бірақ, мен қара таспын, еш нәрсені естігенім жоқ.

Аспаннан жерге найзадай қадалған от тасқыны менің алдыма әкеліп бір топ адамды үйіп тастады. Бәрі де атылып келіп түсті. Бәрі де зеңбірек өңешінен атылғандай пәрмендеп келіп соғылып жатыр. Аяқ-қолдар үзіліп кетіпті. Бастар мылжа-мылжа... Адам басы тасқа келіп соғылмауға керек екен де... Менің бетіме шұбатылған адам шектері келіп жабысты, адам қаны шашырады. Шектер жабыса беріп күйіп кетті, қан шашырай беріп күйіп кетті. Ауа отқа айналды.

Трамвай аялдамасында ығы-жығы адам. Іші-тысы толған адам, трамвай орнынан қозғала берді де лап етті. Трамвайдың темір қаңқасы бір сәтке ғана көзге ілекті де жоқ болды. Ығы-жығы болып тұрған адамдар да ғайып болды. Адам күйгенін сезінген жоқ, өлгенін сезінген жоқ. Егер жетпіс бес мың адам күйгенін сезініп, ауырсынып ыңыранғанын естісең не болар едің?! Мыңдаған жас балалардың мөлдіреген қара көздері күйіп жатқанын көрсең не болар едің?! Мыңдаған мектеп қыздарының киімдері лып етіп кетіп, жалаңаш қалған балғын дененің қуырдақтай шыжылдап қуырылып жатқанын көрсең не болар едің?! Әйтеуір мен соны көрген жоқпын. Жылан тілі жылт еткендей ғана уақыт өтті, қала жоқ болды. Ілезде қала орны кедір-бұдыр қара күйік дала болып қалды. Қарсы беттегі тау бөктеріне шыққан қалың орманның жапырақтары жұлқына бұйраланып алай-түлей болды да күзді күні топталған қара торғай сияқтанып бұрқ етіп ұшып кетті. Тау бөктерінде мыңдаған піл өліктері жатқандай.

Қаланы өртеп, шаң-тозаңға айналдырып, ұшырып әкеткен бәлені тұра қуғандай жел ағырап кетті. Жолында жеңіл үйлер кездессе бұ да жұлып әкететін. Құйындатып, ұйытқып

соғады. Қаланы талай кезген жел, қала бақшаларын талай иіскеген жел бүгін қара күйікті иіскелеп жүр. Қара күйік тым үлкен, бүкіл бір елдің басына қара жамылуға жететін.

Қара күйіктің алау-жалауы басыла бергенде тіршілік қозғалысы белгі берді. Алдымен аң-таң алақтаған балалар көрінді. Аң-таң болмасқа амал жоқ. Бала түгіл үлкеннің ойына мұндай апат барлығы келген емес. Бұл дүниеге бірінші рет келген апат. Адам жасаған, адамның өзін қыру үшін жасаған апат.

Балалардан кейін қара күйіктің маңайына әйелдер, шалдар келді. Айнала қаранады, қаланы іздейді. Таба алмай жүр. Таныс дүниесін тани алмай қалыпты. Таба алмассың да тани алмассың. Адам, сен оны іздеме, қара түнек қайдан қопарылып кетті, соны изде! Зұлымдық ордасын өрте!

Қара күйіктің қақ ортасында бір-ақ үйдің қаңқасы көрінеді. Айналасы тып-типыл. Бұл бес қабат, төбесі киіз үй сияқты көк күмбез, дөңгеленіп бітетін үй болатын. Өзі де дөңгеленіп салынған үй. От найзалар тура қадалмады ма, әлде дөңгелене салынған үйге соғылған от топаны екі жағынан сусып кетті ме, әйтеуір сол үйдің қаңқасы аман қалған.

Қара күйікте қыбыр-қыбыр тіршілік басталды. Быт-шыт болған, қуырылып қалған адам денелерін өртеп жүр. Адам өртенген ұясының орнын тазалап жүр. Біреудің қолын, біреудің басын, енді біреудің әлденеменесін тауып алып, шөмелелеп, үйіп өртейді. Менде естір құлақ болса, ең ауыр азап осы болды дер едім.

Ұзамай менің қарсы алдыма бірнеше жазулы тақтайлар пайда болды. Апат отының ыстықтығы үш жүз мың градус екен. Апат оғы қадалған жердің айналасы бір километр көлемінде жанды-жансыз түгел жоғалыпты. Одан әріректе апат күші бәсеңсіген. Тас пен темір балқып барып, есін жинаған. Жан иесі бұл маңайда да түгел қырылған.

Мен қара мрамор, қара таспын. Айлар өтті, жылдар өтті, мен оны санай алмаймын. Мәңгілік уақытты ғана білемін.

Қазір баяғы қала қайта орнына түсті. Бұрынғысынан биік те көркем, көшелері кең. Қара күйіктен із қалған жоқ. Адамдар жабылды, таулар жабылды, сулар жабылды. Бақшалар тірілді. Бұл жөнінде адам еңбегін жыр қылып айтуға болар еді. Бірақ, менің айтайын дегенім ол емес, анау сұрапыл апат жайы. Темір өртенген күн, тас өртенген күн жайы. Ұмытпа демекпін. Сақтан демекпін.

Апат топаны қадалған, қаланың қақ ортасында қазір биік тас ескерткіш тұр. Оң қолын жоғары көтеріп, сұқ саусағымен аспанды меңзеген адам мүсіні. Екі көзі жұмулы, енді аспаннан апат келмеуін тілеп отырғандай.

Менің айтарым да осы ғана. Ол үшін не шара бар, оны адам тастан сұрамас деймін...

АУДАРМАЛАР

О' Генри

БІР ТУМА

Таксонға отыз километр қалғанда «Қешкі экспресс» елсіз даладағы су қоймасына келіп тоқтады. Бұл — ерсілі-қарсылы өтетін барлық поездардың су алуға тоқтайтын жері.

Қочегар жыландай шиырылған ұзын шланганы жазып жатқанда машинист өзін өкпеліктен көздеген үш тапаншаның қара тұмсықтарын көрді: кірпік қақпай қадала қарасып тұр екен.

Тапаншалар «Акула» Додсон, Боб Тидбол және Үлкен Төбет атанып кеткен индеец-метис Джонның қолдарында болатын. Бұлар қолдары қалтырамайтын адамдар. Сұқ саусақты басып қалса болды, қақ жүректің тұсына шербидің тұзын шегелей салады.

Машинист екі қолын бірден көтерді. Донсонның бұйрығы бойынша жерге түсіп паровоз бен тендерді поездан ағытып алып, елу метрдей ілгері апарып тоқтатты. Содан кейін Үлкен Төбет Джон тендер толы көмірдің үстіне орнығып отырып алды да, кочегар мен машинистің екеуін екі тапаншаның қарауылына қондырып қойып бұлк етпеуді кеңес етті:

— Сендер бұлк етсеңдер, менің сұқ саусағым да бұлк етіп қалып жүрмесін! Онда жаман болады,— деді.

Додсон мен Тидбол жүргінші дейтін ұсақ шабақтарға айналған жоқ, тура почта вагонына келді. Вагон проводнигі елсіз даладан хауіп күтпей бейғам отыр екен. Хауіп-қатер деген елеусіз жерге ұялайтынын ол әлі біле бермейтін жан болып шықты.

Тидбол алты атардың тұтқасымен бейғамдықтың жазасын беріп жатқанда Додсон вагондағы сейфтің астына динамит қойып та үлгеріп еді.

Сейф гүрс етіп бұзылды да, отыз мың долларды Додсонның алдына аудара салды. Алтын доллар, қағаз доллар. Отыз-ақ мың!.. Отыз-ақ!..

Жүргіншілер терезеден бастарын қылтитып күн қай жақтан күркіреді деп қарасады. Аспан ашық, шимай-шытырман жұлдыздар түгел жымыңдасып тұр.

Отыз мың долларды брезент қапқа салып, қап аузын мықтап байлап алды да, Додсон мен Тидбол жерге түсті. Асықпай-саспай, аяқтарын байсалды басып келіп паровозға жеткен соң Додсон машинистке:— Айда!— деді.

Машинист қарсыласқан жоқ. Паровоз поездан ұзай берді.

Бұл кезде почта вагонының проводнигі де есін жинап қалған еді. Қолында винчестер. Жерге түсе қалды да, көмір үстінде кетіп бара жатқан Үлкен төбет Джонды қалпақтаіі ұшырып түсірді: оқ екі жауырынның ортасынан шербидің тұзындай қадалыпты. Енді отыз мың доллар анау екеуіне қақ жартыдан тиетін болып қалды.

Су қоймасынан үш километрдей ұзаған соң Додсон машинистке паровозды тоқтат деп бұйрық етті. Машинист тағы да қарсыласқан жоқ. Бандиттер паровоздан секіріп түсіп, ит мұрнын суға алмас қалың шатқал шыршаға кіріп жоқ болды. Бес минуттан кейін аттарын байлап кеткен алаңға да жетті.

Иелерін таныған аттар дыбыс шығарған жоқ. Жалғыз-ақ Үлкен төбеттің аты иесін іздеп елеңдеп тұр.

— Ер-тоқым, жүгенін сыпырып тастап, бос қоя берген дұрыс болар, қазасы жеткенше оттай берсін,— деді Додсон. Метистің өзін еске алған біреуі де болған жоқ.

Бандиттер өз аттарын мініп алып жөнеле берді. Метистің аты басын жерге еңкейтпеген бойда қала берді. Бір тырнақты мен тістінің аузына іліккенше иесін күтіп тұра беретін сияқты еді.

Бандиттердің бір көзі жолда, бір көзі қасындағы жолдасында қатты шауып келеді. Біраз уақыт ну орманнан өтуге кетті. Қазір олар елсіз-иесіз таудың орқаш тасты аралығымен, шауып келеді. Көрінген қарауытқанға хауіптене қарап, әсіресе, қасындағы жолдасынан хауіптеніп, алақ-жұлақ қарасып келеді.

Тидболдың аты тасқа жабысқан дымқос қына — балдырдан тайып кетіп ұшып түсті. Алдыңғы бір аяғы ортасынан үзіліп кетіпті. Атып тастауға тура келді.

Енді екі бандит ойланысып қалды. Бұлар қисық-қиғаш таса жерлерді қуып ұзақ шапқан. Хауіпті өңірлерден ұзап алған. Құғыншы бола қалса, араға бірталай жер, бірнеше сағат уақыт түсті. Алайда, ақылдасып алған жөн.

Додсонның аты бүйірі солықтап, бұлақ жағасында шылбырын сүйретіп оттап жүр.

Тидбол балаша қуанып, брезент қаптың аузын шешіп бірнеше бума қағаз ақшаны, бір дорба алтын долларды шығарып алды. Осы арада бөлісіп алғысы келетін сияқты.

— Қәрі жолбасар!— деді ол Додсонға.— Айтқанын дәл келді. Жолымыз әбден болды. Бас деп сенің басынды айт. Тұп-тура ақша министрінің басы!

— Ал, ат жайы қалай болар?— деді Додсон.— Бұл арада

отыра беруге болмас. Қуғыншылар таңның атуын күтеді дейміс. Ендігі аттанған да болар.

— Сенің атың біраз жерге дейін екеумізді де алып жүре алады ғой. Жолда қандай ат кездессе де біздікі емес пе!.. Жолымыз болды ғой, екеумізге он бес мыңнан келеді!— деді Тидбол.

— Мен бұдан гөрі молырақ бола ма деп едім,— деді Додсон, ақша салынған қапшықты етігінің тұмсығымен нұқып қалып. Содан соң қара терге түскен атына қарады.

— Менің атым да болдырып қалды. Қанша айтқанмен қартаң ғой. Сенің атыңның аяғы сынғаны өкініш болды-ау.

— Өкініш болғанда қандай! Енді оған амал не? Сенің атыңмен амалдаймыз да... Қалайда, бір ат кездессе біздікі ғой! Қызық-ау өзі... Сен шығыстан келдің, біз болсақ батыстікіміз. Солай бола тұрса да, сенің етігіңе ұлтан болуға жарамайды екеміз. Сен өзің қай штаттан едің?

— Нью-Йорк штатынан. Олстер округінде фермеде туыппын. Он жеті жасымда үйімнен қашып кеттім. Батысқа да кездейсоқ келдім. Батысқа барсам ақшаны күреп алармын, мен сол үшін жаралған адаммын деп ойлаушы едім. Бірақ, мұнда да бос жатқан ақша жоқ екен... Сол келе жатқан бетімде тоғыз торап жолға кездесіп, қайсысына түсерімді біле алмай жарты сағат торыққаным бар еді... Аяғында сол жаққа тартқанына түсіп кете беріп едім. Кешке жақын цирк тобырына кездестік. Соларға еріп Батыстан шықтым. Басқа бір жолға түссем кім болар едім деп осы күнге дейін жиі-жиі ойланамын.

— Қай жолға түссең де осы болар еді. Әңгіме жолда емес, қай жолды таңдауда ғой. Таңдау деген тағдыр кесімі емес, ойыңның өз өрісінен, өз сарынынан тумай ма?— деп Тидбол бір философиялық жауап қайырды.

— Сенің атыңның аяғы сынғаны өкініш болғаны-ай!— деді тағы да Додсон. Аяп кеткендей айтты.

— Өкініш болғанда қандай!— деді Тидбол да әлгі айтқанын қайталап.— Жақсы ат еді. Амал не... Екеуміз бір атқа қарап қалғанымыз да... Амалдармыз... Ат кездесер бір жерден... Жә, жүргеніміз жөн болар. Мен мыналарды жинап қапшығына қайта салайын. Сонсоң жүріп кетелік...

Додсон көзінде бір-ақ ой тұр. Екеуміз бір атқа мінгесер болсақ, мен алдына мінем, Тидбол менің көк желкемде болады. Менің желкем бар, оның алты атары бар. Алты атар менің желкеме қызығып кетпесіне кім кепіл?

Ақшаны қапшығына қайта салып, арманы Додсонның артына бір міңгесу болып тұрған Тидболда да осы ойдың егізі жүр. «Артына бір міңгессем, оның желкесі бар, менің алты атарым бар...»

Тидбол қапшықтың аузын тас қылып байлап болып жол-

дасына қарай бергенде мұның кеудесін дәл көздеп тұрған қырық бесінші калиберлі кольттің қара тұмсығын көрді: кірпік қақпай қадала қарап тұр!

— Ойынды қойшы-ай! Жүрелік,— деп Тидбол жарамсақ езу тартқан болды.

— Қозғалма отырған орныңнан. Бір атқа екі адам міңгесуге болмайды! Айту қанша қиын болса да, айтпасыма амалым жоқ. Бір атқа екі адам міңгесуге болмайды!— деді Додсон.

— Екеуміз үш жылдан бері жолдас емес пе едік? Талай қауіп-қатерге бірге ұшыраспап па едік? Мен сенің адал жолдасың болмадым ба? Мен сені адам шығар деп келіп едім. Сен бірнеше адамды өлтіргені бар деп естісем де сенбеген едім. Ойнаған болсаң алты атарыңның аузын әрі бұр. Жөнелейік бірге. Әйтпесе ат, жаның қара жауыз! Ат!— деді Тидбол.

Додсонның жүзіне шын-ақ қайғының белгілері шыға келді:

— Сенемісің, досым. Сенің атыңның аяғы сынғаны маған үлкен өкініш болды,— деді ол.

Ілезде ол жүзі қайта өзгеріп жүре берді: қанын ішіне тартқан жолбасардың мейрімсіз жүзі, аяу білмес жауыздың жүзі, тойымы жоқ обырдың жүзі!

Кейде капиталист үйінің терезелерінен тап осындай жүздер көрініп қалады: жауыздың жүзі, обырдың жүзі, мейірімсіздің жүзі!

Опасыз достың алты атары гүрс етті. Тау іші қаңсылаған иттің қарғысындай жаңғырықты. Тидбол опырыла құлады. Додсонның аты «Кешкі экспресті» тонаған үшеудің бірін ғана алып жөнелді. Қанжығасында соған ғана бұйырған отыз мың доллар! Отыз-ақ мың!..

Көз алды тұманданған... Қалың орманның ішінде ағызып келеді. Қолындағы алты атардың тұтқасын қыса түседі. Аяғын үзеңгіге қатты тіреп алыпты...

Додсон ояу отырып көрген түсінен оянып кетті. Алты атардың тұтқасы деп қысып ұстағаны емен креслоның жақтауы екен. Үзеңгі деп аяқ тірегені емен столы екен...

Додсон көзін ашты. Қасында сенімді қызметкері Пибоди тұр. Терезе алдында дөңгелектер зырылдайды, электр ауа тазартқышы ұйқы келтіріп ызыңдап тұр...

— Ым-м... Пибодимысың... Мен ұйықтап кетсем керек... Қызық бір түс көріппін. Ие, жай ма, Пибоди?

— Мистер Уильямс күтіп отыр, сэр. Ол Икс, Игрек, Зет үшін есеп айырысуға келіпті.

— Ие, есімде... Қазір олардың өзі қалай бағаланады?

— Бір де сексен бес.

— Олай болса осы бағамен есеп айырарсыңдар.

— Кешіріңіз, сэр... Мен Уильямспен сөйлестім. Ол сіздің ескі досыңыз гой... Сіз Икс, Игрек, Зеттің бәрін де бір де тоқ-

сан сегізден сатып алғансыз. Енді оған бір де сексен бестен төлесек, ол барлық капиталынан айрылып, оның үстіне үйін де сататын болады.

Додсонның жүзі кенет өзгеріп кетті: қанын ішіне тартқан жолбасардың мейірімсіз жүзі, аяу білмес жауыздың жүзі! Қәдуілгі капитал терезесінен көрініп қалатын жаңы қара обырдың жүзі!

— Бір де сексен бестен төленсін. Бір атқа екі адам мінгесуге болмайды!— деді Додсон...

СЫЙҒА — СЫЙ

Бір доллар сексен жеті цент. Небары осы ғана. Оның да алпысы бір центтіктен. Әрбір цент үшін ет сататын, ине-жіп сататын, көк-азық сататындармен қанша саудаласатын еді! Үнсіз наразылықтарынан құлақтары қызарып кететін.

Делла бар ақшасын тағы да үш рет санады. Бір доллар сексен жеті цент! Жарты цент артық шықсайшы!

Ал, ертең рождество!

Ескі диванға құлай кетіп өкіріп жылаудан басқа ешнәрсе қалған жоқ. Өмір деген көз жасы, күрсініс, аяқтан келгенде езу тартудан тұрады деген философиялық тұжырым бар. Делла сол баспалдақтардан өтіп болғанша үй ішін бір шолып өтелік: жұмасына сегіз доллар төленетін арзан қол жалғыз бөлме... Үй дүниелiктерінде қара қасқа қайыршылық белгілері болмағанымен мылқау кедейлік тұнып тұр. Бәрі ескірген, бәрі тозған, бәрі оңып кеткен.

Бірақ, күйеуі Джеймс юнг жұмыстан қайтып келгенде «Джим!» деп Делла мойнына асыла кеткенде, бұл ерлі-зайыпты жастардың жан байлығы үйлеріне сыймай кетуші еді. Қандай адалдық, қандай тазалық, қандай сағыныш!

Делла жылау баспалдағынан аман өтіп, бетін сіреуленіп қалған мамық ұлпасымен бірер сүйкей салды да, терезеге барды. Сұр қоршаудың іргесін көбелеп жүрген сұр мысықты көрді. Көңілі ешнәрсеге ауа алмады.

Ертең рождество!

Айлар бойында тырнақтап жинағаны бір доллар сексен жеті цент. Джимге қандай сыйлық жасай алады? Айлық табыстарын жырма-ақ доллар болса үнем жасау қиын екен. Оны үнемдеймін дегенінен береке болмай-ақ қойды. Биыл күйеуіне ерекше бір сыйлық жасармын деп арман етіп еді. Ешкімнің ойына келмес, ешкім таба алмас, тек Джимге ғана жарасатын, сирек кездесетін сыйлық жасамақшы да!

Делла ойына бірдеме түсе қалғандай, терезеден тез бұрылып, айна алдына келді. Саусақтары жымындасып, тез-тез қимылдап шашындағы қадалғыларды суырып-суырып тастап, тізесіне түсетін қою қолаң шашын тарқатып жіберді.

Бұл ерлі-зайыпты адамдардың үйінде бағасыз қымбат екі нәрсе бар еді. Біреуі Делланың шашы, енді бірі — Джимнің әкесінің әкесінен қалған алтын сағат.

Егер Сава жұртының қатын патшасы[1] қарсы үйде тұратын болса, Делла жуғаннан кейін шашын сол үй жақтағы терезеден төгілдіріп жіберіп кептірсе, қатын патшаның бар асыл киімдері, бар асыл алтын-маржандары оңып кеткендей болар еді.

Егер Сүлеймен патша сол қарсыдағы үйдің есігінде тұратын болса, Джим оның қасынан өте беріп қалтасынан алтын сағатын суырып алса, Тақ Сүлейменнің өзі күндеп, қызығып қалар еді.

Міне, Делланың шашы тарқатылып, тізесінен төмен түсе төгіліп кетті. Құлама судың толқынындай құлпырған алтын толқынға көз тоқтай алар емес. Делланың нәзік денесін түгел жауып кетті. Жас әйел шашын тез жинап, қадалғыларын қайта қадап қалпына келтірді де, әлденеге бел байлай алмай аз ғана тұрып қалды. Тозығы жеткен қызыл кілемге екі-үш тамшы көз жасы да домалап кетті.

Бірақ, ертең рождество! Үстінде көнетоз қоңыр-күрең жакет, басында көнетоз қоңыр-күрең қалпақ, Делла үйінен шығып кетті.

«Шаштан жасалған бұйымдар» деген мандайшасы бар үйге Делла тез жетіп, асыға кірді.

— Менің шашымды сатып алмас па екенсіздер?

— Аламыз. Қалпағыңызды шешіңіз. Әуелі товарды көрелік!

Алтын толқын құлпырып тағы да төгіліп кетті.

— Жиырма доллар...

— Әкеліңіз тезірек!

«Әуелі товарды көрелік!» деді-ау. Мұндай құрмалдық тек қана кең пейілден, шексіз сүйер жар қолынан келетінін осыны айтқан сұм естіді ме екен, сірә!

Келесі бірер сағат еріне сыйлық іздеуге кетті. Қуанышты әйел көше-көшені қанат біткендей ұшып жүріп кезді. Ақырында іздегені де кездесе кетті.

Бұл Джим үшін әдейі арнап жасалғандай нәрсе екен. Платинадан жасалған сағат бауы. Басқа магазиндерден мұндай ешнәрсе кездеспеп еді. Жалған жылтырақ, арзан әшекейі жоқ, асылдың ажарын өз ажарын бұзбай жасапты. Барлық асыл нәрселер әшекейсіз, сыртқы жылтырақтан сау келеді. Бұл да тап сондай асыл еді.

Сағат бауы үшін жиырма бір доллар төлегеннен кейін, Делланың қалтасында әрине сексен жеті-ақ цент қалды. Енді Делла үйіне жетуге асықты. Джимнің алтын сағаты қандай

[1] Царица Савская.

қымбат болғанымен бауы тозыңқы қайыс болғандықтан жұрт көзінше сағатына қарауға ол қатты қысылатын. Мына бауды тағып берген соң сағатын еркін-ақ суыра алатын болады.

Үйіне келген соң Делланың алқынысы басылып, енді өзге жайларын ойлауға тура келді. Алдымен әлдекандай темірлерді газға қыздырып, қалған шашын бұйралап алды. Сабақтан қашып кеткен еркек балаға ұқсап қалғанына қынжылған жоқ.

Сағат кешкі жетіде кофе қайнап, таба газ үстінде тамақ әзір болып қалып еді. Джим ешуақытта кешігіп келген емес. Делла сағат бауын алақанына қысып алып, кірер есікке жақын отырды.

— Құдайым-ай, Джимге ұнамай қалмайтын ете гөр!..

Есік ашылып Джим үйге кірді. Әйелін көрді де, қалың шөптің арасында бөдене барын сезінген сеттер итке ұсап қатып қалды. Әйелінен көзін де ала алмайды, тілі де күрмеліп қалғандай. Оның көздері не айтып тұрғанын түсіне алмай Делла қорқып кетті. Ашу да емес, таңдану да емес, наразылық та емес, шошыну да емес, қысқасы — Делланың күткендерінің бірі де емес. Көзін әйелінен аудармай, есінен танғандай бейжай қарап қалыпты.

Делла орнынан атып тұрды.

— Джим, айналайын, маған бұлай қарамашы!— деп айғайлап жіберді.— Мен шашымды кестіріп сатып жібердім. Рождествоға қарсы саған бірдеме сыйлай алмасам, ол бейшаралықты мен көтере алмас едім. Шашым әлі-ақ өсіп, жетіліп кетеді. Сен маған ашуланбайсың ғой, солай емес пе? Басқа шарам болмады. Менің шашым тез өседі. Жә, мені келе жатқан мейраммен құттықташы. Кел, мейрамға бірге қуанайық. Мен саған қандай тамаша, таңқаларлық сыйлық әкелдім.

— Сен шашыңды қырықтырып тастағансың ба?— деді Джим, өз көзімен көріп тұрса да, көңілі әлі сене алмай тұрғандай.

— Ие, кестірдім де саттым. Саған сыйлық сатып алдым. Сен бәрібір мені жек көріп кете алмайсың ғой, Джим. Шашым қысқарғаны болмаса, мен сол Делламын...

Джим таңырқағандай бөлменің ішін айнала қарап шықты да:

— Олай болғанда сенің ұзын бұрымдарың енді жоқ қой?— деп қайталап, қадала сұрады.

— Іздемей-ақ қой, Джим. Таба алмайсың. Айтып тұрмын ғой: сатып жібердім, кестірдім де сатып жібердім. Енді жұмсаршы, еркелетші мені. Мен не істесем де сен үшін істедім. Менің сені сонша сүйетінімді ешкім өзгерте алмайды. Котлетті қуыра берейін бе?

Джим еріксіз жібіп кетті. Делласын құшақтай алды. Содан кейін пальтосының қалтасынан ораған бір нәрсені алып столдың үстіне қойды.

— Мені де қате түсінің жүрме, Делла!— деді Джим. Шашының ұзындығы, не қысқалығы менің қалқашымды жек көрсете алмайды. Сен мына орап әкелгенімді ашып көрші. Сонда менің әуелі неменеге абыржып, аңырып қалғанымды өзің де түсінерсің.

Делланың ақ саусақтары тағы да жымыңдасып, тез-тез қимылдап Джимнің орап әкелгенін ашты.

Делла қуанғанынан әуелі айғайлап жіберіп еді, ұзамай жылап жіберді. Одан кейін ұзақ тоқтата алмаған күрсіну, өксу басталды. Өйткені, Джимнің әкелгені шашқа қойылатын тарақтар екен! Біреуі желкеге қойылатын, екеуі екі шекеден қойылатын тамаша жасалған нағыз тасбақа тарақтары. Тарақтардың шілтерлі жиектері Делланың шашымен түстес жалтылдаған тастармен көмкерілген.

Бұл қымбат тарақтар. Делла ол тарақтарды Бродвейдің бір магазинінен көріп, талай рет қызығып қарап тұрған. Ол тарақтарды қолға түсіру өмір бойы орындалмайтын арманындай еді.

Енді міне, сол тарақтар қолында тұр. Тек басында шашы жоқ. Сонау келмеске кеткен алтын толқынды шашына мына тарақтар қандай жарасар еді, шіркін!

Делла тарақтарды кеудесіне басты. Әлден уақытта өксуін тоқтатып жымиюға шамасы келді. Көзі жылап, өзі жымиып тұрып:—менің шашым өте тез өседі, Джим!— деді.

Содан кейін күйеуіне өзінің әкелген сыйлығы есіне түсіп:

— Құдай-ай сол!— деп қалды.— Сен әлі менің әкелген сыйлығымды көрген жоқсың ғой! Міне!

Делла алақанын ашып Джимнің алтын сағатына тағатын платина бауын көрсетті. Құбақан түсті асыл металл Делланың тасып төгілген қуанышына үн қосқандай бірге жарқырап кетті.

— Шын-ақ тамаша емес пе, Джим? Қаланы түгел аралап әрең таптым. Сағатыңды әкелші, өзім тағып берейін. Қандай жарасар екен, көрейік.

Джим сағатын суырып берудің орнына, диванға құлай кетті де, екі қолын басының астына қойып, жымия берді.

— Делл!— деді ол әлден уақытта.— Тегі, біздің бірімізге біріміз әкелген сыйлықтарымыз біраз уақыт жата тұрар... Сен шашыңды сатып маған сағат бау әкелсең, мен сағатымды сатып саған мына тарақтарды әкелдім...

Ең қымбат сыйлықтар — адал жан, таза жүрек сыйлығы — осылардан аса алмауы керек!..

СОҢҒЫ ЖАПЫРАҚ

Тағдыр ұйтқымасы әлдекайдан еріксіз айдап әкеліп табыстырған екі жас суретші қыздың студиясы үш қабат кірпіш үйдің жоғарғысында еді.

Бұл үй — көшелері қысқа-қысқа, қисық-қисық шимай-шытырманға айналып кеткен кварталда, қаланың шет жағында. Тағы бір таңқаларлығы — жалғыз ұзын көшесі өзін-өзі екі рет кесіп өтеді.

Арзанырақ пәтер, солтүстыққа қараған терезе іздейтін суретшілер қаланың осы түкпіріне үймелесіпті. Қашанда қарызданбай тұра алмайтын еңбектің адамдары мұндай құмырысқаның илеуінен қарызын жинаушыларға оңайлықпен таптыра да бермейді. Қағаз керек, бояу керек, кенеп керек... Басы артық ақша жоқ, болып көрген де емес.

Суретші екі жас қыз — Сьюди мен Джонси — бірі Мейннен, бірі Калифорниядан келген еді. Арзан бір ресторанда танысқан. Көркем өнерге, салатқа, көйлек жеңінің жаңа модасына көзқарастары үйлесе кетті де, екеуі бір студияға орналасты. Жан аяспас дос болып кетті.

Ол май айының кезі еді. Қазір ноябрь айында өкпеден алар отамалы аурулар көбейіп кетті. Бір күні Джонсиді алып ұрды. Қәдімгі күйдіріп-жандырып әкететін отамалы. Талдырмаш қана, нәзік жаралған жас қыз қазір темір төсекте жатыр. Тор көзді голланд терезесінен көрші үйдің кірпіш қабырғасына қарайды да жатады. Басқа жаққа көзін бір аудармайды.

Джонсиді емдеуге, көздерін қастары жауып кеткен, аузын мұрты жауып кеткен, қартаң доктор келіп жүреді. Соңғы бір келгенінде доктор термометрді қатты сілкілеп тұрып:

— Жазылып кетуіне он ұпайдан бір-ақ ұпайы бар!— деді Джонсидің серік қызы Сьюдиді коридорға алып шығып.— Он ұпайдан бір-ақ ұпай! Онда да өзі жазылғысы келсе, тірі қалғысы келсе! Ауру адамның өзі өлімге мойын ұсынып, тірліктен үмітін үзе берсе, біз беретін дәрі-дәрмекте тұк қасиет қалмайды. Сіздің жас серігіңіз бұл аурудан жазылмаймын деп біржола мойындап қойған сияқты. Ойында не бар еді өзінің?

— Ол... сырлы бояулармен Неаполитан бұғазын жасамақшы еді.

— Бояулар! Бұғаз!.. Сөз емес!.. Қалжырақ! Оның жүрегінде ойлауға тұратын бірдеме жоқ па еді деймін. Мысалы еркек...

— Еркек дейсіз бе?— дегенде Сьюдидің даусы қаттырақ шығып кетті.— Еркек те ойлануға тұра ма!.. Жоқ, доктор, ондай түгі де жоқ.

— Онда жас бейшара қатты әлсіреген екен! Мен ғылымның уәкілі ретінде қолдан келердің бәрін де істеп бағармын.

Бірақ өлімге өзі бейімделіп жатқан ауруға берілетін дәрі-дәрмектің жарым күші далаға кетеді. Өмірден, осы дүниеден үмітін үзбесе екен. Егер сіз анаған-мынаған қызықтырып, тым болмаса биыл қысқы көйлектің жеңі қандай болар екен деп сұрата алсаңыз, серігіңіздің жазылып кетуіне бес ұпайдан бір ұпай ұтысы болар еді. Он ұпайдан бір ұпай мен бес ұпайдан бір ұпайдың арасы жер мен көктей! Түсіндіңіз ғой?

Доктор кеткен соң Сьюди студияға барып жапонның қағаз орамалы езіліп кеткенше жылап-жылап алды. Содан соң жеңіл бір әнді ақырын ғана ысқырып Джонси жатқан бөлмеге қайтып келді. Қолында сурет салатын тақтасы да бар еді.

Джонси бетін терезе жаққа бере жатыр екен. Арықтаған денесі көрпе астынан әрең сезіледі. Ұйықтап жатыр деп қаларлық. Үнсіз жатыр.

Сьюди ысқыруын қойып, алып келген тақтасын жайып, бір журналға басылатын әңгімеге байланысты суреттерін сала бастады. Жас суретшілерді көркемөнердің күрең жолына әкеліп қосар сүрлеулер сондай журналдар арқылы өтетіні белгілі ғой. Сьюди де сол сүрлеулердің бірінде жүрген.

Сьюди суретін сала отырып Джонсидің ақырын ғана сыбырлап жатқанын естіді. Әлденені басынан аяғына қарай емес, аяғынан басына қарай санап жатыр:

— Он төрт... он үш...

Сьюди орнынан атылып тұрып Джонсидің қасына келді. Көздері ашық, терезеден көрінген әлденеменені санап жатыр.

— Он екі...— деді Джонси. Аз кідіріп — он бір... он, тоғыз...— деп аз ғана тоқталды да — сегіз, жеті,— деп жұбын жазбай айтып жіберді.

Сьюди де терезеге қарады. Ауру адам санайтындай не бар екенін көргісі келді. Аңырап жатқан сұр аула... Жиырма қадам жерден көрінген көрші үйдің кірпіш қабырғасы. Көңіл аударып, көз тартар басқа ешнәрсе жоқ.

Түн тамырлары шіри бастаған, ескірген бүліс шырмауық бунақ-бунақ түкті бұталарымен кірпіш үйдің қабырғасын белдеулеп жауып алыпты. Күздің суық желі шырмауық бұталарында қалған жапырақтарын жұлып әкетіп жатыр.

— Айналайын-ау, неменені санап жатырсың?— деді Сьюди.

— Алты,— деді Джонси әрең ғана.— Енді тез-тез жұлына бастады. Бұдан үш күн бұрын жүзге жақын еді. Санағанда басың айналатын. Енді оңай саналады... Әне, тағы біреуі ұшып түсті. Енді бесеуі-ақ қалды.

— Ненің бесеуі дейсің?

— Жапырақтардың деймін. Ең соңғы жапырақ ұшып түскенде мен де өлемін. Мен мұны үш күннен бері біліп жатырмын. Оны саған доктор айтпады ма?

— Мұндай әбестікті бірінші рет естіп тұрмын!— деді

Сьюди.— Шіріген бүлістің жапырақтары мен сенің жазылып кетуіңде қандай байланыс болмақ? Сен, жарымес қыз, сол кәрі бүлісті жақсы көруші ме едің. Өйтіп әбестенбей жат! Доктор бүгін ғана сені тез жазылады деді. Тоқтай тұршы, соның өзін қалай айтқанын есіме түсірейін. Е, былай деген екен: он ұпай сенікі, бір ұпай аурудыкі деді. Трамвайда келе жатқан, не болмаса бір жаңа үйдің қасынан өтіп бара жатқан жұрттың өмірлік ұпайы осыдан көп деймісің! Сөзді қой, азырақ сорпа іш! Ол екі арада Сьюди бауырың бір сурет салып тастасын. Оны редакторға өткізіп жіберіп, ауырдым деп еркелеп жатқан Джонси бауырына шарап әкелсін, сорпа әкелсін, өзіне шошқаның котлетін алсын...

— Шарап әкелудің керегі болмас,— деді Джонси, терезеден көзін алмай жатқан бойы.— Әне тағы бір жапырақ ұшып түсті. Енді төртеуі-ақ қалды. Жоқ, сорпа ішкім келмейді. Ең соңғы жапырақтың ұшып түскенін көргім келеді. Сонда мен де өлемін.

— Айналайын Джонси,— деді Сьюди еңкейіп.— Мен жұмысымды бітіргенше көзіңді ашпауға, терезеге қарамауға уәде етемісің? Мен мына жасап жатқанымды бітіруім керек қой. Әттең, жарық керек, әйтпесе терезенің шымылдығын түсіріп жіберер едім.

— Студияға барып аяқтаймысың!— деп Джонси салқын жауап қайырды.

—Сенің қасында болғым келеді, бұл бір. Екінші, сені сол шіріген жапырақтарға қаратқым келмейді.

— Онда суретіңді салып болған соң айтарсың маған. Мен ең соңғы жапырақтың ұшып түскенін көруім керек. Соны ғана күтіп жатырмын. Күтуден жалықтым, ойлаудан жалықтым. Мені бұл өмірден не жібермей жатса, соның бәрінен тезірек құтылғым келеді. Содан соң ана жапырақтарға ұсап үзіліп түсіп, төмендеп барып құлағым келеді.

— Сен азырақ ұйықташы, айналайын. Мен Берманды шақырып әкелуім керек болып отыр. Мен бір алтын іздеуші қаңғыбастың суретін соған қарап отырып салмақшы едім. Қазір қайтып келемін. Мен келгенше қозғалма, білдің бе?

Берман карт та суретші болатын. Бірақ, жолы оңғарылмай қойған адам. Жасы алпыстан асқан. Кеудесін жауып кеткен сақал-мұрты ұйқы-тұйқы болып жүреді. Көп ішеді. Ол бір адам таң қаларлық тамаша сурет жасаймын дегелі қашан! Әлі бастаған да жоқ. Бұдан ширек ғасыр бұрын керіп қойған кенебі әлі тап-таза күйінде тұр. Жоқшылықтың темір қолдары алқымынан бір айрылмаса, суретші арманы қайдан орындалсын! Мәндайша, реклама жазып беру сияқты ұсақ-ұлаңмен күнін көреді. Өзі бір ынғайға оңай көне бермейтін кежір адам. Солай бола тұра екі жас суретші қыздар үшін жанын

беруге бар. Сол екі қызды күзетуге қойылғандай, маңайларынан шыбын ұшырмайды.

Сьюди Берман картты не үшін шақыра келгенін айтты. Саған қарап отырып бір қаңғыбас қазымыр шалдың суретін жасағым келіп еді деді. Содан соң, Джонсидің соңғы жапырақ ұшып түскенде мен де өлемін деп жатқанын айтты. Өмір байланысынан біржола күдер үзсе, сол соңғы жапырақтай үзіліп түсерін ұғындырғысы келді.

Берман карт әуелі тас-талқан болып ашуланды:

— Не деген ақымақтық! Күні жеткен күзгі жапырақ үзіліп түссе, балғын жас қыз өле кету керек пе екен! Бармайсың!.. Сен неге оны сондай сандыраққа жеткіздің?— деп Сьюдидің өзіне ұрса бастады.

— Джонси әл үстінде жатыр ғой, жексұрын шал! Күйіп-жанып жатқан адам сандырақтамай қайтушы еді? Түсінсеңші, Джонси әл үстінде жатыр, әл үстінде!

Тентек карт бірден құлап түсті:

— Айналайын, балапаным-ай, сорлы Джонсінім-ай!— деді шал. Қызарған көздері жасаурап кетті.— Жүр, кеттік! Мұндай өлім ұясына айналған қалада Джонси сияқты аяулы қызға ауыруға бола ма екен! Мен анау ойымда жүрген тамаша суретімді жасап болған соң үшеуміз де кетеміз бұл қаладан. Кетеміз! Алып кетемін екеуіңді! Әкетем!

Бұлар келгенде Джонси қалғып кеткен екен. Сьюди терезенің шымылдығын түсіріп жіберді де, Берманды екінші бөлмеге алып шықты. Бірі картаң, бірі жас, екі суретші терезеден шырмауық бүліске қарады. Тіл қатыспай ұғынысып қарайтындары байқалады.

Жалғыз жапырақ, ең соңғы жапырақ, үзіліп түскелі бұлғалақтап тұр екен. Суық жел ұйтқи соғып тек қана сол жалғызды жұлып әкеткісі келгендей құтырынады. Қарлы-жаңбыр әлі сабалап тұр.

Карт суретші терезеге қарап, қалай болса солай отыра кеткен қалпында қатты да қалды. Қазір ол Микельанджело жасаған Мұсаның суретіне ұқсап кетіпті. Кешкі теңіз толқынындай бұйралана дудыраған ұзын бурыл шаштары мен сақал-мұрты үйқы-түйқы араласып, шалбар жыртығынан қызарып көрінген тізесіне дейін шұбалып жатыр.

Суреткер өз жанының неден қуанғанын, неден қайғырғанын, шошынғаны мен қорыққанын өзі ғана сезеді. Оған көлденең ой қосудың керегі жоқ.

Көркемөнер дүниесі, ой мен сезім күй сандықтың тілдеріндей, не болмаса домбыраның пернелеріндей өзара келісім таппаса, есігін біржола жауып алады. Қалай қақсаң да ол есік ашылмақ емес. Адам жанын омырау соқтан, опасыздықтан, саудагерліктен, сұрқиялықтан тазарта берер шынайы өнердің өз тілі, өз сүрлеуі бар.

Қазір суретші қарттың ой-сезімі нені қайната бастады, оны аңғару оңай емес-ті. Мүмкін, бұл жолы үзілгелі тұрған жапырақтай қалтыраған жас қыздың жанын қалай алып қалуды ойлап отырған болар. Мүмкін, қарттың өмір бойғы ұлы арманы — таңқаларлық тамаша сурет салар сағаты соққалы тұрған шығар.

Қарт үн қатпай шығып кетті...

Ертең таң ата Сьюди оянып кетсе, Джонсидің бұлдыр тартқан көздері терезенің шымылдығында, ояу жатыр екен.

— Шымылдықты ашшы... Далаға қарағым келеді,— деді Джонси сыбырлап қана.

Сьюди баяу қозғалып барып шымылдықты көтерді де таң қалды. Түн бойы қарлы жаңбыр сабалап, өкпек суық жел ұйтқи соғып тұрса да, шырмауықтың ең соңғы жапырағы әлі ұшып түспеген екен! Сабағына жақын жағы әлі кара-көк, қол араның тістеріндей іркіс-тіркіс жиек ернеуі сарғайған, қалтырап әлі тұр!

— Соңғы жапырақ түн бойы соққан сұрапыл жел мен қарлы жаңбырдан ұшып-ақ түскен шығар деп едім... Бүгін ұшып түсетін болғаны да... Сонда мен де өлемін,— деді Джонси.

— Өзіңді ойлағың келмесе, мені неге ойламайсың, Джонси,— деді Сьюди еңкейіп келіп.— Менің күнім не болар?

Джонси жауап қайтармады. Сыр-сипаты белгісіз ұзақ сапарға әзірленіп жатқан адамның жаны бұл дүниенің тіршілігіне жатсырай бастаған екен. Адаммен де, өмірмен де байланысы үзіліп бітуге айналған.

Бұл күн де өтті. Кешкі қас қарайған кезде де жалғыз жапырақ үзіліп түспей тұра берді. Түнге қарай тағы да солтүстіктің суық желі соғып кетті. Қар аралас жаңбыр да тоқталған жоқ.

Таң атқан соң Джонси тағы да терезені аштырды. Соңғы жапырақ әлі тұр.

Джонси жапырақка ұзақ қарап жатты да, Сьюдиді шақырды. Көздері ұшқын атқандай жарқырап:

— Мен бір оңбайтын қыз екенмін!— деді Джонси.— Анау соңғы жапырақ менің сол оңбаған қыз екенімді көзіме көрсетуге ұшып түспей тұрған сияқты. Өлім тілеу деген не деген күнә, не деген бейшаралық! Әкел сорпаңды! Содан кейін сүт пен шарап бер... Әуелі айна әкел... Айналамды жастықпен қымтап бер. Мен сенің тамақ әзірлегеніңді көріп отырғым келеді.

Бір сағаттан кейін:

— Сьюди бауырым, енді мен бір кезде Неаполитан буғазын жазып шығармын деп те сенемін!— деді Джонси.

Күндіз доктор келді.

— Бүгін екі жақтың ұпайы да бірдей!— деді ол Сьюдиді

оңаша шығарып алып.— Жақсылап күтсеңіз жеңіс сіздің жақта!

Ертеңіне бір-ақ күн ауырып суретші қарт Берман өз бөлмесінде өліп қалыпты. Денесіне сіреуленіп жабысқан киімдері кешкі теңіз толқынындай бурыл шашы мен сақалы бәрі де көк мұздақ болып қатып қалған. Аяқ киімдері мұздап қатқан батпандаған балшық. Көк-ала, сары-ала боялар еденде жайрап жатыр. Фонарын сөндіруге де шамасы келмеген. Қарлы-жаңбырлы суық түнде далада болғаны анық...

Қарт суретші жасармын деп өмір бойы арман еткен ең тамаша суретін соңғы жапырақ ұшып түскен түні жасаған екен. Онысы жалғыз ғана жапырақ!

Әлі үзілмей тұрған, қыз жанын алып қалған сол жапырақ еді...

Сильвестр Тагарао

АРАНДЫ ТЕМІР ҚОРШАУДА

Мен бүгін де аранды темір қоршауға қарап отырмын. Ай бойы осылай, ұзақ күнге сол темір қоршаудан көзімді ала алмаймын. Өйткені ол азаттықпен арамызға құрылған аранды қоршау.

Қоршау онша биік те емес. Менің негімнен ғана келеді. Ол онша жиі торланған қоршау да емес. Небәрі қатарлап тартылған алты-ақ аранды сым — арасынан өтіп кетуге де болады... Сым керілген бағаналар да менің білегімнен жуан емес, сындырып кетуге де болады.

Бір күні осы бағаналардың біреуін сындырып, шығып кетсем қайтеді деген ой келді. Тағы бірде сирек тартылған аранды сымдардың арасынан өтіп кетуге де болар еді-ау деп ойладым.

Осындай жорамалдар ойға келгенімен оның орындалмайтынын да жақсы білемін. Ол қоршауға жақындасам-ақ күзетшілер атып тастар еді. Олар қоршаудың арғы бетінде көз алмай андып тұр. Әсіресе түнде қоршаудың арғы беті толып жатқан сөре. Әр сөреде қарулы күзетші.

Аранды қоршау лагерьді түгел орап алған. Бұл үлкен лагерь. Лагерьде біз, тұтқындар... қазір мен, міне бір ай болды, госпиталь барағындамын.

Сол темір қоршауға күні бойы қарап отыру үшін барақтан күнде ерте шығамын. Күнде сол сөрелерді көремін. Сөрелердің арасы жүз метрден екенін күнде бір есептеп қоямын. Қоршаудың биік емес екенін де бір еске алып қоямын. Сөре төбесінде мелшиіп қатып, қозғалмай қадалып тұрған күзетшілерді де көремін. Мені темір қоршау да күнде көреді...

Егер мен аранды қоршаудан да, күзетшілерден де аман өтіп кетсем, қалың шөптесін кең далаға шығар едім. Одан әрі төбесіне түк шықпайтын тақыр тауларға жетер едім. Амал не, оны істеуге ешбір шара жоқ...

Мен Феликске:

— Осында өлетін болармыз,— дедім.

— Ие, әлсіредік қой. Біздің күніміз де санаулы болар,— деді ол.

Феликс менің жаңа тауып алған досым. Одан бұрынғы достарымның көбі осында өліп қалды. Жақында ғана Дольфо өлді. Өлер түні ол тыным таппай сөйлеп шықты. Бұл бір таңданатын нәрсе. Аузы біржола жабыларын сезінген адам өлер алдында өте көп сөйлейді. Дольфо тек қана тамақ жайын сөйлеп жатты. Өмірінде қандай дәмді тамақ жесе, соның бәрін есіне алды. Ол сөйлеген сайын менің аузымнан сілекей ағып, мен де сол тамақтарды көз алдыма әкелдім. Бірақ, Дольфоны тоқтата алмадым. Ол өмірінің ең бір бақытты сәттерін еске алып жатты. Мен оны сол бақытты сәттерінен ажыратқым келмеді. Өлер алдында бір сәт бақытты болсын да дедім. Өйткені, бұл лагерьде бұдан басқа бақытты сәт ешкімге де кездеспейді. Өзі ұйықтап кеткенше мен оны бөгемедім, таңертең оятайын десем, Дольфо қатып қалған екен. Көп достарымнан осылай айрылдым.

Феликс осыдан кейін кездескен досым. Бұл тырбиған арық, қынаға боялғандай сап-сары адам. Менімен қатар отыра беріп әрең жымиды.

— Безгегің,— деді.

— Мен де,— дедім.

Феликс аз сөйлейтін адам екен. Ол бей-жай маған қарайды, мен оған қараймын. Осымен күніміз өтеді. Бір-біріміздің қалай әлсіреп, қалай қаусап бара жатқанымызды көреміз.

Қалай сөніп бара жатқанымызды көреміз. Осыны бақылап отырғандай, біріміздің біріміз көз алмаймыз. Осымен тағы бір күніміз өтеді.

Госпитальда тамақ тіпті аз, жоқ дерліктің аз-ақ алды!

Түндер керемет суық. Астымызға төселген ешнәрсе жоқ. Арқасынан суық жел гулеген бамбук тақтайда жатамыз. Тоңу дегенің не екенін өзің тоңбасаң —білмесең керек. Бірақ, айтып баяндарға тіл жетпейді. Оны түн бойы қақсап шығатын сүйектерің сөйлеп кетсе ғана айтып жеткізе алар еді.

Феликс арқасын менің арқама жапсырады. Мен арқамды оның арқасына жапсырамын. Енді қозғалмауымыз керек. Аз қозғалсаң-ақ арамызға суық кіріп кетеді. Достар арасына суық леп кірмеу керек-ті.

Феликстің безгегі ұстап тұла бойы оттай жанғанда маған рахат болады! Мен оған қарай тырыла түсемін. Рахаттанып жылынам. Менің безгегім ұстағанда ол рахаттанып қалады.

Менен басқа бір адамды ол осылай қатты құшақтап көрді ме екен, сірә! Біз достық жылуын осылай ауысып келеміз. Бірімізге біріміз қарыздар да емеспіз.

Міне, таң атты, күн де көтерілді. Біз әлдеқашан тұрғамыз. Манадан бері тамақ күтудеміз. Бірақ, тамақ бүгін де берілмеді. Ертең де бола қояр ма екен!

Бармақтай көк шыбындар өлім халіндегі әлсіздерді айналдырып жүр. Қозғала қоймайтындарды еркін жайлап, олар тойынып алды. Енді бәрімізді айнала ұшып, ән салып жүр.

Мен госпиталь дейтін үйшіктен далаға шықтым. Тағы да аранды қоршауға қарадым. Менімен бірге Феликс те қарап тұр. Ол да үндемейді, мен де үндемеймін. Бізде сөйлесер сөз жоқ...

Барақтың аржағына қарағымыз да келмейді. Ол жаққа менің бір қараған да бар. Енді қайтып қарамастай болғамын. Ол жақта қап-қара болып кеткен өліктер жатыр. Тістері ақсиған қара денелер қаз-қатар күн көзінде жатыр. Енді олар тоңбайды да, жылынбайды да. Одан әрі ұбақ-шұбақ өліктерді далаға әкетіп бара жатқан адамдар. Арасын сыммен шырмаған қос бамбук сырғауыл, үстінде тыр жалаңаш өлік. Бұл жаққа қарасаң, күн бойы көретінің осы ғана. Оған қараған нан да темір қоршауға қараған жақсы да. Ол жаққа қарай берсең, бір күні өзің де соларға қосылатыныңды сезінгендейсің.

Бір күні біз бір рет тамақ көрдік. Мен бұрын көрдім де Феликске айттым. Содан кейін ол да көрді. Ол тамақ кішкене ғана бұзау еді. Аштар көзі түгел қадалған бейшара бұзауды барақтардың арасымен жетелеп әкеле жатыр екен. Бұзауды ас үйдің алдына алып келді, темір бағанаға байлап жатқандарын да көрдік. Ауыр бір қолдар, ауыр бір келдекпен бұзауды қақ маңдайдан ұрып жіберді. Бейшара бұзау әуелі тізерленіп қалды да, ауыр ынырсып, серейе құлады. Біз бұзаудан көз алмай тұрмыз. Бұзау еті біз үшін сағым елесінен де алыс. Оның еті де, бүйрек-бауыры да, жүрегі мен тілі де біздің лагерьді бағатын офицерлерге тиеді: өздеріне тиеді.

Содан кейін біз бұзауды көрген жоқпыз, ілініп қалған терісін ғана көрдік. Әлдекім терінің бір пұшпағын жұлып алды. Одан кейін мен де жармасып барып, терінің бір алақандайын жұлып алдым. Жалма-жан Феликс келіп, ол да терінің бір жерін жұлып алды. Сонымен тері бір сәтте қолды-қолда кетті. Итше таласып бөліп алдық.

Енді шикі теріні қайтерімізді білмей, аңырысып қалдық. Дүние байлығы қолымызда тұр, қалай иемдену керек?

Оның орайы да табылды. Госпиталь маңайында дәретхана болмайтын. Ондай жерде адам қиы қайда кетпек? Осы төңіректе болады да. Оны өзіміз жинап, өзіміз өртейтінбіз. Жоқ,

сіз жеркенбеңіз. Бірақ, оның бәрі мына қоршаудың сыртында қалды.

Тұтқындардың бірі қолындағы терісін бықсып жанып жатқан адам қиының шоғына тастап жіберді. Феликс екеуіміз де сөйттік. Жұлып-жұлып алған алақандай терілердің бәрі де сол шоққа түсіп жатыр. Тері жүні тез үйітіліп, терінің өзін от бүрістіріп күйдіре бастады. Көзіңді аударсаң-ақ жеп қоятындай. Терінің шет жақтары күйіп көмірленіп барады. Ішіміз ауырып кетті: терімізді тез-тез оттан суырып алдық. Әркім адаспай, жазбай өз терісін алып жатыр. Күйген терінің иісі қандай! Сағынған, арман еткен иісің — кәдуілгі тамақ иісі. Әркім өз терісін аңдып тұр екен, оттан жұлып алып иіскелей бастады.

Баракқа тез қайтып келдік. Барақтағылар әрі қызығып, әрі күндеп, бізді қоршап алды. Олар да күйген теріні иіскегілері келеді, анталасып тұр.

Мен күйген теріні аузыма тығып жібердім де, шайнай бастадым. Жұрттың көзін қызықтыру — әрі мазақ, әрі қауіпті болар еді. Феликс те сөйтті. Барақтағылар ындыны құрып, қадалып қарап отыр.

Шала күйген тері тым қатты екен. Тісім өтер емес. Тұтас жұтып жіберейін десем тамақтан өтер емес. Бір шетінен жұлып алуға тісте шама жоқ. Бірақ, мен шайнай бердім, шикі теріні сора бердім. Феликс те шайнай берді. Біздің баракта қолына тері іліккен тұтқын сол екеуіміз ғана екенбіз.

— Дәмді ме, ей?— десіп, сұрасып қояды.

— Керемет дәмді,— деймін мен.

Біз шайнап отырмыз. Басқалар сілекейлерін жұтып отыр.

— Дәмді-ақ шығар, ә?!

— Сұрама!

Мен әрі-бері шайнадым да, қалжырап қалдым. Аузымнан теріні суырып алдым да, лақтырып тастадым. Ыза қылған, жұтылмаған теріні мен боқтай бастадым. Басқалардың онда жұмысы жоқ, сүйретіліп тұра келіп, бассалып теріге жармасты. Итше таласып, ұмар-жұмар болысып қалды. Бірін-бірі итермелеп, бірін-бірі тістелеп-тепкілеп, төбелесіп жатыр. Тері қолына оңаша түскен тұтқын терінің шаң-топырағын жалаңаш қара санына бір-екі сүйкеді де, аузына салып жіберді. Төбелес те тоқтады. Енді ол өзгелерден бір қырқа жоғары — бақытқа ұшырағандай, айналасына тәкаппар қарап, терісін масаттана шайнап тұр.

Мен госпитальға түскелі бір ай. Мұнда дәрі-дәрмек деген жоқ. Тамақ дегенді де жоқ деуге болады. Біз өліп таусылу үшін қоршауға алынған адамдармыз. Енді мен таңертең тұрған соң айналаға қарауды да қойдым. Қарасам нені көретінімді де білем. Көрерімнің түк қызығы жоғын да білем. Сіз көз алдыңызға өліктің қаңқасын әкеліп көріңізші. Аты қаңқа

емес, нағыз қаңқаны айтамын: адамның тек қана сүйегі қалсын. Сол қаңқаға тек қана тері жабыңыз, Қаны-сөлі бар тері емес, кепкен тері болсын. Сол қаңқаға екі көз орнатыңыз. Көзі болғасын ол өлі адам емес, тірі адам болып көрінсін. Осындай тірі адамды екінші қайта көргіңіз келер ме еді? Жоқ қой? Мен де солаймын.

Госпиталь түнде ығы-жығы жатқан адамға толады. Ahлаған-үһлеген, ыңырсыған, жылаған адамдар сығылысып жатады. Кейбіреулер ауру баладай жылайды. Өлім жақындағандар ылғи шешелерін шақырады. Түн бойы кім шешесін шақырып шықса, таңертең ол өліп қалған болады. Феликс екеуміздің барақтан ертерек қашып шығатын себебіміз осында. Далаға, тауларға, көк аспанға қараймыз. Әттең, арамызда аранды темір қоршау тұрады.

Түс кезінде аспанда бір құс пайда болды. Біз соған қарап отырмыз. Азат құс еркін шарықтап жүр. Ол аспанға бостандық өрнегін салып жүргендей болады. Соны көріп көңіліміз көтеріледі. Барақтың қасында, тыр жалаңаш өліктерді есептеп, номерлеп жатыр. Оған қарағанша азат құсқа қараған жақсы да.

— Айналаң ылғи өлік. Ұзамай біз де өлетін болармыз,— деді Феликс.

Өмір дегеннің ең соңғы ноқатының аты «өлім» емес пе, ол соны есіне алып отыр. Мен үндемедім. Шын-ақ өмір сүрген болсаң, соңғы ноқат есіңе де келмес еді.

Сол күні бір жолдасымыз өлді. Ол менімен қатар жататын. Феликс екеуміз оны барақтан шығардық. Есепке алынуы керек, номерленуі керек. Мен оны екі қолынан көтердім. Феликс шалбар дерлік болмашының балағынан ұстап еді, жолдасымыздың денесі әбден солып, құр сүйегі қалған екен. Шалбар болмысы көтере бергенде-ақ сыпырылып қолға келді. Дене сылқ етіп жерге түсті. Феликс енді оны аяғынан көтеріп алды. Апарып өзге өліктердің қатарына қостық.

Біз тағы да аспанға қарадық. Азат құс көрінбеді. Көп күттік, көрінбеді. Қоршаудың ар жағында бір қимыл жоқ. Феликс өкіріп жылап жіберді.

— Әлгіні жерге түсіріп алғанымыз-ай!— деді бір кезде. Содан кейін мені иығымнан жұлқылап:— мен бұрын өлсем, мені де сөйтіп жерге түсіріп алып жүрмесін, сен қатты бақылайтын бол!— деді Феликс. Мен басымды изедім.

Мен оның бетіне қарай алмадым. Аранды темір қоршауға қарадым. Оның ар жағындағы бей-жай тыныштыққа қарадым. Өліктей үнсіз далаға, қимылсыз көк аспанға қарадым. Аранды темір қоршау арамызда тұра берді, тұра берді.

Күні бойы сол қоршауға бір қарамаған кезім де бар. Қайда қарағанымды да, не ойлағанымды да білмеймін. Ешнәрсені көрмей, тек алдыма қарап отыра берген болуым керек. Есім-

де қалған бір-ақ елес — біз бұдан құтыла алмасақ керек деген ой сияқтанады.

Сол түні Феликс те тым көп сөйлеп кетті. Феликс аузын жаппай сөйледі. Шешесін шақыра бастады. Аға-іні, апа-қарындастарын көп сөз етті. Бәрін де жақсы көреді екен. Бәрін де өлердей сағыныпты. Ең жақсы көрері — жалғыз ұлы көз алдынан кетпей жатыр. Өлім енді оның қасына келіп отырғаны даусыз. Оның сөйлеуінде де, демалысында да сол бар.

Феликс сөйлеп жатып ұйықтап кетті. Түн ортасында маған тығыла түсті. Мен де тығыла түстім. Сорымызға қарай, бүгін оның да безгегі ұстаған жоқ, менің де безгегім ұстаған жоқ. Не ол жылыта алмады мені, не мен жылыта алмадым оны.

Бір кезде Феликс мені қатты құшақтап алды да:

— Суық... керемет тоңдым,— деді.

— Ие, суық,— дедім мен де. Екеуміз тағы да бір-бірімізге тығыла түстік.

Осыдан кейін екеуміз де ұйықтап кетіппіз. Тағы да таң атты. Барақтардың бәрі де оянды. Жалғыз Феликс ауыр дем алып, ақырын қорылдап жатыр. Мен оған қарадым да ақырын ғана қозғап қойдым. Бірақ, оятқаным жоқ. Оның ұйықтай бергені жақсы еді: тамақ бәрібір бүгін де берілмейтін.

Бір кезде Феликс өзі атып тұрды. Түс әлпеті азырақ таңырқау екен. Атып тұрды да, менің көзіме қарады. Қолымнан ұстай алды да күліп жіберді.

— Көрдің ғой,— деді Феликс.

— Кімді?— дедім мен.

Ол тағы күлді, бұл жолы тіпті шаттана күлді.

— Менің шешемді деймін. Көрдің ғой шешемді?

— Жоқ.

— Е, ол келді ғой осында! Қалай көрмедің?

— Осында келді ме?

— Ие, осында келді. Сен көрдің бе оны. Қандай сұлу, қандай мейірімді нәзік жан, ә? Ол бәрімізді де еркелетіп, бәрімізге де шегі-шеті жоқ мейіріммен сөйлесті ғой! Әсіресе сені мен маған елжіреді. Қандай бауырмал сөйлесті. Менің шешем бәріңе де ұнады. Сенің өзің маған — шешең бір ғажап адам екен, маған қатты ұнады демедің бе?

— Мен оның бетіне қарап, аңырып қалдым.

— Жүр, далаға шығайық. Аранды қоршауға қарайық,— дедім мен оған.

— Жоқ, тоқтай тұршы, сен неғып көрмедің дейсің менің шешемді. Болды ғой осында... Қандай сұлу, қандай мейірімді нәзік жан, ә? Шешем әдемі машинамен келді ғой. Кетерінде бізге көп қылып печенье, әртүрлі тамақ қалдырып кетпеді ме? Тағы да келем демеді ме? Сен қуанып, көп-көп рақмет айтпадың ба?

Менің жылағым келді.

— Жүрші, Феликс, далаға шығайықшы,— дедім.

— Е!.. Сенің кеткің келеді екен ғой! Маған ананы бергің келмей тұр екен ғой!— деді Феликс, маған қарай еңсеріле беріп?

— Нені бергім келмейді, нені дейсің?— дедім мен.

— Печеньені?!

— Печеньені!— деді Феликс.

— Әкел, өзіме бер печеньемді.

— Қайдағы печенье?

— Мен берген печенье. Шешем қалдырып кеткен печенье. Әкел бері!

— Менде дәнеме жоқ, Феликс...

— Сен мынаны бір жерге көз таса қыла тұр деп бердім ғой саған. Екеуміз үшін демедім бе, танып кеткің келе ме?

Феликс маған қадала қарап айғайлай бастады:

— Жеп қойған екенсің ғой! Бәрін жеп қойған екенсің ғой! Мен саған көз таса қыла тұр, екеуміз бірге жерміз демеп пе едім? Жақсы жолдас екенсің!— деді ол.

Мен «құдай-ау, бұл неменең еді!»— деп қалдым.

Феликс айғайлай берді. Оны тоқтатуға менің де түк дәрменім жоқ.

— Жеп қойыпсың, түк қалдырмапсың. Енді мен не жеймін?— дейді Феликс. Қалш-қалш етіп ол да әрең дем алып тұр, мен де әрең дем алып тұрмын.

— Феликс!

— Оңбаған екенсің!— деді де, Феликс барақтан жүгіре шықты.

— Қайда барасың, Феликс?— дедім мен.

— Шешеме!— деді.

Оның соңғы жауабын мен азғана кідірістен кейін естідім. Үніне қарап оның қайда ұшып бара жатқанын да аңғардым.

Енді мен оны ұстай да алмаймын, тоқтата да алмаймын. Қешігіп қалдым, тынысымды ішке тартып, қалшиып қатып қалыппын.

Мен мылтық дауысы гүрс-гүрс еткеннен кейін ғана барақтан шықтым. Гүрс-гүрс бірнеше рет қайталанды. Құлағым тұнып қалыпты. Содан кейін айналамыз тып-тыныш болды.

Феликстің денесін мен қоршауға асылып қалған күйінде көрдім. Ол қоршаудан өтем дегенде күзетшілер атып-атып жіберген екен. Соның денесі кешке дейін аранды қоршауда асылған бойы тұра берді. Мен күн бойы сол жаққа қарадым. Барақтың қасында қарадым да тұрдым.

Құнарсыз кең дала тып-тыныш жатыр. Жалаңаш алыс таулар да тыныш тұр. Аспанда қалқыған азат құс, азат қыран бізді көріп күлетін сияқты. Биік аспанға оның қандай өрнек салып жүргеніне түсінбегенімізге күлетін сияқты.

Мен ертең де осы аранды қоршауға қарап тұрарымды

жақсы білемін. Алда қалған бар күндерім сонымен өтпек. Енді қарап тұрар күнім қанша қалды, Оны есептегім де келмейді.

Қараған сайын көрерім де біреу-ақ. Ол — аранды темір қоршау. Ол бізбен бостандық арасына құрылған аранды қоршау, одан көз айырмауымыз керек...

Максим Горький

ДАУЫЛПАЗ ЖЫРЫ

Шал-бурыл шалқар теңіз аспанында жел ескектеп түнерген ауыр бұлттарды жосылтып айдап, жинап жүр. Қара-қошқыл бұлттар мен теңіз арасында қара найзағайға ұқсап, дауылпаз жүйткіп жүр.

Кейде қанатымен толқынға соғылардай, кейде садақ оғындай бұлтқа атылып, өр құс айғай салды. Оның батыл айғайынан бұлттар қуаныш естиді.

Бұл айғайда дауыл сағынышы бар! Бұл айғайдан бұлттар ашу күшін естиді, жігер жалынын көреді, жеңіс сенімін таниды.

Дауыл алдында шағалалар дамыл таппай ойбай салып, жоқтіле береді. Дауылдан қорқынышын сол теңіздің терең түбіне жасырғылары келеді.

Дауыл алдында сары бауыр сүңгуірлер де ойбайға басады. Өмір айқастарының қызығы деген оларға жат нәрсе. Олар гүрс-гүрс ұратын күркіреуден қорқады.

Қоңыр-ала топты, мес қарын пингвин семіз денесін қатпар тастардың арасына жасырады...

Тек қана тәкаппар құс дауылпаз көбік атып шал-буырылданып жатқан теңіз үстінде ығыспай еркін жүйіткіп жүр!

Түнерген бұлттар теңіз кеудесінен бар салмағымен төмендей берді. Толқындар жұлқынып күркіреген аспанға шапшиды.

Аспан гүрс-гүрс ұрып, дамылсыз күркіреп тұр. Ашу көбігін атқылап, желмен таласып, толқындар ыңыранады. Міне, құдіретті жел толқындарды тобымен құшақтап алып бар пәрменімен, шексіз анайы күшімен қияқ-жақпар тастарға әкеліп ұрып жіберді. Көкпеңбек алып толқындар тасқа соғылып, күміс шаңға айналып бүркіліп кетті.

Қара найзағайға ұсап, айғайға басып ер дауылпаз жүйткіп жүр. Садақ оғындай атылып барып бұлттарға қадалады. Толқын көбігін қанатымен сыпырып кетеді.

Ол тәкаппар, ол қайсар күш, ол дауылдан қаймықпас күш. Ол сақылдап күледі, еңіреп жылайды... Ол түнерген бұлттарға күледі, ол қуанғаннан жылайды.

Гүрс-гүрс ұрған күркіректе қалжырау барын ол алдақашан сезінген. Түнерген бұлттар күн көзін жасыра алмасына ол біржола сенген!

Жел ұлып тұр... Күн дамылсыз гүрс-гүрс күркірейді...

Түпсіз теңіз үстінде толқындар көк жалындай алау-жалау шапшып толқиды. Найзағай оттарына теңіз кеудесін тосып, тұқиығына тұншықтырып сөндіреді. Сөне берген найзағай елесі теңіз түбінде от жыландай иреленделеп қалады.

— Дауыл, ұзамай дауыл соғады, дауыл!

Өкірген теңіз бен найзағай оттарының арасында ер дауылпаз жүйткіп жүр. Ол жеңіс пайғамбары:

— Дауыл күштірек соқсын, қаттырақ соқсын!

Максим Горький

РЕСПУБЛИКА КОРОЛЬДЕРІНІҢ БІРІ

...Құрама Штаттарының толып жатқан болат, керосин корольдерін көз алдыма әкелу үшін мен әруақытта қысылатын едім. Ақшасы сонша көп адамдарды кәдуілгі адамдарға ұқсата алмайтынмын.

Ол корольдердің әрқайсысының, ең бері салып айтқанда, қарны үшеу, аузында жүз елуден тістері бардай көрінетін. Миллионер таңертеңгі сағат алтыдан бастап түнгі он екіге дейін демалмастан тамақ жеумен болатын шығар деп сенуші едім. Оның жейтіні де ең қымбатты тамақтар болу керек: қаз, күркетауық, май мен редиска, пудинг, кекс тағы басқа ең дәмді нәрселер. Кешке қарай миллиондердің жағы әбден қалжырайды да, тамақты шайнауды негрлерге тапсырып, өзі тек қалғи беруге тиісті. Ақырында ол қара терге түсіп шомылып, сілесі қатып бар әлуеттен айрылады да, негрлер оны ұйықтауға көтеріп әкетеді. Ертең ертемен кешегі азапты өмір қайта басталады.

Бірақ күшін қанша сарқа жұмсағанмен капитал өсімінің жартысын жеуге де дәрмені жетпейді.

Сөз бар ма, бұл ауыр өмір. Бірақ, амал не? Егер сен әшейін адамнан артық жей алмасаң, миллионер болғаныңнан мағына қайсы?

Миллионер маған ішкі киімді қамқадан киіп, етігінің өкшесін алтын шегемен қақтыратындай, қалпақ орнына басына бриллианттан жасатқан бірдеме киетіндей көрінетін. Ұзындығы он жеті метр етіп, ең қымбат барқыттан тігілген сюртугіне ең кемінде үш жүз алтын түйме тағылуға тиісті сияқтанатын. Мейрам күндерінде ол қос-қабаттан сегіз сюртук, алты қабат шалбар киюге керек. Әрине, бұлай киіну әрі ыңғайсыз, әрі қы-

сатын болар... Бірақ, сонша бай болғасын, басқаларша киінуге де болмайды.

Миллионердің қалтасы дегенді мен шеркеу, я болмаса сенат үйі сияқты үйлерді оп-оңай тастап жіберуге болатын терең бір апандай көретінмін... Бірақ бұл сияқты джентльменнің қарын аумағын үлкен бір теңіз кемесінің ішіне теңей келіп, оның аяғы мен шалбарының ұзындығы қандай болуына көзім жете алмайтын еді. Әйтеуір оның жамылатын көрпесі біржарым километрден кем бола қоймас деп ойлаушы едім... Егер ол темекі шайнайтын әдеті болса, әрине, ең жақсы темекінің екі қадағын бір-ақ шайнайды да. Мұрнына насыбай ататын болса, бір қадақ насыбайды бір-ақ қағып жіберуге тиісті. Ақша дегеніңіз, жұмсауды да керек етеді ғой...

Оның саусақтары әрі аса сезгіш, әрі қалай тілесе солай ұзара беретін сиқыры бар саусақтар болуы керек, ол Нью-Йоркте отырып Сібірдің бір бұрышында доллар өсіп отырғандығын сезінсе, Беринг бұғазы арқылы қолын созады да, орнынан қозғалмай-ақ, сүйген өсімдікті жұлып алады.

Таң қалатын бір нәрсе — осындай жалмауыздың бас бітімі қандай болу керек, соған көзім жетпейтін еді. Бар нәрседен алтын сығып алуға ғана құмартқан осынша дене мен осынша сүйектен жаралған мақұлыққа бас дегенді керексіз мүше болар деп есептейтінмін. Жалпы айтқанда миллионер жайындағы ұғымым бұлдыр болатын. Тұжырып айтар болсақ, миллионер дегеніңіз қанша созсаң да созыла беретін ұзын-ұзын қолдар сияқтанатын. Ұзын қолдар жер шарын орап алып, қарауытқан үңгірдей үлкен бір ауызға тосып тұр да,— ашқарақ ауыздан сілекей шұбырып жер әлемін піскен ыстық картоптай кеміріп, созып, азулап жатыр...

Миллионерге кездесіп, оның кәдуілгідей адам екенін көргенде менің айран-асыр болуымның да шегі жоқ еді.

Кәдуілгі адамның қолындай ғана, әжім басып сарғыш тартқан қолдарын белгілі ғана мөлшердегі қарнының үстіне тыныш қана айқастырып, менің қарсы алдымда, үлкен креслода ұзын бойлы, тырбиған арық денелі шал отыр. Тозығы жетіп болжыраған бет терісін жұнттай қылып қырып тастаған. Шаршау жетіп салбыраған төменгі ерні әдемілеп қолдан жасалған астыңғы иегін көрсетіп тұр. Иектен қаз-қатар тізілген алтын тістер көрінеді. Қансыз, жұқа, жымита қырған үстіңгі ерні үстіңгі тістеріне жабысып қалғандай, сөйлегенде де жөнді қозғалмайды. Нұрсыз көздерінде қас та жоқ, құп-қу басында шаш та жоқ. Осы бетке біраз ғана тері де жетіңкіремей тұрған сияқты. Аздап қызғылт тартқан, қозғалмайтын жылтыр бет жаңа туған баланың бетіне де ұқсап кетеді. Бұл өмірін енді бастағалы отырған адам ба, өмірі аяқталып келе жатқан адам ба, оны айыру өте қиын еді...

Оның киінген түрі де жұртпен бірдей-ақ. Жүзігі, тістері,

сағаты,— денесіндегі бар алтын осы ғана, бәрін қосқанда жарты қадақтан кем болуға тиісті: жалпы айтқанда бұл кісі Европа аристократтарының үйіндегі кәрі қызметкеріне ұқсайды...

Миллионер мені қабылдаған бөлмеге жиналған жиһазда көз сүрінетін сәулет-салтанат та, байлық та жоқ. Орындықтары үлкен-үлкен, бар ерекшелігі осы ғана. Орындықтар — бұл үйге кейде пілдер келетін шығар деген ой туғызады.

— Миллионер... сіз боласыз ба?..— деп сұрадым, өз көзіме өзім сене алмай.

— Ие, мен!— деді ол, басын сенімді түрде изеп.

Мен оған иланғандық ынғайын көрсеттім де, бірден-бір сырын ашқым келіп:

— Сіз, таңертеңгі тамақта қанша ет жей аласыз?— деген сұрау қойдым.

— Мен ет жемеймін!— деді ол.— Бір кескен ғана апельсин, жалғыз ғана жұмыртқа, кішкене ғана шәшке шай, небары осы..!

Жас баланың көзіндей күнәсіз көздері лай судың тамшысына ұқсап, бұлдыр ғана жылтырайды. Ол көздерден мен ешбір өтіріктің ұшқынын да көрген жоқпын.

— Жақсы!— дедім мен, таңдана түсіп,— бірақ жасырмай айтыңызшы, күнінде неше рет тамақ жейсіз?

— Екі рет!— деді ол салмақпен,— таңертең және түс кезінде. Маған сол әбден жетіп жатыр. Түскі тамақта бір тарелка ғана сорпа, құс еті және тәтті бірдеме. Жеміс. Бір шәшке кофе, бір сигара...

Менің таңдануым асқабаққа ұсап тез өсе бастады. Ол маған бір әулиеше қарап отыр. Мен азырақ есімді жиып:

— Ал, осы айтқандарыңыз шын болса, сіз ақшаңызбен не істейсіз?— дедім.

Миллионер жайлап иығын қозғады, сол шақ оның көздері де қозғалды:

— Ақшамен ақша жасаймын...— деді ол.

— Ол не үшін?

— Тағы да ақша жасау үшін...

— Ол не үшін?— дедім мен, қайталап.

Миллионер креслоның жақтауына шынтақтарын тіреп, маған қарай еңкейіңде сәл таңданғандай болып:

— Сіз есалаң емессіз бе?— деді.

— Сіз ше?— дедім мен сұрауына жауап қайтарып.

Шал басын еңкейтіп, алтын тістердің арасынан созыңқырап...

— Қызық адам... Мұндай адамды мен бірінші рет көріп отырған болармын...— деді. Содан кейін шал басын көтеріп, аузын құлағына жеткізе бір керіп алды да, үндеместен мені бақты. Бетінің ешбір қобалжымауына қарағанда, ол өзін кө-

дімгі адам деп есептейтін сияқты. Мен оның галстугіндегі түйреуіште кішірек қана бриллиант барын көрдім. Егер сол асыл тастың үлкендігі етіктің өкшесіндей болса, мүмкін, мен бірдеңе ұғынған болар едім.

— Сіз не істейсіз?— деп сұрадым мен.

— Ақша істеймін!— деді ол сөзін келте қайыра иығын тағы бір көтеріп қалып.

— Арам ақша істеушісіз ғой?— дедім қуанып кетіп, мен оның сырын ашуға да жақындаған сияқтандым. Ол ақырын ықылық ата бастады. Жасырын бір қол қолтығынан қытықтай бастағандай бар денесі дір қағып кетті де көздері тез-тез жыпылықтай бастады.

— Бұған күлуге болады,— деді ол тыныштанып, маған риза болған адамша қарап. Содан кейін:— тағы да бірдеме сұраңызшы!— деді де не үшін екені белгісіз, екі ұртын томпайтып, маған қадалды.

Мен азғана ойладым да, турадан-тура былай деп сұрадым.

— Сіз ақшаны қалай жасайсыз?

— Ә, түсіндім!— деді ол, басын изеп.— Иә, ол оңай.. Менің темір жолдарым бар. Фермерлер товар өндіреді... Ол товарды мен базарға жеткізіп берем. Фермер аштан өлмей, алдағы күнде де товар өндіре беруі тоқталмас үшін оған қанша ақша қалдыру керек екендігін есептеп шығарамын да, одан арғысын түгел сыпырып аламын. Оның аты тасымал ақы болады. Онай да, түсінікті де емес пе.

— Фермер бұған қалай қарайды, риза ма?

— Бәрі бірдей риза бола бермейді ғой деп ойлаймын!— деді шал балаша турасына тартып,— бірақ адам деген ешуақытта ешнәрсеге риза болған емес деседі ғой. Риза болмай, күңкілдеп жүретін қызық адамдар әрқашан да бола береді...

— Үкімет сізге бөгеу жасамай ма?— деп сұрадым әдеппен ғана.

— Үкімет дейсің бе?— деді ол, маңдайын саусақтарымен сипап ойланып қалып. Содан кейін, әлдене енді ғана есіне түскендей, басын изеді.— Ah... айтқаныңыз әлгі Вашингтондағылар ғой? Жоқ, олар бөгеу жасамайды. Өздері бір тәуір жігіттер... Олардың ішінде менің клубымнан да кейбір адамдар бар. Бірақ, оларды анда-санда ғана көресің де, сондықтан, кейде ұмытып та кетесің. Жоқ, олар бөгет жасамайды,— деді ол қайталап, содан соң, бірдемені білгісі келгендей, былай деп сұрады:

— Жұртқа ақша жасауға бөгет болатын үкімет те бар ма?

Мен өзімнің ақкаулығыммен қу бас шалдың әккілігінен қысылып та қалдым:

— Жоқ... Мен ол туралы емес... дедім ақырып ғана.— Мен ашықтан-ашық талан-таражға үкімет кейде тыйым салуға тиісті ғой деп ойлап едім...

— Ж-оқ!— деді ол.— Мұныңыздың аты идеализм. Бұл жақ ондайды қабылдамайды: жеке адамдардың ісіне қатынасуға үкіметтің қақысы жоқ...

Мынадай мүләйімсіген әккілігінен менің қысылысым ұлғая берді де:

— Көп адамды бір адамның тонап жатуы жеке іс бола ма?— деп сұрадым әдеппен ғана.

— Тонау?— деді ол көзін бажырайтып ашып,— тонау деп жұмысшы күшінің қымбаттағанын айтады. Стачканы айтады. Бірақ бізде эмигранттар бар. Олар стачка жасаушылардың орнына тұра қалады да, жұмысшы ақысын ылғи арзандатып беріп отырады. Елде сондайлар көбейіп, әрі арзанға жұмыс істесе, әрі көптеп товар сатып алып тұрса, өте жақсы болады.

Енді оған едәуір жан кіргендей болып, бетінің әрі шалға, әрі балаға бірдей ұқсауы да азайды. Қошқылт тарамыс саусақтары қозғалып, даусы құлағыма шіңкілдеп естіле бастады.

— Үкімет дейсіз, ә? Шынында да бұл қызықты мәселе болу керек. Иә, жақсы үкімет керек, әрине, ол үкімет мынадай мәселелерді шешетін болсын: мен қанша бұйым сатқым келсе, елінде соны түгел сатып алатын халық та болу керек. Жұмысшы күші де мен тарықпайтын мөлшерде болсын. Бірақ, бір адам артық болмасын! Сонда социалистер де болмайды. Үкімет салықты көп алмауға да тиісті. Халықтың не беруге шамасы келсе, оны мен өзім де ала алам. Міне, жақсы үкімет деп мен осыны айтамын.

«Енді бұ ақымақтығын да аңғарта бастады, мұнысы өз ұлылығын сезінудің даусыз бір белгісі ғой. Олай болса, бұл шын-ақ король шығар...» деп ойладым мен.

Ол өзіне сенімді мығым үнмен:

— Маған керегі әлді тәртіп болсын,— деді,— үкімет әр жексенбіде халыққа кем дегенде 8 сағат заңды қалай құрметтеуді үйрететін әртүрлі философтарды жалдасын, арзан ақыға. Егер ол үшін философ аз болса, солдаттарды салып-салып ал...

Бұл нені қолдандың деп сұрайтын жер емес. Нәтиже не болды деп сұралатын жер. Товар алушылар мен жұмысшылар заңды құрметтей білуге тиіс. Бар керегі осы ғана!— деп шал саусақтарын ойнатып кетті.

«Жоқ, бұл ақымақ емес, олай болса король де емес шығар!»— деп ойлап:

— Сіз қазіргі үкіметіңізге разымысыз?— деп сұрадым.

Ол жауапты кешігіңкіреп барып қайтарды:

— Үкімет қолынан келерді түгел істеп отырған жоқ. Мен әзірше эмигранттарға есік ашық бола тұрсын деймін. Бірақ біздегі саяси еркіндік үшін эмигранттар ақша төлеуге тиіс. Олар саяси еркіндікті пайдаланып отыр ғой, олай болса ақы төлесін. Әрбір эмигрант тым болмаса 500 доллар ала ке-

летін болсын. Қалтасында 500 доллары бар адам 50-ақ доллары бар адамнан он рет бағалы... қаңғыма қайыршы, ауру, тағы басқа түрлі жалқаулар ешбір жерде керегі жоқ, олар жаман адамдар.

— Е, бұл шара эмигранттардың құйылып келе беруін қысқартып тастамай ма?— дедім мен.

Шал мақұлдап басын изеді.

— Уақыты жеткенде мен олар үшін қақпаны біржолата жабуды ұсынатын боламын. Бірақ, әзірше келе берсін, аздап болса да алтын ала келсін. Бұл елімізге пайдалы. Сонан кейін, азаматтық право алудың мерзімін ұзарту керек. Кейінірек оны да біржола жою керек. Америкалықтар үшін қызмет еткісі келген адам жұмыс та істей берсін, бірақ оларға Америка азаматтарының правосын берудің түк қажеті жоқ. Америкалықтар жеткілікті мөлшерде жасалып болады. Елдің халық санын көбейте беру олардың өз қолынан келеді. Міне, осының бәрі үкіметтің жұмысы. Осы жұмысты енді басқаша түрде қолдану керек. Үкімет мүшелерінің бәрі де түгел, өндіріс ұйымдарының акционері, жарнашысы болуға тиіс. Мұнда олар еліміздің мұң-мұқтажын әрі тез, әрі оңай ұғынатын болады. Осы күні маған керек ондай-мұндай ұсақты ұғындыру үшін сенаторларды сатып алуға тура келеді. Ал жоғарғы айтылған жүзеге асқан күнде олардың керегі де болмай қалады...

Шал күрсінді де аяғын серпіп тастап:

— Өмір дегенді алтын тауының бүйірінен ғана дұрыс көре аласың!— деді.

Енді оның саяси көзқарасы едәуір анықталғаннан кейін, мен онан:

— Сіз дінге қалай қарайсыз?— деп сұрадым.

— Ол!— деп қалды ол, қабақтарын қайшылап, тізесін алақанымен бір қағып:— өте жақсы қараймын! Дін деген халыққа керек. Мен бұған шын сенемін! Жексенбі күндерінде шеркеуде өзім де өсиет сөйлеймін — өйтпегенде қалай?!.

— Сіз не сөйлейсіз сонда?— дедім мен.

— Діндар христианин шеркеуде не сөйлей алса, мен соның бәрін де сөйлей білемін! Мен, әрине, өсиетті жұпыны бір шеркеуде сөйлеймін. Сорлы кедейлер қашан да жақсы сөзге, әкелік өсиетке мұқтаж ғой. Мен оларға...

Шалдың жүзі бір минутқа ғана бала жүзінің бейнесіне көшті. Сонан кейін еріндерін тас жұмып, көздерін төбеге қадады. Төбеде иоркшир шошқасындай қызғылт терілі жуан әйелдің жалаңаш денесін көлегейлеген ғашықтық періштелерінің суреті бар екен. Төбе бояуларының шұбарлығы шалдың боялусыз көздеріне түсіп, алуан түсті ұшқындай жылт-жылт етеді.

— Дінді бір аға-іні, ана - қарындастар!— деймін,— дейді

шал ақырын ғана.— Аяр сайтанның алдағанына ермендер, Дүниелік ойлар маңайларыңа жақындамасын. Жердегі өмір өте қысқа ғой, адам 40 жасына дейін ғана жақсы қызметкер, 40-тан кейін фабрикаларға оны жұмысқа да алмайды. Бұл берік өмір емес. Жұмыс істеп тұрғандарыңызда қолдарыңыз аз ғана қате қозғалып кетсе болғаны, машина қиратады. Сонымен біткеніңіз! Сіздерді әр кезде ауру-сырқау, бақытсыздық торлап жүреді. Кедей адам биік үйдің төбесіне шығып кеткен соқыр сияқты. Жаһуди имамның ағасы Жақып имам айтқандай, қалай қарай жүрсе де құлайды, құлайды да кірайды! Уа, аға-інілер! Сіздер жер үстіндегі өмірді бағаламауларыңыз керек. Бұл сенің жаныңды ашдырған аяр сайтанның алдамшы өмірі. Сіздер Ғайсаның сүйікті ұлдарысыздар, сіздердің шат-шадыман сайран дүниелеріңіз жерде емес, аспанда. Егер сіздер жердегі өмірді шағымсыз, наразылықсыз төзіммен өткізе алсаңыздар, пайғамбарыңыз жұмақ бақшасында қарсы алып, жерде істелген еңбектеріңіз үшін мәңгілік рақатқа енгізеді. Бұл өмір сіздер үшін жаныңызға жұққан жұғындыдан тазаланатын орын. Бұл дүниеде неғұрлым ауыр азапқа төзсе білсеңіздер, ана дүниеде солғұрлым мол рақатқа батасыздар. Имам Жаһудидің өзі осылай деген...

Шал қолымен төбені нұсқап, азырақ ойланды да әрі салқын, әрі берік сеніммен сөзін қайта жалғап кетті.

— Иә, қымбатты аға-іні, апа-қарындастар! Егер біз бұл өмірде жақынынды сүю жолында кім болса да біреу үшін құрбандық ете алмасақ, онда бар өміріміздің түкке тұрмай бос өткені. Жүректеріңізді күншілдік сайтанына билете көрмеңіздер! Сіздер нені күндемексіздер? Дүние рақаты деген — бұл алдамшы, бұл сайтанның ойыншығы ғана. Бай болайық, кедей болайық, патша болайық, көмірші болайық, банкир болайық, көше тазалаушы болайық — бәріміз де өлеміз. Ұжмақтың салқын бақшаларында, мүмкін көміршілер патша болар да, патшалар қолдарына сыпырғыш алып, сіздердің жеген конфеттеріңіздің қағаздары мен ағаштан түскен жапырақтарды сыпырып жүретін болар. Бауырлар! Жандарын жас балаша адасып жүретін, қара ормандай қалың күнә дүниесінен не үміт етпексіздер? Сүйіспеншілік, момыншылық, үнсіздік, төзімшілдік жолымен, еншіге не тисе шүкірлік етіп ұжмаққа баратын болыңдар!

Ол көзін қайта жұмып креслосында теңселе отырып, тағы сөйлеп кетті.

— Біреудің байлығын, енді біреудің кедейлігін айтып, сіздердің жүректеріңізге күншілік күнәсін құйғысы келгендердің сөздерін тыңдамаңыздар. Ондай адамдар сайтанның елшісі. Құдай жақынынды күндеуге тыйым етеді. Байлар да кедей ғой, оларды сүю аз ғой, олар осы жағынан кедей. Байларды сүйетін болыңыздар, өйткені олар құдайдың сүйікті жанда-

ры!— деген құдайдың сүйіктісі, шеркеудің бірінші әулиесі Жаһуди. Теңдік үгіт сияқты сайтан ойлап шығарғандардың біреуіне де құлақ аспаңыздар. Бұл дүниедегі теңдік деген немене ол? Қандарының тазалығымен құдай алдында тең болуға тырысыңыздар. Басқа түскен ауыртпалыққа төзімді болыңыздар. Ауыртпалықты төзім, құлшылық қана жеңілдетеді. Сіздерге құдай жәрдем етеді, одан басқаның керегі жоқ!

Шал тоқтап, аузын керіп, алтын тістерін көрсетіп маған қарады.

— Дінді жақсы пайдаланады екенсіз,— дедім мен.

— Солай, солай! Мен оның бағасын білемін,— деді шал.— Қайталап айтамын, дін кедейлер үшін керек. Дін маған ұнайды. Дін жердегі өмір түгел сайтандікі дейді. Егер, адам жаныңды сақтаймын десең, ешнәрсені тілеме, ешнәрсені қозғама, тиме, дейді. Сен өмір қызығын өлгеннен кейін көресің, аспандағының бәрі сенікі дейді! Адам бұған сенетін болса, онымен үйлесу де оңай. Иә! Дін деген — май ғой, жарықтық. Өмір машинасын неғұрлым дінмен майласақ, соғұрлым қажалу-қаржасу да азая береді. Машинистің міндеті де жеңілейе береді.

«Иә, бұл король екен»,— деп ойладым да, алдымда отырған бір кездегі шошқа бағушының тұқымына құрметпен ғана:

— Сіз өзіңізді христиан деп есептейсіз бе?— дедім.

— Иә, иә, әрине!— деді ол барынша сенімді дауыспен. Сонан кейін бір қолын жоғары көтеріп, сендірерлік түрде:— бірақ мен, сонымен бірге американдықпын. Американдық болған соң, қатал моралистпін...— дегенді қосты.

Оның жүзі ішкі тартыстардың құбылысын көрсеткендей еді. Ол еріндерін дүрдитіп, құлақтарын мұрнына қарай бір қозғап қойды.

— Сіздің не айтқыңыз келді?..— деп сұрады.

— Бұл енді екеуіміздің арамызда ғана қалатын болсын,— деді ол ақырын ғана ескертіп.— Американдықтың Ғайсаны мойындауы мүмкін емес.

— Мүмкін емес дейсіз бе?— деп сұрадым мен сыбырлап қана, аз кідірістен кейін.

— Әрине, мүмкін емес!— деді ол да сыбырлап. Аз ғана үндемей отырдым да:

— Неге мүмкін емес?— деп қайта сұрадым.

— Ол ойнастан туған ғой!— деді шал. Маған көзін қысып қалып, айнала бір қарап алды.— Сіз түсінесіз ғой? Ойнастан туған кісі Американда құдай болмақ түгіл, чиновник те бола алмайды. Жақсы қоғам оны ортасына да кіргізбейді. Оған ешбір қыз күйеуге де шықпайды. О! Біз өте қаталмыз! Егер біз Ғайсаны танитын болсақ — барлық шатадан туғандарды, тіпті, ол ақ адам мен негрдің арасынан туған болса да, әжел-

тәуір адам деп тануға тура келер еді! Мұның қандай сұмдық екенін ойлап көріңізші, ә?..

Бұл шынында сұмдық болу керек, шалдың көзі көгеріп, жапалақтың көзіндей дөп-дөңгелек болып кетті. Ол астыңғы ернін әрең деп жоғары көтеріп апарып, тістеріне жабыстырды. Осы бір құбылысты жүзіме айбар және қаталдық береді деп ойлайды ғой деймін?

Демократиялы елдің мұндай моралінен жаным түршігіп:

— Сіздер негрді ешқандай адамға санай алмайсыздар ма?— деп сұрадым.

— Міне аңқаулық!— деді шал, өкпішін жасырмай,— олар қара емес пе! Иісі де бар. Негрдің ақ әйелмен қатынындай тұрғанын білсек, біз оны кескілеп өлтіреміз. Дереу мойнына арқанды тастап жібереміз де ағашқа асамыз... Ешбір кідіріс болмайды! Іс келіп морализмге сүйкеліп кетсе, онда біз қаталмыз...

Иістене бастаған өлексеге қандай құрмет көрсете алсаң, шамамен айтқанда, шалға деген менің құрметім де енді сондай еді. Бірақ, қолыма бір істі алғаннан кейін, соны қалай да аяқтап шығуым керек болды. Шындық, бостандық, ақыл тағы басқа сол сияқты жарқын сенімдерімнің бәрінің аяққа басылғандығын тезірек айқындау үшін, мен сұрау үстіне сұрау қоя бердім.

— Сіз социалистерге қалай қарайсыз?

— Сайтанның елшісі дегендерім солар ғой!— деді ол, алақанымен тізесіне шарт еткізіп ұрып қалып, тез жауап қайтарып:— социалист дегендер өмір машинасына түсіп кеткен құм. Құм онда-мұнда бар қуысқа кіріп алады да механизмнің дұрыс жүруіне кесел келтіреді. Жақсы үкімет бар жерде социалистер болмауға тиісті. Олар Америкада туа бастады. Олай болса, Вашингтонда отырғандар өз міндеттерін толық түсіне алмайтын болғандары. Олар социалистерді азаматтық правodан түгел ажыратуға тиісті: бұл да бірдемеге жарап кетер еді. Мен үкімет өмірге жақынырақ тұруға тиісті деймін. Ол үшін үкімет мүшелері түгел миллионерлер арасынан сайлануы керек. Солай!

— Сіз көзқарасыңызда жарықшақ жоқ адам екенсіз!— дедім.

— Иә, солай!— деді ол, мақұлдап басын изеп. Енді оның жүзінен балалықтың бар ізі жоғалып, жақтарына айғыздалып әжім түсе қалды.

Мен одан икусство туралы көзқарасын сұрағым келді.

— Сіз қалай қарайсыз...— деп бастай беріп ем, ол саусағын шошайтып, өзі сөйлеп кетті.

— Социалистің басында — құдайға қарсылық, қарнында — анархизм. Оның жанына ессіздік пен кек жалынын беретін

сайтан... социалистермен күресу үшін дін мен солдат көп болу керек. Дін — құдайға қарсылықпен күресу үшін, солдат — анархияға қарсы күресу үшін. Ең әуелі социалистің басына шеркеу өсиетінің қорғасынын құй. Егер оны жазуға мұның шамасы келмесе, солдаттар қорғасынды оның қарнына құятын болсын!..

Ол сенімді түрде басын бір изеді де:

— Сайтанның күші көп!— деді.

— Е, солай!— деп ойына мен де қосылдым.

Сары сайтанның — Алтынның әсерін осынша ашық түрінде мен бірінші рет байқап отырмын. Шалдың қуарған сүйегін подагра, ревматизм сияқты аурулар шұрық-шұрық тесіп болған да, тозығы жетіп арықтаған әлсіз денесі ескі тері қапшықта әрең ғана жан сақтап тұр. Енді ол болмашы ескі-ұсқы рухани салдақылық пен өтіріктің алтын құдайынан нәр алғандай, тірсле қалыпты. Сол Сары құдайдың әрі суық, әрі рақымсыз қаталдығын айтып отыр. Шалдың көздері жаңа шыққан екі жаңа бақырдай жалтылдайды, өзіне де енді қуат кіріп, тарамыстана қалыпты. Енді ол үй қызметкеріне бұрынғысынан гөрі де ұқсай түсті. Бірақ қожасы кім екенін де мен білген едім.

— Искусство туралы ойыңыз қалай?— деп сұрадым.

Ол маған қарады да, қолымен бір сипап бетіндегі қатал зұлымның іздерін сыпырып тастады. Бетіне балалықтың бірдемелері пайда болды.

— Не дедіңіз?— деп сұрады ол.

— Искусство туралы не ойлайсыз?

— Е, мен искусство туралы ешнәрсе ойламаймын, мен оны әншейін сатып аламын,— деді байсалды пішінмен.

— Маған ол белгілі... бірақ сіздің өз көзқарасыңыз, оған қояр талаптарыңыз болар?

— Әрине, қояр талаптарым бар, искусство дегеніңіз қызғылықты ермек болуға тиісті, менің қояр талабым осы. Мен күлетін болмайын. Менің істейтін ісімде күлкі аз. Миды тыныштандыратын бірдеме, бүркеу керек... Кейде дененің қуатын қозғайтын болсын. Искусствоны төбеге, я болмаса, мына қабырғаларға салатын болса, ол құмарыңды қоздырсын... жарнамалар ең айқын, ең жақсы бояулармен жасалған. Жарнамалар шақырым жерден-ақ көзге түсіп, мұрныңнан жетелеп, шақырған жеріне еріксіз алып келетін болсын. Оған шығарған ақшаң сонда ғана қайтады. Адам мүсіндері мен вазаларды мрамор мен форфордан жасағаннан да қоладан жасаған жақсы — сонда үй қызметшілері оп-оңай сындыра бермейтін болады. Әтеш таластары мен егеуқұйрықтың шайнасуларын өте жақсы көрем. Лондонда көріп ем, өте жақсы екен! Бокс та жақсы, бірақ кісі өлімі болмайтын болсын... музыка патриотты болуға тиісті. Марш деген қашан да жақсы, ал ең тәуір марш Американыкі. Америка дүниедегі ең жақсы

ел, сондықтан жер жүзіндегі ең жақсы музыка да Американыкі. Жақсы адамдар қайда болса, жақсы музыка да сонда болады. Жер бетіндегі ең жақсы адамдар — американдықтар. Ақшаның көбі де соларда. Біздей ақшалы ешкім жоқ. Сондықтан ұзамай бар дүние бізге келеді...

Мен өзіне-өзі осынша риза ауру баланың сандырағын естіп отырып, Тасманияның тағыларын алғыс айта есіме алып отырдым. Олар да жейді деседі, дегенмен, олардың эстетикалық сезімдері мыналардан анағұрлым терең.

Мақтап отырған елін өзінің өмірімен ластап отырған, Сары Сайтанның кәрі құлының күпілдеуін тоқтату үшін мен одан:

— Сіз театрға барасыз ба?— деп сұрадым.

— Театрға ма? Е, барамын! Білемін, о да искусство ғой!— деді сенімді түрде.

— Сізге театрда немене ұнайды?

Ол азырақ ойланды да:

— Театрда кеуде жағын ашық қойып киінген жас әйелдер көп болса жақсы болады. Сен олардан жоғары отырсың ғой!— деді.

— Сіздің театрда ең жақсы көретініңіз немене?— деп сұрадым мен, оның қайтарған жауабынан жаным түршігіп.

— Уа!— деді ол аузын құлағына жеткізе керіп.— Әрине, жұрттың бәрі сияқты, артисткаларды жақсы көрем де... Артисткалар әрі сұлу, әрі жас болып келсе, қашан да өнерпаз келмек қой... бірақ қайсысы жас екенін бірден тани қою қиын. Бәрі де шебер боялады да, өзгере қояды. Түсінемін, бұл олардың кәсібі ғой. Кейде «а, а! Міне, мынау қыз»! деп қаласың. Артынан оның жасы елуге келгендігін, ең кемінде екі жүз тамыры болғандығын бір-ақ білесің! Бұлай болып шыққанда көңілсіз-ақ. Цирктің артисткалары театрдың артисткаларынан артық болады. Қашан да жастау, талдырмаштау келеді...

Ол, сірә, бұл атырапты жақсы білетін сияқты. Мен де өмір бойы күнәға батудан құтыла алмаған кәрі күнәкар болсам да, көп нәрселерді бірінші рет содан естідім.

— Сізге өлең қалай ұнайды?— дедім.

— Өлең дейсіз бе?— деді ол қайталап сұрап. Көздері етегіне түсіп, мандайы тыржиып кетті. Аз ғана ойланды да басын кейін шұлғып қалып, барлық тісін бір-ақ көрсетті маған.— Өлең дейсіз ғой? О, иә! Өлең деген маған өте ұнайды. Барлық жарнамаларды өлеңмен бастыратын күнге жеткеніміздe өмір өте қызықты болады.

— Сіздің сүйетін ақыныңыз кім?— деп сұрадым, басқаша сұрауды қойып.

Шал маған таңданып қарады да, ақырын ғана:

— Қалай дедіңіз?— деп сұрады. Мен сұрауымды қайталадым.

— Им-м... сіз өте қызық жан екенсіз...— деді ол сене алмай қарап, басын шайқап.— Мен ақынды не үшін сүймекпін? Оны сүюдің керегі не?

— Кешіріңіз!— дедім мен, маңдайымнан терімді сүртіп,— мен сіздің ең сүйетін кітабыңыз не деп сұрамақшы едім...— Әрине, чек кітапшасын қоспағанда демекшімін...

— Е! Ендеше, сөз басқа! Мен екі кітапты жақсы көрем: біреуі Библия, енді біреуі — ең Негізгі Буҳгалтерия кітабы. Бұл екі кітаптың екеуі де ақылыңа серпін береді. Қолыңа ала бергенде-ақ не тілесең соны беретін күш соларда екенін сезе бастайсың ғой.

«Мені мазақтап отыр ғой бұл» деп ойладым да, мен оның бетіне қарадым. Жоқ, оның көздері бала сандырағы емес, шын ойы екендігінен басқа ешбір жол бермейтіндігін айтып тұр. Қабыршағына жабысып қатып қалған ескі жаңғаққа ұсап креслосында ол отыр. Айтқан сөздерінің бәрі де дұрыс екендігіне әбден сенген қалпы бар.

— Иә!— деді ол тырнақтарын түгендей қарап,— бұл мейлінше жақсы кітаптар! Біреуін жазған пайғамбарлар, біреуін мен өзім жаздым. Менің кітабымда сөз дегеніңіз өте аз. Онда цифрлар ғана бар. Ол цифрлар, адам адал еңбек істеп, бар ынтасын салса, қолынан не келетіндігінің жайын баяндайды. Мен өлгеннен кейін үкімет менің кітабымды бастырып шығаруға тиісті дер едім. Бұл бизнеске менің қалай шыққанымды жұрт көретін болсын.

Мен әңгімені енді қысқарту керектігін сездім. Басына біреу дығыр орнатып тепкілеп отырса, оған барлық бас төзе бермейді ғой.

— Мүмкін, сіз ғылым туралы бірдеме айтарсыз?— деп сұрадым ақырын ғана.

— Ғылым ба?— Ол бір саусағын көтеріп жоғары қарады. Содан кейін қалтасынан сағатын алып қарап, қақпағын жапты да, сағат бауын саусағына орап алып, сағатын шайқады. Содан кейін бір күрсініп алып, былай деп бастады:

— Ғылым дейсіз ғой... Иә, білемін! Оныңыз жазылған кітаптар ғой. Егер ол кітаптарда Америка туралы жақсы жазылған болса — онда олардың пайдалы болғаны. Бірақ кітаптарда шындықты сирек жазады ғой. Сол кіптаптарды жасайтын әлгі бір... Ақын дегендерің, менімше, ақшаны аз табады ғой деймін. Әркім өз жұмысынан мойын бұра алмайтын елде, кітап оқитын да жан жоқ... Иә, ақындар ызалы-ақ, өйткені олардың кітабын ешкім сатып алмайды. Кітап жазушыларға үкімет жақсылап ақша төлеп тұруға тиісті. Тоқ адам қашан да көңілді, мейрімді болады. Егер Америка жайында кітап керек болатын болса, жақсы ақындарды ғана жалдау керек. Америкаға керекті кітаптар сонда ғана жасалады... Бар керегі осы ғана.

— Сіз ғылым дегеннің тыпырсын біраз тарылта қарайды екенсіз,— дедім мен. Ол қабағын түсіріп жіберіп, ойланып қалды. Аздан соң көзін қайта ашып, сөзін сенімді түрде қайта жалғап кетті:

— Иә, иә, оқытушылар, философтар... бұлар да ғылым ғой... білем, профессорлар, акушеркалар, тіс суыратындар, адвокаттар, докторлар, инженерлер... бәрі де керек. Жақсы ғылымдар. Бәрі де керек. Жақсы ғылымдар жамандыққа үйретпейтін болсын. Бірақ бір уақытта менің қызымның оқытушысы әлеуметтік ғылымдар бар дегенді айтты. Мен оған түсінбеймін. Мен оны зиянды ғой деп ойлаймын. Жақсы ғылымды социалист жасай алмайды. Социалистер тіпті ғылым жасамауға тиіс. Пайдалы, иә болмаса, қызғылықты ермек болардық ғылымды Эдиссон ғана жасайды. Иә, иә. Сөзді түсіріп алу, суретке түсіру бұл пайдалы ғылымдар. Ал енді ғылымға толы кітаптардың көбеюі керек емес. Ойына әртүрлі сенбеушілік салатын кітаптарды... жұрт оқымауға тиіс. Жер үстіндегі бар өмір керекті тәртібімен жүріп жатыр. Сондықтан кітап дегенді іске араластырудың түкке керегі жоқ.

Мен түрегелдім.

— Е! Сіз кетпексіз бе?— деді ол.

— Иә!— дедім мен.— Мүмкін, енді менің тап кеткелі тұрғанымда түсіндірерсіз:— миллионер болуда мағына не?

Ол жауап берудің орнына аяқтарын тыпырлатып, ықылық ата бастады. Мүмкін, бұл оның күлгені сияқты болар?

— Е, ол әдет қой!— деді ол, демін алып.

— Немене әдет?— дедім мен.

— Миллионер болу әдет қой деймін!

Мен азырақ ойландым да ең соңғы сұрауымды қойдым:

— Сіз қанғыма болу, апиын тарту, миллионер болу төркіндес нәрсе деп ойлайсыз ба?

Мұныма ол жәбірленіп қалды-ау деймін. Дөңгелене қалған көздеріне өті келіп құйылғандай, көздері көгеріп те кетті:

— Мен сізді жаман тәрбиеленген адам ғой деп ойлаймын,— деді ол ұнатпаған үнмен.

— Қош болыңыз!— дедім мен.

Ол мені есікке дейін шығарып салды да, етігінің тұмсығына тесіле қарай, баспалдақтың жоғарғы басқышында тұрып қалды. Үйінің алдында бастарын тегістеп қырыққан көгал өскен кішкене ғана алаң жатыр екен. Мынау адамды ендігәрі көрмеспін деген ойға рақаттанып, мен сол алаңды басып кете бердім.

— Галло!— деген дауыс естідім арт жағымнан.

Артыма қарасам, ол әлі сол баспалдақта, маған қарап тұр екен.

— Немене, сіздің Европада басы артық болып қалған корольдер бар ма еді?— деп сұрады ол менен ақырын ғана.

— Менің ойымша, король біткеннің бәрі де, басы артық нәрселер ғой,— дедім мен. Ол оң жағына бір түкіріп алды да:

— Мен өзім үшін бір-екі король жалдап алғым келеді. Қайтер екен, ә?— деді.

— Оның сізге не керегі бар?

— Қызық болар еді-ау деймін... Мен оларға: «мына жерде бокске түсіп, жұдырықтасыңдар...» деп бұйырар едім...

Ол есік алдындағы көгал өскен кішкене алаңды нұсқап, сұрау қойғысы келген үнмен:

— Сағат бірден екінші жартыға дейін күн сайын жұдырықтасатын болса, ә? Ертеңгі тамақтан кейін жарты сағатты искусствоға беру көңілді де, жақсы емес пе...— деді.

Ол бұл ойын қалжыңсыз айтып тұрғаны, осы тілегін орындауға күшін салатындығы айқын еді.

— Мұндай мақсат үшін сізге корольдердің керегі не?— деп сұрадым мен.

— Мұнда әлі ешкім де жоқ!— деді ол қысқаша түсіндіріп.

— Бірақ корольдер басқалардың қолдарымен ғана төбелеседі ғой!— дедім де, мен де кете бердім.

— Галло!— деді ол тағы да шақырып.

Мен тағы да тоқтадым. Ол қолдарын қалтасына тығып, әлі орнында тұр екен. Енді жүзіне бір арман ізі түскендей көрінді. Ол еріндерімен бірдеме шайнағандай болып, баяу ғана былай деді:

— Сіз қалай ойлайсыз, күн сайын жарты сағаттан үш ай бойы бокске түсіп жұдырықтасатын екі король қанша тұрар екен, ә?— деді...

Ванда Василевская

ЖЕР ҮЙДЕ

— Әже! Әже!

Анисья жалт қарап еді, тоқыма шарбақтың аржағында Наталка шақырып тұр екен.

— Немене?

— Кіріп қана шығайын деп ем, болар ма екен?

— Е, неге болмасын? Кір, керек болса,— деп, Анисья сөз аятын қыжыртыңқырап қайырды.

— Әже!

— Немене дедім ғой сағаң?

— Әже, немістер келе жатыр.

Анисья бұл хабарды естігелі бірнеше күн болған. Сондықтан, ыңғын қозғай салды. Немістер келе жатыр екен. Ал, олар келсе қайтпек? Тозығы жеткен өлмелі кемпірге өз бетімен өлө

беруге немістер де бәгеу жасамайтын шығар. Келсе, келе берсін... Кемпірге оның қажеті не...

— Әже, біз бәріміз де ағаш арасына кеткелі жатырмыз, мен де кетем, әкем де кетеді, бәріміз кетеміз!

— Жолдарың болсын, барыңдар... Мен осында-ақ қалып, күнге жылынып отыра берем де...

— Әже, біздің бақшада бір-екі қызыл әскер жатыр еді.

— Кім?

— Біздің бақшада деймін, анау қара өріктің аржағындағы үйшіктің ішінде екі қызыл әскер жатыр деймін.

— Ал, оны қайт дейсің? Біреуіне қызыға қалып па едің?

Наталка күрсініп жіберді де, жүресінен отыра кетіп, кемпірдің шелеу басып ағарып кеткен көзіне дәл қарап тұрып, ашық сөйлеп:

— Қызыл әскерлердің екеуі де жаралы, өзімізбен бірге ала кетуге де болмайды. Жатыр екеуі де, орындарынан қозғауға да жарамайды. Түсінемісіз, әже?— деді.

— Түсінем... Шіркін-ай, күннің көзіне шығарар ма еді екеуін де...

— Екеуі де ауыр жаралы деймін, әже, түсінемісіз? Біз бәріміз де ағаш арасына кеткелі жатырмыз. Ал, немістер тымақ тез келіп қалуы мүмкін, әже, қызыл әскерлерге су беретін де, бастарын сүйеп, күтетін де жан қалмайды, түсінемісіз?

— Түсінбейтін не тұр еді?

— Шамаңыз келер ме екен?

— Келмейтін несі бар деп ең?

Наталка кемпірдің қыртыс-қыртыс әжім басқан, әлсіз қалтыраған қолдарын сипады.

— Ал, есен-сау болыңыз, әже, біз ұзамай қайтармыз деп ойлаймын қалаға... Енді кеттім жүгіріп... Наталканың жалаң аяқтары ана жерден бір, мына жерден бір жарқ етті. Кемпір басын шайқап:

— Лақтай секіруін көрдің бе... Ал, кемпірім, жүр, әлгі екеуі не күйде екен, көрейік барып,— деп әрең дегенде орнынан тұрды.

Қарт адам орнынан әрең тұрды, ең қиыны орнынан тұру екен, тұрғасын ауру аяқтары әдетінен жаңылған жоқ, өздеріақ жүріп кетті.

Кемпір айналып барып көршінің бақшасына кірді. Жаралы екі қызыл әскер сабан үстінде жатыр екен. Кемпір жақындап келіп, жүрелей отырып, екеуін де анықтап қарады.

Жаралылардың бірі әлден айырылып, нарттай жанған ауыр халден оянып, есін жинағандай, таңулы басын көтеріп алды.

— Бұл кім?— деді.

— Ақырын, шырағым, ақырын. Әжең Анисья ғой келген. Одан басқа кім деп ең, қозғалмай, тыныш жата бер.

— Су...

— Су дейсің бе?.. Әкелейін, қарағым. Әкелмесем бола ма... бәрін де әкелермін, керек болса..

Қарт ана әлдеқашан тозған денесіне соншама күштің қайдан пайда болғанын өзі де білген жоқ. Жіліншігі үзілердей болып ауыратын еді, о да пышақ кескендей тоқтады. Ол ауруы есінен шығып кетті. Анисья құдықтан су тартып алды да бақыршасын толтырып, қайтадан бақшаға қарай беттеді. Жаралының қасына келіп:

— Іш, іш, қарағым,— деді суын беріп жатып.

Содан кейін, суды сол жаралы жандардың қасына қалдырып, өзі ілбіп үйіне қарай жөнелді. Өз үйінің босағасына жетіп дем алуға отыра қойып еді, лезде қалғып кетті. Шаршаған екен. Кемпірді кешкі салқын ғана оятты. Әрең тұрып жаралыларға тағы барды, қайтадан, өз үйіне келді.

— Міне, осымен күн де өтті...

Ертеңіне қораға үш адам келіп кірді. Жат тілдің дыбысы кемпірдің құлағына қатқыл тиді. Бірақ Анисья әжей қорыққан жоқ. Оған неміс не істемек? Көптен күтсе де, әзір соқпай жүрген өлімнің өзіне де аз-ақ күн қалған болар. Несіне қорқады?

Келгендер айғайлап-айғайлап кетіп қалды. Анисья әжей осымен тынған шығар деп ойлады. Бірақ, сырт буын, тізелер дірілдеп кәрі ана табалдырықтан тұрып үлгіргенше, қораға немістер толып кетті.

— Үй сенікі ме?

Кемпір көзін күннен көленкелеп қарап еді, біреу украин тілінде сөйлеп тұр екен. Сөзі жат болмаса да, айтылуы тым-ақ жат. Қырылдаңқыраған тамақтан шыққан үн тас жолмен келе жатқан арбаның дыбысындай тоқылдап, тым-ақ қатқыл естілді. Кемпірдің онымен сөйлескісі келмеді. Бірақ, офицер кеуделей бастады:

— Шығар деймін үшінді, сенікі ме мынау үй?!

— Е, менікі. Не керек еді?

— Аш есігіңді.

— Ашық тұрған жоқ па?— деді кемпір таңданып.

— Аш деп тұрса, аш!— деп, жайтаң көз тілмаш та ақырып қалды.

Әрең қозғалып, ауыр ыңыранып барып, бар салмағымен таяғына сүйеніп барып кемпір, орнынан тұрды да үйге кірді. Артынан офицерлер де кірді.

— Үйде жалғыз өзің ғанамысың?

— Әрине жалғыз... Мен жалғыз қалғалы он жыл...

Немістер содан соң, қайтып кемпірдің тынышын алған жоқ. Үйге кіріп, жайласып отырысып, әлде не жайында айғайласып кетті. Кемпір біраз күтіп тұрды да, есікке қарай беттеді. Сол кезде біреудің бір ауыр қолы келіп иығына соғылды

ма, кейін қарай тартып қалды. Кемпір үйден шығуға болмайтынын да ұғынды. Полковник пен тілмаш ұзақ сөйлесті.

— Сіз қатты бақылаңыз. Кәрі, соқыр да екені рас, бірақ, не сыры барын кім біледі мұның. Елеусіз жүріп, үстіне әкеп бір бәлені құлата салса, аңдамай да қаларсың.

Жылман тілмаш таяныш келіп, үйден шығуға болмайтынын түсіндіргенде, кемпір бірнеше рет басын изеді. Көнгіш жан екендігін көрсеткендей болды: оған не керек, үйде отырса несі бар, отыра береді.

Анисья әжей пештің үстіне шығып алды да қалғып кетті. Келгендер базардағыдай даурығады, стол үстінде карта жайылады. Таласып, тістесіп, ысқырысып қалады. Темір өкшелі етіктер еденді тесердей дүбірлетеді, бірақ, кемпірге оның бәгеті жоқ, қалғи берді.

Көшке қарай кемпірдің де тынышы қаша бастады. Көрші үйдің бақшасында, қара өріктің саясында жатқан екі жаралының жайы не күйде екен. Сулары таусылып қалған шығар. Балалар Анисья әжесін құр күтіп, көздері сарғайып жатса қайтермін? Олар ешнәрсені білмейді емес пе? Кемпір не ұмытып кетті де, не келуге ерінді деп жүрсе қайтем?

Кемпір қалғудан біржола оянып, есін әбден жинап алып, үйдің ішіне көзін салды. Немістер толып отыр, есік алдында да, сенекте де жүр, босағада күзетші де тұр. Ешкімнің көзіне түспей елеусіз шығып кетем деп ойлап та болар емес. Кемпір жөтеле-мөтеле пештен түсе бастады.

— Қайда барасың?— деп, тілмаш тұра келді, бұл маңайда жоқ-ақ сияқты еді, жер астынан шыға келгендей болды.

Кемпір ашулы түс көрсетіп, тілмаштың қолын таяғымен қағып қалды:

— Қара мына шіркінді, қайда барушы ем, далаға шығамын. Түсінетін боларсың?

Тілмаш кейін шегініп қалды, бірақ, далаға шыққасын, тілмаштың соңынан қалмай келе жатқанын көріп, кемпір таңданып, иығын көтерді.

— Мына шіркіндер қураған қурайдан кәрі кемпірден де қорқады екен. Күзетіңдер, күзетіңдер.

Анисья әжей қайтып үйге кіріп, пештің үстіне шықты. Ана жақта күтусіз жатқан екі жаралы әскердің жайы ана жүрегін бунай түсті. Алқымнан алғандай, достығын сынағандай қысты. Тынбай аунақшып, ауыр күрсініске салды. Ұйықтап кетіп еді, түсіне де сол екеуі кірді: сонша қатты айқайлап, сонша қысылып су сұрап жатыр екен. Дауыстарының қатты шыққаны сондай, Анисья әжей оянып та кетті. Оянып кетті де әлдекандай жаман жәй барын білді. Пештен төмен қарап көріп еді, әлі де оянбаған екем, түсім шығар деп қалды.

Офицерлер стол басында, төсек үстінде тізіліп отыр да алдарында жаралы екі қызыл әскер тұр. Неміс солдаттары

екеуін де қолтықтап алып, құлатпай сүйеп тұр. Дау жоқ, сол екеуі. Манағы Анисья әжейдің екі қызыл әскерді анық танығаны сонша, баяғыдан бері қалыңдап келген көзіндегі ақ доғала жойылып кеткендей көрінді. Ол ұзақ өмірінде бір көрмеген жайды тап осы жерде, осы күңгірт көленкеде көрді.

Столдың тап ортан белінде неміс полковнигі отыр. Жылмаң тілмаш жаралы қызыл әскерлердің қасында тұр. Полковник өз тілінде сұрау қояды да, қырылдақ дауысты тілмаш оны — қызыл әскерлерге жеткізеді.

— Қай бөлімдікісіңдер?

Анисья пештің үстінде жатып-ақ жаралы жандардың ауыр демалыстарын есітіп жатыр. Жаралылар кепкен, кезерген еріндерімен әрең дем алып тұр. Екеуі де құлағалы тұр, тымақ дөрекі түрде сүйемелеп, мықтап ұстаған солдаттар болмаса, сылқ ете түскендей.

— Қай бөлімдікісіңдер деймін?

Қызыл әскерлер жауап берген жоқ. Ашулы полковник жуан жұдырығымен столды гүрс еткізді.

— Менің бұлармен әзілдеспейтінімді де, қалжыңдаспайтынымды да айт!— деді.

.Оның даусында зәр барын Анисья да сезді. Өзінің кәрі жүрегінің тыпырлаған дүрсілін де естіді. Жүрегі дүрсіл қақты, қатты қақты, сонша ұзақ өмірінің ішінде тап осындай қаққанын көрген емес. Кемпір өз жүрегінің осынша дүрсілін анау стол қасындағы немістер есітіп отырған шығар деп ойлады. Бірақ ешкім пешке бұрылып қараған жоқ. Бәрінің де көздері тұра алмай теңселіп, сылқ етуге әзір тұрған әлсіз екі жаралыда екен. Сыға ұстаған қолдар әлі сүйеп тұр.

— Қай бөлімдікісіңдер, деймін?

Жаралы солдат демін ішіне тартты. Анисья әжей не айтар екен деп, шошына дірілдеп, о да демін тоқтата қалды.

— Айтпаймын,— деді қызыл әскер.

— Ганс, азырақ демдеп жібер. Айтатын сөздері тіс арасынан шыға алмай тұрған көрінеді, жәрдем етіп жібер...

Неміс солдаты қайқая беріп, құлашын жазып алды да, жаралы қызыл әскердің бетіне қойып жіберді. Қызыл әскердің қан-қан кір шүберекпен таңып қойған жаралы басы артына қарай әлсіз ғана сылқ етті. Бірақ, кек кернеген жаралы әскер бар күшін бойына жинап, денесін қайта түзеп алды.

— Армияларың қайда?

— Білмеймін.

— Бұл деревняның адамдары қайда?

— Білмеймін. Мен ешкімді көргем жоқ,— деп, қызыл әскердің даусы қырылдап шықты.

Полковник алдында жатқан қағаздарды жымқыра қысып, ашулы жүзбен өз солдатына қарап:

— Ганс, бұл көрмепті. Түсінемісің, көрмепті ол!.. Бұдан

былай көруіне көмектесіп жіберші. Түсінесің гой, бұдан былай көретін болсын дейім...

Жаралы әскер құлап кетті. Анисья әжей басын көтере бастады. Жоқ, бұл сұмдық болмас. Кәрі көздері алдамайды, бірақ сұмдық болғалы келеді. Солдат найзасын суырып алды гой, екі жендет құлаған әскердің кеудесінде отыр. Дағдылы солдат, сақ қозғалып, епті қолмен найзасын қызыл әскердің сол көзіне сұға бастады. Тіпті бір аяйтындай, жаны ашитындай, епті қимылдайды, қызыл әскер адам жаны түршігерлік дауысы бір шықты да, тынды.

— Бітіріңдер жұмысын!— деді жендет полковник,— екіншісін қолға алыңдар!

Анисья тез ғана басын көрпесімен орап алды: ешнәрсені көрмегісі келді. Екі құлағына екі саусағын тығып, ешнәрсені естімегісі келді. Ауыр ыңыранып, осы түнді көруге жеткізген тоқсан жастық өміріне нәлет оқыды. Анисья өзінің көзіне нәлет оқыды: осы азапты көрмей-ақ біржола шел қаптап, ертерек неге суалып қалмайды екен. Анисья өзінің құлағына нәлет оқыды: мынау үнді естімей-ақ ертерек неге тас бітіп қалмады екен!

Қалың көрпе қалтқы бола алмай, кәрі құлақ әрі зәрлі, әрі зарлы сарынды есітіп жатыр. Ауыр ыңқыл, тынымы жоқ, үзілісі жоқ, жанды жейтін ауыр үн. Анда-санда ащы айғай:

— Білмеймін! Айтпаймын!— дейді.

Аяғында бұл үн де тынды. Соңы ауыр ышқыныспен тынды. Бірақ, Анисья ұзақ уақыт көзін ашып қарауға бата алмай жатты. Аяғында бұған да бел байлады, қарады.

Немістер тіпті жатуға ыңғайланып қалыпты. Белбеулерін ағытып, етіктерін шешіп жатыр. Терезелердің қақпағын жауып, есіктің салтқысын салып жатыр. Бұл үйде ой түршігер ешнәрсе болмағандай, жым-жылас.

Есік алдында солдаттар, одан әрі күзетші тұр. Бірақ, офицерлер, ешкімге, ешнәрсеге сенбесе керек. Полковник есіктің салтқысын, қақпағын өзі барып қарап, тексеріп шықты, берік көрінеді. Содан соң пешке келіп, кемпірдің ұйықтап жатқандығын да байқады. Анисья тез ғана көзін жұмып, демін тыныш алып, ұйықтап жатқан адам болды.

Аздан соң лампы да сөнді, Анисья қол-аяғы сіресіп, бар денесі қорғасын құйғандай ауырлап бара жатқанын да сезді.

Анисья ана ұзақ күтіп жатты. Уақыт сонша баяу өтеді, қараңғы үйде үрейлене шықылдаған әрбір секунд тым-ақ ұзарып кеткендей. Уақыт деген қылмыс орына тіреліп қалып, шошынып тоқтай қалғандай. Анисьяның аяқ-қолдары мұздап қалды. «Бәрібір, істеуім керек!» дейді өзіне-өзі.

Біреулері қорылдай бастады. Анисья ақырын ғана орнынан тұрды. Қараңғы болса көрініп қалатындай, әр қозғалысы әлемге естілетіндей болып, Анисья тағы да сабырлады. Бірақ,

немістер ұйықтаған еді. Түс-түстан пысылдаған танаулар, қорылдаған кеңсіріктер, піскен ұйқының үсті екеніне дау қалдырмайтын кезі екен. Төселген сабанның үстіне сығылысып құлаған немістер, қатып қалыпты. Полковник төсекте жатыр.

Анисья пештен бір аяғын салбыратып, тыңдай қалып еді, ешкім қозғалған жоқ. Екінші аяғын салбыратып тағы тыңдады, үн жоқ. Анисья ақырын ғана жерге түсті. Мынау атша тулаған жүрегі құрғырдың дүрсілі ғана оятып жібермесе жарар еді деп ойлады ол.

Жоқ, немістер ұйықтап жатыр. Шаршаған, қалжыраған адамдар әрі терең, әрі қатты, әрі ауыр ұйқыда. Анисья шарлап жүріп есікке келді. Демін ішіне алып тұрып, есіктің кілтін тағы бір бұрады да, кілтті суырып алды. Терезе қақпағының темір салтқыларының мұрындықтарын да мықтап бекітіп тастады. Апырым-ау, ісінген, дірілдеген кәрі қолдарда осынша күш қайдан қалды десеңші! Есік енді тас бекіп қалды. Терезелер де солай. Сыртынан ешкім кіре алмайды. Ешкім ұйқыны бұза алмайды... Алдияр офицерлердің мазасын алмайды ешкім, олар тыныш ұйықтай алады.

Кемпір тағы да аялдады. Тақтайдың артына қолын сұғып еді, керосин құйған бөтелке орнында тұр екен. Бөтелке толып тұр. Оны Наташа лавкадан жақында ғана әкелген, сол бастамаған күйі толып тұр.

Анисья бөтелкенің тығынын алды. Ақырын, үнсіз қозғалып келіп, төсекке еңкейді, полковниктің аяқ жағындағы сабанды да шылқытты. Содан кейін жерде сығылысып жатқан офицерлердің маңайына, табалдырық, есік, терезенің бәріне де керосин құйды.

Көптен тұрған үйдің бар ағашы, бар тақтайлары да құрғап, кеуіп тұратын. Оның үстінде сабан жатыр, оның үстіне керосин құйылды. Кемпір барлық жерді керосинге суарды. Дірілдеген қолдар енді шырпыны іздей бастады. О да орнында екен. Басына көрпені жауып алып, кемпір от тұтатты. Шырпы шырт етіп тұтанғанда оқ атылғандай болды.

Үй іші тып-тыныш. Ешкім әлі қыбыр еткен жоқ. Шаршаған адамдар ауыр ыңыранысып, қорылдасып жатыр. Анисья — ана жанып тұрған шырпыны еденге тигізді де, өзі тұра алмай қалды. От жылмаңдап, жылжи жөнелді. Жыланша ирелеңдеп, суша бұлкілдеп, сабан арасына сіңіп барады. Тұтанғыш майдың иісін дәл тапқандай, жалын тілі сүйреңдеп, үй ішіне жайыла бастады.

Анисья оттан көзін алмастан қарап отыр. Керосин төгілген көйлегінің лап бергенін сезген де жоқ. Жанып бара жатқан немістердің бірі атып тұрып, айғай салып өкірген кезде, үй түгел от құшағында бола бастаған еді. Жолындағының бәрін жалмап, барлығына тегіс жармасқан от, күшіне мініп, секіріп-өрлеп жоғары көтеріле бастаған. Біреулер барып есік-

ке жармасып қарап еді, есік бұлк еткен жоқ. Анисья шешей тұра берді де қайта құлады, жүзі жалынға төселе құлады.

Осы бір көз ілеспес аз мезеттің ішінде есік, терезелердің барынша берік екендігін есіне алды. Ешкімнің аша алмайтындығын есіне алды. Ешкім аша алмады!

Сем. Нариньяни

ҚЫМБАТТЫ ӘКЕ...

Бұл ауладағы балалардың бәрінің де әкелері бар еді. Алешаның да әкесі бар, Мишаның да әкесі бар. Владиктің де әкесі бар. Тек неліктен екені белгісіз, Петяның әкесі ғана үйінде тұрмайды, ол әкс әжесінің ескі альбомында ғана қалған...

Әкесін көру үшін Петя әжесіне жиі-жиі жүгіріп барып тұратын еді. Бала альбомды ашады да үмітпен телміріп ұзақ қарап қалады. Сарғайған фотографияға қашан жан кіріп, сағынған әкесі қашан езу тартып, баласына тіл қатар екен деп күтеді. Бірақ карточка үн қатпайды, жаттық та жоқ, жақындық та жоқ, бұл баланы таңымайтындай бейжай безеріп қала береді.

Бала көңілін тишықтыру үшін шешесі бір күні:

— Әкең командировкада жүр... Ұзамай қайтып келеді,— деді Петяға.

Одан бері бір жыл өтті... одан кейін екінші жыл өтті. Бірақ үйіне қайтқан әке жоқ.

Шынын айтқанда үйіне қайту ол әкенің ойында да жоқ еді. Өйткені ол, Петяның шешесі айтқандай командировкаға кеткен жоқ, бала-шағасын қаңғыртып тастап, турадан-тура қашып кеткен болатын...

Петяның шешесінен гөрі әжесі батылырақ екен. Ол кісі немересіне бұлталақсыз, бұраңсыз турасын айтты:

— Қалқам, сен әкең барын ұмыт біржола. Ол бұзықтың ар-ұяты болмай шықты,— деді.

Бірақ, әкені ұмыта қою оңай да емес екен. Әжесі өзінен туған ұлын бұзық десе де сол бұзық ұл, сол бұзық әке Петяның түсіне күн сайын кіре берді деуге болғандай еді.

Петя есейіп, жазу-сызуды үйренгеннен кейін бір күні отыра қалды да әкесіне хат жазды. Бұл оның өз өмірінде бірінші рет жазып отырған хаты еді. Хат —«Қымбатты әке» деген сөздермен басталды...

«Қымбатты әке!..»

Бұл хаттың әрбір сөзінде грамматикалық екі қате бар еді. Әрбір қатенің ар жағында сегіз жасар баланың туған әкесіне деген елжіреген сағынышы да тұрды. Ал енді хатты әкесіне жөнелту үшін конверттің сыртына адресін жазу керек болады

да. Ол адресті шешесі де білмейді екен, әжесі де білмейді екен. Солай болған соң, Петя почтаға барды да адрессіз жазылған хатын қалайда әкесіне табыс етуді өтінді. Адресті қайтсін, әкесі керек еді!..

Бұл оңай орындалатын өтініш емес екен. Почта жәрдемге милицияны шақырды. Тұтас бір жыл бойында бүкіл Совет Одағына Авериян Трофимович Станиславчукті іздеген сұрау салынды. Осылай да осылай, сақалы бар, мұрты бар, әп-әдемі әке боларлық Авериян деген адам жоғалды деп жазылды. Ақырында жоғалған әке табылды да...

Милиция қызметкерлері, баласынан келген хат әке көңілін қозғар да толғандырар, қалғып кеткен әкелік сезімін тербетер де оятар деп дәмеленіп еді. Бірақ, оның бірі де болмады. Авериян Трофимович хатты қолына алып, алай да былай айналдырып, қандай қағазға жазылғанын тексерді: қалың қағазға ма, жұқа қағазға ма? Хат жұқа қағазға жазылған екен. Енді ол ар жағын ойланған жоқ, хатты баппен жыртып шылым бұрап алды да:

— Отыңыздан рахым етіңізші,— деді.

Әкенің мұндай тас бауыр мінезіне әрнені көріп жүрген милиция қызметкерлері де қатты күйінді. Авериян Трофимовичті ұялтып та байқасты. Бірақ, оның жәрдемі болған жоқ. Авериянда ұялу сезімі де қалмағандай екен. Сондықтан, алимент төлемей келген қылмысты әкеге алимент төлету ісі көтерілді. Үш жылдың ішінде Станиславчук баласына бес мыңнан артық алимент қарыздар екен.

— Бес мың? Сонша қарыздармын ба?— дегенде Станиславчуктің ең бір өткір де ұшқыр сезімі оянғандай болды. Күтпеген өзгерістер қолынан келетінін көрсетті. Милиция қызметкерлері қашқын әкемен семья, бала жайында екі сағат сөйлескенде ол әңгіме оның жүрегін қозғамап еді. Әке атына ие болып жүрген адамымыз беті бүлк етпей тыңдай берген де, түкіре берген. Енді міне, ақша жайын ескерткенде Авериян Трофимовичтің көзінен жасы да ыршып кетті...

— Маған бұл қарызды кеше алмас па екенсіздер?— деп сұрады Авериян Трофимович.

— Кешкені қалай?

— Қалай болушы еді, кәдуілгідей болат та... Керек десеңіздер мен семьяма қайтып барар едім...

— Семьяңыз қабылдар ма еді?

— Қабылдайды, әрине. Әйелім қарсы болса, ұлым көндіреді. Естеріңізде емес пе, ұлым маған «Қымбатты әке» деп жазды ғой...

Баласы, әрине, көндірді шешесін. Әйелі байының бар күнә-сұмдығын кешті де үйіне қайтуға лұқсат етті. Әке үйіне келді, бірақ, ұзаққа келмеген екен. Милицияда алимент жайындағы қылмысты іс жабылғаннан кейін, Авериян Трофимо-

вич чемоданын сықап алып тағы да «командировкаға» тайып берді...

Бұл жолы Авериян Трофимовичтің ізін тауып алу үшін үш жыл емес, табандатқан төрт жыл керек болды. Алимент қарызы қайтадан қозғалып, тағы да алдына тартылды.

Авериян Трофимовичтің көзінен тағы жас ыршып кетті. Ол тағы да кешірім сұрады. Әйелі тағы да үйге қайтуға лұқсат етті. Бірақ, жарты жылдай өтіп, милицияның қырағылығы бәсеңдей бастаған кезде қашақ әке тағы да қашып берді. Осы жай әлденеше рет қайталанып, әлденеше рет жаңарып отырды. Қашқын әке тәубеге келіп, өз үйіне оралған сайын ол үйде бала да қосыла берді. Әуелі Петяға Володя деген іні қосылып еді, одан кейін Виктор деген іні, одан кейін Нина деген қарындас қосылды. Бірақ, бұл балалардың бірде-бірі Авериян деген әкенің қандай адам екенін жақсы білмейтін еді. Ол өзі қандай адам, қалай сөйлейді, жүріс-тұрысы қандай, бұл жақтарының балалары хабарсыз болды. Естиярлары әкесін әжесінің альбомынан көріп, азды-көпті хабардар болса, кішілері одан да айрылып еді. Бұралқы әке өз шешесіне де жексұрын көрініп болғаны сонша, кемпір оның жалғыз суретін де отқа тастап жіберіпті.

— Ол жолбасарды еске түсіретін ешнәрсе қалмасын депті,— бұл үйде.

Балалар ақырындап есейе берді, алды мектепке де кірді, Жазу-сызуды үйренгеннен кейін әрқайсысы да хат жаза бастады. Бірақ, әкесіне емес, милицияға.

«Біз ондай арсыз-ұятсыз адамды еске түсірмеуді қуаныш көрер едік, әттең амал қайсы, төрт баланы тәрбиелеп өсіру шешемізге қиын болып қалды» деп жазыпты балалар.

Балалар қашқын әкені іздей берді де, қашқын әке Советтер Одағының ол шетінен бұл шетіне қарай жылыса берді. Қиыр Шығыс... Кубань... Қазақстан... Башкирия... Айтуға оңай болғанмен, бұл алыс қиырлардан қашқынның табылуы оңай болсын ба!..

Балаларды тәрбиелеу азабын шеше тартты да, әке өз қара басының рахатымен кетті. Балалары үшін, әйелі үшін қайғымұң тартқан жоқ. Ар-ұят, адамгершілік деген түсініктер оны қысталаған жоқ. Әйелі тірі болса да ол әр жылда бір той жасап жаңадан үйленіп жатты. Әр үйленуден кейін қамқорсыз қалған балаларына жаңа шешелерінің атын жазып жіберіп тұрды. Тірі жесір әйелін, тірі жетім балаларын осылай қорлауға жетті. Есейген балаларының есебінше ондай жаңа шешелері онға таяп қалды. Клава шеше, Лиза шеше, Федосия шеше, Оля шеше, бірінші Аня шеше, екінші Аня шеше...

Осылай құшақ жанартумен күні өткен тұрақсыз Авериян залым жиырмадан астам жылдың қалай өткенін байқамай да

қалды. Өз рахатынан бой тежеп, өзгенің мұңына мойын бұрған жоқ. Қаладан қалаға, селодан селоға жылжи-жылжи қалжырады да. Жүгенсіз өмір өзін де жүндей түтті. Азды да, тозды да. Енді міне, сол өмірдің сұраусыз кетпейтін заңды кезеңі алқымынан алды. Ол күні жетпей қартайды, мыж болды. Айналасы азынап тұрған, жұртта қалғандай жалғыздық келді. Бұрын ол әйелдерін айырбастап, жаңартып тұрушы еді, енді әйелдер де одан безініп кетті:

— Оның бізге керегі не, ауру да, тұрлаусыз!— десті әйелдер.

Осы халге жеткенде арам-жол шалдың есіне әлдекайда семьясы бары түсіпті. Бірақ, мұның күнә-сұмдықтарынан өмір бойы зәбір де жапа тартқан әйелінен кешірім сұрау үшін емес, тағы да сол арамдық, тағы да сол арсыздық есіне алыпты. Қәрі сайтан енді балаларынан өзі алимент алуға бел байлаған екен!

— Балалар ендігі ер жетті, бақсын да асырасын,— депті — әкесін!

Авериян Трофимовичтің екі үлкен ұлы енді-енді ғана аяқтанып келе жатқан. Петр институтта оқитын да стипендия алатын, Владимир шешесіне бірінші рет алған еңбек ақысын әкеліп беріп еді. Жас токарьдің еңбек ақысы алғашқы кезде онша жарытымды да болған жоқ. Бірақ, шеше байғұс екі кішкенесін тәрбиелеп өсіру үшін екі үлкен баласының аз табыстары едәуір сүйеніш болды. Енді міне, тап осы кезде зұлым әке сол екі кішкене баланың қорегіне қолын сұғуға арланбапты.

Естіген жұрт таңданар да таңырқар, мүмкін, сене де алмас. Бірақ, Чкалов облысы, Ново-Троицкі соты Авериян Трофимович Станиславчукке балаларынан алимент алып тұруға кесім шығарыпты. Петр мен Владимирдің шешесіне әкеліп беріп тұратын аз табыстарын соттың орындау қағазы бойынша енді Авериян әке сыпырып алып тұратын болған!

— Қалайша? Неге?— деп Петр мен Владимир наразылық көрсетіп еді, судья Кукин оларға:

— Заң бойынша!— деп жауап қайтарды.

Советтің заңы бойынша қартайған әкеге балалары шынында да жәрдем беріп тұруға міндетті. Үстірт қараған, қағазға сүйенген адамға Кукиннің қылығы да дұрыс сияқты көрінетін болар. Ал, дұрысына қарағанда қалай? Авериян Станиславчук сол балаларға нағыз әке болып көрген уақыты бар ма? Жоқ — әрине.

Нағыз әке деп балаларын тәрбиелеп өсірген адамды айтамыз. Станиславчук болса, ол бала-шаға мұның өмірінде бір рет ойламаған адам. Шынына қалғанда, бала-шағасына ол қазір де едәуір жәрдем ете алар еді. Авериян Станиславчук осы күні 530 сом пенсия алып тұрса, оның үстіне осы күнгі жаңа әйелі 1. 100 сом еңбек ақы алады. Бірақ, ол балаларына

жәрдем етудің орнына Ново-Троицкі сотының кесімімен үш жылдан бері жас балаларын тонап келеді.

— Шал болған соң аяп кеттім,— деп ақталады судья Кукин.

Адам өз өмірін қартайғанда құрмет күте алардай етіп өткізу керек. Авериян Станиславчук болса, ол тек қана көңіл хошын күйлеумен өмірі өткен адам. Осы сияқты адам балаларынан сүйіспеншілік, жәрдем күтуге хақысы бар ма? Жоқ, ондай адамды аяйтын да, сыйлайтын да түк орын жоқ.

Зольтан Вейнберг ер

КИЕВ КӨШЕСІНДЕ

Киевтің Крещатик дейтін ең бір жұрттың ағылып жататын жерінде неміс күзетшілері жүр: бастарында төңкерген қазандай милықтай. киген темір қалпақ, қолдарында оңтайлап ұстаған штыктары бар.

Көшенің шетіне таман жаңа ғана оққа ұшқан жас қана бір қыз жатыр. Денесі әсем біткен өрімталдай, сұлу қыз. Жасы он жетілерде ғана. Қыздың қасында кішкене ғана бір тақтайға жарнама жазып қойыпты: қыздың істеген күнәларын тізіп, осы қызды танып берген адамға бес мың марка сыйлық беріледі депті.

Немістер жас қызды талтүсте атқан. Жас қыз жасырын шығатын газетті таратып жүреді. Неміс жендеттері ұстауға қалғанда, қыз қорықпастан қорғанып, револьверден оқ жаудырды. Жас өмірін жайға берген жоқ.

Қазір күн нұрын еркін төгіп тұр. Әлгіде ғана шелектен төккен қатты жаңбыр селдетіп өтіп еді. Сондықтан, қыздың көк юбкасына да, украинша кестелеген кеудешесіне де көшенің батпағы тиіпті. Жұртты қорқыту үшін немістер қыздың кеудесіне өзі таратып жүрген газетін жапсырып қойған. Қатты жаңбыр газетті де былғапты, бояуын да жуып кетіпті. Бірақ үлкен әріптермен терілген газеттің атын айқын-ақ оқуға болады. Газеттің аты — елінің аты сияқты «Червона Украина».

Осы күні Украина жерінде немістер адам өмірін тым-ақ арзан бағалайды. Немістер сыйлықтың үлкенін қыз үшін емес, газет үшін берер еді. Олардың ойлағаны — қызын таныған адам өксіп келіп қызының үстіне құлап түсер. Содан кейін, соның ізімен газетті кім шығарып жатқанын, қайда шығып жатқанын білуге болар, оның әр жағында барлық «Червона Украинаны» да табармыз деп үміт еткен.

Киевте, Крещатиктің бойында жұрт ағылып жатады. Оққа ұшқан қызды көп адамдар тануы мүмкін. Бірақ, ешбір

әйел құлап түскен жоқ, үстіне ешбір еркек еңкейген жоқ, алған жоқ бас киімін.

Крещатиктің бойымен ағылып жатқан жұрт ішінен жылады, ішінен назаланды. Жұрттың жаны ауырды, жұрт жүрегі қан жылады, кегі кернеп, тісін қайрады жұрт! Көзден жасын төкпей жылаған жұрттың жұдырығы түюлі еді! Жұрт жылағанын жендетіне көрсеткен жоқ. Көздегі жасын немістер көріп қалса, азаптың ауыры сол сияқты еді.

Украина елі осы күні осылай жылайды. Ол жылау емес, алынбай қайтпас кек, ерлердің берер анты!

Темір қалпақ киіп, штык ұстаған күзетшілерін немістер бірнеше рет ауыстырды. Кеш батты, түн өтті, таң атты. Қазір Украинаның тамылжыған нәуетек, таңереңгі кезі. Осы күнге дейін, қызын іздеп көршілеріне жүгіріп, абыржымай жатқан әке-шеше кім болды екен? Түнде үйге қайтпаған қызды іздеп бармаған жерлері қалмаса керек еді ғой! Бұл, әрбір хабардың найзағайдай жарқ етіп, түнгі оттай жалт етіп, тез естілетін кезі емес пе? Көшеде қандай қыздың оққа ұшқанын дәлдап жеткізбейді деймісің біреу...

Жоқ! Әкемін деп соны істесе, әке ме екен ол! Әке емес! Шешемін деп соны істесе, шеше ме екен ол! Шеше емес!

Киевте ел қорғау тілегі үшін, жауынан кек алу үшін, «Червона Украинаны» қолға түсірмеу үшін, оққа ұшқан қызын іздемегендей, көрсе танымағандай болып өте берген әке-шешелер табылды! Украина елінен мұндай әке-шешелер миллиондап табылады. Өйткені, бұл елдік қасиет!

Киевте көп пәтерлі, көп терезелі бір үй де табылды; қатар тұратын көршілер де табылды. Мұнда білмес, шаршай білмес, балдырған қыз осы үйде тұратын! Бұлардан да жалғыз үн шыққан жоқ. Немісте кеткен кегі алынғанша, бәрі жақсы көретін нәресте қайғысын бұлар да ұмыта тұрғандай. Украина елінде мұндай үйлер мыңдап табылады!

Киевте, зұлым жаудың сыңайын танып, сырын алған комсомолецтер де табылды. Жақсы көрер жан жолдастары оққа ұшып, көшеде жалғыз жатқанда, олар да сырын берген жоқ. Көрді де, қайғырды да, кегіне кек қосты, танымағандай өте берді.

Өзге емес, анау бір жасөспірім жігіт те біржолата ұмытқан сияқты. Сүйе білер, күйе білер жас жүректің лапылдаған жалынымен сүйетін еді-ау сол қызды. Өмірінің жолдасы етіп қалап алмап па еді! Өмір бойы жатқа көзім бір түспес, көңілім бір бұрылмас демеп пе еді! Ең асылым, қара шашым сен демейтін бе еді! Крещатиктің асфальтінде оққа ұшып, ұзақ жатқан қыз сол жігіттің сүйгені емес пе еді? Жалғаны жоқ, жаласы жоқ, бәрі де тап осылай. Бірақ, ол жігіт те тістенген жағын ашар емес!

Немістердің ойлаған ойлары сондықтан да іске асқан жоқ,

жаққан оты тұтанбады. Қалыңға апарар, қамбаға тартар ізді ешкім көрсеткен жоқ. Содан кейін олар қызды машинаға лақтырып жіберіп, әлдеқайда алып кетті. Мүмкін, олар жас денені көп өліктің үстіне құлата салған шығар, мүмкін бір жыраға аударып кеткен де болар.

Жас өлікті жарық дүниемен біржолата қоштасып аттанған жолына ешкім шығарып сала алмады. Бірақ, Украинаның астанасы, Киевтің барлық халқы ер қызының моласын өзінің жүрегінен қазып, асыл қызын сол жүрегіне көмді.

Мола басында ешкім сөз де сөйлеген жоқ. Бірақ, Киевтің бір үлкен үйінде жас жолдасының жанымен қоштасуға көп адам жиналды. Жиналған қыздың достары мен жолдастары бір ұйымның комсомолецтері еді, ішінде қызды сүйген жасөспірімі де бар. Қыздың әке-шешесі де сонда. Сөйлеген сөз аз болды. Бірақ, кекті алуға, Украинаның кегін алуға, қанды қол Гитлерді ел кегіне тұншықтыруға ашу қазандай қайнады. Күнәсіз жанның қызыл қаны тасқа тамған жоқ. Украина елінің албырт жастарының жүректеріне тамды.

Украинаның ерлерінде есеп жоқ. Украина қайта босанып, бұрынғысындай ерікті-көрікті қалпына түскен кезде, барлық Совет еліне Киев көшесінде ерлерше өлген Украина қызының аты да айтылады! Украинаның ер қызы ұлы совет елі үшін, намысын қолдан бермей өлгендігі айтылады.

Оған дейін қош бол, он жетіге жаңа шыққан жас балдырған! Қош бол, жүзің таныс, атың белгісіз Украина қызы! Қош бол, Украинаның ер қызы! Сенің кегіңді елің қайтарады!

Михаил Шолохов

ОЛАР ОТАН ҮШІН АЛЫСТЫ

Көз тоқтатпас көк аспанда жалындап жанған жазғы күн жүр де, әр жерде жел жыртып жан-жаққа айдап жіберген ақшаңқан жібек бұлттар қалқиды. Жолдың сұрғылт шаңына айғыздай түскен «жыланбауыр» танкінің жалпақ іздерін машинаның жіңішке іздері айқыштай сызып тастаған. Айналаң — әуе айналған ыстықтан өліп жатқандай жансыз дала: шөптер әлсіз құлап жатыр, жансыз бозшақаттар әрең ғана, күңгірт жалтырайды. Алыста көрінген обалардың үстінде көгілдір сағым дірілдейді. Айналаң тып-тыныш. Алыста ысқырған тарақ құйрықтың үні мен қызыл қанат шегірткенің ызыңы сонша анық естіліп, сонша ұзақ қалтылдап тұрады.

Николай алдыңғы қатарда келе жатыр еді. Белестің дәл қырқасына шыққан соң, айнала бір қарағанда Сухой Ильмень хуторы үшін болған соғыстан аман қалған жолдастарын түгел көрді. Қатты айқас, аяусыз сілікпеге түскен полктан аман

қалған жүз он жеті адам — жауынгер мен командирлер, жинақ қана бір лек болып келе жатыр. Бәрі де жол бойында бұрқыраған даланың ащы шаңын еріксіз жұтып, аяқтарын әрең басады. Жолды қабырғалай, ақсай басып, екінші батальонның командирі капитан Сумсков те келеді. Ол, полк командиры майор қаза тапқаннан кейін, полк командасын алған болатын. Шегінердің алдында ғана әлдеқайдан — арт жақтан әкелінген полк туының ұзын сабағы сержант Любченконың жалпақ иығында теңселіп келеді: ту жиналып, оңып кеткен қабына салынған. Жеңіл жараланғандар да қатардан қалмай келе жатыр. Жара байлаған шүберектерді шаң басқан, кіркір.

Талқан болған полктің осы ақырын жүрісінің өзінде жанға тиер, жүректі қозғар бір ұлылық бар. Үздіксіз алыстар, ұйқысыз түндер, ұзақ жүрістер, таңдайыңды кептірген ыстықтар әбден азаптаған жандар аяқтарын санап басқандай. Бірақ, кезі келіп қалса, қанатты жайып жіберіп жұлқыса кетуге тағы дайын!

Тотығып, қарайып кеткен таныс жүздерді Николай тағы бір шолып өтті, өткен қырсықты бес күннің ішінде полк қанша адамынан айрылған! Ыстықтан тілім-тілім болып кеткен еріндерінің дір ете түскенін сезіп, Николай тез ғана теріс айналды. Алқымға келіп тас кесектей тіреле қалған көз жасынан өкіріп жібере жаздады. Көз жасын жолдастарына көрсетпеу үшін темір қалпағын баса түсті де төмен қарап тағы да жүре берді. «Тіпті болжырап, жидіп кеткен екенмін... Шаршағандық пен ыстықтан ғой...» деп ойлады, ол өзін өзі жұбатқысы келіп. Қорғасын құйып, шегендеп тастағандай аяқтары әрең қозғалады. Бар күшін бойына жинап, Николай адымын қысқартпасқа тырысты.

Енді ол жан-жағына қарағысы келмей, көзін аяғының астына қадап, аяңдай беріп еді, осы үлкен шегініске әкеп соққан қырғын соғыстың әртүрлі айқын суреттері көз алдына тізбектеле берді. Соңынан қалмай қайталай беретін жаман бір түстей қадалып, ойынан шықпады. Тау еңсерін бөксерлей жылжып, ұмтыла қаптап, гүрсілдеп келе жатқан жау танкілері, шаң арасында қылтылдаған жау автоматчиктері, бұрқ етіп аспанға атылған қара будақтар, бет-бетімен шегініп бара жатқан көрші батальонның жауынгерлері, бәрі көз алдына келді... Одан кейін жаудың жаяу әскерлерімен қалай соғысқандары, орап бара жатқан жау шеңберінен қалай шыққандары, екі бүйірден қадала түскен өлім оғы, қырқылып түсіп жатқан күнбағыстар, шұңқырға тұмсығын тірей жатқан пулемет, өлген пулеметші... Пулеметшіні снаряд екпіні лақтырып жіберген. Шалқасынан түскен пулеметшінің үстін ұсақ-ұсақ алтын жұлдызға ұқсап, күнбағыс гүлі жауып кетіпті. Алтын жұлдыздарға қан тамыпты, қан...

Немістер бұл полктың алдыңғы шебін сол күні төрт рет бомбалап еді. Төрт рет жасалған танкі шабуылы да тойтарылған. «Жақсы-ақ жолығыстық, амал не, шыдай алмадық»— деп қайығырды Николай.

Николай аз ғана көзін жұмып еді, тағы да гүлденген күнбағыстарды, өліп жатқан пулеметшіні көрді... Күнбағыстың арасындағы арам шөптер аршылмаған екен деген де ой келді. Колхозда адам күші жетіспеген шығар... Ие, қай колхоздың күнбағысы болса да тап осылай тұрған шығар-ақ... Ие, пулеметші жігіт-ақ екен! Әйтпесе, солдат өлімі оны бөршаборша қылмай, нағып аяп кетті? Пулеметші екі қолын керіп жіберіп, шалқасынан әдемі құлапты. Денесі түгел аман. Үстіне алтын жұлдызды ту жамылғандай...

Аздан соң, мұның бәрі де болмашы нәрселер ғой деп ойлады Николай. Ол борша-борша болған талай маңғазды аз көрді ме? Аяусыз кескілеп, талқандап тұрған адам денесін оя көп көрген. Ал, мынау болса — снаряд жарылғандағы қатты екпіннен күнбағыс гүлдері шашылып келіп, құлаған жігіттің бет-аузын, үсті-басын жауып кеткен. Жер-ананың ең соңғы еркелетуі де... Өлген пулеметшінің сол жатысы тым-ақ көркем шығар. Бірақ, соғыс маңында сыртқы көркемдік деген ерсілікпен бірдей. Сондықтан да, шалқасынан түсіп, күңгірт тартқан көк көзін күнге қадап жатқан пулеметші Николайдың есінде қалды...

Николай ойын өзгеге бұрып, керексіз суреттерді есінен шығарғысы келді. Тап қазір ешнәрсені ойламау керек, еске алмау керек деп қорытты ол; көзді жұмған бойын, арқан мен аяқтарының қатты ауырып келе жатқанын ұмытуға тырысып, жолдастарының ауыр басқан аяқтарының дыбысымен жүре беру керек...

Кепкен таңдай су сұрайды. Бір жұтым да су жоғын ол жақсы біледі. Николай әлдеқашан қаңсып қалған темір жанторсықшасына қолын созып, тағы да шайқап қойды: жоқ, әрине. Аузына жиналған желімдей тұтқыр, қою сілекейін әрең жұтты.

Қырқаның құлай берісіндегі шаң топырақты ұйтқи соққан жел айдап әкеткен екен. Манадан шаңға көміліп естілмей келе жатқан аяқ дыбыстары тақыр жерге келгенде гүрсілдеп, қаттырақ шыға бастады. Николай да көзін ашты. Төменгі жақта бау-бақша жамылған елу шақты ақ үйі бар казак-орыс хуторы да көрінді. Оның қасында бөгелген өзен жарқырап жатыр. Осы қырқаның басынан хутордың аппақ болып жарқыраған кішкене үйлері көгал арасында шашылып жатқан тас сияқтанады.

Үнсіз келе жатқан жауынгерлердің де еңсесі көтеріліп қалды.

— Осы арада тоқтасақ керек.

— Тоқтамасқа қалай? Таңертеңнен бері бір отызды қарыштадық емес пе?— деген дауыстар да шыға бастады.

Николайдың арт жағындағы біреу тамсанып бір қойып, жарықшақ дауыспен:

— Шіркін, мұздай суық тас бұлақтың суынан кісі басы орта шелектен, бір тастап алсақ-ау...— деді.

Қанаттарын қақпастан мелшиіп тұрған жел диірменнен өткен соң-ақ бұлар хуторға кірді. Плетень қасында қызыл-шұбар бұзаулар оттап жүр. Әлдеқайда тауықтар тықылықтасады. Бір үйдің қасындағы қоршауда қып-қызыл алма ағаштары басын иіп, мүлгіп тұр. Ашық тұрған терезенің ақ қоршауы ақырын ғана дірілдеп қояды. Әлдеқайда, әлдеқашан көрген тыныштық бейнесі, бейбіт өмір көз алдына келгенде, Николай аузын ашқан бойы, демін алмастан тына қалып еді. Сонша таныс, сонша жылы суреттер сағымдай жоқ болып кете ме деп қорыққандай еді ол.

Қалың ошаған басып кеткен алаңға келгенде аяқ дыбыстары тағы жоғалды. Аласа ермендердің етіктің қонышын сылп-сылп ұрғаны ғана естіледі. Тұншықтырып келе жатқан шаңға ерменнің мұрынды жарған ащы иісі де қосыла кетті.

Соғыс Донның кең даласында елеусіз жатқан хуторға да жеткен, қай аулаға кірсең де сарайды жанасалай, сығылысып тұрған медсанбат машиналарын көресің. Көшеде сапер бөлімдерінің қызыл әскерлері жүр. Төбеден келтіре тиелген ауыр машиналар өзенге қарай тақтай әкетіп барады. Алаңның қасындағы бақшада мойындарын көкке созып, зенит зеңбіректер тұр. Зеңбіректер көк жамылып, әр ағашты тасалана орнапты. Жаңада ғана қазылған окоптың қырқасында қураған шөп, жусандар... Ең шетте өр кеудесін жоғары ұстап, көкті күзетіп тұрған зеңбіректің тәкаппар мойнына алма ағашының бір бұтағы асыла кетіпті. Әзір пісе қоймаған көкшіл алмалар тұнып, төгіліп тұр.

Звягинцев Николайды шынтағымен түртіп қалып, қуанған дауыспен:

— Ойбай-ау, мынау біздің асхана ғой, Микола? Тәйірі алғыр, көтерсеңші мұрныңды! Тоқтайтын болдық осы арада. Мынау жатқан өзен, мынау біздің Петька Лисиченконың асханасы. Осыдан артық атаңның басы керек пе еді, саған!— деді.

Полк өзеннің жағасындағы күтусіз жатқан үлкен бақшаға орнап еді. Аздаған ащы дәмі бар өзен суын Николай аз-аздап қана жұта бастады. Су толы шелектен анда-санда басын бір көтеріп алады да, қомағайланып қайта төнеді. Звягинцев Николайға қарап отырды да былай деді:

— Сен балаңнан келген хатты да осылай оқисың: біраз оқисың да қоя тұрасың, содан соң қайта оқисың. Мен созып отырғанды жек көрем. Сондайға шыдамым жоқ... Жә, шелекті бері әкел, әйтпесе жарылып кетіп жүрерсің.

Ол Николайдан шелекті алды да, басын шалқайтып жіберіп, жылқыдай қылқылдатып ірі-ірі жұтып, демін алмастан ұзақ ішті. Жирен сақал басып кеткен бұғағы бүлкіл қағып, көк көзі жұмыла берді. Ішіп болып кекірді, жеңімен иегін, ернін сүртті. Содан кейін ғана:

— Әйтеуір, суық су демесең, жақсы су емес, тұзы көп екен. Сен тағы да ішемісің?— деді.

Николай басын шайқады, Звягинцев тағы сұрады:

— Сен хатты ылғи баладнан аласың. Қатыныңнан хат алғаныңды байқаған емеспін. Сен осы, қатыны өлген бойдақ неме емеспісің?— деді.

Николай абайсыз пішінмен:

— Менің қатыным жоқ, айрылғамыз,— деді.

— Көп болып па еді?

— Былтыр.

— Солай де,— деді Звягинцев, аяған дауыспен.— Ал, балаларын кімнің қолында? Балаң екеу сияқты көрінеді ғой?

— Ие, екеу.

— Шешемнің қолында тұрады.

— Сен өзің тастап кеттің бе қатыныңды?

— Жоқ, ол мені тастап кетті... Дәл соғыс басталған күні командировкадан қайтып келсем, кетіп қалыпты...

Хат жазып жетіпті...

Николай әуелі шешіліп-ақ айта бастап еді, аздан соң әлдекандай ойға сүрініп кеткендей, тоқтай қалды. Қабағын түйіп, ернін мықтап жымқырып алып, алма ағашының көлеңкесіне барып отырды да етігін шеше бастады. Жаңағыларды несіне айта салдым деп өкінді. Жүректі жеп, жанды ауыртқан дертті бір жыл бойы ішке сақтап, айтпай келіп, кез келген біреуге жайдан-жай айтып қойғанына өкінді. Даусындағы жан тартқандығынан басқа, Звягинцевтің несін білетін едім? Звягинцевтің не жұмысы бар?

Звягинцев Николайдың төмен қараған жүзіндегі өзгерісті аңдамады да тағы сұрады:

— Сайқал қар басқа біреуді тауып алған ғой?

— Е, мен қайдан білейін?

— Тапқан, әрине!— деді Звягинцев, көзі жеткен адамның үнімен. Содан соң, күйінген түрде басын шайқап:— Міне, қатын деген осындай келеді! Сен болсаң көрнекті-ақ жігітсің. Алатын еңбек ақың да жақсы болуға тиісті. Одан артық не керек еді оған? Ол қаншық балалар жайын да ойламаған ғой?— деді.

Николайдың бетіне қадалыңқырай қарап, Звягинцев енді бұл кеңесті өкшелей бермеу керек екендігін түсінді. Аққөңіл жай адамдардың әдептілігі бойынша, ол сөзді тоқтатты да күрсінді, өзі де ыңғайсызданып қалды. Әрі күшті, әрі үлкен адамды аяп кетті. Солдаттың ащы өмірінің ыстық-суығын

бірге көріп, екі айдан бері бірге соғысып жүрген жолдасын аяп кетті. Көңілін аулап, өз өмірінен де бірдемелер айтқысы келіп, Николайдың қасына отырды:

— Микола, сен оны ойлап қайғыруды таста мүлде. Соғыстан да қайтармыз, көрерміз содан кейін. Балаларың бар — әңгіме осында ғой, қазір бала деген ең ардақты нәрсе, барлық ой балаларда болу керек. Өмірдің тамыры — бала деуіміз керек, мен өзім солай түсінемін. Шайқалған өмірді түзеу міндеті соларға жүктелмек. Мынау соғыс ойыншық болмағалы тұр. Ал, әйелдер деген жұртты алсақ, олар енді бір ойға сыймайтынға үйір келеді. Кейбіреуі он оралып, жүз бүктеліп, әйтеуір ойындағысын істеп шығады. Мен әйелдерді жақсы білем — ол бір айлакер айуан! Мына ерніңнің үстіндегі таңбаны көремісің? Бұ да былтыр түскен таңба. Бірінші май күні бірнеше жолдастар бар, ішейік дестік. Қатындарымыз бар, баяғы, үй іші болып жиналыстық. Гармонь да бар, аздап іштік те алыстық. Мен өзім де едәуір іштім. Әйелім де ішсе керек... Ал менің қатыным деген кісі, бір сөзбен айтқанда, немістің автоматчигі сияқты: бір оқтап алса, оғы таусылғанша тоқтамайды, алай-түлей, тасыр-тұсырдың үстінде, төпеумен алғысы келеді. Былайша айтқанда тізгініне оның ие бола алмайсың...

Сол кешімізде бір қыз да бар еді. Әлгі бір «Сыған қызының биі» деген дейтін бар ғой? Пай-пай соны сөкет билейді екен. Мен соған қарап қадалыппын да қойыппын. Қараған нан басқа түк жазығым жоқ. Арғы ойымда да, бергі ойымда да түк жоқ. Менің ойымда қатынның қанша жұмысы болсын, қасыма келіп қолымды шымшып кеп алды да, құлағыма келіп ысылдап, «қарама, сайтан!» деді. Апыр-ау, енді көзімді жұмып отыратын болам ба деймін, баяғы. Сөйтіп отырып, қызға тағы да қарап қойыппын. Қатыны құрғыр тап тақымымнан бұрап қалды. Жаным шығып кетті ме деп ем. «Қарама!» деді тағы да. Амал қанша, теріс қарап отыруға тура келді. Биден кейін тамаққа отырдық. Дәл қасымда, көзі мысықтың көзіндей дөңгеленіп — от шашып, қатыным отыр. Қолым көгеріп қалыпты, тақымым удай ашиды. Аздан соң ұмытып кетіп, қызға қараймын да, сайтан қыз, сен үшін жайдан-жай сорладым-ау... сен аяғыңды ойнаттың, зардабын мен тарттым-ау...— деймін. Осыны ойлауға-ақ шамам келді, қасымда отырған қатыным алдындағы қалайы тарелкені ала салып, шалқая беріп жіберді келіп маған. Көздеген нысанасы абажадай мен болған соң, тарелке тимей кетсін бе? Менің бет-аузым ол кезде тіпті табақтай болатын еді, темір тарелке тап мына жеріме келіп сарт ете түсті: мұрын мен аузымнан қан сорғалап барады, тарелке екі бүктеліп қалыпты. Қан кәдуілгі ауыр жараланғандай сорғалайды...

Қыз, әрине, аһылап-үһілеп қалды, қорқып кетті. Гармон-

шы антұрған диванға құлай кетіпті де екі аяғын көкке көтеріп, оқырана күліп: «Ұр, самауырмен ұр! Түгі кетпейді, ұр!»— дейді өкірген дауыспен. О, құрысын бүйткен өмірі дедім ішімнен. Тұра келдім де, қатынның ата-тегінен бер қарай жібердім келіп: «Бұл не қылғаның, айуан қатын!»

Қатыным тіпті бұлк етер емес —«қызға көзіңді қадама! Қарама деп айтпадым ба алдында?» дейді. Мен қызуымды басып, орныма қайта отырдым да, енді онымен «сіз» деп сөйлесуге қалдым: «Настасья Филипповна, сіз мәдениеттілігіңізді осылай көрсетпек болдыңыз ба?»— дедім.— Жұрт алдында мұндай өнеге көрсетіп, тарелка лақтыруыңыз, өзіңізге лайық жұмыс емес, мұны ескерерсіз, үйге барған соң біз сізбен ашығырақ сөйлесетін болармыз»— дедім.

Амал не, мейрамда береке қалған жоқ. Үстіңгі ернім екіге тілініп кетіпті, күрек тісімнің біреуі босап қалыпты. Кестелеген ақ көйлегім қызыл ала қан. Мұрным да ісіп, бір жағына қарай қисайып кеткен. Кетіп қалуға тура келді. Екеуміз де тұрып, жұртпен қоштасып, үй иесінен кешірім сұрадық та үйге қайттық. Қатыным күнәсіз немедей тойтаңдап алдымда келе жатыр да мен кінәлі адамдай артында келем салбырап. Ант ұрған қатын үйге дейін сап-сау келді де, босағадан аттағасын-ақ сылқ етіп құлай кетті. Жатыр! Демін де алмайды. Бетаузы қызылшадай қып-қызыл. Сол жақ көзі кейде сығырайып қалып маған қарап қояды анда-санда... Ойладым-ойладым да енді ұрысып-керісуге орын қалған жоқ екен, аяғы бір жамандыққа апарып соғып жүрер деп, үстіне су құйып, әрең деп есін жиғызып алдым... Кішкенеден соң қатын тағы да естен танып қалды! Бұл жолы әлгі көзі де сығыраймайды. Тағы да бір шелек суды құйдым үстіне. Қатын есін жиып алып, жыламасы бар емес пе? Қағып кеткен сайтан аяғымен жер тепкілейді!

— Сен,— дейді,— жап-жаңа жібек кеудешемді бүлдірдің! Суға осынша малшындырып, енді қайтып жөндеп аларсың дейді. Сен баяғы бәлен де түгенсің дегенді де айтып жатыр. Ұятсызсың дейді. Қыз көрінсе-ақ болғаны, көзің қадалады да қалады! Сенімен қалай ғана бірге тұрып өмір сүрермін, сен менің қанымды ішпей қоймайсың дейді. Тағы да айтқандары толып жатыр.— Е, деймін мен баяғы ойлап-ойлап келем де,— аяғың тыпырлайды екен, кеудешені сөз қылуға келіп қалған екенсің, тірілгенім де оны. Айналып кетейін, бұл қыстан шығатын боларсың!..

Столға келіп отырдым да темекі тарттым. Қарасам қатыным тұра салып, сандықты ашып бар дүниесін жинап алып, буып жатыр. Буған нәрсесін қолтығына қыстырып алып есікке барды да:

— Кетем сенен, апамның қолына барып тұрам,— деді.

Бір сайтанның мойнына аттай мініп алғанын білдім де,

бәрібір қазір менің айтқанымнан тұк шықпас деп, мен де көпе салдым:

— Бара ғой, қарағым, онда барғаның өзіңе қолайлы болар,— дедім.

— А, солай ма?— деді ол,— мені сүйгенің осы ма? Маған тоқта деп те айтпайсың, ә? Олай болса мен ешқайда кетпеймін тіпті! Тап өзіңнің көз алдында асылып өлем. Сен иттің баласын өмір бойы ар-ұятыңа жегідей жегізу үшін, қазір асылып өлем!— деді.

Ескі әңгімені есіңе алған соң Звягинцев масайрай түсіп, күле бастаған бойы қалтасынан темекісін суырып алып, шылым орай бастады. Былжыраған терден қызып кеткен шұлғауын қолына ұстап, Николай да күліп отыр. Бірақ, ұйқы басып, маужырай бастаған. Құдықтың басына барып, шұлғауды жуып алу керек еді, бір жағынан әңгімесіне еріп бара жатқан Звягинцевті тоқтатқысы да келмейді. Шілденің ми айналған ыстығында жүріп-тұруға шама да жоқ. Звягинцев шылымын тұтатып алды да үзілген әңгімесін қайта жалғады:

— Мен ойладым, ойладым да «амал не Настасья Филипповна, асылып өлем десең, өлесің де... Арқан сандықтың артында жататын» дедім.

Қатыным қолындағы бумасын лақтырып жіберіп, арқанды алды да төргі бөлмеге кетіп қалды, бұрынғы бір кезде баланың бесігін ілетін шотаяқ темірдің астына столды жылжытып апарып, арқанның бір ұшын столға ілді, енді бір ұшын тұзақ баулап алып өзінің мойнына киіп жатыр. Бірақ столдан қарғып түсе қалмайды, ақырын ғана тізесін бүгеді. Арқанды иегімен басып, қырылдай бастады. Шын-ақ қылғынып бара жатыр екен деп ойласын дейді. Мен отыра бердім, төр бөлменің есігін аздап ашық қалдырған екен, бәрін де көріп отырмын, тіпті жақсы көріп отырмын. Әрі-бері отырдым да естірте сөйлеп:— құдай берді, құтылдым білем,— дедім.

Сол-ақ мұң екен, қатыным столдан қарғып түсіп, жұдырықтарын білемдеп алып, атып шыға келді.

— А, мен асылып өлсем қуанады екенсің ғой? Сүйген байым деген сенбісің?— деп тепсінді-ай келіп. Әрең деп, аптығын бастым. Мастық дегеннен құлан таза болыппын. Бір литр арақ ішіп ем, тұк белгісі қалмапты. Сол сайыстан кейін — жұрт спектакль көруге кетті, менің спектаклім ақысыз-пұлсыз өз үйімде болып жатыр деп ойлаймын. Әрі күлкім келеді, әрі жаныма да батып отыр. Қатын деген бәле, сайтанның ұрығынан жаралған емес пе, не істеймін десе де қолынан келеді. Сол түні балалардың үйде болмағаны мұндай жақсы болар ма! Балаларды менің шешем алып кетіп еді, әйтпесе олар өлердей қорқатын еді!

Звягинцев аздан кейін тағы да сөйледі, бірақ манағыдай көтеріле алмады:

— Микола, сен бізді өмір бойы қатынымен осылай ырылдасып өткен екен деп ойлама. Ол соңғы екі жылда ғана бұзылып кетті. Ал бұзылған себебін білгің келсе, тек қана көркем әдебиет арқылы бұзылды,— деді.— Сегіз жыл адамша тұрдық. Қатыным трактордың тіркеуінде істейтін, ешбір қиқалаң көрсеткен емес-ті. Содан кейін, әртүрлі көркем әдебиетті оқи бастап еді, содан басталды да кетті... Білгірсіп кеткені сонша, бір ауыз сөзді турасынан айтпай, ылғи бір шимайлап сөйлейтін болды. Қітабы құрғырдың сиқырлағаны сонша, түн бойы оқиды. Ал күндіз айналма болған қойдай теңселеді де жүреді. Ылғи күрсінеді, ылғи күрсінеді, бір ісі жөнге келмейді. Бір күні кітапты оқып-оқып алып, күрсініп-күрсініп жүрді де қиқандап маған келіп:

— Ваня, сен, тым болмаса бір рет қана маған ғашықтығыңды көркем бір тілмен, көтеріңкі бір үнмен айтып берсеңші! Көркем әдебиетте жазылғандағыдай жұмсақ тілмен ерке айтылған бір сөздерді сенен ешуақытта ести алмадым-ау...— деді.

Мені ашу да қысып кетті. «Е, жетілген екесің!» деп ойладым да:

— Жарты есіңнен айрылған екесің, Настасья!— дедім.— Он жыл бірге тұрып келеміз. Үш баламыз бар. Ендігі жерде келіп саған ғашықтығымды айтқандай, мені бірдеме сорып кетіп пе? Ондай жұмысқа енді менің тілім де келмейді ғой! Мен тіпті жасымнан да ешкімге ерке сөз айтып көрген емеспін. Көбіне қолымды жұмсайтұғынмын. Енді тіпті айтпаймын. Сен ойлағандай ақымақ емеспін мен. Сен де бос мылжың кітаптарды оқығанша, балаларды жөндеп бақ!— дедім. Ал, балалар болса, сабалақ бастанып, тізелері жарқылдап жүр. Үстібастары кір-кір, мұрындарына қатпар-қатпар қақ тұрып қалыпты. Шаруа жағын алсақ, оның да қиюы қашып барады.

— Ваня, өзің ойлап көрші, осы да жөн бе?— деді Настя.

Мен, әрине, мәдени көңіл көтеру дегенге қарсы емеспін. Жақсы кітап қолға түссе, оқуға өзім де құмармын. Техника, мотор жайында жазылған кітаптарды жаным сүйеді. Трактор-ды қалай күту жайында, мотор қасиеттері, болмаса комбайн жайында, тағы толып жатқан жақсы кітаптар менің өзімде де бар-ды. «Настасья, трактор жайындағы мына бір кітапты оқып шықсайшы, суреттері мен сызықтары да бар, қызықты кітап: мұны сенің білуің керек» деп, талай айтқан да болатынмын. Қалай ойлайсың, оқыды ғой деймісің? Сайтанын оқысын ба? Менің кітаптарымды көрсе мұрнын тыржитатын болды. Оқығысы келетіні жалғыз ғана көркем әдебиет. Көркем әдебиет болғанда да қайнап тұрған қазаннан шыққан будай болып, ғашықтық анқып тұрсын. Ұрыстым да, ақыл қып та, айттым, түк шықпады. Бірақ, ұрғаным жоқ. Өйткені комбай-

пер болудан бұрын мен алты жыл балғашы болып ем, қолым ауыр болатын...

Солай, туысқаным... біздің үй-ішіміздің тұрмысы сөйтіп, майланбаған арбадай боп, екі жағына кезек қыңыршақтап, жүріп жатты әйтеуір. Сол күйі мен әскерге шақырылғанша өзгерілген жоқ. Қалай ойлайсың, осы күні сол қатынымнан айрылып алыста жүрген кезімде менің жаным рақат тапты деп ойлаймысың? Қайдан болсын ол! Өзара жасырын сыр ретінде айтсам, Настасья Филипповнамен хат жазысып тұруды да жөнге сала алмай келемін. Болмай жүр, ыңғайы келмейді тіпті. Алған хатымызды бәріміз оқимыз. Баладан алған хаттарыңды сен де оқып жүрдің маған. Ал, мен қатынымнан алған хатымды ешкімге де оқи алмаймын, өйткені оқуға ұят. Анада, Харьков қасында тұрған кезімізде қатарынан үш хат алдым. Барлық хатында «Менің қымбатты балапаным-шыбиым» деп бастапты. Оқып шыққанша, құлағым қызарып кетті. Тауық тілін қайдан тауып жүргенін бір құдайдың өзі білсін! Тіпті миым жетпейді. Әрине, көркем әдебиеттен алды! Қәдуілгі адамша «Қымбатты Ваня!» десе болмай ма екен? Болмаса басқа бірдеме деуге де болады ғой. Ол маған балапаным-шыбиым дейді. Мен үйде жүрген кезімде көбінесе «жирен сайтан!» дейтін маған, майданға кетіп ем, көремісің, «балапан» болып шығыппын. Барлық хатында да балалар жайын желдіртіп қана өте шығады. МТС-та жаңалық жоқ дегенді де атүсті ғана айтады. Оның әр жағы жалпағынан жағқан ғашықтық болады. Ғашықтық болғанда, қайдағы бір, кітаптан алған түсініксіз сөздермен жазылған. Басымның ішін тұман басқандай, көзім бұлдырап кетеді...

Әлгі хаттарды қатарынан екі рет оқып шығып ем, мас болғандай теңселіп қалдым. Екінші взводтағы Слюсарев қасыма келіп:— «е, қатының не жаңалық жазыпты?» деді. Мен хаттарды бүктеп-бүктеп, тезбе-тез қалтама тығып жібердім де, қолымды бір-ақ сілтедім оған: қарағым, әрі кетші, тимеші маған дегенім ғой баяғы.

— Е, үй іштерің түгел аман ба екен? Түсіне қарасам, үйіңде бір көңілсіздік болғанға ұқсайды ғой?— дейді ол.

Мен оған не айта алам? Не айтарымды әрең таптым:

— Қартайып келген әжем бар еді, сол қайтыс болыпты...— дедім. Көңілі орныққан соң Слюсарев та әрі кетті.

Кешке таман отыра қалдым да қатыныма хат жаздым. Балаларға, барлық туған-туысқандарға сәлем дедім. Өзімнің қызмет жайымды да түгел айттым. Содан кейін: тәңірі жарылқасын, сен мені ерсі бір аттармен атамасаң екен, азан айтып қойған атым бар емес пе? Соны неге айтпайсың? Бұдан отыз бес жыл бұрын, мүмкін, мен «балапан» сияқты-ақ болған шығармын. Ал, осы күні керденденген әтешіннен қай жерім кем? Менің сексен екі килограмм салмағым барлығы

рас болса, «балапанның» бойына сыя алар ма екен, дедім. Содан кейін, сен ғашықтық жайын жазбасаң екен маған, менің денсаулығымды кетіріп қайтесің. МТС-та не болып жатыр, соның жайын көбірек жаз; достардан үйде қалған кімдер бар. Жаңа директор жұмысын қалай басқарып жатыр, осыларды көбірек хабарла дедім.

Міне, дәл шегінердің алдында тағы да жауап алдым. Хатты алғанда бойым дірілдеп, қолым қалтырап кетті. Өн бойым өртеніп бара жатқандай болды...

Хатты былай деп бастапты: «Аманбысың, менің қымбатты мысығым!» депті. Әр жағы тетрадтың төрт бетіне түгел жазылған баяғы ғашықтық. МТС жайында жалғыз ауыз сөз жоқ. Хаттың бір жерінде мені Иван деудің орнына Эдуард депті. Эдуард! О, мына қатын шектен шығып болған екен деп ойладым. Қарғыс атқан ғашықтық жайын кітаптап көшіріп алғаны аңқып тұр. Әйтпесе, үш ұйықтаса түсіне кірмеген Эдуардты қайдан тауып алады? Хаттың іші толған әртүрлі тыныс белгісі: көбі кері үтір! Бұрын ол тыныс белгілері дегенді білген емес-ті. Ал, мына хатында сөз басына бір тыныс белгісі тұр. Барып тұрған секпіл бет адамның бетіндегі секпілінен біздің қатынның бір хатының ішінде кер үтірі көп. Маған қойған аттарына қарасаңшы! Әуелі «балапаншыбы!» Енді міне «мысығым!» депті. Бұдан кейін не күтер екемін деймін. Бесінші хатында «Ақ төсім!» демесіне кім кепіл? Мен «ЧТЗ» тракторы жайындағы бір кітапты үйден ала кетіп ем, кейде оқығым келіп кетсе оқырмын дегемін. Сол кітаптың бір-екі бетін көшірейін де қатынға жіберейін деп ойладым. Қармысын солай қайтарайын деген де ой келді. Олай етпедім, бірақ, жәбірленер дедім. Дегенмен, мына жындылықтан құтқару үшін бірдеме істеу де керек. Ал, Микола, маған беретін кеңесің бар ма осы туралы?

Звягинцев Николайға қарап еді, ол шалқасынан түскен бойы тастай қатып ұйықтап қалған екен. Төмен қарай салбыраған қара мұрттың астынан қиқы-шойқы біткен тістері ағараңдайды. Жымия беріп жиылмай қалған бір езуінде күлкінің көлеңкесі әлі бар...

* * *

Ұзамай Николай да оянды. Азғана самал соғып, алма ағашының жапырақтарын қозғап қояды. Көгал бетінде жапырақ арасынан түскен күн сәулесі әртүрлі кестеге айналып, дір қағады. Жақын бір жерде көгаршын гүрілдейді. Көгаршын даусын біресе есіттіріп, біресе жауып кетіп, анда-санда трактор моторы гүрілдеп қояды. Көшеде дауыстар, күлкілер естіледі. Аздан соң шаңқ еткен ащы дауыс:

— Айттым ғой саған, білтесі бұзылыпты. Қілт сенде ме еді?— деді.— Әкел бері, әкел, балық көзім...

Бақшада шіріген шөп, түтін, күйіп бара жатқан быламық иістері араласа шығып тұр. Асхананың қасында, қисық аяқтарын талтайта керіп, Николайдың досы, бронебойшы Петр Лопахин тұр екен. Ол темекі тартқан бойы аспазшы Лисиченкомен жалқау ғана ұрысып тұр:

— Тағы да быламық пісіріп жатырмысың, торы азбан,— дейді.

— Ие, сен бірақ жанжалдаспасаң екен.

— Сенің быламығың менің қай жерімде тұрғанын білемісің?

— Сенің қай жеріңде тұрғанына менің түкіргенім бар.

— Сен аспазшы емессің. Кім екеніңді ит білсін сенің... Ойыңнан шығар түгің жоң сенің, басыңа ешбір идея келмейді. Сенің басың бос қазан сияқты, құр гүілдейді. Осы хутордан не бір қой, не бір шошқа таба алмадың ба? Иесіне көрсетпей-ақ «сұрап алуына» болатын еді ғой... Жақсылап тұрып сорпа жасап, екіншіге ет берсең нететін еді?

— Тайып тұр, тайып тұр дегесін. Талай естіген сөзімді айтып тұрсың...

— Үш жұма бойы быламықтан басқа не бергенің бар? Жөні түзу, жосығы бар аспазшы осыны істер ме, сірә? Сен аспазшы емес, етікшісің!

— Саған немене, антрекот керек боп тұр ма? Болмаса қып-қызыл қылып қыздырған шошқаның еті керек шығар?

— Тап сенің өзіңді қып-қызыл қылып қуырар ма еді. Қандай дәл келер едің. Жалқындай болып алдың әбден!..

— Петька, сен байқап сөйле, қайнаған судың жақын тұрғанын ескергенің жөн болар... Сен медсанбатқа барып көрдің бе?

— Көргем.

— Ие, қалай екен?

— Түк те қалайы жоқ.

— Неге барып ең?

Лопахин әдейі есінеген болды. Лисиченко күлген болса да Лопахинға бір шекесінен қарап, жауап күтіп тұр.

— Жай, әншейін бардым... Таныстарымды іздеп ем,— дей салды Лопахин бей-жай үнмен.

— Онда бір әсем қыз бар еді, ілікпеді ме қармағыңа?

— Мен қармағымды салған да жоқпын.

— Қоя тұрсаңшы оныңды! Етігіңді шөппен тазалап жатқаныңды көрмеді деймісің? Кеудеңдегі медалінді де сүртіліп жатқасың. Медальдің де жәрдемі болмаған ғой, сірә? Қайдан жәрдемі тисін оның!.. Егер сенің орденің болған болса, әңгіме басқаша болар еді. Өжеттікке алған медаль деген не тәңірі!.. Ол маңайда үлкен ордендылардың талайы-ақ кездесе береді.

— Ақмақсың!— деді Лопахин, ашусыз дауыспен,— ойым-

да түк болған жоқ деп, айттым ғой саған. Әшейін хуторды аралап қайттым. Сенің тамағыңды жеген адамда қыдыратын қай қауқар болады? Соңғы кезде менің жүдегенім сонша, түсімде қатынымды көруден де қалдым.

— Олай болса түсіңде не көресің, батырым?

— Ылғи бір қансыз-сөлсіз езгі түстер көрем: тап сенің мына быламығың сияқты.

«Басқа сөз шығын қып тұрғандарын қарашы!» деп ойлады Николай, ұйып қалған қолдарын жазып, орнынан тұра беріп. Лопахин оның қасына қарай келіп, ойнап басын иген бойы:

— Құрметті мырзам Стрельцов, қалай дем алдыңыз?— деді.

— Ана аспазшыңмен сөйлес, менің басым ауырып отыр,— деді Николай қабағын түйіп.

Лопахин шатынаған тентек көзін азырақ қысыңқырады да түсінгендей болып басын шайқады:

— Ие, бәрі де түсінікті: шегінгеннен кейін көңілің де басыңқы, ыстықтан басың да ауырады. Жүр, Коля, тамаққа дейін суға түсіп алайық. Ұзамай жүріп те кетеміз. Біздің жігіттер тіпті өзеннен шығар емес. Күнәлі денеңі мен де бір салып алып шықтым.

Лопахин мен Николай жақында ғана танысқан. «Жаркын жол» совхозы үшін болған соғыста екеуінің окоптары қатар келіп еді. Лопахин полкқа жаңада ғана, толықтыру ретінде келген. Іс үстінде танысқандары да сол окопта ғана. Сол жерде, қатар екі бронебойшы жүз — жүз елу метр жақындатып алып, жаудың екі танкісін өртеген. Бірақ, қасындағы жолдасы өлгеннен кейін, Лопахин кідіріп ата алмай қалып, немістің үшінші танкісі оқ төккен бойы бронебойщиктердің окобын тапап, өте шығып еді. Содан кейін зіркілдеген бойы, қарқынын жазбастан біздің зеңбіректерге қарай тарғқан. Николайдың қолы дірілдеп, тізерленген бойы автоматтың табағын қайта оқтап жатыр еді. Лопахиннің окопына сары балшықтың гу ете түскенін Николай да көріп қалған. Бронебойшылар өлді-ау деп ойлап еді ол. Іле жемірілген окоптың бұрқыраған сары шаңының арасынан мылтықтың ұзын мойны сорайып шыға келіп, өтіп кеткен танкіні мегзеп, гүрс ете түсті. Кенет тоқтай қалған танкінің қара қошқыл болат тонын бойлай кесіртке жүгіріп өткендей, от жылт ете түсті де қабақ қаққанша қара түтін де будақтай бастады. Лопахин да басын көтеріп алып:

— Әй, қара мұрт! Тірімісің?— деді. Николай басын азырақ көтеріп еді бет-аузын балшық басқан, ашудан күп-күрең болып кеткен Лопахинді көрді.

— Көрге кіргір, неге атпайсың? Өріп келе жатқанын көрмеймісің?— деді Лопахин ақырып. Шатынаған көздері

ұясынан шығып бара жатқандай екен. Ол, шекараға өрлей, еңбектеп келе жатқан немістерді нұсқады.

Николай бір рет безектетіп өткенде шөптің бастарын қырқып өтіп еді. Екінші жолы төменірек ала айдағанда автоматының үздіксіз тырсылдағының арасынан екі рет ышқына шыққан адам даусын да естіді.

Сол күні кешке таман, соғыстан кейін жер үйшікке Лопахин келді. Ол қызыл әскерлерге тесіле қарап тұрып:

— Сендердің ішіңде бір қара мұрт қара бар еді ғой, сол қайда екен?!— деді.— Ағылшын министрі Антон Иден сияқты, сұлу жігіт еді.

Николай бетін жарыққа бұрып еді, Лопахин тани кетіп:

— Е, таптым-ау, әйтеуір... Жүр, жерлесім, далаға шығып, таза ауада темекі тартайық,— деді.

Екеуі жер үйшіктің қасына отырып темекі тартты.

— Соңғы танкіні сен келістіріп-ақ ұрдың!— деді Николай, күнге күйіп күреңденіп кеткен Лопахиннің бетіне қадала қарап.— Мен екеуінде де танкі тапап, жер басып қалды ма деп ем, бір уақытта мылтығыңның мойны сорайып шыға келді...

Лопахин мазақтағандай үнмен Николайдың сөзін бөліп:

— Ие, ие. Осыны айтарыңды біліп отыр едім... Менің ісімді мақтайсың, ал, менің окопымды танк таптап жүргенде сен неге атпадың? Өріп келе жатқан неміс автоматчиктерін, мен айғайлағанша атпағаның нең сенің? Сенің мені мақтағаның, өліп қалған адамға ем істеу қандай керек болса, маған да сондай керек, білдің бе?

Николай жымиды да ата алмай қалған себебі — автоматын оқтау керек болғандықтан екенін айтты. Лопахин көзін қысыңқырап, сенбеген дауыспен:

— Соғысқа кіргенде әзір болмағаның ғой ол? Онда сен ұят-арды белге түйіп алып, маған оқ әперіп беріп тұр, сен үшін мен соғыса берсем де болады екен... Сен тек мені мақтап қойсаң болғаны да... Солай ма? Жаман сауда емес екен...— деді.

Николайдың тұнжырай бастағанын көріп, шолақ та болса күшті қолын созып:

— Сен жәбірленбе. Дұрысын айтқанда өкпелемеу керек. «Құдай қосып құда болған екеміз»,— бірге соғысамыз да. Кел, танысайық, сірә, біз жерлес те болсақ керек: сен Ростов облысынікімісің? Бәсе, мен Шахта қаласынықімін. Дос болайық,— деген.

Сол күннен бастап бұлардың достасып кеткені де рас еді. Қиыны жоқ, қитығы жоқ солдат достығы табылды. Кекесіні көп, тілі удай, қатын құмар, ойыншы Лопахин, көп үндемейтін, сабырлы Николайдың мінезіндегі кемдігін толықтырған-

дай еді. Қартаң басқан баяу қозғалатын украин старшина Поприщенко бұл екеуіне қарап ылғи былай дейтін:

— Петр Лопахин мен Николай Стрельцовты қайтадан илеп, қайтадан пісіріп шығарса, екеуінен толық бір адам шығар ма еді, қайтер еді? Мүмкін, шықпай да жүрер. Осы екеуін қосқанда не шығып жүретінін кім біледі...— дейтін.

Өзен жағасында саперлардың аралары ырылдасады. Судың шалпылдағаны, шомылған қызыл әскерлердің рахаттанған үндері естіледі. Лопахин мен Николай үндеспестен өзенге қарай келе жатыр. Аздан соң Лопахин:

— Жүр, көпірдің арғы бетіне барып шомылайық. Сол жер тереңірек екен,— деді.

Құлап жатқан плетеннен Лопахин бұрын аттап өтіп, жол үстінде тұрып қалған трактормен қарай басын изеді. Май-май болған екі трактористпен, белуарына дейін жалаңаштанып алған Звягинцев, мотордың маңында әуре болысып жатыр екен. Звягинцевтің жап-жалпақ жауырыны, бұлшық еттері түйілген қолдары қара-ала, торы-ала болып әбден майланыпты. Қара жолақ бетін де қиғаштай сызып өтіпті. Сырт көйлегін сыпырып тастап, машина кездесіп қалғанға қуанып кеткен Звягинцев өте ықғайлы, өте жетік қимылдап жатыр.

— Әй, сал жігіт! Жігіттерден азырақ құм ал да, бізбен бірге шомылуға жүр. Бірдеме ғып тазартып алармыз сені ысқылап, жүр,— деді Лопахин өте беріп.

Звягинцев дауыс шыққан жаққа қарап Николайды көрді де күліп жіберді:

— Микола, машина деп мынаны айт! Күш дегенде өлшеу жоқ! Қанша жүкті сүйреп жүргенін көремісің! Ойыншық дерсің! Аз ғана айналысып ем, өзіміздің МТС-қа барып қайтқандай болдым... Мына мотор, құдай біледі, үш комбайнды қатарынан сүйреп әкетер еді!— деді.

Звягинцевтің албыраған жүзінде шын-ақ бақытты адамның нұры бар еді, Николай еріксіз күндеп те қалды.

* * *

Тұпық судың бетінде сарғалдақ жүзіп жүр. Өзеннің дымқылы мен батпақ иісі келеді. Николай шешінді де сырт көйлегі мен шұлғауын жуып алды. Содан кейін, тізесін құшақтай барып құмға отырды. Оның қасына келіп Лопахин жантая кетті.

— Николай, сен бүгін тұнжыраңқы екенсің...— деді ол.

— Неменеге қуан дейсің? Қуанарлық себеп қайсы?

— Не себеп керек? Тірімісің? Тірісің. Ендеше қуана бер соған! Мына күннің де бүгін өзгеше болғанын байқасаңшы. Жалқындай күн көзі, жарқыраған өзен, жүзген сарғалдақ-

тар... Тамаша емес пе? Мен саған таң қаламын. Сен енді саркідір солдатсын. Соғысқа кіргеніңе жыл болып қалды. Ал, қайғы-мұңың әскерге жаңа шақырылған адамдікінен де көп. Сен не ойлайсың өзің? Бізді жау тықсырып бір жібергөн екен, сонымен заман ақыр орнай қалды деймісің? Осымен соғыстың да біткені деп ойлайсың ба?

Николай ұнатпай қабағын шытып:

— Соғыстың біткені деген кім бар саған? Мен тіпті олай деп ойламаймын. Бірақ, мынау ауыр жайымызға жеңіл көзбен де қарай алмаймын. Ал, сен тап солай қарайсың. Алып-жұлып бара жатқан ешнәрсе болмағандай көресің Мен үшін үлкен апат болғаны айдан анық. Ол апаттың шамасы қандай, оны сенімен мен білмейміз. Бірақ, ойланып, шамалауға болады ғой. Міне, біз бес күн жүріп келеміз. Донға таянып та қалдық, әр жағында Сталинград тұр... Біздің полкты күл-талқан қылды. Басқалар қайтті екен? Армия ше? Біздің фронттың жалпақ бір жерінен үзіп жібергені айқын-ақ. Немістер құйрық тістесе келе жатыр. Немістен кеше ғана қарамызды үздік. Содан бері жосып келеміз, қашан тоқтарымыз белгісіз әлі. Қайда барып, қашан тоқтарыңды біле алмай жүре беру деген қайғы емес пе? Мынау отырған бейбіт ел бізге қалай қарап қалып жатыр? Жынданып кеткендейсің!— деп Николай тістерін шақыршақыр еткізді де теріс айналды. Ол бір минуттай үндеген жоқ. Көңілін басып болған соң, салмақты тыныш дауыспен:

— Осының бәрінен жаның мен тәнің айрылысқандай емес пе. Ал, сен болсаң, тірісің ғой — қуана бер, күннің көзі, өзең, жүзген сарғалдақ дейсің... Сарғалдағыңмен бірге әрі кетші өзің, менің оған қарағым да келмейді. Қарасам жүрегім айниды! Сен бір жаман пьесадағы арзан белсенді сияқтысың. Медсанбат жаққа баруға да ұялмайсың...— деді.

Лопахин буындарын сытырлатып тұра келді де:

— Медсанбат жаққа бірге бармағаның бекер болды сенің... Онда бір тіпті әсем доктор қыз бар, мен саған айтайын... Үшінші рангалы доктор. Сол қызға бір қарасаң болғаны, қазір майданға кіргің келеді. Соғысып жараланып, соның қолына түссең деймін. Доктор емес, таңдану белгісі ме дерсің! Құдайға анық!— деді.

— Әй, әрі кетші өзің!

— Жоқ, әй, шын айтам. Қасиеті мен сұлулығы сондай сұмдық! Доктор қыз емес, алты ауызды миномет дерсің. Командирлерді былай қойғанда, біз сияқты солдат үшін де сондай қауіпті.

Николай үндеместен, тұнжыраған бойы су бетіне түскен ақ бұлттың сәулесіне қарап отыра берді. Лопахин салмақты дауыспен демесең баяғы сол улы тілімен сөйлеп:

— Мен иттің әдетіне еліктеп, құйрығымды тақымыма қысып алып сүмпендей беретін де себебім жоқ деп ойлаймын. Бұл саған түсінікті ме? Бізді жау төмпештеп алды ма? Олай болса, төмпештейтін реті болғаны. Иттің күшіктері, жөндеп соғысыңдар! Өз жеріңнің әрбір бұтасына, әрбір төбешігіне жармасып, айрылма. Соғыса біл! Жауды ұрғанда ықылық атқандай етіп, өлтіре соқ ендеше! Ұра алмасаң, кімге өкпелейсің! Өзің ұра алмасаң, аузы-мұрнынды қанға боянғанына да, тұрғын елдің сүйсінбей қарағанына да жәбірленбе. Олар бізді неліктен бар-жоғын алдына қосып қарсы алсын? Бетіне түкірмегеніне рақмет айт. Кәне, сен маған мынаны түсіндірші: немістер ғой алақандай бір деревняны алса, оны қуып шығу үшін біз орасан көп күшті сарп етеміз; ал біз неге дағарадай қалаларымызды оп-оңай тастап, жорта жөнелеміз? Сол қалаларды кейін қайтарып алатын біз боламыз ба, болмаса, басқа бір туысқанның қайтарып әпере ме? Мұның себебі, мырзам, тыңдар болсаң мен айтайын, мынада ғана: біз әлі соғыса білмейміз, үйрене алған жоқпыз, әлі көктеніп те жетпеппіз. Тезірек соғысып үйренсек, соғысқа кіргенде аузымыздан ақ көбік шашып жүретін болсақ, немістің беті батысқа, сырты шығысқа қарайтын болады. Мысалға мені алатын болсаң, менің кекті ашуым қайнап болды дер едім. Нанбасаң, менің бетіме түкіріп қалшы, түкірігің қайнап шыж ете түседі. Сондықтан да менің құйрығым қайқайып, көңілім көтеріңкі жүреді. Сен болсаң, құйрығыңды қысып алып, көзіңнің жасын тыя алмайсың. «Ah, полкымызды талқандады! Армияда не қалды екен! Майданды немістер үзіп кетті!» дейсің. Қарғыс атқан неміс жерге кірсін! Қимелеп кіріп келгені рас-ақ. Ал біз күшімізді жинап алып, қайта соққанда, оны аман алып қалатын кім екен? Осы шегініп бара жатқан бетіміздің өзінде немісті түйгіштеп кетіп бара жатсақ, ертең шабуылға көшкенде он есе төпей ұрмаймыз ба! Жақсы ма, жаман ба, біз шегініп келеміз. Ал немістер шегіне де алмайтын болады! Беті батысқа бұрылса-ақ, біздің жерді тағы қайта бастырмау үшін немістің сирағын қырқамыз! Мен осыны ойлаймын. Ал, саған айтарым: сен менің көзімше жыламасаң екен осы, бәрібір мен көз жасыңды сүрте қоймаймын. Соғыс үстінде менің қолым ауырлап та кеткен жайы бар, кім біледі. Тиіп кетіп те жүруі мүмкін...

— Мен де ешкімнің көңілімді көтергенін тілемеймін. Онбаған неме, сен де асыл сөздеріңді босқа шығындамай-ақ қой. Онан да біз қашан соғысып үйренеміз, соны айтшы. Сібірге жеткенде үйренеміз бе?— деді Николай.

— Сі-бір-ге жеткенде деймісің?— деп, Лопахин қайта сұрады, дауысын үзіп-үзіп сөйлеп, шытынап тұрған көзін

де қағып-қағып қалды,— жоқ, қымбатты мырзам, ол мектепке барып үйрену алыс болар! Осында үйренеміз, осы далада соғыса жүріп үйренеміз! Түсінікті ме? Ал, Сібір дегенді жағрафиядан уақытша сызып тастай тұрайық, кеше маған менің жолдасым Сашка: «Оралға бір жетіп алсақ, тау арасында, орман шатқалында немістің сілесін қатырамыз» деді. Мен оған «Сен тарбақа, Орал дегенді тағы бір аузыңа алсаң, танкіні мүрдем кетіретін оқты сенен де аямаспын. Мына бел-асарды иығымнан сыпырып алармын да, сенің қуыс басыңды ұшырып түсірерміп!»— дедім. Ол сөзінен тайып түсті де — ойнап едім деді. Е, мен де ойнап айтамын дедім. Ондай ақмаққа танкіге арналған оқ пен танкі ататын бел-асарды кім қор қылсын. Әңгіме сонымен тоқтап қалды.

Лопахин еңбектеген бойы өзенге жақындап, дымқос құммен күс болып кеткен табандарын ысқылай бастады. Аздан соң тағы да Николайға бұрылып:

— Коля, марқұм политрук Рубаевтың бір сөзі есіме түсе қалғанын қарашы. Ол бір генералдың айтқан сөзі болса керек: «егер әрбір қызыл әскер бір-бір немісті өлтірген болса — соғыс әлдеқашан біткен болар еді!»— депті. Олай болса, біз әлі немістерді ұра алмай, өлтіре алмай келе жатқанымыз емес пе?

Әңгімеге әлдеқашан жалығып кеткен Николай ызалы үнмен:

— Ол бір оңай есеп қой... Егер біздің әрбір генералымыз тым болмаса бір айқаста жеңіп шыққан болса, соғыс одан гөрі тезірек бітпес пе еді?— деді.

Лопахин табанын ысқылауды қойып, сақылдап келіп күлді де:

— Ойбай-ау, генерал бізсіз қалай жеңіп шыға алады? Жындымысың өзің? Әлгі Сашка сияқты солдаттармен жеңіп шығып көрші, сен. Ол Донға жетпей жатып, Оралға қарап келе жатыр! Әскерсіз генерал, болмаса жаман әскерлі генерал — белі жоқ күйеумен тең. Ал, генералсыз әскер — күйеусіз болып жатқан той сияқты. Әрине, Сашка сияқты генералдар да бар. Кейбір сорлы генералдарды немістер дәл шекарадан бастап иықтап еді, әлі иықтап келеді. Әрине, ондай генерал әбден қара тер болды, есін жинауға да шамасы жоқ, ол неміске қайрат көрсету дегенді ойлай да алмайды; бар ойы — мені тағы бір төмпештеп алмаса екен дейді. Бағымызға қарай, ондайлар аз, әйтеуір. Оларға қарап қалған күн де жоқ. Кейде бізде мынадай да бір жаман әдет бар: майданның бір жері ойсырай қалса, пыш-пыш сыбырласып, генералдарды өсектей бастаймыз: олар сондай, олар мұндай, соғыса білмейді, бар бәле солардан дейміз. Ал, шын тексеріп келсек, айыпты ылғи олар емес. Генералға ұрысқанда да сыпайылап ұрысқан

жөн ғой дейміп. Өйткені, генерал деген соғыста ең бақытсыз адамдар. Немене, жаңа қақпаға кездескен қойға ұсап, көзіңді неге тіге қойдың маған? Шыны осы, тап мен айтқандай. Ертеректе, ақылым жетпегендіктен, генерал деген атаққа мен де күндей құмартатын едім. «Не деген тап-таза тұрмыс! Еркек қырғауылға ұсап сәнденеді де жүреді. Оқопты ол қазбайды, батпақты бауырымен сызып еңбектемейді!..» деп ойлайтынмын. Кейін әрі-бері ойлап қарасам, құмартатын түгі жоқ екен.— Ол кезде мен бронебойшы емес, мылтықшы едім. Бір күні біздің ротаны қарсы шабуылға тұрғызды. Мен бірдемеге айналып кешеуілдеп қалдым. Шынымды айтсам жаудың оғы бораң жауып тұр еді. Жерден көтеріле қойғың да келмейді. Взвод командирі жүгіріп келіп, наганын суырып алып, «тұр!» деді маған. Ата-енеден жіберіп те алды, түсінікті ғой? Шабуылға барып та қайттық. Содан кейін мен: «жақсы-ақ, мен қатардағы солдатпын, айыбыма қарай бір боқтау естідім; мен ғой жалғыз қара басыма ғана жауаптымын, ал, дивизия командирі мыңдаған адам үшін жауап береді-ау?» деп ойладым. Мыңдаған адамның жөндемсіздігіне ол неше боқтау алады екен дейім. Армия қолбасшысының күні не болмақ? Есептей бастап ем, есім шығып кете жаздады. Жоқ, дедім. Осы солдат күйімде-ақ қала беремін...

Сен өзің ойлап қарашы, Николай. Түн бойы ғой штаб басғығын қасына алып, генерал картаға үңілумен отырады. Шабуылды әзірлейді, тамақ та жоқ, ұйқы да жоқ. Ойында бір-ақ нәрсе бар. Әртүрлі ауыр ойлардан көзінің алды қалталанып кетеді; әртүрлі жорамал жасаудан басы жарылып кеткендей. Әр жайды ескеру керек, әр жұмбақты шешу керек... Міне, ол полктарын шабуылға аттандырды; шабуылы түкке аспады. Неге? Себебі толып жатыр. Генерал дейік, туған ұлындай көріп, Петр Лопахинға сеніп еді, дейік. Петрды қорқу жеңіп, қаша жөнелді. Петрдің артынан Николай Стрельцов жөнелді, оның артынан басқа көк соққандар жымып берді. Енді ар жағында неміз қалады? Әрине, сол қарбаласта өліп кеткен генералға ешнәрсе де айтпайды... Ал қашып құтылып тірі қалғандар демін алып болған соң, генералды ұрса бастайды. Ұрысқанда баттастырып тұрып ұрсады. Ұрысқанда бар шынымен ұрысады. Өйткені, барлық айып генералда деп ойлайды, өздері сүттен ақ көрінеді. Әрине, устав бойынша, әркім ішінен ғана ұрысады. Бірақ, генералға келер жеңілдік қайсы? Генерал өзінің жер үйінде отырып, дал болған басын ұстайды. Айналасында отқа үймелеген көбелектей торлап мыңдаған боқтаулар жүреді. Оның үстіне телефон шылдырайды. Сорлы генералды тұп-тура Москва шақырып тұр. Генералдың әдемі фуражкасын үрпие бастаған шашы көтеріп

әкеткендей болмасқа не шара. Сорлы генерал телефонды ала беріп «сорлы шешем, сорың тағы қайнайтын болғаны да. Мені несіне генерал етіп таптың екен?» деп ойлайды. Телефонмен ешкім боқтамайды оны... Москва адамдары сыпайы келеді. Бірақ, боқтағанынан көрі де өлтіріңкіреп жібереді... Мысалы, былай дейді делік: «Сіз, Иван Иванович, неге осынша өнерсіз, неге мұнша топас соғысасыз? Сізді оқытып тәрбиелеуге, киіндіріп-ішіндіруге мемлекет қазынасын төкпеп пе едік? Жас бала жөргегін былғаса жөні бар. Сіз жас бала емессіз ғой. Былғайтыңыз баланың жөргегі де емес, бүкіл шабуыл жұмысын былғадыңыз. Қалайша бұлай болып шықты? Түсіндірсеңіз екен...»— деді, дейік. Әрі сыпайы, әрі ақырын ғана айтылды. Бірақ генералдың тынысы тарылып, арқадан моншақтаған тер өзендей ақпай ма?..

Жоқ, Коля, сен қайтсең үйт, мен генерал болғым келмейді! Мен атақты жек көрмеймін-ақ, бірақ болмаймын. Егер мені бір күні Кремльге шақырып алып: «Жолдас Лопахин, Н. дивизиясының командованиесін сіз алыңыз» деп жүрсе, мен басымнан бастап бақайшағыма дейін көгеріп кетер едім. Және үзілді-кесілді безіп шығар едім. Оныма да құлақ аспай бол да болдың астына ала берсе, Кремльдің биік қырқасына шығып алып, Москва өзеніне, тап былай «гүмп» ете түсер едім...

Лопахин екі қолын дәл төсінде айқастырып алып секіріп кеп кетіп, көгілдір тартып жатқан суға гүмп етті. Өзеннің ортасына жақындап барып, сүңгіп қайта шықты да көзі бажырайып, шашалып сөйлеп:

— Бол жылдам түсе қал. Әйтпесе, суға батырамын!— деді.

Николай да жүгіріп келіп, суға беріп кетті де құлаштай жүзіп Лопахинның қасына барды.

— Суға қалай батырады екен, мен саған көрсетейін, қисық аяқ албасты,— деп Николай қолын соза бергенде Лопахин қайта сүңгіп кетті де тек қана май құйрығы жалт етіп қалды.

Шомылғаннан кейін Николайдың шаршағаны да бітіп, басы да ауырғанын қойып, денесі сергіп қалды. Шаңқай түстегі жалқын күн нұрын еркін төгіп тұрған дүниеге енді разы адамның разы көзімен қарай бастады.

— Не деген тамаша! Дүниеге қайта келгендей болдым ғой!— деді ол Лопахинға.

— Суға түскеннен кейін бір қағар арақ пен майлы сорпа болар ма еді! Ана құдай атып қойған Лисиченко тағы да быламығын даярлап жатыр. Өзі ғана қақалып өлмейді-ау соның...— деді Лопахин, бір аяғымен секектеп, бір аяғын дамбалының балағына кие алмай жатып.

— Жүр, кеттік. Әлде барып бір кемпір-мемпірден сорпа сұрап ішеміз бе?

— Ұят болар.

— Бермес деймісің?

— Берсе берер, бірақ ыңғайсыз болар.

— Егер өзіміздің асхана болмаса қайтер ең? Ыңғайсыз деген немене ол, барайық. Өзіміздің туған облысымызда жүріп сорпа сұрап іше алмаймыз ба?

— Е, біз бір қаңғыма, қайыршы емеспіз ғой,— деді Николай, әлі де тәуекел ете қоймай.

Екі таныс қызыл әскер бөгеттен асып келеді. Біреуі ұзын бойлы, арық, көзінде оты жоқ, баланың аузындай ғана кішкене ауызды екен. Қолында су болған түйіншегі бар. Екінші біреуі сырт көйлегінің түймелерін салып келе жатыр. Суға кетіп қалып шыққандай еріндері қап-қара, көгерген беті дірілдеп қояды. Бұл екеуі қабырғаласа бергенде Лопахин бірдемені сезе қалғандай, мойнын ожар бұрып алып:

— Түйіншектерің немене?— деді.

— Шаян ғой,— дей салды ұзын бойлы әскер.

— Ehe! Қайдан ұстадыңдар?

— Бөгеттің қасынан. Бұлақ па бірдеме бар ғой, сол жерде. Суы сондай суық екен, шекеңнен өтеді. Лопахин екінші дауыспен:

— Біз нағып ескермегеміз мұны?— деп Николайға қарады да ұзын әскерден:

— Қанша ұстадыңдар?— деп сұрады.

— Жүз шамалы. Бірақ, ұсақ екен.

— Бәрібір, екеуіне о да көп,— деп, Лопахин да жақындай берді оған.— Бізді де алыңдар іштеріңе. Шелек пен тұзды мен табамын. Бірге пісіреміз, жарай ма?

— Өздерің неге ұстап алмайсыңдар?

— Өй, сен не айтып тұрсың өзің? Енді уақыт бар ма? Қиқаңдамай қонақ ет бізді. Берлинді алған күні мен сені пивоға сілейтермін. Құдай біледі, шыным!

Ұзын қызыл әскер еріндерін бүрістіріп алды да келекелей сөйлеп:

— Теріс ақыл емес, көтеріп тастадың көңілімді,— деді.

Лопахин піскен шаянды жеуге тым-ақ құмартып тұр. Ол аз ғана ойланды да:

— Оған көңілің тынбаса қазір-ақ болсын... Кісі басына бір қағар арақ та табамын... Жараланып жүрсем керек болар деп сақтағаным бар еді. Шаянның құрметіне қазір-ақ ішіп қоятын боламыз да,— деді. Ұзын бойлы солдат қуанғанынан көзі жарқ ете түсіп:

— Ендеше жүріңдер,— деді.

* * *

Лопахин өз үйіне келгендей-ақ, қисайып жатқан кішкене қақпаны шалқайта тастап, аулаға кіріп келді. Ермен мен ошағанға лық толып тұрған аулада адам аяғын алып жүре алар емес. Қора-қопсы, түгел астан-кестең, терезенің қақпағы жалғыз ілгешекке ғана ілігіп тұр. Есік алдындағы баспалдақтар шіріп кеткен. Мұның бәрі де — бұл үйде көптен бері еркек жоқ деп тұр еді. «Үй иесі майданда шығар, іс орайы келер» деп ойлады Лопахин.

Сарайдың қасында тұрған көк белдемше мен кір-кір кеудешелі кішкене ғана бір кемпір тезек үйіп жатыр екен. Қақпаның сықыр ете түскенін естіп, кемпір байғұс еңкейген арқасын әрең жазып, қошқыл-күрең алақанымен көзін қалқалап, келе жатқан жат әскерге қарады. Лопахин жақын келіп, сыпайы түрде амандасты да:

— Шеше, бір шелек пен азырақ тұз тауып бермес пе екенсіз? Шаян ұстап алып едік, соны аспақшы едік,— деді.

Кемпір қабағын қарыс жауып алып, еркек дауысындай қатаң дауыспен:

— Тұзды сендерге берем бе? Сендерге тұз түгіл мына тезекті берсем де арам болар!— деді.

— Шеше-ау, ол рақымсыздықтың себебі не?

— Сен немене, білмей тұрмысың себебін?— деді кемпір өте бір қатал үнмен.— Көзінде бір ұялу деген болсайшы! Қайда қашып барасыңдар? Доннан өтуге асығасыңдар ма? Сендер үшін соғысатын кім болмақ? Қолымызға мылтық беріп, сендерді немістен қорғап қал деп біз сияқты кемпірлерге бұйырарсыңдар? Үш күн бойы хутор арқылы өтіп жатқан әскерді көріп, қажыдық әбден. Болдық сендерді көріп! Елді кімге қалдырып барасыңдар? Ұяты жоқ, ары жоқ, ант ұрғансыңдар сендер! Қай уақытта ғана біздің осы жерге жау келіп жетіп еді? Ешуақытта жеткен емес-ті! Осы жасымның ішінде көрген емеспін! Тағ атса-ақ, батыс жақта жау зеңбірегі өкіріп жатқанын есітеміз ылғи. Тұз керек болған екен сендерге? О дүниеге барғанда өздеріңді тұздасын келістіріп тұрып. Бермеймін тұзымды. Жоғал!— деді.

Ұялу мен ашудан күп-күрең болып кеткен Лопахин кемпірдің кекті ашуын тыңдап болды да:

— Шешеке, неткен көк айыл едіңіз!— деді.

— Ішім елжірейтін қай қылығың бар? Шаян ұстай алғандығына елжірейін бе? Ана кеудеңе тақкан медальді шаян ұстап алғаның үшін бермеген болар?

— Менің медалімде жұмысың болмасын, шеше. Ол сенің жұмысың емес.

Кемпір шашылып жатқан тезектеріне еңкейе беріп қайтадан кеудесін көтеріп алып еді, сонау терең шұңқырда

жатқан қара көздері кекті ұшқын шашып, жайнай қойған екен.

— Менің жұмысым бәрінде де бар. Мен қартайғанша жұмыста бүкірейген адаммын. Қашан да салық төлеп тұрдым. Өкіметке жәрдем еткенде, сендер қашсын деп жәрдем еткем жоқ, қорғасын дедім. Бәрін де талан-таражға тастап, бүгелек тигендей қашпассыңдар, деп ойлағамын. Түсінетін боларсың бұған?

Лопахин тісі ауырғандай қабағын шытып, жөнеле беріп:

— Мұның бәрін мен сенсіз де білемін, шеше. Бірақ, тап бұлай сөйлеуің орынсыз сенің...— деді.

— Қалай ойласам, солай сөйлеймін. Мені оқытуға жасың жеткен жоқ әлі!

— Сірә, майданда ешкімің жоқ болар. Әйтпесе, бұдан басқашарақ сөйлеген болар едің.

— Менің ешкімім жоқ па майданда? Бар, көршілерден біліп кел. Не айтар екен. Менің үш ұлым, бір күйеуім майданда жүр. Төртінші, ең кіші ұлымды Севастополь қаласында өлтірді. Түсіндің бе енді? Сен бөтен жерден келген жат адам болған соң ғана жөндеп сөйлесіп тұрған шығармын. Қазір менің балаларым қайтып келе қалса, мен оларды қораға да кіргізбес едім. Қақ маңдайдан таяқпен кеп тартар едім де: «Соғысам деп кетпеп пе ең, соғыс ендеше жөндеп. Жауды соңына ертіп алып, бүкіл ұлан-байтақ еліңді аралатпақ па едің? Жұрт алдында кәрі шешеңді ұялтпасаң етті!»— дер едім мен оған.

Лопахин маңдайынан сорғалаған терін орамалымен сүртті де:

— Кешіріңіз, шеше, біз асығыс едік... Басқа бір үйден шелек тауып алармын,— деп, жапырылған ермен арасындағы жалғыз аяқ жолмен кейін қайтты. «Қайдан келіп ем мұнда, ет жемесем де сорпа ішкендей болдым ғой!»— деп ойлады ол.

— Әй, жігіт, тоқтай тұр!

Лопахин жалт қарады. Кемпір келе жатыр артынан. Кемпір үндемей ғана Лопахиннің алдына түсіп, сықырлаған баспалдақпен үйге кірді де аздан соң шелек пен тұз алып шықты.

— Ыдысымды кейін әкеліп бер!— деді баяғы қатал дауысымен.

— Жарайды. Біз пақ адамдар емеспіз... алайын... тәңірі жарылғасын, шеше!— деп басын төмен иді. Неге үйткенін өзі де аңғарған жоқ.

Бітпес еңбек, ұзақ өмірден бүкірейіп кеткен кішкене кемпір үн қатпаған қатал күйінде жүре беріп еді, Лопахинге кемпірдің бойы өзінен екі есе биік сияқтанып, кемпір оған

жоғарыдан төмен қарағандай көрінді. Әрі жеркеніп, әрі бейшарадай аяп қарағандай болды...

Николай мен манағы екі қызыл әскер Лопахинді сыртта күтіп қалған. Олар шарбақтың көленкесінде салқындап, темекі тартып отырған. Су көйлекке түйіп алған шаяндар сықырлап, қозғалысып қояды. Ұзын бойлы қызыл әскер күнге қарады да:

— Біздің жігіт кешікті ғой. Шелек сұрап ала алмай жүрген болар. Үлгіре алмай жүрмесек жарар еді,— деді.

— Үлгіреміз. Батальон комиссары мен капитан Сумсков жаңа ғана зенитчиктердің телефонына кетті,— деді екінші жігіт.

Содан кейін олар бұл қай жерде болса да егіннің жақсы шыққанын, құлап жатқан қалың егінді лобогрейкамен шауып алу қиын боларын, биылғы егінді жинап алу әйелдерге өте ауырлыққа түсерін, егер бұл шегіну тоқталмаса, немістерге көп дүние қалғалы тұрғанын кеңесіп кетті. Олар шаруашылық жайын кәдуілгі мейрам күндерінде көшеде жатқан ағаштарға отырып алып кеңесетін іргелі крестьяндарша-ақ байсалды түрде ойланып, салмақпен кеңесіп отырды. Олардың дөкір сөздерін естіп отырған Николай мынаны ойлап еді: «бұл екеуі күні кеше соғысқа қатынасып еді, ал бүгін бұлар үшін соғыс деген жоқ сияқты. Аз ғана дем алып, суға түсіп, бойларын сергітіп алып еді, егін жайын ғана кеңесіп отыр. Звягинцев трактормен әуреленіп жатыр, Лопахин шаяндарды асудың соңында. Бұларға бәрі де айқын, бәрі оңай. Шегініп келе жатқан жайымызды ешқайсысы сөз қылмайды. Ол бір өлім жайын сөз қылғанмен бірдей көрінеді. Соғыс деген — асуы жоқ тік біткен тауға шығып бара жатқанмен бірдей. Жеңіс сол таудың төбесінде болмақ. Тауға өрмелеп бара жатқан жұрт жол қиындығын сөз қылғысы келмейді. Өз ойларының мұңдары, өз бастарының қамы — кейін бұрып, бар тілектері сол таудың төбесіне жету, қалай да жету жайында! Сырғып кейін кетеді , құлап та түседі, тағы да тұрып жоғары өрлейді. Бұларды тоқтата алатын ешкім жоқ. Тырнақтарынан айрылып, қызыл қан жосадай сорғаласа да, төбеге шықпай қоймайды. Төрт тағандап өрмелесе де шығады!»

Майдан тағдыры қосқан жолдастары жайында осындай ойлар келуі Николайдың бойын жылытып, қуантып жіберді. Ұзамай бұл ойын Лопахиннің келуі бөлді. Әбден терлеп, қып-қызыл болған Лопахин асығыс басып, аһлап-үһілеп келді де:

— Апырай, неткен ыстық еді! Тамұқтай күйдірді ғой,— деп, жанағы кемпірмен сөйлескенімді естіп қалмады ма екен дегендей Николайдың бетіне тесіле қарады.

— Ал, сорпа жайында қам қылған жоқпысың?— деді Николай.

— Шаяндарды пісіретін болсақ, сорпаның керегі не?

— Кешіккен себебің не болды?

Лопахин анау екі қызыл әскерге қарай көзін бір төңкеріп қойды да:

— Сөз құмар, жайдары бір кемпірге кездесіп қалдым. Сол жібермеді. Көрінгеннің бәрін сұрайды, кімбіз, қайдан келеміз, қайда кетіп барамыз, соның бәрін сұрағаны... Кемпір емес, тамаша екен бір! Балалары майданда екен. Әскерді көрген соң, не жаны шыдап тұрсын, қорғасындай балқып, ас бергісі келіп, қаймақ жемейсің бе деп, жібермегені...

— Сен, немене, жемедің бе сонымен?— деді Николай қорқып кеткендей.

Лопахин Николайға жеп жіберердей түйіліп:

— Мен қанғыма қайыршымын ба? Сорлы кемпірдің азғана қаймағын жалап-жұқтап кететін не бопты маған?— деді.

— Бекер болған жемегенің... Қаймағын жеп алып құнын төлеп кетуге болатын еді ғой,— деді Николай өкінген дауыспен.

Лопахин басқа жаққа қарағаң бойы:

— Мен сенің қаймақты жақсы көретініңді білмедім ғой, әйтпесе ала келетін едім... Айтпақшы, соңыра шелегін сен апарып берерсің де, қаймақ сұрарсың. Кемпірдің ақ жаоқындығы сонша, сенен соқыр тиын да сұрамайды. Сен тек ақша ұсынып жүрме оған, жәбірлеп аларсың. Ол ыңғайын кемпір маған аңдатты да: «шегініп бара жатқан жауынгерлерді сонша аяймын, не барымды сыпырып берер едім» деді. Ал, кетейік, әйтпесе шаяндарымыз жарылып қалып жүрер...

Николай быламықты жеп болып, шелекшесін жуып, сүртіп алды. Лопахин жеген жоқ. Ол от басында жүгініп отырған бойы шыбықпен шелекте пісіп жатқан шаяндарды аударыстырып қойып, серейіп қалған қысқашты қызыл сиақтарға қомағай қарап отыр.

— Садовой көшесіндегі «Жиһанкез» қонақ үйінің тамағынан қалай кем соғар екен,— деді Лопахин.— Жас шаян, тамаққа қосатын көк шөп — укроп иісі жұпардай аңқымай ма? Енді бір шелек суық пива болар ма еді! Мыналардың иісінен құлап түскендеймін, ойбай, мені ұстай беріңдер!..

Көше бойлап, араларын бір мөлшерде ашық ұстап, медсанбат машиналары өтіп барады. Ең соңында көкке боялған американдан келген жеңіл машина кетіп барады екен. Жап-жаңа машинаны оқ шұрқ-шұрқ тесіпті де кеудесіндегі қаптырма қаңылтыры аяусыз жаншылып қалған. Маши-

нның үстінде — ернеуіне сүйеніп отырған жеңіл жаралылар кетіп барады. Күнге күйіп күрең тартқан жүздерде жараны байлаған ақ таспа шүберек айқын ағарандайды.

— Машинаны тым болмаса брезентпен жауып алса қайтеді екен?— деді Николай.— Үстінде отырған адамдар күйіп кетпей ме мынау ыстықта?

Ұзын бойлы қызыл әскер жаралыларға қарады да күрсініп қойды.

Күндіз несіне жөнелтеді екен десеңші. Мынау ашық далада жау самолеттері байқап қалса, бәрін де салмадай турайды бұлардың. Жұрттың ойы тұтығып қалған білем, ойлау деген қайда осы?

Екінші қызыл әскер — олар бір себеппен жүріп бара жатқан шығар. Саперлардың балғалары да тақылдатуын қоя қойды. Салқындап бей-барақат отырған біз-ақ-ау дейміп,— деді.

Николай тыңдай қалып еді, хутордан бір ұнамайтын тыныштық бар екен. Ұзап бара жатқан машиналар мен гүрілдескен көгершін үні ғана келеді. Ұзамай, батыс жақ беттен үйілеген зеңбіректің таныс гүрсілі де естілді.

— Шаяндар бізге күлетін болды!— деді Лопахин үмітсіз дауыспен. Содан кейін қос-қабаттап тұрып, шахтерларша боқтап жіберді.

Шынында да шаяндарды пісіріп алуға болмай қалды. Ұзамай «қауіп» үнін беріп, полкты қозғай бастады. Капитан Сумсков зақымданған басын қалтандатып келіп, қатарланып қалған әскерді бір шолып өтті де, дірілдеңкіреген дауыспен былай деді:

— Жолдастар! Хутордың ар жағындағы, бірнеше жолдың айқасқан жеріндегі биікке барып, бекініс жасауға бұйрық алдық. Жаңадан жәрдем келгенше сол биікті қорғауымыз керек. Міндет айқын ғой? Соңғы күндерде біз көп күштен айрылсақ та полк туын қорғап қалдық. Соңғы адам қалғанша қозғалмайтын боламыз!

Полк хутордан шығып кетті. Звягинцев Николайды шынтағымен түртіп қалып, көзін бір жарқ еткізді де:

— Соғысқа кіргенде тумен кіруің қандай жақсы болса, шегінгенде тумен шегіну деген құдай басқа бермейтін нәрсе екен!— деді.— Соңғы күндерде осы тудан көзіме сүйел түсе жаздап келеді. «Осының өзін аспазшы Петька Лисиченкоға неге бермейді екен? Асхананың бір жерінде туды ешкімге көрсетпей-ақ сол алып жүрсе несі бар?» деп, мен талай ойладым. Туыңмен бірге жауға сыртыңды беріп кетіп бара жатқаның өлім-ақ енді. Өзіңнен де ұяласың, жұрттан да қысыласың. Сен қалай ойлайсың, шегінбей шыдар ма екеміз?— деді Николайға.

Николай иығын бір қозғап қойды да екі ұшты мағынада:

— Шегінбеуге тиісті-ақпыз ғой,— деді. Өз ойында: «Соғыстың қызуы деген осы! Полктың бас-сирағынан басқа түгі қалған жоқ, ту аман қалыпты әйтеуір; бірнеше пулемет, танкі ататын мылтықтар, асхана қалды; сонда да тас кедергі болуға кетіп барамыз... Зеңбірек те жоқ, миномет те жоқ, қатынас-байламнан да айрылдық. Капитан бұйрықты кімнен алды екен? Атағы үлкенірек көршілердің бірінен алды ма екен? Ол көршінің өзі қайда екен? Егер танкі шабуылы бола қалса, зенит-зеңбіректері қолғабыс берсе екен. Бірақ, олар тура Донға тартар-ақ. Дон өткелін қорғау да керек қой. Айтпақшы солар осы хуторда неменеге ұйлығып жүрді?. Бәрі де Донға қарай жөңкіліп барады. Жалпақ далада босып жүрген бөлімдер. Жай қандай, жағдай қандай, оны ешкім білмейді. Оны майдан қолбасшысының өзі де білмейтін болар. Осының бәрін тәртіпке салар, күшті бір қол да жоқ... Міне, шегіне бастасақ, ылғи осындай даңғазаға ұшырасасын...» Николайдың ойында осы еді.

Николай енді азғанадан соң қауіпті бір ойларға да тоқырап қалды: «егер жау орап алса қайттік? Біз у-шу даңғаза болып жүргенде жәрдем келе алмай қалып, жау жағы қалың танкімен қаптай соқса не болармыз?»

Бірақ, бастан кешіп келе жатқан жеңіліс ызасы сонша күшті болғандықтан, бұл қауіпті ойдан ол қорыққан жоқ. Ойымен барлық қауіпке де қолын бір-ақ сілтегендей болып: «Е, мейлі! Тек қана тез бітсе екен! Егер окоп қазып алып үлгірсек — фрицтердің де сазайын тартқызып көрерміз! Аянбаспыз-ақ! Оқ жеткілікті болғай-ақты. Полктың енді қалған адамдары бәрі де тіс қаққан, көпшілігі коммунист, капитан да жақсы — сөз жоқ, тіресе аламыз!»— деп ойлады ол.

Жел диірменнің қасында жеті жасар ақ бас бала жалаң аяқ қаз бағып жүр екен. Бала жүгіріп қолға жақындап келді де өтіп бара жатқан қызыл әскерлерге қызыға қарап, ернін күбірлетіп тұра қалды. Николай балаға қадала бір қарап еді, аң-таң болды: апыр-ау, қалай ұқсайды өзі? Өзінің үлкен ұлының көзіндей арасы алшақ тұрған көк көздер, тап сондай аппақ «кендір шаш»... Николайдың көздері шарасынан шыға жаздады. Баланың бетінде де көп ұқсастық бар. Тығызша біткен кішкене денесі де ұқсайды. Жанындай көретін ұлы осы күні қайда жүргенін білетін кім бар?

Өзінің баласына құйып қойғандай ұқсай қалған балаға Николайдың тағы бір қарағысы келіп еді, соғысқа кірер алдында жүрегінді босататын ойды ойламау керек деп, өзін өзі ұстап қалды, қарамады. Жетімек болып қалған балаларын да, олардың оқбаған шешесін де, анау төбеден

немісті кейін тойтарып тастағаннан соң еске алармын деп байлады. Ал қазір автоматчик Николайға ерінін мықтап тістеніп алып, басқа нәрселерді ойлау керек еді...

Көңілі едәуір қозғалған Николай біраз уақыт тура алдына ғана қарап келе жатты. Нәрсе салатын қапшығында неше оғы қалғанын анықтаймын деп әуреленді. Бірақ, балаға тағы бір қарамасқа шыдамады да. Бала лек-лек болып өтіп бара жатқан қызыл әскерлерді көзінен өткізіп тұрып қалған екен. Әрі қоштасқан, әрі азырақ ығысқан түрде күнге күйген қолын төбесінен жоғары көтеріп, бұлғап тұр. Николайдың жүрегі тағы да тап таңертеңгідей, қысылып кетті. Көз жасы тағы да бір ыстық тас кесекке ұқсап, алқымға келді.

* * *

Күнсіп жатқан қырқаның басы тастай қатып қалған жер екен. Күрек әрең дегенде бір-екі елі ғана батады. Жауынгерлер алай-түлей қылып окоп қазып ала бастады. Немістің бақылауда жүрген самолеті де ұшып өтті. Самолет қырқаның үстіне келіп төмендеместен айналып жүріп, пулеметпен екі рет тырсылдатты да шығыс жаққа қарай өтті. «Енді ұзамай келетін болар!» десті қызыл әскерлер.

Николай тізеден келтіріп жыра қазып алды да дем алайын деп басын көтерді. Звягинцев те жақын жерде ғана окоп қазып жатыр екен. Тер шығып кеткен сырт көйлегінің арқасы қап-қара, бет-аузы тағы моншақтап тұр.

— Мынау бір жер емес, кесел екен жұртқа деген!— деді ол, алқына дем алып, қып-қызыл болған бетін жеңімен сүртіп жатып,— дәрімен қопармасақ, күрекпен шұқылағанға болар емес. Тәнірі жарылқағыр немістер қыспаққа алмай тұр әйтеуір. Әйтпесе, оқ жауып тұрғанда еңкейіп жатып окоп та қазып ала алмас едің.

Николай алыста сөнс бастаған зеңбірек үндеріне құлағын түрді. Азырақ дем алған соң тағы да жерді қаза бастады.

Көз бен танауларға шаң кіріп барады. Жүрек дүрсілдеп соғады. Дем алуың қиын-ақ. Николай тап ортан белден келетіндей етіп қазып барған соң енді дем алмаса болмайтынын сезді. Қопарылған балшықты жоғары лақтыруға дәрмен болмай қалыпты. Ол окоптың жиегіне отыра кетті. Тіске тұрып шықырлай берген құмды түкіріп тастады.

— Қалай, қолайлы жұмыс көріне ме?— деді Звягинцев.

— Ой, несін айтасың...

— Міне, Микола, соғыс деп осыны айт! Тек күрекпен ғана қанша жер қазылды екен десеңші! Осы майданда менің жалғыз өзімнің қопарған балшығымды есептесек, бір трактордың бір маусымда жыртқан жерінен аз болмас еді

деймін. Еңбек күнімен есептесең ұшы-қиырына жете алмас едің!

— Эй! Сөзді қойыңдар!— деді лейтенант Голощеков қатал дауыспен.

Сөлекет Звягинцев ып-ыңғайлы болып окопка сүңгіп кетті.

Сағат үштің кезінде окоптардың терендігі адам бойымен бірдей болып қалып еді. Николай аласа біткен көк ерменнен бір колтық жұлып әкелді де өз маңайын әдемілеп тұрып бүркеп тастады. Окоптың алдыңғы қабырғасынан жасалған қуысқа автомат оғының дөңгелектерін, гранаталарын қойды. Аяқ жағына азғана киім-кешектерімен бірге оқ салған қапшығын да оңтайлап қойып, содан кейін ғана айналасын анықтап барлап алуға кірісті.

Қырқаның батыс жақ құлай берісі тайпақталып барып, сирек-сирек жас емен өскен сайға құлайды екен. Қырқаның құлай берісінде әр жерде сирек шоқталған тікенек түптері бар. Қырқаның екі қабырғасындағы екі терең жыра да әлгі сайға барып қосылады. Николай екі бүйіріміздің танкі келе алмайды екен деп ойлады.

Ыстық әлі қайтқан жоқ. Жалындаған күн көзі жер бетін рақымсыз-ақ күйдіріп барады. Құрай бастаған ермен иісі көңіліне бір қаяу түсіргендей. Николай шаршаған пішінде арқасын окоптың қабырғасына сүйеп тұрып, күнге күйіп қоңыркай тартқан далаға қарап тұр. Әр жерде суыр, тарақ-құйрық іні қазылған төмпелер; сағыммен толқынданған ақ селеудің үстінде түсі сол селеуге ұқсаған ақ кезқұйрықтар қалықтап жүр. Ермен арасынан көкпеңбек аспан көрінеді. Сонау бір белде көгілдір тұманға оранып селдір ағаш көрінеді. Алыстан көрінген көгілдір тоғай сағыммен көтеріліп, жер бетінде қалықтап тұрғандай.

Николайдың таңдайы кеуіп барады. Ол сауытынан бір ғана жұтты. Өйткені соғыс үстінде бір тамшы судың қандай қымбат болатынын ол жақсы білетін. Николай сағатына қарады. Он бес минутсыз төрт екен. Осындай шыдамыңды алып, жанды қажытарлық күтуде тағы да жарты сағат өтті. Николай екінші темекіні қомағайлана тартып болған кезде алыстан гүрілдеген мотор даусы естілді. Мотор үні ұлғайып, айқындала келе қаһар төге бастағандай, жанжақтан түгел торлап, жер бетіне жақындаған найзағай үні сияқтанады. Сайдың қабағында жыландай иренделп жатқан жол үстіне бұрқыраған ұзын шаң тұра қалды. Бұл келе жатқан жау танкілері екен. Николай санап шықты — он төрт екен. Танкілер сайға барып түсті де бытырай бастады. Оның сы шабуылға кірісер алдында әрқайсысы өз орнын белгілеп алуы еді. Мотор үні тоқталған да жоқ, бәсеңдеген де жоқ. Енді жолмен жаяу әскер тиелген машиналар келе жатыр. Сай-

ға ең соңынан келіп түскен машина, сыртын болатпен қаптап тастаған бензин таситын машина.

Міне, айқас алдындағы аз ғана, ауыр минуттар. Бұл бір тылсымдай тынған, ойын мен бойынды сірескен халге түсіретін кезең. Жүрегің әрі тез, әрі үнсіз соғады. Әр солдат айналасында қанша көп жолдастары болса да осы бір сәтте жалғыздық салқынын сезгендей болады. Бұл Николайға да таныс сезім болатын, оның неден туатынын да білетін. Өткен бір уақытта ол осы туралы Лопахинмен сөйлескенде, Лопахин өзіне бітпеген салмақтылықпен былай деді:

— Біз соғысуын бірге соғысып, өлуін бөлек-бөлек өлмейміз бе? Әркімнің ажалы өзіне ғана келеді. Әркімнің ажалы арқасындағы өз қапшығындай өзінікі, ешкім оған еншілес емес. Одан соң, Коля, өліммен кездесу — ойыншық емес. Онымен кездесіп қаласың ба, жоқ па, бәрібір, жүрегің дүпілдейді; сен оған кездескенде маңайында басқа адам бар ма, жоқ па, бәрібір ажал екеуің оңаша кездескендей боласың... Әр адам тірі жан ғой, өйтпесіне бола ма екен?

Айқас басталған сон-ақ, жаңағы сезімнің орнына басқа бір сезімдер келетінін де Николай жақсы білетін. Ол сезімдер де жалт-жұлт, жарқ етіп, бұрқ етіп, тез ауысып, ақылмен ойлауына әр кезде бағына бермейді... Демін тез алып, Николай орнынан тұрды да саймен арадағы жіңішке ғана болып созылып жатқан көгалға тесіле қарады. Көгалдың ар жағында әлі де бір қалыпта, бір сарында үн қосып моторлар гүжілдесіп тұр. Аз да болса ауыр сәттің қысуынан Николайдың көзі де жасаурап кетті. Оның үлкен денесі қазір өзіне түгел бағына қоймай, әр түрлі ұсақ қозғалыстар жасап тұр. Әшейінде бұл да істелмейтін, керексіз қозғалыстар. Жып-жылы ап-ауыр боп жатқан автомат оғының дөңгелектері әлдеқайда кетіп қалатындай, Николайдың қолы қуыста жатқан сол дөңгелектерді де бір ұстап қойды. Тер сіңген қайыстай сұрғылт тарткан сырт көйлегін түзеді. Көзін сайдан алмай тұрып автоматын ыңғайлады. Окоптың жар қабағынан аз ғана балшық сусып ішке түсіп еді, оны әуелі етігінің тұмсығымен теуіп қалды да содан кейін тапап тастады. Окопты бүркеген ерменнің арасын тағы да ашыңқырап қойды. Онсыз да айналасы айқын көрініп тұрғаны есіне келген жоқ. Иықтарын қозғады... Мұның бәрі де өз бетімен, еріксіз істеліп кететін қозғалыстар еді, оны Николай байқаған жоқ. Айқас алдындағы бақылауға сонша шомып кеткен Николай, көзін айырмастан батыс жақ бетке қарап отырып, Звягинцевтің ақырын үн қатқанына жауап қайтарған жоқ.

Сайда мотор үні өкіріп қоя берді. Танкілер де шыға келді. Танкілердің соңында еңкейместен тік жүріп, есер адуындап жаудың жаяу әскерлері келеді.

«Қаргыс атқандардың дандайсуында шек жоғын қарашы!

Көрініске шыққандай жүрулерін көрдің бе... Жә, біз де қарсы алып көрерміз! Әттең зеңбірек жоғы десеңші. Әйтпесе, бұл көріністерді естен қалғысыз етер едік» деп ойлады Николай. Кеудедегі кек соңда ауыр, демін алғызбай бара жатқандай. Алыста келе жатқан жау әскерлері жыбыр қағып, ұсақ көрінеді. Кеудесі кек пен ызаға толы Николай жаудың қылт еткенінен көзін алмай күтіп тұр.

Жау танкілері жаяу әскерлерінен ұзап кетпей, баяу жүріспен келеді. Суыр үндерінің төмпелерінен де сақтықпен өтеді. Осы қалай екен деген сезікті жерді пулемет оғымен тінтіп те келе жатыр. Николайдың алдында екі жүз метрдей жерде тұрған бір шоқ тікен құйын соққандай жапырылып бір қалып еді, жау оғы қырқып өткен жапырақтар мен бұтақтар шашылып жерге түсті.

Танкілер жүріп келе жатып, зеңбіректерден де атқылай бастады. Зеңбірек оқтары қырқаның ұшар басынан төмен түсіп жатыр. Оқтар көбінесе топ-топ болып өскен тікендердің маңына түсіп жатыр. Әрі-беріден соң зеңбірек оғы көтеріп лақтырған топырақ бағаналары бірте-бірте окоптарға жақындай берді. Николай өз окопының қабырғасына жабысып тұр. Керек болса қалса бұға қалуға да әзір.

Жау танкілері орта деңгейден асып, бұтаға жақындағаннан кейін үдете жүріп кетті. Николай дауысты созып берген команданы естіді. Танкі ататын мылтықтар мен пулемет үндері қосарлана шықты. Бытырлаған автомат үніне ерекше шаңқылдайтын винтовка дауысы қосылады.

Танкілерінен кейін қалған жаудың жаяу әскері шығынға ұшыраса да біраз уақыт ілгері ұмтылып келе жатты. Ұзамай олар да бұқты. Біздің оқ оларды еріксіз жерге тұқыртты.

Танк ататын мылтықтар атысы жиілене бастады. Бірінші танк тікенек шоқтарына жетпей тоқтады. Екінші танкі лап берді де кейін бұрыла беріп тоқтап қалды — жанған қара майдай қара жалын аспанға көтеріле берді. Екі бүйірде тағы екі танкі жана бастады. Жауынгерлер де қырқаға көтерілгісі келген жау әскеріне оқ жаудырып жатыр. Әр жауынгердің көздегені жау танкілерінің сығырайған көзі, күйген танкіден секіріп түскен жау әскері. Айқас сарыны ілезде қызып кетті.

Бесінші танкі қорғаныс шебіне жүз жиырма метрдей жақын келіп қалды. Оған себеп болған қорғаныс шебінің орта кезін қорғап отырған Борзых мылтығының үні өшкені еді. Бірақ, сол танкіге қарсы ефрейтор Кочетыгов еңбектей жөнелді. Қішкене денелі, ынғайлы Кочетыгов суыр төмпелерінің арасымен жыландай иреңдеп, тез жылжып барады. Оның қалай жылжып бара жатқанын әр жерде бір дір етіп қалған ақ селеу ғана аңдатып тұр.

Кочетыговтың оң қолы әуелі артына қарай, одан соң танкіге қарай тез сермеліп қалғанын Николай да көрді. Кочетыгов

бұға қалды. Күрсіл қағып келе жатқан үлкен танкінің жылан бауырына қарай граната төніп қалды. Танкінің сол жағынан суық түсті сұр жалын көтерген қара топырақ аспанға ұшқанда адам көрмеген бір алып құс қара қанатын қағып қалғандай болды. Үлкен танкі қалшылдап-дірілдеп, бір жағына қарай қисайды да крест белгісі бар бүйірін оққа тоса, табандап тұрып қалды.

Әлде ғана үні өше қалған Борзыхтың мылтығы қайта сөйлей жөнелді. Ол бір жағына қисайып, қозғала алмай қалған танкіні қарауылға дәл қондырып алып, ұрып жатыр. Бірінші оқтан кейін-ақ танкінің санлауынан түтін көрінді. Танкистер пулеметі бір рет ұзақ тырсылдады да үні өшті. Танкистер танкіні тастағысы келмеді ме, әлде шыға алмай қалды ма, әйтеуір көрінген жоқ. Енді аздан кейін танкінің ішіндегі оқтар жарыла бастады. Темір тоны жарылған соң, будақтаған қара түтін бұрқ етіп тысқа шығып, шудаланып жоғары көтеріле берді.

Пулемет оғының себелеуінен жерге бұққан жаудың жаяу әскері бірнеше рет басын көтеруге талап етіп көріп қайтадан бұғып еді. Енді басын көтеріп, бір жүгіріп, бір бұғып, жақындасуға қалды. Бірақ, дәл осы кезде қырқаның құлай берісінде жанып жатқан алтауын тастап, жау танкілері бұрылып алып, кейін тартты.

Николай әлде қайдан Звягинцевтің даусын естіді. Дауыс жер астынан шыққандай күңгірт болса да шат еді.

— Микола! Топырлаттық қой енесін ұрып! Олар бізді жайпап өтпек еді, алды сыбағасын! Келістірген жоқпыз ба! Тағы тиіп байқасын, біз тағы топырлатып көрейік!

Николай босап қалған дөңгелектеріне қайтадан оқ толтырып, сауытынан жылы суды азғана жұтты да сағатына қарады. Айқас оған бірнеше минут қана болғандай көрініп еді, дұрысында шабуыл басталғалы жарты сағаттан артық өткен екен. Күн едәуір еңкейіп қалыпты. Күн көзінің қадалуы манағыдан гөрі едәуір әлсіреген екен.

Николай суды тағы бір жұтты. Сауытты аузынан әрең айырып, окоптан басын шығарып алып айнала қарады. Мұрнына жанған темір мен бензиннің ауыр иісі келеді. Оған күйген шөптің ащы иісі араласып, бәрі қосылып жаңа ғана болып өткен айқастың өзіне тән, ерекше иісін береді. Өртенген танкінің айналасындағы жер бетї күйіп кеткен. Қаудан мен селеудің басында күндіз көзге әрең ілінетін от жылтылдайды. Құлай берісте жанған ауыр танкілердің енді арсаланған сүйектері көріне бастаған. Суыр төмпелері бұрынғысынан көбейіп қалғанға ұқсайды. Бірақ, бұрынғысындай бәрі де қоңырқай емес; кейбіреулері мына қырқадан қарағанда аласарып, жайпақталып қалыпты. Николай анықтап байқай келе, әуелі суыр төмпесі дегендердің көбі томпайып-томпайып жатқан өлген

немістер екенін түсінді. Жақадан қосылған сұрғылт-көк төмпелер бұдан да көбірек болмаған екен деп ойлады.

Сайдан пулеметтер тырсылдай бастады. Николай басын жар қабаққа жасырып, окоптың қабырғасына терлеген арқасын сүйеп тұрып, демін алды, жоғары қарады. Кімге болса да, неге болса да бей-жай ғана, салқын қарап тұрған көк аспанда ешнәрсе өзгермеген: бұрынғысындай жоғары, бұрынғысындай жай қалқып, биікте қарақұстар жүр. Астынғы жағынан күнге шағылысқан қанаттарын анда-санда бір қозғап қояды. Қызғылт, көк жиектенген ақ бұлттар ақ меруерттей шұғыла шашып, төбеде тұр, қозғалмайтын сияқтанады. Тағы да баяғы бұрынғысындай, жүрегіңе жол тауып, бойынды балқытар бозторғай шырылы естіледі. Алыстан көрінген белестің үстіндегі көгілдір тұман ашылып, айнала ашық көріне бастаған. Белесті ораған көгілдір тоғай мана жер бетінде қалқып тұрғандай болса, енді бар салмағымен жерге қонып, қою орман қалпына көшіпті.

Николай, жау танкілері мен автоматчиктері қырқаны орай қозғалғанда, жаудың екінші шабуылы басталар деп күтіп еді. Бірақ, немістер бірнеше жолдардың тоғысар жеріне тез жетіп, қырқаның үстінде жатқан тастақ жолды алуға асыққан болса керек. Жау танкілері мен жаяу әскері тағы да манағысындай тура өңмендеп мандайдан келіп соқты. Неміс әскерінің өліктері жатқан құламамен тура келе жатыр.

Тағы да біздің жақтың оқ боранымен танкілерінен еріксіз айырған жаудың жаяу әскері, қабаққа шыға бере жалаңаш далаға жата қалысты. Тағы да жау танкілері бар екпіндерімен гүрсілдей орғып, біздің бекініс шепке қарай ұмтылды. Оң бүйірден екі танкі қорғаныс шебіне жетіп қалып еді, екеуін де гранаталар ауыр жаралады. Біреуі жана жүріп, күштей ұмтылып бірнеше окопты табанымен ұйпалап, тағы да ілгері қозғалды. Сау қалған бір табанымен әрең қозғалып, аюдай өкіріп, жан-жағына от шашып келеді. Темір тонының әр жерінен көгілдір от жалыны сыртқа шыға бастады. Темір тоны қызара жасылданып, қара бояулары көпсып, жиырыла бастады.

Қиғаштай түскен күн көзі болат қалпақтың астыңғы жағынан шағылысып, жүгіре қозғалған жау әскерін қарауылға дәл қондыртпай тұр. Күн астымен қозғалған жау әскері кейде тіпті көзге ілеспей қалады. Николай қысқа-қысқа тырсылдатып тұр. Ол оғын үнемдейді. Сондықтан, бір оғын боска атқан жоқ. Сонда да күнге шағылысқан көзі тала бастады. Екінші шабуыл тағы да тойтарылған кезде, Николай демін алды да бір сәтке көзін жұмды.

— Тағы да енесін ұрдық!— деген Звягинцевтің күңгірт даусы келеді. Бұл жолы дауыс салмақты шығады.— Микола, сен тірімісің? Тірімісің? Е, болды ендеше. Ылғи осылай ете беруімізге оқ жетер ме екен десеңші, бәлє осында болып тұр

ғой... Сен жауды қырасың, ол ит, егінге түскен қара күйедей, өрмелей береді...

Звягинцев тағы да бірдемелерді күңгірт міңгірлеп еді, Николай оны тыңдаған жоқ. Оның ойын алыстан күңгірт гүрілдеп, бір сарылдап, бір іркіліп естілген неміс самолетінің дауысы алып кетіп еді.

«Ендігі жетпегені осы-ақ еді...»— деп ойлады ол. Шағылысқан күнді қарғай отырып, көзін көкке қанша қадаса да ешнәрсе іліккен жоқ.

Он екі «Юнкерс» қырқаның солтүстік-батыс жағын ала ұшып, Донға өтіп бара жатқан сияқты. Николай жау самолеттерінің бет алысын анықтап алған соң, өзеннің өткелін бомбалауға бара жатыр екен ғой деп ойлады. «Ауды-ау әйтеуір!» деп ойлап, жеңілдегендей демін алды. Сөйткенше болған жоқ, жаудың төрт самолеті жалпы тізбектен сытылып шығып, дұрысталып алды да тура осы қырқаға қарай тартты.

Николай окопқа түсіп кетті, атысуға әзірленді. Бірақ, қатты екпінмен қырындап құлап келе жатқан самолетке бір-ақ рет тырсылдатып қалуға үлгірді. Өкірген мотор дауысына өрши берген бомба гүжілі қосылып кетті.

Николай жерді сілкіндіре гүрс еткенді де естіген жоқ, қасында ғана жерден аспанға ұшқан топырақ бұрқылын да көрген жоқ. Ып-ыстық, екпіні қатты ауа толқыны окоптың алдыңғы қабағының топырағын ұйтқытып әкеліп ішіне түсірді. Қатты екпін, отты леп Николайдың басына түйіп қалғандай болды. Темір қалпақтың арты окоптың қабырғасына келіп соғылғанда алқымдағы сағақ бау сарт етіп үзіліп кетті. Басы қатты соғылды. Тынысы бітіп, құлағы тұнып қалған Николайдың есі ауып кетті...

Николай есін жинаған кезде неміс самолеттері екі дүркін келіп, бар жүгін төгіп болып кетіп қалған еді, немістің жаяу әскерлері үшінші рет шабуыл жасап, қорғаныс шебіне жақындап қалған екен. Енді тіпті таянып келіп, ең соңғы ұмтылыс кезеңіне келіп қалыпты.

Николайдың айналасы арпалысқан айқас, қызу қырғын еді. Полктің селдіреп қалған жауынгерлері барын салып қимылдап, қысылшаң халде жұлқысып жатыр. Жауынгерлер де әлсіреген, бұлардың оқ пен оты да әлсіреген. Қорғануға жарарлық адам да аз қалған. Сол жақ қанатта қолма-қолдың гранатасына кезек келіп қалған; тірі қалғандар немістермен қолма-қол, штыкпен айқасуға әзірленіп жатыр еді.

Николай жартылай балшық астында, окоптың түбінде қорбаңдап жатыр. Қозғалыстары икемсіз. Ішіне демін тартқан сайын дірілдеп, ыңырсығандай болады. Демін сыртына шығарғанда беті окоптың ішіне құлаған балшыққа тиеді... Мұрнынан қан кеткен. Жылы қан қытықтағандай сезіледі. Қан кеткелі

көп болған сияқты. Өйткені, мұртына түйір-түйір болып жабысып, кеуіп қалыпты да, еріндерін де жабыстыра бастаған.

Николай бетін бір сипап тастаған, азғана көтерілді. Қатты құсқысы келіп, қайта құлады. Аздан соң о да бітті. Николай едәуір көтеріліп, буалдыр тартқан көздерімен айнала қарап еді, жайды түгел түсінді — немістер жақындап қалған екен.

Әлсіреген қолдарымен Николай басталмаған дөңгелекті автоматына әрең салды. Әлденеше рет ұмтылып, әрең дегенде тізерлеп тұруға жарады. Басы айналып барады. Құсықтың ащы исінен тағы да құсқысы келіп барады. Бірақ Николай бас айналуын да, құсқысы келуін де жеңе алды. Денесін қалжыратып, ойын тұсай бастаған әлсіздікті де жеңді. Құлағы тас бітіп, айналасында не болып жатқанына бей-жай қарайтындай қалыпқа жеткен Николай ата бастады. Бұл жерде оны билеген екі ұлы ой еді: өлмеу және қасық қаны қалғанша алыса беру!

Ауырлығы сағатқа таңдық ұзақ минуттар өте берді. Ол, сайдың оңтүстік жағынан орап келген біздің үш «КВ» немістің автомашиналарына тиіскенін көрген жоқ; ол үшеуіне жалғаса атқыштар бригадасының жаяу әскері келіп қалғанын да көрген жоқ. Николайдың әлсіреп қалған сана-сезімі оның окопынан жүз метрдей ғана жерде жатқан неміс әскерлерінің атулары неге бәсеңсігенін де аңғарған жоқ. Неміс солдаттары әуелі кейін жылжып, еңбектеп барып, содан кейін тұра салып, тым-тырақай қаша жөнелді. Николай бұны да білген жоқ, бірақ неміс солдаттары манағы сайға қарай қашқан жоқ, солтүстік-батыс беттегі терең жыраға барып құлады.

Неміс солдаттары жар қабақтай қиғаштай сырғып түсіп бара жатқанда құйын қуып әкетіп бара жатқан көксұр жапырақ сияқты еді. Көбі сол, бұтағынан құйын жұлып әкеткен жапыраққа ұқсап, құлаған жерінен тұра алмай, жар қабақтың бетегесіне араласып, мәңгі тұрмайтын болып қалды...

Тек қана, бомба шұңқырларынан қарғи секіріп, Звягинцев пен лейтенант Голощеков, тағы бірнеше жауынгерлер қасынан өте бергенде, не болғанын Николай сонда түсінді. Ызадан сұп-сұр болып кеткен жүздерге қуаныш ажары кіре қалған екен.

Николайдың даусы қарлығып қалыпты, тамағына әлде не түйіліп қалғандай. Жаңа ғана айғайлап жүгіріп өткен қызыл әскерлерше Николай да бірдемені айғайлап жіберді, бірақ өз даусын өзі естіген жоқ. О да бұрынғыдай, о да сол жолдастарынша атып тұрып, соларға қосыла жүгіре жөнелейін деп еді, әлсіреген қолдары окоптың ернеуіне жабыса алмай, дір қаққан көрінің қолынша құр қарбанып, сырғи берді. Окоптан шыға алмады... Николай окоптың опырылған ернеуіне кеудесімен асылып, әлсіз ұмтылып, қатты қиналып еді. Еріксіз ыңқылдап, жылап та жіберді. Ол қайнаған ызадан, өзінің

әлсіздігіне ызаланғаннан, және қуанғаннан жылап еді. Ойлағаны болды ғой! Қырқаны бұлар берген жоқ жауға! Жәрдем де дәл кезінде келді! Қарғыс атқан сұм жау қашып барады! Николайды әрі ыза, әрі осы қуаныш жылатқан еді.

Звягинцев пен басқа жолдастарының жауды дәл жар қабақта қуып жетіп штыкпен жайпап жүргендерін Николай көре алған жоқ. Алға кеткен қызыл әскерлерден кейін қалып, ақсаңдап бара жатқан жаралы сержант Любченконы да көрген жоқ. Любченконың бір қолында жайылмаған ту бар да, бір қолымен автоматын бүйіріне қысып алған. Снаряд түсіп қиратып кеткен окоптан еңбектеп шыққан капитан Сумсковты да Николай көрген жоқ... Капитан сол қолына салмағын сала сүйретіліп, биіктен төмен жылжып, жауынгерлерінің артынан кетіп барады; оның снаряд түйірі дәл иығына жақындатып жұлып түсірген оң қолы жансыз сүйретіліп барады: қан-қан болған жеңіне ілігіп қалған сияқты; капитан кейде сол жақ иығын астына ала жатып дем алады да тағы жылжиды. Ол сонда да алға ұмтылып, басын сілкө көтеріп алып, баланың даусындай жіңішке, үзіле беретін әлсіз дауыспен:

— Тас түлектер! Вауырларым-ай! Алға, алға! Беріңдер сыбағасын!— дейді.

Николай мұның бірін де көрген жоқ, бірін де естіген жоқ. Ірең жұмсарған кешкі аспанда дір қағып, шырақтай жалтыраған бірінші жұлдыз көрінді. Николай үшін, жанға дәрмен беріп аман алып қалатын ұзақ уақытқа созылған әлсіреу, ессіз сұлық жату сияқты қараңғы түн орнап еді.

Борис Полевой

ЕЛДІҢ ЕРІ

Майданға тіреле жатқан жыратты жау көзінен жасырып тұрған тырбық жас қарағайлар ғана. Ызғырық желден қорғайтын да сол жүндес қарағайлар. Таң қаларлық оқиғаға мен осы арада ұшырастым.

Үш жауынгер қазақ жігіті басқалардан оқшауырақ шығып, от маздатып ботқа пісіріп жатыр екен. Біреуі қолына аршаның бұтағын алып ботқаны бұлғап отыр да, екінші жігіт құрғақ бұталарды сындырып отқа тастап отыр. Үшінші жауынгер, бетіне әжім түскен, едәуір жасап қалған, жалпақ бетті адам, бір түбірге орнығып отырғанда, отқа қарап ойға кеткен. Мылтығы екі аяғының арасында көрінеді. Бір кезде ол азырақ теңселіп қойды да жарықшақтау ащы дауыспен даланың бір сарынды әніне сала жөнелді. Ұзын ән бітпестей созылып, бір қалыптан көп өзгермей, қарағайдың басында шұлаған желдей есті. Әншінің дауысы қыза келе тіпті басымдап, көтеріле берді. Әнінің шырқасын жерлеріне келгенде

жауынгер көзін де жұмып жіберіп, саусақтарымен мылтығын да қағып-қағып қалып, әсем әнмен бірге ырғалып, теңселіп қояды.

— Мұның кім жайында өлең айтып отырғанын білесіз бе? Ол, жақында ғана біздің батальонға келіп, жауынгерлермен әңгімелесіп кеткен Мәлік Ғабдуллинді жырлап отыр,— деп, лейтенант Плимов бізге өлеңінің жайын түсіндірді: Плимов басын әншіге қарай қисайтып алды да оның не айтқанын бізге ауызба-ауыз аудара берді:

— Ол, Мәлік — батыр, әрі күшті, әрі ержүрек дейді. Қыр түлкісіндей айлакер, ақ бөкендей сақ құлақ, жау дүрсілін қырымнан біледі. Ақ түйғындай қырағы, бұққан жауды қиядан көреді. Темірдей қатты білектері неміс төбеттерін қырудан қалжырағаң емес: қанша қырса, соншa күшейе береді. Үрейі ұшқан немістер Мәлікті көрген жерден-ақ зыта бастайды.

Өлең сылдырап аға берді. Орман ішіндегі мөлдір таза бұлақтай, сарқылар емес. Ұзамай от басына жауынгерлер мен командирлерді жинаған да сол өлең.

— Ол, Мәлікті қазақ даласының қандай жақсы көретінін жырлайды. Әке біткен Мәліктің әкесіндей болғысы келеді дейді. Қыз біткен Мәлікті түстерінде көріп, өлеңдеріне қосып, әндерін арнайды дейді. Мәлікті Сталиннің өзі біледі. Мәлікке Алтын Жұлдызды Сталиннің өзі жіберіпті деп жырлайды. Мәлік қазір окоптарды аралап жүр, ол Сталин сөздерін таратады. Мәлік сөзін барлық ұлттардың ұлдары ұғынады. Мәлікті әнші жігіттің өзі де көріпті:— егер немістерді ондап ұрып, сілейте соқсаңдар, туған елдерінде қайсыңды болса да әнге қосып, Қобыланды, Сырым, Махамбет батырлардай жыр етеді, дегенін өзі де естіген.

— Батыр жайындағы жаңа жыр, жаңа эпостың туғаны осы емес пе!— деді лейтенант Плимов. Оның есіне оншa алыста қалмаған, Алматы мектептерінің бірінде әдебиеттен сабақ беріп жүрген кезі түсіп кетті білем.

* * *

Әрине, майор Мәлік Ғабдуллиннің әкесі де, өзі де арыстандай албырт жас — Мәлік тап осы кезінде қазақ халқының батырлық жырына кіреді екен деп ойлаған емес. Мәлік талантты жас ақын, ауыз әдебиетті жинап, тексеріп жүретін, Қазақстанға белгілі жас, ғылым адамы еді. Ол қазақ эпосы мен қазақ әдебиеті жайында бірталай еңбек істеп, ол еңбектері баспада жарияланған болатын. Елімізге соғыс жарияланар қарсаңында кандидаттық диссертациядан мойнын бұрмай, көзін аудармай отырған кезі еді. Жас ғалымның жүрегіне соншa ыстық тиетін үлкен еңбек аяқталуға да жақын қалған. Институттағы дос-жолдастары, белгілі профессорлар,

әдебиетшілер, тіл мамандары Мәліктің еңбегін бірауыздан тегіс ұнатып, енді тек өңдеуі ғана қалған-ды. Бірақ, Мәлік ғылми еңбегін жинап тастады да партия райкомына келіп, өз астанасы Алматыда құрылып жатқан дивизияға жіберулерін сұранды.

1941 жылдың күзінде, немістердің октябрь ішінде Москваға жасаған шабуылында жас ғалым, дивизияның барлық жауынгерлерімен бірге, ұлы астананың іргесін қорғады. Руза өзенінің жағасынан асығыста қазылған тоң қатқан сазды окоп Мәліктің бірінші өткен соғыстық мектебі болды.

Ол кезде Мәлік рота командирінің саяси қызмет жөніндегі орынбасары еді. Рота взводқа бөлініп, өзеннің шығыс бетін өрлей орналасты. Мәлікке оққа ұшқан взвод командирінің орнын басуға тура келді. Сол взвод ең бір қиынға түскен, арпалыстан көз ашырмаған сол қанатты қорғады. Берілген бұйрық: немістерді өзеннен өткізбеу, қанша сұрапыл айқас болса да табан жылжытпау, ақтық күш сарқылғанша тырп етпеу еді.

Мәліктің алғаш көрген соғысы тым-ақ сұрапыл болды. Дем алдырмай, көз аштырмай, мұрын сіңбіртпей, түтеген оқ бір тынбаған аяусыз айқас ұзақ күнге созылды. Немістің бір ротасы өзеннен өтпек болып күн бойы ентеледі. Немістердің әрбір атакасын тойтарған сайын жас ғалым өзінің командирлік міндетіне сенімді түрде кірісіп, бойы түгел үйрене берді. Оның берген бұйрықтары барған сайын түсінікті, барған сайын ойланып берілген бұйрыққа айналып, командирлік даусы қатал шыға бастады.

Кешке таман, немістердің ең соңғы тырмысуларын біржолата тойтарып тастап, Мәлік рота командиріне тапсырма орындалды деп баяндау үшін қатынас адамдарын жіберді.

Тыныш түнде әлдеқайда, арт жақта атылған мылтық дауыстары естіліп тұрды. Рота командиріне жіберілген қатынас адамдары таң атқанша оралмады. Сол жерде Мәлік қапсағай денелі сержант Коваленконы қасына шақырып алып:

— Максим Данилович,— деді ол, бұрынғы жай қалыпты адамның әдетімен сөйлеп,— сен рота командирінің пунктіне барып, бұйрық алып, түндегі арт жақта болған атыстың жайын біліп келші,— деді. Мәлік Коваленкомен эшелонда достасып еді.

Екі сағаттан кейін Коваленко қайтып келді. Шинелі далдұл, әрі батпаққа аунағандай. Ол үн жоқ, түн жоқ келді де рота командирінің қанға боялған партбилетін Мәлікке ұсынды. Немістер сол қанаттан өзеннің арғы бетіне өтіп кетіп, қатар жатқан біздің взводтарды тықсырған екен. Рота командирі қаза тауыпты. Байланысқа жіберілген адамдардың өлігін Коваленко жолшыбай көріпті.

— Енді қайтеміз, командир?— деді сержант, көгеріп тоңған жаралы қолдарын отқа қыздыра беріп.

Күні кеше ғалым әр нәрсені тексеріп әдеттенген. Оның тек 43 жауынгері қалған екен. Қазылған жыралар суға толып қалыпты. Азық таусылуға жақын. Жұрттың темекілері де таусылған — қалталарын қағып, қоқым-соқымды орасып жатыр. Немістер артқа шығып кеткен. Белгісіз нәрсе — олардың өзеннен өтіп қанша жер ішке кіргендігі ғана.

Бірақ, немістің бүкіл бір ротасына қарсы тұра алған кешегі соғыс Мәлікке үлкен арқа сүйеу, үлкен сенім берді.

— Жолдас сержант, айналсоқ қорғану қамы жасалсын!— деді Мәлік, бұлжытпай орындалар бұйрық үнімен.

Келер күн бойы взвод үздіксіз соғыста болды. Немістер өзеннің нақ жағасына әкеліп үш машина толы жаяу әскер түсірді. Бронебойщиктер оқтың астына алып, тоқтап үлгіргенше машиналарды өртеп те жіберді. Машиналардан қарғып түсе бастаған фашист әскерлерін пулеметчиктер баудай түсірді, енді немістер біздің взводты бір бүйірінен соқпаққа айналды. Арт жақтан естілген салдыр-гүлдірге қарағанда, Мәлік жақындап қалған танкті көрді. Ауыр қозғалып, ырғалып теңселіп, оқ түкіріп, от қақырып, желкеден соғар ту сыртқа шығып алғалы келеді. Темір тонды жойқынның тасасында қалбандаған немістің автоматчиктері де көрінеді.

— Гранаталарды әзірлеңдер! Жаяу әскері жанай ұрып, танкіден айыратын оқ төгілсін!— деп асығыс команданы беріп болды да, Мәлік оққа ұшқан бір қызыләскердің мылтығын қолынан ала берді.

Жау танкісі ең шеткі окоптың үстіне шығып алып, жырадағы адамдарды таптап тастауға шырқ айналып, айналасын ойпап-жайпап, бората бастады. Бұл ауыр танкі еді. Броньтесетін оқтар танкіге сарт ұрып беріліп, тырс етіп қайта серпіп кетіп жатыр. Неміс автоматчиктері де айналсоқ қорғаныстың ішіне кіруге жақындап қалды. Сол бір көз ілеспес мезетте қылар айла қалмағандай, қолдан тізгін шығып бара жатқандай, ендігі іс намысты қолдан бермей алысып өлу сияқты көрініп кеткендей болды Мәлікке. Бірақ, қабақ қақ-қанша болмады, соғыста асуы жоқ асқар, есігі жоқ қорған болмайтындығын мәңгі есте қалдырған бір нәрсені көрді Мәлік. Немістің ауыр танкісі үстінде аунап жатқан окоптан парторг Василий Кондратьевич Шашков қылт етіп басын көрсетті де қолын бір сермеп қалды. Аспан жарылғандай гүрс етті. Ауыр танк те сол сәтте тоқтай қалды, бірақ, жараланғанмен әлі күшті танкі, жан шошытар от пен оқты борай төгіп, алға қарай жылжып кетті. Сол кезде қираған окоптан Шашковтың қанға боялған басы тағы бір көрінді. Тағы да гүрс етті: темір дажалды көк жалын орап алып, қара түтін будақтай бастады.

— Жаяу әскерге оқ төгіңдер! Жолдасымыз Шацков үшін! Атыңдар!— деп, Мәлік те айғайға салды. Мылтықтың құлағын өзі де тоқтаусыз басып жатыр. Қашан неміс автоматчиктері жалт беріп қаша жөнелгенше Мәлік мылтықтың құлағын басудан да тоқталған жоқ.

Мәлік взводы осы коршауда тағы бір тәулік соғысты. Сухарь желініп болды. Темекі бітіп, жұрт балдыр тарта бастады. Соңғы оқтар да бітуге таянды. Взводта 23 қана жауынгер қалды. Ал, соғыс шегі күн шығысқа ауысып кетті: алыста гүрсілдеген зеңбірек үні енді талып қана жететін болды. Енді бұл араны қорғауда мағына да қалған жоқ. Мәлік бұл жерді тастап, жау қолын кесіп өтіп өз бөліміне қосылуға бел байлады.

Мәлік взводын үш күн бойы ағаш ішімен жүргізіп отырды. Төрт күннен бері нәр татпаған аш адамдар жауынгерлік тәртіпті бір бұзбастан келе жатты. Алдыңғы жаққа және екі бүйірге шолғыншылар жіберіп отырып, пулеметтерді жаяу сүйретіп, жаралыларды плащ-палаткамен алысып жүрді.

Мәліктің қатал шаралары арқылы ғана тәртіп сақтап келе жатқан кішкене отрядқа, магнит тартқан ұсақ темірге ұқсап қоршаудан құтылып өз топтарын іздеген жалғыздаған қызыл-әскерлер мен командирлер ылғи қосылып отырды. Үш күн жүргеннен кейін Мәліктің отрядына 187 жауынгер, 12 үлкен пулемет, 20 қол пулемет жиналды. Оқ та жеткілікті, бірақ нан мен темекі жоқ еді. Ілгері басу қиындай берді. Ашыққан адамдар еңсесі түсіп, әлсірей бастады.

Мәлік тоқтап, дем алуға бұйрық етті. От басына коммунистер мен комсомолецтерді жинап алды да, оларға өзінің байлауын естіртті: қандай ауырлыққа ұшырасақ та отрядты сақтап қалуымыз керек; күші барлар әлсірегендерді кезектесіп алып жүрсін; олардың қару-құралдарын да күші барлар алысып жүретін болсын; жаралыларды көтеріп жүреміз; коммунистер мен комсомолецтер осы жөнде үлгі көрсететін болсын.

Ертең ерте Мәлік отрядты митингіге шақырды. Бақташының балаларын қалай үйреткені жайындағы ескі ертегіні есіне түсіріп, Мәлік сыпырғыштың бір тал шырпысын суырып алып, қасындағы жауынгерге беріп, сындырып көрші деді. Жауынгер таңдана қарады да оп-оңай сындыра салды. Мәлік оған сыпырғышты тұтас ұстатты да «ал енді сындырып көр» деді. Әрине, сыпырғышты ешкім сындыра алған жоқ.

— Біз де осындаймыз,— деді Мәлік,— Бәріміз бірге болсақ, ішімізде мықты тәртіп болса, бізге ешбір жау қорқынышты емес. Кімде-кім отрядтан жырылып қалам десе, атып тастаймын. Түсінікті ме? Митингі жабылды. Қатарланыңдар!

Кешке қарай алдыңғы шолғыншылар — алдымызда неміс-тер алған деревня бар деген хабар әкелді. Отряд ағаш арасы-

на тоқтады. Зерттеуге жіберілген сержант Коваленко төрт сағат жоқ болып кетіп, қайтып келіп, деревняда немістің штабы бар, қару-құралдың мол складтары бар; әлі бекінбеген, бірақ, қору мықты деген анық хабарды айтты.

Мәлік қалаға шабуыл жасап, немістердің азық-түліктерін соғыспен тартып алуға байлам жасады.

Мәлік бел байлаған шабуыл жоспарында тездік пен айла отрядтың әлсіздігін түгел байқатпауға тиіс еді. Таңертең отряд деревняны қоршап алып, барлық отыз екі пулеметтен оқты бұршақтай боратты. Содан кейін, немістерге ес жидырмай, «уралап» айғай сала, жауынгерлер қаланың төрт жағынан бірдей қаптап, деревняға өздері ұмтылды. Соғыстың нәтижесі деревняның ортасында, көшеде болған қысқа ғана қол айқаста шешілді. Немістер өлгендерін де, азық-түліктерін де, қару-жарақ складтарын да тастай қашты. Гитлердің 27 қанды балағы қолға түсті.

Жеті күннен кейін немістердің майдан шебін бұзып-жара Мәлік отряды өз дивизиясына қарай өтіп кетті. Манағы отыз екі пулеметті отряд аман алып келді. Жауынгерлердің көбі өз мылтықтарынан басқа, бір-бір неміс автоматтарын ала келіпті. Он алты жаралы жауынгер көтеруде келді. Ақ көңіл, алып денелі Коваленко өз полкіне төрт жасар бала Вованы ала келді, ол баланы Мәлік екеуі немістер өртеп жіберген деревнядағы көп өліктің ішінен тауып алған еді.

Мәлікті дивизия командирі генерал Панфиловтың өзінің көргісі келді. Сұңғақ бойлы, талдырмаш жасты Панфилов ұзақ айналдырып қарады. Шынын айтқанда Мәліктің денесіне соғыстық әскери киім әлі қона да қоймаған кезі еді.

— Мә, саған ғылым адамы! Жарайсың! Жаман солдат болмассың,— деді ол Мәлікке жарықшақты дауысымен. Сөйтті де Мәлікті өзіне қарай тартып алып, кәдуілгі орыс халқының әдетінше, бетінен үш рет сүйді.

Бұлардың қасында жақын тұрған адамдар, көп езу тартпайтын, салқын жүзді атақты генералдың сыр бермейтін жүзінде әкелік қуаныштың лаң бергенін байқасып қалысты.

* * *

Бұл жорықта Мәлік бірнеше сенімдерге қалтқысыз бекіп, табанын тап басып қайтты: ең алдымен өзінің күшіне, екінші жауынгер жолдастарының күштеріне, одан кейін, қорқа білмес, өз ісін жақсы білген солдатқа соғыс майданында алынбайтын қамал жоқтығына біржолата көзі жетті. Тек өз ісінің бар сырын жақсы білу керек екен.

Мәлік бұл ойларын кейін ірі айқаста тағы бір сынап, айнымас қорытындылар жасады. Біздің жақтың шабуылға көшкен кезеңінде, полк командирі қасына он үш автоматчик беріп

Мәлікті жау қолындағы жерге сұғынып барып бекініс жасауға жіберді. Дәл сол тұстан немістер контратака жасайды деп күткен кез еді. Аз ғана отрядымен түн қараңғысын бүркеніп барып, Мәлік жаудың тап желкесіндегі ыңғайлы бір шыршаға бекінеді. Қатып қалған кішкене ғана өзеннің қабағы екен. Абдулла Керимов деген жауынгерді барлауға жібереді де, қалғандарына түн бойы тынымын берместен терең окоптар қаздырып оқ ататын ұялар жасаттырады. Таң ата Керимов келіп Мәліктің отряды бекінген ойпатты өрлей жаудың бес танкісі, бір ротаға жақын жаяу әскері келе жатқанын айтады.

Он үш автоматчикке төніп келе жатқан бес танкі және бір рота әскер деген ойыншық емес-ақ! Мұндай халге түскенде ысылған командирлер де қобалжуы мүмкін. Бірақ, Мәлік сасқан жоқ: соғыста мәселені шешетін жау санының артық, иә кемдігі емес екенін ол жақсы білетін. Сондықтан, соғысуға әзірленуге бұйрық берді. Автоматтан оқ жаудырып, жаудың жаяу әскерін танкілерден ажыратуға бұйырды. Командасыз атпаңдар деді. Команда — командирдің өзінің атуы! Алдыңғы жақтағылар, танкіге қарсы лақтыратын гранаталарыңды әзірлеңдер!

Мәліктің өзі, жазатайым болмасын деп, үш гранатаға бір-бір бутылка жанғышты байлап алып, жылжып еңбектеп, алдыңғы окоптарға барды.

Танкілер тоқтап, жаяу әскерлерді алдарына шығарды. Бұл тұстан тосқауыл күтпеген немістер қымсынбай қозғалып, жұптарын жазбай, онша жасырынбай, қалың тізбектеліп келе жатыр еді.

— Апырмау, оқ төгейік те, оқ төгейік те! Апырмау, команда берсеңші!— деп, қатар жатқан Керимов командирінің құлағына алқына сыбырлады. Шыдай алмай, асығып, ептігіп сыбырлайды.— Бол енді!

Мәлік те өзінің атып қалғысы келіп жатқан асығыстықты әрең басып жатыр. Немістер жақындап келеді. Екі арада бірнеше адым ғана жер қалды. Мәлік сонда ғана мылтықтың құлағын басып қалды. Бірдемені былдырлай бере, көзілдірік киген унтер жалп ете түсті. Шыршаның іші тегіс тырс-тырс етіп, сөйлеп қоя берді. Немістер құлай бастады. Қейбіреулері жата қалып, шыршаның маңайын атқылауға кірісті. Біздің автоматчиктер оқты үдете жаудырды. Ұзамай немістер шыдай алмай, қаша жөнелді. Сол кезде ағаш ішіне жасырылған неміс пулеметчиктері өз әскерлерін кейін шегіндірмеу үшін алдарын орай, жауған оқтан бөгесін жасады. Екі оттың ортасында қалған неміс әскерлері қайтадан жалт беріп, біздің жауынгерлерге батылырақ шабуыл жасап, бытырай жүгіріп, адақтаса ұмтылып, шыршаның үстіне оқ жаудырды. Жараланған Гайсин қатардан шығып қалды. Қошевой оққа ұшты. Қатыңаста жүретін Керимов та жалп етіп құлады... Қалған тоғыз

автоматчик қайтпайтын қайсарлық көрсетіп, қатты жұлқысты.

Қолында автоматы, Мәлік жауынгерлердің бірінен соң біріне жылжып келіп, отша жайнаған көздерін қадап «шыда тағы да азырақ, шыда! Жау қазір қашады!» деп, жолдастарына сенім беріп, дамыл таппады. Тал шыбықтай бұралған жас командир әрі ыңғайлы, әрі тез қозғалып, ылғи қастарында болды. Отрядтағы аз ғана адамның әрқайсысы да әрі ақылды, әрі сенімді командирі қасында екенін үнемі сезіп жатты.

Немістер тағы да кейін шегінді. Неміс офицері ақ ракета белгісін берді. Жақын жерде ғана немістердің мина ататын батареялары зіркілдей бастады. Бірақ, біздің жауынгерлер де түн бойы босқа азаптанбаған екен. Олар енді қауіпсіз деп айтарлық жыраларға жата қалды. Немістердің ызыңдаған осколкалары шыршаны баудай қырықты. Содан кейін тым-тырыс болды. Іле-шала моторлардың гүжілдегені естілді. Бұл танкілер еді.

Не істеу керек? Шегінуге ме, қашуға ма? Жоқ, танкіден қашып құтыла алмайсың. Қашу деген — өлім! Соғысу деген — танкілерді тойтару болады! Осының бәрі Мәліктің ойына көз ілеспес бір сәтте ғана лып ете түсті. Граната, бутылка салған сумкасын сүйрете-мүйрете, Мәлік алға қарай еңбектеді. Гүрсілдеп жылжып, тырсылдата атқылап келе жатқан бір танкі жақын ғана өте берді. Қауіп бар-ау деп қорықпастан, Мәлік сымдай шиырылып көтеріле берді де бутылка байлаған гранатаны лақтырып кеп қалып еді, машинаның тап радиаторына барып сарт ете түсті. Гүрс еткен қатты леп Мәліктің өзін де бір жаққа лақтырып жіберді. Оны таптап өтуге келе жатқан танкіден аман сақтаған да сол жағдай болды.

Мәлік тез ғана көзін ашып еді, гранатаны лақтыруға болмай қалған екен, танкі жақын қалыпты. Мәлік гранатасын танкінің табанының астына тастай берді де өзі былай ыршып түсіп, жермен жексен боп, жабыса қалды. Бұрқ еткен жарылыстың ерекшелігі сонша, танкі қабырғасына аунап түсті де тоқтап, жана бастады. Құлағы тас бітіп қалған жас командир тағы да сумкасына қол салды.

Апырмау, бұл қалай? Анау үш танкінің тоқтай бастағаны несі? Асығыс қорбандап, кенет бұрылып, кейін тартты ғой!

Сол бір мезетте, көз ілеспес қысқа бір уақыттың ішінде, Мәлік есінен танып кетті. Бірақ, іле есін жиып, кейін қарай еңбектеп, шыршаның ішіндегі жолдастарына келді. Танкілер едәуір қашықтап алғасын шыршаны оқтың астына алды. Ағаш арасында миномет батареялары тағы зіркілдей бастады.

...Автоматчиктерде 5—6 оқтан ғана қалды. Кейін шегіну керек. Бірақ, өз бөлімдеріне қайтар жолды кесіп жолда танкілер тұр. Мәлік картаны алып қарады да тырнағын қатты

батыра кейін қайтар сызықты салды: ол сызық тұп-тура жаудың миномет батареяларының үстімен өтіп, ағашқа кіріп, одан әрі біраз айналыс жасап, өз бөлімдеріне қосылу жолы еді.

Жауынгерлері Мәлікке шексіз сенеді. Кесірткеше ирелеңдеп жатқан өзеннің табынына түсіп алып, бұлар немістің миномет батареясына қарай тартып кетті. Батареяның дәл қасына дейін еңбектеп келіп, миномётчиктерді тарпа бас салып, қалған оқтарымен көздерін жойып, минометтерді тас-талқан қылып қиратты да ағашқа кіріп, жоқ болды.

Оның ар жағында едәуір айналыс жасап барып, Мәлік қасындағы жолдастарымен тура өз бөліміне келіп қосылды. Мәлік командир жер үйінің табалдырығын аттай бергенде-ақ полктің командирі Қапров пен оның саяси қызмет жөніндегі орынбасары Мұхамедьяров орындарынан ұшып тұрды. Үстібасы дал-дұл, батпақ басқан жолдастарын танымай қалғандай таңдана қарап:

— Ғабдуллинбісің?— деді.

— Иә, мен... Жолдас командир, менің таңданатындай нем бар?

Командир сумкасын ақтарып бір қағазды тауып алып Мәлікке ұсынады:

«Ширяев деревнясының түбіндегі соғыста, 16 ноябрь күні политрук Мәлік Ғабдуллиннің 13 автоматчигі ерлерше қаза тапты. Олар немістердің екі танкін жойды және 150 адамын жоқ етті. 5-ротаның командирі — Аникин».

Полктің комсомол бюросының жауапты секретары — Ә. Жетпісбаев».

Қағазда жазылған сөз осы еді.

— Бұл қағазда бізді өліпті дегеннен басқаның бәрі шын,— деді, шаршаған Мәлік әрең жымиып.

* * *

Соғыс өнерін жақсы білетін, адамның соғыстық қасиеттерінің қандай екенін бірден байқап алатын генерал Панфиловтың айтқаны дәл келді. Ауыз әдебиетінің зерттеуші ғалымы, кабинет адамы, соғыс дегенді тарихи кітаптардан оқып қана білетін адам, майдан үстіндегі талай аяусыз айқастарда өсіп, шын мағынасында геройға айналды.

Мәліктің талдырмаш жас денесі баяғы сол арықтау, ыңғайлы қалпында. Ол ашаң жүзді. Беті пілдің сүйегінен ойып жасағандай, сұлу жігіт. Аздап тотыққан бетінің бар бедері әрі нәзік, әрі ашық әсем салынған. Ол интеллигент адам, қолдары жіңішке-ақ. Бірақ ол соншама төзімді, соншама талғамайтын көнбіс солдат. Өзіне қанша қатал болса, қарауындағы адамдарын да соншама жинақы, әр әмірді бұлжытпай орындайтын халде ұстайды.

Мәлік болған ротаны демалысқа шығарғанда, Мәлік қазақ жауынгерлерін күнде ертеңнен кешке дейін шаңғы тепкізіп үйретті. Мұның өзі қазақ халқына әрі жат, әрі қиын өнердің бірі болғандықтан, жауынгерлермен бірге жүріп өзі де үйреніп алды.

Мәлік онша мерген де емес еді. Сондықтан анда-санда бір тиіп қалатын демалыс минуттарын ол ағаш ішіне барып, атуға арнады. Сағаттар бойы нысана атып, дағдыланып, алғашқы оқтан қарағайдың түймешегін атып түсіргенше, бұл дағдысын бұзған жоқ.

Бұл кездерде Мәлік екі орден алған еді: Қызыл Ту және Қызыл Жұлдыз ордені. Әрбір жаңа айқасқа араласқан сайын Мәліктің даңқы күшейе берді. Демалысқа қайтқан жаралы жауынгерлер, майданнан жазылған хаттар Мәліктің атағын алыста жатқан Қазақстанға жая берді; Мәліктің аты колхозшылар арасында жиі аталатын болды. Мәлік өлеңге қосылды: өзі қанша күтпесе де Мәлік бұрын өзі сүйіп зерттейтін, құрметтеп жинайтын халық жырларының геройына айналды.

Дивизия қыстығүні жеңісті шабуылдарға қатынасты. Дивизияның маңдай алдында Қапров полкі еді, Полктің маңдай алдында жауынгерлік қорған түрінде шаңғымен келе жатқан Мәліктің автоматшы ротасы болды. Дивизия терең сұғынып барып, немістердің көк желкесіне шықты. Ондағы байлау — немістердің үлкен бір қолын алыстан орап, қапыда тұзақтау еді. Сол тұста немістер үшін тар қақпа сияқты жіңішке бір сыза ашық қалған-ды. Сол ашықтың дәл ортасында немістер штабының қорына айналдырып, алдырмас қамал сияқты барынша бекіткен бір деревня бар еді. Осы деревняны алып, әлгі айтылған тар қақпаны жауып, немістердің шегінер жолын кесу керек болды.

Автоматчиктер батальоны мен ротасын алға жіберуге байлам болды. Ағашты, сазды жерлермен алыстан орай жүріп, күтпеген жерден сол деревняны басып алып, кейінгі бөлімдер түгел келіп жеткенше қолдан шығармауға ұйғарылды.

Ұзақ ауыр жүрістерге үйреніп, пісіп-қатқан Мәліктің жігіттері орман арасындағы ауыр жолды оңай жүріп өтіп, деревняға тез жақындады.

Мәлік отрядына демалыс берді. Содан кейін барлық нәрсе салған қапшықтарды тастатты, босқа ауыр болатын керексіз нәрселердің бәрін де сол жерге қалдырды. Түн ортасына жақын отряд деревнядан көрініп тұратын ағаштың шетіне жиналды. Мәлік сағатына қарады. Шабуыл сағат бірге белгіленген еді, бірақ батальон әлі келген жоқ. Мәлік ең жақсы шаңғышыны байланысқа жіберді. Ол жауынгер қайтып келіп — батальон қалың қардан әрең деп жол салып, ақырын қозғалып келеді, ең ерте жетсе енді екі сағаттан кейін жетер деді.

Шабуылдың бар мағынасы, оның күтпеген жерден болуында еді. Деревня айналсоқ, қорғануға әлдеқашан дайындалған, айналасы дзот, жерге көміп қойған танк дегендерге толы болатын... Егер немістер шабуыл болғалы тұрғанын сезе қалса, олар соншa қару-құралды түгел сөйлетіп жіберер еді. Олай болған күнде бұл қаланы қанша ауыр қолдың ала қоюы да үлкен қиындыққа соғар еді. Соғыс тәжірибесі Мәлікті шабуыл түнегінің әрбір минутын бағалай білуге үйреткен. Сондықтан ол батальонның келіп жетуін күтпей-ақ, өзінің аз күшімен шабуыл жасауға байлады.

Мәлік бар күшін төртке бөлді, бірақ, бірдей етіп бөлген жоқ. Бір топқа әлуеті кем, соғыс тәжірибесі аз жауынгерлерді бөліп, оларға атылған ізі көрініп тұратын (трассирующий) оқтар салынған дискілерді бергізді. Оларға тапсырылған міндет — дәл сағат бірде ағаштан шығып деревняға төніп барып, орындарын өзгерте, ауыстыра жүріп, жаудың бекіністеріне үздіксіз оқ жаудыру, ес жидырмай жиі-жиі атқылау еді.

Шаңғышылардың енді екі тобы — аға сержант Тимоник пен сержант Напахов басқарған екі топ, сол уақыттың ішінде жасырынып барып деревняның екі қабырғасына шығып алып, жаудың дзоттарына ту сыртынан атака жасауға бөлінді.

Ал Мәліктің өзі атака жасайтын негізгі топпен деревняның сырт жағынан келіп ішіне кіріп, үйлерге бекінген, көшеде кездесетін немістерді гранатамен жусатпақ болды.

Төрт еседен артық күшпен өте берік бекініске отырған неміс гарнизонына осынша батыл түрде шабуыл жасаудың планы өз күшіне де, жолдастарының күшіне де берік сенген, нағыз талантты, қорқа білмес, ержүрек жауынгердің ойынан туды. Планның орындауы да дәлме-дәл болды. Екі сағат соғыстан кейін артта қалған батальон келіп жеткенде, Мәліктің автоматчиктері соғысты аяқтап та қалып еді. Жаудың соңғы дзоттарын тұншықтырып, деревняның соңғы үйлерін жаудан аластап жүрген Мәліктің өзі жаудың талқан болған штабында, қолға түскен документтерді оқып отырған. Қасындағы бір жауынгері, бұрын Ленинградтағы механикалық заводтың слесары Мадьянов немістер тастап кеткен отқа жанбайтын екі темір шкафты айналдырып жатқан. Шкафтың бірінен карталар, документтер, толып жатқан неміс ақшасы мен совет ақшалары шықты. Енді біреулері лық толы қоршауда тұрған гарнизонға жіберілген темір крестер екен.

* * *

Бұдан кейін Мәлік Ғадуллинді командование орыстан өзге ұлттан келген жауынгерлердің арасында агитаторлық жұмыс жүргізуге белгіледі. Өзінің ержүректігімен, жауынгерлік ұсталығымен атағы шыққан атақты батыр командир, адамның

жаны мен жүрегін жақсы білетін, ішкі сырын айтқызбай ұғатын саяси қызметкер — орысша, қазақша, қырғызша, өзбекше, қалмақша, қарақалпақша, татарша еркін білетін тіл ғалымы — Мәліктің армиялық агитаторға керекті ең жақсы қажеттердің бәрі табылады. Осы күні, сұқ көзден бүркеп қойған оттың қасында, не болмаса ағаш арасындағы күркеде, тіпті болмайды екен жаудан босатып алған деревняның қираған бір үйінде аз ғана демалып отырған, шабуыл жасап бара жатқан бөлімдердің жауынгерлерінің арасына күтпеген жерден Мәлік келе қалса, оның келуі үлкен бір оқиға болады. Мәлік өткізген әңгімелерде жауынгерлердің ойын жеп, шешуі табылмай жүрген мәселелердің бір де бірі шешілусіз қалмайды. Мәлік әңгімені аспай-саспай, әрі жеңіл, әрі еркін түрде жүргізеді. Мәліктің елдес жауынгерлері оның келуін ылғи асыға күтіп жүреді. Келіп кеткен соң оны ұзақ уақыт әңгіме етіп қалысады. Қазақстанға жазған хаттарында өздерінің геройларымен қалай кездескенін әңгіме етіп жазып жібереді.

Жақын арада СССР Жоғарғы Советінің Президиумы гвардия майоры Мәлік Ғабдуллинге Советтер Одағының Батыры деген атақ берді. Бірақ, генерал келіп оның кеудесіне Алтын Жұлдызды қадаудан бұрын-ақ Мәлік өз дивизиясының ерекше сүйетін геройы, ақындары өлең шығарып жырларына қосып жатқан қазақ халқының батыры еді.

Жаңа эпос, Ұлы Отан соғысының эпосы осылай туады.

Баубек Бұлқышев

ӨМІР МЕН ӨЛІМ ТУРАЛЫ

(Майдандағы қазақ жасының дәптерінен)

Адам туады, адам өледі. Мұнда тұрған қайғы не? Бұл жаратылыс заңы. Біздің шығыс елдері «адам дүниеге келген қонақ, біраз қонақтадың — аттануың керек» деседі.

Бірақ, адам дүниеге тек қана келіп, әшейін ғана аттана бермейді: Ол артында ой қалдырады, ойдан мұра қалдырады. Ол өмірге адам болып келіп, адам күйінде қайтады.

Мен ұлы жиырмасыншы ғасырдың жасымын. Бүгін мен өз жайымды әңгіме еткім келеді. Өйткені, бір жағымнан кек қысып отыр да, екінші — үлкен бір қайғым да бар. Менің бұл жазғандарым болашақта біздің осы ұлы күресімізді тексерушілердің қолына түсіп, үлкен істерінің кішкене бір тетігінде тиянақ болуға жараса, менде одан басқа арман да жоқ: ол тексерушілер біз осы арпалыста жүргенде қайғыра да, жы-

лай да, қуана да, күле де, кектене де білгенімізді ұғынса болғаны.

Кек неге қысады дерсіздер, оны да айта кетейін. Жастық шақ маған бір-ақ рет берілмеп пе еді! Сол кезімді әлде қайдан түнерген қара күш жұлып әкетпекші. Ол жастықтан бір айрылсам, ол қайтып оралар ма? Оралмайтынын мен жақсы білем, аһ, тіпті жақсы білем! Біз жастар өмір сүруге асығатын едік, жастық шағымыздың іші-тысы бірдей мағыналы болсын деуші едік қой, солай емес пе, құрбыларым? Міне, соя қымбат шағымызды фашистер тонап алғысы келеді; балдырғанды бақшаға өрт салғысы келеді. Мен осыған кектенем.

Мен дүниеде жиырма-ақ жыл жасамадым ба! Бірақ, дәл қазір ересек адаммын деуге болады. Мен жиырмадамын, бірақ, мендегі ой ақсақалды, байсалды, талай белді артқа салған адамның ойындай.

Менің 19 жасымда бар ойым оқуда, қызмет жайында және несін жасырайын, атақ жайында болатын. Мен толып жатқан өнер жайын ойлаушы ем. Алдымен ақын болғым келетін. Пушкин мен Лермонтовты, Гете мен Гейнені, Байрон мен Шиллерді оқығанда біржола сүңгіп кетуші ем. Бұл ақындар маған қатты ұнайтын да, күні-түні басымды көтермей оқитынмын. Мен күйші де болғым келетін. Чайковский мен Глинканы, Бетховен мен Шопенді ерекше құмартып тыңдаушы ем. Мен өзімшіл екем, әрі ақын, әрі күйші болғым келетін.

Жоқ, шынын айтсам, маған ол да аз еді. Менен гөрі ересек жолдастарым мен бір туған ағаларым институт бітіріп, біреуі инженер, біреуі дәрігер, бірсуі педагог, біреуі тарихшы болып шыққанда, осы мамандықтар түгелімен менде де болса деуші едім.

Өмір үшін, жас жігіт үшін, әрине, бұ да аз. Мен бір жақсы қыз жайында да қатты толғанушы ем. «Сүю» деген жалғыз сөзде қандай ұлы күш бар! Солай емес пе, құрбылар? Мен бір сұлу қызды, қазақтың бір сұлу қызын сүюші ем! Аты Жанна еді.

Сол кезде бақыт дегенді бағалай білсемші! Ол кезім өмірімнің бір ұмытылмас кезеңі екені енді ғана еске түседі.

Адам жүрегін өзгеше жақсы білетін ұлы Гете жастық шақты босқа жырлаған жоқ. Ол жастық шақты адам өмірінің ең биік шыңы деп босқа айтпаған.

О, жастықтың ұлы ақыны, Гете! Мен сенімен тілдескім келеді: сен туған елді, сенің бауырларыңның үрім-бұтағын неге айналдырғанын білсең! Сен үшін ерекше қымбат саналатын асылдарды қалай қорлап, қайран жастықты қалай құртып жатқанын сезсең!

Бір кезде Гетенің елі деп аталатын Германия енді тағылық таңбасын жасыра алмайтын зорлық-зомбылықтың еліне айналды. Германия фрицтердің еліне, шала сауатты ефрей-

тор Гитлердің еліне айналды. Атақты ата, ұлы ақын, біздің жанымызға да осы батады. Бүінгі фрицтер «Фаусты» оқымайды, білмейді. Олар сені де білмейді!

Атақты ақын, сені біздің ел ғана шын сүйеді. Сені біз Пушкинмен қатар қоямыз. Сен естіп білмеген біздің қазақ жастары сенің «Фаустыңды» қандай құрметтейміз! Өйткені біз жастық шақты, жас өмірді ерекше сүйеміз. Біздің елдің жас буын, жаңа ұрпағы осындай, ұлы ақын!

Ұр да жық ақымақ фрицтер біздің жастығымызды, болашағымызды құртқылары келеді. Біз, әрине, бере алмаймыз оны! Өлерміз, бірақ, бере алмаспыз! Бермейміз! Орыс та осыны айтады, қазақ та осыны айтады, СССР-дағы барлық ұлттар осыны айтады!

Мен міне 300 күннен артығырақ соғыста жүрмін. Бұл уақыттың ішінде біздің ел де өзгеріп кетті, адамдар да өзгерді, мен де өзгердім. Мен жауынгер болдым. Қабағымнан көр төккен, ызғар шашқан жауынгермін мен! Мені қазір көрген адам бұдан он ай бұрын бар ойы оқуда, я, сүйген қызында болатын жас жігіт еді-ау дей алмайды.

Менің жастығым адам баласының қызметіне берілді. Мүмкін, мен жастығымды қайыра алмаспын. Бірақ, ол босқа кетпейді, менен кіші інілерімнің еншісіне тиеді. Кейінгі жастар, жас інілерім, сендер бақытты жандарсыңдар. Сендер соғыс дегенді білмей өтетін боласыңдар. Біз жастығымызды сендердің бақыттарыңның жолына құрбан еттік. Сендер тыныш өмірде бақытты жасайтын боласыңдар.

Біз көрлі кезеңнің, соғысты заманның жандарымыз. Біз соғыста туғамыз, соғыста өлеміз де. Күресте тудық, сол күреспен өлеміз. Осының бәрі сендер үшін, кейінгі ұрпақ!

Өткен он айдың ішінде мен бірнеше шабуылда болдым. Өлімді тіпті көп көрдім. Адам өлімін жақсы ұғыныңдар, адам өлімін көп көрдім. Жақын жолдасыңның қиналып барып жан тапсыруын көруден ауыр не болады дейсің. Ол жаныңа жаны қосылған досыңның өлімі, ол тізе қосып бірге алысқан жолдасыңның өлімі! Жауды мен аямаймын, оның өліміне ішім қынжылмайды: өйткені, мен адамды емес, адам бейнелі айуанды қырып жүргенімді жақсы білемін. Ал енді қасында ғана қызыләскерше киінген қыршын жас өліп жатқанда жүрегің қатты ауырады, құрбылар! Осы ғажап қырғын, сұрапыл алыс үстінде жаныңа сүйеу болатын нәрсе: біздің жігіттер ерлерше өліп жатыр деген берік сенім! Олардың өлімінде де өмір бар!

Әлі есімде, бір шабуылда мен қатты жараландым. Қан майданда қала бердім. Жолдастарым жұлқысып жатыр. Соғыс тым-ақ қатты қырғын үстінде. Мен шыдай алмай барам, тұрғым келеді, алға ұмтылғым келеді. Амал не, қансырап

барам, көтеріле алар емеспін. Жаныңа бататын да сол мүгедектік, өзіңнің дәрменсіздігің.

Бір кезде есімді жисам қасымда бір неміс солдаты шыңғырып жатыр екен. Қызыләскердің штыгы неміс солдатына қатты қадалған көрінеді. Мен оған «дыбысыңды шығарма!» деп әмір етемін. «Соғыста жылай ма екен!» деймін мен оған. Ол сорлы: «орыс-ау, ей орыс, өлгелі жатырмын ғой» дейді тым-ақ әлсіреген дауыспен.— «Не үшін өлмексің?»— деймін мен тағы да. Ол жауап бере алмайды. Ауыр ыңқылдай береді.

— Фриц, неге өлмексің деймін мен саған! Бұл өлім саған не үшін керек болды? Неге құмарттың өлімге? Не үшін өлмексің?

Ол жауап бере алмады, сол күйі өліп кетті. Оның берер жауабы жоқ еді. Ол соғысқа келе жатқанда да қайда, не үшін келе жатқанын білген жоқ-ты. Ол соғысқанда да не үшін соғысатынын білген жоқ. Ол өлімге келе жатқанда, неге өлетінін білген жоқ. Ол ақымақ фриц еді, сол ақымақтықтан өлді де.

Мен соғыстың қымбатқа түсетінін жақсы білемін. Соғыс орасан көп адамның өлімі деген сөз. Бір кезде барлық адам баласы ұлы ақын Гетенің: «Біздің тәңірден алған ең үлкен сыйымыз — өмір» дегенін айтып қандай мерейленетін еді! Адам баласының бұл мерейін ешкім тартып ала алмайды.

Адам ұлы адамша өмір сүрсін, адам дүниесі шын мағынасында адам дүниесі болсын! Біз осы үшін күресеміз, осының жолында өмірімізді аямаймыз да! Өмір үшін күресте біз өлім дегеннен сескенуден жиіркенеміз.

Адам бір-ақ рет туады, бір-ақ рет өледі. Өлім әртүрлі болады: біреу суықтан өледі, біреу қыз үшін қырқысып өледі, енді біреулер аурудан өледі. Мұндай өлімдерді естігенде құр ғана ренжісің де қоясың. Ал, естігеніңде үлкен құрметтеп, бас иетін өлім де бар! Ол — майданда ерлерше өлу!

Мен жаспын, мен өмір сүргім келеді. Ең қызықты өмір әлі де алдымда екенін жақсы білемін. Менің үстімде қызыл-әскер киімі, мен армияда жүрген Азия елдерінің ұлымын. Мен өз елімді қорғаймын; момын да, бауырмал да, ардақты да елім бар!

Сол елім мен аттанарда былай деген болатын:

— Тас түлегім, мен сені баулыдым, сылап өсіріп қанатыңды қатырдым. Қиын бір кезең келіп қалды: жау жағадан, бөрі етектен алғалы тұр. Аттан, қуып-жойып қайт! Ұлым, сен көрлі кезең — соғысты заманның жігітісің, жауынгерше қимылдай біл!— деген. Мен мұны ұмытпаймын.

Мен өмірімнің өзім үшін қымбат екенін де жақсы білемін, дүниеге мен келгелі де көп болған жоқ қой. Бірақ, бұл күресте сол өмірімді аямаймын да! Аяуға да қақым жоқ деп біле-

мін. Менде ұран біреу-ақ, ол Ленин ұраны: «не өлім, не жеңіс!»

Мен шығыс адамымын, батысқа кетіп барам. Біраз жерге келіп те қалдым. Менің елім жақтан шығатын алтын күн мені ұзақ күн бойы жылытады, ол қашан да қасымда. Міне, кеш бола бастады. Күн батысқа еңкейіп келеді, мен де батысқа қарай келе жатырмын. Күн де мені қимағандай, ұясына қона қоймай, кідіріп тұр. Маған көзін тура қадап: «Шығыс ұлы, жолың болсын! Шығысқа жеңіспен қайт! Мен сені Алатаудың аясында қарсы алармын!»— деп тұр.

Күн көкжиекке батып барады. Мен әлі жүріп келем, алға кетіп барам. Мен, жау тас-талқан болып жеңілгенше ілгері қарай аяңдай беруге тиістімін.

ӨМІР СҮРГІМ КЕЛЕДІ

Мен өмірімде бірінші рет ай жарығында хат жазып отырмын. Қағазға қаз-қатар түскен жазу жақсы көрінсе де, қайта оқып шығу қиын-ақ. Сондықтан шалғай тұрған сөздерді өзгертіп, қатесін түзеуге болар емес. Қатем болса өкпелемей, олпы-солпысын өздеріңіз түзетерсіздер деп ойлаймын.

Бүгінгі айлы түн ерекше жақсы. Мұндай қоңыр күзде кездесетін түн. Мен айлы, әсем түндерді көп көріп ем, ал, ертеңгі айқас алдындағы тап осы түн тіпті таңқалдырды. Айқасқа кірер алдында дүниенің бәрі де өзінің дәл қалпынан анағұрлым әсем көрінеді, өзің де күндегіңнен өзгеріп кеткендей сезінесің. Ұйқың келмейді. Бірдеме істегің келеді. Не айғай салып, не тіпті мылтық атқың келетіндей. Атысқа дейін әлі көп уақыт қалғандықтан, мен міне, хат жазып отырмын. Кейде жазған жазудың да оқтай атылатын кезі болады.

Тыныштық. Жел үнсіз, жапырақ тілсіз, құстар әнсіз, дүние түгел қалғығандай. Атылған оқ, жарылған бомба гүрсілі де естілмейді. Ғажайып бір үнсіздік: тым-тырыс, бұл таңертеңгі жер сілкінер жағалас алды.

Міне, мен кішкене өмірімді тағы бір тексеріп, әр күнімнің ізіне түсіп отырып, алыстан бастап, дәл бүгінгі түнге жеттім. Көз алдымнан өзіме сонша таныс 20 жылдық өмірім өтті. Біріне-бірі жалғасып келіп, бірімен-бірі айқасып жатқан әдемі шақ, қымбат күндер жүрегіңді жұз бұрап, сол күйінде қайтадан есіңе түседі. Бір тізбегі — сегіз жылдық бақытты шағын, бала кезің, одан соң оқумен өткен он жылың, одан кейін армия, майдан. Шынын айтқанда, менің өмірім, қазақтың жас жігітінің өмірі жаңа ғана басталды.

Міне, тап бүгінгі түнде, таңертеңгі ұрыс алдында туған елім мен барлық халқыма, тіпті барлық адам баласына — мен өмірден алатын еншімді алғаным жоқ әлі, мен өмірді

қатты сүйемін, мен өмір сүргім келеді деп, бар даусыммен айқайлағым келеді. Мен мұны ертең мені өлтірер-ау деп, өлімнен қорқып айтып отырғаным жоқ. Жоқ, Федя мен Вася жолдастарым сияқты, мен де аяпбаймын. Мен соғыстың барлық қауіп-қатерін де білемін, пар тәуекелге нені салып отырғанымды да білемін. Мен үшін ертеңгі күннің ерекшелігі де осында.

Горький — «Адам деген айбарлы ұн» деген. Мен ұрысқа сол адам болып кіргім келеді. Мен XX ғасырдың биік белінде, асқар шыңында тұрған адаммын. Софоклдан Ленинге дейін, Гомерден Горькийге дейін, Бахтан Шостаковичке дейін адам баласы ұзақ өмір сүріп, ғасырлар бойы мәдениет байлығын жасап келді. Сондықтан, біздің тұс адам баласының ең бір бай ұрпағы.

Біз бұл бай мұраны қашан да қасиеттеп, ерекше сүйіп, қорғап келдік. Біз оны жанымызбен де, жүрегімізбен де бағалаймыз. Бұл мұра, әсіресе, қазақ елі үшін бағалы. Талай ұмытылмас ұзақ түндерді мен кітаппен өткізуші ем. «Илиададан» бас көтермей, Бальзактың көп томды «Адамшылық комедиясына» батып кететін едік. Толстойдың бізге бергенінде есеп бар ма! Даңқың зор орыс әдебиеті, мен сені мадақтаймын! Мені тәрбиелеп өсірген сенсің. Осы мынау ауыр күндерде Андрей Болконскийді, Тарас Бульбаны, Павел Власовты есіне алмайтын кім бар екен? Жалғыз солар ғана ма еді!..

Біз поэзияны сүйетін едік. Бос уақытымызды философияға беретін едік. «Адам жүрегімен сөйлескің келсе, музыканы үйрен» деген сонау бір композиторға біз неше рет алғыс айттық екен! Біз музыканы жүрегімізбен тыңдаушы едік, біз Бетховенді жақсы көруші едік, біз Шостаковичті тыңдағанда желпініп, көтеріліп кетуші едік. Біз оның жетінші симфониясын әлі ести алған жоқпыз. Оқасы жоқ, оны тыңдайтын уақыт та келер.

Иә, біз білімге тоймайтын адамдар едік. Біз қол бос болғандықтан, іш пысқандықтан емес, білімді болу үшін оқитынбыз. Адам баласы жасаған ұлы мұраны біліп алып, мұраға мұра қоса алатын мәдениетті, білімді адам болу үшін оқитынбыз. Біз дегенімізге жете аламыз, мұраға мұра қоса аламыз. Әуелі мына немістерді қырып алайық, содан кейін сөз жоқ істейміз оны.

Осы түнде Федя Раясын ойлайды, орыстың әдемі әйелін сағынады. Вася белорус қызы Сашаны ойлайды. Мен де өзімнің сүйген қызымды ойлаймын. Шығыс қызы Жаннаны сағынам. Жаным Жанна, сен тіпті алыстасың. Бірақ, суретің қалтамда, комсомол билетімнің арасында, менің құшағымдасың. Жүрегімді сенің кіршіксіз махаббатың жылытады.

Жанна, сен қайдасың осы күні? Мүмкін, екінші сменаға қалып, дәл қазір соғыс заводында жұмыс істеп тұрған шы-

ғарсың? Маған оқты көбірек құйып берудің соңында болар-сың? Мүмкін, ұзақ түн оқ құйып, қазір ұйықтап жатқан шығарсың? Түсінде өзің құйған снарядтардың немістерді қалай талқандайтынын көріп жатқан шығарсың?

Тыныш ұйықта, жаным. Ұйқың бұзылмасын деп күзетінде біз тұрмыз мұнда. Мен оқымысты болуды арман етуші едім. Қазіргі күнде сені қорғайтын, өзіміздің шығысты қорғайтын, өзіміздің Отанды қорғайтын солдатпын. Таңертең соғысқа кіргенде есімде сен боларсың, елім болар.

Мен өмір сүргім келеді. Жанна, білемісің, соғыста өлу деген қиын емес. Көп адамдар: «Отан үшін өлейік» дейді. Керек болса, Москваны қорғап өлген біздің 28 бауырлар сияқты өлеміз Отан үшін. Бірақ біз, отан солдаттары: «Отанымыз үшін өмір сүргіміз келеді!», «Немістерді қырғымыз келеді!» дер едік.

Мен өмір сүргім келеді. Бірақ, мынадай немеспен бірге өмір сүре алмаймын. Немісі бар дүние тар мен үшін. Адам мен ақ бір бөлмеде тұра алмайды. Бір жердің үстінде немеспен бірге жасай алмаймын мен. Біз Шиллерді, Гетені сүйетін-біз, біз оларды қазір де жақсы көреміз. Біз қанқұмар емеспіз. Бірақ, мен Германия жастарының арасынан Вертер сияқты біреуін де таба алмадым. Оларда жүрек жоқ. Сондықтан оларды аяусыз қырамын.

Немістер тіпті солдат та емес. Суворов: «Солдат — талаушы емес» депті. Мен мұны азырақ қана өзгертіп — «талаушы — солдат емес» дер едім.

Неміс жастары! Сен біздің ғасырдың көз сүріндірген қылмысты жанысың. Сені бүкіл дүние қарғайды! Сені тарих қарғайды! Сені кейінгі ұрпақ қарғайды! Үстіміздегі жыпырмасыншы ғасырда тап сендей, қолына автомат ұстаған қанды жол, баскесер барлығына мен қызарам. Сен біздің ғасырдың қылмысы, бетіне басылған қара таңбасысың. Сені, сен қара таңбаны өшіру үшін мен сені өлтіруім керек, мен сені өлтіремін де!

Біз қашан да гуманист болатынбыз. Біз адамды ерекше сүйеміз де, оның өмірі жер үстіндегі ең қымбат өмір деймін. Мен адам өмір сүрсе екен, еңбек етіп, өнер көрсете алса екен деймін. Ал, сол адам өмір сүру үшін, сол адам өмір байлығын жасай алу үшін керек нәрсе, жаңағы айтқан — немісті қыру! Осы тілек үшін біз талай құрбандық берерміз, бірақ бұл тілек орындалады да!

Жақын арада мен бір жас ақынның соғыста өлгенін көр-дім. Ол соғыста батырларша алысты да, батырларша өлді. Өлер алдында есіне Байрон түсіп кетті де, жазу дәптерін баспаға тапсыруға бізге берді. Ол дүниемен қоштасар кезең-де өлендерінің өмір сүруін ойлады, соны үміт етті: оның өлген-

нен кейін де өмір сүргісі келді. Ол өмірі — жұрт оқитын өлеңдері.

Біз өмір сүргіміз келеді. Осыны ауызға тым жиі ала бермейміз бе, сірә? Жоқ. Менің ойыма Спинозаның бір айтқаны түседі: «Азат адам өзгеден гөрі өлімді аз ойлайды; оның данышпандығы өлім емес, өмір туралы ойлардан туады. Біз ерікті адамбыз, сондықтан өмір жайын сөз қыламыз» депті.

Өмір деген не? Жаңа туған адам дүниенің есігін қағып, бірінші баспалдаққа шығады. Оның алдында — бұраңы көп, оқабы көп ұзақ жол — өмір жолы. Адам бір жоғары көтеріліп, біресе төмен түседі, тағы да жоғары көтеріледі. Осы бұраң жолмен ол тез жүріп, асыға ұмтылып, алға басады. Ол ширақ, ол шат. Ол осы жолының бір жерге жетіп таусыларын да біледі. Бірақ, одан ол қорықпайды. Оған қымбат — сол бұраңы көп ұзақ жол. Мәңгілік өмір — бір көшке бір көш жалғасып, ұрпақ ауысып, ел жаңарып отыратын сол ұзақ жолда.

Мен жиырмадағы совет жасымын. Мен өмір жолының біразын жүріп тастасам да, алдымда әлі талай қыр бар. Менің алтын жолым жиырмасыншы ғасырдың биік қырқасынан асып, алға қарай, жоғары қарай тартып барады. Ол жол менің Ұлы Отанымның кең далаларынан өтеді. Жан-жағымда мен сияқты, миллиондаған совет жастары. Олар да өз жолдарымен кетіп барады. Бірақ, бәрінің жолы да сол биікке, сол алға тартып жатыр.

Міне, менің қалам, университетім, менің сүйетін Жаннам. Мен сендерге соғыс өртін қақ жарып өтіп келе жатырмын. Әрі асығам, әрі алқынам. Мен сендерге тез жеткім келеді. Бірақ, дәл жолымда көлденең тосып автомат ұстаған неміс тұр. Ол мені өлтіргісі келеді. Ол менің жолымды бөгемек болады. Мен абайламай қалсам, ол мені өлтіреді де. Онда ол менің барлық туған-туысқандарымды да, Жаннамды да өлтіреді. Қаламды қиратып, университетімді талқандайды.

Менің туысқандарым өз тағдырларын маған тапсырды. Ол тағдырға мен жауаптымын. Сол жауапты бере алармын да!

Шығыстан сызылып таң келеді. Түнді күн жеңіп, таңертеңгі ала сәуле бола бастады. Қазір тұрыңдар деген белгі беріледі де, дос-жолдастарым түгел тұра келеді. Хатты тез аяқтап, ұрысқа жөнелу керек, өзіңнің борышыңды өтеу керек. Жанна жаным, қош бола тұр көріскенше. Мен немісті өлтіруге жөнелдім...

ЗАМАН БІЗДІКІ

Жаралы орыс жері, сенің топырағыңды басып жүріп келемін. Сен жаралысың. Бірақ қатардан шығып қалған жоқсың. Сен өз халқыңа еңбек сіңірудесің. Бұл қанды майданда сен не көрмедің? Саған атылған оқ пен лақтырылған бомбада

есеп жоқ. Анау тал-қайыңдарыңа қарашы! Олар да қайғылы. Көбінің аспанмен таласып тұратын бастарын жаудың снаряды жұлып әкеткен. Анау ерке өзендерің — Днепр, Дон долданып буырқана түсуде. Мөлдір суларың қызыл қан жауып, қанды көбік атуда. Олар да қатты күрсінуде, тебіренуде.

Бұл біздің арқамызға аяздай батады.

Атақты алып Россия жері, сені бізден артық сүйе алатын кім бар! Біз, жауынгерлер сені сүйеміз, сен үшін біз жанымызды қиюға дайынбыз. Біз өлімге қарсы аттанамыз, саған атылған оққа қарсы жүреміз. Мұның бәрі сен үшін, туған жер, біздің анамыз, салтанатты Россия жері.

Жиырма бес жыл сен ерікті едің, азат халықтың жері болып едің. Сен тұтас жер болып едің. Ешқандай бөлшектеуді, жіктеуді білмеп едің. Біз сені метрлеп өлшегеніміз де жоқ болатын. Біздің мейірімді халық сені бөлшектемей-ақ тұтасынан пайдаланбап па еді? Сен де бізді бауырыңа тартып, алалап көрмеп едің. Сенің кең сахараңнан достықтың, ынтымақтың самалы есуші еді. Сенің мол қазынаң баршамызға ортақ еді: Бақытты бауырды, сүйікті досты сенің құшағыңнан тауып едік. Сен бізге ұмытылмас тәтті өмір беріп ең. Азаттық өмір беріп ең. Теңдік, әділеттік сенің топырағыңнан тарап еді. Біз сені ерекше сүйіп едік, Россия жері.

Бүгін сен жаралысың. Туған жер, бірақ жауға бас имейсің! Бүгін кектісің, орыс табиғаты, сенің көкірегің жоғары! Сен дүниеге тәкаппарлықпен қарайсың! Сен кешегі Суворов пен Донскойдың, Кутузов пен Ұлы Петрдің, Пушкин мен Некрасовтың жері екеніңді білдіресің! Сен бізден, өзіңнің ұлдарыңнан әлдене күтесің.

Біз сені түсінеміз! Сен бізден еркіндікті, жаудан босануды тілейсің. 1917—20 жылдары саған бостандық алып берген біздің әкелерімізге таң қалған едің сен. Бүгін бізге таң қалмайсың. Біз бейбітшілік уақытта керемет істер істедік. Бізді бүкіл әлем жаңа дүниені, бақыт дүниесін құрушылар деп санайды. Біз дүние жүзінің жастарының алдыңғы қатарындамыз. Бүгін бұл жастар ұлы майданның алдыңғы қатарында.

Біз, жастар, тағдырымыз сенімен байланысты екенін білеміз, туған жер! Біз сенің топырағында ғана бақытқа бөленбекпіз. Өмірдің биік шыңына қол созамыз, адам дүниесінің сала-саласына ой жүгіртеміз. Біз бақытты жастар едік. Сенің үстіңде қуанышқа кенеліп, той тойлаған күндер есте! Бүгін сенің үстіңде жаумен жағаласудамыз. Біз сенің үстіңде тудық, сенен өстік, керек болса, сенің үстіңде өлеміз де. Бірақ жауға беріп қоймаймыз сені. Серт осы. Біз осыған ант етеміз, ізгі ана!

* * *

Әлі есімде, бейбітшілік уақытта жастар қосылып алып не мектепке, не бақшаға қарай бет алар едік. Біз жүрген жерде

өзіл, біз жүрген жерде күлкі, біз жүрген жерде ән болар еді! Карттар әйелдерінің жанында отырып біздің сыртымыздан қуанады, бізді өздерінің мақтанышы етеді. «Шырақтарым, күліңдер, ойнаңдар. Заман сендердікі, сендер бақытты жасаңдар! Сендер дүниеге біздің орнымызға келдіңдер, біз сендерге бақыт кілтін қалдырамыз, өмірдің шыңына шығыңдар»,— деп батасын береді олар: «Сіздер де қалыспаңыздар, біздің заман карттарды қадірлейді»,— дейміз біз. Біздің сөзімізден көңілді карт жүгіріп:

— Ей, жастар! Біздің жырымыз жырланып біткен, енді сендер жырлаңдар, біз өмірден өзіміздің үлесімізді алдық. Енді сендер алыңдар... Сендер өмірдің шыңына да аяқ басып барасыңдар. Біздің жасымыз өтіп барады,— дейді.

Қария адам өмірінің қысқалығына қынжылатын сияқты. Ол жас болғысы келеді, өмір сүре бергісі келеді, бірақ ол 70-те. Ол енді 70 жыл жасамайтынын біледі, қайран 25 қайтып оралмайтыны анық. Сондықтан ол бізге алдағы заманды тапсырады, келешекті, жаңа дүниені тапсырады, кең байтақ алып Россияның жерін тапсырады. «Сендер оның келешегіне жауаптысыңдар. Міне, сендер ұлы күзетте, қырағылық күзетінде!»— деп тұрғандай болады.

Біз сол ұлы күзетті жауынгерлік дәуірде алып отырмыз. Атылған оқтың, жарылған снарядтың астында, қанды майданда алып отырмыз. Өзіміздің дәуірді, ұлы күзетті Отан соғысының ұлы күресінде алуға тура келіп отыр.

Жастар өзінің заманын қолдан жауға бере алмақ емес. Біз өзіміздің заманымызды қорғаймыз!

О, жастар! О, құрбылар!

Біздің заман таласта! Жастық шағымызды қырау шалғалы тұр! Бірақ біз өз заманымызды ешкімге бере алмаймыз! Заман біздікі! Өз заманымыз үшін жан пида!

О, жастар! О, құрбылар!

Біз келешек ұрпақтардың алдында жауапты болмайық, біз олардың келешегін өртке шалдырмаймыз. Біз аталарымыз қанды майданда күреспен жеңіп алған тамаша дәуірді мақтанышпен өткізуіміз керек. Біз келешек үшін туған Ильичтің жастары екенімізді естен шығармауымыз керек.

Біз кеше ғана жиырмасыншы ғасырды алтын ғасыр деп атап едік. Біз осы ғасырдың дәмін татқан жастармыз. Міне, қарандаршы, жау алтын ғасырға оқ атуда. Алтын ғасырдың алып денесіне оқтың ізін салды. Ол ауыр соққыны бастан кешіруде. Бірақ алтын ғасырдың жастары жау алдында тізе бүкпек емес. Алтын денесіне таңба түссе де шірімейді: болат сынса да майыспайды, біз — жастар да солай. Қанды майданда алыспен өліп бара жатқан жас адам: «Жасасын Отан! Жасасын туған жер!»— деп жан тапсырады.

Тыңдаңдар, менің достарым, менің жауларым, бұл біздің

үн — жеңілмейтін Россия жері жастарының үні. Бұл ұлы күрестегі қажырлы ер жастар — Ленин комсомолының үні.

Біз Россия жерінің иесіміз, біз оны қорғаймыз. Заман біздікі, біз өз заманымыз үшін оққа, өлімге қарсы жүреміз. Біз Ленинның жастары кешегі алтын ғасырды қайта тұрғызамыз.

Біздің орнымыз жауынгерлердің алдыңғы қатарында. Біз өз орнымыздамыз.

Жастар, өзіміздің заман үшін, өзіміздің жер үшін жауға оқ атайық! Заманымызды қорғап қалайық. Әлем алдында заман біздікі дейтін болайық.

1943

ШЫҒЫСҰЛЫНА ХАТ

Шығысұлы!

Біздің қазіргі уақыттағы орнымыз қанды майдандағы қызу ұрыста ғой. «Ереуіл атқа ер салмай, егеулі найза қолға алмай, еңку-еңку жер шалмай» біздің ісіміз бітпейтін шығыс қызу кезең осы емес пе, Шығысұлы!

Мен саған осы хатты немістің блиндажында жазып отырмын. Жанымда бірнеше қазақ жігіттері бар. Осыдан 40 минут бұрын бұл блиндажда немістер отырды. Біз оларды қамауға алып, үстінен басып қалдық. Тек аз ғана солдаттары қашып құтылды.

Сен біз «дәу қара» деп атайтын Қарағандының забойщигі Бейсенәліні білесің ғой! Ол қазір бізбен бірге. Өзі де дәу қара десең, дәу қара-ау! Бүгінгі ұрыста жұртты тым-ақ сүйсіндірген сол болды. Оның қимылы да қызық. Сонша ірі денесімен керіліп тұрып немісті найзаға түйреп алып, басынан асыра кейін лақтырады. Жау онымен қарсыласуға беттемей жалт береді. Жаңа оны командир шақырып алып, арқасынан қағып, алғыс айтты. Жауынгерлер оған Шығысұлы деп ат қойып алды. Менің есіме сен түстің сонда. Сондықтан саған хат жазуды дұрыс деп таптым.

Шығысұлы! Сонау туған өлкең Арқаны есіңе түсірші. Ондағы мейірімді халықты, бізді тәрбиелеп өсірген Отан-анаңы еске түсірші! Сен соларды сүйетін едің. Бүгін сол шын махаббатты іс жүзінде көрсету керек болып отыр.

Отан деген бір-ақ сөз. Бірақ осы бір сөздің мағынасына тең келер ешбір сөз жоқ. Сол ардақты Отан бүгін қауіпте тұр.

Менің көз алдыма: «Қарағым ұлым, тағдырым сенің қолыңда»,— деп тұрған ізгі ана — қазақ әйелінің бейнесі келеді. Бұл маған Отан өміріне төнген қауіпті аңғартады. «Ұланым, туған еліңді сақтап қал!»— дегендей болады. Осы лебіз жанды жанып, күш-қуатты тасытады.

— Сақтаймыз, ана, өміріңді сақтаймыз,— дегің келеді, сөзбен емес, іспен ақтауға ұмтылғысың.

Ел қорғауға ер намысымен аттанған біздің алдымызда үлкен бел жатыр, Шығысұлы! Туған елдің келешегін сақтауға біз міндеттіміз. Ендеше қазақ қыздарының ғасырлар бойы «Елім-ай» деп сары даланы күңірентіп салған зарлы әнін бүгінгі күні жаңа күймен ұрыс алдында біз шырқасақ, оның айып-шамы жоқ. «Елім-ай»— елін сүйген қыз жүрегінен шыққан ән. Елін сүйген ер жігіт қазіргідей заманда «Елім-ай» десе, ол — ант! Ол — серт! Ұрыс алдында жауынгерлердің жүрегіне төтенше махаббат құймақ. Шығысұлы, кел, шырқатып «Елім-айды» салайық. Қайғымен емес, жауға бермейміз елімізді деп, жігерленіп салайық; қасіретпен емес, ел үшін, жер үшін өлімге қарсы жүреміз деп, серт бере салайық. Сен қайда болсаң да біздің дауысымыз қосылады. Сен түстікте, мен батыста — бір фашистен өлтірсек, Отан екеу деп санайды. Біздің ән де, қимыл да осылай ұштасады.

Өткен жылы Гитлердің аз уақыттың ішінде Москваны, Ленинградты алып Оралға өтем. Азия ұрыссыз бас иеді деп көпіргені есіңде ме? Ол ақымақ бізді адамға санады ма екен! Ол Азия ұлдарының алып қимылын көріп қана мойындаған жоқ па? Кеше ғана бізге күлген немістер енді қара шашты, қара көзділерден өлердей қорқады.

Отан бізге, қолымызға қару, бойымызға қуат беріп, өзіңнің сүйікті Арқаңды, сұлу шығысыңды, қонақжай халқыңды қорға деді. Сол Отан бүгін менің тағдырым сенің қолыңда, жауынгер, деп отыр. Ойлашы, Шығысұлы, біз ел сенген ерміз, қалайша неміске туған жерді қолдан береміз? Ел намысы үшін, ер намысы үшін жан қиятын шақ бұдан артық болар ма?

Сен еркіндіктің туын көтерген азат елде өстің. Сен өзің сүйген шығыстың бір сұлуына үйленіп едің, сен өзіңше, менің әйелімнен сұлу, сүйкімді жан жоқ деп ойлап едің. Ендеше ортаң бүлінбесін, сүйген сұлуың күң болып зарламасын десең, өлтір жауды, өлтір фашисті! Өлімнен қорықпа, екі өлмек, екі тумақ жоқ, ұмтыл ілгері...

Шығысұлы! Өткен жылы бастан бірге кешірген ауыр күндерді есіңе алшы. Біз неміс қоршауында, өлімнің аузында бірге өлуге серттесіп едік. Қоршаған жау жанымызды алмақ болып еді. Бірақ біз берілмеп ек. Сенің сол ауыр минутта өлсем, артымда балам бар, атым өшпейді деп мақтанғаның әлі есімде. Екі жастағы кішкене бөбегің саған өлімнің алдында әл-қуат болып еді. Сенсіз басымнан өткізген осындай ауыр минуттарда «менің досымның баласы бар, біздің артымызда өсіп келе жатқан жас буындар бар» деп кейінгі ұрпақтарды бел етіп, мен де талай қуанбадым ба! Сенің кішкентай бөбегің маған күш-қуат бола алды ғой, Шығысұлы! Сен мұны мақтан ет, кеудеңді жоғары сал! Ендеше сол балаң келешек-

ті болсын десең, дүниеге келген кішкене Жәдиящ өмір сүрсін десең, өлтір жауды, өлтір фашисті! Әйтпесе баланың келешегін фашист жояды.

Жаман солдат болуға біздің правомыз жоқ. Біз ерліктің екі бірдей мектебінен тәлім алдық. Біз шығыстың Қобыланды, Тарғын сияқты батырларынан ерлікті бір үйренсек, батырлас орыс халқының қолбасшылары Суворов, Кутузовтардан екінші үйрендік. Біз Исатай мен Махамбеттің, Аманкелді мен Абайдың халқының балаларымыз. Біздің қылышымыз фашист немістің қанымен суарылуы керек, серт осы болсын!

Таң бозарып келеді. Артиллерия тағы да өзінің әнін бастады. Біздің сыртымыздағы орманнан атылған совет артиллериясының снаряды үстімізден зыңылдап өтіп, жау бекіністерінің ортасына түсіп жарылып жатыр. «Фрицтерге оншă оңай тиіп жатпаған болар!»— дейді көршім. Алматының кешегі бақшашысы, жауынгер Шәріп жымыңдап.

Әрине, немістің басына күн туса, минометті ала жүгіретін әдеті... Міне, мина ұшып келеді. Оның даусы бізге мәлім... Бірінен соң бірі он шақты мина жарылғанда, тулаққа салып жүн сабап жатқан сияқты болып естіледі. Тіс қаққан, күзем тойда болған қазақ жігіттері фрицтер күземге кірісті деп күлісіп тұрады. Жау оғының астында қасқайып күлісіп тұрған шығыс адамдарын жаным сондай сүйеді. Асылы, біздің халық намысқор «өлімнен ұят күшті» дейтін халық қой. Ел намысы үшін өлген ер өлімі бізде қадірлі, сондықтан біз өлімнен намыс жоғары дегенді жау оғының астында да қайталап айтамыз.

Нағыз қиыншылық кезеңде менің көз алдымда шығыстың жиырма сегіз батырының бейнесі елестейді. Жазғытұрым сол 28 батырдың бейітінің үстінен өттік. Шығыстың топырағы торқа, ерлері қара жер астында жатқанымен қолын қысып амандасқың, тілдесіп сөйлескің келеді. Осыларша өлу біздің де дәстүріміз болуы керек. Отан: «Жауынгер, менің тағдырым сенің қолыңда»,— дегенде 28 батырдың сертін жоғары көтеріп, бас иіп жауап беруіміз керек сағап, Шығысұлы!

Немістер бізді әрі минометтің, әрі артиллерияның снарядтарымен атуда. Оқ астымен келіп шабуыл жасамақ. Танктің алыстан шуы естіледі. Қарсы атакаға дайындалыңдар деген команда беріледі. Мықты бол, Шығысұлы! Біз қазір шабуылға шығамыз...

1942

ТЫҢДА, ҚАВКАЗ!

Қавказ, сен менің алдымда тұрсың. Сенің асқар шыңың көз алдымнан кетпейді. Мен сені окопта жатып көріп отырмын. Жүрегіңнің қалай соққаны маған естіліп тұр. Сенің ба-

сына қауіп төнгенін, сенің жауға зығырданың қайнағанын сеземін мен.

Кавказ, немістер саған қарай ентелеуде. Парнасқа да оқ атқан олар, сенің шыңыңа да оқ атқысы келеді. Немістер Гомердің ұрпақтарын атып-асып, тірі қалғандарын аштан қыруда, олар неміс айуандарынан қорлық көруде. Элладаның атам замандағы тасы гректің жас қыздарының көзінен аққан жасына боялды. Грек қыздарын фашистер күң етті. Тындақыздаршы, грузия, армян, азербайжан, осетин қыздары, ардақты апа-қарындастарым! Егер Кавказға өте қалса, сіздердің бастарыңызға да сол түнекті орнатпақшы ол сұмдар.

Тындақыздар, шығыс пен Кавказ ұлдары, бауырларым! Отанымыздың қасиетті асқар белі — Қазбек пен Эльбрустың алтын шыңын қайтып қана неміс оғына талқандатқызарсың? Бостандық сүйгіш, көп ұлтты, тәкаппар Кавказды қайтып қана фашистердің құлдық ойнағы етерсің?

Кавказ! Шота Руставелидің туған жері, Пушкин мен Лермонтов жанындай сүйген жер, совет отанының мақтаны, сені қалайша сүймессің, қалайша сені мақтаныш етпессің? Мен қазақпын, мен сенен алыс жерде туып-өскем, бірақ сен үшін өлуге де, сені қорғап қалуға да рұқсат ет. Бірақ бұл жаралы жер саптан шыққан жоқ, ол өзінің халқына қызмет ете береді. Бұл соғыста ол не көрмеді дейсің! Бірақ мен жүрген жолдарымның бәрінде де мойымаған жерді көрем: жау оғынан бұтағы сынған сонау ағаш, сонда да ол қайта бүрленді, неміс бомбасынан ойылған сонау ойпаң — ол да суға толып, көлге айналды, біз оған түсіп жуынып жүрміз.

Шіркін, қайыспас мықты, мейірімді, жомарт, туған жер, біздің ана! Біз сенің үстіңде тудық, сенің үстіңде өстік, сенің үстіңде өлсек те арман жоқ. Туған жер, егер біз сен үшін өліп кетсек, қамықпа, қайғыланба, қайта өзіңнің адал ұлдарыңмен, солардың батырлығымен мақтан.

Ұшқары ойламау керек. «Қалаларымызды қиратқанмен де өздері сау қалған жоқ. Мыңдаған солдаттарынан, жүздеген танктері мен самолеттерінен айрылды ғой»,— деп жұбанатын адам — ойсыз адам. Енді олай деуге болмайды, олай ойлауға болмайды. Енді фрицтің өміріне бір метр де жер бермеуіміз керек... Біз оларды тегін қыруымыз керек, біздің кесім осы болсын.

Немістерді Кавказға қоя беруге біздің хақымыз жоқ. Оны тарих кешпес те еді. Мен шығысты жақсы білемін. Ел аузында өлең-жыр болған меймандос, алтын Шығыс жауға қаһарлы да, рақымсыз да бола біледі. Шығыста күн күледі. Батыста жылайды. Бірақ Шығыстан көтерілген күн қатулана да біледі. Мен өзім Шығыс ұлымын. Кавказ ұлдары менің бауырым, сырласым. Қазір орыс, грузин Кавказдың тағдыры үшін қан төгіс ұрыста жүр.

Ленин жастары советтің әрбір сүйем жері үшін қандай табандылықпен күрескенін болашақ ұрпақ білер болсын, шырқат, Кавказ, таудың ерлік маршын! Біз сені қорғаймыз. Қызыл Армия жауынгерлеріне ұрпақтарымыз риза болып мақтанарлықтай етіп қорғаймыз. Осы ерлік жыр мәңгі жырлана берсін, болашақтың жас адамдары Кавказға саяхатқа келгенде, оның алдынан сұр шинельді батырдың — Кавказды ерлікпен қорғаған жауынгерлердің тұлғасы тұратын болсын!

1942—43.

АНА

...Ананың тілі, ананың махаббаты, ананың тілегі тіл жетпес жатқан бір теңіз емес пе? Па шіркін, ананың айналып-толғанғаны кімнің есінен кетеді!

Шырылдап жерге түскеннен-ақ сенің ең бір жақының, ең бір досың, ең бір ұстазың бар. Ол — ана: қара жерді баспай жатып, есіңді білмей жатып, тырмысып жабысатының, шырылдап уанбай жылап сенің іздейтінің — ана. Сен жан болып дүниеге келдің. Сенің іздейтінің бір-ақ жан. Ол — ана. Ол саған бәрінен қымбат. Сен үшін ол жалпақ дүниеден де үлкен. Сондықтан да сен бір-ақ жанды білесің. Ол — ана.

Міне, анаға деген махаббат сенің құндақта жатқан күнінен-ақ басталады. Ананың жолы басқа. Ана деген сөздің өзі ыстық. Ана десе толқымайтын жүрек, тасымайтын қан, сезбейтін сезім болуға мүмкін емес!

Мен білетін қазақ әйелі, қазақпын дейтін қара көз, қара баланың анасы, сенің жүрегің нәзік, сенің махаббатың балаға тіл жеткісіз биік.

ЖАУЫЗДЫҚ ПЕН МАХАББАТ

(Бір құрдас туралы хат)

Мен тағы да майданға бет алдым. Біздің елден шыққанымызға біраз уақыт болды. Жақсы солдат ұрыс іздейді дегендей, біздің полктың жігіттерінің көңілі көтеріңкі. Жолдағы қауіп күндерді өлеңмен алдық деуге болады.

Үлкен привалда планшетімнен өткен майданда серік боп жөн сілтеген ескі картаны алып, майданның ауыр күндерін көз алдымнан өткіздім. Бұл картаны төтеннен көрген адам несіне әуре боп мұны тастамай жүр екен деп маған күлер еді. Өйткені, біріншіден, ескіріп, тозып бітсе, екіншіден, қарындаш тимеген, шимайланбаған сау жері жоқ. Кейбір жерінде окоп,

пулемет, пушкалардың топографиялық белгісі жазылған болса, кейбір жерлерінде тактикалық сызықтар, ротаның қайтып, қай жермен немістерге қарсы ұрысқа бет алған жолдары, жаудың бет алысы, тағы-тағылар. Тек бұл ғана емес, кейбір жерлерінде ұрыста ерлікпен қайтыс болған жолдастардың аты, кей жерде әңгіменің тақырыбы, кей жерде бір ауыз, жарым ауыз өлең де кездеседі. Мұның барлығы да нағыз қиыншылық уақытта, өмір мен өлімнің арасында жазылып сызылған нәрселер. Сондықтан бұл карта менің әскери күнделігім деп атасам да қате емес. Бұл картаның бетіндегі әрбір пункт, әрбір үй, әрбір сай менің көз алдымда нақ бүгінгідей елестейді. Қан төгіп, өлім аттап күрескен жер көзге сонша ыстық. Міне, біздің жан қия ұрысып, таласқан жерлер менің осы ескі картамның бетіне жазылған. Сондықтан мен үшін құнды карта. Картаның бетіндегі 116,7 деген цифр көзге түседі. Бұл штабтың ұрыс алдындағы «азан шақырып» қойған биіктің аты. Осының оң жақ бауырындағы атқыштар окопы сызылған белгінің үстіндегі тітіреген қолмен жазылған «Менің құрдасым» деген екі сөз мені талай қиялға, ойға түсірді. Сондықтан бүгін әңгіме осы құрдас туралы болсын.

Қазылған қара жер талай рет-ақ жан сақтап жүр ғой. Міне, сол батырдың сауытына айналған жер, біз үшін бір ұрыста осы атқыштар окопы болды. Мен бұл окопта жалғыз өзім ғана едім. Автоматты екінші рет оқтауға өзіме қарай тартып ала бергенімде, жаныма жүгіріп келіп жата қалып, ата бастаған жауынгерді көріп қуанып кеттім. Мен оның бет ажарына назарымды салғаным жоқ. Ұрыс уақытында кісінің бет ажары өзгеріп кететініне қарамастан, таныс адам болса, айырасың ғой. Тек бір намыс, жеңіс үшін жан ұшырған өзімдей бір жолдас шығар деген сезім биледі де, пәлендей оған мән бере қойғаным жоқ. Ұрыста жанында жолдас болса, қандай қиын уақытта да көңілге жеңіл. Сондықтан ба, бізге адамның адамға махаббаты зорлығының әсері ме, әлде өлсем көрім бір болсын дегенге сүйенесің бе, әйтеуір оқ астында окопты бір-біріңе жақын қазуға тырысасың.

Ол, мүмкін, армияда бірге қызмет еткен, болмаса мектепте бірге оқыған жолдас болуы, әлде құлындай ойнап бірге өскен туған ағаң, әлде сүйегі бірге нағашы, жиен екені әзірше мәлім емес. Біздің көзіміз автоматтың прицелі арқылы жауда болды. Бір-бірімізге бет бұруға уақыт болмады. Біздің бір-бірімізге тіл қатысумыздың өзі сен тұр, мен атам дегенмен ғана басталды. Өйткені, оқты үнемдеу керек. Бізді бір-бірімізге біртіндеп берген сұрақ, оған қайтарған жауап таныстырды. Сөйтсек бір окопта екі құрдас бір Отанның, бір тілекті жұртшылықтың тағдыры үшін оқ атып отыр екенбіз. Тек ол бұлбұлы сайраған Курск жерінде, орыс семьясында туыпты да мен қазақ семьясында туыппын.

Онан соңғы екеуміздің өміріміз бір-бірімізге ұқсас. Ақыры келіп бір окоптан табыстық.

Осы окопта өткен он сегіз сағат, ондаған жылдарға созылған достықтай-ақ бізді жақындастырды. Біз құшақтасып дос болдық. Оқтың қадірін ұрыста ғана білесің ғой. Екеуміз де оқты қойын-қонышымызға, вещевой мешоктерімізге толтырып алған екенбіз. Екі мешокты ортаға қойып, ол маған: «Шымкенттің, Жезқазғанның дорбасын ашып қойдым»,— деп күлімсіреді. Шымкент пен Жезқазғанның сонау мыңдаған шақырым жерден менің окоптарыммен жалғасатынын біліп айтады-ау, құрдас деген мақтанышқа көңілім бір өсіп қалды. Шымкент, Жезқазғанның гигант қабырғасына арқамды сүйеп отырғандай болдым. Сол жақтан атыс күшейе бастады. Біздің үстімізден оқ жауындай жауды. Бұрылып құрдасыма қарасам жаралы болыпты. Қансыраған әлсіз дене ешнәрсеге шамасы келмей, сұлап жатыр. Сұқ саусағы қыбырлап автоматтың серіппесін қозғалта алмай жатыр. Мен де қызумен білмеппін, денем ауырлай бастады. Жаралы болғанымды сездім. Мен құрдасымды өзіме тартып, басын сүйедім. Жараларын бинтпен орағаннан кейін ол көзін ашып, әуелі маған, онан жан-жаққа көзін салды. Біртіндеп есі кіре бастады. Сөйтті де менің мойнымнан құшақтағысы келді. Мен оны босаттым. Екеуіміз бір-бірімізді сүйемелдеп, кейінірек түсіп жатуға орнымыздан қозғалғанымызда көзіміз өзіміздің жаралы деген қанымызға түсті. Жас адамның қаны қып-қызыл бола ма, әлде бізге солай көрінді ме, әйтеуір қып-қызыл қан окоптың екі жақ жары арқылы ағып келіп бір жерге құйылып жатыр екен. Әлі де тоқталып бітпеген жас дененің қаны тыйылмады. Кейде менің, кейде оның денесінен бинтке сыймай кезекпе-кезек тамшылаған жас қан жаңағы жерге көз алдымызда қосылып ақты да тұрды. Әділдіктің анасы адампаз жалпақ қара жер, мен үшін жауға ұмтылған балаларымның уылжыған жас қаны қарға-құзғынға жем болмасын дегендей, бетіне жиналған қанды өзіне сіңіріп, ішіне тартып алып жатты. Уа, қара жер, қара жер, сенен береген, сенен әділ кім бар! Тіршілікте анадай қамқоршысың, тіршілікпен қоштасқан күнде де адамның сүйегі шашылып жатпасын деп өзіңнің жалпақ денеңмен жабасың дедік біз алдымыздағы қан төгілген окоптан көзімізді алмай тұрып. Кейін біздің рубежге үшінші ротаның жігіттері келе бастады. Біз бірімізді-біріміз сүйемелдеп сайға кеттік.

* * *

Мен құрдасымның туған жеріндемін. Оның туып-өскен жері осы арадан екі шақырымдай ғана жол. Жүрек сонша алып-ұшып қуанады. Өзім туған Арқада ән салып келе жатқаннан

кейін емеспін. Бұл желі майда, жері бай Қырым, Ялта не болмаса атағы әлемді жарған Москва емес, кішкене ғана село. Бұл маңдағы жергілікті адамдар тек шеркеу болса болғаны. 10—12 үй болса село деп атайтын әдеті. Майданда менің құрдасым осы өзінің туған жері туралы бірнеше рет еске алып, әңгіме етті. Ол өзінің туған жерін ұлы жер деп атайтын. Ол оны атақты ірі қалалардан кем көрмейді. Ол үшін бұл: әрі қала, әрі курорт, әрі дүкен, әрі жұмыс кабинеті сияқты болатын. Ол бұл жерде туды. Бұл жерде өзінің алтын балалық шағын өткізді. Дүниедегі орны бөлек албырт жастық шақ ол үшін осы жерде басталды. Ол осы жерде жан болып өсті. Өйткені осы жерде ғана өзінің әрі кішкентай, сонымен бірге, әрі үлкен өмірінің тізгінін қолына алып, ұзақ сапарға, өмір сапарына қадам ұрды. Ол осы жерде сөйлеуді, күлуді, жылауды, қуанышты, реніштi, сүюді, қайғыруды үйренді. Ол осы өзінің туған жерінде адам деген үлкен атаққа ие болды. Сондықтан да туған жер ол үшін ұмытылмайтын, жүректен орын алған бір мұнара.

Зулаған оқтың, ышқынып ішін тартып ұшқан минаның, снарядтың астында, окопта, землянкеде нелер тәтті сырды ортаға салып, әңгімелескен күн-күндер бір-бірімізді соншa жақсы білуге себепші болды. Менің туып-өскен ауылым, оның туып-өскен селосы бір-бірімізге таныс. Тіл арқылы мен оның селосын өзіміздің ауылдан кем білгенім жоқ. Қай жерде қандай үй, қандай жол, қандай көше барына дейін білемін. Бүгін құрбымның туған селосы менің көз алдымда, тек екі-ақ шақырым жүрген соң досымның селосына жетемін. Мен бұл селоны түгел аралауым керек. Досымның туыстарын, достарын іздеуім керек. Әсіресе менің анамнан айнымайтын досымның қарт анасы менің көз алдымда, маған деген оның көз жасы дайын тұрарына да сөз жоқ. Туған баласы үшін «құлыным», «балам» деген дүниеде жоқ биік теңеу тапқан, Арқадағы қазақтың анасы сияқты, ана қазір мені қарсы алмақ.

Жүрегім алып ұшады. ілгері жүре түсем.

* * *

«Эх, проклятые немцы» дедім мен орысшалап, қайнаған қанның әсерімен. Әдейі іздеп келген құрдасымның туған жері мені соншa күйіндірді. Бұл селода не бір тірі жан, не бір бүтін үй қалмапты. Шіркеудің тек қабырғасы ғана тұр. Өртеніп, қираған үйлердің тек жұртының ғана орны бар. Кейбір үйлердің сорайып-сорайып сау қалған пештерінің мойны ғана көрінеді. Қирап, күл-талқаны шыққан селоны есі ауған адамдай шыр көбелек айналдым да жүрдім.

Менің келіп тоқтаған жерім шеттен санағанда 17-үйдің қарсысындағы қарт терек болды. Ғасырлар бойы жасаған

қарияның да өмірі бітіпті. Жауыз немістер кімнің түбіне жетпей жатыр. Ортасынан қақ бөлініп түскен, қарт теректің жоғарғы жартысы сұлап жатыр. Ол кеудесіз адамды еске түсіреді. Құрдас бұл қарт терек туралы, бұл үй туралы маған неше рет әңгіме етті екен. Бұл үй бір сұлу қыздың үйі еді. Құрдастың айтуынша, селодағы бірінші сұлу сол қыз. Тіпті ондай сұлуды ауданнан, қалды облыстан табу қиын. Ол қатардағы жастардың бірі болып жүріп, осы сұлудың жүрегіне от тамызып, сұлудың сүйгені деген мұратқа қолы жеткен. Дүниедегі бір бүтін алтын жұлдыз — жастық махаббатына екеуі де бірден қол созып, талпынған еді. Ол қоңыр салқын кештерде осы теректің түбінде сұлуды күтіп, кездестіретін. Бұл қария терек олардың махаббатының, олардың бақытының, олардың лапылдаған жастығының куәсі еді. Ең соңғы рет майданға кетерде осы теректің түбінде ол сұлуын сүймеді ме, бұрандап сұлу осы қария теректің түбінде күтемін деген уәдені беріп, оның мойнына асылмады ма? Сөйтіп менің құрдасымның махаббатына, уәдесіне куә болған қария бүгін жаралы болыпты. Терек жансыз. Бірақ өзінің ұшып түскен жоғарғы жартысына қарамастан кеудесін жоғары ұстап тұрған қария «ғасырлар бойы Россияда ұзақ өмір сүріп едім, жауыз немістің қолынан жаралы болдым» дегенді айтып тұрған сияқты. Ойың қайнап-қайнап кетеді, «аққан суға бір тосым бар» деген сөз еске түседі.

Өртенген селоның көшесімен бір ақ сақалды қарт келеді. Ол сылтып ақсайды. Көзі де көруден қала бастаған, қолында скрипка. Ол скрипка тартады. Осы селоның трагедиясы скрипканың қылында сияқты. Бір қайғылы музыка жаралы селоның көшесін жаңғырықтырады. Зарлы музыка кейде үдейіп ышқынса, кейде баяу ғана ыңырсыған үнмен жүректі елжіретеді. Қарт әрбір көшеде, әрбір үйдің орнында әр түрлі күй тартатын сияқты. Мен шыдап тұра алмадым. Аяндап, қартқа қарай жүрдім. Мен оған сәлем бердім. Ол қолын мандайына қойып маған қарады да: «Неғып жүрген жансың, қарағым?»— деп сұрады. Мен жөнімді айттым. Ол жылап қоя берді. Сөйтсем құрдасымның әкесі екен.

Біз көп сөйлестік. Ол фашистен көрген қиянаттарының бәрін айтты. 60 жыл бойы қартаймаған ол, 6 ай немістердің тепкісінде қартайғандығын айтты. Өмірінде скрипка ұстап көрмеген қарт қайғы-қасіреттен музыкант болғанын, скрипка арқылы ғана шерін тарқататынын айтты...

Мен құрдасымның сүйген сұлуын көргім келді. Не керек, немістер жас аруды өзінің Отанын, елін сүйгендігі үшін дарға асып өлтіріпті. Қарт мені сұлудың қабіріне алып барды. Қарт героинаға арнаған ескерткіш музыкасын ойнады. Мен бас киімімді алып, сұлудың қабірінің жас топырағынан көзімді алып, ызалы көзқарасымен батысқа қарадым да тұрдым. «Ба-

лам,— деді қарт, скрипканың бір шетін сұлудың қабіріне, бір шетін кеудесіне тіреп, жүгініп отырды да менің ойға шомып кеткенімді аңдап, дүние деген шеті-қиыры жоқ жатқан бір алып, оның құлашы кең, бауыры жазық. Сөйтсе де сол жалпақ дүниеге сыймайтын жан туады, соның бірі мына сенің замандасың — қабірде жатқан жас сұлу. Бұл өзінің өмірінің тағдырын өзі шешкен жан. Бұл өзінің кішкене өмірін атақтың салтанатына көтерген жан. Бұл жас жанның қысқа өмірі көп жыл өмір сүрген ұзақ өмірге бергісіз. Сендердің замандарың жауынгершілік заман. Жауынгершілік сағатта туып, жауынгершілік күнде күреске түскендер. Сендердің алдарыңда құлашын жайып сендерді іздеп келе жатқан бір ұлы сәулелі таң бар. Ол сендердің қан төгіп, қайыспай қарысқан күрестеріңнің нәтижесі — жеңіс туы. Бұл таң үшін талай шаштар ағарар, талай кеуде қандалар, талай жас өмірін қияр. Келешек үшін бар қуанышын, күлкісін күреске жұмсаған сендердің істеріңді талай-талай ғасырлар сөз қылар. Сендердің армандарың, сендердің ой-сезімдерің келешектің жүрегінде тоқталып, тіліңде жыр болар. Скрипка жыры — сырлы жыр, скрипка жыры — мұңды жыр. Міне, қартыңның скрипкасы майдандағы қан кешіп, қылыш салысқан ұлының, қабірдегі жанып тұрып лап етіп сөнген сұлудың арасындағы ұрланған махаббатты жырлайды. Сол махаббаттың арманын, сол жастардың зарын скрипканың қылы барлық дүниеге жар салады»,— деп сөзін тоқтатты да, қарт скрипкасын сыңсытып тағы тартты. Жалғызының сүйгені қабірдегі сұлуды өзінің зарлы музыкасы арқылы көрден алып жерге, жерден алып көкке күймен көтерді.

Мен кейін қарттан қыздың туыстары қайда деп сұрадым.

— Сұрай көрме, шырағым, менің балама да білмеймін деп жауап бер,— деді ол.

Мен аң-таң қалдым. Қарт қойнынан ақ жібек орамалға ораған қалың дәптерді ұсынды маған.

— Құрдасыңа бер, шырағым, сүйгенінің сәлемдемесі.

Мен қартпен қоштасып селоны араладым. Үн-түн жоқ иесіз село өзінің тіл жеткісіз трагедиясын арқалап қала берді. Бұл — құрдастың туған жері. Мұны ол шын жанымен сүйетін еді. Күні бойы ауыздан тастамай әңгімелейтін еді. Бұл жер көпті көрген қария, оның ата-анасының мекені еді. Ол ылғи бұл жерді есінен тастамайтын. Әрбір қиын кезеңнің өзінде оның көз алдына сұлу село, ақ көңіл ата, бұтағын жайған терек, күлімдеген сымбатты қыз тұратын еді. Енді ол үшін не қалды? Ол енді не істемек? Суық хабар ешқашан да жатпайды. Мұны ол естиді ғой. Мүмкін, ол бұл суық хабарды шабуылда, болмаса қорғаныста естір. Ол өзінің туған жерінде осынша айуандық жасаған фашистерді көзбен көрер, сонда ол не істер, не айтар...

Құрдас, сенің туған жерің қорлықтың зәрін көрген. Ол сенің мақтанышың, тірегің еді. Онда сенің туыстарың, достарың, жолдастарың туып, өсіп еді. Солар үшін өшінді ал! Мен құрбыларымды жинап алып, сенің жас сұлуыңның қабіріне алып бардым. Біз сенің сүйген сұлуыңның қабірінің басында тұрмыз. Тісімізді қайрап біз сенің намысың үшін күресміз. Сенімен бірге өш алысамыз деп серт берісеміз. Біз де сендей жаспыз, біз де сендей адамбыз. Біздің де сен сияқты туған жеріміз бар, біздің де сен сияқты туыстарымыз бар. Бәріміздің жеңісіміз жатып-тұрып ойлайтын бір жеңіс. Біздің бет алысымыз — Батыс. Өшпеншілікпен жүріп келеміз. Кел, құрдас, көтер қолыңды көкке, қанды кекпен көтер! Біздің серт — жастар серті. Жалынды серт, өшті бірге аламыз деп серттесейік! Немісті бірге қиратайық деп серттесейік!

* * *

Асылы, адам өз өмірінің суретшісі. Ол өмірді сырлап болуға, оған ажар, түр беруге, оны әшекейлеп өрнектеуге еңбек етеді. Әрбір адам өзінің өмір жолының сара, сәулелі болғанын жақсы көреді. Оның ой-тілегі, дем алмай істеген қызметі — өмірдің барометрі. Өмір бойы құмырсқадай қыбырлап еңбек еткен адам дүниеге терең түсініктілікпен өзгеше қарайды. Осы жолда ол өзінің ойын, күшін, қуатын сарп етеді де, өмірді өз тағынан құлатпайды. Туа өмір үшін күшін, қуатын, ой-қиялын жұмсап үйренген ол еңбекке әбден үйреніп алады да, еңбексіз отыра алмайды. Сөйтіп біртіндеп адам өзінің өмірін күннен-күнге өнерлеп, айқыштай береді. Өміріне сұлулықты енгізеді. Менің көз алдымда осы адамдардың бірі — менің құрдасым мен оның әкесі. Немістер өртеп-қиратып кеткен үйінің кірпішін қарт құшақтап тұрып, көзіне жас алғаны әлі есімде. Бишара қартқа кірпіш ыстық көрінеді. Өйткені ол кірпіш оның тамшылаған терімен иленген, қолымен құйылған. Бір кірпіш жасап шығару үшін жер қазып топырақ табу керек, оған құм қосу керек, оны біріктіру үшін су, күйдіру үшін от, құю үшін қалып — осының бәрін істеп шығару үшін уақыт керек. Оған табиғаттың берген қысқа өмірінің санаулы бір бөлімі кетпек. Сонша еңбек сіңіріп өмірінен уақыт бөлген бір кірпіш — төрт қабырғалы үйдің бір кірпіші ғана болып саналады. Міне, үй салу деген оңайға түспейді, адам үйсіз отыра алмайды.

Ол: «Осы өмірімнің ішінде үйді бірнеше салып, бірнеше қайтадан түзедім. Сондағы ойым менің үйім тәуір болсын деген-ақ»,— дейді. Расында да селодағы үйлердің ең тәуірі осы қарттың үйі еді.

Мына көрнекті сұлу үй пәленшенің үйі дегенде, ол ішінен мақтанып, өз еңбегіне ырза болмайтын ба еді? Ақыры фа-

шист келіп қиратып кетті, фашист келіп өртеп кетті. О, еңбек, еңбек!

Осы әдемі үйдің бір бөлмесін қарт баласына арнап салған. Ол майданға кетерде осы бөлменің бір жағы сірескен жиһаулы кітаптарды, жазылған бірнеше табақ қағаздарды әкесіне тапсырып кетуіне тиісті: «Мен оның не жазып, не оқып жүргеніне түсінемін бе?— дейді қарт.— Күні-түні қолынан кітап пен қарындаш түспейтін. Жастайынан кітап үстінде талай таңдарды көзінен атқызатын. Оның кім болғысы келгенін, не жазып жүргенін толық айта алмаймын. Өйткені оның қиялы менің ол туралы білетінімнен әлденеше рет жоғары еді. Тек жазып жүрген нәрсесін аяқтай алмағаны маған анық. Ол осы кітаптарды, осы жазғандарын жанындай сақтайтын еді. Майданға кетіп бара жатып, туған әке деген сөзді ауызға алып маған сақтауға тапсырып еді. Жауыз немістер оның бәрін өртеп кетті»,— деп қайғыланды қарт.

Жас жігіттің жазғандары еңбегінің әліп-биі ғой. Сол әліп-биді отпен өшірмек болған еңбектің жауы фашистерге не айтасың.

Менің қолымдағы қарт берген дәптер жас ақынның поэмаларынан бір үзінді: не басы, не аяғы жоқ. Шетінің отқа шарпылып күйгені — өрт ішінен бір адал қолмен алынып шыққандығын айтып тұр. Бұл — қабірдегі сұлудың сүйгеніне жіберген сәлемдемесі. Сондықтан дәптер ішінен кездескен героинаның хатын көшіріп алуым керек. Мүмкін, алда тіршілік болса керек болар.

«Жаным!..

«Жаным!» деген сөз біздің заманда ерсі болғанмен, одан артық сөз таба алмай, жаным деп жаздым. Қазір сөз салмақтауға да уақыт жоқ. Бұрын хат жазуға да уақыт жоқ дейтін едік, ойлап тұрсам, оның бәрі бекер екен, бүгін ғана уақыт жоқ деп айтуға толық правом бар. Менің уақытым анығында жоқ. Мен бұл хатты соңғы рет жазып отырмын. Менен бұдан кейін хат ала алмайсың. Мені екі сағаттан кейін немістер дарға аспақ. Мен қазір суық шошалада, өлім алдындағы өмірімнің минуттарын кешіп отырмын. Менің кішкентай өмірім жаңа ғана басталғанына қарамастан, жанып тұрып, лап етіп сөнген шамдай өшпек. Мен онымен енді мүлде қоштаспақпын. Менің жақындарыма да менімен біржола қоштасуға тура келеді.

Майдағы жайқалған жас гүлдей жайқалған жас өмірдің бұлай қайғының құшағында бітетінін кім біліпті? Мен жаңа ғана мектептің скамейкасынан аттаған жоқпын ба, мен кешегі ойнаған қуыршақтардан қанша ұзадым? Жаңа ғана талпынып жарық көре бастағанда, көктеп өсе бастағанда, сөйткен жас өмірдің осындай ауыр өліммен тіресуіне таң қаламын.

Жаным, солай да болса менде бір-ақ арман бар сияқты.

Ол — тек сенімен қоштаса алмай кетіп бара жатқандығым. Біз бір биік шыңға қол созып тұрған сияқты едік. Біз келешектен құшақ жайсақ жетпестей, үлкен бақыт күтетін сияқты едік. Біз өзіміз сүйген елдің бір ірі қызметкерлері, көрнекті адамдары болуды талап ететін едік. Бірақ оған жетпедік. Неміс фашистері әкелген соғыс, соғыс әкелген өлім. Біз бірімізді-біріміз сүйіп, бір махаббатқа екі жүректі жалғап едік. Ақыры шын махаббат бізді алдамады, ол өзінің бет алысынан жаңылмады. Ол өзінің өлімнен күшті екендігін көрсетті. Мен өлімнің алдында отырсам да менің көз алдымда ширатылған дардың қыл арқаны, болмаса мен жалғыз барып жататын қараңғы қабір емес, сен тұрған сияқтысың. Сенің маған деген махаббатың тұрған тәрізді.

Мен өзімді қызыл жауынгерлердің сүйгені деп санаймын. Мен сені, сен сүйіп қорғаған елді сүйгендіктен, өзімнің туған әкемнің өліміне себепші болдым. Менің қолым туған әкеге тез барды. Ол немістердің құлына айналды. Неміс үшін қызмет істеп, өзінің жеке басы үшін бүкіл жұртшылықты, елді сатты. Ол адамшылықтан шығып фашиске айналды. Неміс басып алған жазықсыз селоның жауы немістен бұрын сол болды. Елдің кегі үшін аттанған партизандардың соңына түскен жау сол болды. Сондықтан мен оны өз қолыммен өлтіріп, сені мен менің елімнің кекшілерін өлімнен сақтап қалдым. Сенің жауыңның қызы бола тұрып, сенің бетіңе қарау, елдің бетіне қарау, жер басып, жан болып жүру мен үшін қиынға соқты.

Махаббат мені күресшілер қатарына көтерді, ол күрес жолына жауыздық торын бұзып шығуға маған әл берді. Мен ширақпын. Менің кеудемде өлім алдындағы бір зор мақтаныш бар. Ол — бай табиғаттың берегеншілікпен маған тартуға тартқан махаббаты. Ол менімен бірге. Мен сүюмен бірге бой жасасам, сүюмен күреске енсем, сүйе өліп бара жатырмын. Оның күші қандай өлімнен де басым. Мен оны ұлы махаббат — Отанға деген махаббатпен жалғастырдым. Біздің кристалдай таза махаббатымызды фашист кір қолымен былғамасын деп қол жетпес шыңға алып шықтым.

Жаным! Дүсірлеп біреулер келе жатыр, әзірейілдің ролін ойнауға шыққан немістер болуы керек. Жаза берсем сөз таусылмайтын сияқты. Бірақ амал не?.. Сенің мына бір дәптеріңді өрт ішінен алып шықтым. Өзіміз таласып бірнеше көшіріп жазған дәптерлер, кітаптармен бірге өртеніп кетті. Қош, жаным, мен жан болып келген үлкен дүние өзінің мен сияқты кішкентай мүшесіне әлденеге бересілі болса, дүниеден алған сыбағам болсын, кел құшағыма, армансыз тіршілікте бір сүйейін!

Жазықсыз жастық, таза махаббат үшін кек ал фашистен, өлтір нем...» Асығыста жазылып аяқталмаған хат көз алдыма өлім арқалап суық шошаланың есігін келіп ашқан немісті

елестетті. Мен одан жеркенемін. Өлім алдында сүйгенімен тілдескісі келген жас сұлу да елестеді, мен оны аяймын.

Сағат сайын туған селосын, сүйген сұлуын, аңсаған құрдасты елестетеді менің жүрегім. Өзіміздей жастардың кіршіксіз махаббаты жауыздықпен күресуге ұрысқа шақырып тұрғандай.

Мына қайғылы село кеше біздің арқадағы ауылдарға ұқсас еді, қабірдегі сұлу Жібек пен Саранын сіңлілері — Арқаның аруларына ұқсас, скрипка тартқан қарт біздің Жәкеңнің замандастары ақсақал — біздің әкемізбен ұқсас еді. Келешекті аңсаған құрдас біздің жарқылдаған жас жігіттерден айнымас пай. Ақыры неміс келіп селоны жер бетінен жапырып кетті. Сұлуға өлім, қартқа қайғы, махаббатқа оқ атып кетті. Өлім теңдеп соғысқа аттанған немістерді батыста тоқтатпағанда, осы әрекеттерді Арқа да көретін еді-ау. Қан төгіп, батыста күресіп, шығысты қорғаған біздің Арқа жігіттерінің еңбегі зая кетпепті-ау, деген ой келді маған.

Үдере көшіп біздің полк ілгері жүріп отырды. Менің құрдас туралы ойымды шашына ақ кірген қарт полковниктің «Полк, шире шаг!» командасы бөлді. Майданға кетіп бара жатқан әрбір жаңы күйердің көз алдында осындай оқиға, басында осындай ойлар болуында сөз жоқ. Қарт полковниктің командасын дұрыс деп қабыл алғандай, полк жауынгерлері аяқтарын ширақ алып, батысқа қарап асыға жүрді.

Біз ілгері жүрдік. Бізбен бірге стройда жауға деген ұшқиыры жоқ кек ішіне сыймай, жауға аттанған героиня қыз, қарт жүрегімен жауды қарғаған скрипкалы қария, жаудың қиянатын көргісі келмеген қонақжай Сарыарқа келе жатқандай болды. Бұл соғыс жауыздыққа қарсы аттанған махаббаттың жорығы сияқтанды. Біз асыға ілгері жүрдік.

1942-43.

ТҮСІНІКТЕР

Тулаған толқында. Бұл повесть жазушының творчестволық сапарындағы тұңғыш көлемді шығармасы. Повесть бірінші рет «Толқынды өмір» деген атпен «Жаңа әдебиет» журналының 1928 жылғы 3—4-сандарында жарияланды. Сол жылы повесть «Тулаған толқында» деген атпен Қызылорда қаласындағы Қазақстан халық шаруашылығының орталық кеңесінің мемлекеттік баспаханасынан басылып шықты. 1933 жылы повесть қазақ мектептерінің 6-класына арналған көркем әдебиет жинағына енді (құрастырғандар: Ғ. Мүсірепов, І. Жансүгіров). 1935 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан екінші рет кітап болып басылып шықты. Бұдан кейін повесть жазушының 1965 жылғы «Белдерде» атты кітабына, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

Үш томдық шығармалар жинағына «Тулаған толқында» повесі бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша еніп отыр.

Қос шалқар. Әңгіме 1928 жылы жазылған. Алғаш рет «Жаңа әдебиет» журналының 1929 жылғы 2-санында жарияланды. Қазақ мектептерінің 5, 6, 10-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітабы, хрестоматиясына бірнеше рет енді. Сондай-ақ жазушының мына кітаптарында да басылды: «Шұғыла». Повестер жинағы, Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Әңгімелер, пьесалар». Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1955; «Белдерде». Әңгімелер мен повестер, Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, «Жазушы», 1972.

«Қос шалқар» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша енді.

Алғашқы адымдар. Жазушының бұл повесі 1930 жылы «Бір адым кейін, екі адым ілгері» деген атпен жазылған. Алғаш рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 5—7-сандарында жарияланды. 1933 жылы қазақ мектептерінің 6-класына арналған көркем әдебиет жинағына енді (құрастырғандар: Ғ. Мүсірепов, І. Жансүгіров). 1934 жылы Алматыда Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы шығарған жазушының «Шұғыла» атты повестер жинағына енді. Кейін жазушы повестің атын «Алғашқы адымдар» деп өзгертті. «Алғашқы адымдар» жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Әңгімелері». Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950;

«Белдерде». Әңгімелер мен повестер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер, Алматы, «Жазушы», 1972.

«Алғашқы адымдар» повесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша еніп отыр.

Шұғыла. 1933 жылы жазылған бұл әңгімеге 1934 жылы «Социалды Қазақстан» газетінің әдеби бәйгесі берілді. Әңгіме «Сталин жолы» газетінің 1934 жылғы 12 июньдегі санында жарияланып, жазушының 1934 жылы шыққан «Шұғыла» атты кітабына енді. «Шұғыла» әңгімесін жазушы аздап өңдеп, біраз қысқартып 1975 жылы шыққан «Ұлпан» атты кітабына енгізді.

«Шұғыла» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына «Ұлпан» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Жеңілеен Есрафил. Бұл әңгіме 1939 жылы жазылған. Алғаш рет 1940 жылы Алматыда шыққан «Тарту» атты жинақта жарияланды. Кейін, 1965 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Белдерде» атты кітабынан және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томынан орын алды.

Үш томдық шығармалар жинағына «Жеңілген Есрафил» әңгімесі бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша енді.

Ер Қаптағай. Жазушының бұл аңыз әңгімесі 1942 жылы жазылған. Бірінші рет «Әдебиет және искусство» журналының 1946 жылғы 4—5-сандарында жарияланды. Кейін жазушының «Белдерде» (1965) атты кітабына, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) кірді.

«Ер Қаптағай» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша еніп отыр.

Адамның анасы. Ұлы жазушы А. М. Горькийдің ізімен жазылған жазушының ана тақырыбындағы алғашқы әңгімелерінің бірі. Тұңғыш рет, «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11—12-сандарында жарияланды. Бұдан соң бұл әңгіме жазушының бірнеше кітаптарынан орын алды: «Ана» (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері». Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Белдерде» (әңгімелер мен повестер). Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972.

Үш томдық шығармалар жинағына бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша жіберілді.

Өлімді жеңген ана. А. М. Горькийдің ізімен жазылған бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11—12-сандарында жарияланды. Алғашқы басылуларындағы әңгіменің аты «Өлімді жеңетін ана» болса, кейінгі басылымдарында жазушы әңгіменің атын «Өлімді жеңген ана» деп өзгертті. Бұл әңгіме жазушының мына кітаптарына енді: «Ана» (әңгімелер жинағы), Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Белдерде» (әңгімелер

мен повестер), Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972.

Үш томдық жинаққа бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша кіріп отыр.

Ана кесімі айнымайды. А. М. Горькийдің ізімен жазылған ана тақырыбындағы жазушының үшінші әңгімесі. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 13 сентябрьдегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Белдерде» (әңгімелер мен повестер), Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972. Сондай-ақ, 1964 жылы Алматыда шыққан «Адалдық» атты кітапқа үзіндісі кірді (құрастырғандар: Н. Төреқұлов, Ө. Есназаров).

Жазушының үш томдығына бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша енді.

Ананың анасы. Жазушының бұл әңгімесі алғаш 1934 жылы «Ана» атты әңгімелер жинағында жарияланды. Кейін автордың мына кітаптарынан орын алды: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972.

«Ананың анасы» атты әңгімесі үш томдық жинаққа бес томдық шығармалар жинағындағы текст бойынша еніп отыр.

Ашынған ана. Бұл әңгіме бірінші рет «Әдебиет майданы» журналының 1932 жылғы 11—12-сандарында жарық көрді. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Ана» (әңгімелер жинағы). Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1934; «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері». Алматы, Қазмемоқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. «Әңгімелер, пьесалар». Алматы, «Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1956; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972.

Үш томдық жинаққа «Ашынған ана» әңгімесі бес томдықтағы текст бойынша енді.

Ананың арашасы. Тұңғыш рет жазушының 1934 жылғы «Ана» аттығәңгімелер жинағында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарына енді: «Ана туралы аңыз». Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемоқұралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар. Үшінші том. Әңгімелер, пьесалар. Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жорығы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972. Сонымен қатар бұл әңгіме қазақ мектептерінің 7-класына арналған әдебиеттік оқу кітабы мен 10-класқа арналған хрестоматияның бірнеше басылымынан орын алды. 1972 жылы «Жазушы» баспасынан жеке кітапша болып шықты.

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Ананың арашасы» атты әңгіме бес томдықтағы текст бойынша енгізіліп отыр.

Ер ана. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 8 мартта жарияланды. 1948 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 8-санында басылды. Бұдан кейін жазушының мына жинақтарына енді: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемқоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, үшінші том. Әңгімелер, пьесалар», Алматы, Қазкөркемәдеббас, 1956; «Өмір жоры-ғы». Әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972; сонымен қатар «Ер ана» әңгімесі қазақ мектептерінің 6, 7-кластарына арналған әдебиеттік оқу кітаптарына бірнеше мәртебе енді.

Үш томдық жинаққа «Ер ана» әңгімесі бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Ақлима. Бұл әңгіме 1944 жылы жазылған. Тұңғыш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1948 жылғы 8-санында жарияланды. Бұдан кейін жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Ана туралы аңыз», Алматы, Қазбірмембас, 1948; «Әңгімелері», Алматы, Қазмемқоқуқуралбас, 1950; «Таңдамалы шығармалар, үшінші том. Әңгімелер, пьесалар». Алматы, «Жазушы», 1965; Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1972. Сондай-ақ, бұл әңгіме орта мектептің 11-класына арналған қазақ совет әдебиетінің хрестоматиясына енді (құрастырған М. Сармурзина. Алматы, 1965, 181—190 б.).

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Ақлима» әңгімесі бес томдықтағы текст бойынша енгізіліп отыр.

Әмина. Тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында басылды. Кейін жазушының «Кездесіп кеткен бір бейне» (1967) атты жинағына, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді. Үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Екі әйел — екі дүние. Бұл әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1977 жылғы 20, 22 февральдағы сандарында жарияланды.

«Екі әйел — екі дүние» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына «Социалистік Қазақстан» газетіндегі текст бойынша енді.

Ана жыры. Бұл әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1977 жылғы 22 апрельдегі санында жарияланды.

«Ана жыры» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына «Қазақ әдебиеті» газетіндегі текст бойынша енгізіліп отыр.

Жиырма төрт сағатта. Бүкіл дүние жүзі еңбекшілерінің ұлы көсемі Владимир Ильич Ленинның туғанына 100 жыл толуына арналып жазылған бұл әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1970 жылғы февраль айының 14, 15-сандарында басылды. Әңгімені 1970 жылы «Жазушы» баспасы қазақ, орыс тілдерінде жеке кітап етіп шығарды. «Жиырма төрт сағатта» әңгімесі жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

Әңгіме «Правда» газетінің 1970 жылғы 5 апрельдегі санында жарияланды. Аударғандар: Н. Гордеева мен В. Дудинцев.

«Жиырма төрт сағатта» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша енгізіліп отыр.

Бірінші фонтан. Бұл әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылғы 29 августағы санында басылды. 1967 жылы шыққан «Кездеспей кеткен бір бейне» атты жинағына, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді. «Орал өңірі» газетінің 1972 жылғы 22 марттағы санында шықты.

«Бірінші фонтан» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Айгүл қойшының бір күні. Әңгіме алғаш рет «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 8 февральдағы санында, «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 3 санында жарық көрді. Кейін жазушының «Белдерде» (1965), «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітаптарына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Айгүл қойшының бір күні» әңгіме үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Өмір жорығы. Бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1963 жылғы 11 октябрьдегі санында басылды. Бұдан кейін әңгіме жазушының «Өмір жорығы» (1965), «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітаптарында және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томында (1972) жарияланды.

«Өмір жорығы» әңгімесі жазушының бұл үш томдық жинағына бес томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Қыран жыры. Әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 11 августағы санында жарық көрді. Бұдан кейін ол жазушының 1967 жылы шыққан «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітабында және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томында (1972) жарияланды.

«Қыран жыры» әңгімесі бұл үш томдық жинаққа бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Талпақ танау. 1933 жылы жазылған. Алғаш рет 1934 жылы шыққан «Шұғыла» атты кітабына еніп, жарық көрді. Содан кейін мектеп хрестоматияларына, жазушының өз жинақтарына еніп, бірнеше рет жарияланды. Жазушының «Әңгімелері» (1950) атты жинағына, үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томына (1956), «Белдерде» (1965) атты жинағына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші тобына (1972) енді.

1975 жылы шыққан «Ұлпан» атты кітабына жазушы «Талпақ танаудың» бірінші нұсқасын енгізе отырып, біраз өзгерістері бар жөндеулер жасады.

Жазушының бұл үш томдық шығармалар жинағына «Талпақ танау» әңгімесі «Ұлпан» (1975) атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Біздің Би-аға. Атақты жазушы Бейімбет Майлин туралы бұл естелік әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылғы 12 сентябрьдегі санында жарияланды. «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітабына енді.

«Біздің Би-аға» атты естелік әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

Екінші Би-аға. Атақты қаламгер Бейімбет Майлин туралы жазған жа-

зушының екінші естелік әңгімесі. Бұны автордың өзі кейде әңгіме-эскиз деп те атап жүр.

«Би аға» атты екінші естелік әңгіме тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1968 жылғы 11 августағы санында жарияланды. Жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) «Екінші Би-аға» деген атпен енді.

«Екінші Би-аға» атты естелік әңгіме үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Этнографиялық әңгіме. Бұл әңгіме бірінші рет жазушының үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томында (1965) жарияланды. Кейін 1965 жылы шыққан «Белдерде» атты жинағына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді. Сондай-ақ «Қазақ әдебиеті», «Коммунизм таңы» газеттерінің 1962 жылғы 30 марттағы санында да жарияланды.

«Этнографиялық әңгіме» жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Автобиографиялық әңгіме. Алғаш рет әңгіме жазушының үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томында (1956) басылды. 1965 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Белдерде» атты жинағына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Автобиографиялық әңгіме» үш томдық шығармалар жинағына бес томдықдағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Тарғыл қауын. Тұңғыш рет «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1940 жылғы 14, 18 июльдегі сандарында жарияланды. Кейін «Жұлдыз» журналының 1964 жылғы 6 санында, жазушының «Белдерде» (1965) атты кітабында және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томында (1972) басылды. Бес томдыққа қосарда жазушы «Тарғыл қауын» әңгімесінің соңын жөндеп, өзгеріс енгізді.

«Тарғыл қауын» әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Тарландар. Әңгіме 1945 жылы жазылған. Алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1947 жылғы 1 санында жарияланды. Бұдан кейін «Тарту» атты 1955 жылы Алматыда шыққан совет жазушыларының әңгімелер жинағына енді. Сондай-ақ «Тарландар» әңгімесі жазушының үш томдық таңдамалы шығармаларының үшінші томында (1956), «Белдерде» атты кітабында (1965) және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томында (1972) шықты.

«Тарландар әңгімесі үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Сөз жоқ, соның іздері. Бұл әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1962 жылғы 5 октябрьдегі санында басылып шықты. 1965 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Белдерде» атты кітабында жарияланды.

«Сөз жоқ, соның іздері» әңгімесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Белдерде» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Боранды түнде. Әңгіме тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1972 жылғы 21 январьдағы санында жарияланды. 1975 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Ұлпан» атты кітабына енді.

«Боранды түнде» әңгімесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Ұлпан» атты кітаптағы текст бойынша еніп отыр.

«Қазақтарым, достарым». Бұл естелік әңгіме алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1964 жылғы 4 октябрьдегі санында жарық көрді. Кейін 1967 жылы «Жазушы» баспасы шығарған «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітабына енді.

«Қазақтарым, достарым» атты естелік әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Кездеспей кеткен бір бейне» атты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

«Достар қалжыңы». Бұл естелік әңгіме бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1980 жылғы 8 марттағы санында жарық көрді.

Автор жекелеген сөз, сөйлемдерді жөндей отырып, әңгіменің «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған алғашқы нұсқасына өзгеріс енгізді.

Үш томдық шығармалар жинағына естелік әңгіменің сол жөнделген соңғы нұсқасы еніп отыр.

«Қарлы жаңбыр астында». Бұл жазушының 1980 жыл май айында жазған жаңа әңгімесі. Үш томдыққа түпнұсқадағы текст бойынша еніп отыр.

Қасқырды атқан қайсысы? Бірінші рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сенябрьдегі сандарында жарияланды. Кейін жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітабына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді. Сондай-ақ «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 1972 жылғы 22 марттағы санында шықты.

«Қасқырды атқан қайсысы?» атты әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Тимка — Димка. Жазушының бұл әңгімесі тұңғыш рет «Әлде біреуге тиіп кетпес пе екен?» деген атпен «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін жазушы әңгімесінің атын «Тимка — Димка» деп өзгертіп, «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты кітабына қосты. Әңгіме жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Тимка — Димка» әңгімесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберіледі.

Сілекеевтердің кенжесі. Бұл әңгіме алғаш рет «Қазақ әдебиеті», «Тың өлкесі» газеттерінің 1965 жылғы 10 сентябрьдегі санында жарияланды. Кейін «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967) атты жинағына, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Сілекеевтердің кенжесі» атты әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберіліп отыр.

Арқаның әңгімесі. «Жапон балладасы» деген топтама әңгімелердің ішінде тұңғыш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарияланды. Содан кейін «Коммунизм туы» газетінің 1967 жылғы 19 марттағы санында басылды. Жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Арқаның әңгімесі» жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша кіріп отыр.

Көздің әңгімесі. Бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарық көрді. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының мына кітаптарынан орын алды: «Кездеспей кеткен бір бейне». Поэма және әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1967; «Достық сапары». Әңгімелер мен очерктер. Алматы, «Жазушы», 1971; Бес томдық шығармалар жинағының бірінші томы (1972).

«Көздің әңгімесі» үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Тастың әңгімесі. «Жапон балладасы» деген топтама әңгімелердің ішінде алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 3 февральдағы санында жарияланды. Кейін, «Коммунизм туы» газетінің 1967 жылғы 19 марттағы санында басылды. Бұдан кейін бұл әңгіме жазушының «Кездеспей кеткен бір бейне» (1967), «Достық сапары» (1971) атты кітаптарына және бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) кірді.

«Тастың әңгімесі» жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Бір тума. Америка жазушысы О'Генриден аударған новелласы. «Бір тума» новелласы бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1971 жылғы 23 апрельдегі санында жарияланды. Бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Бір тума» новелласы жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Сыйға — сый. О'Генриден аударған бұл новелла алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1971 жылғы 23 апрельдегі санында басылды. Кейін жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Сыйға — сый» новелласы үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша енді.

Соңғы жапырақ. О'Генриден аударған бұл новелла бірінші рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1971 жылғы 23 апрельдегі санында жарық көрді. Жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Соңғы жапырақ» новелласы жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Аранды темір қоршауда. Филиппин жазушысы Тагарао Сильвестрден аударылған әңгіме. Алғаш рет «Қазақ әдебиеті» газетінің 1963 жылғы 25 январьдағы санында шықты. Жазушының «Белдерде» (1965), «Достық сапары» (1971) атты кітаптары мен бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) кірді.

«Аранды темір қоршауда» атты әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Дауылпаз жыры. А. М. Горькийден аударылған. Алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1968 жылғы 28 марттағы санында жарияланды. Газеттегі аты — «Дауылпаз туралы жыр». Кейін әңгіменің аты «Дауылпаз жыры» болып өзгеріп жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Дауылпаз жыры» әңгімесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Республика корольдерінің бірі. А. М. Горькийден аударған әңгімесі,

Бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1949 жылғы 10 апрельдегі санында жарияланды. Кейін Алматыда шыққан «Бейбітшілік даусы» (1951) атты жинаққа, жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Республика корольдерінің бірі» атты әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Жер үйде. Белгілі совет жазушысы В. Л. Василевскаядан аударған әңгімесі. Бұл әңгіме 1942 жылы, Алматыда Қазақтың мемлекеттік біріккен баспасынан «Қызыл әскер кітапханасы» деген сериямен жеке кітапша болып шықты. Кейін жазушының «Белдерде» (1965) атты әңгімелер мен повестер жинағына, бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

«Жер үйде» әңгімесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша енді.

Қымбатты әке... С. Нариньяниден аударған сатиралық әңгіме. Алғаш рет «Әдебиет және искусство» журналының 1953 жылғы 7-санында жарияланды. Кейін жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томынан (1972) орын алды.

«Қымбатты әке...» атты сатиралық әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Киев көшесінде. Зольтан Вейнбергерден аударған. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 9 августағы санында жарияланды. Кейін жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) кірді.

«Киев көшесінде» әңгімесі жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша жіберілді.

Олар Отан үшін алысты. М. А. Шолоховтың романынан аударылған үзінді. 1945 жылы Алматыда Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасынан жеке кітап болып шықты. Жазушының бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді.

Үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Елдің ері. Совет Одағының Батыры Мәлік Ғабдуллин туралы Б. Н. Полевойдың бұл көркем очеркін жазушы 1943 жылы аударды. Очерк тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1943 жылғы 12 майдағы, «Ленин туы» газетінің 1943 жылғы 30 майдағы санында жарияланды. Қазақтың мемлекеттік біріккен баспасы аударманы 1943 жылы жеке кітап етіп шығарды.

«Елдің ері» очеркі жазушының үш томдық шығармалар жинағында «Социалистік Қазақстан» газетіндегі текст бойынша енді.

Өмір мен өлім туралы. Баубек Бұлқышевтың орыс тілінде жазған әңгімесінің қазақша аудармасы. Бұл әңгімені жазушы 1942 жылы аударған. Тұңғыш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 22 июньдегі санында жарияланды. Бұдан кейін бұл әңгіме мына кітаптарға енді: Б. Бұлқышев «Заман біздікі». Орысшадан аударған, жинаған Ғ. Мүсірепов. Алматы, Қазмембіріқбас, 1943; Б. Бұлқышев «Заман біздікі», Алматы, Қазмембіріқбас, 1948; Б. Бұлқышев «Өшпес өмір», Алматы, «Жа-

зушы», 1965; Б. Бұлқышев «Адамзатқа хат». Алматы, «Жалын», 1977; Ғ. Мүсірепов. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Алматы, «Жазушы», 1972.

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Өмір сүргім келеді. Баубек Бұлқышевтың орыс тілінде жазған әңгімесінің қазақ тіліндегі аудармасы. Бұл әңгімені Ғабит Мүсірепов 1942 жылы аударды. Бірінші рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 29 ноябрьдегі санында жарияланды. Бұдан кейін Баубек Бұлқышевтың мына кітаптарына енді: «Заман біздікі», Алматы, Қазмембірікбас, 1943, 1948; «Өшпес өмір», Алматы, «Жазушы», 1965; «Адамзатқа хат». Алматы, «Жалын», 1977.

«Өмір сүргім келеді» Ғ. Мүсреповтің бес томдық шығармалар жинағының бірінші томына (1972) енді. Әңгіменің о бастағы аты «Мен өмір сүргім келеді» болса, бес томдыққа барар алдында «Өмір сүргім келеді» болып өзгерді.

«Өмір сүргім келеді» деген әңгіме жазушының үш томдық шығармалар жинағына бес томдықтағы текст бойынша еніп отыр.

Заман біздікі. Баубек Бұлқышевтан аударған бұл әңгіме Б. Бұлқышевтың «Заман біздікі» (1943, 1948), «Өшпес өмір» (1965), «Адамзатқа хат» (1977) атты кітаптарына енді.

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Адамзатқа хат» аткітаптағы текст бойынша беріліп отыр.

Шығысұлына хат. Баубек Бұлқышевтан аударған бұл әңгіме алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінің 1942 жылғы 1 ноябрьдегі санында жарияланды. Кейін Б. Бұлқышевтың «Заман біздікі» (1943, 1948), «Өшпес өмір» (1965), «Адамзатқа хат» (1977) атты кітаптарына енді.

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Адамзатқа хат» аты кітаптағы текст бойынша беріліп отыр.

Тыңда, Кавказ! Бұл аударма әңгіме Б. Бұлқышевтың «Заман біздікі» (1943, 1948)), «Өшпес өмір» (1965), «Адамзатқа хат» (1977) атты кітаптарына енді.

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Адамзатқа хат» аты кітаптағы текст бойынша жіберілді.

Ана. Бұл аударма Б. Бұлқышевтың «Өшпес өмір» (1965), «Адамзатқа хат» (1977) атты кітаптарына енді.

Жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Адамзатқа хат» атты кітаптағы текст бойынша беріліп отыр.

Жауыздық пен махаббат. Бұл аударма Б. Бұлқышевтың «Заман біздікі» (1948), «Өшпес өмір» (1965), «Адамзатқа хат» (1977) атты кітаптарында жарияланды.

«Жауыздық пен махаббат» атты аударма жазушының үш томдық шығармалар жинағына «Адамзатқа хат» атты кітаптағы текст бойынша енді.

Ғылми түсініктерді жазған филология ғылымының докторы *Әбділхамит Нағымбетов.*

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз орнына 7

АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР

Тулаған толқында 11
Қос шалқар 57
Алғашқы адымдар 63
Шұғыла 104
Жеңілген Есрафил 117
Ер Қалтағай 135

АНА ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР

Адамның анасы 139
Өлімді жеңген ана 145
Ана кесімі айнымайды 152
Ананың анасы 156
Ашыған ана 163
Ананың арашасы 169
Ер ана 177
Ақлима 182
Әмина 191
Екі әйел — екі дүние 194
Ана жыры 208

ЖИЫРМА ТӨРТ САҒАТТА

Жиырма төрт сағатта 217
Бірінші фонтан 229
Айгүл қойшының бір күні 236
Өмір жорығы 248
Қыран жыры 255
Талпақ танау 264
Біздің Би-аға 271
Екінші Би-аға 280
Этнографиялық әңгіме 287
Автобиографиялық әңгіме 297
Тарғыл қауын 314
Тарландар 326
Сөз жоқ соның іздері 340

Боранды түнде 350
«Қазақтарым, достарым 360
Достар қалжыңы 367
Қарлы жаңбыр астында 370

ҚАЗ ҚАЛПЫНДА

Қасқырды атқан қайсысы? 391
Тимка — Димка 396
Сілекеевтердің кенжесі 399

ЖАПОН БАЛЛАДАСЫ

Арқаның әңгімесі 404
Көздің әңгімесі 407
Тастың әңгімесі 411

АУДАРМАЛАР

Бір тума 414
Сыйға — сый 418
Соңғы жапырақ 422
Аранды темір қоршауда 427
Дауылпаз жыры 434
Республика корольдерінің бірі 435
Жер үйде 448
Қымбатты әке 455
Киев көшесінде 459
Олар Отан үшін алысты 461
Елдің ері 496
Өмір мен өлім туралы 507
Өмір сүргім келеді 511
Заман біздікі 514
Шығысұлына хат 517
Тында, Қавказ! 519
Ана 521
Жауыздық пен махаббат 521
Түсініктер 531

Мусрепов Габит

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ТРЕХ ТОМАХ

Том первый

(на казахском языке)

ИБ 1602

Редактор *Шолпан Токсанбаева*
Художник *М. Шалбаев.* Худ. редактор *К. Зульпикаров.*
Техн. редактор *Б. Карибаева.* Корректор *Н. Измаилова.*

Сдано в набор 20.06.80. Подписано к печати 17.09.80. Формат 60×90¹/₁₆. Бум. тип. № 1. Литературная гарнитура. Высокая печать. Печ. л. 34,0. Усл. п. л. 34,0. Уч.-изд. л. 35,2. Тираж 60 000 экз. Заказ № 811. Цена в переплете № 7 — 2 р. 40 к. (5000 экз.). Цена в переплете № 5 — 2 р. 30 к. (55 000 экз.).

Издательство «Жазушы» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Фабрика книги производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. 480046, г. Алма-Ата, пр. Гагарина, 93.

Мүсрепов Ғабит.

М88 Таңдамалы шығармалар: үш томдық — Алматы: Жазушы. 1980. Т. 1. Повестер мен әңгімелер. 544 бет.

Заманымыздың көрнекті жазушыларының бірі, академик, Социалистік Еңбек Ері Ғ. Мүсреповтің үш томдық шығармалар жинағының бірінші томына әр жылдары жазылған сең таңдаулы әңгімелерімен қоса М. Горькийден, М. Шолоховтан, О. Генриден, В. Бүлкышевтан аударған аудармалары еніп отыр.

Каз 2

М $\frac{70700—158}{402/05/80}$ 3—80 4702230200

© «ЖАЗУШЫ» 1980.